KÁROLYI MIHÁLY

EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

KÁROLYI MIHÁLY

EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

BUDAPEST, 1965

AZ UTÓSZÓT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA:

KISS GYÖRGY

LEKTORÁLTA:

HAJDU TIBOR

Ez a könyv a tied,
mert tied voltak az évek is,
amelyekről ezek a lapok szólnak,
mert több voltál mint feleségem,
mert örömben és csapásban, mindenben társam,
mert kuzdőtársam, dolgozótársam,
szenvedőtársam, reménykedőtársam,
igazi elvtársam vagy s voltál.

ELŐSZÓ

A történelmet, amelynek egy kifürkészhetetlen sors rendeléséből eszköze voltam, nem szándékom megírni. Az események sorának teljességét, az okok sorának lényeges elmélyítését nem ígérem. Ez a könyv memoár; mint ilyent meg kellett írnom a történelemmel és önmagammal szemben tartozó kötelességből. Kötelességből a történelemmel szemben: mert olyan dolgokat tudok, amelyeket más nem tudhat; kötelességből önmagammal szemben: mert a vádak olyan nyílzáporának közepén állok, amely rajtam keresztül az októberi forradalom emlékét, és mi több, eleven eszméjét vette célba, amelyet nekem fel kell fognom, el kell hárítanom, ha lehet. Az októberi forradalom a magyar népnek nagy perce volt, amelyben az megtalálta önmagát. E forradalom eszméi az út, amelyen a nép visszatalálhat önmagához. Közé és útja közé a rágalmak sáncrendszerét hányták föl ellenségei, akik az enyémek is. Megpróbálok a magyar néphez szólani. Föltárom, legelőbb magam előtt, cselekedetem rugóit. Tisztának érzem lelkemet. Hangom az önvallomás hangja lesz, és az olvasó meg fogja érezni, igaz-e ez a hang? Azzal biztatom magam, hogy ha csak száz ember is meghallja szavamat odahaza azok közül, akikhez beszélni akarok, az én szavaim, a tények el nem nyomható szavát erősítve, rést vágnak a rágalmak sáncain és a gonosz legendák vegetációján, amely négy év alatt e sáncokon fölburjánzott. Azért hiszem ezt, mert tudom, hogy az a száz ember, aki meghallott és megértett, nem fog hallgatni többé. Előbb vagy utóbb megkapja majd az ország az igazságot, amelyre szent joga van és olyan szüksége, mint a falat kenyérre.

Négy évig ellenségeim beszéltek, és én hallgattam. Nem hallgathatok tovább. Ha hasznára, ha üdvére válhatnék a magyar népnek, hogy engem a rágalom kicsap bűnbaknak a száműzetés, a félreismerte-

tés pusztájába, ha úgy érezném, hogy boldogsága vagy csak nyugalma is függ ettől: én összeszorított fogakkal el tudnám vállalni ezt a szerepet. De én tudom, hogy a magyar nép, ha előre akar menni, nem bír el már egy lattal több hazugságot sem, mint amennyivel megterhelték. Ezt a hazugságot, az én ügyem meghamisítását, már olyan lelki kárral fizetné meg, amely rá nézve végzetes lehet. Ennek a népnek igazságra van szüksége, ennek nem szabad többé alakoskodnia önmaga előtt. Én nem látom egészen tisztán Görgey ügyét, de tisztán látom azt, hogy a nemzet lelkének milyen súlyos zavara s talán a döntő percekben habozó tétlensége származott abból, hogy első nagy forradalmának, 1848-nak és, igen: 1849-nek mély és tragikus értelmét jobbról és balról meghamisították, és a nemzet tűrte, hogy újkorának e legnagyobb eseménye hamis értelemmel éljen és hasson történetírásában, iskolájában, politikájában egyaránt. Legyen elég, hogy meghamisították 1848-at: vagyunk még egypáran, akik tenni fogunk róla, hogy 1918-at ne hamisítsák meg.

Egy megsebzett ember, egy megbántott férfi emlékiratait írom, nem tagadom. De harcoltam magammal az objektivitásért. Sokat el kellett felejtenem, amíg a léleknek olyan nyugalmát, az ítélőképességnek olyan tisztaságát éreztem magamban, hogy szabad volt megszólalnom. Ezért is vártam e könyvvel. Az én ízlésemhez képest még mindig túl sok benne a keserűség. De azt nem gondolnám, hogy, ha még tovább várok, egyre fejlődő önkritikám valaha is teljesen ellensúlyozni tudná a keserűséget, amelyet bizonyos személyek és körök iránt érzek. Amit ellenem vétettek, el tudnám felejteni, amit Magyarországnak vétettek, nem tudnám megbocsátani. Egyéniségem kizárja, hogy lényegében tárgyilagosabb legyek, mint amilyen ma vagyok. Ügyem kizárja, hogy kíméletesebb legyek, mint amilyen itt vagyok. Rancune-ből nem tűztem tollamra senkit sem.

Én nagyon messze fönn fogom az elbeszélést kezdeni. Elmondom, amit őseimről tudok, elmondom gyermekkoromat, s próbálom festeni a kört, amelyben felnőttem, a magyar arisztokráciát. Sok szálat, amely hozzá fűz, elszakítottam, mindent nem szakaszthattam el. A magyar arisztokráciát még nem írták meg s az én gyönge tollam nem fogja pótolni a nagy író művét, amely hiányzik. Mégis akarom, hogy az olvasó tudja, honnan jövök.

Hisz ellenségeim főleg azt a legendát terjesztik diszkreditálásomra, hogy „előbb szereplési viszketegből, majd később megbántott hiúságból" lettem forradalmár: előbb demokrata, majd szocialista.

Remélem: aki figyelemmel olvassa el ezt a könyvet, látja és érzi majd, hogy ez nincs így. Gyökereim, vérmérsékletem, családi tradícióim, élményeim s végül maguk a világesemények végzetszerűen forradalmárrá tettek. Persze: kezdetben nem voltam öntudatos szocialista, de a szocializmus etikai ereje, gondolati szépsége mindig nagy varázszsal volt reám. Nem a világháború és a forradalmak tettek szocialistává: azok csak befejeztek és öntudatosítottak bennem egy évtizedes folyamatot.

Környezetem egy része, természetesen, mindebből alig vett észre valamit. Íme egy példa: én egyszer azt mondtam, hogy az anyatejjel szívtam magamba a negyvennyolcat. Erre föllépett egy rokonom, és nyilvánosan hazugnak nevezett, mert hiszen nem is táplált az anyám. Én pedig azt akartam mondani, hogy rebellis családból származom és hogy gyermekkoromat körüllengték a magyar forradalom nagy árnyékai.

Fölhozok aztán olyan dolgokat is, amelyek Magyarországon szinte közismertek, vagy legalábbis azoknak kellene lenniök, egész fejezetet szentelek a 48 és a 67 viszonya magyarázatának. Ez a rész inkább a külföldnek szól, amely e nélkül nem tudná a többit megérteni.

Lesznek viszont mozzanatok, amelyekre hiába fog keresni fölvilágosítást e könyvben az eseményekkel ismerős olvasó. Ennek oka azokban a körülményekben van, amelyek között e könyv megszületett. Az én emigrációm vándorlás és bújdosás volt. Könyveim, levéltáram, *dossier*-im Magyarországon maradtak, és csak nagy nehezen, nem teljesen és nem egyszerre tudtak eljutni hozzám. Akik életük veszedelmével kihozták, azoknak még csak meg sem köszönhetem név szerint, mert nem akarom kitenni őket és a családjukat üldözéseknek, amelyektől oly szerencsésen megmenekedtek. Csehországban kezdtem írni és Olaszországban reméltem befejezni könyvemet. Amikor az adatgyűjtéssel készen voltam, kiutasítottak. Sok anyagom ott veszett. Amikor Spalatóban fölvettem a munka elejtett fonalát, forrásaim java részétől és majdnem minden nyomtatott segédeszköztől elvágva, memóriámra kellett bíznom magam. Mégis: a pillérek két sorára támaszkodom. Az egyik: feleségem naplói; a másik: a forradalmi minisztertanácsok jegyzőkönyvei. Feleségem naplói 1914 végétől máig végigkísérik és majdnem mindig a közvetlen benyomás frissességével jegyzik föl az eseményeket. Olyan eseményeket, mint amilyenek például a királyi audienciák voltak, mihelyt tehettem, rendesen magam mondtam tollba neki. Hiányzik, sajnos, az az állandó és

adatokban gazdag levelezés, amelyet feleségemmel folytattam, ha távol voltam tőle. Hiányzik újságcikkgyűjteményem, amelyet, amióta a politikai pályát futom, gonddal és széles áttekintéssel állítgattam össze. Mindazáltal: abban a helyzetben vagyok, hogy a legtöbb állításomat, amely e kötetben elhangzik majd, írott okmánnyal bizonyíthassam.

A nagy anyag földolgozásában, az események színhelyétől való távolság akadályainak legyőzésében segítőtársakra volt szükségem. Csehországban Spády Adéllal kezdtük meg az első kötet munkálatait. Firenzében Fazekas Sándor segített az adatok tisztázásában és elrendezésében. Spalatóban, ahol az egész elbeszélés először kapott rögzített formát, Simonyi Henri segített. A végső formát könyvemnek Raguzában Lorsy Ernő közreműködésével adtam meg. Mind a négyüknek köszönetet mondok odaadó munkájukért, amellyel egy szerintük is jó ügyet szolgáltak.

De forró köszönettel tartozom még egy embernek, aki nélkül emlékirataim nem születhettek volna meg. Az üldöztetések hosszú periódusaiban, amikor hangulatom olyan sötét és nehéz volt, hogy szinte elveszett benne a rugalmasság, amelyre szükség volt, ha a leirandó események fölé akartam emelkedni: Jászi Oszkár volt az, aki a csüggedés emez óráiban tartotta bennem a lelket és a kedvet e munkához. Amikor útra bocsátom könyvemet, az ő jóbaráti melegségére emlékezem, amelyből e könyvnek is oly sok jutott.

A dolgozó magyarságra gondolok mindenekelőtt ebben a percben, mert hiszen amit írtam, neki írtam. Mondtam már: hiszem, ha e sorok csak száz emberhez is eljutnak holnap, az is elég. A sok sötét lapból, amit meg kellett írnom, hiszem, mégis némi világosság fog kiáradni s átszűrődni az elfogultság fátyolán, amely annyi elmét von be még odahaza. Hiszem, hogy meg fogják érteni, mit jelent, ha azokban a bűnökben, amelyekkel vádoltak, ártatlannak mondom, de másokkal vádolom magam! Vádoltak, hamisan, azzal, hogy az antantnak, amelynek barátja voltam, elárultam az országot akkor, amikor népem az antant fő ellensége oldalán harcolt; vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy 1914 szeptemberében nem maradtam Franciaországban, és országom függetlenségéért, Masaryk módjára, nem vettem föl a harcot. Vádoltak, hamisan, azzal, hogy — hazatérve — pacifista eszméim hirdetésével fölbontottam a frontot: nem vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy pacifista létemre magam is bevonultam katonának. Vádoltak, hamisan, azzal,

hogy előkészítettem egy forradalmat, amely fölrobbantotta a régi rend alapjait; nem vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy amikor már ésszel és szívvel beláttam, hogy a rang és jólét világa, amelyben éltem, nem az én világom, nem vontam le ennek konzekvenciáját azonnal és nem mondtam le mindazokról az előnyökről, amelyeket születésem következtében élveztem. Elaltattam a lelkiismeretemet: magamnak sem adva számot róla, azt hittem, hogy lehet elvekért küzdeni anélkül, hogy egész életünket hozzáidomítsuk a küzdelemhez. Ma tudom, hogy nem lehet.

Elszakadtam osztályomtól, és érett ésszel, megpróbált szívvel új közösséget választottam: a magyar dolgozókat. Velük érzem összeforrva magam elválaszthatatlanul. Egy új világ épületéhez velük együtt szeretnék még egyszer téglát hordani. A harcos múlt eseményein keresztül e bizton remélt, közös, boldogabb jövő felé tekint a könyvem. *Ora e sempre!*

Raguza, 1922 szeptember 4-én.

Károlyi Mihály

A HARC ELŐTT

Az első vizitkártyán, amelyet nemzetségem a grófi koronával ékesítve adott le a történelemnél, lent a sarokban e szomorú szavak olvashatók: szatmári béke, 1711. Ez a béke a magyar nemzetnek oly szabadságharcát fejezi be, amely nemcsak az alkotmányért, hanem a jobbágyok keserves sorsának jobbrafordulásáért is folyt. Ez a béke az, amelyben a magyar nemzet évszázados dicső ellenállás után megadta magát a Habsburg-háznak; ezt a békét a Rákóczi-féle szabadságharc legbátrabb és győzelmekben leggazdagabb hadvezéreinek egyike fegyverlerakásával tette lehetővé, aki ezért a császártól grófi címet s az elkobzott javakból dúsan mért donációt kapott. Ez a generális Károlyi Sándor volt, az én ősöm. Gyakran gondolok rá.

Az én ősöm, a rebellis, a kuruc, a Fejedelem hadvezére, lerakta a fegyvereket. A fegyvereket, amelyeket addig a napig sokszor dicsőséggel és mindig becsülettel forgatott. A császár embere lett és megkapta a bérét. És miközben az ő családja fölvirágzik, II. Rákóczi Ferenc számüzetésben él és halálos ágyát az emigránsok egy maroknyi csoportja állja körül. De Rákóczi nevével a zászlón még húsz év múlva is jobbágylázadást szítanak Magyarországon. Rákóczi halálos órájára is sokat kell gondolnom mostanában.

Szeretném fölidézni a percet, amikor először éreztem meg tudatosan, hogy én Sándor ősapám életét élni nem tudnám és nem tudtam volna soha. De e perc emléke homályba vész. Tizenkét, legföllebb tizenhárom éves gyerek lehettem, amikor valamilyen könyvben, talán a fóti könyvtárban, rábukkantam egy lapra, amelyből kiderült, hogy a magyar nép gyalázatnak érzi a fegyverlerakást a nagymajtényi síkon, és árulónak tartja Károlyi Sándort. Nem tudtam és nem akartam elhinni, amit olvastam. Mohón faltam az érveket, amelyek két-

ségbe vonták, hogy az a borzasztó, amit olvastam, igaz volna. Még később is én magam is hozzájárultam olyan művek kiadásához, amelyek próbálták cáfolni azt, ami hiúságomat és később büszkeségemet olyan mélyen sértette. De ezek a művek nem tudtak engem meggyőzni, és tartok attól, hogy legtöbb olvasójukat sem. El kellett hinnem: Rákóczi ügye veszve volt; a nemzetnek, miután az kimerült, XIV. Lajos cserbenhagyta, talán nem is lehetett máshova, mint a győztes Habsburgok kegyelméhez folyamodnia, — annak a férfiúnak azonban, aki fölismerte ezt, ezért a szomorú fölismerésért meg azért, mert a nemzettel annak konzekvenciáit levonatta: soha, de soha nem lett volna szabad jutalmat elfogadnia. Hiszen igaz, hogy a XVIII. század elején vagyunk, az abszolut királyság virágkorában — és a Bayard-ok kihaltak már. De nekem fájt, hogy ősöm, a nagy politikus, nem akart félelem és gáncs nélküli lovag lenni. Ezt az érzésemet nem volt szabad elrejtenem. Első nyilvános beszédeim egyikében céloztam rá, hogy a szatmári béke nem volt dicsőséges, és hogy a grófságot, amely nyomában járt, vissza kellett volna utasítani. Családom elértette a célzást, és egypár rokonomtól akkor kaptam az első heves támadásokat.

Mindez messze elmaradt mögöttem. Én leszámoltam. Ami részem a hűbérbenvolt, amelyet soha el nem fogadtam volna, én visszaadtam annak, akit illet: visszaadtam a magyar népnek, és elindultam azon az úton, amelyre ősapám helyén léptem volna: az emigráció útján. Rákóczi bujdosó társainak legkisebbikével cserélnék; de nem cserélnék azzal a nagyszerű és ragyogó férfiúval, aki becsületével fizetett a rangért és a gazdagságért, amelyeket negyvenharmadik életévemig magam is élveztem.

Gyerekéveim tele vannak olyan személyekkel, akik harcolva, szenvedve megélték az 1848—1849-es forradalmat. Atyai nagybátyám, György és testvérei a közé a kevés főúr közé tartoztak, akik egész szívvel a nemzet pártján állottak 48-ban. Károlyi István, György bátyja, a maga pénzén felállította a Károlyi-huszárezredet, amelyben fiai, Sándor és Ede szolgáltak. Károlyi Ede volt anyai nagyatyám. Atyám testvérei, Tibor és Pista emigráltak, és 1866-ban beléptek a Klapka-légió táborkarába. El is fogták és Bécsbe vitték őket. Csak Bismarck egyenes közbenjárására menekültek. Károlyi Tibor, aki az osztrák—porosz—olasz háborúban hazája függetlenségének kivívásáért Ferenc József ellen fegyvert fogott egy olyan légióban, amelyet az ellenség pénzén állítottak fel: atyja annak a Károlyi

Imrének, aki engem hazaárulással vádol. Vajon atyja emlékét is azzal vádolja-e? Én, aki 1875-ben születtem, még jól ismertem atyai nagyanyámat, gróf Károlyi Györgyné született gróf Zichy Karolint, aki 1882-ig az emigrációban élt és 1903-ban halt meg. Ez az asszony egy lobogó temperamentum erejével gyűlölte a Habsburgokat. Gyűlölte és megvetette Ferenc Józsefet.

A két Zichy nővér, Antónia és Karolin, fiatalkorában híres szépség volt. Antónia, aki gróf Batthyány Lajos felesége lett, a hidegebb, klasszikusabb, az én nagyanyám az élénkebb, szeszélyesebb szépség volt kettőjük közül. Őhozzájuk írta Petőfi 1844-ben *Batthyány és Károlyi grófnék* című versét. Látta, úgymond, a két tündérvirágot, borús hazánknak két sarkcsillagát, s hallotta édes ajkaik zenéjét, hallotta őket halkan mondani, mit tetteik rég fönnszóval beszéltek, hogy ők a honnak hű leányai.

Teljes elevenséggel áll előttem nem nagyon magas, de kissé szikár termetével, finom teint-jével, rövidlátása ellenére kifejezéssel teli szemével. Különösen szép keze és lába volt. Bandeau-kat hordott à la Winterhalter, s egy kissé Eugénia császárnéhoz hasonlított. Sokáig élt Párizsban, s mindvégig maradt megjelenésében valami párizsias. Ha megkértük, néha kis biedermeier-dalokat játszott nekünk zongorán. Többre már nem futotta készségéből, holott Párizsban leánykorában, Chopin volt mestere. Lorgnont használt, és azon át igen szúrósan tudott nézni az emberre. Az a szokása volt, hogy mindig azzal kezdte a beszédet, ami a szívét nyomta, a legkellemetlenebbel rendszerint. Családját, a Zichyeket, muszkavezetőknek tartotta, és a kiegyezés után Pista és Tibor fiai politikai viselt dolgaival sem volt mindig megelégedve. „Menjetek a császártokhoz!", mondta nekik nemegyszer fülem hallatára. Mindnyájan tudtuk, hogy Károlyi Gábor a kedvenc fia, aki Párizsban mésalliance-ot kötött; atyja kitagadta az örökségből, testvérei sem szépen bántak vele; haragban élt az egész családdal. De Károlyi Gábor függetlenségi képviselő volt s a pártban a szélsőbal irányzatot támogatta. Nagyanyám forradalmi szabadgondolkodása őbenne maró szarkazmussá keseredett, amely sem vallást, sem hagyományt, sem tekintélyt nem kímélt.

Nagyanyám felnőtt-korukban is úgy bánt a fiaival, mint gimnazistákkal. Hogy pörölt Pista bátyámmal, amikor nyáron is, nyitott ablaknál, a fején hagyta a kalapját, mert kopasz volt és félt a légvonattól! Hogy pörölt velük, ha dohányfüstöt szagolt a szobában! Pedig mi csak a kandallókba fújtuk a füstöt, hiszen Karolin nagy-

anyánknál nem volt szabad dohányozni. A dohányzáson kívül még egy dolog volt szigorúan tilos sasvári kastélyában: az uniformis. Amikor unokái sorra önkéntesi évüket szolgálták, civilbe kellett bújniok, ha a nagyanyjukhoz akartak menni. A császár kabátjának nem volt helye az ő szalonjában. Tudtommal csak egyik unokája szegte meg egyetlenegyszer ezt a tilalmat. A sasvári parkba, amelyet ifjúkorának biedermeier-ízlése szerint rendezett be, a parádi fürdőközönségnek szabad volt a bemenet. Csak egy embernek nem: Almássy Lászlónak, aki 1902-ben Jászberényben Apponyi Albertnek volt a kormánypárti, lovagiatlan ellenfele. Egy évvel halála előtt még így tudott gyűlölni.

Ennek az asszonynak hatalmas seb volt a szívén, az élesztette egy életen át a gyűlöletét. Gróf Batthyány Lajost, sógorát, a forradalom első miniszterelnökét gyászolta, akit a császár kivégeztetett. Mondják, hogy a nagyanyám ebbe a tündöklő megjelenésű férfiba, ebbe a nagy mangeur des coeurs-be szerelmes volt. A gyűlölet, amelyet Batthyány gyilkosával, Ferenc Józseffel szemben érzett, mindenesetre szenvedélyes színezetű volt. Gyilkosságnak nevezte Batthyány kivégzését és Ferenc Józsefet hóhérnak. Lehet, hogy Lombardiában hallotta ezt a szót, ahol az emberek kevésbé feledékenyek, mint minálunk, és ahol még a huszadik század elején is koronás hóhérnak nevezték azt, aki — az volt.

Batthyány Lajosról, akit, amint tudva van, budapesti Egyetem utcai házam egyik szalonjában fogtak el 1849. január 9-én, nagyon sok szó esett az én családomban. Sokszor hallottam, milyen rútul megcsalták, amikor Innsbruckba utazott, hogy a végső szakítás előtt kibékítse a dinasztiát a nemzettel és az udvar, határozott ígéretei ellenére, Jellasicsot játszotta ki ellene. Batthyány Lajos Innsbruckban azzal a jellemző Habsburg-fejetlenséggel és Habsburg-kétszínűséggel találkozott, amelyet nekem, éppolyan válságos órában, Gödöllőn és Bécsben kellett megismernem.

Batthyány Lajos, noha elég oka lett volna óvakodni a kamarillától, úgyszólván maga dugta fejét a hurokba. Amikor Deákkal, Lonovicsal és Majláth országbíróval herceg Windischgraetznél Bicskén járt — a szálát, amelyben a marsall az ő híres „Mit Rebellen unterhandle ich nicht!"-jét mondotta, Batthyány Zsuzsanna húgom kastélyában még ma is mutogatják —, Windischgraetznek csak éppen vele szemben vészjósló viselkedéséből tudnia kellett, hogy veszedelemben forog. De ő nem menekült, amikor a császáriak előőrsei január 8-án

bevonultak Budára. Pesten maradt, s még szakállát sem vétette le. Ő úgy tudta: ártatlan, és hitte, hogy Habsburg katonáitól sincs oka félnie. Mindenki tudja, mennyire tévedett. De kevesen ismerik a következő történetet, amely Batthyány lelkébe és azoknak a napoknak a hangulatába mélyen bevilágít.

A császáriak a Dunántúlon át Laibachba vitték foglyaikat, mert a fölmentő honvédsereg Buda alá közeledett. Gróf Batthyány Lajost, gróf Zelenski Lászlóval és gróf Károlyi Istvánnal (az idősebbel) együtt egy kisszámú eszkort Sárvár határán kísérte át, amelynek lakói pár hónappal azelőtt még Batthyány-jobbágyok voltak. A parasztok a három foglyot ki akarták szabadítani. A katonai kíséret kommandánsa erre megparancsolta a grófnak, hogy beszéljenek az izgatott tömeghez és térítsék el a szándékától, különben ő kénytelen volna mind a hármukat azonnal főbelövetni. A három gróf arra kérte a parancsnokot, hogy egy percig tanácskozhassanak. Károlyi és Zelenski úgy vélték, hogy a parancsnok, aki nagy túlerővel áll szemben, semmi esetre sem meri majd beváltani a fenyegetését. Batthyány azonban, aki Batthyány-földön állott és aki különben is tekintély volt társai között, kijelentette:

— Nem. Ezek a mi jobbágyaink. Engem érne a felelősség és én nem veszem magamra. És mindenekelőtt: ártatlan vagyok.

És beszélt a néphez, lecsöndesítette, és a katonák nyugodtan vonultak tovább foglyaikkal. Utóbb Cilliben is ki akarta szabadítani a nép, de ő nem engedte magát.

A három gróf közül csak Batthyány fizetett életével, aki az ellenforradalom igazságosságában bízott. (Károlyi Istvánról is sokáig azt hitték, hogy kivégzik a Károlyi-ezred miatt. De ő csak raboskodott sokáig, egyebek között Olmützben és Kufsteinban.) A tőrt, amellyel Batthyány Lajos a nyakán mély sebet ejtett, hogy fölakasztás helyett lőjék agyon, gróf Batthyány Elemérnél láttam, s szinte mindennap láttam hű másolatát nagybátyámnak és nevelőmnek, gróf Károlyi Sándornak íróasztalán. E tőrt gróf Károlyi Sándor nevelője, egy francia abbé csempészte be Batthyánynak, én úgy tudom: kenyérbe sütve. Ennek az abbénak nevét gróf Károlyi Gábor Bourges-nak, Éble Gábor, a Károlyi család történetírója, Plante-nak mondja. Én azonban nagybátyámtól, Sándortól százszor is hallottam, hogy az abbét Père Elegnac-nak hívták. A kis papírvágó kés nagyon éles volt, nyelén olaszos, valószínű barokk-korabeli nagyon finoman dolgozott plasztikával, amely Ádámot és Évát mutatja szorosan összefonódva,

s a keresztre tekerődik a kígyó. A nyél végébe a Giovane Italia mély értelmű jelmondata van vésve: Ora e sempre.

Amikor Batthyány még Olmützben várta sorsát a katonai bíróság kezéből, megkérte a bíróságot, hogy Deák Ferenc ügyvédi segítségére támaszkodhassék. Deák nemcsak igazságügyminiszter volt Batthyány kormányában, de barátja is volt, aki osztotta mérsékelt felfogását. Miután Deák Lonovics érsekkel az országgyűlés megbízásából Windischgraetznél járt és a generalisszimusz azt felelte neki: „Mit Rebellen unterhandle ich nicht!" —, visszavonult a politikától Zala megyei birtokára. Az olmützi katonai bíróság nem engedte meg Batthyánynak, hogy bárki is védhesse. Horváth Mihály, később Batthyányné és Károlyi Györgyné gyermekeinek nevelője, írja ezt *Magyarország függetlenségi harcának története* című nagy művének III. kötetében, az 555. lapon (genfi kiadás). Amit nem ír meg, az az, hogy a család aztán megkérte Deákot, hogy Batthyány számára, akit utóbb a törvénytáraktól és minden segédforrástól megfosztottak, az ő jogi és történeti tudásának teljességével legalább készítse el a védőiratot. De Deáknak ez a fölszólítás kellemetlen volt; kifogásokkal élt, s végül e szerény kérés teljesítését is megtagadta. Ha nagyanyám a későbbi években a haza bölcséről hallott beszélni, öregségében is szép arca keserű mosolyra torzult.

— Ha kevésbé bölcs lett volna — mondotta —, nyilván nem habozott volna Deák, hogy segítségére siessen a barátjának a halálos veszedelem órájában.

Talán csakugyan lehetetlen volt Batthyányt megmenteni. Volt egy legenda, én az ősz Görgey szájából is hallottam, amely szerint Zsófia főhercegnő, a fiatal császár anyja, ama véres napoknak Schwarzenberg mellett leghatalmasabb személyisége, azért gyűlölte meg Batthyányt és azért tört vesztére, mert az az ő szerelmét visszautasította. Ha ez volt az ok, ez ugyan nem mentené Deákot, de akkor bizonyos, hogy még ő sem segíthetett volna. Akkor Batthyánynak meg kellett halnia.

Igaz-e, hogy Karolin nagyanyám Batthyány Lajos holtteste fölött azt a híres átkot szórta a Habsburgokra? Nem tudom. Egy másik átokról is mesélnek, azt Damjanich özvegye küldte volna Bécs felé, ugyanazon az október 6-án, amikor ott állt Aradon a tábornoknak az akasztófáról levett holtteste mellett. Fogott-e az ő átka? Melyik fogott a kettő közül? Vagy melyik a sok közül? A sok sorscsapás után, amely a Habsburgokat érte, a mayerlingi katasztrófa után,

Erzsébet meggyilkolásának napján láttam nagyanyámat. Hideg volt és hallgatott.

Sokat, nagyon sokat tudott volna beszélni. Sokszor kértük, írja meg emlékiratait, de ő mindig azt mondta, hogy nem teszi, mert az igazat nem írhatja meg, és hazudni nem tud. Azt mondják, hogy voltak évek, amikor az emigráció lelke volt. Bizonyos, hogy az emigráció számos vállalkozásában benne volt a keze. Az emigráció első szakaszának szép optimizmusa késő öregkoráig lobogott benne. Nagyatyám, Károlyi György, szintén kivette részét a forradalomból, később azonban megbékült, és otthon élve, elintézte dolgát a császárral, sőt főispán lett. Nagyanyám csak akkor távozott el Pestről, amikor az osztrák városparancsnok, Susannak hívták a lovagias tábornokot, megizente neki, hogy nyilvánosan megvesszőzteti, ha nem hagy föl a megszálló katonaságot provokáló agitációjával. Haynau katonái vesszőztettek, ezt Maderspach Károlyné esete bizonyítja, de Karolin nagyanyámat nem vesszőztették meg, mint ahogy a Tharaud fivérek, a színes, de átlátszó tendenciájukban könnyen cáfolható állítások kedvelői, írják. Nagyanyám az emigráció nagy részét Felső-Olaszországban, Genuában és Vicenzában töltötte. Végtelenül tisztelte Kossuthot; az emigráció vezetői közül Klapka állott legközelebb hozzá.

1860 őszén egy magyarországi általános fölkeléssel kombinált új olasz—osztrák háború készült. Atyám, gróf Károlyi Gyula vállalta el, hogy a Cavour részéről a Nemzeti Igazgatóságnak kiutalt hitelből 100 000 frankot a központi forradalmi bizottság kezeihez juttat el. A pénz nagy részét aranyban vitte magával (100 000 frank 33 kilogrammot nyom), és Pulszkynak „százezer szivarról" adott nyugtát. Útközben beváltotta a pénzt, és óvatosságból nagyot került föl Oderbergnek. Az osztrák kormánynak mindenütt voltak besúgói, és atyámat elárulták. Amikor Oderbergnél át akarta lépni a határt, föltartóztatták. Volt annyi lélekjelenléte, hogy azt kérte, engednék megebédelni, mielőtt kihallgatják. Letelepedett egy asztalhoz, amely körül már többen ültek. Egy őrizetlen percben a kétségbeesés bátorságával szomszédjához fordult, és halkan megkérte, venne át tőle egy pénzösszeget. A szomszéd a kérést szó nélkül teljesítette. Megtörtént a kihallgatás, a határrendőrség nem találta meg, amit keresett, és atyám utazhatott tovább. Az ismeretlen, aki megmentette: báró Rothschild Náthán, a bécsi bankár volt. Atyám csakhamar visszakapta a pénzt és rendeltetési helyére juttatta.

Amikor 1866-ban az osztrákok döntő königgraetzi vereségének híre

megérkezett, anyai nagyatyám, gróf Károlyi Ede, aki különben szabadkőműves volt, magyar defetizmusában annyira ment, hogy a radványi templomban hálaadó misét mondatott. Ő mindvégig az a rebellis maradt, aki 1849 májusában oly hősiesen csinálta végig Buda ostrománál a döntő, utolsó rohamot. A radványi kastély pincéi tele voltak elrejtett fegyverekkel.

Ennek a Károlyi Edének leánya volt az én édesanyám, Károlyi Georgine. Hároméves voltam, amikor elvesztettem őt. Hogy mit vesztettem benne, csak később tudtam megérteni. Mindenki, aki ismerte, jelentékeny egyéniségnek jellemezte, és Károlyi Sándor nagybátyám úgy nyilatkozott, hogy Károlyi Georgine kiváló asszony volt. A Habsburg-gyűlöletet ő is szüleitől örökölte. Anyai nagyanyám, Károlyi Edéné, született gróf Korniss Clarisse, kérésünkre százszor is elbeszélte nekünk, Erzsébet nővéremnek és nekem, hogyan tartóztatták le az abszolutizmus idején őt és gyermekeit, köztük az én édesanyámat is, osztrák katonák a bajor-osztrák határon. Amikor édesanyám fiatal leány korában, szüleivel az egyik bécsi pályaudvarról a másikra hajtatott, az egész idő alatt nem nyitotta ki szemét, mert a gyűlölt várost látni sem akarta. Egy vonás anyám életéből: amikor egyszer az olasz Riviérán időzött, megragadta az alkalmat, hogy elmenjen Nervibe (Genua mellett), ahol Amélie néném, Károlyi Gábor felesége lakott. A család nem érintkezett Amélie-vel, mert Gábor bátyám házasságát mesalliansznak tartotta. Anyám azonban hozzátartozóinak megbotránkozására, végigkocsizott Amélie-vel a korzón.

Édesanyám halála után Erzsébettel, egyetlen édestestvéremmel együtt nagyszüleinkhez, Fótra kerültünk, és tulajdonképpen Clarisse nagyanyánk volt az, aki fölnevelt. Korniss Clarisse is erősen függetlenségi érzésű asszony volt. Ede nagyatyám halála után ő annak testvéréhez, Károlyi Sándorhoz ment nőül, aki később döntően befolyásolta szellemi fejlődésemet. Atyám második házasságot kötött gróf Pálffy Geraldine-nel, és ebből a házasságból négy gyermek származott. Erzsébet és én azután inkább csak látogatóba mentünk át atyámhoz Parádra. Ifjúságom emlékei nagyrészt Fóthoz fűződnek, a parkhoz, a kastélyhoz, a könyvtárhoz. Közel a kastélyhoz homokos a határ, hosszú árnyas lovaglóutakkal. Erzsébet királyné is szerette ezt a terepet és Gödöllőről gyakran lovagolt errefelé. Nemegyszer betért hozzánk. Maga ügyelt föl arra, hogy jól lássák el a lovát, maga keverte neki az ivóvizet a kellő hőfokra, és állva fogyasztott el egy pohár tokaji bort és egy-két szelet kétszersültet, amit a kastélyból hoztak neki.

Odamentünk mi, gyerekek is és megcsókoltuk a kezét, de a lovának több figyelmet szentelt, mint nekünk. Gyönyörű megjelenés volt, emlékszem halk hangjának sötét timbre-jére és arra, hogy egy kissé selypített.

Gyönge gyermek voltam. Tizennégy éves koromban Billroth Bécsben szájpadlásműtétet hajtott végre rajtam. Atyám az utolsó percig ellenezte a műtétet. Majomszeretettel ragaszkodott hozzám, és félt, hogy az operációba belepusztulok. Clarisse nagyanyám vitte keresztül, hogy mégis megoperáljanak, és vállalta a műtétért az erkölcsi felelősséget. Az operáció előtt komolyan készültem a halálra. Már a műtőasztalon voltam, amikor kértem, hogy bocsássák be hozzám Erzsébet nővéremet, megfogtam a kezét, és sokáig, buzgón imádkoztunk. Az operáció közben volt egyszer, amikor úgy volt, hogy nem ébredek föl többé a narkózisból. E percben nagyanyám iszonyú erővel érezte a felelősség egész súlyát. Kimondhatatlanul hálás vagyok neki és kimondhatatlanul sokat köszönök az ő rendkívüli energiájának. Ha ő nincs, nem kerülök Billroth keze alá, és nem lesz belőlem ember.

Abban a nyolc napban, amit fölgyógyulásomig némán ágyban töltöttem, vallásos érzésem elmélyült, bensőségesebb lett. Áldottam a gondviselést, amely túl engedte élnem az operációt. Miután fölgyógyultam, lélekölő beszédgyakorlatok következtek, amelyek korán megedzették akaratomat és rászoktattak arra, hogy sikerrel küzdjek a csüggedés ellen. A telet ekkor rendszerint a Riviérán, a nyarat Svájcban töltöttük. Atyám ellenezte, hogy a gimnáziumot elvégezzem. „Tanuljon vadászni", mondotta. Clarisse nagyanyám vitte keresztül, hogy mégis elvégezzem a gimnáziumot, pontosabban: hogy megszerezzem az érettségi bizonyítványt. Hat, egyszer meg éppenséggel nyolc nevelő és nevelőnő volt a házunkban, német, francia, angol kisasszonyoktól játszva tanultuk meg a nyelvüket, de azzal, hogy valami komolyat tanuljunk, senki sem törődött. Terv nélkül neveltek.

Gyermekkoromban sokat voltam Párizsban. A Rue d'Athénesben, a Quartier de l'Europe-ban kis palotája volt akkor nagyatyámnak. Ede anyja Dillon grófnő volt, a XVIII. század híres beau Dillonjának leánya, akiről följegyzi a krónika, hogy szabad volt egyszer feloldania az ájulásba esett Marie-Antoinette fűzőjét. Ennek az ír származású Dillon családnak révén a francia főnemesség egy részével, így a Polignacokkal. Maillet-kkel, vagyunk rokonságban. Párizsban kaptam az első oktatást és első tanítóm Cedillot francia abbé volt. Édeskés modora nem tetszett. Látom magam, amint

sétálok ezzel az abbéval Párizs utcáin. Egyszerre csak nagy csődület közepében vagyunk, az utca népe összeszalad és néz valamit. Apácákat lakoltatnak ki egy kolostorból. Az abbé bevisz a kolostorba a síró asszonyok közé. Az utcáról fölhallatszik és ma is fülembe csöng a tömeg dala:

Le — voilà — Gambetta,
celle grande bête là — celle grande bête là —
Le — voilà — Gambetta —

1880-ban lehetett ez.

A sok utazás közben sokszor félbe is szakadt a tanulás, amely sohasem volt rendszeres. Annak a budapesti gimnáziumnak a tanárai, amelyben le szoktam rakni vizsgáimat, párszor elkísértek minket a Riviérára. A vizsga úgy folyt le, hogy előre megmondták, mit fognak kérdezni. Tiszta jeles bizonyítványom volt mindvégig. Még így is hálával tartozom Clarisse nagyanyámnak, hogy keresztülhajtott a gimnáziumon, és lehetővé tette, hogy beiratkozzam az egyetemre. Amikor a budapesti egyetem jogi karára fölvettek, valószínűen hiányosabban voltam fölkészülve a tanulmányokra legtöbb társamnál. De nagy hévvel dobtam magam a munkába, és az sem vette el a kedvemet, amikor csakhamar rájöttem arra, hogy rengeteg a pótolni valóm. Legelőször is: nem tudtam azt, amit legtöbb társamnak régóta kellett tudnia: nem tudtam tanulni. Úgy ahogy beszélni is meg kellett tanulnom előbb, mielőtt arra gondolhattam, hogy gondolataimat másokkal közöljem: testi és lelki energiám megfeszítésével itt is küzdenem kellett valamiért, amit a többiek minden különös megerőltetés nélkül, mintegy mechanikusan már régen elsajátítottak. Meg kellett tanulnom beszélni és meg kellett tanulnom tanulni. Addig csak olvastam sokat, válogatás nélkül, mindent, amihez hozzájutottam és ami tetszett.

A fóti kastély nagy könyvtárában álltam először szemben a tudás ismeretlen, idegen világával. Még gyerek voltam, és azok a gyermekévek a könyvtárban feledhetetlen emléket hagytak bennem. Ükapám, gróf Károlyi József alapította a könyvtárat, amelynek törzsállománya az ő korának fölvilágosult szellemét tükrözi. Két empire-terem, mahagónival táblázott falakkal, a padlótól a mennyezetig nyitott polcokon állnak a könyvek. Fülkék, karzatok, csigalépcsők tagozzák a termeket, amelyekben Erzsébet nővérem és én gyakran játszottunk bujócskát. Bár nem is emlékezünk rá, mikor

voltunk először a könyvtárban, bár minden zegét-zugát jól ismerjük, mégis sokáig az ismeretlen misztikuma veszi számunkra körül. Kiskorunkban a lépcső korlátján csúszkálunk, később abból csinálunk sportot, hogy melyikünk tartja jobban a fejében, hogy a sok könyv közül melyik hol áll. (Ebben Erzsébet mindig lefőzött engem.) Ha most azt gondolom, hogy „otthon", voltaképp mindig Fótra gondolok és egy sajátságos szagot érzek, amely valahogy a frissen politurozott mahagóninak, a tükörsima parkett viaszának s az öreg könyveknek illatából vegyült: a fóti könyvtár szaga ez. Talán itt jutottak eszébe Vörösmartynak a *Gondolatok a könyvtárban.*

Azokat a könyveket olvastam el először, amelyek cifra borítékukkal magukra vonták a figyelmemet: Jules Verne regényeit. Izzó érdeklődéssel faltam sorra valamennyit. Azután Gaboriau detektívregényei fogtak meg, és nem eresztettek el sokáig. De nemsokára fölfedeztem ott fönn a karzaton, ahol elegáns, fehér pergamenkötésben a XVII. század nagy szerzői sorakoztak, valamit, ami először csak terjedelmével és tisztes uniformitásával imponált, de amihez azután terjedelme ellenére is hozzá tudtam férni, mert az ábécé szerint volt beosztva: a *Nagy Enciklopédiát.* Szimatom jól vezetett: az első cikk, amelyet fölütöttem, a „Dieu"-cikk volt, mely Voltaire-től származik. Istenről akartam megtudni valamit, vagy magától nyílt ki a kötet könnyebben ezen a helyen, mert a régi Károlyiak sokszor ütötték föl itt: nem tudom. Mindenesetre az volt az érzésem, hogy nagyon jól megértem, amit olvasok és a fejtegetés ragyogó szellemessége elragadott. Ebben az időben különben, mellesleg szólva, még majdnem mindennap ministráltam. A *Nagy Enciklopédiához* még sokszor visszatértem, és az órák, amelyeket vele töltöttem, jól teltek el. Mindenesetre szellemes emberek társaságában voltam, — oly jelző ez, amellyel a modern lexikonok szerzői maguk sem illetik magukat. Az a könyv azonban, amely a fóti könyvtárban a legerősebben megragadott, amelyet legalábbis oly nagy belső izgalommal olvastam, mint Jules Verne és Gaboriau regényeit és amelyre mindig vissza kellett gondolnom: a francia forradalom története volt Louis Blanc-tól. Ma is kiváló történeti műnek tartom, amelynek a szerzőjét nagy tárgya megírásában nem sok utódja és igazán csak Krapotkin múlta fölül. Fóton ismerkedtem meg először Guizot több történeti művével, és itt olvastam el nagy kíváncsisággal Fourier és Proudhon első könyveit.

A dilettáns módra űzött sok olvasás nemigen készített elő egye-

temi tanulmányaimra és, bizony, ott keservesen kellett dolgoznom. Szerencsém volt hogy, mint annyi fiatalembert, a római jog charme-ja engem is rögtön megejtett. Definicióinak borotvaélessége, érveléseinek eleganciája s rendszerének szigorú zártsága elbájoltak. Mindig vonzott minden, ami rendszer volt. De egyáltalában nem csupán az alaki rész volt az, amihez úgy éreztem, személyes közöm van: a római jog tárgya is olyan volt, hogy engem, egy majorátus jövendőbeli urát, önmagában is közelről érintett. Birtokviszonyról volt itt szó, és ezeknek jelentősége, összefüggése érdekelt. Kevesebb érdeklődést tanúsítottam az alkotmánytörténet és a magyar közjog iránt; bizony, nem gondoltam még arra, hogy itt a magyar politikus mindennap használt szerszámát szerezhetném meg. Nemzetgazdasággal buzgón foglalkoztam, noha az előadó liberális iránya kevéssé tetszett nekem. Ezen a ponton valószínűen már nagybátyámnak, gróf Károlyi Sándornak, a szövetkezeti elv magyar apostolának befolyása érvényesült. Károlyi Sándor 17 éves korában, amikor kiütött a forradalom, Klapka parancsőrtisztje lett, és már csak meglett-korában járogatott egyetemre. Ennek a nagy autodidaktának sokat köszönök és valószínűen legalábbis annyi helyes eszmét és elmemozdító megjegyzést, mint a jogi fakultásnak.

Vizsgáimat idejében és minden baj nélkül tettem le. Egyetlenegyszer buktam meg, pénzügytanból, a szigorú professzor Mariskánál, éspedig a következőképpen: Egy fiatal jogásszal Parádon töltöttük a telet és tavaszt, hogy a második alapvizsga hatalmas anyagából együtt elkészüljünk. A jogász azonban többet foglalkozott a szalonkavadászattal mint a vizsgatárgyakkal. Nekem pedig azt mondta, és én, természetesen elhittem neki, hogy a Mariska a pénzügytan elméleti részét nem firtatja, és csak a pénzügyi jog gyakorlatára fektet súlyt. Nyár végével fölutaztam Pestre, s megtörtént velem, amit ugyancsak nem vártam: Mariska elégtelennek nyilvánította a készültségemet. Egy magyar egyetemi tanár, aki megbuktat egy grófot, megbuktatja egy majorátus jövendőbeli urát: hogy ez lehetséges, hogy akadt ilyen ember, ez nemcsak a szigorú cenzort, hanem az egyetemi oktatás egész intézményét is fölemelte az én szememben. Rávettettem magam a pénzügytanra, aránylag rövid idő alatt elsajátítottam e tudomány angol és francia nyelvű alapvető műveinek tartalmát, és újra jelentkezvén a hírhedt Mariskánál, úgy tettem le a vizsgát, hogy a mogorva professzor nemcsak gratulált nekem, de készültségemmel nyilván meg is volt elégedve.

Családom igazán nem fektetett súlyt arra, hogy a jogot elvégezzem. Vidéki junkert akartak belőlem nevelni, aki birtokain él és a vadászaton kívül nemigen törődik semmivel. Ha volt valami becsvágyó tervük velem, az leginkább csak a hippológia terén mozgott. Alag ott volt Fót mellett, én reggelenként kimentem nézni a mi istállóink lovainak munkáját, egypár akadályversenyt lovagoltam, egypár díjat is nyertem. Családom azt akarta, hogy ezen a téren képezzem ki alaposan magam, és Plósz urat, az Állatorvosi Főiskola tanárát megkérte, hogy hetenként többször jöjjön ki hozzám Fótra, és tartson előadásokat a ló anatómiájáról. A lótenyésztés iránt való érdeklődésem azóta meglehetősen alábbhagyott.

Ezek a dolgok már abba az időbe estek, amikor környezetem hizelgése már nagyon is éreztette velem, hogy nemsokára egy nagy hitbizomány teljhatalmú ura leszek. Tizenöt éves koromban veszítettem el atyámat. Gróf Károlyi Gyula igazi nagyúr volt, aranygyapjas vitéz, a Lovaregylet elnöke. Második házasságában mostohaanyámnak, gróf Pálffy Geraldine-nek befolyása alatt buzgó katolikus. Fiatalkorában sokat utazott, és, például, a polgárháborúk idején a fiatal gróf Széchenyi Bélával, a nagy Széchenyi István fiával együtt az Egyesült Államokban is járt. Karolin nagyanyám, amikor tőle elbúcsúztak, megeskette a két fiatalembert, hogy magyar ruhájukat Amerikában sem fogják fölcserélni mással. Erről az útjáról édesatyám egyebek között azt a tapasztalatot hozta magával, hogy a jó emberek, akikkel odaát találkozott, mindig vagy majdnem mindig déliek, szóval a rabszolgatartók táborában voltak! Jó embereket mondott, nem kedveseket. Atyám ritka szép férfi volt, s valami nagy nyájasság, előkelőség volt benne.

Atyám halála után testvére, Károlyi Tibor lett vagyoni gyámom, szellemi tutorom pedig Károlyi Sándor. Sok részről sok mindenféle történt abban az irányban, hogy korán megismerjem a jogok teljességét, amelyeknek gyakorlása reám várakozott. Csak egy esetet akarok elmondani, amely, gondolom, meglehetősen erősen bevilágít a feudális Magyarország szerkezetébe. Tizenhat, de legfölebb tizenhét esztendős voltam, amikor az egyik plébánia, amelynek a Károlyi György-ág mindenkori legidősebbje volt a kegyura, megürült. Az én Tibor bátyám, feleségének, egy Degenfeld leánynak révén közel állt Tisza Kálmánhoz, és az én nevemben, aki akkor kiskorú voltam, prezentált valakit az egri érseknek. Én akkor Pesten voltam. Egy napon meglátogatott Samassa bíbornok, az egri

érsek és rendkívül érdekesen fejtegette előttem, hogy az egyházjog alapján gyámomnak erre a prezentálásra nem volt joga. Az a jog, mondta, kizárólag engem illet meg, mert a polgári kiskorúság az egyházjog szempontjából nem mérvadó. Samassa lépésének nyitja az volt, hogy az én Tibor bátyám olyan papot prezentált neki, aki — akár azért, mert közel állt a szabadelvű párthoz, akár valami egyéb ok miatt — az érseknek nem volt rokonszenves. Az bizonyos, hogy a Tisza párti Károlyi Tiborral szemben én már akkor is a kuruc Károlyi Sándorhoz húztam. A rendkívül okos és erélyes Samassa nagy benyomást tett rám, és rögtön szívesen engedtem felszólításának, hogy Tibor bátyám helyett én magam, a tizenhat-tizenhét éves fiú, gyakoroljam a prezentálás jogát. Tibor bátyám dúlt-fúlt, amikor a bibornok-érsek megírta neki, hogy jelölési jogát nem ismeri el, és jelöltjét visszautasítja. Kénytelen volt fölkeresni engem és megkérni, prezentáljak én magam valakit, természetesen ugyanazt, akit ő jelölt. Én azonban egy más káplánt prezentáltam, és a bíbornok azt nevezte ki plébánosnak. Nem vagyok egészen bizonyos benne, hogy ez az eset így más országban is megtörténhetett volna-e, de Magyarországon még ma is megvannak a föltételei annak, hogy megismétlődjék.

Attól a perctől fogva, hogy az egyetemre beiratkoztam, havi kétezer forint apanázst kaptam, pontosan annyit, mint amekkora akkor a magyar miniszterelnök havi fizetése volt. Ez zsebpénz volt, mert hiszen lakásom, ellátásom volt, s voltaképpen csak lovaimra kellett elköltenem, amelyeket a nagyúti ménesből kaptam. Tibor bátyám ebben az időben (vagy tizenkilenc éves lehettem) megfogadtatott velem, éspedig elég jelentékeny összegben egy lovat, amelyet aztán az én ménesem számára akart megvenni. Egy másik férfirokonom fejébe vette, hogy megnyeri számomra valamelyik budapesti operettszínház egy ünnepelt szépségének kegyeit. Élénken ecsetelte, hogy a fiatal színésznő, aki már látott is, mennyire érdeklődik irántam, és amikor nem sok kedvet mutattam a megismerkedésre, utolsó érvül fölhozta azt, hogy mindent kialkudtak előre, és hogy az egész dolog egy krajcáromba sem fog kerülni. Ez a beavatkozás legprivátabb életembe felháborított, undort éreztem, és nem álltam kötélnek.

Ezekben az években életem fénypontjai voltak azok az órák, amelyeket Károlyi Sándorral töltöttem. Ő volt az első ember, akit közelről láttam, és aki egész életét a közjónak szentelte. Nem volt

ragyogó, de mély volt, okos és rendkívül szorgalmas. A közjogi szőrszálhasogatás, amely politikai vitáinkat akkoriban kitöltötte, nem volt kedvére. Azt gondolta, hogy Magyarországnak, ha nagy és boldog ország akar lenni, nem annyira a szeparációra, mint inkább és mindenekelőtt gazdasági megerősödésre van szüksége. Az osztályok erőviszonyát nem akarta gyökeresen megváltoztatni, hanem a középosztályt, a történelmi középosztályt az állam vezetésére képesebbé és alkalmasabbá akarta nevelni, és ezért munkára szólította fel. Az arisztokrácia vezető szerepét alapjában már tarthatatlannak ítélte. A szövetkezetek élén, amelyeket alapított és tervezett, bizonyos vezető szerepet szánt ugyan a főnemességnek, de maga sem igen hitte, hogy ezeket az állásokat hosszú időn át meg fogja tudni tartani. A zsidóság növekvő befolyását ő, aki módszeres antiszemita volt, úgy akarta ellensúlyozni, hogy a középosztályt a gazdasági versenyre vértezettebbé, általában munkabíróbbá, derekasabbá akarta nevelni. Az uzsora szigorú megbüntetését kívánta; kivételes gazdasági törvényhozást a zsidók ellen, aminő ma dívik Magyarországon, minden bizonnyal visszautasított volna. Károlyi Sándor korán megkísérelte azt, hogy engem bevonjon az ő törekvései körébe és megnyerjen az eszméinek. Az ő befolyása alatt olyan fejlődésnek indultam, amelynek eredményét életemben és pályámon tartós haszonnak érzem.

Akkor kerültek kezembe először Darwin művei, a *Fajok eredetéről* és az *Ember származásáról*, és revolúciót csináltak elmémben. A létért való küzdelem ideája hatalmasan megfogott, és szívesen hittem el, hogy az emberek társadalmát is ez a küzdelem szabályozza, sőt, hogy jól van, hogy ez szabályozza. Elolvastam, bármennyi nehéz diót adott feltörnöm a száraz, rendszeres, egzakt előadás, Herbert Spencer *First Principles*-eit is. De a rendszeresség akkor is, később is, nem taszított, hanem vonzott. A liberális filozófusok közül, akiknek műveivel tömve voltak Sándor nagybátyámnak a fóti könyvtárban levő nagy könyvespolcai, nagy hatással volt reám John Stuart Millnek a maga nemében bizonyára maiglan klasszikus *On liberty*je. S akkor olvastam, dobogó szívvel Renan *Vie de Jésus*-jét.

Sándor nagybátyám, akinek olvasmányaimról és az olvasmányok hatása alatt támadt gondolataimról azon melegében, gyermeki és tanítványi bizalommal referáltam, meg volt döbbenve. S nem az egyházi hittől való elfordulásom döbbentette meg legjobban. Nem is az, hogy a természettudományok filozófiájába mélyedtem bele,

hiszen ez iránt ő maga is érdeklődött, hanem az, hogy materialista allüröket vélt észrevenni bennem, és az, hogy a manchesteri iskola irodalmának hatása alatt a szabad verseny glorifikálását észlelte nálam. Ő, a nagy altruista, a gyöngék védője, ezt gyűlölte legjobban, ez a szó, hogy szabad verseny, vörös posztó volt a szemében. A szabad verseny elleni küzdelemben szublimálódott az ő vallásossága. Meg akarta a lelkemet menteni. Hogy a gyermeki hithez közvetlenül Darwintól nem találnám meg a visszavezető utat, azt ő érezte. De nem is ezt akarta. Ő a vallás külsőségeit nem vetette meg és politikai eszélyességből valamennyire gyakorolta, de a fő súlyt ő a kereszténvi cselekedetekre helyezte. Ezért az ő egész szociálpolitikai tevékenységét vallásos hév hatotta át, és nagy tetterejét abból a meggyőződésből merítette, hogy így él igazi keresztény módjára. Ő vissza akart rántani engem a materializmus veszedelmes lejtőjéről, és tudva, hogy nem volna időszerű François de Sales-t kezembe adnia, olyan antidótumot keresett, amely Manchestert a saját mezején veri meg. És akkor kezembe adta Marx *Kapitalját*. Lassan, pontról pontra menve, kritikával, együtt olvastuk el az első kötetet. Nagybátyám rendkívül alaposan ismerte ezt a művet. Mindazokat a fejtegetéseket, amelyek a tőkés gazdaság anarchiájáról szóltak, aláírta, de azt hitte, hogy abban a szövetkezeti rendben, amelyet ő eszményien teljes kiépülésében képzelt el, megtalálta és kezében tartja az eszközt, amelynek segítségével egy napon a szerinte is káros, sőt végzetes verseny kiküszöbölésével ugyan, de a szerinte pótolhatatlan egyéni kezdeményezés megtartásával a társadalom boldogabb és igazságosabb rendjét meg lehet majd teremteni. Károlyi Sándor, aki voltaképpen Schultze-Delitzsch rendszeréhez állt legközelebb, azért adta kezembe Marxot: hadd tudjam meg, hogy fest a szabad verseny gazdasági rendszere valójában. Bízott abban, hogy Marx, aki materialistának mondja magát, énbennem mégis az idealizmust fogja felébreszteni vagy megerősíteni. Ime, egy materialista, aki mindenkinél hatalmasabban hirdeti a gyöngék jogát, és nem ad igazat az elnyomó erősebbnek ezért, mert erősebb. Azt hiszem: ezek az együtt töltött órák, első korai Marx-olvasmányaim döntötték el életemet. Ezeknek az óráknak az emlékét egy fegyelmezetlen és szilaj élet elhomályosíthatta, de nem temethette el végképpen soha. És amikor egy napon egy hatalmas élmény, a világháború nyomorúságának látása, kiváltotta belőlem azt a rég föl nem idézett tudatot, amit Károlyi Sándoron át egyenesen Marx-

ból szívtam magamba, hogy az elnyomott osztály önfelszabadítása kell hogy meghozza a szabadság birodalmát, akkor az a tudat elemi erővel alakult át szenvedélyes érzéssé és lett későbbi tetteim rugója. Ha Károlyi Sándor, akivel Marxot olvastuk, megérte volna a forradalmat, valószínűen elítélte volna az abszolut igazságosságra való makacs törekvésemet, de ráismert volna tanítványára és megismerte volna az utat, amelyre húszéves koromban ő vezetett, és ő lett volna osztályom egyetlen tagja s ő lett volna az egyetlen Károlyi, aki cselekedeteim motívumaiért síkra száll. Tudom, hogy így lett volna.

Károlyi Sándornak határozott, zárt, kissé merev nézetei voltak, és alig tűrt ellentmondást. A meggyőződés ekkora erejével addig még sehol, még senkinél és azóta sem sok embernél találkoztam. Nagybátyám hetenként többször rendszeres előadásokat tartott nekem a nemzetgazdaság egész köréből. Szinte természetes volt, hogy ennek az autoritatív szellemnek gondolkodásmódját csakhamar átvettem. De nyilván volt bennem valami, ami az ő világnézetének lényegével egybevágott, még mielőtt ebbe a világnézetbe behatoltam volna. Már az a bírálat is, amelyben Károlyi Sándor a nekem oly bámulatra méltónak tetsző római jogot részesítette, olyan dolgokat mondott ki, amelyeket én valamiképpen már magam is megéreztem. Különösen akkor jöttem rá erre, amikor ő annak a hatalmas gondolat- és akaratépületnek legmélyebb alapja gyanánt az egoizmust tárta fel és elutasítva azt, olyan jogalkotó elvet követelt, amely az altruizmussal összhangban marad. A tulajdonjogot ragadta ki, és az abszolut tulajdon tanával szembe szögezte a tulajdonnak a fejlődés gondolatán alapuló jogtörténetileg is megalapozott elméletét. Ez abban tetőződött be, hogy a társadalom a fejlődés folyamán a tulajdonnak egyre több és több elemét ragadja magához, és végül az egész tulajdonnal rendelkezik. Károlyi Sándor ezt az állapotot nemcsak a fejlődés elkerülhetetlen végcéljának, hanem egyúttal kívánatosnak is tekintette.

Nagybátyám csakhamar gyakorlati tevékenységébe is belevont, és én megismertem azt az impozáns alkotást, amely az ő úttörő munkája nyomán a nehezen fellazítható magyar talajon keletkezett: nagy fogyasztószövetkezeteinket. Amint előbb megalapította a hitelszövetkezeteinket, terve volt azután az egész országot termelőszövetkezetekkel is behálózni. Meglepődve tapasztaltam: mily kevés ponton felel meg a valóság az elméletnek, amelyet csak

az imént hallottam, annak az embernek a szájából, akit joggal ama valóság megteremtőjének tartottak. Már önmagában az a mód is, ahogy künn, a perifériákon, megalapították a fogyasztószövetkezeteket, némiképpen ellentétben látszott állani a szövetkezeti eszmével: ezek a fogyasztószövetkezetek a központ oktrojának köszönték megszületésüket. Tehát: fölülről lefelé irányult a fejlődés, holott a szövetkezet tiszta eszméje az ellenkezőt követelte. S a kapitalisztikus mozzanat is túl erősnek tűnt föl nekem a fogyasztószövetkezetek üzletvitelében. Véleményem szerint a részvényekre osztalékul túlságos sokat, a vevőknek visszatérítésül túlságos keveset fizettek ki. Károlyi Sándor a piaci árnál olcsóbban kívánta az áruk eladatását, én pedig piaci áron, mert értékesnek tartottam volna, ha az év végén a szövetkezet számba vehető összeget térít vissza tagjainak. Az eredeti rochdale-i rendszer lebegett előttem. A szövetkezeti politika terén is olyan differencia volt köztünk, amely csak akadémikus formában vetődött ugyan föl, de amely, ahogy ma látom a dolgokat, meglehetősen mélyreható volt. Károlyi Sándor a szociáldemokratákat nem akarta befogadni a Szövetkezetek Szövetkezetébe, én pedig igen, mert mozgalmunkban egyáltalában nem a szociáldemokráciával versenyző vállalkozást láttam, hanem olyan mozgalmat, amelynek a maga törekvéseit a szociáldemokráciáéival kell egyesítenie. Nem tudom, nem nyomta-e el Károlyi Sándor magában a szocialista szimpátiákat és nem az elnyomott érzés tört-e magának utat akkor, amikor engem olyan passzióval vezetett be a tiszta szocializmus tanaiba? Már legelső felolvasásom, amely egyúttal legelső nyilvános fellépésem is volt, azt a kérdést érintette, hogy vajon mi a különbség a szövetkezeti és a szocialista ember között, és súlyt fektettem arra a megállapításra, hogy mind a ketten a kizsákmányolás ellen küzdenek.

Károlyi Sándor meghalt anélkül, hogy a köztünk fönnforgó differenciákat másképp, mint elméletileg elintézni próbáltuk volna. Voltak pontok, amelyekben nem értettünk egyet, de amelyekről én kegyeletből nyilvánosság előtt sohasem szólottam. Hiszem, hogy Károlyi Sándor alapjában konzervatív politikus volt, de bizonyára a legbölcsebb és legtovább látó konzervatív politikusa apáim nemzedékének. Az ő politikája egy mély erkölcsi felelősségérzésből fakadt, amely egész lényét áthatotta. Nagyon is adósának érzem magam, és nyomdokait követve, közpályámon arra törekedtem, hogy az ő eszméit, amennyire lelkiismeretem és erőm engedte, szolgáljam.

Halála után igazgatósági tagja lettem legnagyobb fogyasztószövetkezetünknek, a Hangyának, amelynek ő életében elnöke volt. Élénk részt vettem a Hangya budapesti telepének, a Háztartásnak megalapításában is. Heves megyét, ahol befolyásom volt, fogyasztószövetkezetekkel hálóztam be. Ezekben az években odaadással tanulmányoztam a szövetkezeti rendszert ott, ahol virágzott, és ebből a célból Európa fő államait többször beutaztam, így Belgiumot, Franciaországot, Angliát, Olaszországot, Németországot és Ausztriát. Rendszeres látogatója voltam a szövetkezeti kongresszusoknak, és ezeken a kongresszusokon több kiváló szocialistával, így Sidney Webb-bel, Vanderveldével és Leonida Bissolatival is megismerkedtem. Meg kellett állapítanom, hogy a legtöbb országban, különösen azonban Belgiumban, a legjobban vezetett szövetkezetek a szocialistákéi. A szövetkezeti irodalom tanulmányozása, a brüsszeli, hamburgi, budapesti, newporti és cremonai kongresszusok eredménye, útitapasztalatom és saját elmélkedésem egyre inkább a szövetkezeti mozgalom amaz irányához közelítettek, amely az egész államnak a szövetkezeti eszme alapján való átépítését tűzte ki céljául. Az első erős befolyást Le Play és Charles Gide könyvei gyakorolták rám, de most kezembe került egy könyv, amely új irányt adott gondolataimnak. A könyv szerzője Lavergne volt, és sokat ígérő címe: *La coopération de l'Europe*. Lavergne-t személyesen is fölkerestem, és érdekes fölvilágosításokat nyertem tőle rendszeréről. Lavergne rendszerének kiindulása a fogyasztási szövetkezet. Ebből mintegy kirajzanak és létesülnek, abban a mértékben, ahogy a fogyasztási szövetkezet erősödik, a hitel-, a termelő-, az értékesítő-, az építő- és a szállítószövetkezetek, mindaddig, amíg a tagok minden szükséglete a szövetkezeten belül nyer kielégítést. Minden szabad társulás útján történik, de a szövetkezet óriási súlyával nehezedvén az egyéni vállalkozásra, azt idővel lehetetlenné teszi. A magántulajdon megmarad, de legnagyobb részét hovatovább fölszívja a szövetkezet. Az állam legtöbb polgára saját érdekéből tagja lesz a szövetkezetnek, és az lassanként az állam legfőbb és legfontosabb funkcióit maga végzi el. Angliában, ahol ma minden ötödik ember szövetkezeti tag, Lavergne jóslatai talán nem is állnak olyan nagyon messze a megvalósulástól.

Az élvezeteket, amelyeket Budapest nyújthatott, alaposan és csömörig kiismertem. Már egyetemi éveim alatt vágytam komoly külföldi tanulmányútra, de a rokonaim nem egyeztek bele. Amikor

a törvényes kor elérte előtt nagykorúsítottak, vagyonomat és szabadságomat arra használtam föl, hogy megismerjem a világot, ami alatt nemcsak Európát értettem. Ha egy-egy ilyen utazásról Amerikából vagy Kelet-Indiából hazaérkeztem, Budapestet és a Nemzeti Kaszinót szűkösnek és kicsinyesnek éreztem. Párizs második hazám lett és gróf Károlyi László nagybátyám szép kis palotája a Quai d'Orsayn, amelyet martinique-i birtokaiért cserélt be, kedvelt tartózkodó helyem. Unokatestvéremnek, Melchior Polignac márkinak köszönöm fölvételemet a párizsi Jockey Clubba, ahol egy csomó megcsontosodott royalistával ismerkedtem meg. Itt szigorúbb formák uralkodnak, mint az angol klubokban, amelyekhez a mi Nemzeti Kaszinónk közelebb áll. A jövevénynek pontosan kell ismernie a régi tagok családi vonatkozásait. Az urak itt rendkívül büszkék a részben már a fináne- arisztokrácia leányainak hozományával erősen megaranyozott címereikre. A francia konyha szép hagyományait itt buzgón ápolják, itt kitűnően lehet enni, nem túlmagasan játszani és gyönyörűen lehet unatkozni. Az urak szidják a francia köztársaságot és intézményeit. Az *Action Française*-t olvassák, amelyben Léon Daudet és Charles Maurras a harmadik köztársaságot szégyenletes állapotként kezelik. A Nagy Operában a proszcéniumpáholy az övék, és szabad bejárásuk van a kulisszák mögé, ahová a balett csillagai vonzzák őket. Egyszer a Comédie-ben is találkoztam klubtársaimmal. Henry Bernsteinnek igen érdekes *Après moi* című darabját adták. És a royalizmus mezei hadai fölvonultak, hogy botrányba fullasszák Bernstein bevonulását az ország első színházának tisztességet jelentő deszkáira. Bernstein réfractaire volt, azaz kihúzta magát vagy megszökött a bevonulás elől. Viharos este volt.

Keleti utazásaim közül felejthetetlen marad 1907-es ceyloni utam. Alig érkeztem meg Colombóba, vérhassal szövődött heves tropikus láz vett le a lábamról; e szélességi fok alatt különösen veszedelmes betegség. Félálomba merültem, és amikor felébredtem, gyaloghintóban vittek egy erdőn át. A hotel szállíttatott el egy bungalóba, amely voltaképpen egy kis magánszanatórium volt a nagy erdő közepén. Itt feküdtem hetekig az élet és a halál mezsgyéjén. Egy rendkívül okos és kedves olasz, Castellani, aki az álomkór bacilusának tanulmányozása körül is érdemeket szerzett, volt tudós és önfeláldozó orvosom. Egy napon, amikor már visszanyertem öntudatomat, csak gyönge voltam még, doktor Castellani közölte, hogy a colombói

térparancsnok óhajt beszélni velem. A tiszt, egy alezredes, elmondta, hogy már többször járt idekünn, hogy meglátogasson, és most igen barátságosan kérdezősködött hogylétem és kívánságaim felől. Amikor annyira-amennyire összeszedtem magamat, fölmentem Kandyhegységbe. A szállóban már várt reám az alezredes meghívása, aki ezekre a forró hónapokra szintén a hegyek közé költözködött. Amikor teára nála megjelentem, csodálkozó arccal kérdezte, hogy hol a podgyászom? Kiderült, hogy lakóvendégnek hívott meg házához.

Emlékszem egy gyönyörű ceyloni éjszakára. Fönt Kandyban a hegyek között rendezett Ceylon kormányzója nagy éjjeli fogadást a connaughti hercegpár és leányuk, a tizenkilenc éves Patricia hercegnő tiszteletére. Patricia hercegnő szeretett valakit, akihez nem akarták hozzáadni (de később mégis a felesége lett), és szülei nagy útra keltek vele, hogy feledjen. Fahéjszag úszott a levegőben, óriás szentjánosbogarak cikáztak, olyan szép volt az éjszaka, amilyen csak a trópusok alatt tud lenni. Lady Patricia, nagy szőke szépség, mélyen dekoltálva, talpig fehérben, ott állt a parkba vezető lépcső egyik legalsó fokán, és a lépcső alatt lassú hódoló menetben vonultak el a törzsfőnökök. Szelíd elefántokon ültek, dús aranyhímzésű nyergeken, és amikor odaértek a hercegnő elé, az elefántok meghajtották a térdüket. A hercegnő erre egy nagy kosárból, amelyet hatalmas, félmeztelen néger tartott oda neki, mindannyiszor kivett egy banánt, és kecses mozdulattal nyújtotta az ormányát emelő elefántnak. Mintha Ázsia hódolt volna Európa előtt.

Ceylonban győződtem meg arról, hogy Európa néha meg tudja érdemelni ezt a hódolatot. Ez az elragadóan, fölülmúlhatatlanul gazdag és változatos flórájú sziget a világ minden ismert tájánál jobban hasonlít ahhoz, ahogy az emberek a Paradicsomot képzelik. És e buja, ünnepi természet, ez áldott termékenység közepett a legerősebb benyomást kaptam az angol gyarmati adminisztráció teljesítményeiről és szelleméről. Ha egyszer megengedjük, hogy utakat vágjanak a Paradicsomban, akkor legyenek azok olyan jól ápoltak, mint az angolok ceyloni országútai. S ha nem bánt, hogy az őserdőt emberlakok szakítják meg, akkor legyenek azok olyan biztosak, olyan jól berendezettek és olyan vendégszeretők, mint a brit kormány rest-house-ai, amelyek az idegen számára is könnyűvé teszik az utazást Ceylonban. Egy boldog sziget emlékét hoztam el onnan és véremben a tropikus lázat, amely még tíz évig kísért és váratlan rohamokban támadott meg.

BELÉPÉSEM A POLITIKÁBA

Politikai pályám kezdetét 1909-től számítom, amikor az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke lettem. Már 1902-ben, a Széll-féle választásokon képviselőnek jelöltettem magam Zilahon szabadelvűpárti programmal. Apponyi Albert, akkor nekem is (mint annyi fiatal arisztokratának) ideálom, belépett a kormánypártba, de tudva volt, hogy a katonai kérdésekben nem sokáig fog együtthaladni Széll-lel. Én akkor Apponyit ismertem el vezéremnek. Ellenjelöltem a függetlenségi Lengyel Zoltán volt, aki később viharos hordótetejei, bulvárlap vezércikkírói, obstrukciós fiatalság után Tisza munkapártjának támasza lett. Szegény kis mostohahúgom, Geraldine, aki akkor már a tüdőbaj olyan stádiumában volt, hogy magas lázzal feküdt, neuvaine-ket imádkozott ellenfelem győzelméért. Gery, így hívtuk, izzott az osztrákgyűlölettől és amikor Heluanba vittük szegénykét, Triesztben nem akart az Alexandria felé induló „Lloyd"-hajóra lépni, mert az történetesen a „Habsburg" volt. S amikor mégis rá tudtuk venni, hogy velünk jöjjön a hajóra, ott éhségsztrájkot kezdett, és amikor végül mégis kénytelen volt egypár falatot elfogyasztani, mi gyermeki kegyetlenséggel csúfoltuk: „Vigyázz, osztrákot nyelsz!" Gery nagyon szeretett engem, és nagyon forrón kívánta, hogy bukjam meg. Nem tudom, hogy az ő imádságának köszönhetem-e a bukást vagy más körülménynek. Széll Kálmán akkor alkotta meg a választások tisztaságának megóvására szolgáló törvényét. Az én korteseim odalent Zilahon „alkotmányos költségek" címén szégyentelenül nagy összegeket kértek tőlem lélekvásárra. Én nem akartam adni, mert hittem a tiszta választásban. Egyik távirat a másik után sürgette az „alkotmányos költségeket". Egy ilyen táviratot megmutattam Széll Kálmánnak, és

megkérdeztem tőle, mitévő legyek? „Hát fizess!", mondta a választások tisztaságáról szóló törvény ünnepelt szerzője. Nem sokan lehettünk az országban, akik ezt a törvényt komolyan vettük. Én bizony komolyan vettem, nem fizettem, és meg is buktam.

Másodszor 1905-ben, a híres januári választásokon léptem fel Pétervására, a koalíció programjával. Megválasztottak. Ugyanabban az évben a nyári választásokon már nem léptem fel, és a nemzeti ellenállásban nem vettem részt. A kis tulipánjelvényt, amelyet egyébiránt Ausztriában gyártottak és amely eleinte ama nemzeti ellenállás szimbóluma volt, amely Ferenc Józsefnek a parlamentet kikapcsolni akaró új abszolutizmusa ellen irányult, nem tűztem fel. E jelvény később a nemzeti iparvédelem fogadalmát jelentette, azt, hogy viselője mást, mint magyar árut nem vásárol. Pallavicini György és Károlyi József, akik kizáróan Angliában dolgoztattak, buzgón viselték gomblyukukban a tulipánt. Amikor a koalíció elintézte dolgát a császárral és kormányra került a tulipán, amely most már természetesen, *csak* a nemzeti iparvédelem fogadalmának jelvénye volt, még egy jelentésváltozáson ment keresztül. A kormány, amelynek módja és kötelessége volt az iparvédelem eszközét, az önálló vámterületet megvalósítani, ehelyett csak a tulipánt terjesztette. Így a tulipán lassankint kizáróan az üres, a szószátyár nemzeti sallangpolitikát kezdte jelenteni. A koalíció uralmának legnagyobb része alatt külföldön tartózkodtam, és Párizsban éltem 1909-ben is, amikor elért a fölszólítás, hogy vállaljam az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökségét. Gróf Dessewffy Aurél, atyám sógora, aki a főrendiháznak és egyúttal az OMGE-nek is elnöke volt, egy érdekes eset folytán kénytelen volt az OMGE elnökségéről lemondani. Az OMGE álláspontja, még Károlyi Sándor tradíciójának hatása alatt, erősen tőzsdeellenes volt, és gróf Dessewffy Aurél az OMGE elnöki székéből maga is többször élesen és határozottan nyilatkozott a tőzsde intézménye ellen. Megtörtént azonban, hogy a főrendiházban nyújtottak be javaslatot a tőzsde eltörlésére, szavaztak róla, és egy fatális véletlen úgy akarta, hogy a szavazatok egyenlőek voltak, s az elnöknek kellett döntenie. Ha ő is megszavazza a tőzsde eltörlését, a koalíciós kormány rendkívül kínos helyzetbe jut. Dessewffy Aurél tehát, megtagadva elveit, a tőzsde fönntartása mellett döntött, de azután az OMGE elnökségéről, mert az OMGE felfogásával ellentétbe került, le kellett mondania.

Amikor először szólítottak föl, hogy fogadjam el a jelölést gróf

Dessewffy Aurél utódjául, a fölszólítást köszönettel visszautasítottam. Másodszor is jelöltek, és én nem tudtam kitérni. Ellenfelem gróf Zelenski Róbert volt, a legkonzervatívabb magyar konzervatív, aki kínai kulikat akart behozni a magyar földmunkások bérének lenyomására. A szavazás nagy küzdelem lett, amelyben Tisza párthíveivel Zelenski Róbert mellé és az egész koalíció énmellém állott. A szavazásra eljött a miniszterelnök, Wekerle is, és énreám, eljött Tisza is, és Zelenskire adta le szavazatát. Kilencven vagy száz szótöbbséggel győztem, és a választást nem fogadtam el. Új helyzet állt elő, Zelenski ellenjelöltem, a jelöltetéstől visszalépett, és engem ezúttal egyhangúlag választottak meg elnökké.

Elnöke voltam tehát a nagybirtokosok és a nagybirtokosok hivatalnokai egyesületének, amelyről valóban nem minden alap nélkül mondták azt, hogy az országot kormányozza. De távol volt tőlem, hogy az OMGE hagyományait revízió nélkül magamra nézve is kötelezőknek fogadjam el és folytassam. Mindenesetre azonban fejest ugrottam az agrárpolitikába azzal a gondolattal, hogy egészen másképp fogom csinálni, mint elődeim. Mindenekelőtt szélesebb alapot akartam teremteni az egyesületnek. Az OMGE-nek 2600 tagja volt, és ezeknek érdekei, szempontjai az azonosságig fedték egymást. Én új és más rétegeket akartam bevonni, egyesíteni akartam az OMGE-t a Károlyi Sándor-alapította Gazdaszövetséggel. E fúzió személyi kérdéseken hiúsult meg. Sikerült mégis a tagok számát csaknem ötezerre felhajtanom. De szándékom volt ezt a számot 20 000-re felvinni. Én a nagybirtokosok befolyását a közép- és kisbirtokosok számával akartam ellensúlyozni, ezáltal a szövetkezeti mozgalomnak, amelyet a megreformált OMGE-vel összekötendőnek véltem, széles és szolíd alapot kívántam adni és a szűkkeblű és szűk látókörű nagyagrárpolitikát az ország javára saját várában verni meg. Az én elnökségem alatt hajtotta végre az OMGE első nagy sajtóakcióját, amely a szaklapból, a kevesektől olvasott *Közlekedés*ből, az agrárkérdést a nagy napisajtóba vitte ki. Támadták is, erősebben, mint valaha. Törekvéseimet Rubinek Gyula, az OMGE igazgatója, ez az okos és energikus ember és jó adminisztrátor buzgón támogatta. Ő megértette szándékomat, de sokszor mondta nekem, hogy „*ezt* a processzust *ezekkel* az eszközökkel nem lehet elősegíteni". Rubinek tudta, bár én nem mondtam neki, hogy én az OMGE-t előbb demokratizálni akarom és aztán átfogó szövetkezeti terveim szolgá-

latába állítani. Később megtudtam, hogy Rubinek már 1910-ben Szende Pálnak, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés akkori titkárának így nyilatkozott rólam:

— Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus!

1910-ben dicstelenül megbukott a koalíció, és a feltámadt szabadelvű párt került kormányra. Mindent elkövettem, hogy az új Házba bekerüljek. Pártonkívüli voltam. Első lépéseim egy agrárcentrum megszervezésére irányultak. A választójog oly fontos kérdésében akkor még Tisza érveinek hatása alatt állottam, aki meggyőzött arról, hogy a választójog mindenütt lehet általános, csak Magyarországon nem. — Khuen-Héderváry a választási sikerét három tényezőnek köszönhette. Először annak, hogy az ország belecsömörlött a koalíciós kormányzásba; másodszor a „sópanamával" feltöltött választási kasszának; harmadszor annak, hogy sok jelölt Andrássy plurális választójogánál az általánoshoz sokkal közelebb álló választójogot vette fel programjába. Ezek Khuen-Héderváry és Lukács László hívei voltak, szemben Tisza embereivel, akik nyíltan a választójog kiterjesztése ellen szálltak sorompóba. A választások előtt Tisza a pesti Vigadóban nagy tiltakozó gyűlést rendezett az általános választójog ellen, és én, mint az OMGE elnöke, azon a nagygyűlésen szinte magától értetődően részt vettem és fel is szólaltam. Elvetettem az általános választójog követelését. De egy dologhoz ragaszkodtam: a szavazás titkosságához. Követeltem a titkos szavazást nemcsak azért, mert egyéb mód a választások tisztaságát tette tönkre, tehát közerkölcsbe ütközött, hanem azért is, mert benne láttam az egyetlen eszközt, amely a 67-es rendszert megbuktathatja. Hiszen a magyar nép többsége valóban 48-as volt. Amikor az OMGE a választójoggal foglalkozott, úgy vezettem a tárgyalásokat, hogy a titkos szavazás nyílt kérdés maradt. Az elnökségből és az egyesület tisztviselői karából én egymagam szavaztam a titkosságra. Nyilvánvaló ellentétbe jutottam ezáltal osztályom tagjaival, s ez az ellentét meggyöngítette az OMGE-ben a helyzetemet.

Ezt a helyzetet különben belsőleg is kezdtem tarthatatlannak érezni. Minél jobban megismertem a rendszert, amelynek mint az OMGE elnöke, valóban egyik támasza voltam: annál határozottabbá vált az a megismerés, hogy ez a rendszer adott formájában tarthatatlan. Két irány, amely különben gyakran küzdött bennem ezen a ponton, erősítette egymást. Az egyik volt az 1867 óta kifejlődött

parlagi, kortes-negyvennyolc, amely a közjogi sovinizmusban merült ki. A másik volt az igazi, a Kossuth-féle negyvennyolcas gondolat, amelynek nemzetközi színezete is volt, és amely nagyszabású külpolitikai és szociális koncepcióig emelkedett fel. Családom hagyományai, tanulmányaim és utazásaim is e felé a pont felé terelték ítéleteimet. Felépült bennem a hit, hogy az a rendszer, amelyben Magyarországon élünk, rosszul van megalapozva és ezer veszélyt hozhat a magyar népre. De azt, hogy én ennek a rendszernek semmiképpen, még fönntartással sem szolgálhatok, és hogy, ellenkezően, egészen félreérthetetlenül és elvszerűen harci frontot kell ellene csinálnom: ezt egy nagy horderejű esemény hatása alatt láttam be.

Azokban a napokban történt ez, amikor Tisza az ő szigorított házszabályát parlamenti erőszakkal próbálta keresztülhajtani, és a képviselőket, akik ezzel az erőszakkal szemben törvényhozói kötelességüket teljesítették és ellenálltak, az ülésteremből rendőrökkel vezettette ki. A helyzet annyira kiéleződött, hogy Kovács Gyula képviselő a Ház üléstermében pisztolyát az elnöklő Tiszára sütötte. Én éreztem, hogy maga a parlamentarizmus volt az, amely itt lejtőre került, és hogy nekem az OMGE elnökségének páholyában nem szabad az események puszta szemlélőjének maradnom. Az események hatása alatt váratlanul bejelentettem tehát az OMGE közgyűlésének, hogy az elnökségről lemondok. — Abban az órában, mondtam, amikor az alkotmányt lábbal tiporják, érzem, hogy nem itt, hanem künn, az országos politikában van a helyem. Levonom a helyzet konzekvenciáját, és egész erővel belevetem magam a harcba az átkos rendszer ellen.

Amit ígértem, megtartottam. Fölvéve a támadást a rendszer ellen, amelynek céljait és eszközeit egyformán végzetesnek tudtam, a népgyűlések egész során léptem fel, amelyek nemcsak az erőszak ellen akartak tiltakozni, hanem már egyre erősebben kifejezték a tömegek vágyakozását is a felé az új, demokratikus Magyarország felé, amelynek Tisza és rendszere merev akadályul álltak útjában. Nehezemre esett szabadban, nagy tömeg előtt beszélni, de nem röstelltem a fáradtságot. Az első népgyűlést, amelyen mint szónok részt vettem, Miskolcon tartottuk. Kívülem még dr. Landler Jenő beszélt, a szocialista vasutasok vezére, a későbbi népbiztos.

Ha ezekre a napokra visszatekintek és fölteszem a lelkiismeretemnek a kérdést: mi volt a végső, a döntő ok, amely végleg át-

űzött a demokrácia táborába, azt kell felelnem, hogy ez az ok — Tisza volt.

Amikor nyilvánvalóvá lett, hogy Tisza a klotür ellen harcoló ellenzékkel szemben a brutális erőszak terére fog lépni, fölkerestem őt a városligeti fasorban levő villájában. Beszélgetésünk rövid ideig tartott. Megkérdeztem tőle: megmásíthatatlan-e az az elhatározása, hogy az erőszak fegyveréhez nyúl?

Azt felelte: megmásíthatatlan.

Én erre előadtam az okokat, amelyek arra bírnak engem, hogy a legélesebb harcot vegyem föl ellene. Hozzátettem, hogy ilyen körülmények között magam sem fogok visszariadni a legerősebb eszközöktől sem.

Erre ő is megindokolta elhatározását, hozzáfűzvén, mily nehezére esik neki erőszakhoz folyamodnia.

Megkérdeztem, ez-e az utolsó szava?

Tisza azt mondta: ez.

— Akkor elválnak útjaink — feleltem —, nemcsak mint politikusoknak, hanem mint embereknek is.

— Akármi történjék, mi, ugyebár, egymás jóhiszeműségét nem vonjuk kétségbe? — kérdezte Tisza.

— Úgy van — nyugtáztam.

— Akkor kétszeresen nehezemre esik ez a szakadás — mondta Tisza.

Csak egyetlen alkalommal láttam Tiszát oly emócióban, mint ekkor: 1918. október 17-én, a régi képviselőház egyik utolsó ülésén, amikor kijelentette: Károlyi Mihálynak igaza volt, ezt a háborút elvesztettük.

A parlamenti puccs után Andrássy közvetlen környezetéből az az eszme indult ki, hogy Tiszát bojkottálni kell.

Ezekben a napokban a Ceylonban szerzett tropikus láz recidivájával küzködtem, és emiatt egy este rosszkedvűen fel s alá járkáltam a Nemzeti Kaszinó egy szobájában, amikor belépett Tisza, és mintha misem történt volna, üdvözölt:

— Szervusz. Hogy vagy?

Én nem reagáltam és tovább sétáltam. Tisza újra üdvözölt:

— Szervusz. Hogy vagy?

Én megint nem feleltem. Erre Tisza felém jött és megkérdezett:

— Nem hallottál?

— Hallottam, de a történtek után nem fogadom az üdvözlésed.

— Á, úgy... Akkor jól van.

Még aznap fölkerestek Tisza segédei, és másnap délután öt órakor megvolt a párbaj. Tisza részéről báró Vojnics Sándor, az én részemről gróf Hadik János voltak a vezető segédek. *Az Est* munkatársa megkért, hogy ne a reggeli lapok számára verekedjem, de ezt a szívességet mégsem tehettem meg neki. Rossz kondícióban értem a párbaj színhelyére, a harmadnapos láz erősen megviselte fizikumomat. Harmincnégyszer csaptunk össze, mindig nekem kellett támadnom. Tisza csak előre látott és állt, mint a cövek. A harmincnegyedik összecsapásnál végre vágást kaptam a könyökömön, mire a segédek a párbajt beszüntették. Nem a seb, hanem a kimerültség miatt egyeztem bele. Egy óránál tovább tartott a párbaj. A kibékülés elmaradt.

Tisza űzött ellenfeleinek táborába, de mondom nem Tisza személye, hanem az a mód, ahogy az egész parlament, az a testület, amely Magyarországon népképviseletnek nevezte magát, Tisza erőszakos keze alatt meghajolt. Én tudtam, hogy Tisza célkitűzése, a dinasztia mindenáron való kiszolgálása a katonai követelések terén, végzetes. El voltam szánva mindennek a megtételére, hogy a parlamentet megmozgassam ellene. Valóban, már hetekkel előbb, mielőtt Tisza elszánta magát arra az erőszakra, amely megfoldozhatatlanul elvágta az abroszt közte és a magyar nép között, minden erőmmel azon voltam, hogy az ellenzék vele a kompromisszumnak semminemű fajtáját meg ne kösse. Hiszen csak a magyar nép életbevágó érdekeinek teljes föláldozásával lehetett volna Tiszával kompromisszumot kötni! Amikor azonban Tisza rendőrei a parlament üléstermében engem és társaimat karhatalommal eltávolítottak és minden maradt a régiben, akkor én nem kevesebbet vettem észre, mint azt, hogy a magyar alkotmány puszta látszat, a népnek alig van köze hozzá, nem védi, nem áll mögötte. Andrássy publicistája, Ignotus írta azokban a napokban, hogy „Tisza István majd csak a Gesamtparlamentben fog fölébredni abból az álmából, hogy megmentette Magyarországot". Én meg voltam győződve arról, hogy ha másnap egy Grossösterreichet vagy egy nyílt militarista abszolutizmust akarnak létesíteni, akkor csak egy új Tiszát kell kiküldeni — mert a régi erre nem vállalkozott volna —, és ettől a parlamenttől mindent megkaphatnak. A nép végleg különvált attól a parlamenttől, amely 1912 májusában, amikor Budapest utcáin vér folyt, oly büszkén hitte el Tiszának, hogy ő „nem

vénasszonyok testülete, és nem népjóléti intézmény". A nép egészen biztosan a kisujját sem mozgatta volna meg *ennek* a parlamentnek védelmére. A nemzeti ügynek népparlamentre volt szüksége. A parlamentarizmus Magyarországon régi formájában megbukott, azaz teljesen lelepleződött, a parlamentarizmust csak az egész nép bevonása menthette meg. A nemzeti ügyet egybe kellett kapcsolni a demokrácia követeléseivel. Mindkettőnek útjában állt Tisza István.

48 ÉS 67

Egybekapcsolni a nemzeti ügyet a demokrácia gondolatával! 1848 már egybekapcsolta. Az én programomat tehát egyszerűen így is lehetett volna formulázni: Vissza 48-hoz! A 48-as párt meghamisította 48 hagyományait: meg kellett azokat tisztítani. A tiszta 48-ra rezonált a tömeglélek.

Valóban: 48-nak mindkét nagy eszméje élt még a magyar népben. Élt a közjogi, amely Magyarország függetlenítését, Ausztriától való elszakítását jelentette, és élt 48 szociális eszméje, amely a jobbágyságnak a feudális uralom alól való fölszabadulásával volt egyenlő. Az első a régi magyar fölkelések, szabadságharcok, vallásháborúk ideológiájából táplálkozott, a második 1789 ideológiájából. A magyar paraszti tömegek lelkében a forradalmi gondolat közjogi része a forradalmi gondolat szociális részének erejéből élt. Ez a tömeg kossuthista volt, de ez azt jelentette nála, hogy megváltóját látta abban a férfiúban, aki kiragadta nagyapáit a földesurak szolgaságából és megszüntette a robotot, a tizedet és a derest. Ha a magyar nép többsége kossuthista volt, márpedig az volt, ez nála hála volt a jobbágyszabadító iránt és a hálában a remény, hogy az ő eszméinek ereje egy napon a jobbágyszabadítást be fogja fejezni. Hiszen a jobbágyokat Magyarországon nem szabadították föl, a jobbágyságot nem szüntették meg egészen. A magyar földművelő tömegek Kossuth-hite eleven tiltakozás volt az ország feudális berendezkedése ellen.

Azok a magyarországi népek, amelyeket mi szinte lefordíthatatlan hangsúllyal nemzetiségeknek neveztünk és amelyeket ma nemzeti kisebbségeknek nevezünk — a román, a szlovák, a szerb — nem voltak kossuthisták. Az ő nagyapáikat is 1848-ban szabadították

föl, de az ő nagyapáik a császári ház érdekeiért, az ellen a forradalom ellen küzdöttek, amelynek vezére Kossuth volt. A forradalmi Kossuth radikalizmusa nacionalista radikalizmus, a magyar nemzetiség elvének szenvedélyes kiélezésében tetőződik be. Az emigrációs Kossuth belátja forradalmi politikájának ezt a nagy és valószínűen döntő hibáját, és az ötvenes évek nagy európai bonyodalmainak során Magyarország függetlenségének esélyeit latolgatva fölépíti, Ausztria ellen szögezett éllel, egy dunai konföderáció tervét. Izgató működése, forradalmi vezérsége és e nagy jövőjű terv felvetése a legszorosabban összetartoznak, és Kossuth államférfiúi nagyságának hijja volna, ha a politikai gondolkodó e tettét — mert már fölvetve is merészségében tett volt e gondolat — el akarnók felejteni. A dunai konföderáció gondolata a magyar függetlenség gondolatának tisztultabb alakja volt. Kossuth azt akarta, hogy Magyarország központja legyen a Duna körül csoportosuló demokratikus nemzeti államoknak. Ő a magyar függetlenségnek tartós voltát a magyar függetlenség kivívásának módjával akarta biztosítani. Magyarország önállósága, kiszakadása egy nagy államtestből — Kossuth terve szerint — nem azt jelentette volna, hogy elszigetelten egyedül marad, hanem hogy hasonló alkatú és egyenrangú államok szövetségével veszi magát körül. Magyarország e koncepció szerint, Kelet-Európa és a Balkán fölszabadulásának előharcosa. Ez a Magyarország odahaza sem nyomhatja el a nem magyar nemzeteket, amelyeket határain kívül fölszabadítani segít, amelyeknek új, nemzeti államaival demokratikus föderációt akar alkotni, ennek a Magyarországnak otthon is csak egyenrangú nemzeteket szabad és lehet ismernie. Ezt a politikát a szlávok ellen nem, csak a szlávokkal együtt lehetett diadalra juttatni. Szlávbarát politika: ez a Kossuth-féle dunai konföderáció, az európai összefüggésbe hozott függetlenségi gondolat második formulája.

Antihabsburgizmus, antifeudalizmus és szlávbarátság: a magyar függetlenségnek csak ez a három irány adhatja meg eszmei teljességét. Ez a közjogi program, szociális program és külpolitikai program egyben. A magyar függetlenségi párt sikerei delelőjén is csak a közjogi programért küzdött. A közjogi követelés belekapcsolódott ugyan a nép életérdekeinek teljességébe, de nem olyan szervesen, hogy ez a nép úgy érezze, hogy valami egészen nélkülözhetetlen java forog itt kockán, és annak megszerzéséért vagy megmentéséért minden mást föl kell áldoznia. A sikernek, amit a köz-

jogi követelések terén elértünk, látszatsikernek kellett maradnia: tartós nem lehetett, mert a másik két téren, a szociális és a külpolitikai téren semmi sem támogatta. Az etablírozott hatalom azonban, a Habsburgok és magyarországi kormányrendszerük, összhangba tudták hozni közjogi, szociális és külpolitikai rendszerüket. E rendszer közjogi téren a dualizmus, azaz a Lajtán innen a magyar, a Lajtán túl a német úriosztálynak és recipiáltjainak hegemóniája a magyar és német elnyomott osztályok és a nem magyar illetőleg nem német nemzetek fölött; szociális téren a főnemesség, a főpapság és egyre erősödő harmadik gyanánt, a nagybankok uralma; külpolitikai téren a német szövetség, azaz a katonai és dinasztikus biztosíték egyrészt a Monarchia szlávjainak és egyéb nem magyar és nem német nemzeteinek fölszabaduló törekvései, másrészt a nyugati demokratikus eszmék térfoglalása ellen. Az utolsó negyven évben Ferenc József uralkodása második, nagyobb felének ez a három fő iránya gyakorlatban és elméletben is kiegészítette egymást.

Az ellenzéki politikának, amely forradalmi örökségül kapta a függetlenség gondolatát, elmélete megvolt ugyan Kossuth irataiban, de gyakorlata csonka volt. Annak a percnek, amelyben az etablírozott hatalom elérkezettnek látta az időt és vak eszközöket is talált arra, hogy újra támadásba menjen át: ennek a percnek valóban meg kellett volna éreztetnie a függetlenségi tábor gondolkodó embereivel gyöngeségük természetét és okát. De ugyanabban a percben meg kellett születnie a szándéknak is, hogy legyőzzük ezt a gyöngeséget és egyetlen, közjogi frontján már-már bukásra ítélt harcunkat, az erők látszólag merész megosztásával, *három* fronton, a közjogin, a szociálison és a külpolitikain *egyszerre* indítva meg: támadásunk erejét fokozzuk. 1905-ben a dinasztia azzal verte le a „nemzeti ellenállást", hogy általános választójogot ígért a magyar népnek, azaz ama tömegeknek, amelyek addig — megint egy sajátosan magyar szóhasználat — a *nemzetnek* nem, csak a *népnek* részét alkották. A fenyegetés használt és a függetlenségi gondolat magvától, a demokráciától elidegenedett függetlenségi politikusok siettek minden döntő ponton térdet hajtani a koronának. Egy igazi függetlenségi politikusnak akkor önmagának kellett volna kezébe ragadnia a demokrácia zászlaját, és ha ezt megteszi, a demokrácia ügyét forradalmi úton egyesítve a nemzetiségek ügyével, diadalra vihette volna mind a kettőt. 1905 az orosz forra-

dalom éve volt, és semmi kétség, hogy a közeledésre, amelyet az udvar Bécsben is, Budapesten is mutatott a tömegek felé, nagyon is erősen a pétervári események ijesztő példája késztette. 1905-ben tehát a dinasztia a 48-as gondolat egyik részét, a demokráciát játszotta ki a 48-as gondolat másik része, a függetlenség ellen. Ennek nem volt szabad megismétlődnie. A csapást, amelyet nekünk szántak, a 48-as eszme teljes vértezetében kellett fogadnunk. Ha a parlamentarizmus harcosai a maguk ügyének meg akarták nyerni a népet, a nép ügyét kellett magukévá tenniök. Az egész nép ügyét. 1867 óta a függetlenségi eszme története olyan kálvária volt, amelynek legfényesebb stációja, a koalíciós kormányzat volt a legsiralmasabb: és e történet leleplezte a függetlenségi mozgalom nagy, belső ellentmondását. Ezt az ellentmondást le kellett küzdeni.

Hogy sodródott bele a függetlenségi politika ebbe a végzetesen visszás helyzetbe? A felelet szorosan összefügg a Monarchia utolsó ötven évének történetével. A harc, amelyet a Habsburgok és a Hohenzollernek százhuszonöt év óta folytattak a német hegemóniáért, 1866-ban úgy látszott, végleg a porosz dinasztia javára dőlt el. Amikor a porosz—osztrák háborúban a poroszokat a franciák beavatkozása fenyegette, Bismarck 1866. július 14-én előterjesztést tett királyának a magyar légió megszervezésére. Klapka légiója már nem avatkozhatott bele döntően a háborúba, mert az osztrákok hajlandók voltak Bismarck enyhe, előrelátó békeajánlatához hozzájárulni. De Ferenc József revánsra gondolt. A revánsháború támogatására meg akarta nyerni a magyarokat. Ennek köszönheti megszületését az 1867-es kiegyezés. Ezt a kiegyezést egyik fél sem tekintette véglegesnek. Nagyon valószínű, hogy a császár csak arra akarta fölhasználni, hogy szabad keze legyen a poroszokon való bosszúállásra, és bizonyos, hogy Andrássy és Deák a kiegyezést csak alapnak tekintették, amelyen fokozatosan föl lehet építeni akár az ország teljes függetlenségét is. Az osztrák és magyar kiegyezési törvényeknek fontos dolgokban lényegesen különböző szövegein meglátszanak a történeti körülmények, amelyek között keletkeztek és meglátszanak szerzőik szándékai.

Kossuth az emigrációból lángoló szavakkal tiltakozott a kiegyezés ellen és a levele, amelyet e tárgyról Deákhoz írt, ez a nagy történeti dokumentum, bölcs előrelátásáról tanúskodik. Későbbi katasztrófák számos csírája található meg a kiegyezésben és a kiegyezés után következett évek politikájában. A kiegyezés ténye mély belső

ellentmondást tartalmazott. Ez az aktus a Lajtán innen a magyar, a Lajtán túl azonban a német szupremáciát alapozta meg, és mindamellett az új német vezérhatalmon veendő reváns eszköze akart lenni. A kiegyezés után Beust, a külügyminiszter, az utolsó, aki kancellárnak nevezte magát, a diplomácia útvesztőjében szembeszállt Bismarckkal, és belevitte a Monarchiát a francia szövetségbe, amelynek az új német egységet kellett volna megtörnie. A császár és a nagy befolyású Albrecht főherceg teljes erővel álltak e politika mögött. De Spichern, Wörth és Mars-la Tour gyors és erős csapásokat mértek a francia hatalomra, és az osztrák beavatkozás elmaradt. Sedan végleg eldöntötte a német hegemónia kérdését, megpecsételte Sadowát és a Habsburg-monarchiát a Hohenzollernek karjaiba hajtotta. Az osztrák-német szövetséget Andrássy csak nyolc évvel később, 1879-ben hozta létre, de körvonalai már előbb sejthetők voltak.

A német szövetség elválaszthatatlan idősb gróf Andrássy Gyula nevétől. Andrássy mint magyar államférfi, féltette az 1867-es kiegyezést a Habsburgok szerencsés revánsától. Valamint Königgraetz a kiegyezést, úgy Sedan a kiegyezés tartósságát és a magyar supremáciát biztosította; legalább egyelőre. A kisebbségi uralom, amelyre a Monarchia mind a két részében föl volt építve, csak ezzel a szövetséggel volt biztosítható. A nagy német állam adta meg a szláv tenger közepén élő két faj uralkodó osztályainak a lehetőséget arra, hogy hegemóniát gyakoroljanak a többi nemzet fölött. A német szövetséggel nagyon szorosan összefügg az a tény, hogy Magyarországon, ahol a lakosság 49 százaléka nem magyar anyanyelvű volt, az 1910-ben választott és a forradalomig együtt ülő, 413 tagot számláló képviselőházban a szerbeknek, románoknak és tótoknak együttvéve tíz tag sem jutott. (A szocialistáknak pedig egyetlenegy sem.) A német szövetség a Monarchiát a Hohenzollernek hűbéresévé tette. Ezen a szövetségen belül Magyarország Ausztria gyarmata maradt. Ameddig a hármasszövetség fönnállott, addig Magyarországon igazi demokráciáról és szociális haladásról szó sem lehetett. A nem magyar nemzetek elnyomását, amely végzetessé vált Magyarországra nézve, a német szövetség követelte. A dualizmus és a német szövetség kölcsönösen föltételezték egymást. Amikor már világos volt, hogy a Monarchiát csak a dualizmus széttörése, csak a föderalizáció mentheti meg, minden erre irányuló törekvésnek hajótörést kellett szenvednie a német szövetségen. Voltak ilyen törekvések Ferenc József

életében is és bármily megcsontosodottak voltak az öreg császár szokásai, bármily múmiaszerű volt legutóbb már egyénisége: ez önmagában nem magyarázza meg, hogy az életmentő kúrára komoly kísérlet nem történt. Ott állt a háttérben a porosz tiltakozás kísértete. A Hohenzollernek a Habsburgoknak éppen azt a szerepet szánták, hogy a szlávok előnyomulását feltartóztassák és ellene szegültek volna minden regenerációs kísérletnek, amely a Monarchiát ettől a feladatától elvonhatta volna.

A habozásnak, a tétlenségnek, a választani-nem-tudásnak az a politikája, amely később a Habsburgok bukásának okozója lett, már a hetvenes években végzetesen befolyásolta az eseményeket. Amikor a Habsburgok a játszmát a poroszokkal szemben végleg elvesztették, 1866-ban, de legkésőbb 1870-ben, le kellett volna számolniok azzal, hogy most már nyugati orientációról, minden aktív nyugati politikáról egyszer s mindenkorra le kell mondaniok. Ehelyett kárpótlásul, a még mindig erős Monarchiának elszántan frontot kellett volna csinálnia kelet felé. A Habsburgoknak, ha megértették volna a történelem szavát, a dunai konföderáció nagy gondolatát meg kellett volna fosztaniok Habsburg-ellenes élétől. A magyar nemzetnek pedig, ha vezetői a kiegyezéssel veszedelmes illúziókba nem ringatták volna, meg kellett és meg is lehetett volna találni a módot arra, hogy egy *ilyen* dunai konföderáció tervébe is jelentőségéhez képest vezető módon kapcsolódjék bele. A Monarchiának ezt a politikát csak a szlávokkal és a szlávokért, tehát elsősorban és közvetlenül a törökökkel, másodsorban a német expanzió politikájával szembenállva kellett volna megvalósítania. A Monarchián belül hamar át kellett volna térni a föderalizmusra és természetesen le kellett volna mondani a szláv ellenes politikának még a gondolatáról is. Az oroszokkal együtt megnyitni a Dardanellákat: ennek kellett volna e politika nagy, merész formulájának lennie. Nem is hiányoztak ilyen törekvések a Monarchia politikájában. De az akadályok következtében, amelyeket a kiegyezés és a német szövetség jelentettek, csak félve, csak tétován léptek fel, és ezért eleve kudarcra voltak kárhoztatva.

Ferenc József uralkodásának második felében a Habsburg-monarchia külpolitikailag úgyszólván tétlen volt. Nyugat felé Németország akarata hatalmas barikád gyanánt feküdt az övé elé, keleten tehetetlen volt, mert a kisebbségek uralmi rendszerére épült Monarchia már nem vonzott senkit sem. Akarata ellenére, de végzetesen süly-

lyedt ez a rendszer odáig, hogy kénytelen-kelletlen Abdul-Hamid reakciós politikájához igazodjék. Hiányzott egy politikai vezérgondolat, hiányzott egy nagy irány, amelyet a Monarchia népei akárcsak meg is érthettek volna és ez a külpolitikai vacuum adta meg a lehetőséget arra a beteges „in-sich-politizálás"-ra, amely a magyarok, szlávok, németek, csehek és románok marakodásában merült ki. A külpolitika az uralkodóház dolga volt, semmiféle összefüggésben a tömegekkel, amelyeknek sorsáról döntött. Amit csak egy pár ember sejtett, az volt a valóság és már régen az: idebent minden törekvésünket és elért eredményeinket is pusztulásra ítélte egy végzetes negativizmusában végképp elmerülő külpolitika.

De ezenfölül következetlen is volt, mert részben gyöngeségből, részben pedig abból a szándékból, hogy az egyes nemzetek között egyenetlenséget élesszen, ellentétbe került eredeti irányelvével, és fokozatosan engedett a szlávoknak. Tervszerűtlenséggel aláásta a német szövetség és a 67-es kiegyezés pilléreit.

Ha a történetíró azt a nagy jelentőségű és megdöbbentő tényt próbálja majd megmagyarázni, hogy Közép-Európa e részein, e szélességi fokok alatt, e természeti föltételek mellett, a világforgalomba bekapcsolva megérhettük a világháború kitörését és az összeomlást anélkül, hogy a nyugati államok szociális fejlődési fokát akárcsak meg is közelítettük volna (megértük úgy, hogy még az orosz dumának is voltak szocialista képviselői, de a magyar parlamentben nem ült egy ember sem, aki a munkások nevében szót emelhetett); a történetírónak, amikor itt az okokat kutatja, semmi esetre sem szabad majd elmennie a külpolitikai tényezők mellett. De túl se becsülje ezt a tényezőt, mert nyilvánvaló, hogy a döntő indítékoknak belülről, a népekből, a népeknek az élethez való akaratából kellett volna jönniök. De itt, annak a szervnek a helyén, amely olyan működést látszott végezni, mintha ő volna a népszuverenitás hordozója, a történetíró megint arra a fatális negativizmusra fog bukkanni, amely át- meg áthatotta a régi Monarchia egész szervezetét. Ausztriában nem volt parlamentarizmus, mert a 14. szakasszal kormányoztak, Magyarországon látszat-parlamentarizmus volt. A parlamenti dekórumot megóvták, kivéve, ha dinasztikus érdekekkel került összeütközésbe: a népképviseleti kormányzat lényege elsikkadt. Steindl sok tornyú gótikus palotája, amely annyira fölkeltette Vilmos császár irigységét, amely nagyságában vetekszik Westminsterrel és rikító pompában túltesz rajta, jelképe lett a magyar alkotmánynak: fényes

homlokzat a sivár valóság előtt. A magyar Westminsterbe olyan képviselők jártak, akik a népnek csak egy vékony felső rétegét képviselték: a magyar Westminster büszke kupolája alatt olyan testület ülésezett, amelynek a külügy, hadügy és pénzügy terén történt intézkedéseket egyszerűen tudomásul kellett vennie: a magyar Westminsterbe, nem sokkal fölavatása után, katonák, őrjáratok vonultak be és szétkergették a népképviseletet.

Ez a parlament, és benne a Függetlenségi Párt, tájékozódás és szinte önálló akarat nélkül állt az ország igazi nagy kérdésével szemben. Bécsben az öreg császár körül egyre jobban megmerevedett minden, az uralkodó félénk középszerűségében mindenkit, aki nem volt középszerűség, eltávolított maga körül, s az uralkodóval együtt az egész kormányzat végleg elmerült a részletekben. Ferenc Józsefnek sohasem voltak nagy sikerei (sőt a történeti kudarcok egész sorozatát élte meg), de szinte állandóan voltak kis sikerei. A Krímháború, az olasz—osztrák, a francia—porosz, az első és második balkáni háború mind Ferenc József egy-egy személyes élményét, a maga szinte testi tapasztalatát — hogy neki semmi sem sikerül — átvitte a Monarchiára és az ő középszerű, kisvonalú jellemének devizája gyanánt lebeg utolsó évtizedeinek története fölött a rettenetes elv: Quieta non movere. Egy lelkileg rendkívül korán megöregedett ember valószínűtlenül hosszú időn át abszolutisztikus módon kormányozta a Monarchiát. És Ferenc József abszolutizmusa nem a cselekvés és a parancs, hanem a tétlenség és a minden tett elé álló merev akadály abszolutizmusa volt. Előrehaladó marazmusát átvitte a Monarchiára, s már a nyugalom is, amelyet személye biztosítani látszott, a tespedés nyugalma volt.

Ezt a Ferenc József-i politikát a magyar képviselőház komolyan azért nem próbálta sohasem megakadályozni, mert azok az uralkodó osztályok, amelyeket a Tiszák pártjai képviseltek, alapjában véve mindig kitűnően megértették egymást Ferenc Józseffel. 1867-ben a magyar uralkodó osztályok nem ingyen mondtak le a függetlenség eszméjéről: a kiegyezés fejében az ország belügyei terén biztosítottak maguknak szabad kezet. Fönt elismerték a magyar szupremácia jogosultságát: megengedték, hogy a magyar uralkodó osztályok elnyomják a nem magyar népfajokat. S a magyar nép sokáig nem látott át a csaláson, amely azt követelte tőle, hogy választójogának korlátozását és a közigazgató rendszer elnyomásait és korrupcióját támogassa azért, hogy a magyarság szupremáciáját örökre biztosí-

tani lehessen. Nem látta át, hogy ezzel a jelszóval az uralkodó osztályok nemcsak a nem magyar nemzeteket, hanem saját magyar tömegeiket is megakadályozzák fejlődésükben. Az a bizonyos fokú tisztelet, amit a magyar uralkodó osztályok Ferenc József iránt tanusítottak, készségük, hogy a múltra fátyolt borítsanak, ezt jelentette: elismerésüket azért, hogy hatalmukat garantálják.

Ferenc József szunyókált és körülötte minden aludt. De volt, mégis volt, egy kör, ahol ébren voltak. Élt Bécsben egy harcos konzervatív irányzat, amely a vesztébe süllyedő dinasztiát meg akarta menteni, ha kell, még Ferenc József ellenére is. Ennek az irányzatnak csak utolsó és legkövetkezetesebb képviselője volt az úgynevezett Belvedere-politika, Ferenc Ferdinánd politikája. A trónörökös föderalizálni akart mindenáron. Egy Nagy-Ausztriáról álmodozott, amely (föderatív alapon) nemcsak a Monarchiát akarta átszervezni, de idővel a Balkán szomszédos kis államait is bele óhajtotta kapcsolni a föderációba. Ez az irányzat szükségképpen függetleníteni szerette volna a Monarchiát egyrészt a Hohenzollernek gyámsága, másrészt a magyar-német szupremácia befolyása alól. A nem magyar és nem német nemzetek előretörése, elsősorban az északi és déli szlávok igényeinek kielégítése egy föderatív és klerikális áldemokráciával: ez lett volna a cél. A népeknek autonóm jogokat akartak ugyan adni, de amellett centrális parlamentet akartak teremteni, körülbelül a februári pátens mintájára. E koncepció a császár és a bécsi központi szervek kezébe még több hatalmat játszott volna, még nagyobb mértékben, mint azelőtt, a császár lett volna perdöntő fórum a hadügy, a külügy és a gazdaságpolitika kérdéseiben.

Ferenc Ferdinánd sötét, kiismerhetetlen alakja, trónralépésének lehetősége és azzal e terv állandóan ott lebegtek a magyar politika játékai fölött. Azt tudtuk, hogy Ferenc Ferdinánd ellensége nemcsak a meglevő magyarországi hatalmi rendszernek, hanem ellensége a magyaroknak is. Minden egyéb: az eszközök, amelyekhez nyúlni fog, a határ, ameddig merészkedik, csak sejthető volt. Azért, hogy a zsidó nagytőkével szövetkezett magyar feudális urak hatalmát gyöngítse, a a klerikális és konzervatív főherceg a választójog kiterjesztéséért szállt síkra, és a szociáldemokratákat is fölhasználta a mágnások elleni hadjáratban. Ausztriában ez a hadjárat egy döntő ponton sikert ért el. Az általános választójog ott, tíz évvel előbb, mint Magyarországon, törvény lett. Ez a tízéves előny, a mi történelmi periódusunkban, amikor rohannak az események, nagyon sokat jelen-

tett, és egyebek között az osztrák és a magyar forradalom különböző lefolyását is jó részben megmagyarázza. Magyarországon a Belvedere-politika támadása megtört. Berlin, a koalició és később Tisza szegültek ellene. Magyarország a Ferenc József-i negativizmus tulajdonképpeni háborítatlan szférája maradt.

Ifjabb gróf Andrássy Gyula, aki atyja politikai letéteményesének érezte magát és e politika továbbvivője akart lenni, érthető módon szembeszállt a Belvedere-politikával. Hogy a 48-as Kossuth Ferenc és Apponyi Albert is ellenezték a föderáció gondolatát és a választójog kiterjesztését, ez csodálatosabb és jellemzőbb arra, hogy milyen gondolkodású emberek kezébe került Kossuth Lajos politikai öröksége. A 48-as párt az évek folyamán mind jobban és jobban eltért Kossuth politikai végrendeletétől. Kossuth külpolitikáját nem is annyira cserbenhagyta, mint inkább elfelejtette. Az ifjú generáció már jóformán meg sem értette a dunai konföderáció alapgondolatát, és nem érzett semminemű lelki közösséget annak demokratikus tartalmával. 1867 óta egyre szűkülő látókörrel egyre öncélúbb, korlátoltabb soviniszta politikát folytatott ez a párt. Eszmei süllyedésének egyik mélypontjára akkor ért el, amikor tálcán kínálta Ferenc Ferdinánd a választójogot, és ő nem fogadta el soviniszta motívumból. Bár vitathatatlanul igaz, hogy a Belvedere végcélja ellenkezett Kossuth Lajos végcéljával és bár nem kétséges, hogy Ferenc Ferdinánd nem azért akarta a választójog kiterjesztését, hogy ezzel a népek demokratikus fejlődésének tért és levegőt adjon, hanem azért, hogy a dinasztia számára biztosítson még nagyobb hatalmat, — mégis Kossuth szellemének megtagadása volt, hogy a Kossuth Ferenctől és Apponyi Alberttől vezetett párt Andrássy Gyulával együtt a választójog kiterjesztésének gáncsot vetett. A függetlenségi pártnak tudnia és hinnie kellett volna, hogy a választójog van olyan erős, hogy Ferenc Ferdinánd politikáját végeredményben hatástalanná tegye. Egy ember volt, aki megérezte a 48-as szempontból helyes és korrekt taktikát és követte is, egy ember volt hajlandó egy úton haladni a Belvederével addig, ameddig az a 48-as alapgondolat érvényesülését csak egy lépéssel is elősegítette: Justh Gyula.

JUSTH ÉS APPONYI

Visszatekintve azt látom, hogy Justh Gyula a fő dolgokban, a nagy fordulópontokon mindig helyesen fogta föl a helyzetet. Ő nem volt brilliáns, európai műveltségben elmaradt Apponyi mögött. De mennyire fölülmúlta világosanlátásban és logikában! A magyar politikában senki nem szorult olyan kevés frázisra, mint ő. Körülötte a legtöbb embernek a tettei is frázisok voltak, nála a beszéd is tett volt. Nézzünk végig pályáján: minden világosan, konvergensen egy cél felé mutat. Bátor volt, gyors elhatározású volt. Ahol belátta egy állásfoglalás szükségességét, hamar és nyílegyenesen vonta le a konzekvenciákat. Az az ember volt, aki nem hagyta magát lehurrogni és nem hederített pártjában az üvöltő dervishadra. Az volt például a véleménye, hogy a horvát képviselőknek joguk van a Házban horvátul fölszólalni, és megvédelmezte ezt a jogukat. A támadásokat, amelyek ezért érték, állta nyugodtan. A tisztult függetlenségi gondolat hajtotta arra, hogy keresse a szerbekkel a megegyezést, meg is találta, és ő tovább ment: közeledett a csehek felé is, igaz, hogy eredmény nélkül. De ami a fő: megkereste és megtalálta a közeledést a haladó magyar intelligenciához. Meg kellett találnia, mert a demokrácia, amelynek harcosává ez az intelligencia akkor már részben elszegődött, természetes kiegészítése, folyománya volt a függetlenségi gondolatnak, és neki kellett megtalálnia, mert ő volt a függetlenségi politikusok közül egyedül, aki a lényegre nézett. Mindig híve volt a szociáldemokráciával való szövetségnek a népjogok kivívása érdekében. Belépett a Reform-klubba! Nagy dolog volt ez akkor. Szövetkezés volt olyan szabadkőműves és zsidó körökkel, amelyek átlátva a nacionalista jelszavak hazug voltát, nacionalista sallang nélkül, komolyan akarták a demokráciát. De

hiszen Justh Gyula még a munkapárti Lukács Lászlóval és a parlamenten kívüli Fejérváry-kormányban kompromittált Kristóffy Józseffel is szövetkezett a Nemzeti Bank érdekében, mert a lényeget nézte. Morális bátorsága példátlan az utolsó évtizedek közéletének történetében. Rendkívül vérmes volt, és hibái — ő is követett el hibákat — a temperamentum hibái. Gazdag volt, független volt. A dzsentri jó tulajdonságai testesültek meg benne. Az volt az ereje, hogy nem voltak személyes ambíciói. Kis pártjában vasfegyelmet tartott. Pár emberével olyan obstrukciót csinált, amikor az volt a kötelesség, amely végül az egész ellenzéket magával ragadta. Egyetlen ilyen embernek a jelenléte, befolyása a politikában javítja az atmoszférát, és lehetetlenné tesz bizonyos kompromisszumokat.

A függetlenségi párt másik szárnya vezetőjének, Kossuth Ferencnek jellemével meglepő kontrasztot mutat az övé. Egy rikító példa: Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia, elfogadta az osztrák rendjelet, a Lipót-rendet és tetszelegve hordta vörös-fehér szalagját, sőt egy már meglevő arcképére utólag ráfesttette a Habsburg-rendjelet; Justh Gyula, aki házelnök korában titkos tanácsos lett, visszadobta e címet a császárnak akkor, amikor Tisza, a császár embere parlamenti csínnyel kobozta el e népképviselet szabadságának foszlányait. Engem kért meg rá, hogy hivatalos formában jelentsem lemondását, és származtassam vissza titkos tanácsosi kinevezési okmányát a kabinetirodának. Lemondásának megokolásában egynéhány büszke szóval kifejtette, hogy nem lehet tanácsosa oly uralkodónak, akinek nevében *ez* történhetett. Örömmel vállaltam a küldetést, amelyet Justh Gyula rám bízott és a szolidaritást, amelyet a küldetés elfogadása jelentett. Ma is emlékszem arra az ijedt meglepődést tükröző arcra, amelyet Daruváry úr, Horthy külügyminisztere, akkor Ferenc József kabinetirodájának magyar osztályfőnöke vágott abban a percben, amikor Justh Gyula levelét és az okmányt neki átadtam. A Habsburgoknak voltak német, spanyol, flamand, olasz, cseh, lengyel és magyar titkos tanácsosaik. Nem néztem utána, de találomra azt hiszem, hogy Justh Gyula volt az egyetlen, aki titkos tanácsosságát visszaadta.

1913-ban szélütés érte Justh Gyulát. Ez és korai halála az ok, hogy nem vállalhatta azt a vezéri szerepet, amely neki oly természetesen jutott és amelyhez ő akár a börtönig is hű maradt volna. Semmit sem tudok bizonyosabban, mint azt, hogy ő nem állott volna meg a félúton. A háború elleni küzdelemnek bajnoka, az októ-

beri forradalomnak oszlopa lett volna. Őt nem befolyásolta volna az, hogy szép tornyai birtokát oda kell adnia a népnek. Justh Gyula csak balra tolódhatott.

Ezzel a Justh Gyulával gróf Apponyi Albertnek szükségképpen ellentétbe kellett kerülnie. Ha Justh Gyula a függetlenségi gondolat teljességét képviselte és Kossuth Lajos politikáját folytatta, Apponyi viszont minden téren ellentétben állt Kossuth Lajos alapvető elveivel. Ő volt az, aki a szerfölött gyönge Kossuth Ferencet belevitte abba a politikába, amely lehetetlen föladatra: a nemzetiségi elnyomásnak a demokratikus haladással, Magyarország függetlenségének a hármasszövetséggel való összeegyeztetésére vállalkozott. Ez a politika még 48-asnak nevezte magát, de már nem volt az. Tele volt ellentmondásokkal, megoldatlan dilemmákkal. Apponyi egyéniségét kell szemügyre vennünk, hogy megérthessük.

*

Én gyermekkorom óta közelről ismerem Apponyit, rokoni viszony fűz hozzá, és nevelőatyámnak, Károlyi Sándornak is intim barátja volt. Teljesen kiegyensúlyozott kedély, szeretetre méltó és boldog. Apponyiban, az emberben, minden rendben van, minden a legjobban és végérvényesen el van intézve, az ő nyugalma meg nem bolygatható és tökéletes. Egy boldog gyermekkor derűs visszfénye nyugszik a férfin és az aggastyánon is. Korai és megérdemelt sikerek embere, aki a kényeztetést, amelyben része volt, azzal fizeti vissza, hogy mindenkihez akar és tud kellemes, sőt jó lenni. A legjobb értelemben gyermeki vonások vannak jellemében. Őszintén és mélyen vallásos, vallásának előírásait, az ájtatosságokat olyan buzgón és lelkiismeretesen gyakorolja, mint kevés ember. Tiszta, meleg, ösztönösen jóindulatú. Az epésség, az irigység, a féltékenység hiányzik belőle. Egész lényét valami sajátos naivitás tölti el. Édesen tud kacagni. A humornak ama keserűség nélküli válfaját, amelyet az angolok művelnek, Dickens kiegyenlítő jóságos humorát kedveli. Szereti a gyermekeket és a gyermekes embereket. Órákig el tud játszani a kicsinyekkel, mulatságát leli és kifogyhatatlan találékonyságát mutogatja a jeu d'esprit-kben, és zeneértő létére élvezettel hallgatja meg gróf Zichy Géza operáit. Egy nagyon komoly parlamenti szituáció idején megállított a folyosón, és kedves mosollyal azt kérdezte tőlem:

— Emlékszel a Royal Crescent kedélyes pincérére?

Sajnos, nem emlékeztem. Húsz évvel azelőtt nyaraltunk együtt Brightonban és a table d'hôte-nál a pincér kedvesen nevetett azon, hogy Apponyi nem tudja, hogy az ananászt pine-apple-nek hívják.

Lelki mechanizmusa oly simán, olajozottan működik, mint kevés emberé. Rugalmassága oly nagyfokú, hogy valósággal át tud alakulni, alkalmazkodni tud idegen nyelvek, idegen hallgatóságok szelleméhez. Memóriája páratlanul szolgálja. Jól megalapozott klasszikus műveltsége erősíti lényének azt az alapvonását, hogy mindig az általánost, a lehetően széles körben érvényest, az ellentmondást nem keltőt, a tetszetőset keresi. Előadása lendületes, korrekt, gazdag, jól tagolt, de nem egyéni, azaz az egyéni mozzanatot beszédeibe — amelyek olvasva túl általánosnak tetszenek — éppen csak hangjának és megjelenésének varázsa hozza bele. Amilyen a magyarsága, olyan a németsége (az osztrák arisztokratáink enyhén bécsies nyelvét beszéli), franciasága, angolsága. Angolul negyven éves korában tanult meg olyan tökéletesen, amilyen tökéletesen mi többiek csak gyerekkorunkban tanultunk nyelveket. Ha az az igazi szónok, aki annak ad kifejezést, ami hallgatói lelkében él: kevés igazibb szónok van Apponyi Albertnél. Ő ösztönszerűen *nem is akar* másnak kifejezést adni. Bámulatos, gyakran csodaszámba menő gyorsasággal találja meg a kontaktust mindennemű hallgatósággal. Nagy biztonsággal érzi meg az alapmotívumot, amellyel a publikum lelkéhez hozzá tud férkőzni, és a megtalált motívumot mesterien használja ki. Tehetsége és publikuma néha magával ragadja őt, különösen rögtönzéseiben. Ilyenkor olyan területekre ragadtatja magát, ahová nem is akart menni. A beszéd hevében néha olyan álláspontokat foglal el, amelyek addigi nyilatkozataival ellentétben állnak, úgy, hogy nemegyszer kénytelen volt rögtönzött véleményei mellett kitartani. Politikai pártállásának gyakori változtatása egy nagy vezető elv hiányán kívül nyilván ebből is magyarázandó. Bizonyos, hogy Apponyiban a szónok nemegyszer elgaloppozott az államférfival. Apponyi keresi a szónoki sikert és büszke reá. Szónoktehetségének köszöni, hogy olyan jól ismerik külföldön, mint egyetlenegyet sem az élő magyarok közül. Ő az egyetlen magyar, akit Európában és Amerikában nagyon sok ember színről színre látott és hallott beszélni. A nemzetközi konferenciákon azok viszik el a pálmát, akik sok nyelvet tudnak; a magyarok közül például Apponyi Albert és Schwimmer Róza. Az ünnepi szónok az, aki a legtöbb

nyelven tud. Apponyi a született, az adott ünnepi szónok. Ő még szlovákul is tud, ha muszáj. Maga mesélte el, hogy a nemzeti ellenállás idején egyik legnagyobb szónoki sikerét aratta egy szlovák nyelven elmondott beszédével. Huszonnégy órával a szónoklat előtt mondták neki, hogy okvetlenül szlovákul kell beszélnie. Lefordították neki a magyar beszédét, ő megtanulta, és szinte kifogástalan kiejtéssel s az érzés hamisítatlan hevével adta elő. Az emberek sírtak.

Ez a ragyogó tehetségű, ez a puritán életű ember a legvégzetesebb befolyással volt a magyar ellenzék és különösen a 48-as párt fejlődésére. Bár élete legnagyobb részét ellenzéken töltötte, az ellenzéki vezér szerepére alkalmatlan volt, és egyénisége tette alkalmatlanná. Hiányzott belőle a vehemens temperamentum. Nem bírta el a tumultust, kerülte a harcot, formákat keresett, amikor harcolni kellett volna. Közpályájának megítélésében döntő az, hogy Apponyi legbelül sohasem volt igazi 48-as. Gróf Apponyi György fia valójában mérsékelt 67-es volt, aki azt hitte, hogy a 48-as táborból jobban meg tudja akadályozni az érzése szerint még elfogadható kiegyezés visszafejlesztését. Aki így gondolkodott: minden ragyogása ellenére sem volt alkalmas arra, hogy a 48-as politikába életet vigyen; hiszen neki magának sem volt életszükséglete a küzdelem a 48-as gondolatért. Ez mindig kiderült, valahányszor kenyértörésre került a sor, legkésőbb abban a percben, amikor az általános szólamoknak el kellett hallgatniok és a helyzet tetteket követelt. Az nem tagadható, hogy 48 gloire-ja — egyetlen nemzeti gloire-unk, amelynek tündöklését a tömeg látta még — Apponyit is megigézte. Az ő retorikájának szüksége volt erre a gloire-ra, és az is tagadhatatlan, hogy szebben mint ő, kevesen tudták ünnepelni. Ez volt az, amit ő a 48-as gondolatból magának kiszedett: egy dicsőséges emlék, amelynek fölidézésére az egész magyar nép rezonált. Egy igazi 48-as a forradalom emlékének szomorú tanulságait is megérezteti, és ebből a szomorú tanulságból vesz hajtó motívumokat a jelen harcaira. Apponyi sohasem látta át, hogy a 48-as gondolat választásra és harcra szólítja föl a nemzetet, sohasem akarta elismerni, hogy ez a gondolat megsemmisítő kritikát gyakorol alkotmányos intézményeink működésén. Ő a nemzeti élet biológiai teljességét követelte, ami nála annyit jelentett, hogy meglevő álszabadságainkat és álintézményeinket még egy-két álszabadsággal és álintézménnyel óhajtotta kiegészítve látni. A nemzeti élet biológiai teljessége leg-

följebb formulák teljessége, papír-teljesség lett volna. Apponyi nemcsak hogy nem érezte tűrhetetlennek álparlamentarizmusunkat, hanem félreismerhetetlen kedvteléssel szolgálta e parlament és a nemzet öncsalását, az angol játékot, amely hitte és elhitette, hogy az ország dolgát az a 413 úr intézi a Sándor utcában vagy a Dunaparton. Pedig nemcsak ott nem intézték, hanem a Szent György téren sem, a miniszterelnöki palotában; a császári ház és a külügyek minisztériumában intézték, Kaunitz és Metternich palotájában, a Ballhausplatzon, ahol fontos alkalmakkor összegyűlt a két miniszterelnökből és a három közös miniszterből álló ötös kabinet, amely például, a világháborút megindító ultimátumot is elhatározta. Ebben a parlamentben, amelyről sohase felejtsük el, hogy a nemzeti szuverenitásnak már csak azért sem lehetett képviselője, mert a nemzeti szuverenitás feltételei nem is voltak a nemzet kezében, ebben a parlamentben Apponyi többórás beszédeket tudott tartani az angol parlamenti demokrácia tanulságairól, alkalmazva a magyar viszonyokra, amelyekben egy célzással sem érintette azt, hogy e tanulságoknak a mi viszonyainkra való alkalmazását — egyebet nem is tekintve — már sivár osztályválasztójogunk és korrupciónk is lehetetlenné teszi. A parlamentarizmus öncél volt neki, a parlamenti kormányzat látszatának fönntartása fontosabb, mint a parlamenti kormányzat ténye, amelyet, persze, csak úgy érhettünk volna el, ha lelepleztük volna, hogy Magyarországot abszolutisztikusan kormányozzák. De ez olyan önleleplezés, olyan önbeismerés lett volna, amely Apponyi zárt és derűs világképét megdönti, és amelyet tőle várni nem lehetett. 1867 óta a kormányzat hivalkodó formája a parlamentarizmus, alig felelt meg a tényleges erőviszonynak, amely az igazi kormányzók (a bécsiek) és a kormányzottak (a magyar nép) között fönnállt. Amit fölülről parancsoltak, annak meg kellett történnie; de a parlament fönntartotta a nép előtt a látszatot, hogy az történik, amit ő akar. A történeti fejlődés folyamán többször meg kellett ismétlődnie annak a helyzetnek, hogy a parlament fölmondta ezt a komplikált szolgálatot. Az ilyen helyzeteket Tisza István, az ő természete szerint, erőszakkal próbálta megoldani. Apponyi, az ő természete szerint, egy érzelmi retorikával járult hozzá nem ahhoz, hogy az ilyen helyzetek megoldassanak, hanem ahhoz, hogy eltussoltassanak.

Politikai credója, a nemzeti élet végső dolgaiban való állásfoglalása voltaképpen közel állt Tiszáéhoz. Ő is az ancien régime-et akarta

konzerválni. Közös félelmeik voltak: rettegtek a szocializmustól és a nem magyar nemzetektől mind a ketten. Andrássy ebben a tekintetben (és hozzá doktrinér dualizmusában is) legalább olyan közel állott Tiszához, mint Apponyi, de Apponyi társadalmilag mindig sokkal jobb viszonyban maradt Tiszával Andrássynál. Azt hiszem, komolyan és hosszasabban senkire sem tudott haragudni. A függetlenségi párt Kossuth- és Irányi-féle tradíciójának hatása alatt és báró Eötvös József nyomdokain (akit nagyon tisztelt) Apponyi egy bizonyos liberalizmust képviselt, amelynek azonban sohasem volt döntő szerepe állásfoglalásaiban. Ha ez a liberalizmus ellentétbe került azokkal a klerikális meggyőződésekkel, amelyekre vallásos (jezsuita) neveltetése hajlamossá tette, mindig a klerikalizmus maradt győztes. Demokráciája nagyon jellemző példája a megalkuvó, ötvenszázalékos magyar demokráciának. Szószólója volt annak az elméletnek, hogy a demokráciát Magyarországon a nemzetiségek kihagyásával kell és lehet megvalósítani. Csak némileg is következetes liberalizmusnak legalább Deák Ferenc és Eötvös József nemzetiségi programjához kellett volna elvezetnie, de a magyar hegemónia fönntartásának vágya ezen a döntő ponton ránehezedett logikájára, és elferdítette azt. Kiáltó ellentétben az emigrációs Kossuth szellemével, de még Deák és Eötvös törvényének szellemét is megtagadva: ez a 48-as államférfi kultuszminiszter korában meg tudta alkotni azt az iskolatörvényt, amely nem magyar nemzeteinknek annyi keserűséget, nekünk magyaroknak annyi bajt szerzett. Apponyi ki tudta tagadni a nem magyar népeket a népi jogok teljességéből, és ugyanakkor meg tudta követelni tőlük, hogy egy magyar imperializmusért lelkesedjenek, sőt áldozzák föl magukat. Íme, a méltányosság, a megértés, amely őt szűk körben oly erősen jellemzi, erre a tágabb körre nem terjedt ki.

Meg fogjuk érteni, hogy egy ilyen természetű politikus sohasem hangsúlyozza az osztályszempontokat, bár semmi kétség, hogy érzi azokat. Apponyi politikája, noha beszédeiben lehetően kevés szó esik ilyesmiről, alig kevésbé nagybirtokos politika, mint Tiszáé és Andrássyé. Ő a fiatal arisztokraták egész csoportját vonzotta megejtő példájával a Függetlenségi Pártba, és ezek érdekeinek ott önkéntelenül is kifejezést adott. A nagybirtokosságnak érdeke volt a 67-es dualizmus fönntartása és a német szövetség. Apponyi a német támogatás szerepét a meglevő osztályközi erőviszonyok biztosításában egészen jól ismerte, és benne a német szövetség biztos

támogatóra számíthatott. Az ő kurucsága egypár külsőségen nyargaló evolucionizmus volt, amelynek jó szimbóluma a honi iparpártoló mozgalom hamar nevetségessé hervadt tulipánja és a végeredményben csöppet sem komolyabb nemzetiszín kardbojt. Hogy e jelképek mégis annyira megfogták a magyar képzeletet, hogy Apponyival megállt náluk és el sem jutott a lényegig: annak valószínűen a magyar lélek egy olyan történeti tulajdonsága az oka, amely közös benne és Apponyiban. Egyik sem szeret bátran végiggondolni egy dolgot, az utolsó konzekvenciákig.

Mindenki tudja, hogy Apponyi pacifista. A pacifizmus első, idilli korszakának gondolatvilága rokonra talált Apponyi érzelmes kedélyében és ő legszebb szónoki sikereit csakhamar e kétségtelenül hálás téma körül, a nemzetközi pacifista és interparlamentáris kongresszusokon aratta. Az a kis hipokrízis, amely az amerikai trösztkirály palotájából űzött propagandában volt, nem zavarta Apponyit, sőt valószínűnek tartom, hogy ő hitt ebben a pacifizmusban. Mi vitte hát arra, hogy a világháború kitörését a hirhedt „Végre!" felkiáltással üdvözölje? Nem voltam akkor közelében, nem tudom. De ő sohasem volt az az ember, aki ki tudta volna vonni magát közvetlen környezetének hangulata és kívánságai alól. Még azt sem tudom, hogy érzés kifejezése volt-e nála az a rossz emlékű szó vagy valami más? Apponyinak igen fejletlen a taktikai érzéke, a taktika legegyszerűbb kérdéseivel is gyakran tanácstalanul áll szemben, és ebben a tekintetben sokszor mélyen alatta álló emberek nézeteihez igazodik. Talán meggyőzték róla, hogy a Függetlenségi Párt vezérének nagyon helyes lesz a parlamentben oly népszerű háborút kitörő lelkesedéssel üdvözölnie. A csillogó forma megtalálását aztán nyugodtan rá lehetett bízni Apponyira. És miután a rétor leszögezte magát a boldog elragadtatás álláspontjához, a politikusnak egész tehetségét a háború, a német szövetség és a végsőkig menő harc szolgálatába kellett szegődtetnie. Így sajnos, Apponyi Albert is részese lett nemcsak annak, hogy a nemzetet félrevezették a háború igazi jelentősége felől, hanem részese lett a háború meghosszabbításának is. Apponyi tehát valóban azok közé tartozik, akik a régi Magyarország sírját megásták. Klerikális hajlandóságával akadálya volt az ország olyan megújhodásának, amely a nagy vihar kiállására erőt adott volna neki. A nem magyar nemzetekkel szemben elfoglalt álláspontjának ő maga olyan intézményes kifejezést adott, amelynek emléke később is elvágta az útját a kölcsönös meg-

értés legjobbhiszemű kísérleteinek is. Egész ködös politikájával kerékkötője volt annak a tudatos politikának, amely Magyarországot meg tudta volna menteni.

S mindennek ellenére mondom: Apponyi, az ember, tiszteletet érdemel. Egy fenékig korrupt társadalomban a maga etikájából egy tapodtat sem engedett. Ő hitt a formuláiban, hitt a formulapolitikában és hitt, mindenekelőtt gyönyörű, majesztétikusan emelkedő és eső körmondataiban. És ha vétkezett volna, van miért megbocsátani neki. Trianonban a magyar nemzetet méltósággal képviselte, és legyőzve természetét, amely irtózott a gyűlölködő harcoktól, 1920-ban és 1921-ben föllépett a nemzetgyilkos fehérterror ellen. 1922-ben sajnos már megtorpant, és az interparlamentáris unió bécsi értekezletén már védte Horthy rendszerét, a védhetetlent. De mégsem lehet kitörölni a történelemből, hogy ez egyszer az aggastyán adott leckét a fiataloknak a bátorságból. A végső konzekvenciát itt sem tudta levonni. Mondják, azért nem, mert fia, Apponyi György, az 1919 augusztusi napokban maga is fehérterrorista volt. Brutus, a konzul hasonló esetben csak a közjót nézte. De Apponyi rómaiságának vannak határai.

BALKÁN-VÁLSÁG ÉS DEMOKRÁCIA

A két vezér: Justh és Apponyi karaktere 1912 folyamán jutott élesebb kifejeződésre a párt két ellentétes irányzatában. Az első irányzat a választójog igazán demokratikus megoldását ellenezte, a nemzetiség kérdésében az ultrasovén álláspontot képviselte, külpolitikája pedig nem volt, hanem e részben szolgaian Andrássy Gyula mindenkori álláspontjához igazodott. Ez Apponyi és Kossuth Ferenc iránya. A másik irány és csoport a választójog széles kiterjesztését kívánta és erre a szociáldemokratákkal is szövetkezett, a nemzetiségi kérdésben volt egy kisebbsége, amely közeledett ahhoz a radikális alaphoz, amelyet Jászi Oszkár hirdetett, a külpolitikában szakítani akart a hármasszövetséggel és egy európai konflagrációt a magyar függetlenség kivívására akart fölhasználni.

Ezek közül az ellentétek közül először a külpolitikai ellentét lett aktuális. A Balkán-háborúk élezték ki. A hármasszövetség politikája a Balkánon is a reakció mellé állt és a török-mohamedán feudális despotizmust támogatta a Balkán föltörekvő, fiatal, keresztény demokratikus államaival szemben. Tudvalevő, hogy ez a törökbarát politika, amely az ifjútörökök forradalma után még a következetlenség hibájába is esett, kétszer is vereséget szenvedett. Először a török, másodszor ráadásul, a bolgár összeomláskor. Mindenkinek éreznie kellett, hogy a Balkán-háborúk az európai békét is nagyban veszélyeztették. Rengeteg gyújtóanyag volt fölhalmozva. Ha legrövidebb idő alatt nem sikerül eltakarítani: attól kellett tartani, hogy kipattan egy szikra és — robbant. Hiszen nemcsak a balkáni események vitték közelebb a világot a háborúhoz, hanem nyugaton és keleten is nagy, nehéz kérdések halmozódtak és súlyosodtak. Legfenyegetőbben élesedett a németeknek és vazallusaiknak az an-

tant nemzeteivel való gazdasági ellentéte. Németország gazdaságilag ki akarta aknázni a török birodalmat és harcászatilag is biztosítani akarta az utat Berlintől Bagdadig. Itt egy nagy és alig áthidalható ellentét volt adva azokkal az államokkal, amelyek már régebben szerezték meg az ő kényelmes helyüket a jó keleti nap alatt. Szabad volt-e a Monarchiának vakon követnie egy körös-körül annyi ellenséget provokáló politikát? A berlin – bagdadi koncepciónak legteljesebb, legfényesebb megvalósulásától sem remélhetett a Monarchia egyebet, mint azt, hogy a láncait, amelyek a német szekérhez kötik, még szorosabbra húzzák. A háború ezt alaposan bebizonyította, de aki látni akart, már jóval a háború előtt is nagyon plasztikusan láthatta ezt. Mi, magyarok ilyenformán hatalmas nemzetek érdekeivel kerültünk ellentétbe, hatalmas nemzetek ellenséges indulatát éreztük, és még hasznunk sem volt belőle. Ha föltettük, hogy jön a háború — és melyik gondolkodó magyarnak nem kellett foglalkoznia ezzel a lehetőséggel, amikor már Oroszország ellen is mozgósítottuk hadtesteinket!? —, akkor, körülnézve házunkban, észre kellett vennünk, hogy a háború rettenetes eshetőségére, egy bizonyos és határozott okból, a lehető legrosszabbul vagyunk fölkészülve. Ki nem egyenlített, súlyos ellentétek választottak el szlávjainktól. Annak a külpolitikának, amely ellenségünkké tette az oroszt, volt folyománya a merev 67-es dualizmus, amelynek, ameddig a Monarchiára nehezedett, meg kellett akadályoznia minden megértést, minden békés szabályozást — nemcsak a szlávokkal, hanem a többi nem magyar és nem német nemzettel is. Az antant valóban kívánatosnak érezte a Monarchia demokratikus alapon való föderalizációját. De ezzel akkor még korántsem akarta gyöngíteni a Monarchiát: csak azt kívánta, hogy a Monarchia ne legyen a német imperializmus vak eszköze. S ha a magyarokat ellenségének érezte, csak addig és annyiban érezte annak, ameddig és amennyiben ők voltak fő pillére a Monarchia germanofil politikájának.

Aki érezte, hogy jön a háború, aki tudta, hogy a háború kimenetele végzetes lehet, annak, ha magyar volt, nem volt szabad haboznia. Hogy kerülhettük volna ki a háborút? Úgy, hogy a Monarchia belép a németellenes szövetségbe. Ebben az ugrásban egy kölönc akadályozott: a dualizmus. Föderalizálnunk kellett tehát, hogy a Monarchia fölszabaduljon a porosz befolyás alól, nekünk magyaroknak pedig föderalizálnunk kellett abból a sajátosan magyar okból is, hogy a föderalizáción keresztül Kossuth Lajos szeparatisztikus,

demokratikus és szociális irányú politikájához közeledjünk. Az nem lett volna baj, ha a föderalizáció megerősíti Ausztriát is. Ilyen Ausztriával Magyarországnak kevesebb lett volna az ellentéte. S mivel Magyarország jövőjét egészségesebb külpolitikával kellett biztosítani és egy ilyen külpolitikának az egész Monarchia új, föderalisztikus alapon való átépítése volt a feltétele: magyar szempontból kívánatos volt minden, ami ezt az új külpolitikát előmozdítja. Az bizonyos, hogy, ha volt eszköz a Monarchia regenerálására, csak a föderalizáció volt az. Kérdés, persze, hogy nem jött volna-e későn már 1912-ben vagy 1913-ban is? A magyar nép szempontjából föl lehet vetni a kérdést, nem ad-e föl a föderalizáció terve túlságosan és fölöslegesen sokat a magyar nép szerzett jogaiból, megérdemelt és tartható történelmi pozíciójából? Nos, erre az a feleletem, hogy egy, a szó igazi értelmében demokratikus Magyarországnak, olyan Magyarországnak, amely évtizedek óta a nyugati országokkal áll egy fokon demokrácia tekintetében, talán nem is kellett volna teljes átföderalizálódásra gondolnia. De hiszen *ez* a demokrácia hiányzott Magyarországon. Ez a hiány végzetes volt, mert a demokrácia nemcsak az elnyomott nemzetek és az elnyomott osztályok joga volt (ezeknek az érdekei mindig párhuzamosan haladtak, hiszen az uralkodó osztályok, amint már többször megállapítottuk, mind a kettőt elnyomták), hanem az ország megerősítésének követelménye, függetlenségének első föltétele is. Csak erősebb ország követelhette sikerrel függetlenségét, és erősebbé csak demokratikus ország válhatott. Nem mondom, hogy demokráciánk, ha idejekorán megvalósítjuk, ha nem Tisza Kálmánunk van, aki éppen úgy, mint vele egy időben Bismarck és Taaffe, tizenöt drága esztendőt a menthetetlen feudalizmus megtámogatásával tölt el, hanem van egy demokratikus politikusunk, aki ez alatt az idő alatt Kossuth művét folytatva, kiépíti itt a demokrácia alapvető intézményeit, — nem mondom, hogy demokráciánk kikerülhette vagy fölöslegessé tehette volna a föderalizációt, hogy az a demokrácia szükségképpen centralisztikus lett vagy csak lehetett volna is. Az általános választójognak, ha nem az első, hát a második képviselőházába 49 százalék nem magyar képviselő kerül, és ez a képviselőház bizton megvalósítja a nemzetek autonómiáját, mert a nemzetiségi demokrácia Magyarországon *ezt* jelenti. Igen! — De akkor mi magunk csináltuk volna meg azokat az autonómiákat, jószántunkból, kényszer nélkül. Ez nagy különbség! Egyszer az autonómiának meg kellett jönnie, és amint silány

és nevetséges struccpolitika volt az, amely nem merte vagy nem akarta látni, hogy mi jön, bölcs és előrelátó csak az a politika lett volna, amely azt, aminek el kellett következnie, fölkészülten és idejekorán maga veszi kezébe, hogy megvalósítsa.

1910-ben, amikor a választójog kérdésében még Tisza szenvedélyes érvelésének hatása alatt állottam (csak, amint megírtam, a titkosság követelését tartottam fönn vele szemben), ő kifejtette nekem, hogy előbb a húszmillió magyar állampolgár nem magyar felét is meg kell magyarosítani és csak akkor, ha ez megtörtént, lehet és szabad beszélni demokráciáról Magyarországon. Ez következetes álláspont volt, de nyilvánvalóan keresztülvihetetlen. Meddig akarta Tisza a közel tízmillió nem magyart kívánságaik és nyilván érdekeik ellen is kormányozni? (A tízmillió magyarról — akiknek szépen várnia kellett volna Tisza demokráciájára — nem is szólva.) Ha Tisza akarata marad az úr, már ennek a programnak alapján sem lett volna soha demokrácia Magyarországon. Márpedig ez a program csakugyan irányította Tisza lépéseit!

De hát egyáltalában volt remény arra, hogy a nem magyar nemzetek belátható időn belül megmagyarosodnak? A magyar faj beolvasztó képessége azokban a korokban, amelyekhez a történeti kutatás eszközeivel hozzáférünk, nem éppen nagy. Napjainkban azt látjuk, hogy vonzást gyakorol a németekre és a zsidókra, de ezek a fajok mindenhol hajlamosak a más fajokhoz való simulásra. Látjuk ellenben azt is, hogy például, a románok rohamosan tudták elnyelni a magyarság erdélyi szigeteit és szigetecskéit. Ha Jászi nagy könyvét a nemzeti államok kialakulásáról és a nemzetiségi kérdésről figyelemmel áttanulmányozzuk, a nemzetek áthasonulásának egyetlenegy igazán nagyszabású példáját sem fogjuk találni az újkorban. A hetvenmillió német nemcsak az egymillió lengyelt, de a kétszázezer dánt sem tudta beolvasztani. Olyan hatalmas, csak a római impérium méreteihez hasonlítható birodalom, mint az angol, a gyakorlatban teljes nyelvegység ellenére sem bírta fölszívni a kis Írországot. Franciaország megnyerte az elzásziakat, és meglehetősen el is franciásította őket, mert a demokrácia nagy intézményeivel és a forradalom felejthetetlen emlékeivel ajándékozta meg őket. Minden egyéb nemzeti amalgamizálódás az újkor elejére esik, amikor a királyság a hanyatló hűbériséggel folyó küzdelmében a nyelvivel együtt megalkotja a nemzeti egységeket is. Nem, a magyarosítás terve kilátástalan volt. Az egyetlen eszköz, amellyel a biztos kudarc

kilátása nélkül meg lehetett volna kísérelni, a teljes demokrácia: de a demokrácia a nem magyar nemzeteknek a XIX. század utolsó negyedében elért fejlettségi fokánál már ellentétbe került a magyarosítás követelményével. Elkéstünk a demokráciával, és ezért elkéstünk a magyarosítással is. S mindenképpen abszurdum volt demokrácia nélkül magyarosításra még csak gondolni is!

Andrássy Gyula és Apponyi Albert a nemzetiségi kérdésben szakasztott úgy gondolkodtak, mint Tisza István. De Tisza következetesebb volt náluk. Ő *minden* demokrácia elől mereven elzárkózott. Andrássy és Apponyi azonban kacérkodtak a demokráciával. Ez az ő szempontjukból a tűzzel való játék volt. Apponyi szemében az ország két részre vált, mint valami torta: magyarokra és nem magyarokra. A magyaroknak, kivált elvben, hajlandó lett volna megadni azokat a jogokat, amelyeket a nem magyaroktól mereven megtagadott. E részben még ő is, az érzékeny, a finom, a tapintatos, elvesztette érzékét az iránt, hogy miről szabad beszélni hangosan, miről nem, és beszédeiben sem csinált titkot az ország polgárainak felével szemben táplált jogfosztó szándékából. Valóban: összeesküvés folyt a fórumon a nem magyar nemzetek ellen, de az összeesküvők nem várták meg az éjszaka sötétjét, nem kötöttek álarcot, még csak hangjukat sem eresztették le, hanem nyílt arccal, fényes nappal és fönnszóval konspiráltak. Nem lehet ezt mással megmagyarázni, csak azzal, hogy azt hitték: mindenki rendjén valónak találja a dolgukat! Egy évvel a háború előtt, a Tisza—Némethy-féle választójogi javaslat vitájában, — de mit mondok? a háború kellős közepén, amikor az ellenség céljait már világosan kellett látni, a Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat tárgyalásakor, 1917-ben és 1918-ban, nyíltan úgy beszélt a magyar képviselőház, mintha magától értetődnék még a nem magyar nemzetek számára is, hogy ők a hazának másodrendű polgárai! Akit az Isten el akar veszejteni, előbb elveszi az eszét.

Justh Gyula, aki tisztán látta mindezt, betegsége miatt a Függetlenségi Párt aktív vezetésétől visszavonult. Ezzel a függetlenségi gondolat harci ereje meggyöngült, a Függetlenségi Párt harcos szárnya vezér nélkül, árván maradt volna olyan időben, amikor az 1912. június 4-i parlamenti csíny a munkapárt szándékai felől már nem hagyott semmi kétséget, és annak a nagy európai konflagrációnak felhői is tornyosodtak, amelyben mi úgy tudtuk, a Függetlenségi Pártnak történeti feladatát kellett elvégeznie. Ebben a hely-

zetben az én igyekezetem az volt, hogy a függetlenségi gondolatnak a szétszakadt függetlenségi pártokba szóródott híveit újra egy pártba egyesítsem. Hogy helyes volt-e az egyesülés a langyos Kossuth Ferenccel és az ingadozó Apponyival? Ha én nem csinálom meg a fúziót velük, megcsinálja Andrássy. És kétségtelen, hogy ebből a másik fúzióból, amely nem balra, hanem jobbra történt volna, nem a függetlenségi gondolatnak lett volna haszna. Amikor a fúzió visszavonhatatlanul létrejött, Apponyi eljött hozzám, egy fotelbe rogyott és azt mondta:

— Nem tudom, nem életem legnagyobb baklövését követtem-e el?!

Az Egyesült Függetlenségi Párt fiatalságom ellenére elnökének engem választott meg. Soha a neheztelésnek nyomát sem éreztem Apponyinál. A párt akcióira való befolyásomat meglehetősen korlátozta egy elnöki tanács, amelyben a fuzionált függetlenségi árnyalatok képviselői a régi pártarányok szerint foglaltak helyet; Justhon, Apponyin, Kossuth Ferencen kívül Bakonyi Samu, Sághy Gyula, Földes Béla és még többen ültek ebben a tanácsban. Az én célom röviden ez volt: keresztülvinni a függetlenségi programot, és megszerezni számára az elnyomott osztályok és nemzetek szövetségét. Harc közben a küzdelem súlypontjának a közjogi térről önmagától a szociálisra és a külpolitikaira kellett áttevődnie. Az első bukaresti béke után voltunk, s a két Balkán-háború komoly tanulságai nagy erővel dobták napirendre minden függetlenségi politikának elengedhetetlen posztulátumát: fölszabadításunkat a porosz befolyás alól.

A QUAI D'ORSAYN

1913 őszén elérkezettnek láttam az időt és érettnek, nagyon is érettnek a helyzetet ahhoz, hogy megkíséreljem a magyar nemzet közelítését azokhoz a nemzetekhez, amelyekkel azt a porosz szövetségnek egy napon óhatatlanul konfliktusba kellett bonyolítania. A Ballplatz a két Balkán-háború során egyenesen ellenséges attitüdöt foglalt el Szerbiával szemben, és Oroszország mindannyiszor Szerbia mögé állott. A háborút, Németország fenyegető föllépése következtében, még ez egyszer el lehetett kerülni. De a megalázott Szerbia ellenségünk maradt, s az orosz katonai klikk revánsért lihegett. Ha volt egy párt, amely el merte vállalni a nehéz kötelességet, hogy tettre váltsa a magyar nép tökéletesen békés, háborúra álmában sem gondoló akaratát: ennek a pártnak valamilyen úton a szláv vezérhatalommal kellett megértetnie a szándékait. A Függetlenségi Pártnak semmiképpen sem lett volna könnyű a cári Oroszországhoz közelednie. Világos emléke állt közöttünk. Az orosz parlamenti pártok valamelyikével venni föl az érintkezést a dolgok ennyire előrehaladt stádiumában: azért sem volt ajánlatos, mert hiszen Oroszországban a duma ellenére is az abszolutizmus kormányozott. A duma valóban nem akadályozhatta volna meg a háborút. De hogy jussunk el Pétervárra? A Balkán-háború idején Franciaország és különösen a francia miniszterelnök, Poincaré nyilvánosan mérséklő befolyást gyakorolt az orosz kormányra, és a francia kormány józanságának bizonyára része van abban, hogy már akkor nem tört ki a háború. Ha Oroszország a kettősszövetségnek ama tagja volt, amelynek érdekei nyilvánvalóan a Monarchia ellen irányultak, Franciaország viszont határozottan nem a Monarchia, hanem elsősorban Németország ellen csinált frontot. A Monarchiához mindig tűrhető viszonyt tar-

tott fönn. Függetlenségi harcainknak sok tradíciója Franciaország irányába mutatott. Ezek a harcok a XVII. és XVIII. század folyamán azokba a háborúkba voltak beágyazva, amelyekben a Bourbonok és a Habsburgok az európai főhatalomért verekedtek. 1795-ben a magyar jakobinusok Párizsra függesztett szemmel haltak meg a Vérmezőn. 1809-ben csak (mint annyi más ponton) XIV. Lajos nyomdokaiba lépett Napóleon, amikor felejthetetlen proklamációjában fölszólította a magyar nemzetet, hogy gyűljön össze Rákos mezején és válasszon független királyt. 1848-ban a párizsi februári események hatása alatt kitört magyar forradalom is sokáig számított francia segítségre, és ezt a reményét csak akkor adta föl, amikor 1849 januárjában megjött a híre annak, hogy nem Ledru-Rollin, hanem Louis Napóleon herceg lett a köztársaság elnöke. III. Napóleontól, akivel Kossuth személyesen tárgyalt, sokáig sokat várt az emigráció. A harmadik köztársaság idejében idősb Ugron Gábor keresett közeledést francia politikai körökhöz, nem éppen szerencsés auspíciumok között.

A francia tőke, amely szigorúan a Quai d'Orsay kívánságaihoz igazodott, már évek óta visszavonult a Monarchiától, és természetesen Magyarországgal sem tett kivételt. Én, ismerve a francia tőke és a francia kormányhatalom erős összefüggéseit, egyszerre kerestem az utat mind a kettőhöz. Komoly alapot akartam adni külpolitikai programomnak, és egy tüntetéssel akartam hangsúlyozni a függetlenségi párt külpolitikai fordulásának komolyságát. Már egyedül azzal, hogy önálló, s hozzá a Ballplatzéval ellenkező irányú külpolitikai akcióra késztetem a Függetlenségi Pártot, súlyosabb tartalmat reméltem adni neki, ki reméltem ragadhatni egy, a falu tornyán túl nem látó politikából. Kikerülni a háborút, vagy ha kikerülni nem lehet, kivonni belőle Magyarországot, vagy ha ezt sem lehet, legalább megmenteni attól, hogy saját érdekei ellen háborúskodjék: ez olyan nagy cél volt, hogy állandó szemmeltartása, várakozásom szerint, erőt kellett hogy öntsön a Függetlenségi Párt megmegtorpanó soraiba. A Függetlenségi Pártnak, annyi kudarc után, sikerre volt szüksége, és én ezen az úton láttam a sikert. A francia barátság megszerzésének célja nem volt olyan távoli, olyan elméleti cél, hogy elérésére ne kellett volna megfeszíteni java erőinket, hogy elérésétől ne lehetett volna várni a párt belső megerősödését, és amire nagy szükség volt, népszerűségének felújulását.

Nemcsak az oroszokhoz, hanem bármilyen nehezen hihetőnek lát-

szik, saját szlávjainkhoz is Párizson keresztül vezetett út. Önekik ott barátaik, erkölcsi hitelük volt, másrészt hallgattak is Párizsra. A szerbekre, csehekre egy város kultúrája sem gyakorolt vonzóbb hatást, mint Párizsé. Ám hiszen ebben a tekintetben a mi fiatal nemzedékünk sem maradt el a Monarchia szlávjai mögött. Hogy mit jelent az én nemzedékem magyarjának Párizs, azt Ady Endre Párizs-verseiben, ezekben a szenvedélyes szerelmi vallomásokban, klasszikus érvénnyel fejezte ki.

Párizsba akartam tehát menni és Párizsba vinni a Függetlenségi Pártnak velem tartó képviselőit, hogy e politikai látogatással fordulatot adjak először a párt s aztán az ország politikájának. Apponyi Albert ehhez a tervhez nem járult hozzá. Ő azt tanította, hogy Magyarország függetlenségét csak legális, csak parlamenti úton lehet és szabad kivívni. Apponyinak ez a merev, doktrinér álláspontja elméletnek is bizonyára helytelen. A függetlenségi eszme a fönnálló renddel szemben forradalmi eszme volt és, hogy megvalósítása legális, parlamenti úton nem képzelhető, azt, ha más nem, hát a koalíció rezsimjének története megmutatta. A legális úton kivívandó függetlenség valóban fából vaskarika volt. De Apponyinak ebből az önmagának ellentmondó álláspontjából az következett, hogy nem szabad úgynevezett magyar kérdést csinálni, nem szabad a magyar ügyet az európai politika piacára vinni, a magyar függetlenségért való agitációnak nem szabad túllépnie az ország határait, mert különben a magyarság önmagát alacsonyítja le politikai joggal nem bíró nemzetiséggé. Apponyi szerint, tekintet nélkül arra, hogy mily arányban áll a magyar papiros-szuverénitás a valóságos magyar szuverénitáshoz, kifelé mindig hangsúlyozni kell, hogy Magyarország tökéletesen egyenrangú Ausztriával, és államnak éppen olyan szuverén, mint az. Kifelé, szerinte, soha nem volt szabad tágítanunk attól, hogy a közös külügyminisztérium és a közös követségek éppen úgy képviselik a magyar államot, mint az osztrákot. Nem tudta volna Apponyi, hogy a paritás a külügyekben igazán csak formailag, csak jogilag van meg, valósággal azonban ezekbe a külügyekbe a magyar politikának édeskevés beleszólása van? Senki közülünk nála jobban nem tudta ezt. De ez az ő álláspontját nem befolyásolta. Ennek az álláspontnak a politikai, tehát gyakorlati következménye az volt, hogy valameddig a magyar külpolitika csak a közös külpolitikai szerveken, tehát Ausztrián keresztül, vagyis úgyszólván sehogy sem érvényesülhetett, addig a magyarok mindig

mint germanofilek szerepeltek. Ez ellen Apponyinak nem volt kifogása. Lehet, hogy ha a Monarchia külpolitikáját, a porosz gyámság elfogadását nem helyesli, kevésbé féltékenyen őrzi a közjogi fikciót, amely el akarta hitetni a külfölddel, hogy a magyarság külpolitikailag is szuverén, holott — éppen e hamis fikció fönntartása következtében — külpolitikai akaratának nem hogy keresztülvitelére, de még nyilvánítására, sőt még csak megformálására sem volt módja. Aki, mint én, félt attól, hogy a magyarság a németek számos ellenségének szemében germanofilszámba mehetne, az, természetesen, a külföld előtt is be akarta bizonyítani azt, hogy külügyi képviseletünk szervei csak fikcióval nevezhetők közös szerveknek, és hogy az a hang, amely e szerveken át szól a világhoz, egyáltalában nem hangja a magyarságnak. Az ellentét, amely engem ezen a ponton választott el Apponyitól, nagyon éles volt. Én igenis szükségesnek tartottam, hogy a Függetlenségi Párt, amely amúgy sem állt a 67-es kiegyezés alapján, nem törődve üres közjogi fikciókkal, állásfoglalását rendelje alá olyan külpolitikai taktikának, aminőt a függetlenségi eszme, ha igazán meg akarjuk valósítani, parancsolóan követel. A csehek, a délszlávok ekkor már nagyon erősen hangsúlyozták külön nemzeti akaratukat kifelé. Nekünk sem lehetett más módszerünk, és velük kooperációra kellett törekednünk. Ez a kooperáció szándékomban is volt.

1913 novemberében Párizsba utaztam, hogy a francia közeledés kezdeményező lépéseit megtegyem. Tapogatózásaimban támogatott rokonom, Melchior de Polignac. Gróf Melchior Polignac, Melchior Polignac márki nagybátyja, többször járt Magyarországon is, barátjának, Justh Zsigmondnak, az írónak, Justh Gyula korán elhalt testvérének társaságában, akivel együtt Makón antik mintára népszínházat próbáltak alakítani; Polignac szerette a magyar népet, Petőfit fordította, és ismerte egy kissé a viszonyainkat. Régi összeköttetéseimet fölújítva és újakat szerezve a pénzügyi és újságírói körökben, már ekkor megpróbáltam megnyerni azokat, akiknek véleményét és befolyását fontosnak kellett tartanom egy magyar—francia közeledés gondolatának. Levelet írtam a miniszterelnöknek, Poincarénak, és kértem, fogadjon, hogy „a magyar politikáról a külpolitikával való szoros kapcsolatában" beszélhessek vele, mert „erről a tárgyról Franciaországra és Magyarországra nézve fontos mondanivalóm volna". Poincarét, amikor ezt a levelet megírtam, egyszer láttam csak, a párizsi osztrák—magyar nagykövetség ebédjén, 1913 ta-

vaszán. A miniszterelnök tudta rólam, hogy a magyar ellenzék egyik vezére vagyok. Levelemben arra kértem, hogy ha bővebb részleteket akar megtudni személyemről, forduljon rokonomhoz, Polignachoz. Poincaré a Polignac-családot régebben rendkívül értékes jogi tanácsokkal látta el. Mielőtt Poincaré válaszát megkaptam volna, haza kellett utaznom Pestre, és onnan írtam márki Polignacnak a magyar helyzetről, fölhatalmazva őt arra, hogy közléseimet, ha jónak látja, juttassa a francia miniszterelnöknek is tudomására. Megírtam neki, hogy érteném Poincaré tartózkodását velem szemben, mert hiszen ő feltételezheti azt is, hogy politikai csapdát állítok neki; még a bizalmatlansága sem bántana; a politika nem lovagi torna és ha valahol szabad gyanakvónak lenni, hát a politikában mindenesetre szabad. A külpolitikai helyzet, írtam neki, nagyon feszült. A német kancellár beszédei a bécsi köröket igen bizakodó hangulatba ringatták. Ezenkívül egy törvényjavaslatot akarnak keresztülhajtani a kormánynak háború esetére adandó rendkívüli hatalomról. Ha ez törvény lesz és ezt a törvényt alkalmazzák, ez a magyar alkotmány fölfüggesztését jelenti. A törvényjavaslat nemcsak háború, hanem háborús veszedelem esetére is rendkívüli hatalommal ruházza fel a kormányt — és hogy mikor fenyeget háború veszedelme, azt a kormány maga ítéli meg. Ebben a levelemben közöltem Polignackal, hogy (1914) januárban három hetet szándékozom Párizsban tölteni és, ha a miniszterelnök úgy kívánja, akkor láthatnók egymást.

Közben Poincarét a francia köztársaság elnökévé választották. Befolyása ezáltal nem kisebb, hanem lehetően még nagyobb lett.

Megkaptam az értesítést, hogy az elnök fogadni fog, és elutaztam Párizsba. A párizsi osztrák—magyar nagykövetségen már megtudták valahogy, hogy Poincaréhoz készülök, s nagy idegesség fogta el őket. Az urak el akarták velem hitetni, hogy a köztársaság elnökéhez kizárólag rajtuk keresztül vezet az út.

Megleptem őket azzal a kéréssel, hogy érdekemben ne járjanak közbe. A meghívó akkor zsebemben volt már. Az elnök este fogadott az Elisée-palotában. Vagy hat szobán és több titkáron keresztül érkeztem dolgozójába. Óriási, gyönyörű Louis XIV. íróasztal mögött ült. Az audiencia külsőségei egészen fejedelmiek voltak. Mondhatom, több ceremóniával folytak le, mint Károly király audienciái.

Kifejtettem az elnöknek, hogy lépésem célja: tájékozódni arról, mi az ő véleménye Magyarországról és arról a szerepről, amelyet Magyarország jelenleg a Hármasszövetséggel szemben játszik.

Magyarország e percben nagy belpolitikai válságon megy keresztül. Ezt a válságot nem kizáróan a június 4-i parlamenti csíny idézte elő, amelynek eleinte egyetlen bevallott célja az volt, hogy keresztül erőszakolja a védőerőtörvényt, hogy úgyszólván belecsempéssze azt a törvénytárba, és amelynek szerzői, nem elégedve meg ezzel a sikerrel, tovább is lábbal tiporják a parlamentarizmus elemi követelményeit; — ezt a válságot a Balkán-háború is fokozta. Magyarország olyan fordulópontra jutott, ahol döntenie kell arról: hova álljon. Az ellenzéki pártok eljutottak oda, hogy belátták: az újra szervezkedés ideje bekövetkezett. Amikor gróf Tisza a parlamenti csínyjét végrehajtotta, az események előtérbe tolták személyemet. Az eszme, egy pártban egyesíteni az ellenzéki pártokat a parlamentarizmus szabályait lábbal tipró kormánypárt ellen, az enyém volt. Jelenleg azon igyekezem, hogy új pártot szervezzek új programmal, amely a különböző ellenzéki pártok differenciáit föloldaná és egyetlen pártba egyesítené őket.

Azt szeretném, hogy ez az új párt állást foglaljon a Hármasszövetség ellen és a hármas antant felé közeledjék; megszabadulni a német befolyástól és keresni a megértést a Balkán-államokkal: íme, a tervezett új program alapja. Ezt a célt főleg Ausztria és Magyarország vámközösségének megszüntetése útján próbálnám elérni. A vámközösséget azért kívánnók megszüntetni, hogy barátságos kereskedelmi szerződéseket köthessünk a Balkán-államokkal; ezeknek a szerződéseknek, gazdasági eredményeiken kívül, később fontos politikai következményei is lehetnének.

Ez volna az első lépés. De hogy ezt az első eredményt elérjük, és hogy úgyszólván csak el is kezdhessük ezt a politikát, Magyarországnak pénzügyi szempontból is föl kellene szabadítania magát Ausztria gyámsága alól, direkt összeköttetésbe kellene lépnie Franciaországgal, amelytől a szükséges tőkét megkaphatná. Egypár évvel ezelőtt, *ebben* az irányban, már történtek kísérletek Wekerle magyar miniszterelnök részéről Pichon úrnál; sajnos, Wekerle bukása ezeknek a kísérleteknek a sikerét meghiúsította.

A párt, amelyről szóltam, még nem alakult meg, programja is függőben van még. Nem is tudnám elszánni magam ilyen fontos lépésre, ha Franciaország és esetleg Olaszország részéről biztatást nem nyernék. Megmondtam az elnöknek, hogy, amikor őhozzá jöttem, nem ringattam magam hiú reményben, hogy mindjárt végleges választ kaphatnék tőle, mert teljesen átéreztem, hogy ilyen

választ első hallásra nem adhat. Volt azonban, folytattam, másik ok is, amiért őt felkerestem. S ez az ok az, hogy, ha lehetne, az ő személyén keresztül óhajtanék érintkezést találni a szláv, illetőleg az orosz politikusokkal és politikával.

Hogy miért kerestem ezt a kerülő utat, ahelyett, hogy egyenesen oda tartanék, ahova jutni akarok, annak, mondtam, kényes természetű oka van, amelyet elég nehéz megértenie annak, aki nem ismeri a magyar közvéleményt. Mi magyarok nem tudjuk elfelejteni, hogy 1849-ben az oroszok segítségével vertek le minket. Ez az eredete az ellenszenvnek, amellyel a szlávok iránt viseltetünk. A bécsi politika mindig ügyesen kihasználta ezt az érzést, és állandóan az volt az igyekezete, hogy egymás ellen uszítsa a szlávokat és a magyarokat, s a gyűlölet tüzét ne hagyja kialudni. Ezért nagyon nehéz nekem bármely ausztriai szláv párttal összeköttetésbe lépnem. A magyar közvélemény ezt még nem értené, és főleg, nem bocsátaná meg. Ezért van az, hogy csak Franciaországon, majd Oroszországon keresztül kereshetem azt az összeköttetést, amelyet egyenes úton nem érhetnék el anélkül, hogy az ennek az új politikának megértésére kellőképp még elő nem készített magyar közvélemény ellenem ne forduljon. Az európai feszültség egyre valószínűbbé teszi, hogy nagy európai háború előtt állunk, és ebben a háborúban a Monarchia a német érdekek szolgálatában fog állani. Ha Ausztria, vagy jobban mondva a Hármasszövetség győzelmesen fejezné be ezt a háborút, Ausztria—Magyarország még inkább, gazdaságilag és politikailag Németország filiáléjává válnék. Ámde e fokozott gazdasági függőség következtében az osztrák iparnak más piaca alig maradna, mint Magyarország, és ez az amúgy is fejletlen magyar iparra nézve végzetessé válnék. Politikailag Ausztria végképp elnyomna bennünket, alkotmányunkat végleg elvenné tőlünk, amint azt különben már meg is kezdette.

Minthogy tehát semmi jót nem várunk a győzelemtől: mi magyarok minden erővel a háború ellen vagyunk. Ha ki tudjuk kerülni ezt a háborút, a legnagyobb energiával rá akarjuk vetni magunkat olyan politikára, amely megszabadít Ausztriától. Ezt a politikát szolgálja az általános választójog is, amelyet mindenekelőtt követelünk.

A számításunk egyszerű. Ha gazdaságilag függetleníteni tudjuk magunkat Ausztriától, és főleg, ha politikailag meg tudunk egyezni a szlávokkal: nyert ügyünk van. Mindeddig ezzel a politikával nem volt sikerünk, és éppen azért nem, mert nem akartunk a szlávokra

támaszkodni, és kizáróan a magunk erejére utalva gyöngék voltunk. Egy dunai vagy balkáni konföderációban mi magyarok mindig különb szerepet fogunk játszani, mintha megmaradunk Ausztriánál.

A Hármasszövetség jelenleg még fönn tudja tartani a germán fajoknak és Romániának azt a láncát, amelyet Németország, az osztráknémetek, Magyarország és Románia alkotnak, és amely lánc megakadályozza az északi és déli szlávok egyesülését. Berlinben is, Bécsben is nagyon jól tudják, hogy ennek a láncnak egyik legértékesebb láncszeme a magyar faj, amely a románokat a germán fajokkal összeköti.

Ha Magyarország ezt a láncot megszakítaná, Ausztriának teljesen lehetetlen volna háborút viselnie a szlávok ellen. De ezzel már ma is sokat kockáztatna, mert hiszen az osztrák—magyar hadseregnek nem kevesebb mint hatvan százaléka szláv—román fajokhoz tartozik; a magyar csapatok húsz, a németek szintén csak húsz százalékot tesznek ki.

Az 1867-es kiegyezés azon a gondolaton alapszik, hogy Ausztriában német, Magyarországon pedig magyar politikát fognak csinálni. De az ellenkezője történt. Ausztria hamar megértette, hogy ha szabad fejlődést engedne a magyaroknak, a Monarchia súlypontja áttevődnék Bécsből Budapestre, amaz egyszerű tény következtében, hogy Ausztriában csak 24 százalék német él, s a többi 76 százalék más nemzetekhez tartozik, de ebből a 76 százalékból 66 szláv fajtájú, — Magyarországon pedig 51 százalék a magyar és csak 49 százalék más fajtájú. A kiegyezés alapeszméje tehát, amely lehetséges volt Magyarországon, nagyon is problematikus volt Ausztriában. A bécsi politika hiúságában nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy a Monarchia súlyt adó eleme Magyarországon legyen; sőt még elő is segítette a szlávok fejlődését, hogy az ő segítségükkel ellensúlyozza Magyarország befolyását.

Ezzel az esztelen politikával sikert, sikernél is többet ért el; olyan jól sikerült ez neki, hogy ebben a percben megoldhatatlan problémával áll szemben. Ausztriának ma talán nem volna nehéz elnyomnia Magyarországot, ellenben nagyon nehezen tudná kielégíteni a szlávok nemzeti követeléseit. És most, egy merész fordulattal, velünk magyarokkal szeretné elnyomatni a szlávokat. Csakhogy mi nem állunk kötélnek.

Nagyon egyszerűen és kissé nyersen adtam elő az elnöknek eze-

ket a gondolatokat. Megkértem, hogy az ügy érdekében tartsa titokban, amit mondtam neki.

Vagy másfél óráig tartott az audiencia. Tulajdonképpeni célomat elértem. Előadtam annak az embernek, akitől talán leginkább függött a siker, egész tervemet, és ő megértette, és nem ellenezte azt. Poincaré jelentékeny benyomást tett rám. Azt mondhatnám róla, hogy ellentéte a gascogne-inak, igazi lotaringiai. Rendkívül szabatosan és választékosan beszél. A közép-európai kérdések egész komplexumában nagy tájékozottságról tett tanúságot. Amikor azt kérdeztem tőle, hogy beszélhetek-e tervem pénzügyi részéről Caillaux pénzügyminiszterrel, az elnök olyasmit felelt, hogy jó lesz, ha Caillaux-val szemben nem gombolkozom ki teljesen.

Ez után az audiencia után az én tervem első etapjának sikere legelsősorban attól függött, hogy a francia politikusokat és tőkéseket meg tudom-e nyerni. Múlhatatlan fontosságú volt, hogy a francia tőke jöjjön Magyarországba, és lassan szorítsa ki az ott német érdekeket szolgáló Rothschild-csoportot. Konkrét tervem az volt, hogy Budapest székesfővárosnak próbálok valamely francia pénzcsoporttól nagyobb, 100 millió frankos kölcsönt szerezni szociálpolitikai beruházások céljaira, amely kifejezetten mint a magyar 48-as képviselők közbenjárására engedélyezett hitel szerepelt volna. Magyar vidéki városoknak ugyanakkor 240 millió frank értékű kölcsönt óhajtottam szerezni. E kölcsönök lekötésével egy időben magyar függetlenségi képviselők egy csoportja utazott volna Párizsba, és Párizs vendége lett volna. A házat, amelyben a számüzetés első éveiben II. Rákóczi Ferenc lakott, emléktáblával akartuk ellátni, és az ünnepségek során, amelyekkel a magyar függetlenségi képviselők fogadása járt volna, ezt az emléktáblát akartuk leleplezni.

Gróf Széchsen Miklós, a Monarchia párizsi nagykövete s az egész követség ugyancsak bosszankodott az audiencia miatt, amelyet nem sikerült megakadályozniok, és amely a Monarchia hivatalos diplomatáit igen kellemetlenül érintette egyéb okokon kívül azért is, mert a berlini lapok erősen foglalkoztak vele.

Március és június során folytattam tárgyalásaimat francia közgazdászokkal, publicistákkal és politikusokkal, és e tárgyalások összbenyomásaképpen bátran merem mondani, hogy csak a világháború kitörése akadályozta meg azt, hogy tervem első, fontos etapja sikerüljön.

Tárgyaltam Philouse-zal, a *Le Journal* közgazdasági rovatveze-

tőjével, a radikális-szocialista párt titkárával; Paul Beauregard-ral, a progresszista párt elnökével, aki egyetemi tanár, az Institut tagja; Raphael Georges Lévyvel, a Crédit Mobilier vezérigazgatójával, az Institut tagjával, a híres közgazdasági íróval; Perchot-val, a szenátus radikális-szocialista pártjának fejével, nagyvállalkozóval; Eugène Lautier-val, a *Le Temps* belpolitikai főmunkatársával; Paul Doumer szenátorral, Indokína volt alkirályával, aki bizonyos tekintetben a nehézipar reprezentánsa volt; André Tardieu-vel, a *Le Temps* külpolitikai rovatvezetőjével, a későbbi külügyminiszteri tanácsossal.

Clemenceau-t lakásán kerestem fel. Élénk volt, beszédes, csöppet sem öreg. Nagyon alaposan tájékozódott nálam a magyar politikai helyzet felől. Egy kissé szkeptikus volt a múlt tapasztalatai folytán; ellenvetéseinek tenorja az volt, hogy, hite szerint, a „revirement" nekem már nem sikerülhet, mert a Monarchia túlságosan Németország karmai közt vergődik már. Számos és a dolgok egészen intim ismeretéből folyó érvére újabb információkkal tudtam felelni és az eszmecsere végén kilátásba helyezte lapjának, a *l'Homme Libre*-nek támogatását.

Többször, lakásán és a pénzügyminisztériumban találkoztam Caillaux-val. Természetes, hogy a francia pénzügyminiszterrel jólábon akartam állni. A vele való beszélgetésekben, Poincaré kívánságának eleget téve, egy bizonyos tartózkodást tanusítottam, de ez nem akadályozott meg abban, hogy szolgálatot ne tegyek neki, amire egyébként egy különös magyar belpolitikai ok is késztetett. A *Le Figaro*, amely a jövedelmi adó terén életbeléptetett radikális reformja miatt támadta Caillaux-t, a legelvetendőbb eszközökkel küzdött ellene. Régi leveleit szerezte meg, és magánéletét túrta föl. Caillaux-né felkereste Gaston Calmette-et, a *Le Figaro* főszerkesztőjét, és rövid szóváltás után agyonlőtte. A pör, amely a párizsi esküdtek előtt folyt le, Caillaux küzdelme volt a *Le Figaro* ellen. Neki le kellett lepleznie ennek a lapnak nem csak az ő esetében skrupulustalan módszereit. Életre-halálra ment a küzdelem.

A magyar ellenzék akkor vívta leghevesebb harcát Tisza ellen. Kiderítettük, hogy mind Tisza, mind elődje, Lukács László, ezek az ízig-vérig németbarát politikusok, akik a magyar ellenzéket erőszakkal, parlamenti csinnyel akarták letörni, hogy az országot még szorosabban német pórázra fűzhessék, nagy pénzzel vették meg az ultrasovén, németellenes párizsi *Le Figarót*, és a vásárt arra használták fel, hogy a maguk személyének Franciaországban rokonszenvet

biztosítsanak. Lipscher Lipót, a magyar királyi miniszterelnökség sajtóirodájának alkalmazottja, nemcsak a *Le Figarót*, hanem az illusztrált angol *Graphic*ot is megszerezte a magyar kormánynak, és olyan cikkeket helyezett el ezekben a lapokban, amelyek Tisza és Lukács erőszakos politikáját dicsőítették. A magyar kormány ízlésének nem volt kifogása az ellen, hogy Lukács Lászlót, ezt a választási panamája miatt az ítélőtáblától megbélyegzett politikust, Oliver Cromwellhez hasonlítsák.

Ami Lipschernek, a magyar kormány ismert sajtóalkalmazottjának a *Le Figaró*val való összeköttetését illette, a Függetlenségi Párt abban a helyzetben volt, hogy átnyújthatta párizsi bíróságnak a halott Gaston Calmette-nek Lipscher úrhoz intézett levelét, amely Párizsból, 1913. július 16-ról kelt, és a tárgyalások befejezését tartalmazza. Ebben a levélben Calmette a *Le Figaro* budapesti levelezőjévé nevezi ki Lipscher urat, és egyúttal hírdetési ügynökévé is. Ugyanezen a napon Glaser úr, a *Le Figaro* hirdetési főnöke, válaszul Lipscher egy előbbi levelére, tudomására adja, hogy dolgozó társai ajánlatát elfogadták. Azután így folytatja:

> Ami a szerződést illeti, amelyet kötni akarunk, leszögezzük, hogy ez a szerződés évi 30 000 frankos alapon köttetnék és hogy annak a magyar fürdőmellékletnek a kiadásáért, amelyről beszéltünk, s amely olyan volna, mint Vichy-mellékletünk, és amelynek szöveg- és képanyagát Ön szolgáltatná, kapna a *Le Figaro* még külön 10 000 frank pótlékot, amelyből a papír, a nyomás, a posta költségeit és a többi födözné.

Glaser úr fölajánl azután Lipscher úrnak a *Le Figaro* nevében 25 százalékot a „szubvenciók" után, amelyeket ő szerezne, de a fürdőmelléklet költségmegtérítése után csak akkor, ha nem tízezer, hanem 12 500 frankot hoz a magyar kormánytól.

Glaser úr maga használta meglehetősen félreérthetetlenül a szubvenció szót. A magyar kormánynak voltak ugyan fürdői, a földmüvelésügyi minisztérium kezelte ezeket, de azok hírdetésére 10 000 frank aránytalan összegnek látszott. A 30 000 frank azonban tiszta szubvenciónak volt kérve és szánva, amelynek fejében a *Le Figaró*nak Tisza németbarát politikáját illett támogatnia.

Lipscher nyilván vagy az egyik vagy a másik féltől nem kapott annyit, amennyit remélt, és ezért a magyar kormánnyal és a *Le*

*Figaró*val való összeköttetéseinek részleteit közölte az ellenzékkel. A levelek, amelyeknek kivonatát most közöltem, a magyar képviselőházban interpellációk tárgyai voltak, és Lovászy Márton és P. Ábrahám Dezső Párizsba utaztak, hogy mint tanúk világítsák meg az ügyet. Ki már nem hallgatták őket, mert a háború akkor már csak egy hajszálon függött, és Labori, Caillaux-né védője, a vádlott érdekében valónak látta, hogy magyar tanúk ne szerepeljenek.

A Függetlenségi Párt célja az volt, hogy francia bíróság előtt tegyen tanúságot arról, hogy a franciaellenes magyar kormány pénzt adott a francia *Le Figaró*nak, amely azt el is fogadta. A Caillaux-ellenes francia körök, természetesen, nem azt hangsúlyozták lépésünkben, ami fontos volt benne, hogy tudniillik mindent megtettünk a magyar kormány megbuktatására, hanem csak azt, hogy mi akkor Caillaux segítségére siettünk. S ezt máig sem felejtették el nekem.

Beszélgetéseink során közelebb jutottam Caillaux-hoz. Élénk, beszédes, bizonyos tekintetben ellentéte Poincaré-nak. Meg kellett döbbennem, valahányszor később azt olvastam, hogy Caillaux németbarát. Ő, aki egyszer megóvta Franciaországot a háborútól, a legnagyobb megértéssel fogadta tervemet, és németellenes *point*jét kiérezte. Szenvedéllyel, ragyogó intelligenciával és szerencsés koncepcióval védelmezte Franciaország érdekeit. Nem, az ő bűne nem az volt, hogy németbarát, hanem az, hogy a kor szavát megértette. Hiszem, hogy ez a bűne egy napon erényszámba megy majd. Arról is meg vagyok győződve, hogy a pör, amelyet a háború folyamán indítottak ellene s amely sok tekintetben pendant-ja az enyémnek, hamarosan meg fogja érni revízióját. Csak akkor nyerhetné vissza Franciaország azt a hírét, amelyre a Dreyfus-pör dicsőséges befejezésével tett szert, hogy nem nyugszik, amíg helyre nem állította a meggyalázott igazságot — és akkor visszaszerezne Franciaország egy államférfiút is, akihez fogható államférfia nem sok van, és akit aligha nélkülözhet. Ami engem illet, az én számomra azzal, ahogy Caillaux fogsága alatt, főtárgyalásán és azóta viselkedett, tökéletesen bebizonyította, hogy ártatlan abban, amivel vádolták. Férfias kitartása tárgyi bizonyítékainak erejét ellenállhatatlanná fokozza. Könyvének, a *Börtöneim*nek, hangja csudálatosan objektív. Ez a hang egy ártatlan ember hangja, akit megtörni nem sikerült.

AZ AMERIKAI MAGYAROK KÖZÖTT

Párizsi tárgyalásaim időközeit egy amerikai agitációs körút előkészületei töltik ki. Ez a terv látszólag messzebbre vitt utamról, amelynek a Quai d'Orsayn át Pétervárra kellett vezetnie. De ez csak látszólag volt így.

Nekünk demonstrálnunk kellett. Meg kellett mutatnunk, hogy a Függetlenségi Párt politikája új módszerekkel dolgozik, kényszerítenünk kellett a hatalmi tényezőket arra, hogy ők, akik már a belpolitikában is kezdtek egy kissé quantité négligeable-nak tekinteni, még a nagy politikában is kénytelenek legyenek számolni velünk. Ki kellett lépnünk a kupaktanács-horizontból, és messzeláthatóan meg kellett mutatnunk, hogy a nagy, a komoly, a távoli célokat sem veszítettük el szem elől. S nagy tribünnek, amelyről olyan messzire hallhatóan lehetett beszélni, mint sehonnan sem, nagyon alkalmas volt Amerika.

Kapóra jött 1913 őszén Konta Sándor New York-i magyar bankár budapesti látogatása. Konta Apponyihoz jött, akinek régebbről tisztelője volt; rá akarta bírni, hogy ismételje meg amerikai szónoklókörútját. A gazdasági viszonyok, mesélte Konta, most kedvezőek odaát, a Függetlenségi Párt céljaira is sikerrel lehetne gyűjteni. Apponyinak nem volt kedve az úthoz. De engem bemutatott a Pannóniában Kontának. Konta elmondta nekem ugyanazt, amit Apponyinak — hogy milyen kedvező auspiciumok mellett folyhatna le most a függetlenségi agitációs út Amerikában —, és én azonnal kijelentettem, hogy szívesen vállalom az út fáradalmait. Fönntartottam Kontával az összeköttetést, és kimerítőbb tájékozódást szereztem nála az amerikai magyarság akkori viszonyairól. Majd átjött és meglátogatott Kende Géza, akit Berkó D. Géza lapkiadó

küldött át Amerikából. Megkérdeztem Kendét, hogy mit szólnak majd a vállalkozásunkhoz a Magyarországból Amerikába kivándorolt nem magyar nemzetek fiai? Azt felelte, amit Amerikával folytatott levelezésem alapján, és különben is várnom kellett, hogy csak abban az esetben nem fordulnának ellenségesen velünk szembe, ha útunknak erősen szocialista íze volna. Ez a fölvilágosítás nemcsak nem érintett kellemetlenül, hanem ellenkezően: megfelelt szándékaimnak. Semmi sem volt helyesebb és természetesebb, mint az, hogy én, aki a nemzeti ügyet itthon is a demokrácia ügyével kapcsoltam össze, aki a szociáldemokratákkal jártam népgyűlésről népgyűlésre, Amerikába is velük együtt menjek. Amerikában a magyarok zöme olyan emberekből került ki, akiket a mi tűrhetetlen szociális viszonyaink hajtottak a tengeren túlra. Aki nekik magyar politikáról akart beszélni, attól joggal elvárhatták, hogy még a látszatát is kerülje annak, mintha az otthoni szociális állapotokat helyeselni tudná. Annak bizonyítékául, hogy valaki kűzd e tűrhetetlen szociális viszonyok ellen, mindenesetre szívesen kellett fogadniok a fegyverbarátságot, amelyet a szociáldemokratákkal, a tűrhetetlen szociális állapotok ellen való harc legfőbb hordozóival kötött. Én a helyzet parancsára, de egy belső hangra is hallgattam akkor, amikor fölajánltam Kunfi Zsigmondnak, hogy jöjjön velem Amerikába, és biztosítottam a magyarországi szociáldemokrata pártnak a gyűjtendő összegek 15 százalékát. Apponyi nem szívesen látta, hogy a szociáldemokratákkal karöltve járok el, és én, aki az amerikai agitációs körutat eleinte az egész Függetlenségi Párt ügyévé akartam tenni, elhatároztam, hogy utazásunk dolgát nem is viszem a párt elé, hanem a párt egy csoportjának vállalkozásaképpen hajtom végre azt.

Kende Gézával először 1914 februárjában mentem át az Egyesült Államokba, hogy előkészítsem az utunkat. Szörnyű utunk volt a „Mauretaniá"-n: hosszú idő óta nem volt olyan vihar, mint átkelésünk alatt. Már a partok közelében, dróttalan távírón, elértek az amerikai magyarok gyűlölködésének hullámai. Az egyik lap sürgönyözött, hogy ne beszéljek a másik lap tudósítójával, mert az a másik lap ki akar engem sajátítani. Amikor megérkeztem, nagy fogadást rendeztek, különhajóval, Kossuth-nótával vártak, de — a mólón összevesztek, hogy ki adja át a csokrot. Csak természetes volt, hogy a gordiuszi csomót igyekeztem kettévágni: kijelentettem, hogy én senki embere sem vagyok itt, csak az amerikai magyarságé. Ez,

persze, önmagában sehogysem volt elég olyan platform megteremtéséhez, amelyen dolgozni lehetett.

Megrohantak az újságírók. Az interjúkat is ugyanerre a hangra, a kiegyeztetés hangjára hangoltam. Az újságírók igen kíváncsiak és — igen tájékozatlanok voltak. Hogy mit szólok a felhőkarcolóikhoz? Kedvem lett volna azt felelni, hogy nagyon magasak. Valóban, amikor 1905-ben és 1906-ban ott jártam, még csak húszemeletesek voltak, most pedig már ötvenemeletesek; 1930-ban nyílván százemeletesek lesznek. De a felhők a karcolást meg sem érzik. Az amerikai újságíróknak az európai viszonyok dolgában való tájékozatlansága nagyobb volt, mint amilyent vártam. Egypár hónappal a Balkánháború és a bukaresti béke után sűrűn tévesztették össze Budapestet Bukaresttel, és a német császárról azt hitték, hogy az én uralkodóm. (Majdnem igazuk lett.) A Balkán-háborúról megdöbbentő dolgokat kérdeztek, a földrajzból és a történetből elemi leckékre volt szükség, mielőtt a lényegre térhettem. (A végén az egyik úr meg akart bizonyosodni, hogy csakugyan megértette-e a Balkán-háború tulajdonképpeni jelentőségét; búcsúzás közben még megkérdezte, hogy jól tudja-e, hogy a román király azonos Vilmossal? Egész konstrukciója összedült, amikor, bár el kellett ismernem az ő diadalmas érvét — hogy Németországnak is, Romániának is Hohenzollern az uralkodója —, mégsem tágítottam attól, hogy csak az egyiket hívják Vilmosnak, a másiknak Károly a neve.)

Mihelyt a kikötőből a hotelbe érkeztem, megjelent nálam a clevelandi magyar szocialisták részéről egy úr, és kijelentette, hogyha arra a gyűlésre, amelyet már összehívtak, hogy a beszédemet meghallgassák, igazán elmegyek, parázs botrány lesz, mert a szocialisták a gyűlés megtartását meg akarják akadályozni. Megkértem őket, hogy csak jöjjenek el és hallgassanak meg. Első szavam a gyűlésen kérés volt a szocialistákhoz, hogy jöjjenek föl a pódiumra, és ugyancsak a pódiumra kértem a rendőröket is, akiket a gyűlés összehívói nyilván azért mozgósítottak, hogy kiverjék a szocialistákat. Mint rendőrökre, mondottam, nincs itt rájuk szükség, de ha érdeklődnek Magyarország dolgai iránt, nagyon szívesen látom őket. És nemcsak a záptojás-zápor maradt el, amit jósoltak, hanem teljes volt a siker.

1914 februárjában csak tíz napot töltöttem odaát. Ezalatt az idő alatt előkészítettem júniusi nagy utunkat, amely elé a legjobb reményekkel tekintettem.

Június 28-án délben Párizsban vonatra ültem, hogy Cherbourgba

menjek, ahonnan a „Vaterland" indulófélben volt New-Yorkba. Utitársaim voltak: Kunfi Zsigmond, Búza Barna, Barabás Béla, Zlinszky István, Héderváry Lehel, Ráth Endre és Friedrich István. Párizsból Károlyi László is elkísért Cherbourg-ba, hogy a csodahajót megtekintse. Csak egy fél óra állt azok rendelkezésére, akik a hajót meg akarták nézni. Sietve jártuk be a „Vaterland" pompás termeit. Egyszerre csak hallom, hogy távirattal keresnek. Jakab Sándor, a Függetlenségi Párt titkára közölte velem, hogy megölték a trónörököspárt. Alig olvastam el a sürgönyt, megszólalt a jelzőszirénа, figyelmeztetvén az utasok kísérőit, hogy a hajót el kell hagyniok. Átvillant az agyamon, hogy visszafordulok, éreztem, hogy ennek az eseménynek nagy konzekvenciái lesznek. A fogadóterem egy asztalánál rögtönzött értekezletet tartottunk. Megállapodtunk abban, hogy az Amerikában reánk várakozó magyarságot nem hagyhatjuk cserben, és az ország érdekében is útunk folytatását határoztuk el.

Pár perc múlva elindult a hajó.

Az útitársaimat a korábbi időkből mind jól ismertem, csak Friedrich Istvánt nem, akivel csak futólagos volt az ismeretségem. Nem volt képviselő, hanem a Függetlenségi Pártnak kültagja, vele nemigen találkoztam. Hajóútunkon furcsán érintett engem az az idegenkedés, amelyet Friedrich a magyar társasággal szemben tanúsított. Nemigen melegedett föl senki iránt, legtöbbször külön járt. Megkérdeztem tőle, miért teszi ezt? Azt válaszolta, hogy ő ezekkel az emberekkel semmiféle lelkirokonságot nem érez, és csak bennem találja meg azt, ami őt a Függetlenségi Párttal összefűzi. „Ezt a nacionalista, sovén, szűk látókörű felfogást gyűlölöm a legjobban", mondotta az útitársainkról. Folyton azt hangoztatta, hogy a Függetlenségi Pártot reformálni kellene. Ki kellene dobni belőle „ezeket az embereket", és igazán radikális — klerikalizmustól és sovinizmustól mentes emberekkel kellene fölfrissíteni. A Függetlenségi Pártnak, vélte Friedrich, csak akkor van jövője, ha minél jobban sikerül a sorait a klerikális elemektől, a programját pedig a nacionalista sallangoktól megtisztítania, és teljesen a nagy tömegekre, főleg az ipari munkások tömegeire támaszkodnia. Azzal a határozottsággal, az intenzív meggyőződésnek azzal a harsány tenorjával adta elő Friedrich ezeket a nézeteket, amely, amint későbbi politikai evolúcióinak szemlélői állítják, másnemű konfesszióit is jellemzi.

Lelkes és meleg volt a fogadásunk New-York kikötőjében: megadta nekünk azt az ösztönszerű bizonyosságot, hogy most, és itt sokat

várnak tőlünk. Magunk is éreztük, hogy nem mindennapi föladatot vállaltunk. *Kérni* akartunk az amerikai magyarságtól és *adni* is akartunk nekik. Kérni akartuk anyagi és szívbeli támogatását Magyarország megmentésére — és meg akartuk adni neki azt az érzést, hogy van egy *más* Magyarország is mint az, amely mostohaanyjuk volt és elüldözte őket tűzhelyük mellől, hogy egy új Magyarország van, amely megérti őket és amely mibennünk a követeit küldi hozzájuk. Hosszú idő óta senki sem próbálta meg ezt: az ellenzéki magyarságnak és az újhaza magyarságának közösségére apellálni, közösségére azoknak, akik új hazát akarnak itthon teremteni és azoknak, akiknek szűk volt az óhaza és akiknek ezért, szükségből, ki kellett vándorolniok az újhazába. Meg kellett mutatnunk az amerikai magyaroknak, hogy vannak magyar politikusok, akik a magyar kivándorlás nagy kérdésének lényegét megértették. Akik megértették, hogy az óhaza nem igazán szűk a fiainak, hogy volna hely, levegő, emberséges élet, boldogulás kétszer vagy akár háromszor annyi embernek is, mint amennyi ott lakik, ha azok, akik a haza földjének egyharmadát bírják, az egyházi és világi latifundiumok tulajdonosai, a nincstelen nép javára egy kissé összébbhúzódnának. Az amerikai nép előtt függetlenségi agitációnk súlypontja önmagától tevődött át a szociális kérdésre. Hallgatóink tömegei, önmagukban a szónok öröme, nekünk élő szemrehányás voltak: íme, egy önző, bűnös uralom ennyi honfitársunkat üldözött ki hazájából, és mi tűrtük ezt! Ha ezek előtt a tömegek előtt szólaltunk meg, a napi politika frázisoktól sima fölületéről önkéntelenül is le kellett szállanunk a mélyebb okokig, hiszen e mélyebb okok hatásának eleven bizonyítékai hallgatóinkban előttünk állottak.

Utunk első percétől kezdve úgy éreztük, hogy missziónban járunk. Társaimnak és nekem ez adott erőt a nem mindennapos testi fáradtság elviselésére. Már amikor ez év februárjában jártam odaát, akkor is, az Amerikában töltött tíz nap alatt, csak egyszer aludtam szállodában, s kilenc éjet a hálókocsiban töltöttem. Most egy hónapig megszakítás nélkül voltunk úton, és eleve tágra szabott programunkat az amerikai magyarság kívánságára még ki kellett volna terjesztenünk. Mily messzire maradtak el mögöttünk Apponyi Kasszandra-jóslatai! Ő azt jósolta, hogy a szlovákok ki fognak bennünket fütyülni és ezzel a jóslatával saját chicagói tapasztalatára támaszkodott. De mibennünk az Amerikába Magyarországból kivándorolt nem magyarok nem látták a gyilkos iskolatörvény megalkotóját, mi-

reánk nem fogták, hogy sovének vagyunk. Kunfi Zsigmonddal együtt jelentünk meg, és ő mindenütt előkészítette útunkat a szocialista szervezetekhez. New-Yorkban, Passaicban, Philadelphiában, Chicagóban, Clevelandben, Detroitban, Buffaloban, Pittsburgban, New-Arkban, Bridgeportban, Toledóban, Lorrainben és még egy csomó helyen, számos kis bányatelepen jártunk. Társaságunk többször oszlott kisebb csoportokra. Clevelandben például két csoportra oszoltunk, és Kunfi, Búza Barna, Ráth Endre meg én elmentünk a virginiai bányászokhoz, míg a többiek másfelé indultak.

Itt, Virginiában, a magyar bányászok között bontakozott ki Kunfi szónoki egyénisége egész melegségében. A virginiai magyar bányászoknál találtuk Amerikában a legrosszabb munkásviszonyokat. Teljes elhagyatottságban élnek itt a magyarok, — az igaz, hogy nemcsak ők. A lakáskérdés, a közegészség ügye itt olyan elhanyagolt, mint (hogy egy távoli és mégis közeli fájdalmas példát mondjunk) a legtöbb magyar nagybirtokon. Kunfi a nyomorról beszélt, amely eléje tárult, azután az otthoni munkaviszonyok nem kisebb nyomoráról. Nagy vonásokban Magyarország társadalmi szerkezetének teljes rajzát adta, és meggyőző erővel bizonyította, hogy ha demokrácia volna Magyarországon, *ott* volna Amerika, nem itten. Mert úgy volt, hogy még a rossz sorban levő munkások is a szabadság és a jólét földjét látták Amerikában.

Hálás és megértő hallgatóink voltak az amerikai magyarok. De talán egyetlen hallgatójára sem volt nagyobb hatással Kunfi Zsigmond, mint énreám. Kunfi Zsigmondnak, Búza Barnának és Barabás Bélának voltak az amerikai magyaroknál a legnagyobb sikereik. Minden helyen szabadban, a város határában tartottunk nappal népgyűlést; este bankett volt beszédekkel; éjjel utaztunk tovább. Számtalan látogatást kellett tennünk mindenütt. Az amerikai magyarokból egyáltalában nem halt ki az érdeklődés az óhaza dolgai iránt. Aki tudott beszélni a nyelvükön, könnyen meghatotta őket. Búza Barna ismerte a legtöbb városban az amerikai magyarok helyi viszonyait, egyik percben megnevettette hallgatóit, a másikban megríkatta. Nemcsak a beszédeivel, hanem társalogva is, nagyon közvetlen modorával nyerte meg őket. Elemében volt, amikor egy helyütt mádi parasztok közé érkeztünk, akikben ugyszólván földieit üdvözölte. Különösen jól tudott az asszonyok szája ize szerint beszélni. Én legtöbbször angolul nyitottam meg az ülést, és aztán magyarul folytattam.

Ezek a hetek, az Amerikába szakadt véreinkkel töltött órák, a megértés, a közeledés órái, felejthetetlen emlékeim maradnak. Csak egy hónapig voltunk Amerikában, de azt gondolom, hogy a munkánk nem volt hiábavaló, és hogy ma is, nyolc év után, amikor egy világháború van — minden következményével — a jelen és ama napok között: 1914 júliusának emléke az amerikai magyarságban is csak elhalványodott, de nem tünt el nyomtalanul. Az a kis társaság, amely 1914. június 28-án Cherbourg-ban a „Vaterland" födélzetére lépett — némi merészséggel azt lehetne mondani —: ígérete volt, sejtje volt az 1918 októberi Nemzeti Tanácsnak. Aki 1914 júliusában az amerikai magyarok között járt, annak éreznie kell, hogy az ő lelkük az októberi forradalom eszméi számára ma is fogékony talaj.

Minden magyar politikusnak nagy tanulmány lesz, ha megismerkedik az amerikai magyarok életével. Nekünk is az volt. Itt egy demokráciában élnek a magyarok. Az amerikai demokráciáról bárkinek bármi véleménye lehet: az 1914-es Magyarországhoz képest az 1914-es Amerika kétségtelenül a demokratikus fejlődés igen magas fokát képviselte. Hogy él, hogy alakul át a demokrácia föltételei között a félig feudális ország fia, a magyar? Amerika átalakító, magához hasonlító ereje még ma is rendkívüli. Odahaza azt tapasztaltuk, hogy a magyar faj az idegen fajokat alig tudja beolvasztani, és Európa újkori történelmében sem találtunk népek tökéletes egymásbaolvadására egyetlen teljes értékű példát sem. De Amerika, amelyet a népek nagy olvasztótégelyének mondanak, Amerika valóban az. S a demokrácia az a tűz, amelynek melegében az Egyesült Államok százféle bevándorlója egymással és a bennszülöttekkel egyetlen, jellegzetes amerikai típussá olvad össze. Nincs és nem kell propaganda, elvégez mindent az új élet nagyszabású példája, a közgazdaság folyamának sebes sodra, a politikai szabadság és az iskola.

A népek nagy olvasztótégelyében minden nemzet bevándorlója különböző idő alatt olvad meg. Voltaképpen a legtökéletesebben és leghamarább alkalmazkodóknak, a munkabíróknak és törvénytisztelőknek van odaát legnagyobb becsületük. A Monarchia népei, mihelyt a nagy vizen áteveztek, az Atlanti-óceán partjain egy különös *skálával* ismerkednek meg: a rangsorral, amelybe az amerikai bennszülött amerikai szempontból értékes erényeik és fajtájuknak Amerikában elért sikerei szerint e népek fiait eleve elhelyezi. Amerikában elemeire bomlott a Monarchia, még mielőtt Európában

széthullott volna. Ez a fogalom, hogy osztrák kivándorló, nem létezett, és az, hogy magyar kivándorló: kizáróan a magyarul beszélő magyart jelenti Amerikában. A szlovák, a cseh, az osztrák-német ott rögtön nemzetének szervezeteibe olvad be. A magyarok odahaza az ország első népének érzik magukat. Az iskola ezt az érzést még a szegény emberekbe is belenevelte, mert a magyar feudálisok szupremáciájára épített államnak igyekeznie kellett a magyar és nem magyar elnyomott osztályok érzésbeli szolidaritását megbontani. (Ahol magyar és nem magyar szegény emberek egyenlő körülmények között kerülnek össze, a gyárban, a lövészárokban, ennek a szolidaritásnak kifejlődése, persze, meg nem gátolható.) Amerikában azonban másról van szó. A skála, amely otthon úgy hangzott, mintha a magyar a világ első népe volna, a többiek csak nagy intervallum után következnének és ez másképpen nem is lehetne, — ez a skála egyszerre hamisnak mutatkozik.

Sok baja, sok keserűsége van az amerikai magyarnak az újhazában, de az összefoglaló ítélet nem kétséges: *egészben* mégis jobb sora van, mint odahaza. Ami a megélhetés esélyét illeti, az amerikai magyar munkás éppen úgy, mint a többi bevándorló, a váltakozó gazdasági konjunktúra ellen egyebek között azzal próbál védekezni, hogy sokat költözködik. A magyar bevándorlót is megragadja az Egyesült Államok népesség-fluktuációjának fő árama, amely az Atlanti-óceántól a Csendes-óceán felé vezet. Az igen nagy területen való aránylag szabad költözködés az amerikai életnek egyik legjellemzőbb jegye, és az amerikai magyarok élete is ebben a jegyben áll. Újabb és újabb bevándorlás hullámai öntik el a keleti partokat, és az Európából jövő olcsóbb munkaerő lassan nyugat felé szorítja a hosszabb idő előtt partra szállt és mindenesetre nagyobb, amerikanizált igényű munkásságot. A helyzet nagy általánosságban az, hogy a gyáros nincs annyira rászorulva a munkásra, mint Európában, de a munkás sem a gyárosra. Ez ellentmondás; de az ellentmondás föloldása abban a tényben van, hogy az ipari munkás számára más, nem ipari kereset lehetősége bizonyos tekintetben még mindig (mindenesetre inkább mint Európában) nyitva van. Még az Egyesült Államok sincsenek egészen „gyarmatosítva", és Kanadában ingyen földet kapni. Klondyke, Alaska, Washington állam (a Behring-szoros mellett) legalábbis megannyi lehetőség a munkanélküli számára: aki erős és vállalkozó és főleg, aki fiatal, az aranybányászat, a bálnahalászat, a prémvadászat terén is remélhet boldogulást. A ki-

vándorlók egy része, amely otthon hagyta a családját, különösen könnyen mozog.

A magyarok számára, akiknek igen nagy része a bányákban robotol, gyakorlatban csak egy nagy csábítás van, amely az ipari munkától el tudja vonni őket: a mezőgazdaság. A farmok vonzása mellett azoknak az egzotikus foglalkozásoknak vonzása a magyar kivándorló lelkére egészen eltörpül. Ha a magyar földműves-kivándorló Texasban vagy máshol farmra kerül, a visszavándorlás számára úgyszólván elveszett. Itt inkább megőrzik a magyarok a magyarságukat, de mégsem vágyódnak haza, mert földet kapnak a lábuk alá, magyar földet teremtenek maguk körül. Ez a nagy szerencse, amely a magyar kivándorlót érheti: ha odakünn egy kis saját földet tud szerezni, házat épít rá és családot alapít. Figyelemre méltó, mily kitűnően elsajátították az amerikai magyar földművelők a gazdálkodás haladott módszereit. Itt, ahol a népsűrűség annyival kisebb, mint (Oroszországon kívül) az átlagos Európában, helyénvaló az extenzív gazdálkodás, amely tömegtermelésre irányul és az égalj föltételeihez ügyesen alkalmazkodik. Mennyi magyar ismeri meg itt és gyakorolja a *dry-farming*ot, amelyre a magyarországinál is jóval csekélyebb csapadékátlag mellett valóban szükség van. Magyar módszerekkel ekkora szárazság mellett abba kellene hagyni a földművelést, de a kisebb magyar szárazságot amerikai módszerekkel játszva lehetne legyőzni. Hogy reánk férne a mélyszántás, a sok boronálás, a trágyázó növények beszántása, ami nélkül az amerikai magyar földművelő munkája el sem képzelhető! Természetesen nem az új módszerek szórványos alkalmazására gondolok, hanem az egész magyar földnépe talajmívelő szokásainak megváltoztatására. Csak így lehet porhanyóvá tenni (a kevés eső ellenére) a magyar talajt. Mindenféle magyar talajt minden értelemben.

A magyar földművelő megmutatja Amerikában, hogy milyen lehetne kedvezőbb körülmények között a magyar földművelés. Minden magyar megmutatja Amerikában, milyen lehetne, kedvezőbb körülmények között a magyar ember. Magyarország és az Egyesült Államok két különösen termékeny ország, amelyek nem tekintve nagyságukat, főképpen abban különböznek egymástól, hogy az egyikben van demokrácia, a másikban nincsen. Amennyivel több demokrácia van Amerikában, mint Magyarországon, az mindenesetre elég, hogy az amerikai magyarnak több emberméltóságot adjon, mint amennyi az otthoni magyarnak kijut. Otthon sokszor

tegezik, Amerikában mindig úrnak szólítják a szegény embert is. Ez a különbség jelent valamit, még akkor is, ha a tegezésből nincs is kára és az uramozásból nincs is haszna a magyarnak. Az amerikai magyarok mindenesetre érzik a különbséget és nagyon megbecsülik, hogy itt emberszámba veszik őket. Pusztán ezért is sok szenvedést elbírnak, és az amerikai viszonyok sok visszásságát kevésbe veszik. Abból, amit idehaza „tisztességtudásnak" szoktunk nevezni a magyar földművelőben és amit, ha megbecsülünk, majdnem mindig az alázatosságot — ha nem az alamuszíságot — taksáltuk nagyra benne: abból az otthoni „kezét csókolom tekintetes uram"-modorból idekünn semmi sem maradt. De van egy másfajta tisztességtudás, amannál százszor kedvesebb. Az amerikai magyar önérzetes, öntudatos, emelt fővel jár, szemébe néz az embernek, ismeri jogait. Én azt hiszem, hogy az amerikai magyar az óhazai magyar jövőbeli lehetőségeinek képét mutatja. Az amerikai magyar: a demokrácia magyarja. Minthogy a demokrácia eljövetele Magyarországon idő kérdése: a magyarországi magyar egy idő múlva jellemének egypár fő vonásában hasonlítani fog az amerikai magyarhoz — és a különbségeket az fogja okozni, hogy amagyarországi demokrácia magyarja odahaza lesz, saját hazában és hogy *az* a demokrácia szükségképpen még nagyobb lesz az amerikainál. Az amerikai magyarság példájával már eddig is, különösen azokon a vidékeken, ahol sok a visszavándorló, befolyást gyakorol népünk jellemére. Az amerikai visszavándorló, pantallóval és kemény kalapban, amint belép a községházán a jegyző szobájába és kezet ad neki: nagyon nevezetes figura — és legjobb drámaíróink fantáziájára érdemes téma annak a megírása, hogy mi lesz ebből a találkozásból. Az „úr" fogalom, ahogy ma Magyarországon még divatozik, tarthatatlan és el fog pusztulni. A jövő magyarja, mihelyt csak valamennyire természetes körülmények közé kerül, mosolyogva tolja majd félre útjából ezt a megalázó anakronizmust.

Ilyen gondolatok közt hatoltunk előre állomásról állomásra, egyre beljebb, nyugat felé, és úgy tetszett, mintha új, szép horizontok derengenének föl előttünk. A magyar jövőnek tervei égtek lelkünkben és sokat, nagyon sokat akartunk dolgozni.

Ezekbe a reménnyel, elszántsággal, álmokkal teli napokba csapott bele az ultimátum. Július 27-én és 28-án Clevelandben voltam, ott ért a híre. Tudtuk, mit jelent. Az otthoniaknak riadót, nekünk takarodót. Távol hazámtól, magyarok ezrei között, nem tudtam

másra gondolni, mint a végzetre, amely közelgett. Csak az ultimátum volt még a kezemben. De ha nem ismertem is úgy, ahogy ma ismerjük 1914 júliusának titkos történetét, ismertem a Monarchia Balkán-politikájának utolsó éveit, a balfogások e sorozatát. Még Lorrain városába mentem el és ott beszéltem Amerikában utoljára.

Fölvilágosítottam a lorraini magyarokat, hogy a Monarchiának Szerbiával való konfliktusa nem önmagában ítélendő meg és nem maradhat elszigetelt konfliktus. Végzetes Balkán-politikánk következménye az, amely a Balkán népeit, különösen pedig a szerbeket, ellenségeinkké tette. Melegséggel szóltam arról, hogy a magyar és szerb nép között nincsen ellentét, és azt mondtam, hogy végtelenül sajnálnám, ha oktalan háborúra kerülne a sor, mert ezzel az olyannyira szükséges közeledés a magyar és szerb nép között hosszú időre lehetetlenné válnék. Ez volt az én első háborúellenes beszédem.

Amikor augusztus 30-án Pestre került a *The Cleveland Leader*-nek az a száma, amely hírt hoz az én lorraini beszédemről, és közli azt a beszélgetést, amelyet a lap egy munkatársa a beszéd után folytatott velem, a *Pester Lloyd* megtisztelő módon foglalkozott személyemmel. „Kíváncsiak lehetünk — írta —, mi mondanivalója van gróf Károlyinak abban a percben, amikor hazája háború küszöbén áll, egy külföldi lap riportere számára erről a háborúról? S amit megtudunk, az több, mint érdekes, az már tisztára botrányos." Kiragadja, hogy azt mondtam: kívánatos volna, különösen a Monarchia szerb alattvalói szempontjából, hogy minél rövidebb ideig tartson a háború. Majd azt a megállapításomat közli, hogy a küszöbön álló háború a magyar népnél valószínűen nem nagyon népszerű, noha ilyen nagy távolságból határozott ítéletet mondani erről nem merek. A *Pester Lloyd* aztán olyasmit írt rólam, hogy politikai hajótörött lettem, és nem is igen térhetek vissza többé Magyarországra, hiszen azt mertem mondani, hogy a magyar és szerb nép között nincs ellentét, és hogy végtelenül sajnálnám, ha oktalan háborúra kerülne a sor.

Az a kínos meglepetés ért, hogy néhány barátom, sőt éppen azok, akik a háborúellenes, antantbarát politikát együtt csinálták velem, az első háborús lázban annyira megfeledkeztek magukról, hogy nemcsak hogy nem tiltakoztak a *Pester Lloyd* támadása ellen, de még csak nem is hallgattak, sőt mindenáron meg akartak védeni, és azt írták a lapnak, hogy csak koholmány lehet az, amit a cleve-

landi újság az én számba adott. Egy kissé beigazolódott a közmondás, hogy — védj meg, uram, a barátaimtól, az ellenségeimmel majd csak elbánok magam. Az én barátaim 1914 augusztusában lehetetlennek tartották, hogy valaki ne lelkesedjék a háborúért.

Azon a lorraini gyűlésen, beszédem után, érdekes dolog történt. Angolul beszéltem, mert nagyon sok nem magyar hallgató is volt, és a közönség körében megjelent az Egyesült Államoknak újonnan kinevezett párizsi nagykövete is. Amikor befejeztem mondanivalómat, a diplomata odajött hozzám, és sokatmondó melegséggel gratulált a beszédemhez.

Július 29-én, egy hónappal azután, hogy Cherbourg-ból elindultunk, New Yorkban a Transatlantique „La Savoie" nevő hajójára szálltunk öten: Zlinszky István, Ráth Endre, Friedrich István, hűséges huszárom: Bakos Miska és én. Búza Barnát, Hédervárvt, Barabást és Kunfit, akik más városokban jártak, nem tudtuk bevárni. Nem jöhettek, részben azért, mert azokról a távolabbi helyekről, ahol voltak, nem juthattak el New Yorkba, részben pedig azért, mert propagandautunk anyagi részének lebonyolításáról, a gyűjtött pénz bankba való elhelyezéséről is gondoskodni kellett. E teendőkkel Héderváry Lehelt bíztam meg. Kunfi két nappal később egy holland hajón Angliának vette útját, és két hónappal előbb érkezett haza, mint mi.

FRANCIA FOGSÁGBAN

1914. július 29-én indultunk el, a „La Savoie" nevű hajóval. Le Havre-ba igyekeztünk. A hajó föltűnően lassan haladt, különösen amikor a Csatorna közelébe értünk. Föltűnő volt az is, hogy a szikratávíró semmiféle politikai hírt nem közölt. Ez, természetesen, már a cenzúra műve volt, de mi nem is sejtettük, hogy cenzúra van. Izgatottan találgattuk, mi történhetett odaát Európában. Tudtuk, hogy jön a háború, de most, hogy jött, mégsem éreztük olyan közelinek, amilyen igazában volt.

Az utazás utolsó előtti napjának estéjén (az angol partokhoz jártunk közel) majdnem valamennyi utas a födélzeten tartózkodott. A nyári nap még nem nyugodott le. Mindenki a napot nézte. Egyszerre parancs jött: *minden utas a kabinjába!* Magyarázat, megokolás: semmi. De mindannyian sejtettük, miről van szó. Amikor leértem a kabinomba, egy matróz éppen elkészült azzal, hogy az ablakot bekátrányozza. Tilos volt világítani is. A sötét kabinban lassan múltak az órák. Vártunk valamit: valami eseményt, valami hírt, valamit, ami összeköt azzal, ami odahaza, a mieinkkel történt, mialatt mi tengeren voltunk. Sötét este volt már, amikor belső nyugtalanságtól indíttatva fölosontam a fedélzetre: meglepődve láttam, hogy a hajólámpásokat eloltották. Teljes sötétségben, szédítő sebességgel haladt a „La Savoie" a Csatornában. Azon az éjjelen, azt hiszem senki sem aludt ezen a hajón. Fojtó izgalom égett a lelkekben, suttogás, találgatás, annak a tudata, hogy valami határozatlan rossz felé megyünk. Különös nézetek röppentek föl; ilyenkor annyira fogékony az ember a kalandosnál kalandosabb mesék elhivésére. Végül az a magyarázat ragadta meg a többség képzelőtehetségét, amely talán legkevésbé volt valószínű, de amelyet talán

éppen ezért hittek el: hogy egy nagy tengeri csata határtalan terepén haladunk át, ezért a szokatlan intézkedések.

Hajnali három órakor azonban, augusztus 4-én, Tourette kapitány névjegyet küldött be hozzám, amely megmondta az igazságot: kitört a világháború. Nem sokkal ezután egy tizenöt csatahajóból álló raj szegődött hozzánk, közre fogta a „La Savoie"-t és bekísérte Le Havre-ba. A sötét cirkálók közepette augusztus 5-én kötöttünk ki, déltájban. A kikötőben mindenekelőtt nemzetiségek, nemzetek és egyéb kategóriák szerint osztályozták az utasokat. Megindult íme a nagy gépezet, amelyet békében nemigen ismertem, és amelynek munkája talán a legszomorúbb volt a háború minden szomorúsága között: itt tárgynak, dolognak vették az embereket és úgy bántak velük. Nem történt még semmi kegyetlenség, sőt voltaképpen igazi udvariatlanság sem velünk. De már nem emberek voltunk, hanem számok.

Már mindenkit megvizsgáltak, mindenkit ellenőriztek. Kezdték kibocsátani az utasokat. És már mindenki kiszállt, a hajó szakácsai és kuktái is. Csak mi álltunk ott, mi magyarok, podgyászunk mellett várakozva. Végre megjött a mi számunkra is az értesítés: mi *nem hagyhatjuk el a hajót;* hadifoglyok vagyunk! S most adjunk nyilatkozatot: a fogságunkat rendőri fogházban vagy valamelyik hajón akarjuk-e eltölteni. Megértettem: a hadiállapot következményeivel állunk szemben. Meg akartam menteni a helyzetből annyit, amennyi menthető volt, és engedélyt kértem, hogy a város parancsnokához mehessek. Megkaptam az engedélyt. A város parancsnokánál azután azt a kérést adtam elő, engedjék el a tényleges fogságot, és elégedjenek meg azzal, hogy „sur parole", becsületszavunkat adva arra, hogy értesítés nélkül nem távozunk, saját lakásunkon maradhassunk. A város parancsnoka erre hajlandó volt megadni az engedelmet nekem, de a társaimnak nem. Így én magam sem fogadtam el a kedvezést. Erre kijelöltek számunkra tartózkodóhelyül egy kereskedelmi hajót, a „Chicagó"-t, majd másnap a „Virginiá"-t. Hadifoglyok gyanánt kezeltek, ami mindenesetre a nemzetközi jogba ütközött, hiszen Ausztria—Magyarország és Franciaország között akkor még nem volt hadiállapot. Sürgönyöztem tehát Poincarének, a francia köztársaság elnökének, fölhívtam a figyelmét erre a körülményre, és arra kértem: járjon közbe, hogy a szabadságunkat visszakapjuk.

Augusztus 6-án szabadlábra helyeztek bennünket. Nem tudom,

miért; nem tudom, járt-e közbe valaki. Szabadok voltunk. A drága szabadságot most már jól ki akartnk használni. Rohanni akartunk haza. Hátha lehet még menteni valamit! Három napig éltünk Le Havre-ban tétlenül, bár szabadon; nem tudtunk elutazni, mert ahhoz külön engedély kellett. Utazási engedélyt pedig nagyon nehéz volt szerezni. Végül megkaptuk az engedélyt is, de egy megszorítással. Én Párizson akartam keresztülutazni, attól az érzéstől vezettetve, hogy Párizsban tehetek még valamit Magyarország érdekében, de megtiltották, hogy a fővárost érintsük. Párizs kikerülésével kellett utaznunk a spanyol határ felé, Bordeaux-ba. Délnyugaton kellett elhagynunk Franciaországot.

Augusztus 10-én reggel ültünk vonatra, és ötven óráig utaztunk a mozgósító Franciaországon át. Akkor vettem az első leckét abból a nagy tudományból: mit jelent manapság egy ország életében a háború. Ötpercenként rohantak el mellettem a katonavonatok a szinte már kitüzesedő vágányokon. Egy egész nemzet indult el egy cél felé: a határra, a háborúba. Millió és millió férfi. Mindent és mindenkit eltoltak az útból, csak azért, hogy ezek a milliók minél előbb elérjék a céljukat. Láttam egy gyermekkocsikkal telt vagont, amelyet egy elhagyott őrház mellett a mellékvágányra toltak, hogy egy vágtató tüzérvonatnak, rettentő ágyúival szabad legyen a pálya. Láttam a hozzátartozók néma és szomorú kendőlengetését az asszonynéppel zsúfolt peronokon. Ez Magyarországon is így van! — mondogattuk — és Németországban és Oroszországban is, mindenütt! Ettől nem lehet menekülni.

Beszéltem bevonuló katonákkal. Kimondhatatlanul érdekelt, mi van a katonák lelkében. Inkább kedvetlenség volt, mint lelkesedés. Mondották — mondogatták ugyan, hogy Berlinig meg sem állnak, de abban, ahogy mondották, nem volt az az elán, amelyet a franciáknál ismertem. A franciák tudnak lelkesedni. Másképp mondták volna az „À Berlin!"-t, ha forró meggyőződésük lett volna, hogy nekik most Berlinig kell menniök. Ezek az emberek nem hittek a könnyű győzelemben s nem is akarták most a háborút. Behívójukban volt egy rendelkezés, hogy minden tartalékos köteles elhozni bakancsát, takaróját. Én ebből arra következtettem, hogy a franciák most nem készültek a háborúra.

Az út végtelennek látszott. Szomorú és egyhangú képek vonultak el mellettünk. Augusztus 12-én értünk Bordeaux-ba. Hét perccel az előtt, hogy a pályaudvarra berobogtunk, indult el az a vonat,

amely átvihetett volna bennünket a spanyol határon. Végzetes késés volt.

Szállodába mentünk; mi azt hittük, azért, hogy lepihenjünk, voltaképpen ennek a megszállásnak alig volt egyéb értelme, mint az, hogy a bordeaux-i hatóság megtalálhasson bennünket. Alig vertük le ruháinkról az utazás porát: megjelent egy katona, és az állomásparancsnokságra kísért. Hiába hivatkoztam úti engedélyre, útlevélre, hiába mutogattam az impozáns bélyegzőket, semmi sem használt, Ausztria-Magyarország és Franciaország közben hadiállapotba kerültek egymással. Csukott teherautóba dugtak bennünket, és beszállítottak a Caserne de passage-ba, amely átmeneti fogolytábornak volt kijelölve. Mélyen deprimált napok következtek. A fogság szokatlansága és különös életkörülményei nem hatottak reám oly mélyen, mint az a probléma, amely elé állíttattam.

Miután megállapították a személyazonosságunkat, a fogház parancsnoka tudtunkra adta, hogy szabadon mehetünk Spanyolországba, ha becsületszavunkra megfogadjuk, hogy Franciaország ellen nem harcolunk. Én egy szabatosan megfogalmazott nyilatkozattal akartam erre a fölszólításra válaszolni: olyan formulát kerestem, amely cselekvésem szabadságát a háború folyamán semmiféle értelemben nem befolyásolja. El akartam hagyni Franciaországot, ha lehet: anélkül, hogy bárminemű kötelezettséget vállalok, ha nem lehet: csak olyan kötelezettséggel, amelyet valóban elvállalhatok, mert szándékaimnak és természetemnek megfelel. Én tehát megkértem a parancsnokot, hogy fogalmazza meg pontosabban a formulát, amely a becsületszavamat tartalmazza. A parancsnok a fölöttes hatóságával akart érintkezni ebben a dologban, és aznap nem tudott választ adni. Másnap adott választ, de az nem juttatta dűlőre az ügyet. Megjött a formula: nemcsak Franciaország ellen nem szabad harcolnunk, hanem valamennyi Franciaországgal szövetségben álló vagy szövetségbe kerülő állam ellen sem, sem fegyveresen, sem fegyver nélkül. Ezt mi alá nem írhattuk! Impulzíven és meggyőződéssel határoztuk el, hogy nem is fogjuk aláírni. Csak Ráth Endre habozott. Neki más álláspontja volt a becsületszó dolgában, mint nekünk. Miután ez kiderült, tőlünk függetlenül intézte a dolgát, és miután aláírt egy nyilatkozatot, sikerült elhagynia a Caserne de passage-t és elutaznia Spanyolországba. Az ő fölfogása az volt, hogy ő bármire is becsületszavát adhatja, ő az ellenséggel szemben nem érez kötelezőnek semminemű fogadalmat, azért sem, mert őt

sokkal súlyosabb otthoni fogadalmak kötik. A formula azonban, amelyet Ráth Endre aláírt, csodálatosképp kedvezőbb volt annál, amelyet mielénk terjesztett a parancsnok. Az ő formulájában csak Franciaországról volt szó. Amikor tudomásunkra jutott, hogy (amiben a parancsnok fölvilágosítása után kételkednünk kellett) egy ilyen szükített formulával is lehetséges a szabadulás: mi is közöltük a formulát kiállító francia őrmesterrel, hogy arra, amire Ráth Endre, mi is hajlandók volnánk becsületszavunkat adni, hogy kiszabadulhassunk. De nekünk azt mondták, hogy a mi esetünkben csak a tágabb, Franciaország jelenlegi és jövendőbeli szövetségeseit is magában foglaló formula aláírása elégséges, és hogy a Ráth formulája tévedés volt.

Amikor a fogház parancsnoka tudomást szerzett arról, hogy nincs hajlandóság bennünk arra, hogy a szabadságunkat azon az áron szerezzük meg, amelyet ő szabott, tudtunkra adta, hogy becsületszó ellenében lakást bérelhetünk a városban, azzal a kötelezettséggel, hogy nem hagyjuk el Bordeaux városát. Ráth még hallotta ezt az ajánlatot, és azzal érvelt, hogy mindegy: arra adjuk-e becsületszavunkat, hogy Franciaország és ellenségei ellen nem harcolunk, vagy pedig csupán arra, hogy Bordeaux-ból nem szökünk meg. Volt ebben egy szemernyi igazság: azonban mégis csak más volt az, ha az egész háború tartamára szóló fogadalmat teszünk, és más, ha mint rabok, egy aránylag részletszámba menő kérdésben, talán csak rövid időre, adjuk becsületszavunkat. Háborúban tisztek olyan becsületszót, hogy mint hadifoglyok, az ellenség egy bizonyos városát el nem hagyják, mindig adtak és adhattak.

Persze: az az elhatározás is, hogy a kisebbik becsületszóval legalább Bordeaux-ban kiváltjuk szabadságunkat, csak napok múlva hosszú tanakodás után érlelődött meg bennünk. A nyolcnapi fogházélet után lakást vettünk ki, és aránylag szabadon éltünk. Természetesen rögtön elkövettem minden lehetőt végleges kiszabadulásunk érdekében. Írtam Poincaré-nak, Caillaux-nak. A párizsi Károlyi-ház (Quai d'Orsay 42) házmesternője, madame Abadie adta át Párizsban a leveleket. Rokonaimtól, Polignacéktól kölcsönt vettem igénybe, mert a pénzem elfogyott. Izgatottan vártuk mindig a párizsi válaszokat. Bolyongások és tépelődések közt múltak a napjaink. Az újságokból láttam, hogy a háború teljes szörnyűségében kialakult. Belgium, a lengyel mezők, a Balkán lángban álltak. Liège, Louvain, Charleroi híre megérkezett. A németek rohantak Párizs felé.

Egyszerre híre jött, hogy Bordeaux-ba költözik a francia kormány. Hát ennyire vagyunk! És nemsokára tele volt a Place de la Comédie elegáns limousine-okkal, a nagy párizsi lapok Bordeaux-ban jelentek meg, ismerős arcokkal volt tele az utca. Jártam a külügyminisztériumot audienciákat sürgetve.

Közben herceg Fürstenberg Károlytól, a Monarchia madridi nagykövetétől San Sebastianból a következő levelet kaptam:

San Sebastian, 17 Août 1914.

Cher Ami, Je viens de recevoir ta lettre par l'entremise de Monsieur Ráth. J'ai informé le Comte Jules Andrássy de ta situation par une dépêche, mais je ne suis pas sûr, qu'elle lui arrive, les voies télégraphiques fonctionnant très mal.

Je te prie instamment, ainsi que tes compagnons de signer la même déclaration que Monsieur Ráth, étant convaincû que cette déclaration n'atteint nullement ton honneur en quoi que ce soit.

Cordialement à toi

Prince Ch. Fürstenberg
Ambassadeur de l'Autriche—Hongrie.

(San Sebastian, 1914. augusztus 17.

Kedves Barátom! Épp most kapom meg Ráth úr közvetítésével leveledet. Gróf Andrássy Gyulát sürgönyileg értesítettem a helyzetedről, de nem vagyok biztos benne, hogy megérkezik-e a sürgöny, a távíró nem jól működik.

Esdve kérlek Téged és társaidat, hogy írjátok alá Ti is Ráth úr nyilatkozatát, mert meg vagyok győződve arról, hogy ez a nyilatkozat semmiképpen és semmi formában nem ütközik becsületbe.

Szíves üdvözlettel

herceg Fürstenberg Károly
Ausztria—Magyarország nagykövete.)

Fürstenberg távirata elérte Andrássy Gyulát. Andrássy táviratozott szeptember 14-én. Távirata a berni angol követség révén ért el engem. A sürgöny így hangzik:

Bern, September 14th.

Count Gyula Andrássy to Count Michael Károlyi detained Bordeaux prisoner of war:

„It is my greatest wish you should give parole not to serve in war so obtain release"

(signed) British Legation.

(Bern, szeptember 14.

Gróf Andrássy Gyula a Bordeaux-ban letartóztatott gróf Károlyi Mihály hadifogolynak:

„Legforróbb kívánságom, hogy add becsületszavadat arra, hogy nem szolgálsz a háborúban, és ezáltal kapd vissza szabadságodat."

(aláírás): Az angol követség.)

Hogy mennyire szívén feküdt Andrássynak, hogy eloszlassa azokat a meggondolásaimat, amelyek a becsületszó körül felmerülhettek, a táviratnál is meggyőzőbben és részletesebben bizonyítja egy levél, amelyet szeptember 21-én Budapesten írt, és amelyet Lipscher Lipót közvetítésével juttatott el hozzám; e levél már csak kiszabadulásom után, Magyarországon ért el. Így hangzik:

Budapest, szeptember 21.

Kedves Mihály!

Itten mindenki abban a véleményben van, hogy bátran megígérheted, hogy nem fogsz a háborúban részt venni. Nem vagy katona.

Csak a legnagyobb nehézséggel juthatnál az ellenség elé, ha általában elérhetnéd azt, hogy felvegyenek.

Automobilistára már nincs szükség.

Így például József testvéred — régen jelentkezett, de semmi szolgálatot sem végez —, és a háború kezdete óta Budapesten ül. Más szolgálatra pedig már azért sem használhatnának, mert nem vagy kiképezve.

Különben — úgy sem harcolhatsz —, ha Franciaországban kell ülnöd. Úgy sincs választásod a között — hogy harcolj vagy nem — hanem csak a között — , hogy nálunk vagy Franciaországban tartózkodjál és legyél tétlen.

A katonáknak is ugyanez a véleményük.

Ők is azt találják, hogy bátran megígérheted azt, hogy a háborúban sem Franciaország, sem szövetségesei ellen harcolni nem fogsz.

Rokonaink és barátaink közül senki sem esett el. Pál és Gyula az oroszok ellen — Gyuri a szerbek ellen harcol.

Móric betegen jött haza. Ismerősök között Csáky Béla, Salamon Andor és Ivánka László estek el. Teljes bizalommal vagyok a jövő iránt. Mindnyájan nagyon vágyódunk már utánad. Igaz barátsággal ölel:

Duci

De egy ember nem akart rávenni hazulról arra, hogy becsületszavamat adjam a franciáknak: ez Andrássy Katinka volt, Andrássy Gyula leánya, menyasszonyom. Ő azt írta: tegyem, amit tennem kell.

Nos, én azt hittem, hogy ha egy osztrák—magyar nagykövet ajánlja, sőt kéri, bátran megadhatom azt a becsületszót. Azonban: amikor a parancsnoknak azt a szándékunkat nyilvánítottuk, hogy most már hajlandók vagyunk megtenni azt, amit ő tőlünk, szabadságunk árában követelt, a parancsnok kijelentette, hogy most már késő: az osztrák és német alattvalók a háború végéig fogva maradnak. Hiába érveltünk azzal, hogy mi sem osztrákok, sem németek, hanem magyarok vagyunk...

Ezekben a napokban járta be a világsajtót az a hír, hogy Károlyi Mihályt és társait a franciák agyonlőtték. Az osztrák külügyminisztériumhoz közelálló bécsi lapokból indult ki a rémmese. Amikor a bordeaux-i lapokban az álhírnek fölháborodott visszautasítását olvastam, összeszorult a szívem, mert akkori állapotomban képtelennek éreztem magam értesíteni hozzátartozóimat, hogy életben vagyok. Mit érezhetett nővérem és menyasszonyom! De mégis megpróbáltam levelet juttatni hozzájuk — és sikerült.

Szeptember 3-án megérkezett Poincaré titkárának a levele, feleletül az én kérésemre. A levél így szólt:

Président de la République. Paris, le 31 Août 1914.

Monsieur,

M. le Président de la République me charge de vous faire connaître que la demande contenue dans votre lettre du 23 de ce mois a été signalée a M. le Ministre des Affaires Étrangères, dans les attributions de qui elle rentre plus particulièrement.

Veuillez agréer, Monsieur, l'assurance de mes sentiments les plus distingués.

Le Secretaire
général civil de la Présidence de la Republique
Felix Decori.

Monsieur le Comte Michel Károlyi.

(A Köztársaság Elnöksége. Párizs, 1914. augusztus 31.

Uram,

A Köztársasági Elnök úr megbízott, hogy értesítsem Önt, hogy az Ön e hó 23-ról keltezett levelében foglalt kérés jeleztetett a külügyminisztériumnak, és hogy a neki átküldendő iratokhoz külön fog csatoltatni.

Fogadja, Uram megkülönböztetett érzelmeim kifejezését:

A Köztársaság Elnökségének
Polgári Főtitkára,
Felix Decori.

Gróf Károlyi Mihály úrnak)

Azon a napon, amikor ez az igen formális, de nem kedvezőtlen tartalmú levél kelt, a németek Párizst fenyegették. Amikor a levél megérkezett, már Bordeuax-ban volt a francia kormány. Szeptember 4-én beszéltem de Margerie úrral, Delcassé külügyminiszter helyettesével, és kértem a közbenjárását. De Margerie nagyon érdekes kérdést intézett hozzám. Azt kérdezte: mit tett az én pártom, a Függetlenségi Párt, és mit tettek a magyar szociáldemokraták a háború megakadályozására? El lévén vágva onnan hazulról, nem tudtam de Margerie-nak felelni semmit sem. De a kérdés ott égett bennem, és szakadatlanul tépelődtem: megtettünk-e minden tőlünk telhetőt? Szeptember 6-án, a Café de Bordeaux teraszán, papirosra vetettem gondolataimat arról, hogy mit jelent a háború Magyarország szempontjából. Ez az írás most itt van előttem, és különös érzéssel forgatom lapjait, amelyeken a ceruzával odavetett sorok már kezdenek lemosódni. Így láttam akkor a helyzetet:

> ...Egész generációk születnek és halnak meg, anélkül, hogy sejtelmük lenne róla, mi az: hadifogolynak lenni. Hiába, a szabadságot csak azok ismerik és csak azok tudják értékelni, akik személyes tapasztalatból tudják, mit jelent, ha az ember e leg-

nagyobb kincsét megvonják tőlük. És az igazi honvágyat is csak azok ismerik, akik már átélték, mi az: veszélyben tudni a hazát és távol lenni szeretett otthonuktól.

... Hogy fog kialakulni Magyarország jövője a világháború káoszából? Sorsunk kétségkívül a többi nagyhatalom titáni mérkőzésének kimenetelétől függ.

A világháború elodázása volt külpolitikai törekvéseim kiinduló pontja.

Nézetem ugyanis az volt — és ez a nézet ma sem változott, sőt inkább megerősödött bennem —, hogy a világháború, bármilyen legyen a kimenetele, Magyarországra nézve végzetessé válhatik. Nézetem szerint még a Monarchiának is a béke mindenáron való fönntartása lett volna jól fölfogott érdeke.

Hogy egy vesztett háború a Monarchia fölbomlását jelentheti, azt bizonyítani fölösleges. De hogy egy, „a germán eszme" jelszavával vívott háború, germán győzelem esetén is, végül — a Monarchia bukását jelentené: ez látszólagos ellentmondás, ezt meg kell magyarázni.

Tegyük fel tehát, hogy a kettes szövetség (már nem hármasszövetség) győz, és a németek a franciákat, az osztrák és német egyesült hadseregek pedig az oroszokat teljesen leverik.

A németek húsz-harminc milliárd hadisarccal fognak kivonulni Franciaországból, amiből nekünk talán megtérítik a hadiköltségünket; többet semmi esetre sem.

A németek azzal fognak bennünket kifizetni, hogy megengedik nekünk, hogy a kopaszra tarolandó Szerbiát okkupáljuk vagy annektáljuk. Lesz egy második Boszniánk, egy második improduktív tartományunk. Ez az eredmény a „meine Armee"-nak igen fog hízelegni. De a monarchia népei csak még több adót fognak fizetni azután.

És politikailag mit jelentene Szerbia annexiója?

A Monarchiára nézve a germán hegemónia csődjét jelentené. Hiszen eddig is csak 23% német ajkú polgára volt a Monarchiának; Szerbia annexiója után ez a szám talán a felére olvadna.

Szerbia annexiója után a germán hegemóniát lehetetlen volna fönntartani. Pedig a háború, a világmészárlás, épp a germán eszme jegyében indult meg.

Ausztria tehát, akarva, nem akarva (Ausztriát értem most

Magyarország nélkül), elszlávosodnék, és 20—30 év múlva az oroszok oldalán épp oly lelkesedéssel küzdene a németek ellen a szlávság érdekében, mint ma az oroszok ellen a germánság érdekében.

És Magyarország? Az ő sorsa még sokkal sötétebb. Már Bosznia annektálása is veszedelmes rést ütött a dualizmuson. Szerbia okkupálása lehetetlenné tenné a hatvanhetes kiegyezés fönntartását. Hogy Tisza ezzel a szükséges következménnyel nem törődött, nem csodálom; cézárómániája folyománya volt ez. De hogy Andrássy azt a háborút nem ellenezte és nem látta át, hogy a nagy sírokba, amelyekbe a magyar katonákat temetjük, elhantoljuk egyúttal a hatvanhetes kiegyezést is: ezt nem értem.

Mindez talán nem fog az esetleges győzelmet követő első hónapokban elkövetkezni. Előbb Tisza segítségével Bécsből *paprikát fognak a nemzet szemébe hinteni:* nemzeti vívmányokat. Egypár szoborral vagy velük fölérő semmiségekkel fogják azt a hitet kelteni a magyarokban, hogy a Habsburg-hála ideje elérkezett, és Ferenc József lesz azontúl nemcsak a „legalkotmányosabb", hanem a „leghálásabb" magyar király. Szinte látom, mint kíséri „a nemzet" „osztatlan lelkesedéssel" ruganyos léptű fejedelmét az emlékműhöz, amire valami nagyon szépet fognak írni, talán ezt: „Hőn szeretett lovagias nemzetemnek hálám jeléül F. J.", de amely a nemzet sírköve lesz.

De minden „vakulj magyar!" dacára meg fog kezdődni és végre fog hajttatni, nem hirtelen, csak lassacskán, a hatvanhetes kiegyezés elfűrészelése. Mit fog Andrássy szólni, ha Horvátország teljes elszakadása után Fiume legföljebb névleg lesz a mienk, valósággal pedig az összmonarchia kikötője lesz? Ez a kijefezés: összmonarchia, Grossösterreich, egyre divatosabb lesz, és végül a mi füleink is meg fogják szokni a Gotterhaltét. S Románia semlegességét Erdély autonómiájával fogjuk megfizetni.

Amikor, későn, észretérünk, megdöbbenve fogjuk tapasztalni, hogy a szlávokkal teljesen összevesztünk.

A demokráciáról nem is akarok beszélni. Jó bakáink és rossz politikusaink a magyar demokráciának sírásói lesznek. Hiszen örökké a demokráciát visszafojtani nem lehet! De úgy lesz, hogy a demokráciát majd nem a magyarok vívják ki a többi nemzetek számára, hanem a szlávok, éspedig nyílván majd

úgy hogy mindenkinek jut belőle, csak a magyaroknak nem, akik azt úgysem tudták értékelni.

Mennyire másképp lehetett volna minden, ha úgy a Monarchia mint Magyarország érdekében egy magát Berlintől egyre inkább emancipáló politikát folytattunk volna!

...Az olaszok magatartását lehet kritizálni, lehet mondani, hogy cserbenhagytak, de kérdem: nem volna-e megbocsátható a csalfaság is, amikor – annyi ember életéről, vagyonáról, jóléteről van szó?

Ha valaki az utolsó percben cserbenhagyja cinkostársait, akik gyilkolni mennek, a bíró nem fogja emiatt szigorúbban megbüntetni, ellenkezően: enyhítő körülményt fog látni benne.

...Én sohasem hittem az uralkodók őszinteségében; tehát őbennük legalább nem csalódtam.

De csalódtam a szocialistákban. Azt hittem, hogy legalább egypár mártír mégis fog akadni közöttük, akik a békét a haduzenetek után is fogják hirdetni. De nem! Hit nem volt bennük, és ezért nem tudtak elveikért meghalni. Csak a császárokért és a népszipolyozókért halnak meg. Milyen írónia! Szervezetük volt, de nem volt igazi hitük.

A magyarok olyanok, mint a szocialisták. Saját elveikért nem, csak elveik ellen tudnak küzdeni és meghalni. Az ilyen halált még ha annak is látszik, nem tudom bátorságnak nevezni. De honnan is vették volna a magyarok a spártai erényeket! A korrupció rossz iskolája a jellemnek. Magyarországon negyven év óta a vesztegetés volt az uralkodó elv. Aki ezt tagadja, tudva valótlant állít, vagy olyan naív, hogy kár vele vitatkozni...

Ezek voltak gondolataim a német győzelmek napjaiban, távol a hazámtól, a francia kormány székhelyén. Nem tartottam lehetetlennek, hogy a németek győzni fognak. Azt hiszem, azokban a napokban kevesen tartották lehetetlennek. Hiszen innen voltunk még a Marne-i csatán. Aki akarja, ezekben a nyers mondatokban mégis megtalálhatja későbbi politikám alapvonalát.

De Margerie, aki ismerte a francia politikusokkal pár hónappal azelőtt folytatott tárgyalásaimat, beszélgetésünk alkalmával igen barátságos volt hozzám, de bár pártfogását megígérte, az ügyem kedvező elintézésével mégsem biztatott. Hosszú fogságra rendezkedtünk be lelkileg. Friedrich István hozzáfogott a *Gróf Károlyi Mihály*

francia hadifogsága című könyv megírásához. Ezekben a napokban fordult meg a háború sorsa.

Ekkoriban ilyeneket írt be Friedrich István a naplójába, amely könyvének lett volna az alapja:

Szeptember 11. Szomorú, nagyon szomorú nap. Már nincsen tintám, e sorokat ceruzával írom, megint börtönben. Délelőtt a gróf a prefektusnál volt, ahol konkrét választ nem tudott kapni. Két nappal azelőtt a prefektus megígérte, hogy negyvennyolc órán belül intézkedik sorsunkról, és megnyugtatott, hogy ügyünket külön kezelik. Tudtunkra adták, hogy az összes idegeneket eltoloncolják, természetesen minket is. Erre vonatkozólag a prefektus megígérte, hogy megkísérli annak kieszközlését, hogy mi Bordeaux-ban maradhassunk és majd holnap ad választ. Mi már tudtuk, hogy ez mit jelent . . .

Délután három órakor betoppan két detektív, hogy azonnal csomagoljunk, és menjünk velük a *Caserne de Passage*ba. Nagy nehezen adtak egy óra határidőt a csomagolásra. A gróf ezalatt elszaladt a prefektushoz, újból kérte, hogy ne szállítsanak minket egy vidéki fogházba, hanem hagyjanak minket Bordeaux-ban. A prefektus titkárjával elküldte a grófot a főparancsnokhoz, aki kijelentette, hogy semmiféle udvariasságra vagy kivételes intézkedésre nem hajlandó, mert a németek és osztrákok brutálisan bánnak a hadifoglyokkal. A grófnak megengedi, hogy ezt az egy éjszakát a börtönön kívül töltheti. A gróf ezt nem fogadta el és hangsúlyozta, hogy társai sorsát osztani akarja, mert azokat el nem hagyhatja. Ezt most már a gróf harmadszor cselekszi, holott mi már kértük, hogy a szolidaritástól tekintsen el. — Ott, a prefektusnál találkozott a *Temps* egyik szerkesztőjével, Eugène Lautier-val, aki Károlyit ismerte régóta. Ez is szólt a prefektusnak rögtön egynéhány szót az érdekünkben, sőt megígérte, hogy a külügyminiszternél is el fog járni érdekünkben. A prefektus titkára elkísérte a grófot a lakásunkra, hogy a várakozó detektívek előtt igazolja a gróf egy óránál hosszabb ideig való távolmaradását.

A detektívek elszállították társaságunkat a börtönbe (Friedrich a fogolytábort hívja börtönnek), ahol megtudtuk, hogy reggel 5 órakor Basac-lóversenytérre szállítanak, ahol a mezőn, sátrakban, barakkokban fogunk lakni . . .

Másnap, 12-én reggel 4 órakor eljöttek a csendőrök, de minket a fogolytáborban hagytak, azzal, hogy ügyünk még nincs eldöntve. Megint írtam Lautier-nak. Vasárnap délben, szeptember 13-án egy ősz urat hoztak a börtönbe.

Egy fél órai beszélgetés elég volt arra, hogy az ismeretlenben, aki rendkívüli műveltségről és szellemi erőről tett tanúságot, kiváló embert sejtsek. Mégis nagy volt a meglepetésem, amikor az öregúr bemutatkozott, hogy Max Nordau volt, a híres író és publicista. Amikor az őrt megkértem, hogy bánjon jól az öregúrral, aki híres író, az őr ezt felelte:

— Nordau? Non, je ne connais pas ce type- la! (Nordau? Nem ismerem ezt az alakot!)

E találkozás óta mindig együtt étkeztünk, és egész nap élvezhettük az öregúr fiatalos elméjének munkáját. A háborúról az volt a nézete, hogyha a németek győznek, ez a reakció diadalát jelenti, és hogy ebben a háborúban el fog dőlni az is, vajon az individualista alapon fejlődő országok erősebbek-e vagy a vasfegyelmű rendőrállamok. Azt, hogy a háborúból végzetesen egy szociális forradalomba kell kerülnünk, a *Konventionelle Lügen* szerzője nem sejtette. Abban az időben különben az emberek azt hitték (és Nordau is azt hitte), hogy a legrosszabb esetben hat hónapig tarthat a háború.

Vasárnap, szeptember 13-án kaptam Lautier-től egy levelet, amelyben értesít azokról a lépésekről, amelyeket az érdekemben tett és a becsületszó kérdésében el akarja oszlatni aggodalmaimat.

A levél magyar szövege a következő:

Bordeaux, 1914. szept. 13.
47 Rue de Trois Courts.

Uram,

Ön nagyon kevéssé tisztel meg engem azzal a föltevéssel, hogy múlt pénteken nem tettem egyebet, csak átadtam névjegyemet annak a személynek, aki önt Gironde megye prefektusától a a rendőrigazgató úrhoz kísérte.

Én rögtön azután elmentem a külügyminisztériumba, s ott hosszú levelet hagytam a miniszter (Delcassé) számára, akit nem találtam kabinetjében. Ebben a levélben elmagyaráztam az Ön esetét, és tanúságot tettem azokról a franciabarát érzelmekről, amelyeket Ön elég bátor volt nyilvánosan kifejezésre juttatni, amikor legutóbb keresztülutazott Párizson, egypár héttel a háború kitörése előtt, amelynek kitöréséért a fő felelős-

ség — saját barátjainak vallomása szerint — ama férfi fejére száll, akinek Ön a hazájában elkeseredett, hazafias és tisztánlátó ellenzéke volt.

Minthogy szombaton (12-én) nem lehettem itt, egy kissé nyugtalan voltam afelől, hogy mit fognak határozni az Ön ügyében. Pénteken este Gironde megye prefektúráján arról értesültem, hogy egy németekből, osztrákokból és magyarokból álló szállítmány szombat reggel elindult Bordeaux-ból. Rögtön írtam egypár szót de Margerie úrnak, valamint munkatársamnak, Edgard Roels úrnak. Ma reggel óta tudom, hogy Roels úr szíves volt helyettem a külügyminisztériumban eljárni.

Minden nehézség akörül van, hogy Önben két egyformán lovagias érzelem ütközik össze, és hogy ezeket az érzelmeket mind ez ideig nem sikerült összeegyeztetni.

Ön szavát akarja adni arra, hogy nem fog küzdeni a francia seregek ellen, de nem akarja ezt a kötelezettséget általánosítani, — és én értem ezt az aggodalmat, megértem különösen abban az órában, amikor az osztrák—magyar fegyverek Galíciában nem szerencsések.

Ami bennünket illet, a mi katonai és polgári hatóságainknak szövetségeseinkkel szemben kötelezettségeik vannak.

Sajnálom, hogy nem láttam Önt korábban, hogy nem tudtam, hogy Ön még Franciaországban van és szemrehányást teszek Önnek azért, hogy kedvezőbb időben nem fordult hozzám. Ön túlzott tartózkodásában félreismerte azokat az érzelmeket, amelyeket egy, az Ön legbensőbb gondolatait ismerő francia igenis táplálhat valakivel szemben, aki az ő hazájának oly szándékán kívüli ellensége, mint Ön.

Nem szűntem meg törődni Önnel véletlen találkozásunk óta; és törődöm tovább is: ez minden, amit még mondhatok Önnek, de kérem Önt, számítson azokra az érzelmekre, amelyeket Ön találkozásunk óta keltett bennem, és amelyekre emlékeznem semmi nem tilthatja meg nekem.

Őszinte üdvözlettel az Ön
Eugène Lautier-ja.

Lautier ígérete nem volt üres beszéd. Beszélt Delcasséval. És így történt, hogy miután még a hétfőt, szeptember 14-ét, remegésben töltöttük el, mert egyre sűrűsödtek azok a hírek, amelyek szerint

minden ellenséges alattvalót internálnak, 15-én reggel két detektív jött be hozzám azzal, hogy menjünk a prefekturára, illetőleg a rendőrségre. Két kocsit hozattunk és Nordauval együtt odamentünk. Ott kiállítottak számunkra útleveleket Spanyolország útiránnyal. Szabadok voltunk.

Két órával a szabadító detektívek megjelenése előtt kaptam meg Lautier egy levelét, amelyben értesít, hogy beszélt a külügyminiszterrel. Előtte való nap meglátogatott az amerikai nagykövet titkára, és közölte velem, hogy pénz áll rendelkezésemre. Az ő révén táviratoztam Andrássy Gyulának.

14-én délután eljött az amerikai nagykövet személyesen, pénzt hozott és azt a távirati üzenetet Andrássy Gyulától, amelyet már közöltem.

Este fél tízkor két rendőr kíséretében kimentünk a pályaudvarra, és Nordauval együtt elutaztunk. 16-án reggel átléptük a spanyol határt. San Sebastianba mentünk. Minthogy Fürstenberg, a Monarchia nagykövete már elutazott, tovább utaztunk Madridba. Herceg Fürstenbergnél megtudtuk, hogy a családom volt francia tanítómat, Noiseaux urat Spanyolországba küldte, hogy tegyen valamit hazajutásom érdekében. Ő San Sebastianban volt, amikor mi átutaztunk, és most csatlakozott hozzánk Madridban. Megtudtuk tőle, hogy otthon elég jól értesültek fogságunk fázisairól.

Herceg Fürstenberggel, a madridi osztrák-magyar nagykövettel, akihez reggelire voltam hivatalos, beszélgettünk a helyzetről. A legnagyobb megdöbbenéssel láttam, hogy egyáltalában nem volt tisztában azzal, hogy a francia harctereken mi történt, a marne-i csata jelentőségét nem értette. Történhet bármi, mondotta, csak *egy* dolog nem történhetik: az, hogy a románok ellenünk forduljanak.

Miután Madridban a francia és olasz nagykövet részéről ajánlásokkal láttam el magam, Barcelonába mentünk, ahol azt mondták, hogy van ugyan még egy spanyol hajó, amely Génuába megy, ahol ki fogják tatarozni, de az nem visz utasokat; különben is veszedelmes volna az utazás, mert a francia cirkálók minden hajót átkutatnak, és ha központi hatalombeli alattvalót találnak rajta, azt Afrikába viszik kényszermunkára. Azt tanácsolták nekem, hogy vásároljak hamis útlevelet és mint pap vagy mint egyiptomi alattvaló kíséreljem meg a kiutazást. Én azonban megkíséreltem, hogy becsempészszem magam egy spanyol hajóra, és ez baksisok segítségével sikerült is. Monte-Carlo előtt francia cirkálók kérdést intéztek a kapitányhoz,

hogy vannak-e utasok a hajón, a kapitány azonban kérésemre hajlandó volt az ottlétemet letagadni. Megérkeztünk Génuába, onnan Milánón keresztül Velencébe, pénz nélkül és meglehetősen lerongyolt állapotban. Friedrich István, aki velem volt, mindjárt tovább ment. Én különösen figyelmébe ajánlottam, hogy legyen óvatos, és hazaérkezésem előtt a lapokban ne nyilatkozzék.

Pár nappal rá, október elején, Bécsbe érkeztem. Az újságírók megrohantak, és azt szerették volna, hogy a franciák kegyetlenségéről meséljek nekik. Amikor azt mondottam, hogy kisebb, egyébként természetes kellemetlenségeket nem tekintve, jól bántak velünk, nagyon meglepettnek mutatkoztak, mert Friedrich, igérete ellenére, hosszasan nyilatkozott és a legszemenszedettebb rémmeséket tálalta föl a fogságunkról. Többek közt azt, hogy színes katonák plundra nadrágjaikból levágott német fejeket húztak ki. Saját naplójából kezeim között levő keze írásából derül ki, hogy nem hitte ezt a buta mesét. Amikor kérdőre vontam, azt felelte, hogy azért mesélt ilyeneket, mert ily mesékkel akarta ellensúlyozni azt az animozitást, amellyel az osztrák és magyar közvélemény bennünket fogadott.

Bécsben teljesen tájékozatlannak találtam a közvéleményt: senki, senki nem tudta, hogy volt egy marne-i csata, amely nagyságában és jelentőségében a catalaunumi ütközettel vetekedett. Arról pedig, hogy a németek ebben a csatában döntő vereséget szenvedtek, éppenséggel nem tudott senki. Az emberek azt hitték, hogy engem, aki egy ilyen döntő marne-i csatáról beszéltem, megtévesztettek a francia jelentések.

Egyszer rokonom, Berchtold külügyminiszter, meghívott reggelire. Berchtold is csaknem letagadta a marne-i ütközetet, és bizalmasan megsúgta nekem, hogy nyolc napon belül újra megindul a németek nagy offenzivája és rövid pár hét múlva Párizsban diktálják a békét. Én a megegyezéses béke lehetőségeiről beszéltem, de ő hallani sem akart erről. Ezek az első napok Bécsben: nagy élmény voltak nekem. Megadatott saját szememmel konstatálnom, hogy a háborús sajtószolgálat hazugságokat terjeszt a legfontosabb dolgokról, és hogy az emberek már képtelenek a gondolkodásra.

A kép, amely a francia nép lelkiállapotáról idehaza élt, nagyon elütött a valóságtól. Senki sem akarta elhinni nekem, hogy Franciaországban a hangulat bizakodó, és szó sincs levertségről, szó sincs forradalomról. Mondhatom, Franciaországban helyesebben látták a Monarchia helyzetét, mint minálunk Franciaországét.

FELESÉGEM

Voltaképpen azért jöttem haza a francia fogságból, hogy megnősüljek. Gróf Andrássy Gyula és herceg Fürstenberg azt írták nekem, hogy adjam becsületszavamat, és jöjjek haza, de a menyasszonyom azt írta, hogy senkire és semmire a világon ne hallgassak, csak a lelkiismeretemre, és aszerint cselekedjem. Hazajöttem, hisz *nem* kellett becsületszavamat adnom arra, hogy Franciaország és szövetségesei ellen nem harcolok.

1914. november 7-én vezettem oltárhoz gróf Andrássy Katinkát. Amikor Prohászka püspök ujjunkra húzta a karikagyűrűt, nem sejtettük, hogy hat év múlva Firenze utcáin egy teherautón ülünk majd egymás mellett, szuronyos katonák közt, az én kezem vasbilincsben, és a feleségem követeli, hogy az ő kezét is verjék ugyanarra a bilincsre. Az a vasbilincs, amelyre a feleségem (hasztalanul) rá akarta a kezét veretni, nem erősebb kapocs közöttünk, mint a karikagyűrű. Abban a hat esztendőben, amely az esküvő és az Olaszországból való kiutasítás között van, az emelkedést és bukást, a jót és rosszat egymásban élve éltük meg.

Házasságom gyarapította irígyeim számát és dühét. Ám előbb azzal vigasztalódhattak, hogy Károlyi mindent a vagyonának köszönhet, — most ez a vigaszuk is elpárolgott. Az idősebb férfira, aki fiatal leánnyal köt házasságot, elernyesztő hatással szokott lenni a házasság: engem megacélozott. Feleségem erős és meleg természet, tiszta és biztos ösztönökkel. Egészen őszinte. Politikus családból származott, oly házból, amelynek légköre szaturálva van politikával, gyermekkora óta minden porcikájába átmehetett a politika. De távol van tőle, hogy politikai ambíciói legyenek abban az értelemben, ahogy szerették róla állítani. Ugy, ahogy a Margit

rakparti szalonban űzték a politikát, és amihez hasonlóan űztem egy bizonyos időpontig magam is, úgy őt a politika nem érdekelte. Amikor az én politikám kezdett az apró cselszövények játékából kiemelkedni, amikor emberi vonatkozásai erősen kidomborodtak, amikor kezdett világnézeti politika lenni: akkor lett az az ő szívbeli ügye is. Hogy politikai pályám mindennapi praxisába befolyt volna, arról szó sincs. Egészen más történt. Én kezdtem a tetteimet őrajta mérni, mert kezdtem érezni, hogy amire az ő tiszta, erős, fiatal szíve boldogan reagál, az jó, az helyes, az a teendő. Tőlem tanulta a szocializmust. De a szegény emberek háborús szenvedéseit igazán érezni, tehát tűrhetetlennek érezni, én őtőle tanultam meg. Éreztem, hogy házasságommal lényem jobbik fele lett uralkodóvá fölöttem, hogy a feleségemhez való viszonyomban az igazságra, az abszolútra való vágyam erősödik. Ha pályám nagy fordulóin tanácsot kértem tőle, azt mondta, hogy ő nem tud tanácsot adni; ilyenkor arra kért, hogy intuiciómra hallgassak. Nem adhatott volna jobb tanácsot. Soha meg nem bántam, hogy követtem. Nagyot köszönök neki: a bátorságot igazi lényemhez. Neki nagy, talán döntő része van abban, hogy megtaláltam az összhangot életem és elveim között. Ő éreztette meg velem legerősebben, hogy nem élhet egy ember két életet, az elvekét és az atavisztikus jóérzését, hogy nem lehet például egyszerre kártyás és szocialista. Szenvedélyesen opponált a kártyaszenvedélyemnek. Amikor házasságom alatt önmagam előtt azzal akartam a kártyapártikat expiálni, hogy a nyereségből — éppen akkor nagy szerencsével játszottam — elhalmoztam őt ajándékokkal: a leghevesebben tiltakozott. Egyszer egy régi és értékes portrét vettem neki, amely gróf Sándor Móricot, a nagy lovast, szegről-végről ősét ábrázolta; Gergely huszárom jelenletében megfogta a képet, és a nyitott ablakon keresztül lehajította a kertbe, ahol a kerítésen kilyukadt. Másszor nagy értékű zafirgyűrűt ajándékoztam neki; kényszerített, hogy visszaadjam.

Szülei házánál odaadóan, talán túlságos makacsul védte ügyemet. Az Andrássy család megszokta, hogy aki beházasodik, Andrássy lesz, aki más családba házasodik, ott is Andrássy marad. Ezt a hosszú szériest törte meg Andrássy Katinka. Amikor ő, mostohaatyjával szemben, akinek kedvenc leánya volt, védett engemet, Andrássy Gyulának éreznie kellett, hogy ennek a fiatal asszonynak a politika most már mást jelent, mint amit a szülői háznál megszokott, és hogy egy új ideológia fejlődött ki benne, amely a politikában

messzibb horizontokat, egy etikai bázison fölépített világnézetet keres.

Az emberek, akik a feleségemen keresztül támadtak – s támadtak akkor, amikor nem lehettem ott, őt megvédeni –, megtalálták azt a pontot, amelyen sebezhető vagyok. És mégis: ő az, feleségem az, aki a száműzetés nehéz éveiben visszaadta nekem a legbecsesebbet, amire politikusnak szüksége lehet: az ítélet nyugalmát, a boszszúérzéseken túlemelkedő fölényt. E memoárokat biztosan nem írom meg, ha ő nincs, de talán ezeket az éveket sem élem túl, ha ő nincs mellettem és mindig, mindenben velem. Ha nem volt egy perc sem, amelyben nem egyenesen, nem emelt fővel jártam volna a világban, gonosz emberek, balszerencse közt: ő volt a támaszom. Andrássy Gyula és a felesége, az én feleségem édesanyja, szeretik egymást: engem mélyen megdöbbent, hogy ők nem tudják megérteni, mi egymásnak mi vagyunk. Engem mélyen megdöbbent, hogy Andrássy Gyula a kurzus elnöke kívánt lenni akkor, amikor a kurzus Andrássy Katinka ellen hamisított naplóföljegyzések piszkos, hazug rágalmaival hadakozott. Igen, igen: ez a politika. Hogy a becsület micsoda, azt nem férfi mutatta meg, hanem asszony, nem rokonom, hanem egy idegen, nem gróf, hanem egy munkásleány. Az igaz, hogy Bokor Lídia, a debreceni dohánygyár munkásnője, feleségemnek és nekem elvtársunk volt. S amikor Ulain Ferenc, azóta a nemzetgyűlésen is leleplezett aktahamisító, Károlyi Imre bérence, szájába merte venni Károlyi Mihályné nevét, Bokor Lídia volt az, aki fölment egy ügyvédhez, és öt munkástársnője nevében keserves keresményükből tízezer koronát adott át neki azért, hogy az én feleségem becsületének megvédésére pört indítson. S a hajdúszoboszlói földművelők, akik bejöttek Debrecenbe, és Bokor Lídiának és mindegyik társának egy mázsa tiszta búzát ajánlottak föl azért, mert nem hagyták el Károlyi Mihálynét: azok nem grófok voltak, hanem egyszerű földművesek.

Forró szívből köszönöm nekik azt, hogy megvédték az én feleségemet, akit, hogy én nem tudtam megvédeni, amikor a „keresztény" kurzus méltó matadorjai aljas, piszkos, hazug módon megrágalmazták: nekem nagy fájdalmam marad.

A PÁRTOK ÉS A HÁBORÚ

Mihelyt a fogságból megérkeztem Budapestre, fölkerestem Apponyi Albertet. Nyíltan kifejeztem neki rosszalásomat azért, hogy az egész 48-as pártot lekötötte a háború mellé.

— Ha már erre a kétes értékű lépésre határoztad el magad — mondtam neki —, miért nem használtad ki az alkalmas pillanatot és miért nem kötötted föltételhez a Függetlenségi Párt csatlakozását? A Habsburgoknak annyira szükségük volt arra, hogy a háború kitörésekor a Monarchia egységének látszatával kérkedjenek, hogy kénytelenek lettek volna a nemzetnek, ha nem is mindent, de igen sokat koncedálni.

Apponyi azt felelte, hogy ő ilyen erkölcstelen eszközökhöz még a politikában sem nyúl, és különben is az a nézete, hogy minél teljesebben csatlakozik a magyarság a Habsburgok és a Hohenzollernek ügyéhez, annál biztosabban számíthatunk a győzelem után, amelyben egy pillanatig sem kételkedik, az uralkodónak, a Habsburgháznak és a szövetségeseknek hálájára.

Azt feleltem, hogy Magyarország négyszáz év óta mindig ráfizetett erre a taktikára, hogy négyszáz évig nem vált be a moriamur. Hogy képzeli Apponyi, hogy most majd másképp lesz? Ami pedig Ferenc József személyes háláját illeti, abban meg már éppen nem bízom. De hiába emlékeztettem a Ferenc József uralkodásának történetén átvonuló vezérmotívumra, a hálátlanságra, hiába bizonyítgattam, hogy milyen mély igazság, sőt szükségszerűség volt a krími háború idején — öt évvel Világos után — a bajba jutott orosz cár megsegítését visszautasító Schwarzenberg-féle cinizmusban: „L'Autriche épatera le monde par son ingratitude!" Apponyinak szinte gyermekesen naiv hitét én nem tudtam megingatni.

A nagypolitikában tehát nem értettük meg egymást, ő túlságos mereven elfoglalta már a maga háborúbarát álláspontját, átfordítottam tehát a beszédet a gravámenekre, arra a már akkor is nagy számban fölgyűlt sérelemre, amelyek a magyar államot a hadvezetőség részéről érték, és amelyekkel szemben máskor éppen Apponyi szokott legérzékenyebb lenni: hiszen az ő politikája, pozitív vezérgondolat híján, gravámenekből táplálkozott. Amikor én a sérelmeket felsoroltam, Apponyi azt felelte, hogy ezeket a sérelmeket pedig elraktározzák a győzelem utánra.

Nagy űr tátongott közöttünk. Az alapvető kérdésben, hogy miképpen kell átélnie, kihasználnia a magyar népnek a történelmi helyzetet, nem tudtuk és később sem tudtuk soha egymást megérteni. Amerikai utamról, amely végeredményében azt a háborút kívánta megakadályozni, amelyet Apponyi a „Végre!" szóval üdvözölt és a tervekről, amelyeket ennek az útnak sikerei közben szövögettem, már nem sok szó esett köztünk. Mindez a múlté volt. A múlté a magyar öncélúság keresése, a múlté a magyarság erőinek kifejlesztése, a múlté a többi néppel megértést kereső békés politika. Most a magyarság egy idegen hatalom hadiszekerébe volt fogva, most a magyarság erői magyar céloktól idegen harctereken fogytak ijesztően nap nap után, most a magyarság e harctereken hosszú időre elveti a gyűlölet magvait önmaga és olyan népek közé, amelyekkel békés együttélésre, vállvetett munkára utalja a történelem.

Bosszúsan és lehangoltan mentem el Apponyitól. Fájt, hogy enynyire tévedhetett. Hol állhatnak a többiek, ha ő, a pacifista, *itt* áll? Andrássy Gyula pártjának az fájt, hogy a munkapárt és Tisza most learatják a maguk népszerűsége számára a gyümölcsöket. Tudniillik a háború népszerűségének beteg és hamar elfonnyadó gyümölcseit. Ámde akkor még kívánatosnak látszott ez a népszerűség, és az ellenzék nem akart tágítani attól a komikus és kétségbeesett öndicsérettől, hogy ő „pofozta bele" Tiszát a háborúba, mert Tisza különben nem mert volna belemenni. Erre érdemül hivatkoztak. A munkapárt azonban nem könnyen adta ki kezéből a háború szerzőségének pálmáját, és keményen ragaszkodott ahhoz, hogy a háború csak neki köszönhető, mert hiszen az ellenzék évtizedeken át szabotálta, obstruálta a katonai követelményeket, és ha Tisza az obstrukciót nem töri le erőszakkal, akkor most rosszul van fölszerelve a hadsereg, és még ebben a (hála istennek, végre) ránkkényszerített háborúban sem lehet „leszámolni a rácokkal és a muszkákkal". Az

ellenzék gyakran lesütött szemmel hallgatta ezeket a rekriminációkat, és bizalmas körben gyakran lehetett hallani, hogy „mégis Tiszának volt igaza". Hangosan nem vallotta be ezt soha, de éppen azért, mert rossz volt a lelkiismerete — rossz az egyetlen ponton, ahol talán nem kellett magának szemrehányást tennie —, éppen azért hangoskodott olyan szertelenül, magának vitatván a „munkapárti háború" érdemét. Talán nem nagyon tévedek, ha Apponyi rettenetes „Végre!" fölkiáltását a háború kitörésekor leginkább annak a — bizonyára öntudatlan — vágynak tudom be, hogy politikai múltjának kényelmetlenné, legalábbis inaktuálissá váló részeit elfelejtesse. Az apponyisták is nagyon rosszul érezték magukat és, ha emlékezetem nem csal, valamennyien felkötötték a kardjukat, és felkötött karddal otthon is maradtak, nagyon kevés kivétellel. Ha ki-kinéztek a frontra, — a frontnak is voltak nüánszai. A parlament folyosóján nagy barátkozásoknak voltunk tanúi; Pallavicini György és Farkas Pál egymásra dőlve alkottak idilli csoportképet. Egy akol, egy pásztor: de a jó pásztor két széles vörös stráfot viselt a nadrágján, és az aklot, amelyben tigris és gödölye megbékéltek, úgy hívták, hogy császári és királyi ármádia. A béke azonban szent volt.

Ha az utcán jártam, ha újságot olvastam, ha az emberekkel beszéltem a Házban, társaságban, kaszinóban: azt kellett éreznem, hogy egy más világba csöppentem bele. Ez a világ szűkebb, levegője fojtottabb volt a réginél. Én még egypár hónappal azelőtt teleszívtam a tüdőmet az új világ szabadabb levegőjével, és a háború első napjaiban francia földön átvibrált rajtam a talpraálló francia nép ereje. Beszéltem velük Bordeaux-ban, olvastam újságjaikat, tudtam, hogy a Marne-nál döntő fordulatot adtak a háborúnak, és tudtam, hogy hatott az egész nép lelkére ez az új catalaunumi csata. Ha itthon a hadi helyzetet, a hadiszerencse esélyeit latolgatták, erről a csatáról nem esett szó. Még a nevét sem ismerték. Maga a haditény teljesen elmerült a hadijelentések bizonytalan értelmű szólamaiban. A francia hadjárat első hónapjai egyetlen zavaros történéssé folytak össze a mi közvéleményünk előtt, senki sem eszmélt rá, hogy az események most egyszerre egészen más színezetűek, mint a hadjárat elején, és senki nem tudta, hogy a két fázis közé esik az események drámai fordulópontja. A legszkeptikusabbak azt mondták: pauza, senki sem tudta, hogy: vereség. A Monarchia külügyminisztere, amint már megírtam, megsúgta nekem, hogy

a marne-i csata kimenetele stratégiai visszavonulás volt, és hogy most hamarosan új, döntő csatát várnak. Pedig a marne-i csatával a fő hadszintéren el volt intézve a helyzet, és döntést célzó német támadás nem történt azután 1916 februárjáig, Verdunig, sőt, ha szabatosak akarunk lenni, az 1918 márciusi nagy offenzíváig. De a középhatalmak közvéleménye nem tudta ezt. A marne-i csatát megnyerni nagy dolog lett volna, de elvesztésének hírét elsikkasztani: ez sem megvetendő teljesítménye a német vezérkarnak. Állítom, hogy Franciaország ismerte Tannenberget. Titkolóztak sokat ott is, és a retouche mesterségében nem kellett leckét venniök: de olyan kiskorúságban, olyan bárgyú tájékozatlanságban, mint a mi népeinket, az övéket tartani mégsem merték és nem is akarták. Tanultak történetük példáiból, amelynek során a hazugság többször nagyon is megbosszulta magát. És ami az angol népet illeti, az angol vezetők a mieinkhez képest egyenesen férfias nyíltsággal vezették népüket a tények elé. A hosszú háború folyamán az igazság mindenütt kifizetődött, és a hazugság mindenütt megbosszulta magát. Minthogy a háború a népek háborújává vált és a népek végső erőkifejtésétől függött a döntés, azoknak a népeknek, amelyek a háború utolsó szakaszában végre mégis rájöttek arra, hogy vezetőik az ellenség erőviszonyait és a hadi helyzetet illetően rendszeresen csalták őket: még annál is gyöngébbnek kellett érezniök magukat, mint amilyenek szám szerint valóban voltak, és önbizalmukat hirtelen el kellett veszteniök. Az volt jó barátja a népnek, aki korán akarta fölébreszteni az igazságra. Hazugsággal áltatni egész népeket éveken keresztül: ez olyan megvető semmibevétele volt a népléleknek, olyan kegyetlen és olyan otromba hazardéria volt, amelynek tényéből pszichológiai valószínűséggel következett a bukás. Falkenhayn, a német vezérkar második főnöke a világháborúban, mondta: „A háború szomorú meneteléhez valószínűen semmi sem járult inkább hozzá annál a körülménynél, hogy a népek tömegei előtt ezt a tényt (azt, hogy a hadihelyzet már 1914-ben komoly volt és azóta évről évre komolyabb lett) csak akkor leplezték le, amikor már semmit menteni nem lehetett."

Azokban az őszi hónapokban a háborúnak a lelkekbe beoltott kokainja még erősen tüzesítette az arcokat; és a bágyadtságot, amelynek a méreg nyomában el kellett jönnie, csak a galíciai nagy vesztett csatákból hazaszivárgó friss rokkantak érezték át. De a vérző ország első feltörő sóhajait még elnyomta az ép többségnek

izgatott, lelkes, bolond beszéde. A győzelem esélyei állandó feszültségben tartották az embereket. Fájdalmas volt látni őket, ahogy egész valójukkal, vak szenvedélyességgel lekötötték magukat valamihez, aminek igazi jelentőségét nem is ismerhették. A hazugság és az ostobaság nemzeti erények lettek. Az újságokat szégyenkezve ejtettem le a kezemből, mert impregnálva voltak ezekkel az erényekkel. Az irodalom egyik napról a másikra elfelejtette, hogy felnőttek is vannak a világon. Talán igaza volt, mert ha voltak, olyan kevesen voltak, hogy az ő számukra, még ha lehetett volna, akkor sem lett volna érdemes írni. Úgy szaladgáltak az utcán az emberek, mintha kioperálták volna az agyvelejüket. Csak suttyomban éltek némelyek ezzel a szervükkel, mint ahogy némelyek böjtben titokban húst esznek. A Nemzeti Kaszinó tele volt nagy stratégákkal. A tehetséges Bánffy Miklós biztos forrásból hallotta és teljes meggyőződéssel adta elő, hogy a németek most tutajokra szerelnek ágyúkat, a Csatornán odaúsznak az angol partokhoz, és bombázva kényszerítik térdre Angliát. Szédülve hallgattam a tüzes és kitartó németbarát fejtegetéseit. Ha, menekülve, más csoporthoz léptem, ott meg bizonyosan Cséry Lajos magyarázta, hogy most már mindenesetre megnyertük a háborút, mert a németek olyan drótot találtak föl, amelyre csomók vannak kötve, és amelyet csak bizonyos helyeken lehet elvágni. Huszonöt ember hallgatta áhítattal. Mint egy lidérenyomás, olyan volt ez az emberfajta, ez a gondolkodás, ez a hang mindenütt. Egy percig azt hittem, hogy én vagyok bolond. A rettenetes budapesti atmoszférában bukkant föl bennem először az a hibás gondolat, hogy a frontra menekülök.

Mit tehettem én itt? Ha Bordeaux-ban de Margerie azt kérdezte tőlem, mit tett a Függetlenségi Párt és mit tettek a szocialisták a háború ellen, és én, elvágva minden információtól, nem tudtam erre felelni semmit sem: most borzadva kellett rájönnöm arra, hogy a legjobb információ birtokában is legföljebb ezt felelhettem volna: a Függetlenségi Párt nem tett semmit; és a szocialisták – majdnem semmit. Milyen igaza volt a bécsi anekdotának, amely a következő jellemző párbeszédet eszelte ki Vilmos császár és Ferenc József között:

Vilmos: „Was sagst du zu meinen 42-ern?" ("Mit szólsz az én 42-eseimhez?")

Ferenc József: „Grossartig. Aber was sagst du zu meinen 48-ern?" („Nagyszerűek. De mit szólsz te az én 48-asaimhoz?")

És ha azt mondtam a francia külügyi államtitkárnak, hogy leg-

főbb vágyam, hogy a háború minél rövidebb ideig tartson, — most be kellett látnom, hogy erre kevés a kilátás.

Irtózatos, szinte jóvátehetetlen hibák történtek itt. Elhatároztam, hogy minden követ megmozgatok, hogy azokat a hibákat, ha még lehet, jóvátegyem; s ha nem lehet, hát legyen egy ember, aki nem segített az örvénybe taszítani nemzetét, és kiállott, amikor mások taszították.

Barátaimmal, gróf Batthyányval, Lovászy Mártonnal és Holló Lajossal együtt megkezdtük a mi frontunknak lassú kiépítését. A háború adva volt: most már csak menteni lehetett. A beteg Justh Gyula egész lelkével mellettünk volt. Mi teljesen megértettük egymást azokban a napokban is.

Legelőbb is meg kellett mutatnunk, hogy élünk. Életjelet kellett adnunk magunkról a magyar népnek és a világnak is. Én a *Magyarország* című nagy estilapnak főrészvényese voltam, ezt az orgánumot kezdődő harcunk szolgálatába akartam állítani. Ezért az Amerikában gyűjtött pénz egy részét is ebbe a vállalatba fektettem. A lap főszerkesztője, Lovászy Márton, velem tartott. Annál több bajom volt a lap kiadóhivatali igazgatójával, Sümegi Vilmossal, a zsínóros ruhában járó, Kossuth-szakállt viselő, háborúra uszító székelyzsidóval, aki mindent elkövetett az ellen, hogy a *Magyarország* részvényeinek többségét összevásárolhassam, és addig is, hogy a lap a háború ellen ne foglaljon állást. Sümegi a vállalattól három évre bérelte a lapot. Őt elmozdítani nem lehetett, és ő, üzleti érdekből, igyekezett minél szenzációsabban fölcifrázni a hadijelentéseket. Küzdelmek árán tudtam csak elérni azt a negatívumot, hogy a *Magyarország* legalább azzal jelezze külön álláspontját, hogy a háború alatt vezércikket nem ír, és így nem foglal állást a háború mellett. Sümegi azt állította, hogy ezzel a passzív viselkedéssel a lap terjedését nehezítjük. Lehet, hogy így volt; de ezzel a rendelkezéssel mindenesetre elértem azt, hogy a *Magyarország* volt az egyetlen lap, amely a háborús úszításból kivonta magát, és nem tömjénezett a német szövetségnek.

A 48-as párton belül félszeg helyzet támadt. Apponyi párthívei az elnöki tanácsban az én elnöki befolyásomat teljes mértékben ellensúlyozták. A fúzió alkalmából, amely a Balkán-háború vége felé történt, a két egyesülő Függetlenségi Párt abban a formulában egyezett meg, hogy a külpolitikai kérdéseket nyílt kérdésekként fogjuk kezelni. Ez nem volt egészséges álláspont, mert azt foglalta

magában, hogy a párt éppen a legfontosabb kérdésekben nem mer és nem tud egységes programot adni. De a háború alatt, 1916 közepéig, amíg az én pártom ki nem vált az egységes Függetlenségi Pártból, én mégis következetesen erre a megállapodásra hivatkoztam akkor, amikor Apponyi és párthívei azzal a szemrehányással illettek, hogy én, a párt elnöke, a párt többségének németbarát politikájával ellentétbe helyezkedem. A pártértekezletek előtt ült össze rendesen az elnöki tanács. A pártértekezletek elé kész formulákkal léptünk, amelyekben egyre nehezebben tudtuk az ellentéteket palástolni.

Nehéz és méltatlan helyzet volt. Félszegségét még egy olyan körülmény is fokozta, amelyről csak a kulisszák mögött tudtak, de amelynek ismerete nélkül annak az időnek parlamenti-taktikai konstellációit nehezen lehet megmagyarázni. Apponyi Albert, a radikális szeparatista párt egyik vezére, becsületesen állani akarta a Burgfriedé-t összes következéseivel, és őszintén hitte, hogy egy miniszterválság, amely Tisza bukását okozta volna, az antantnál „kedvezőtlen benyomás"-t keltene. Andrássy a Burgfriedé-t kénytelen-kelletlen fogadta el, a háborúért és a németekért való lelkesedése első örömében, és már a negyedik-ötödik hónapban azon törte a fejét: mivel lehetne Tisza minisztériumát felborítani? Minthogy azonban (mint az egyik 67-es párt vezére) nyíltan nem vállalkozhatott a Burgfriede fölrúgására, ezt a germanofil szempontból gyűlöletes munkát a 48-as párttal szerette volna elvégeztetni. Andrássy nagyon ügyesen keverte a kártyát, nagy sikerrel kezelte a 48-as pártnak még Apponyi legszűkebb környezetéhez tartozó tagjait is. Andrássy ravasz és türelmes munkájának eredménye volt az a gyakran előálló komikus helyzet, hogy Apponyi a háttérben úgy került ellentétbe Andrássyval, hogy mindig ő volt az, aki a mérsékelt álláspontot foglalta el, míg Andrássy az élesebb taktikát javasolta. Andrássy az apponyistákat úgyszólván Stosstruppénak kívánta fölhasználni, akik a közelharcnak ízléstelenebb munkáját helyette elvégzik. Minthogy pedig az ellenzéki pártok természetrajzához tartozik, hogy az akciót kívánják és a képviselők tömege ellenzéki padokon sohasem bírja el a puszta fejbólintást: a kulisszák mögött akciókra tüzelő Andrássy számított egyre inkább a 48-as párt Apponyit követő frakciójának vezéréül is. Mert ha én tanácsoltam valamit, az ezeknél az óvatos függetlenségieknél mindig bizonyos oppozicióval találkozott, hiszen attól féltek, hogy az én javaslataim

hátbatámadhatnák a háború és a német szövetség ügyét. Így, ha én valamit saját pártomban az apponyistáknál is keresztül akartam vinni, rendesen Andrássyt igyekeztem megnyerni. Erre föltaláltam Kolumbus tojását: mindig Tisza megbuktatásával álltam elő.

Az ellenzéki politika általános nehézségei a háború e szakaszában igen nagyok voltak. A hadüzenet napján valóban katonai diktatúra vette át a hatalmat az ország fölött. A kormány és a polgári közigazgatás a katonai diktatúra végrehajtó szerve lett. Egy önálló gondolat, egy önálló vélemény hangoztatása, ha nem volt összhangban az AOK szándékaival, a bevonultatást jelentette. Ha más hatalom nem is lett volna a kezében, ez az egy — hogy negyedrész-szabad emberekből bármely percben rabokat csinálhatott — úrrá tette az AOK-ot nemcsak élet és halál, hanem szabad szó fölött is. Megszületett ez a szó: *frontbüntetés*, amely nyilvánvalóan nem a háború első hónapjaiból származik, mert akkor senki az arcvonalba való kerülését, tehát az igazi életveszedelemmel való szembefordítását büntetésnek mondani nem merte, ha annak érezte is; de ezek a napok alaposan elmúltak. Maga a hadvezetőség alkalmazta büntetésül, sőt nevezte bűntetésnek az édes és dicső halál lehetőségének megadását. A háborúval szemben elfoglalt álláspontok tehát változtak. Változott maga a háború is, új meg új fázisokon ment keresztül, s egy háborúellenes politikának is egyre új módjai adódtak a megnyilvánulásra.

Megkezdtem a pártban, a parlamentben, a sajtóban az én külön álláspontom kidomborítását. Az osztrák parlamentet gróf Stürgkh nem hívatta egybe, Ausztriát formálisan is abszolutizmus kormányozta, és így a delegáció, az egyetlen parlamentáris külügyi fórum (amelyben a Függetlenségi Párt különben csak közjogi fönntartással vett részt) sem ülhetett össze. A magyar parlament a háború egész folyamán, nem úgy, mint az osztrák, együtt ült, és a Monarchia súlypontja ezzel áttevődött Budapestre. A munkapárt üdvrivalgásban tört ki e tény fölött. De ez a tény azt is jelenti, hogy e parlamentet a háború meghosszabbításának felelősségéből tetemes rész illeti. Népgyűlések tartására gondolni sem lehetett. Az én nyilatkozataim, noha korántsem mondtak meg mindent, ami a szívemen volt, a leggyűlölködőbb reakciót váltották ki a sajtó legnagyobb részében és a hivatalos világban. Velük tudatosan helyezkedtem ellentétbe. Ha ma átlapozom akkori közszereplésem emlékeit, csodálkoznom kell azon, hogy ezek a ma már közhelyjellegű nyilatkozatok hogy is válthatták ki azt a nagy vihart. Gyakran megtörtént, hogy

nyilatkozataimat fél év múlva megismételték azok, akik legjobban kikeltek ellenük. Amire én burkolt célzást tettem, arról gyakran nagyon rövid idő múlva nyíltan lehetett és kellett beszélni.

1914 végén és 1915 elején követeltem a választójog legszélesebb kiterjesztését. Andrássy Gyulának ekkor az volt a véleménye, hogy teljesen elgaloppozom magam ezekkel az időszerűtlen követelésekkel, mert hiszen a kutyát sem érdekli most az egész demokratikus haladás és a választójog. Ezt a szemrehányást, hogy a politikámmal együtt teljesen inaktuális vagyok, talán leggyakrabban hallottam. Az Andrássy családnak, mialatt francia fogságban voltam és visszatérésem után is, az volt a fölfogása, és ezt gyakran mondta menyasszonyomnak is, hogy azután a politikai kudarc után, amely engem a háborúval ért, legjobb, ha egészen visszavonulok. Amit Czernin és Károly király később láttak, hogy talán mégis jó, hogy van valaki, aki ha netán mégis elszámitották volna magukat, egy más orientációval megpróbálhatja megmenteni az országot: azzal szemben Apponyi és Andrássy és a többi németbarát politikusok vakok voltak.

A legmesszebb hangzó demonstráció és talán, mai szemmel nézve, csakugyan egyik leghelyesebb eszköz célom megközelítésére: a hadihitelek nyílt megtagadása lett volna. Én azonban csak távolmaradtam azokról az ülésekről, amelyeken a hadihitelekről szavaztak. Föl kellett volna állnom és kijelentenem: egy fillért sem! De ez mindenesetre kikapcsolt volna a politika gyakorlati tényezői közül. Magamra maradok, vagy olyan maroknyi csoporttal maradok, amely egyelőre csak erkölcsileg számít. Hogy az erős ember legerősebb egyedül, és hogy a nyíltan kimondott igazságnál, a nyugodt lelkiismeretnél nagyobb erő nincsen, azt csak később tanultam meg. Az adott helyzetet néztem akkor, a haditérképet, a pártviszonyokat és azt, hogy ezek között az adott viszonyok között mit tehetnék célom érdekében. Ezt szükséges tudni 1914 végén követett politikám ismeretéhez, amelynek fő iránya az volt, hogy a nagy vér- és pénzáldozatokat, amelyeket Magyarországtól követeltek, szociális és nemzeti téren nyújtandó ellenszolgáltatások nélkül ne adjuk meg. Tiltakoztam az ellen, hogy a magyar csapatokat a Monarchia legkülönbözőbb garnizonjaiba dobálják, és a fronton egyéb császári és királyi, majd német csapatokkal is összekeverjék, hiszen ezzel a magyar kormány és a magyar képviselőház a magyar csapatok áttekintésének és ellenőrzésének minden lehetőségét elvesztette. Következetesen hangoztattam, hogy a véráldozat fejében (de nem-

csak azért) mind nagyobb mértékben be kell vonni a népet az alkotmány sáncaiba. Sürgettem olyan törvények alkotását, amelyek a hadiözvegyek, hadiárvák és rokkantak javát szolgálják, amelyek jogokat adnak nekik az állammal szemben, és biztosítják megélhetésüket. Már ekkor, háborúellenes politikám első szakaszában, sem voltam soha, egy percig sem hajlandó a többi pártnak a hadvezetőséget dicsőítő lármájában részt venni. Ennek a parlamentnek legnagyobb bűnében, az ország népének félrevezetésében, nem vagyok részes. Tudtommal nem mulasztottam el egyetlen alkalmat sem, hogy a hadvezetőséget kritizáljam, és Magyarország külön érdekeit hangoztassam. Minden nagyobb győzelem után bankettre emlékeztetett a parlament. Kezdve a miniszterelnökön, valamennyi pártvezér fölállt, és ünnepelte a győzelmet, a hadvezetőséget, az uralkodó házat és derék katonáinkat. A katonák dícsérete ebben az összefüggésben frivol volt. Ezeken az üléseken, amelyeken a képviselőház újból meg újból lekötelezte magát a háborúnak, vagy nem vettem részt, vagy tüntető némasággal ültem a helyemen. Hiszem, hogy a hallgatásom beszédes volt. A képviselők ujjal mutattak rám, az összefont karokkal ülő ünneprontóra, nemegyszer fenyegetően emelkedtek felém a karok és röpködtek felém a gúnyolódó és sértő kiáltások, amelyeknek crescendójából egyre gyakrabban és műszenvedélyesebben csattantak ki ezek a szavak: „Hazaáruló!" — „Antantbarát!" — „Most menjen Oroszországba!" A győzelemnek idején fortissimo zengett a kórus, ha nem jól álltunk, könnyen tudta magát mérsékelni.

A hadikölcsön érdekében a pártok Apponyi kezdésére együttes fölhívást akartak szerkeszteni, amelyben minden magyar polgár kötelességévé tették, hogy megtakarított pénzecskéjét a háború feneketlen zsákjába dobja bele. Engem is fölszólítottak, hogy a Függetlenségi Párt nevében, mint annak elnöke, írjam alá a fölhívást. Kereken megtagadtam. Ez szörnyen bántotta Apponyit. A Függetlenségi Párt egységét mégsem bontotta meg, mert nem akarta külföldnek megmutatni, hogy a háború és a németbarátság dolgában a Függetlenségi Párt milyen erősen megoszlott.

A hadikölcsön-proklamáció aláírását már a frontról tagadtam meg. Amikor a negyvenévesek behívására sor került, önként jelentkeztem katonának. Hosszú tépelődés eredménye volt ez a lépés. Gyűlöltem a háborút, és 1915 márciusában, amikor már jobban kiismertem, még sokkal jobban gyűlöltem, mint azelőtt. Békében nem voltam

katona, de most sor alá kellett állnom. Nálam sokkal gyöngébbeket, gyermekeket, korán megöregedett embereket, betegeket, hibásakat is besoroztak, és ha engem nem soroztak volna be, azt csak nevemnek köszönhettem volna. Ilyen kivételt el nem fogadhattam. S még sokkal inkább meg kellett akadályoznom azt, hogy valamely rokonom közbenjárjon és kérjen számomra valamit. Maradt volna, ha politikusi kötelességeimnek megszakítás nélkül akartam eleget tenni, a fölmentés eszköze. Ehhez nem nyúlhattam, mert ez bizonyos fokig lekötelezettséget jelentett volna a fölmentőkkel szemben. Hogy a francia fogság idejéből semmiféle kötöttséget nem hordtam magamban, hogy úgy hagytam el Franciaországot, hogy semmire becsületszavamat nem adtam: arra e könyv olvasói talán még emlékeznek.

Mi szólt a bevonulás mellett? A kövészárok igazi hangulatával csak a lövészárokban ismerkedhettem meg. Azok a szegény emberek, akik a lövészárok nyomorúságában sínylődtek, soha sem értették volna meg, hogy én nem kiváltságaim kihasználásával, hanem elvi okokból, mint a háború meggyőződött ellensége, nem megyek közéjük. Emberi közösségem a jövendő, sejtett és kívánt, demokratikus Magyarországgal sohasem lehetett volna teljes, ha nem osztozom becsületesen a szenvedésben, amelyben ez az új Magyarország megszületik.

Ha mint politikus néztem a dolgot, természetesen nem volt vitatható, hogy itthon maradva közelebb vagyok az intrikák fészkéhez, és ezzel a dolgok alakulásába való belenyúlásnak, a cselekvésnek lehetőségéhez is. Ámde fejemhez vághatják, hogy könnyű páholyból filippikázni. Ha ennek a szemrehányásnak lehetősége elesik, élesebben és fesztelenebbül folytathatom politikámat.

Ma belátom, hogy ennek a szemrehányásnak lehetőségét ki kellett volna kapcsolnom, amikor azt latolgattam: mi szól a jelentkezés ellen és mi szól mellette. Nyugodtan meg kellett volna várnom, amíg elhangzik, és szembe kellett volna szállnom vele. Mi az, hogy páholyból filippikázni? A szemrehányás csak akkor vághatott volna elevenbe, ha én a béke ellen dörögtem volna filippikákat. Én azonban a háború ellen fordultam volna olyan helyről, ahol nem fenyegetett életveszedelem — és azért fordultam volna ellene, mert azt akartam, hogy a harctéren levő milliók is menekülhessenek az életveszedelem elől, amelynek közelsége remegő és gyilkoló állatokká aljasítja őket. Ha még egyszer visszanézek akkori lelkiállapotomra és egyetlen erős motívumba foglalom össze vala-

mennyit, amely együttvéve a frontra kihajtott, ezt kell mondanom: nem akartam gyávának látszani. Nem voltam gyáva elviselni a veszedelmeket, amelyeket számtalan szegény embertársamnak el kellett viselnie. És a látszat, hogy mégis az vagyok, akkor még elviselhetetlennek tűnt föl előttem.

A nazarénus Krisztust látja maga előtt, fülében csöng az ötödik parancsolat, és amikor kezébe nyomják a fegyvert, szelíden azt feleli, hogy ő vallása parancsai értelmében nem öl. Az Írás szerint, aki fegyvert emel, fegyver által vész. Az osztrák-magyar hadsereg nazarénus katonái, akik fegyvert nem emeltek, sok esetben vesztek el fegyver által, mint például Dilber, akinek kivégzéséhez Stőger-Steiner, a Monarchia későbbi hadügyminisztere is beleegyezését adta. A nazarénus álláspontot helyesli és tanácsolja Tolsztoj is, de a passzivitás — hősies passzivitás —, amelyet követel: az én természetemtől távol van. A harcos antimilitarista szembeszáll a hatalommal, amely testvérei megölésére akarja kényszeríteni, megtagadja a parancsot és a front előtt felkoncolják.

Nos, én megértettem a morális nagyságot, az igazi bátorságot, amely ezekben az attitüdökben van, de magamra nézve kötelezőnek elfogadni a példát, amely a példaadónak bizonyára teljes benső kielégülést, tökéletes megnyugvást hozott: ezt nem tudtam és nem akartam. Politikus voltam, és nem lehetett célom, magamat föláldozni, hanem inkább: a többieket megmenteni. Hogy nem lett volna-e helyesebb, igazabb, sőt politikusabb is, semmit sem adva a látszatra, a bevonulás dolgában is úgy cselekedni, ahogy elveimnek megfelelt: erre nagyon sokszor gondoltam akkor is, és ma azt hiszem, valóban helyesebb lett volna. Az a látszat, amelytől féltem, eloszlott volna, és a következmények engem igazolnak. Mindenesetre bátrabb lett volna: gyávának látszani.

Amikor eldöntöttem, hogy önként fogok jelentkezni katonának, azért, hogy katona lehessek, ezzel a fegyvernem választásának szabadságát biztosítottam magamnak. A kiképzés alatt a parlament székhelyén akartam maradni: fiatal férj voltam, és első gyermekem születését vártuk, ezért fektettem súlyt arra hogy ne kelljen eltávoznom Budapestről; mint lovas ember, a pesti első honvéd huszárezredbe jelentkeztem. 1915 áprilisában vonultam be, és június 9-én *Becsületszó — papírronqy* cím alatt azt írta a *Matin*, hogy én, aki becsületszavamat adtam arra, hogy nem fogok harcolni az osztrák hadseregben, mihelyt erre a becsületszóra hazaengedtek a

francia fogságból, önként beléptem egy huszárezredhez. Gróf Szécsen Miklós, volt párizsi nagykövetünk, sietett a hírt a *Matin*ből kivágni és nekem elküldeni annak bizonyítására, milyen eszközökkel dolgoznak a francia újságok még olyanok ellen is, akik franciabarátokként ismeretesek. A *Matin* hírében a „mihelyt" és a „becsületszó" nem igaz; ami az „önként"-et illeti, az olvasó már tudja, hogy ennek a dolga miképpen áll.

Amit én tapasztaltam páréves katonáskodásom alatt, megerősített pacifista meggyőződésemben. Katonai kiképzésem után mint az 1. honvéd huszárezred zászlósa jelentkeztem frontszolgálatra a legelőbb induló menetszázadba. Feleségem éppen első gyermekünk születését várta. 1915. szeptember 10-e körül kellett volna elindulnunk, s érthető idegesség fogott el, amikor a szülés egyre késett, mert attól féltem, hogy el kell mennem anélkül, hogy a gyermek születését bevárhatnám. Szerencsémre a menetszázad sem indult el az eredetien tervezett időben. Végre megszületett kislányom, Éva, és két napra rá már indultunk is. Sokkal később tudtam csak meg, hogy a menetszázad elindításával nem véletlen szerencséből késtek, hanem feleségem egyik befolyásos rokona az én tudtomon kívül, hátam mögött, tudva, hogy én nem tűrném, kieszközölte, hogy a menetszázad addig Pesten késlekedjék, amíg a gyermekem meg nem születik. Vajon hány szegényembernek, parasztnak, munkásnak kedvéért történt ez meg a háború alatt? Nem hiszem, hogy akár ellenségeinknél, akár Németországban ilyesmit megengedtek volna.

Amikor a harctérre kerültem, báró Apor tábornok, hadosztályparancsnok, rögtön kijelentette, hogy a hadosztálynak szüksége van még egy tisztre, és engem az ő parancsára, legnagyobb meglepetésemre, a hadosztálynál visszatartottak. Természetesen: ez is rokonunk titkos közbenjárásának eredménye volt. Én rövid ideig maradtam itt, és az első alkalmat fölhasználtam, hogy kimehessek a frontra.

A hadosztály-parancsnokságon rengeteg sok tisztet találtam, akiknek a világon semmi dolguk nem volt. Mondhatom, könnyű, vidám, kellemes, veszélytelen, jó élet folyt itt, a háború fáradalmait és borzalmait csak hírből ismerték. Egy nap azt a hírt kaptuk a hadosztály-parancsnokságon, hogy jön hozzánk a hadseregparancsnok, Pflanzer-Baltin, szemlét tartani, és ezért másnap a tiszteknek parádéra ki kell lovagolniok. Nemsokára azt a meglepő parancsot

kaptam, hogy legtöbb tiszttársammal együtt maradjak otthon, parancsnokunk, Apor tábornok csak néhány vezérkari és parancsőrtiszt kíséretében vonul ki a parádéra. A parancsnak megörültem (sohasem szerettem az ilyen parádékat, Pflanzer-Baltin látására sem vágytam), de azért furcsának találtam, hogy majd mindegyik tisztet otthon hagyták. Érdeklődtem tehát, mi ennek az oka? Magyarázata rövid, de érthető volt. Bennünket Apor tábornok egyszerűen eldugott a szemle elől. Szégyellte, hogy annyi fiatal tiszt hemzseg körülötte tétlenül a parancsnokságon. Különben is a szabályzatok szerint sem lett volna szabad ilyen sok tisztet itt tartani, és hogy ezt leplezze, Apor csak annyi tisztet vitt magával a parádéra, amennyit a szabályzat megenged! Amikor ezt megtudtam, azonnal felkötöttem a szolgálati övemet, kihallgatásra jelentkeztem a tábornoknál, és kértem, hogy rögtön helyezzen ki ezredemhez a frontra. A hadosztály-parancsnokság tisztjei nagyon zokonvették ezt az elhatározásomat. Azt tartották, hogy eljárásom nem volt kollégiális, mert megzavarta az ő nyugalmas és kényelmes táborozásukat. Ők tovább lelkesedtek biztos helyükön a háborúért, én hamarosan a fronton, lövészárokban voltam.

Általában a mi hadseregünknél mindenütt észre lehetett venni azt a nagy különbséget, amely a fronttisztek és a hadosztálytisztek között fönnállott. A csapattisztek és vezérkariak közt még nagyobb volt az ellentét. A két kategóriában levők úgy gyűlölték egymást, mint az ellenséget. A fronttisztek, akiknek csak rosszban volt részük, a mi hadosztályunknál Etappenschweinnak hívták a parancsnokságnál levő tiszteket, ezek pedig Frontcanaille-nak a lövészárokban levőket, akiknek bizony sem kedvük, sem idejük nem volt szépíteni, tisztogatni, ápolni magukat.

Akinek összeköttetése, protekciója volt, hátul biztos födözékben ült. Kivétel elvétve akadt, de vérbeli arisztokratáknál a lehető legritkábban. Olyan eset is fehérholló számba ment, mint báró Hazai Bélának, az akkori magyar honvédelmi miniszter fiának az esete. A fiatal Hazai megsebesült a harctéren, és az apja kieszközölte, hogy fölgyógyulása után Pflanzer-Baltin tábornoknál parancsőrtiszti beosztást kapjon. Egy nagy parádé alkalmával Pflanzer megdícsérte a hősiesen viselkedett báró Hazai Bélát, gratulált neki sebe begyógyulásához, és mindjárt közölte is vele, hogy maga mellé veszi parancsőrtisztnek. Hazai Béla kilépett az arcvonal elé, és az egész ezred előtt azt válaszolta, hogy szégyellné magát, ha fia-

tal ember létére ezt a biztos födözéket elvenné öregebb tiszttársai elől, akikre otthon családjuk vár. S ezt egy oly hadosztálynál mondta, ahol az arisztokrata és dzsentri jeunesse dorée csak úgy hemzsegett! Ez a megleckéztetés különösen közelről érintette viruló egészségű fiatal sógoromat, gróf Battyhány Gyulát és Wekerle Sándor volt miniszterelnök fiát, akik ezt neki sohasem tudták megbocsátani. Hazai zsidó volt; később mint repülőtiszt elesett.

El lehet képzelni, milyen volt a helyzet a legénységnél, ha a tisztek között is ily borzasztó különbségek voltak. Urmánczy Nándor képviselő társam a parlamentben bátor hangon adott kifejezést annak, hogy mennyi sérelem és meggyalázás érte az osztrák vezérkar és tisztek részéről a magyar katonákat. Látta a nemzeti sérelmeket, nemzeti érzésünknek, nyelvünknek, zászlónknak meggyalázását, de nem vette észre a mély társadalmi ellentéteket, a szegényeknek nagy, külön szenvedéseit. És ha később Fényes László, maga is régi magyar úricsalád sarja, igazán lelke mélyéig megrendülve, szenvedélytől földúlt hangon panaszolta el a képviselőházban a szegény ember búját-baját: kinevették, lehurrogták.

Irtózatos nyomort láttam a front mögött is. Egyszer egy bukovinai városban meglátogattam betegen fekvő öcsémet. Itt hallottam egy fűrészgyári igazgató leányáról, akit egy katonai parancsnok a haditörvényekre hivatkozva lehajtatott munkára és luesszel megfertőzte. Az éhség annyira demoralizálta itt a lakosságot, hogy az asszonyok és leányok egy konzervskatulyáért adták oda magukat a katonáknak.

A véletlen úgy hozta, hogy rohamban sohasem vettem részt, és így erről a nagy élményről tapasztalatból nem szólhatok semmit sem. Reám lőttek, de én nem lőttem soha. Tiszttársaim ebéd után ugyan megkínáltak a fegyverrel és azzal, hogy a géppuska pattogtatásával szórakozzam, szóval, hogy élő emberekre, oroszokra, vadásszam, de én e sportból nem kértem.

1916 húsvétján a Sloteria-paltóra kijött egy tábori pap gyóntatni. Én bizony nem tudtam megállani, hogy egypár kérdést ne intézzek hozzá:

— Minek jön ki ide hozzánk, tisztelendő úr? Gyóntatni? Mit gyónjanak Önnek ezek az emberek? Azt, hogy embert ölnek? Hiszen erre a tettükre Ön adta és Ön fogja adni az áldását! Ha jól tudom, roham előtt Ön szokta megáldani a gyilkolni induló csapatokat! Mit tehet Ön akkor, ha egy katona lelkiismeretében úgy

érzi, hogy a parancs ellenére gyilkosságot követett el akkor, amikor megölt egy oroszt? Vagy ha a katona azt fogja érezni, hogy a paranccsal csak födözte magát, amikor igazság szerint pillanatnyi személyes bosszúmotívumból ölt? Én nem fogok Önnek meggyónni, mert aztán, ugye, meg kellene fogadnom, hogy nem ölök és ez, Ön be fogja látni, a szolgálati szabályzatba ütközik.

A tábori pap csóválta a fejét, és rosszallóan ezt felelte:

– Nem jó viccelni, gróf úr. Nem jó töprenkedni. Nem jó töprenkedni. Majd elintézik azt odafönt!

KÍSÉRLET AZ OLASZ BEAVATKOZÁS MEGAKADÁLYOZÁSÁRA

A háború első telén a Kárpátokban álltak az oroszok, és attól lehetett tartani, hogy áttörik a frontot, elözönlik Magyarországot. A Függetlenségi Pártnak vezetésem alatt álló frakciója ekkor abban látta hivatását, hogy egy fenyegető invázió idején Magyarország ne kapjon újabb ellenségeket a nyakára. Egy olasz beavatkozás vészfelhői akkor már sötéten tornyosodtak a láthatáron. Románia a háború kérdésében egyetértést teremtett Olaszországgal. A román beavatkozás magyar szempontból még veszedelmesebb volt.

Hazaérkezésem óta többször foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy régi olaszországi összeköttetéseimet fölhasználva, nemcsak tájékozódom az ottani viszonyok felől, hanem esetleg olyan tárgyalásokba is bocsátkozom, amelyek az olasz háború kitörését megakadályozhatták volna. Leginkább báró Sidney Sonninóra, a külügyminiszterre gondoltam, akit Rómából régebbről ismertem. Gondolatomat több ízben közöltem barátaimmal, és ők is helyeselték terveimet. Csak nem volt emberünk, akit a föladattal megbízhattunk volna. Ebben az időben már csak nehezen lehetett kijutni Olaszországba.

Gróf Batthyány Tivadar, Beck Lajos és Lovászy Márton képviselők azonban 1915 január végén tudomást szereztek arról, hogy dr. Török János görögkatolikus lelkész, egyházmegyéje megbízásából, hosszabb időt Rómában fog tölteni. A három képviselő, amikor Török Jánost megismerte, elhatározta, hogy megkéri őt: tájékoztassa az olasz közvéleményt és az olaszországi felelős tényezőket a mi frakciónknak a háborúról való fölfogásáról. Beck Lajos fölutazott Törökkel Bécsbe énhozzám, aki akkor a Cottage-szanatóriumban kezeltettem magam a trópikus láz ellen, és én, beleegyezvén dr.

Török küldetésébe, 1915. február 5-én ajánlólevelet adtam neki herceg Scipio Borghese-hez és báró Sidney Sonnino olasz külügyminiszterhez.

Ezután Pestre utaztam, és fölkerestem Martin Franklint, az olasz főkonzult. Főleg azt óhajtottam megtudni: mily értékű volna Olaszországra nézve egy magyar ellenzéki párt hangulatáról való tájékozódás. Martin Franklin, beszélgetésünk eredményeképpen, sifrírozott táviratban jelentette Sonninónak Török érkezését. Török elutazott Rómába, de, mert február hó folyamán nem tartotta a külpolitikai helyzetet megfelelőnek, Sonninót csak március 12-én kereste fel. Az olasz külügyminiszternek Török János a Károlyi-frakció fölfogása gyanánt előadta a következőket:

A Függetlenségi Párt szükségét érzi annak, hogy az olasz királyi kormányt fölvilágosítsa a magyarság igazi hangulata felől. A magyar népet, e nép millióit nem a „hivatalos Magyarország", hanem a Függetlenségi Párt képviseli. A mostani kormány, Tisza kormánya, lehetetlenül szűk választójognak és bíróilag is megállapított választási korrupciónak köszöni életét. Ha tehát az olasz királyi kormány számára értékes a magyarság igazi fölfogásának megismerése: a Függetlenségi Pártot kell meghallgatnia.

Magyarország szorongó aggodalommal várja a háború végét. A békevágy itt általános. Ennek fő oka az, hogy a háború kimenetele, bárminő legyen is az, mindenképpen megzavarja egészséges fejlődésünket. Mindnyájan tudjuk, hogy ez a háború hangsúlyozottan német érdekekért folyik, a németek Keletre való törekvésének szolgálatában áll, és mi félünk attól, hogy a háború végével vazallusai lennénk a németeknek és piacunk a német produkció levezető csatornája lenne.

Török János kifejtette azután az olasz külügyminiszternek, hogy amikor a jelenlegi szorongatott helyzetben az olasz kormányhoz fordulunk, nem hivatkozunk a magyarok és az olaszok között fönnálló évszázados barátságra, hanem csak az olasz nép szemmel látható életérdekeire. Ezekre hivatkozva véljük azt, hogy egy önálló, független Magyarország elsőrangú olasz érdek, sőt Európa tartós békéjének is egyik legfontosabb biztosítéka.

Hiszen Magyarország nem szláv és nem germán alakulat. Nem olyan hatalmas, hogy területi aspirációi lehetnének (például a Balkánon), viszont elég erős arra, hogy más államok ilyen törekvéseinek útját állja. Olaszország tehát nagyon jól járna, ha Magyarországot leendő

szövetségesének szerezhetné meg, és Magyarország barátsága kedvéért bátran mellőzhetné Romániát. Török tehát azt szuggerálta Sonninónak, hogy nem szükséges háborút indítania, céljait békés úton is elérhetné, ha támogatná Magyarország függetlenségi törekvéseit. Ha a Monarchia a perszonálunió alapjára tér át és föderalizálódik: minden olaszellenes imperializmusát föladva, mindjárt kisebb nyomást gyakorolna Olaszországra. Egy föderalizált Monarchia, amelyben Magyarországnak ilyen erős a helyzete, nem is gondolhatna arra, hogy az odaadandó Trentinót revánsháborúval visszavegye.

Sonnino tudomásul vette ezt az információt, két héten belül még kétszer kérette magához Törököt, és március 24-én azt üzente a pártnak Törökkel, hogy Török gondolatait tolmácsolta a legilletékesebb tényezőknek, és a tényezők azokat rokonszenveseknek találták. Hogy e tervekből valóság legyen, ahhoz, elismeri, szükség lehet olasz segítségre, ő ezt a segítséget kilátásba helyezi, de ismerni akarja erőviszonyainkat, akcióképességünket és a többi. — Sonnino hajlandó a többi nagyhatalommal való tárgyalásaink lehetőségét megteremteni, azonban mindenekelőtt azt tanácsolja, hogy igyekezzünk Romániával megegyezni. Hajlandó Törököt Bratianuhoz, akit Bukarestben a legbefolyásosabb embernek tart, a bukaresti olasz követ útján ajánlani. Kéri őt, hogy mindezt megbízóival személyesen közölje, és számítva arra, hogy Rómába vissza nem térhet, megadja neki a lehetőséget, hogy a párt válaszát számjeles sürgönyben közölje.

Török Pestre jött és közölte a föntebbieket velünk; mi, Justh Gyulát és Justh Jánost is bevonva tanácskozásainkba, az emberünket ismét leküldtük Rómába, hogy Sonninóval közölje a következőket:

Mivel Magyarországon a tizennyolc évesektől az ötven évesekig már mindenki katona, mozgalmunk célja csak a béke, és egész akciónk csak békeakció lehet. Formája: demonstrációk a parlamentben, az utcán, a sajtóban. Ennek is megvannak a maga belső és külső föltételei.

Emberünk április 9-én újra fölkereste Sonninót, és átadta neki az üzenetünket.

Április 22-én Sonnino tudomására adja Töröknek, hogy május elején fölbomlik az olasz—osztrák szövetség, és hogy május végén, „se Dio non fa miracolo — fa guerra". (Ha Isten csudát nem tesz — háborút csinál.). Sonnino telefonon bejelenti Törököt az angol

nagykövetnek, Rennell Roddnak, aki azon a véleményen van, hogy Töröknek Bratianuval is kellene beszélnie. Rennell Rodd az angol kormánynak futárral tétet jelentést Török információiról.

Török április 27-én számol be megbízóinak, akik Török olasz tapasztalatait közlik Andrássy Gyulával. Andrássy azután személyesen is meghallgatja Törököt, és eredetien elfoglalt álláspontján változtatva, fait accomplinak tekinti az olasz háborút, és kifejezi azt a véleményét, hogy Török visszatérve Rómába, közölje az olasz külügyminiszterrel az akkor fölmerült koncentrációs kabinet gondolatát.

Amikor Török visszatér Olaszországba, ott kormányválság tör ki Giolitti körül, aki nem akarja a háborút. Sonnino a kormányválság alatt két ízben fogadja, egy nappal a hadüzenet előtt és egy nappal az után, fontos kijelentéseket tesz neki, és, hogy a háború folyamán is lehetséges legyen érintkeznie a Függetlenségi Párttal, dr. Török János számára laissez-passer-t állíttat ki.

Miután Török visszaérkezett Budapestre, megbízói ezt az akciót a magyar kormánnyal, az osztrák kormánnyal, a külügyminiszterrel és a királlyal közölték. A közlés átadója gróf Andrássy Gyula volt. A közlés szövege a következő:

> Gróf Károlyi Mihály, gróf Batthyány Tivadar, Beck Lajos és Lovászy Márton képviselők, akik a háború kitörése óta nagy aggodalommal figyelték a külpolitikai eseményeket, kötelességüknek tartották a semleges államok és ezek közt elsősorban Románia, Olaszország és Görögország viselkedését a lehető legnagyobb figyelemmel kísérni, és igyekeztek ez országoknak nemcsak közhangulatáról, hanem lehetően a hivatalos körök tervei és szándékai felől is alapos információkat szerezni.
>
> Ebbeli eljárásuk körében az olasz háború kitörése előtti időkben ismételten Rómába küldött egy barátjuk révén sikerült nekik hónapokra előre a hivatalos Olaszország terveiről és szándékairól az események által mindig teljesen igazolt értesüléseket kapni. Így már februárban kaptak autentikus információkat arról, hogy, elmulasztatván a Monarchiának a kellő időben való komoly akciója a béke fönntartása érdekében, a háború Olaszországgal elkerülhetetlen lesz. Március végén értesültek arról, hogy Olaszország intervenciója május második felében biztosra vehető. (Sonnino a barátjuknak szó szerint azt mon-

dotta, hogy hacsak Isten csodát nem művel, a háború elkerülhetetlen.)

Minthogy az olasz irányadó férfiak barátjuknak ennyire igaz információkat adtak, nevezett képviselők, tudván azt is, hogy Olaszország a hazánkra legnagyobb horderejű kérdésben, a román probléma ügyében d'accord jár el Romániával, mindaddig, amíg Olaszország semleges marad, ottani értékes és immár bevált összeköttetéseit a haza és király érdekében értékesíteni múlhatatlan kötelességüknek tartották, és újból Rómába küldötték barátjukat, a következő instrukciókat adván neki:

Hívja föl az olasz kormány figyelmét azokra az erkölcsi kötelezettségeire, amelyek a tradicionális olasz—magyar barátság kapcsán Magyarországgal szemben kvázi arra kötelezik, hogy a magyar állam vitális érdekeit a mai súlyos helyzetben is az azokat veszélyeztetőkkel szemben lehetően megóvja.

Különösen hívja föl az olasz kormány figyelmét arra, hogy a Monarchia területi épségének minden megcsonkítása — így Erdély veszélyeztetése is Románia részéről — és a Fiuméra és a magyar tengerpartra vonatkozó olasz és szláv aspirációk, a Monarchiára és különösen Magyarországra nézve minő következményekkel járnának. És mivel eddig tényleg nagy előzékenységgel fogadták látogatásait, igyekezzék az olasz kormánynak a föntiekre való szándékai felől tájékozódni.

A kiküldött az olasz politikai krízis alatt és annak megoldása után is talált alkalmat arra, hogy értekezhessék Sonninóval, aki lényegében a következőket mondotta neki:

Noha az olasz közvélemény egyhangúlag követeli az olaszok lakta vidékeknek Olaszországba való beolvasztását, mégis pozitív ígéretet tesz, hogy a Fiuméra és a magyar tengerpartra vonatkozó törekvéseket elejti, és Romániának Erdélyre vonatkozó igényeit teljes súlyának igénybevételével lekompítani igyekszik, ha magyar részről csak annyi előzékenységgel találkozik, hogy az ország minden politikai pártját — tehát a békeirányzatot képviselő tényezőket is — magában foglaló kabinet alakul, amely béke-hajlandóságát azzal a negatívummal dokumentálja, hogy tagjai sorában gróf Tisza István — akit a külföldön a háború spiritus rectorának tartanak — helyet nem foglal.

Ezt a nyilatkozatot Sonnino június közepéig állja.

Minthogy a dinasztiának, Magyarországnak és a kettős Monarchiának legeminensebb érdeke, hogy Románia bennünket meg ne támadjon, az említett képviselők hazafias és dinasztikus szempontokból kötelességüknek ismerik a föntieket a legbizalmasabb használatra tudomásra hozni, de teszik ezt azért is, hogy egy ilyen vitális érdekű közlés elmulasztásával a következményekért lelkiismeretüket felelősség ne terhelje.

Illetékes helyről jövő kívánságra az eddig közlöttek bővebb igazolása, valamint esetleg fölvetendő kérdésekre válaszszerzés lehetséges.

A hadbíróság később, 1917-ben és 1918-ban, lázasan kutatott Sonninóval való üzenetváltásunk részletei után. Török Jánost, aki később tábori lelkész lett, a háború utolsó évében valami jelentéktelen és hamis váddal terhelve Szegeden katonai börtönbe vetették, de tulajdonképpen csak a velem való összeköttetései miatt tartották fogva, hogy engem terhelő vallomást csikarjanak ki belőle. A hadbíróság azt akarta megállapítani, hogy én hazaárulást követtem el. Nem kevéssé csodálkoztak az urak, amikor bebizonyítottam, hogy ezeknek a tárgyalásoknak tényéről gróf Andrássy Gyula útján Ferenc József, Burián, Tisza és Stürgkh is tudtak, sőt hogy báró Buriántól, a külügyminisztertől, köszönetet is kaptunk fáradozásunkért. Gondolom, egy kissé meg is érdemeltük. Ha mást nem is értünk el, hát nyitva tartottunk egy utat, amelyen tárgyalni lehetett volna Olaszországgal, azzal az állammal, amely később a Monarchia tulajdonképpeni fő ellensége lett. A külügyminisztérium tudta, hogy általunk ez az út rendelkezésére áll.

MITTELEURÓPA

Nem sokkal a mi római demarche-aink után az orosz harctéren nagy sikert arattak a seregek: a gorlicei áttörés fölszabadította a Monarchia megszállt területeit. Én, aki eleddig, valahányszor békéről és hadicélokról próbáltam beszélni, mindig azt a választ kaptam, hogy minderről nem is lehet szó addig, amíg olyan szorongatott helyzetben vagyunk: a változott helyzetet fölhasználva most rámutathattam arra, hogy még ama hivatalos körök fölfogása szerint is nyilvánvalóan elkövetkezett az a perc, amikor a háború befejezéséről beszélni lehet. Hadicéljainkat már akkor nyíltan és világosan ki kellett volna mondanunk. Ez a hadicél nem lehetett volna más, mint régi birtokállományunk sértetlen megőrzése. De ha ezellen Gorlice után még azt vethették, hogy a szerbek, akiknek először üzentünk háborút, Arangyelovácnál megverték seregeinket és kidobták az országból, ami presztízsünkön a délszláv világ szemében nagy csorbát ütött: az 1915. évi őszi hadjárat után, amelyben a Monarchia, Németország és Bulgária egyesült seregei kiköszörülték a szerb Marathónnál a mi fegyvereinken esett csorbát, elfoglalták Szerbiát és lehatoltak egészen Durazzóig: — valóban azt lehetett hinni, hogy elérkezett a perc, amikor a mi felelős államférfiaink a béke fölajánlását sürgős kötelességüknek fogják ismerni. Magyarországnak, Tisza Istvánnak, lett volna föladata az, hogy Ausztriát és Ausztrián keresztül Németországot tisztességes béke fölajánlására kényszerítse. Az annexionista áramlat Németországban akkor még nem volt olyan erős, a kancellár is még valamivel keményebben fogta a gyeplőt, mint később, amikor Németország fátuma Ludendorffban olyan embert tett az ország tényleges parancsnokává, akinek féktelen hatalmi vágya és korlátlanul érvényesített katonai szem-

pontjai mellett a mindenkori polgári vezetés eltörpült. Igen nagy baj volt, hogy, amint csakhamar kiderült, Németország és a Monarchia között nem volt semmiféle megállapodás győzelem esetére. Amíg a szövetségesek ezen a ponton nem teremtettek egymás között tiszta helyzetet, a Monarchiának még Belgium Németországhoz való csatolásáért is szolidárisan harcolnia kellett, holott Belgium föltétlen visszaadása volt a béke múlhatatlan föltétele.

A győzelmek, ha föl is szabadították a Monarchia területét, megmutattak egy új fenyegető veszedelmet: Mitteleurópa német koncepcióját. Naumann ragyogó könyvére gondolok, amelynek jelentőségét nem az adta meg, hogy egy kitűnő publicista nagyszabású tervét adta elő megvesztegető formában. hanem az, hogy nagyon is elterjedt, és nagyon mértékadó helyeken osztott gondolatmenetek lezárását és összefoglalását nyújtotta. Nem tagadható, hogy ez a könyv nemcsak a német közvéleményt, hanem a Monarchiáét is sokáig és erősen foglalkoztatta. A háború első fele győzelmi ideológiájának tiszta és a történet számára maradandó kifejezése e könyv. Alapgondolata: megörökíteni a háború utánra a központi hatalmak szövetségét, a német hegemónia kiépítésével, a német világuralom biztosítására. Merész szókimondása először legnagyobb németbarátainkat is meghökkentette — és csudálatosnak látszó, de némileg megmagyarázható módon a radikális tábor egyes gondolkodói tették magukévá, bizonyos fönntartásokkal, a Naumann-féle terv egyik vezérgondolatát: Közép-Európa organizációját. Később kiderült, hogy az ő ideáljuk — egy jobban és fejlettebben organizált Közép-Európa, amely, az ő fölfogásuk szerint, egy lépés lett volna az Európai Egyesült Államokhoz — egyáltalán nem esett össze Naumann Mitteleurópájával, mert Naumann Mitteleuropája, az ő tervének logikus következményeképpen, legelsősorban katonaian, tehát alacsonyabban organizált alakulat lett volna, és így az ő nagy, békés koncepciójuknak voltaképpen ellentéte. Én elejétől fogva abban láttam a közép-európai koncepció magvát, hogy Berlintől Bagdadig úgynevezett alállamokkal kívánta szegélyezni az utat, amelyek mind egy főállamhoz tartoztak volna; de ez a főállam nem Közép-Európa lett volna, nem egy közép-európai államszövetség, hanem — így láttam én — egészen egyszerűen: Poroszország. Németbarát politikusaink, akiket a terv merészsége először megdöbbentett, lassacskán kezdtek mégis megenyhülni iránta, kivált akkor, amikor hivatalos helyen olyan nevet adtak neki, amely új ízét elvette és

erősebben a meglevő állapotokhoz kapcsolta az egészet. A szövetség mélyítése volt ez a név: és a szövetség mélyítésének jegyében folytak a spaai és később a salzburgi tárgyalások. A szövetség mélyítése: ez játék volt a szavakkal; mélyebben a szövetség a húsunkba már nem vághatott. A szövetség mélyítése: a szövetség megörökítése, tartós gazdasági, majd állami kapcsolattá való átváltoztatása volt — és ez az állami kapcsolat nem egyenjogú felek közt jött volna létre, hanem már megkötésekor vazallus gyanánt kötött volna oda a porosz hűbérúrhoz és, kiépítve, hódításokra készülődő és hódításokra utalt állam korlátlan hadkötelezettségű gyarmatává süllyesztett volna. A katonai inspekciók már Naumann könyvében is nagy szerepet játszottak. Ő kölcsönös katonai inspekciókról szólt. De a háború tanúsága mindenkit meggyőzhetett arról, hogy ez a kölcsönös fölügyelet a mi hadseregünknek a németbe való beleolvasztását jelentette volna.

Bécsben nagy idegességgel fogadták Közép-Európa eszméjét. Ferenc Ferdinánd köre, amely a trónörökös halála után is összetartott, az ősz uralkodó politikusait a konopischti gondolatkör értelmében igyekezett befolyásolni, és még mindig föderatív állammá akarta átalakítani a Monarchiát; mindent megtett arra, hogy a berlini befolyástól szabaduljanak. Közép-Európa: Hohenzollern-birodalom lett volna, és egy ilyen Közép-Európában a Habsburgok is csak a Hohenzollernek legelőkelőbb szatrapái. Márpedig Ferenc Ferdinánd tanítványai nem a Habsburgok alkonyáról, hanem a Habsburgok új virágkoráról álmodoztak, egy más, nem éppen naumanni értelemben átfogó, katolikus, de, természetesen, szintén konzervatív jellegű Közép-Európáról, amelynek lehetőségét Naumann terve, ha megvalósítják, keresztezte vagy elnyelte volna. Az ilyen gondolatok számára Bécs jobb talaj volt, mint Budapest, mert az osztrák hazafiság (ha ugyan volt ilyesmi) semmi esetre sem dualizmust jelentett, hanem centralizmust és revánsot Sadováért.

A magyar dualisták gondolatvilága azonban a háború tapasztalatai következtében és a Mitteleuropa-terv hatása alatt is jelentős változáson ment keresztül. Miután sokáig csak sugdolóztak ezekről a dolgokról, a Tisza vezetése alatt álló munkapárt egy része és a nem hozzám, hanem Apponyihoz közelálló negyvenyolcasok nyíltan kezdték hirdetni, hogy legjobb volna Ausztria feje fölött szövetségre lépni a Hohenzollernekkel. A Habsburg-dualizmus helyett egy Hohenzollern-dualizmust álmodtak ezek az urak, egyelőre a Mo-

narchiának és Németországnak olyan szoros szövetségét, amely idebenn inkább a magyarságra, mint a tehetetlen osztrák-németségre támaszkodik. Valahogy azt akarták, hogy a német támogatás — és a magyaroknak a Hohenzollernekkel való barátsága — a Monarchián belül döntően biztosítsa a magyarság túlsúlyát. A gondolat érlelődésének ebben a stádiumában mögéje álltak azok a bankok, amelyekben a német tőke parancsolt. De legnagyobb támasza volt az országot vezető agrárfeudalizmusnak az az érzése, hogy ha beeresztjük az olcsóbb német ipartermékeket (agyonütve sajátjainkat) és ha egyúttal a magyar mezőgazdaságnak új kiviteli piacot teremtünk Németországban: akkor megmenekülünk Magyarország indusztrializálódásának nagy veszedelmétől. Ezeknek az uraknak a német szövetséggel támogatott osztrák dualizmus a múltban is elsősorban is gát volt a demokrácia és a szociális haladás ellen. Most, hogy Ausztria gyöngének bizonyult, a németekkel az osztrákok feje fölött való direktebb szövetkezés adta volna meg ugyanezt: biztosítékot a demokrácia és a szociális haladás ellen. (A német agráriusok féltek a magyar agráriusok és a német plutokrácia e tervezett szövetségétől, mert közös vámterület esetén a magyar mezőgazdaság terményeinek szabad behozatala lenyomta volna az ő terményeik árait.) A radikális tábor már régen átlátta ezt, amikor az agrárfeudalizmus és szövetségesei még mindig ragaszkodtak a közép-európai gondolat új, szövetségmélyítő kiadásának őket illető részéhez: a „Hohenzollern-dualizmushoz". A radikális tábor fölismerte a Közép-Európa-tervben a konzervatív gondolatot, és ezért elvetette azt, az agrárfeudális tábor is fölismerte, és éppen ezért karolta föl. Soviniszta sajtónk azután tetszetős magyar mezbe öltöztette ezt a gondolatot, és virtuskodó hiúsággal fitogtatta Ausztria felé.

Én, aki békét akartam és békés, független Magyarországot, természetesen: rögtön szembeszálltam ama Közép-Európa tervével, amely ékként verődött volna Európába, és csak állig fölfegyverkezve, örökös harckészségben tarthatta volna fönn magát. Ennek a Közép-Európának – akár akarta volna, akár nem — államformája nem lehetett más, csak a katonai diktatura. A demokrata Naumann Közép-Európája a demokratikus törekvések halálát jelentette volna Közép-Európában.

A KÁROLYI-PÁRT MINT BÉKEPÁRT KIVÁLIK

Milyen szervezett erők működtek Magyarországon a béke érdekében? A nép, amely irtózatosan szenvedett a háború alatt, mondhatatlanul vágyakozott a békére. Veszteségeink a háború első hónapjaiban számszerűen nagyobbak voltak, mint az oroszokon kívül bármely hadviselő félé, és aránylag nagyobbak, mint bármelyiké; a háború végével is csak egy nép, a szerb vesztett aránylag több embert, mint mi. Hadvezetőségünkben már nem bízott senki sem. A háborúnak nálunk nem volt egyetlen népszerű hadvezére sem. Az olyan szomorú tréfákat, mint hogy Szurmay Sándorból, ebből a rendkívül középszerű és hozzá szerencsétlen kezű katonából, egy újságíró magyar Leonidaszt próbált csinálni, aki hősiesen megvédte Uzsok—Thermopylaet; a hadsereg, amely ismerte Szurmayt, megvető nevetéssel fogadta, a nép meg nem is érdeklődött az ilyen tréfák iránt. Az a nimbusz, amelyet szintén fáradhatatlan újságíró-tollak szőttek József főherceg feje köré, nemcsak megérdemeletlen, tehát hamis volt, hanem egyszerűen nem is létezett abban a formában, amelyben írtak róla. A haditudósítók hívták József apánknak ezt a főherceget, nem a katonák. A katonák ösztönösen érezték, hogy ez a nyájas tábornok alapjában nem különbözik a többiektől, amint hogy később elő is kerültek azok az akták, amelyekből kiderült, hogy József főherceg nem habozott hátulról gépfegyverrel lövetni imádott katonáira, amikor biztos akart lenni abban, hogy a vezérlete alatt hősiesen előnyomulnak.

A bevonultak túlnyomó részének hozzátartozói nyomorban éltek odahaza. A hadisegély, amelyet a mozgósítottak családjának fizettek, nevetségesen, fölháborítóan csekély volt, és az utolsó magyar képviselőház naplójában meg van örökítve, hogy akadtak Tisza kor-

mánypártjában olyanok, akik még ezt a szégyenletes, ezt az embertelen alamizsnát is sajnálták a katonák családjaitól és le akarták szállítani! És ha még rendesen fizették volna ezt is! Országos volt a panasz, hogy a hadisegélyeket rendetlenül és néhol sehogysem fizetik, néha hónapszám visszatartják, és a nép a jegyzőket okolta ezért. Csúnya visszaélések derültek ki a hadiszállítások körül; nyerészkedő kereskedők papírtalpú bakancsokat adtak el a hadseregnek, és 1914—1915 rettenetes telén tömegesen érkeztek haza a katonák fagyott végtagokkal, amelyeket tőből le kellett vágni. Az újgazdagok már föl-föltünedeztek, és életmódjuk botránkoztatta az embereket. A régi gazdagok talán tartózkodóbbak voltak, de ők sem haboztak fölhasználni vagyonukat, hatalmukat. A birtokosok és fiaik nagy számban éltek a fölmentéssel és a föld nélküli földmívelő úgy látta, hogy akinek birtoka van, az az életét is meg tudja valahogy menteni, és neki sem kellene szembenéznie a halállal, ha földje volna. A legtöbb gyár a katonaság számára dolgozott, katonát állítottak az élére, és a munkások hadimunkások, katonai parancsnokság alatt álló népfölkelők lettek. A szabadság nyoma is elveszett a gyárakban. A munkásokkal szemben a katonai vezetők majdnem mindig a gyáros, a tőke érdekeit védték. A munkást, aki mukkani mert, a katonai vezető bevonultatta és a frontra juttatta. Ha talán a háború legelső heteiben úgy látszott, hogy bizonyos fölületes összeolvadás ment végbe a fronton és a Hinterlandban —, már a háború első esztendejének eltelte után is váratlan és nagyon figyelemre méltó mértékben kiélesedtek az osztályellentétek. Csak egy kis, profitáló réteg nem kívánta, ellenben az egész ország sóvárogta, és legerősebben az elnyomott osztályok lihegték a békét.

Akiknek e békevágy elsősorban való szószólóinak kellett volna lenniök: a magyarországi szociáldemokraták a parlamentben nem tiltakozhattak a háború ellen, mert szociáldemokrata tagja nem is volt a parlamentnek. Mégis, azt hiszem, a háború legelső idejében is kötelességük lett volna, a cenzúra minden nehézsége ellenére, erélyesebb háborúellenes magatartást tanúsítani. Sajnos, ez nem történt meg; sőt a háború első hónapjaiban a *Népszava* elfogadta az osztrák—magyar—német militarizmus hivatalos hazugságait, és segített a proletárságot ezekkel a szólamokkal — pedig át kellett rajtuk látnia! — elkábítani. A *Népszava* tenorja az volt, hogy ez a mi háborúnk tulajdonképpen az orosz cári reakció megbuktatására folyik, ezért kell üdvözölni. Mintha Vilmos császártól Tisza Istvánig

azért indították volna meg a háborút, akik a mi oldalunkon megindították, hogy fölszabadítsák az orosz proletárt a cári uralom alól!

Ha a tradíció kötelez, ha a forradalmi eredet nem puszta szólam, akkor a szociáldemokrata párt mellett a függetlenségi pártnak lett volna kötelessége, már ebben a stádiumban is foggal-körömmel harcolni a magyar nép békéjéért. Amíg én minden alkalmat meg kívántam ragadni arra, hogy a kormányt háborús céljainak megnevezésére szorítsuk, aláhúzva, hogy nem vagyunk hajlandók idegen (német imperialista) érdekekért akár csak egy nappal is meghosszabbítani a háborút: Apponyi igenis a magyar nép ügyének tekintette a németek ügyét, és továbbra is mindig készen volt a párt szavazatával is támogatni azt, hogy a magyar csapatok esetleg Mezopotámiáért is vérezzenek. Apponyi külpolitikai kérdésekben vakon követte ifjabb Andrássy Gyulát, és ezt nemegyszer nyíltan meg is mondotta nekem. Így a Függetlenségi Párt voltaképpeni vezére nem is Apponyi, hanem Andrássy volt. Az én számomra, aki a háború megindításáért és folytatásáért semmi felelősséget nem vállaltam, és szakadatlanul éles kritikát akartam gyakorolni a háború minden gazdasági, politikai és hadügyi kérdésében, ez az állapot hovatovább tűrhetetlenné vált: véget kellett neki vetnem. Csak vártam az alkalomra.

Ez az alkalom 1916 nyarán jött meg. Ez év júliusában eszelte ki Andrássy egy külügyi tanács tervét, amelyben a kormány az ellenzéket külügyi és hadügyi kérdésekben állandóan informálta volna, aminek révén az ellenzék abba a helyzetbe kerül, hogy bizonyos ellenőrzést is gyakorolhasson. Andrássy e tervének be nem vallott célja az volt, hogy Tiszát külügyi gyámság alá helyezze. Tisza kreatúráját, báró Burián Istvánt akarta megbuktatni, és önmagát óhajtotta kineveztetni külügyminiszternek. Apponyi, Andrássy vak eszköze, szívesen hozzájárult ehhez a tervhez, azzal sem törődvén, hogy a 48-as párt a külügyi tanácsban ellenszolgáltatás nélkül, úgyszólván szerelemből odaadná zsírját ahhoz a háborúhoz, amely győzelem esetén is a reakciós áramlatok megerősítését jelentette volna Magyarországon és csak még messzebb vitt volna minket Kossuth Lajos programjától. Ezt a tervet Andrássy és Apponyi akkor főzték ki, amikor én Konstantinápolyban jártam —, jól tudván, hogy az én hozzájárulásomat nemigen tudták volna megnyerni, de azt remélvén, hogy a fait accomplit mégiscsak le fogom nyelni. Csalódtak.

Mihelyt hazaérkeztem, szakításra vittem a dolgot. Az igazság kedvéért meg kell említenem, hogy Apponyi mindent elkövetett a pártszakadás megakadályozására. Apponyi hajlandó volt mindent visszacsinálni, de én úgy vezettem a tárgyalásokat, hogy a kibékülés lehetetlenné váljék. Kiléptem a pártból, és velem együtt még vagy húszan léptek ki, köztük gróf Batthyány Tivadar, Holló Lajos és Lovászy Márton, akik teljesen egyetértettek velem nemcsak ebben a kérdésben, de abban is, hogy elérkezett a perc, amikor németellenes politikánkkal demonstrálnunk kell, és meg kell mutatnunk a külföldnek, hogy van Magyarországon egy párt, amely kész a németekkel szakítani, különbékét kötni és az antant felé tájékozódni.

Abban a levelemben, amelyet függetlenségi pártbeli elnöktársamhoz intéztem, kifejtettem, hogy a közeljövőben dől el a béke helyreállításának, az ország integritásának, a demokratikus újjászületésnek, a nemzeti törekvések megvalósításának kérdése — és a lelkiismeretem nem engedi, hogy ezekben a sorsdöntő napokban akciószabadságom megbéníttassék. 1916. július 9-én mondtam le az elnökségről. Az új párt programja, amely július 18-án jelent meg, kifejti, hogy a párt követeli a mielőbbi hódítás nélküli, szilárd nemzetközi jogrendre alapított békét, a sajtószabadság visszaadását, az egyesületi és gyülekezési jog szabadságának törvényes biztosítását és a földbirtok egészségtelen elosztásának megszüntetésére mélyreható nemzeti birtokpolitikát; és kívánja, a legnagyobb nyomatékkal, az általános választójog és a titkos szavazás mielőbbi megvalósítását.

Az új párt megalapítása mindenesetre üdvös lépés volt. Megbizonyosított önmagunkat arról, hogy hol állunk, és megmutatta ezt parlamenti ellenfeleinknek, ami fontosabb, a külföldnek, és, ami a legfontosabb, a magyar népnek is. A kormány hivatalos sajtója most már minden fék nélkül hazaárulónak, a kormánynak kevésbé közvetlenül lekötelezett lapok őrülteknek neveztek bennünket. Nagy lárma kerekedett körülöttünk. A sajtókampány, amelynek középpontjába kerültünk, nagy, és mondhatom, váratlan erőforrást nyitott meg számunkra. Mert a sajtókampány folyamán vált bennünk tudatossá, hogy a háborúban szenvedő nagy tömegek hangulata felénk fordult. E részben tehát az elmúlt két esztendő alatt sem volt a harcunk hiábavaló. A szenvedő tömegek megérezték, hogy vannak még népképviselők, akik nem abban látják a föladatukat, hogy a vágóhídra szállítsák őket és a vágóhíd örömeiről (amelyeket ők nálunk jobban ismertek), beszéljenek nekik, hanem abban, hogy az ő emésztő

gondjaikat szólaltassák meg. Ezek a tömegek megjegyezték, hogy én adtam hangot annak, amit 1914-ben még nem mertek kimondani, most azonban már ők is úton-útfélen hangoztattak: hogy véget kell vetni ennek a szörnyű háborúnak! Ezek a háborúba belefáradt, a háborút gyűlölő tömegek megértették az én lépésemet, és kezdték bennem látni azt az embert, aki őket a véres nyomorúságból kiszabadíthatja. Hogy a tömegek így éreznek velem szemben, bizonyossággá vált bennem ezekben a napokban, és ettől kezdve ez a tudat irányította lépéseimet. A várakozás hangulata, amely egyre sűrűsödött, miközben felém áradt, hatalmasan megfogott engem is, erőt és határozottságot adott nekem. De rendkívüli felelősséget is halmozott reám, felelősséget a sok szegény ember sorsáért, aki bennem bízott — és én ezt a felelősséget is erősen éreztem. Láttam őket odakint a lövészárokban, és tudtam, mivel tartozom nekik.

Az én pártom a békére vágyó nagy tömegek pártja akart lenni. A függetlenségi gondolat az imperialista háború folyamán, amely a magyar nép vérét a magyar néptől idegen célokért ontotta, önmagától alakult át a béke gondolatává. Az egész függetlenségi program, közjogi, szociális, külügyi vonatkozásában, ebbe az egy szóba futott össze: *béke*! A béke volt mindeme programpontok — immár megint a magyar nép átérzett életszükségletei — megvalósításának első föltétele. A mód, ahogy a magyar népet belevitték a háborúba és ahogy idegen parancsnokok bántak vele a harctéren, az a merénylet a magyar nép életereje ellen, hogy a harctér minden veszélyeztetett pontjára, mindenhová, ahol csak nagy veszteség árán lehetett megállni, a megbízható magyar csapatokat küldték, mert tudva volt, hogy ők meg fognak állani: mindez parancsolóan követelte a magyar állam függetlenségét. Semmi mást nem is tekintve: ez látszott az egyetlen módnak arra, hogy a magyar vér oktalan, céltalan pazarlásának véget vessünk. A demokráciának, amelynek követelését elemi erővel vetette föl a lövészárok, mereven az a párt szegült ellene, amely az elnyomó osztályok és a dualizmus szövetségét jelentette. Ez a párt, a munkapárt volt hordozója a német szövetségnek, háborús nyomorúságunk fő forrásának is. Függetlenség: ez a szó ebben az időpontban a német szövetségtől, a munkapárt kíméletlen osztályuralmától, a hadvezetőség brutalitásától és, ha lehet, a háborútól való fölszabadulásunkat jelentette. Így lett a függetlenség szinonimája a béke, és így szorította ez a szó egyre inkább háttérbe a másikat. S béke: ez a szó akkor a nagy tömegek lelkében egyet je-

lentett az osztályelnyomás ama legélesebb formájának megszüntével, amelyet úgy hívtak, hogy: lövészárok. A Függetlenségi Pártnak az én vezetésem alatt kivált csoportja a magyar nép legégetőbb életszükségleteinek, legforróbb óhajainak pártja akart lenni, és ezért nem lehetett más, mint a béke pártja. A Károlyi-párt volt a magyar békepárt.

Az antant lapjai észrevették, hogy akadt végre egy magyar párt is, amely a háború union sacrée-ját megtörte, és megtörtént az, amitől Apponyi annyira félt: szeparatistákat láttak bennünk, az antant pártját látták, és mint ilyent üdvözöltek bennünket.

Az antant pártja voltunk? Nem; a béke pártja voltunk. Éppen abban az időben erősödött meg a neutrális országokból új hódító útra induló pacifizmus szervezett, öntudatos, hatalmas mozgalommá. Ez a pacifizmus nem mozgott többé ködös általánosságokban. Hiszen szeme láttára zajlott a háborúk legrettenetesebbike — és az érző, a gondolkodó, az elszánt pacifistának csak egy föladata lehetett: véget vetni a borzalomnak és megakadályozni a megismétlődését. Ez a két föladat akkor még egynek látszott. 1916 nyarán a pacifizmus már egy nagy, általános program alapján a világháborúnak egészen határozott karakterű békével való befejezését követelte. Tartós világbékét, általános leszerelést és az államok szövetségét akarta és ígérte a pacifizmus, és ennek alapján követelte a hadviselő felektől a hadikárpótlástalan és annexiótlan, megegyezéses békét.

Bármily magas kínai fallal vették körül magukat a hadakozó államok, bármily ügyesen tartották távol országuktól a pacifista irodalom minden legkisebb termékét is: a pacifizmus propagandája megtalálta azokat a réseket, amelyeken át elhatott a Hinterland, sőt a lövészárok gyötrött tömegeihez. Az események mindenütt előkészítették a talajt. Az intellektuálisok legjava már akkor hírdetője lett a pacifizmusnak. Fölismerték, hogy a kapitalizmus crős okozati összefüggésben áll a háborúval, és hogy annak, aki a háborúnak akarja végét vetni, az imperializmus ellen kell fordulnia, minden nemzetben. Megformulázták az érzést, amely tompán, félig tudatosan elejétől fogva ott élt a tömegek lelkében, hogy a hadicélok az imperialisták hadicéljai, hogy nekik, a tömegeknek ezekhez a hadicélokhoz és tehát az egész háborúhoz csak annyi közük van, hogy ők az áldozatai. Amikor a pacifizmus elkezdte kimutatni — és propagandájában is arra vetette a súlyt —, hogy a területhódítás, a reváns, más nemzetek és fajok elnyomása mindenütt és kizáróan

csak az uralkodó osztályok érdekeit szolgálja: forradalmi területre lépett. A régi és oly igaz szocialista tanítás volt ez, amelyet a szocialista pártok nagy része 1914 augusztusában megtagadott. De most a forradalmi pacifista gondolat láthatóan, érezhetően, napról-napra hódított. Ez bontotta meg a hadviselő államokban a munkásság pártjait: ahol nem alakult ki egy forradalmi baloldal, ott a pártok maguk háborúellenes politikára kényszerültek.

A magyar szociáldemokrata párt vezetősége a háborútól undorodó közhangulat nyomása alatt tolódott balra. A forradalmi pacifizmus a magyar munkásság legnagyobb részének érzéseit fejezte ki. A pártvezetőségben ezt az egyre nagyobb erővel előretörő irányt Kunfi képviselte. Az én politikám nagy célja a béke volt. A pacifizmusban, mihelyt tüzetesebben megismerkedtem új programjával, e cél elérésének eszközét véltem megtalálni. És megtaláltam benne érzéseim kifejezését is. Forró szívvel, hideg ésszel magamévá tettem ezt a pacifizmust. Frontélményeim, érzéseim, a függetlenségi eszme végiggondolása, a tömegek bizalma tettek kűzdő pacifistává. A forradalmi pacifizmust politikám gerincévé kellett tennem, és ezért a szociáldemokratákkal, különösen a Kunfi vezetése alatt álló balszárnyukkal, kellett élénkebb érintkezést keresnem. Kunfival közös amerikai útunk óta, amikor vonzó egyéniségét és impozáns tehetségét megismertem, nem veszítettem el a kapcsolatot.

Ezt a fegyverbarátságot még a Károlyi-párt tagjai is igen rossz szemmel nézték. A Károlyi-pártnak igen sok tagja csak azért lépett ki velem az Egységes Függetlenségi Pártból, mert ott valamilyen személyes okból nem tudott jól érvényesülni. Bizony, nem merem mondani, hogy a forradalmi pacifizmus gondolata vagy egy szociális világnézet kapcsolta őket hozzám; egy részük nyilván csak jobban akart elhelyezkedni. Visszatekintve, azt látom, hogy a pacifizmus forradalmi konzekvenciájának senki a pártban nem kötelezte el magát olyan föltétlenül, mint én. Lovászy Márton és gróf Batthyány Tivadar a párt legöntudatosabb tagjai voltak, és mindenesetre pacifisták. De ők ketten a pacifizmusban nagyon kevéssé hangsúlyozták az öncélt, hanem inkább eszköz voltát arra, hogy Németországtól elszakadjunk és különbékét köthessünk. Ők alapjában véve kevésbé radikális gondolkodásúak voltak, mint én. De ez csak később derült ki.

Bruszilov lucki győzelme és az augusztus végén, részben nyilván e kudarcnak következtében kitört román háború visszavetették

Magyarországon a pacifizmust. Az 1914—1915-ös tél konstellációja ismétlődött meg. Az ország egy része az ellenség kezén volt, és most nagyobb része, mint akkor. A védelem szükségességét hangoztattam magam is, és támadtam a kormányt, amely idáig engedte fejlődni a dolgokat, amely tartotta Buriánt, a szerencsétlen kezű külügyminisztert, és amely még csak nem is alarmírozta ama területek lakosságát, amelyeknek kiürítésével kellett számítania. A halálos veszedelemből német segítséggel egyszer még kiszabadultunk, sőt a központi hatalmak hadseregei foglalták el Romániát. A román hadüzenet után váltották föl a német vezérkar élén Falkenhaynt Hindenburggal és Ludendorff-fal, ettől a naptól fogva Németország Ludendorff jármába, és a Monarchia még jobban, mint azelőtt, Németország jármába került. Amikor Ferenc József hideg acélkék szemét lehunyta, hadseregei Bukarest felé közeledtek. De a Monarchia szuverenitása akkor már fikció volt. Ludendorff parancsolt nálunk is —, Ferenc József birodalmában a német nagyvezérkar volt az úr élők és halottak fölött.

XIV. fejezet

ÚJ ÉRA, ÚJ EMBEREK

Ferenc József birodalmát halála előtt egy lövés rázta meg. Friedrich Adler, a szocialista író lelőtte gróf Stürgkhöt, az osztrák miniszterelnököt. Adler a bécsi kivételes bíróság előtt tartott nagy beszédében, fél évvel a lövés után, kifejtette: mi célból cselekedett. Csodálatos, mennyire megértették tettének értelmét már akkor, amikor csak a pisztoly dörrenésén és nem a törvényszéki terem ablakán át tudott a Monarchia és a világ népeihez szólani. Adler meg akarta mutatni, hogy nincs a világnak több olyan állama, mint Ausztria, nincsen még a hadviselő államok között sem, hogy az elnyomás ott olyan tökéletes és olyan cinikus, hogy tűrni nem lehet. És mindenki megérezte, hogy Adler véres tette tiltakozás volt a borzalmas háború és a tűrhetetlen belső állapotok ellen. Megérezték, hogy itt valaki halálra szánta magát azért, hogy fölrázza a szenvedések tompa kétségbeesésébe már-már elsüllyedt embereket, és, ami nála még ennél is többet jelentett, az emberölés nagy bűnét is magára vállalta ezért. A politikai gyilkosság minden rendezett politikai közösségben föltétlenül elvetendő, mondta az Adler-pör ügyésze. Adler elfogadta ezt a tételt, és bebizonyította, hogy Ausztria nem rendezett politikai közösség. Dacára ennek, bizonyos, hogy a politikai gyilkosság ellen nem kevésbé lázadozik minden ép erkölcsű ember lelke, mint minden egyéb gyilkosság ellen, és bizonyos, hogy Adler is, a legsúlyosabb benső vívódások után, csak akkor nyúlt — először életében — pisztolyhoz, amikor belátta, hogy másképpen nem lehet vagy legalábbis ő nem tud cselekedni. Én a merénylet idején a budapesti Park-klubban egy nagyobb társasággal hosszú és izgatott eszmecserét folytattam Adler motívumairól. Egy idősebb rokonom makacsul ragaszkodott ahhoz a fölfogáshoz, hogy Adler

önző okokból, sőt anyagi motívumokból — mert kis lapját beszüntették — követte el a tettét. Én legbensőségesebb meggyőződésből tiltakoztam ez ellen a szánalmas fölfogás ellen, és hévvel vitattam, amit, véleményem szerint, minden tiszta érzésű embernek távolból is meg kellett éreznie, hogy: ha van idealista, hát Friedrich Adler az. Ezt a szókimondást emlegették később azok, akik szerették volna reám fogni, hogy Tisza meggyilkolásában részes vagyok.

Azt az egyet nem tagadhatja senki, aki amaz idők hangulatára becsületesen próbál emlékezni, hogy az a megdöbbenés, amely Adler merényletének nyomában kelt, átmenetileg megtisztította a politikai atmoszférát. Egy percre akkor belátták az emberek azt, amit azután, kényelmes restségből megint elfelejtettek, hogy: így nem mehet tovább. Adler merénylete fölpattantotta az érzés zárját, hogy itt történnie kell valaminek, és nem sokkal azután, Ferenc József halála megnyitotta az utat, hogy megtörténjék az, ami szükséges. Új ember, új éra, gondolták a legtöbben és egy kissé föllélegeztek. Az új, a más, amire vágytak, egyelőre csak a szerény régi: a béke volt. A Habsburg-birodalom uralkodója nagyon sokat tehetett, ha tudta, hogy mit akar. Károly váratlan gyorsasággal megkoronáztatta magát magyar királynak; ez helyes volt, ez tetszett. Kibocsátotta szövetségeseivel együtt az első békeajánlatot: az emberek boldogan gratuláltak egymásnak. Mindenki azt hitte, hogy ezt a békeajánlatot négy fal között komoly tárgyalások előzték meg az ellenséggel, és hogy az ekhó, amely felelni fog, az ellenség békekészségét fogja megmutatni. Ha akkor tudták volna, hogy ez a mi boldogan üdvözölt első békeajánlatunk otrombán keresztezte Wilson közvetítését, amelyet olyan biztosan helyezett kilátásba gróf Bernstorffnak, Németország washingtoni nagykövetének! De akkor millió ember szívében éledt föl a remény, hogy a hatalom legfőbb birtokosa ugyanazt akarja, amit ő: a vérontás végét.

Való, hogy Károly király ifjúi hévvel rontott neki az uralkodásnak. Nem volnék igazságos, ha nem tennék tanúságot itt arról, hogy a jó szándék megvolt benne. De szörnyű volt az az örökség, amit átvett: évtizedek, sőt évszázadok bűnei és hibái nehezedtek reája! Ide más kaliberű ember kellett volna, és ha a Habsburgok sötét galériáján végignézek, nem tudom, melyikről szabad sejtenem, hogy az energiája talán elég lett volna a gigászi föladatra. A birodalom, amelyet V. Károly tett világhatalommá, már régen nem volt világhatalom, és mint országot is halálos veszedelem fe-

nyegette. S a közeledő végzettel szemközt egy fiatalember, aki, ha nem áll a trón magaslatán, ha nem toldja meg termetét a koronával, egészen bizonyosan észrevétlenül tűnik el a többi halandó között. Nem, ezt az embert sem képességei, de még csak nevelése sem hívatták az emberfölötti föladatra. Amit uralkodása elején biztosan tudni még nem, legfölebb sejteni lehetett, annak e rövid uralkodás alatt bőséges és egyre halmozódó bizonyítékát adta. Egy garnizonhadnagy teendőinek ellátására alkalmas lett volna: a Monarchia szörnyű bonyodalmát kibogozni teljesen képtelen volt.

Az első hónapokban még voltak reményeink. Némi reményre jogosított az, hogy az új uralkodó minden alkalmat megragadott arra, hogy hangoztassa pacifista szándékait. És még egy körülmény, hogy embereit kicserélte. Olyan emberek léptek a színpadra, akiket a közvélemény a Belvedere embereinek ismert. Tiszát ez erősen idegesítette; érezte ő és érezte mindenki, hogy az új kurzus az ő hatalmának megrendülését jelenti. Mindenki tudta a fiatal királyról, hogy Ferenc Ferdinánd politikai befolyása alatt állt, és ebből azt következtették, hogy inkább a föderatív, mint a 67-es irányzat felé hajlik. Egy ilyen rendszerváltozás a háború kellős közepén, amikor a kimerültség jelei már úton-útfélen mind jobban mutatkoztak, fokozott jelentőségű volt. Mindenki érezhette, hogy a föderalizmusra való áttérésnek puszta megkísérlése is a német szövetségtől való eltávolodást hozza közelebb.

Károly trónraléptéhez én, megvallom, sok reményt fűztem. Röviden szólva: reméltem, hogy a tizenkettedik órában sikerülni fog a békét megkötni. Reményemet ugyancsak megerősítette, hogy a király Czernint nevezte ki külügyminiszterré, akinek Ferenc Ferdinándhoz való szoros nexusa köztudomású volt. Reményeim aggodalmakkal voltak vegyesek, mert hiszen — elmondottam már — Ferenc Ferdinánd politikájának végcéljai semmiképpen sem voltak demokratikusak, sőt, ellenkezően, sötét, klerikális ízű abszolutizmusban csúcsosodtak ki. Azt tudtam Czerninről, hogy magyarellenes, de azt is tudtam róla, hogy ez a tendenciája legelsősorban azoknak a magyar feudális uraknak a befolyása ellen irányul, akik a 67-es alapot és a nem magyar népeknek attól el sem választható elnyomását támogatják. Gondolatom ekkor azonban mégis csak az volt, hogy csak jussunk el a békéig, a Monarchia lépjen csak a föderáció terére: a demokrácia, a szociális fejlődés, Magyarország teljes függetlenítése, egyszóval a föderációnak Kossuth szellemében való

keresztülvitele majd csak megvalósul — a tömegek akaratából. Ekkor egész valómat az a sürgető, szorító meggyőződés töltötte el, hogy be kell fejezni a háborút, még mielőtt késő.

Két veszedelemtől tartottam. Az első veszedelem az volt, hogy a németek győzelme esetén Közép-Európa egyetlen nagy kaszárnya lesz, éspedig nemcsak a német uralkodó osztályok akaratából, hanem azért is, mert egy levert antant óhatatlan és állandó revánsszándékától való félelem is kaszárnya-életre fogja a középhatalmakat kényszeríteni. Ez pedig a kicsi és gyönge Magyarországot gazdaságilag, szociálisan és szellemileg teljesen tönkretenné és még jobban hozzáláncolná nemcsak Ausztriához, de Nagy-Németországhoz is. Ezzel a Naumann-féle Mitteleurópa megvalósult volna; megvalósult volna mindenesetre minden, ami rossz benne. Vár lettünk volna, ostromlott vár, lövészárkok és drótakadályok közé szorított katonaország, amelyben minden, de minden a sivár német militarista gondolat szerint igazodik. Reakció az egész vonalon! A *másik* veszedelmet az antant győzelmében láttam. Ha az antant győz, minket, magyarokat, akik a németek mellett a háborút végigküzdöttük, ugyanaz a sors ér, mint azokat, akik a német ügyet szolgálták. A föderáció ugyan elkövetkezett volna, de meghallgatásunk nélkül és a mi igazságosan fölfogott érdekeink ellenére.

A demokratikus és szociális haladás ügye különben az antant győzelme esetén, úgy látszott, egy lépést tesz majd előre. Nemcsak azért, mert Angliában, Franciaországban, Amerikában, Olaszországban a tömegek politikai befolyása már sokkal nagyobb volt, mint Németországban és Ausztriában (ahol nem volt tulajdonképpeni parlamentarizmus), vagy Magyarországon és Törökországban (ahol a legmaradibb választójog alapján ültek össze a képviselőházak), hanem azért is, mert az antant az ő háborúját egyre jobban a „demokrácia" jegyében viselte, és legfőbb háborús céljául éppen a militarizmus letörését tűzte ki. S ha nem is hihettünk minden egyes antant-politikus őszinteségében, azt mégis joggal hihettük, hogy a tömegek hathatósabb ellenőrzése alatt álló antantparlamentek békéje valamiképpen a valódi demokráciát fogja szolgálni. Ez a hit fokozódott akkor, amikor az Egyesült Államok elnöke, Wilson, részletekbe menő, nagy pacifista programmal lépett nemcsak a világ elé, hanem az antant élére.

Csak két kivezető út volt! A tiszta megegyezés békéje lett volna az ideál. De erről akkor már hallani sem akartak. A nagytőke már

innen is, túl is va banque-ot játszott. A háború olyan rengeteg pénzt és nyersanyagot emésztett föl, hogy az egymással szembenálló tőkés csoportok mindegyike mindenáron győzni akart, hogy a másikon legalább a számláját behajthassa. Hiszen megpróbálták a világ kapitalistáit is meggyőzni arról, hogy a megegyezés békéje közös érdekük. Rövidlátóbbak voltak, semhogy ezt a tételt elfogadták volna. A tiszta, a becsületes megegyezéses béke lehetősége, sajnos, 1917 elején már meglehetősen kiesett a számításból.

A másik lehetőség a különbéke volt. Ez a németekkel való szakítást jelentette. Ennek a politikának is megvoltak — hogyne lettek volna meg! — a nehézségei. A legnagyobb akadály itt az volt, hogy a németek igen ügyesen addig-addig manővereztek, amíg a K. u. K. hadseregeket — eleget próbáltunk küzdeni ellene — az övéikkel teljesen összekeverték. Amint mondottam, Hindenburg és Ludendorff fővezérségével a Monarchia hadseregeinek legfőbb irányítása teljesen a német vezérkar kezébe került. Ilyen körülmények között, természetesen, technikailag mindenképpen nehéz lett volna keresztülvinni a teljes szakítást. De minden technikai nehézség ellenére ezt az utat ajánlotta az önfenntartás ösztöne.

Valaminek történnie kellett, és érezhető volt, hogy ezt érzik odafönt is. A külpolitika vezetésében történt változást nemsokára változás követte a belpolitika terén is. A király már trónfoglaló beszédében is megígérte a választójog kiterjesztését. Az ellenzék, a Károlyi-párt, a demokraták, a szocialisták és a radikálisok (Jászinak ugyancsak a parlamenten kívül álló, de a magyar intellektuálisok széles köreiben gyökérrel bíró, szellemi téren vezető csoportja) újabb erélyes agitációt indítottak az általános, egyenlő, titkos választójog érdekében. Amikor én 1914 végén megpendítettem ezt a gondolatot, inaktuálisnak tartották. Most egyszerre ekörül forgott a politika, és joggal forgott ekörül, mert az általános választójog követelése most egészen egyszerűen annak a kifejezése volt, hogy a nép a maga sorsának intézésébe — amely a feje fölött és rosszul történt — erélyesen bele akar nyúlni. Már a mérsékelt ellenzék, az Apponyi-párt, Andrássy pártja és a néppárt is mindjobban sürgette a „hősök", azaz a Károly-kereszttel megkülönböztetett, fronton járt katonák választójogát. Azok a pártok, amelyek a választójog radikális megoldását kívánták, az én kezdésemre most közeledést kerestek egymáshoz: egy választójogi blokk megteremtésére törekedtek. Ehhez a blokkhoz a keresztény szociálisok parla-

menti képviselője, Giesswein Sándor és a feministák egyesülete is csatlakozott volna. Ebben a blokkban benne lett volna mindenki, akiről föl kellett tételezni, hogy egy új Magyarországot akar, és ez a blokk tudta, hogy az ország nagy többségének, nevezetesen a lövészárkok szomorú népének kívánságait fogja megtestesíteni. És tudta azt is, hogy nincs ellentétben a király kívánságával.

ELSŐ AUDIENCIÁM KÁROLY KIRÁLYNÁL

1917. január 16-án hozták nekem az első üzenetet a fiatal királytól. Gróf Berchtold Lipót keresett föl, akkor már, hála Istennek, nem külügyminiszter, de a fiatal uralkodónak köztudomás szerint, bizalmasa (és később főkamarásmestere). Két dologra kért meg engem Berchtold a király nevében. Az *egyik* az volt, hogy a pártom a béke dolgát kezelje tapintatosan, a másik, hogy ne támadjuk a német szövetséget. Az első kérésre haladéktalanul igennel feleltem, a másodikat kereken megtagadtam, megmondván Berchtoldnak, hogy én a német szövetséget végzetesnek tartom a Monarchiára nézve, és hogy meggyőződésem szerint fogok cselekedni. Mondta Berchtold azt is, hogy a király már ittléte alkalmából fogadni akart engem, Tisza akadályozta meg az audienciát, azonban mihelyt Pestre jön a király, mindenesetre fogadni fog.

Járt aztán nálam Czernin is. Március 9-én keresett föl. Én Czerninnek őszintén elmondtam a békére irányított, antinémet politikám gondolatmenetét. Czernin szóról szóra így felelt:

— Ich muss Ihnen leider ganz recht geben. Wir haben jetzt nur eine Gefahr, und das sind die Deutsche. Ich werde alles, Was in meiner Kraft liegt, tun, um wirtschaftlich, politisch und militärisch unsere freie Hand vor den Deutschen zu bewahren. Es geht aber leider sehr schwer! (Sajnos, mindenben el kell ismernem az Ön állításainak igazságát. Ma csak egy veszedelem fenyeget bennünket és ez a veszedelem: a németek. Meg fogok tenni minden tőlem telhetőt, hogy gazdasági, politikai és katonai tekintetben szabad kezünket a németekkel szemben biztosítsam. Sajnos, ez azonban nagyon nehezen megy!)

Azután a nemzetiségi politikáról beszéltünk. Itt is, mint a béke kér-

désében, megértettük egymást. De ugyanazokban a napokban Andrássyval és Apponyival erős németbarát értelemben beszélt Czernin.

1917. március 22-ére Károly Badenbe kihallgatásra magához kéretett. A hivatalos verzió az volt, hogy a király meg akar ismerkedni a pártok vezetőivel és fölfogásukkal, de a kulisszák mögött erősen tartotta magát a hír, hogy a fiatal fejedelem meg akar válni Tiszától. Koncentrációs alakulatról esett legtöbb szó. Én el voltam szánva arra, hogy nyíltan, őszintén és részletesen beszélek a fiatal királlyal. Mindenről.

A mondott napon Laehne Hugó társaságában Badenbe, a főhadiszállásra érkeztem, és, minthogy korán volt még, egy sonkásboltban várakoztam. Háromnegyed tízkor, negyedórával a kitűzött idő előtt, jelentkeztem, és a király rögtön fogadott. Nagyon nyájas volt, sőt meleg, de sehogysem tudta elkezdeni a beszélgetést. Elkezdtem tehát én magam, magyarul.

Megköszöntem, hogy hívatott. Aztán azzal folytattam, hogy rövid uralkodása alatt már népszerűséget szerzett az országban, ami a gyors koronázásnak tulajdonítandó, de ezenkívül annak a — bizonyos körökkel és személyekkel szemben való — erélyes föllépésének is, amelyet Ausztriában mutatott, amely azonban, természetesen, a magyarok figyelmét sem kerülte el. Sieghardt elbocsátása, mondtam a királynak, rendkívül jó benyomást tett. De a népszerűséget, fűztem hozzá, az uralkodó rendkívül gyorsan el is veszítheti. Nekünk is megvannak a magunk Sieghardtjai! És itt kifejtettem a Tisza-rendszer bukásának szükséges voltát. Méltattam Tisza erényeit, de nem hallgattam el, hogy csökönyös, hogy a kor szellemével haladni nem tud. Amennyiben egy új, koncentrációs alakulásra kerülne a sor, én, mondtam a királynak, személy szerint nem vehetnék részt benne, mert ez az alakulás a demokrácia terén nem fog akkora lépést tenni előre, amekkorát én már ma szükségesnek tartok. De nem vennék részt egy koncentrációs alakulásban másik fontos okból sem. És ezen a ponton részletesen és határozottan kifejtettem Károly királynak a békére vonatkozó nézeteimet. Utaltam nevezetesen a német veszedelemre, bizonyítottam a szabadkéz politikájának szükséges voltát, és vázoltam egy esetleg kötendő különbéke előnyeit.

A király azt felelte: legyek nyugodt, amíg Czernin útján ő fogja vezetni a külügyeket, addig a Monarchia Németország vazallusává lealacsonyodni nem fog. Ők ketten nem engedik.

Én most már egyenes kérdéssel fordultam a királyhoz:

— Helyesli-e Felséged pártalakításomat, amelynek fundamentuma a németellenes politika? Helyesli-e Felséged, hogy ilyen „túlzó" irány létezzék? Nem tartja-e Felséged jónak, hogy egy második vasat is tartunk a tűzben, amelyhez Felséged nyúlhat, ha szükség van rá, és amelyre Felséged hivatkozhatik? Jobb szeretné-e Felséged, ha ez a párt megszűnnék létezni, vagy ha enyhítené támadásait?

Ezt kérdeztem. Károly király pedig azt felelte, hogy nagyon hasznosnak tartja egy ilyen pártnak a létezését, és semmi okot sem lát arra, hogy enyhítsek a támadásaimon.

Másnap este, március 23-án gróf Erdődy Tamás egy urat vezetett Laxenburgba, aki egy Müller mérnök névre szóló útlevéllel jött át a svájci határon. Ez az úr Pármai Sixtus herceg volt, a király sógora: neki adta át a király azt a levelet, amelyben arra kötelezi magát, hogy Franciaországnak Elzász-Lotaringia visszacsatolására irányuló jogos követelését támogatni fogja. Március 31-én kapta meg ezt a Sixtus-levelet Poincaré. Ha én ott, az audiencián tudhattam vagy csak sejthettem volna, hogy a király ilyen gondolatokkal foglalkozik, kevésbé leptek volna meg helyeslő szavai, és jobban megértettem volna a jelentőségüket is.

A nemzetiség kérdéséről volt szó azután. A teljes demokrácia, mondtam a királynak, megoldaná, és csak az oldhatja meg e kérdés nehézségeit. Ezzel a felfogással a király egyetértett. Visszatértünk az aktuális kérdésre: mi történjék Magyarországon? Válság volt, a válságot meg kellett oldani. Azt ajánlottam a királynak, hogy hallgasson meg még több urat is. Papírlapot nyújtott át, és megkért arra, hogy írjam föl a véleményem szerint kihallgatandók nevét rövid jellemzéssel. Ajánltam gróf Hadik Jánost, Esterházy Móricot, Batthyány Tivadart, Rakovszky Istvánt. Ilyenformán karakterizáltam: Hadik, energisch, gehässig, ein unerbittlicher Bekämpfer Panamas; Batthyány, klug, leidet an Überkombination.

Ajánltam a királynak, hogy hallgassa meg újra azokat, akiket már meghallgatott, jelesen Andrássyt, mert, úgy tudom, vele akarja megcsinálni a koncentrációt. Kértem a királyt, legyen bizalommal Andrássyhoz, mert nála megbízhatóbb és őszintébb embert nem találhat. Kértem, hogy egész tervét vele beszélje meg és tanácsai szerint cselekedjék. A király Andrássy dicséretét inkább hidegen hallgatta.

A fődolog, ismételtem, az, ha a király komolyan akarja a koncentrációt, csinálja meg azonnal, ellenkező esetben pedig ejtse el, mert a bizonytalanság állapota tűrhetetlen. A király erre négyszer is ismételte:

— Igaza van, rögvest intézkedni kell.

(Ez óta az audencia óta hívtuk mi, Andrássyékkal együtt, Károlyt odahaza Rögvestnek.)

A király meglepő szabadon, tartózkodás nélkül beszélt. Buriánról például ezt mondta: „Ő igazán nagyon ostoba volt!" Khuen-Héderváryról: „Az már túl öreg."

József főherceg nevét (a főhercegről akkor sok szó esett, és én tudni szerettem volna, hányadán állunk vele) többször, körülírva, úgyszólván szájába adtam a királynak; ő nyilván meg is értett, de a téma fonalát nem vette föl.

Egy fontos kijelentésére emlékszem Károlynak, amelyről nem tudom megállapítani pontosan, milyen összefüggésben tette, de ez majdnem fölösleges is, olyan félreérthetetlen határozott ez a kijelentés:

— Eltökélt szándékom a háborút még 1917-ben befejezni.

Minden megszorítás nélkül, impulzív erővel mondta e szavakat a fiatal király.

Sok impulzivitást tapasztaltam a fiatal uralkodó szavaiban és viselkedésében ezen az audiencián, de az ítélet önállóságát nem tapasztaltam. Éreztem, hogy a fiatal uralkodó erősen, a részletekben is, nagybátyjának és politikai nevelőjének, Ferenc Ferdinándnak posztumusz hatása alatt áll. Szavaiból a halott eszmeköre áradt, az antiszemitizmus és a klerikalizmus jellemzően konopischti hangsúlyaival. Sajnálattal kellett meggyőződnöm mindjárt az első alkalommal arról, hogy Károlynak szociális téren nem voltak tiszta fogalmai. Meg volt győződve arról, hogy a szociális téren támasztható jogos követeléseknek eleget tett, hogy a szociális kérdést a maga részéről megoldotta, ha szociális minisztériumot állít föl.

Ez az első eszmecserénk egy óra húsz percig tartott. Ferenc József alatt az audienciák jelentősége talán arányban állott hosszúságukkal, Károly alatt nem, mert ez a király nem vezette a konverzációt és nem tudott neki véget vetni. Az ember tökéletesen szabadon adhatta elő nézeteit, a király viselkedésében nemcsak hogy semmi nem volt, ami gátolta volna, ellenkezően: ez a viselkedés arra bátorított, hogy egyre többet, hogy mindent elmond-

junk. Olyan ember volt a király, akinek mindenki hamar kiöntötte a szívét. Ez voltaképpen különös tehetsége volt. De e tehetség mellett volt mégis valami, ami komplikálta a király jelenlétében az előadást. Károly tipikus rossz figyelő volt. Látszott rajta, hogy nagyon is akar figyelni, megfeszített erővel próbálta magát koncentrálni, de ez a koncentráció csakhamar szemmelláthatóan elernyedt, és érezhető volt, hogy a felét annak, amit a legnagyobb egyszerűséggel, a legvilágosabb tagolással, a legerősebb hangsúlyozással mondunk a királynak: azonmód, még ott, jelenlétünkben, elfelejti. S még jegyzeteket sem készített.

Első audenciám közben egy szünetnél föl akartam kelni, távozni akartam, de a király marasztalt. Végül, azt hívén, hogy már terhére vagyok, magam álltam fel, azzal az érzéssel fejezve be a beszégetést, hogy mindent vagy körülbelül mindent megmondtam, amit meg kellett mondanom. Mindenesetre átadtam a királynak egy memorandumot, amelyben kifejtettem a politikámat.

Jöttek aztán minden oldalról a hírek Budapestre hogy a király „meg volt elégedve velem". Andrássyék csak annyit tudtak meg az audienciámról, hogy őszintén beszéltem a királlyal. De éppen ez volt az, ami nyugtalanította őket.

— Csak nem beszélt Mihály németellenes politikájáról? — nyugtalankodott anyósom.

— Sok mindenről eshetik szó másfél óra alatt — felelt neki kitérően a feleségem.

Bizony, az egész idő alatt erről volt szó voltaképpen. S amikor legjobban belemelegedtem a német veszedelem fejtegetésébe és az előadás hevében az asztalra csaptam, így kontrázott a király:

— Ich sag's ja immer! Ich sag's ja immer!

Ezt a kis mondatot később is gyakran volt alkalmam tőle hallani.

Amikor az első audienciámról hazaérkeztem, furcsa meglepetés ért. Katonai parancsnokom, báró Apor tábornok, igazolásra szólított föl egy cselekedetem miatt, amellyel, a katonai hatóságok véleménye szerint — és ezt a véleményt valamennyien osztották, föl a honvédelmi minisztériumig — vétettem a szolgálati szabályzat ellen. Az volt a vád, hogy bejelentettem belépésemet a Tartós Béke hágai Ligájába. Azaz csak szándékom volt bejelenteni, mert levelemet a cenzúra elfogta, és éppen az elfogott levél lett alapja az eljárásnak. Azt a levelet nem lett volna szabad megírnom, mert „katona politikai egyesületnek tagja nem lehet". Védekezésem egy-

szerű volt: amikor a levelet megírtam, nem voltam katona, hanem képviselő. S báró Apor tábornoknak azt feleltem, hogy ennek az ügynek nem ő, hanem a magyar képviselőház az illetékes fóruma, és én a képviselőház elé fogom vinni az ügyet. Polónyi Dezső interpellált, a dolog a mentelmi bizottság elé került, és még a Tisza-párti uraknak is be kellett látniok, milyen abszurd helyzetet teremtettek a katonák.

Ezúttal tehát a magam testén érezhettem azt a furcsa „dualizmust", hogy amíg a király és első tanácsadója a béke szükségét már belátják, addig a király nevében intézkedő hatóságok kötelességüknek tartják üldözni, aki azt mondja: „a békét akarom". De a hatóságoknak, különösen a katonaiaknak, ezt az eljárását meg lehetett érteni. Hiszen a király még nem tett nyilvánosan, jelképes, nagy horderejű cselekedetben, tanúságot arról, hogy ő is a „békét akarja". Hiszen úgy látszott, hogy a Monarchia teljes egyetértésben jár el azzal a Németországgal, amely a kiméletlen tengeralattjáróharc megindításával ellenségeinek koalíciójába kényszerítette Amerikát, jóvátehetetlen vétket követett el a győzelem nélküli béke gondolata ellen, és mindent a győzelem kártyájára tett föl. Hiszen, hogy Magyarországon maradjunk, még az az ember volt a király miniszterelnöke, akit az egész világ a háború fő támaszának tudott Magyarországon, és akiről mindent el lehetett mondani, csak azt az egyet nem, hogy beleillik az „új kurzusba", amelyet én, és nemcsak én, a béke kurzusának ismertünk meg. Amíg Tisza felelős vezető állásban volt, a király békeszándékából nem lehetett békepolitika, vagy pedig e békepolitikának felemásként, megbízhatatlanként kellett föltűnnie.

A békéről, kivált a különbékéről, hadicéljainkról, Németország hadicéljairól eddig nem sok szó esett a nyilvánosság előtt. Amikor 1916 decemberében a központi hatalmak békeajánlatát kiadták, a cenzúra mindenütt — és különösen Tisza cenzúrája Magyarországon — a nagy téma fejtegetését egyszerűen megtiltotta. Nem az átfogó, a minden egyébnek prejudikáló nagy kérdés, a háború és béke kérdése, hanem a választójog kiterjesztésének formájában, a demokrácia kérdése volt napirenden. Az életérdekünket érintő külpolitika mezejéről elterelt erők a belpolitikára vetették magukat. Csakhogy a nagy életkérdés, a háború, mindenbe belejátszott, és minden csak abban az arányban látszott fontosnak, amilyen arányban a háború halálos bonyodalmának megoldásához hozzájárult.

Az általános választójog és a demokrácia követelése is megtelt a háborút illető tartalommal. Az általános választójog követelését a lövészárkokból dobták a fórumra, első kifejezése volt az a vérző népmilliók vágyának, hogy beleszólásuk legyen abba, ami velük történik. A háború hamuja alól az általános választójog eltemetettnek, „inaktuálisnak" hitt követelése először úgy lángol föl, hogy „a Károly-keresztesek választójogának" hívják. De mit akartak a Károly-keresztesek? Mit akart a legtöbb frontkatona? Azt akarta, hogy az asszonyoknak meg a gyerekeknek legyen odahaza betevő falatja, azt akarta, hogy ne basáskodjanak velük a hatóságok, azt akarta, hogy odakünn, a fronton ne legyen olyan nagy a különbség tisztek és legénység között — a külön tiszti menázsi, milyen fontos és milyen végzetes volt az! —, azt akarta, hogy ne mindig magyar csapatokat küldjenek oda, ahol baj van, és végül legforróbban azt akarta, hogy legyen vége a háborúnak. Abban az időben, amikor az 1917 márciusi orosz forradalom a cárizmust megbuktatta (a békére vágyó cárizmust a háborút folytató forradalom, — de amelyet mégsem lehetett volna megcsinálni, ha az orosz parasztok békevágyára nem támaszkodik!), — ebben az időben már a Monarchia népeinek sem volt más igazán mély és őszinte kívánságuk, mint a béke. De a békéről nem volt szabad beszélni. A csatornákat, amelyeken át a békevágy fölszínre törhetett volna, erőszakkal betömték. Az egész orosz front hosszában fraternizált a mi hadseregünk az orosszal — saját szememmel láttam ezt húsvétkor —, de a sajtó alig, vagy sehogy sem adhatott kifejezést annak a nagy és általános érzésnek, amely e tömegmozgalom rugója volt. A hatalmas békevágy azonban mégis talált utat, hogy megmutatkozzék. Ez az út volt: az általános választójog követelése.

Minden nép, amely demokráciát követel, önmagának, az élő és nem a megszületendő nemzedéknek követeli azt, és azért követeli, hogy megvalósíthassa azt, ami vágy vagy szándék gyanánt a lelkében él. A magyar nép lelkében akkor a béke vágya élt. Ezért: aki általános választójogot mondott akkor, békét mondott. Tudnia kellett, hogy a nép, ha általános szavazással és szabadon nyilvánítja az akaratát, azt fogja mondani: „békét akarok". Ehhez a tudáshoz járult az, hogy az ellenség oldalán a mi demokratizálásunkat egyenesen a béke föltételének tüntették föl. Ez a két motívum erősítette egymást: az, hogy a nép meg akarta mutatni akaratát, a békeakaratot, és az, hogy az ellenség a béke, az elviselhető

béke föltételéül kezdte szabni azt, hogy a nép szabadon nyilvánít-hassa az akaratát. Az általános választójog követelése akkor, amikor először vetették föl erőteljesen, kimondatlanul magában foglalta a béke követelését. És így is választotta el a szellemeket: aki az általános választójogot szívből tüzesen, megszorítás nélkül és mindjárt akarta, az békét akart; aki nem akarta, nem őszintén akarta, langyosan akarta vagy csak későbbre akarta, az a béke ellensége volt.

TISZA BUKÁSA. MÁSODIK AUDIENCIÁM

Tisza nem akarta az általános választójogot. Amikor a király, körülbelül egy időben Vilmos császár híres húsvéti szózatával (amely a háromosztályos porosz választójog korszerű reformját ígérte), fölszólította Tiszát, hogy a trónfoglaló beszéd ígéreteihez képest terjesszen be javaslatot a magyar választójog reformjáról: Tisza taktikázott. Az a nyilatkozata, amelyben kijelentette, hogy a választójogi reform már megvan (az ő szégyenteljes 1913-as törvényét értette ezen), úgyhogy most e még ki nem próbált reformműnek inkább csak kiegészítéséről lehet szó: mindenki szemében leleplezte azt, hogy az általános választójog, amelynek megvalósítását a kor parancsolta, a nép akarta és a király megígérte, Tiszával nem, csak Tisza ellenére lesz megvalósítható. Május elsején a munkásság a főváros tizenkilenc helyén tartott tüntető gyűléseket, és ezeken határozati javaslatot fogadott el, amelyben megállapítja, hogy a Tisza-kormány legújabb választójogi állásfoglalása nemcsak fölháborító, vakmerő provokáció a dolgozó néposztályokkal szemben, hanem egyúttal komolyan veszélyezteti a (stockholmi) békeakció sikerét is. Május 8-án a Károlyi-párt mindenkit, aki a választójogot és a békét akarja, politikai programjának teljes fönntartása mellett, tömörülésre és közös harcra szólított föl.

1917. május 22-én a Tisza-kormány lemondott. Lemondásának okául maga Tisza az ő választójogi álláspontját jelölte meg. Megkíséreltem annak a kifejtését, hogy azokban az időkben mit jelentett a választójog. Valóban: Tisza a választójogon csak megbotlott, de a választójognál több volt az, amibe belebukott. A helyzet tiszta volt, legalább annak látszott. Az új éra eltávolította a magyar politika éléről a régi éra hatalmas emberét, aki ott (és befolyásánál

fogva nemcsak ott) a régi éra eszméjét képviselte. Az új éra végre a magyar belpolitikába is belenyúlt, és most a magyar belpolitikában is új érának kellett következnie. A változás vezéreszméit március 22-i audienciám és a Monarchia külügyminiszterével folytatott eszmecserém után ismerni véltem. Odafönt békét akartak, és idelent meg akarták teremteni a béke föltételeit.

Május 24-én sürgönyt kaptam a kabinetirodától, hogy audiencián jelenjek meg a királynál. A fölszólítás meglepett, mert nem kértem audienciát, ellenben március 22-én megmondtam a királynak, hogy a koncentrációban nem veszek részt. A helyzet most az volt, hogy a király elfogadta a Tisza-kormány lemondását, és általában úgy hitték, hogy Andrássy miniszterelnöksége esedékes. Andrássy járt pár nap előtt titokban a királynál, és ő siettette Tisza bukását.

24-én este feleségemmel együtt Bécsbe utaztunk. Velünk utazott Andrássy Gyula, Zichy Aladár, Szterényi József, Márkus Miksa. Az egész vonat boldog izgalomban úszott. Tisza bukásának hírére a munkapárti sajtó is kezdte revidiálni nézeteit. A *8 Órai Ujság*, amely a legszigorúbb volt az ellenzékhez, a következő fejtegetéssel fejezte be vezércikkét: „Tisza mindig azért küzdött, amiről azt hitte, hogy igazság, — de hát vajon mi az igazság?"

Még 24-én este Bösbauer szerkesztő társaságában fölkerestem egy, a Szent István-templom melletti Deutsches Haus-étterem különszobájában tanácskozó társaságot, amelyet így is neveztek: Deutsches Haus. Mi volt a Deutsches Haus? A Belvederei kör volt, a trónörökös nélkül. Konzervatív osztrák főurak társasága, amely meg akarta menteni Habsburgot — a Hohenzollernek ellenére. Innen indultak ki a legerősebb impulzusok a porosz gyámság lerázására. A Deutsches Haus előtt egy nagy katolikus monarchia képe lebegett, amely Dél-Németországot is magában foglalta volna. E terv őse az 1866 előtti konstelláció, örököse a háború utáni restaurációs tervnek az a válfaja, amelyet állítólag francia védnökség alatt Münchenben koholtak. A világháborúban a Deutsches Haus békét akart, — ha kellett: különbékét. E célból a franciákhoz akart közeledni. Ez volt az, ami engem összekötött a Deutsches Haus-szal: a béke vágya. Távolabbi céljaihoz nem volt semmi közöm, de a közelire, a béke elérésére, szövetkeztem vele.

A Deutsches Haus bennfentesei voltak: gróf Sylva-Taroucca, gróf Beaufort, Reichenauer és gróf Gallen. Gallen dominikánus, Ferenc Ferdinánd volt gyóntatója, nagyeszű ember, volt a Deutsches Haus

vezérszelleme. Az én összeköttetésemet a Deutsches Haus-szal Diner-Dénes József tartotta fönn.

Május 24-én este nagyon nyugtalankodtak a Deutsches Haus urai a húszéves kiegyezés terve miatt. Ez tudniillik a Németországgal való szövetség elmélyítésének volt a föltétele, ami nemcsak gazdasági téren jelentette volna a jelenlegi viszony meghosszabbítását, hanem azt jelentette volna, hogy ez a viszony, amelyben Németország volt az úr, tűrhetetlenné válik. A Deutsches Haus ebben az időpontban már kezdett bizalmatlan lenni Czerninnel szemben, nem tudta, hogy mennyire az ő embere még és mennyire nem az. Féltek, hogy Czernin enged a német nyomásnak.

Május 25-én reggel fél 11 órakor Andrássy, Apponyi és Zichy Aladár társaságában mentem ki Badenbe. Elsőnek Andrássy Gyula ment be a királyhoz; mi az előszobában vártunk. Rövid félóra után Andrássy kijött, és átment egy másik szobába, anélkül hogy nekünk egy szót is szólt volna. Utána Apponyi ment a királyhoz. Ő is rövid idő múlva kijött, és eltűnt ugyanazon az ajtón, amelyen Andrássy. Nekem csak annyit mondott, hogy József főherceg van a szomszéd szobában, és hogy ő a főherceghez megy.

Apponyi után én kerültem sorra. Kifejtettem a királynak, hogy csak olyan kabinetben vehetnék részt, amely a választójogban az én programomat, az általános, titkos, községenkénti, nőkre is kiterjedő választójogot hozná, amely energikusan a béke érdekében dolgoznék, ha kell: Németország ellen is. De kijelentettem, hogy minden kabinetet, amely a választójogban lényegesen messzebb megy a Tisza-kormánynál, jóakaratú semlegességemről fogok biztosítani. A király arra kért, hogy ezt a kijelentést tegyem meg a többi úr előtt is, és ezzel könnyítsem meg a kibontakozást.

Még azt a kérdést intéztem a királyhoz, hogy mit jelentett az az üzenete, amelyet január 16-án Berchtold hozott tőle: hogy pártom kezelje tapintatosan a béke dolgát, és hogy ne támadjuk a német szövetséget. Hangsúlyoztam, hogy ennek az üzenetnek tartalma ellenkezik azzal, amit őfelsége nekem első audienciámon, különösen a német politikájáról, mondott. A király felelete az volt, hogy ő nem tud erről az üzenetről. Erre engedelmet kértem tőle arra, hogy az üzenetváltásról Berchtolddal beszélhessek. A király, látható zavarban, megkért, hogy ne bolygassam ezt az ügyet.

Ez a második audienciám 25—30 percig tartott. Sem arról, hogy József főherceg lehetne miniszterelnök, sem arról, hogy a szomszéd

szobában tartózkodik, nem szólt a király. Az audiencia után engem is elvezettek abba a szobába, ahol József főherceg várakozott.

Hosszasan előadta programját. Választójogi álláspontja az volt, hogy minden magyarul beszélni tudó jogosult legyen választani. A főherceg beszélt kabinetalakító szándékáról, és fölszólított arra, hogy lépjek be a kormányba; ezt én igen határozottan visszautasítottam. Szükségesnek tartottam, hogy figyelmeztessem a főherceget arra, hogyha a magyar miniszterelnökséget elvállalja, főhercegi minőségét nem élvezheti. Erre a főherceg azt felelte, hogy „ő már katonáival szemben is megmutatta, hogy nem főherceg, de ember tud lenni". Egyébként nem mindennapi mértékű tájékozatlanságot mutatott, és a politikai rutin teljes hiányával tárgyalt.

Másnap fél tizenegykor Czerninhez mentem a Ballplatzra. Andrássy Gyula tízre volt hivatalos, és amikor én érkeztem, még ott volt. Czernin behívott magához és én Andrássyn kívül ott találtam még Urban osztrák minisztert. A húszéves kiegyezésről tanácskoztak. Úgy beszéltek róla, mint valamiről, aminek meg kell lennie, amit keresztül kell hajtani, és keresték a módját annak, hogy nyelessék le Apponyival a keserű labdacsot. Kezdtem magam egyre rosszabbul érezni. Kis idő múlva közbeszóltam, hogy félre ne értsék hallgatásomat. Én, mondtam, mindenképpen ellenzem a húszéves kiegyezést és nem vehetek részt olyan tárgyalásokon, amelyek ennek az érdekében történnek. Fölkeltem és búcsúztam. Czernin áthidalta a helyzet kínosságát és aznap estére beszélt meg velem egy második találkozót.

Május 26-án este Czernin megnyugtatni próbált a húszéves kiegyezés dolgát illetően. A németeknek gazdasági téren módjuk van arra, hogy reánk kíméletlen nyomást gyakoroljanak, és élnek is ezzel; neki tehát hitegetnie kell a németeket és a németbarátokat; de ő sem akarja a húszéves kiegyezést, és ha egyszer komolyra fordulna az ügy, ő nem fogja megvalósítani. Nagyon is látja ennek az útnak a veszedelmét.

Kénytelen voltam azt felelni, hogy ez nagyon szép, de, sajnos, semmi biztosítékom arra, hogy nem akar-e Czernin engem is félrevezetni, mint a németeket és a németbarátokat. Hivatalos kijelentései mindenesetre szöges ellentétben vannak azzal, amit most hallottam.

Czernin most még határozottabban megismételte azt, amit az imént mondott. Kért, hogy maradjon bizalmasan köztünk minden,

amit most mond: ő el van szánva arra, hogy azt a húszéves megegyezést a németekkel semmi esetre meg nem csinálja. Kérlelt, hogy bízzam szavában. Azt a szándékát, amelyet most velem közölt, nyíltan nem vallhatja be, mert különben a németek, akik ragaszkodnak a szövetség elmélyítéséhez, kitörnék a nyakát. Ő tudja, hogy Németország nem győzhet és hogy nagyon meggyöngülten kerül majd ki a háborúból — ami egyébként a Monarchiára nézve csak előnyös lehet. A háború után pedig csak azok az államok fogják fönntarthatni magukat, amelyek nagyszabásúan végrehajtották a lefegyverzést.

Másnap a feleségemmel kiutaztunk a Semmeringre. Visszajövet Návay Lajossal beszéltem, aki elmondta, hogy audienciáján a király azt a kifogást hozta föl Andrássy Gyula ellen, hogy túlságosan németbarát. Hunyady Józseffel is beszéltem ezekben a napokban. Ez a fiatal mágnás típusa volt azoknak az embereknek, akiknek a körében Károly jól érezte magát. Nagyon sok tekintetben hasonlít is hozzá. Életfölfogásuk, modoruk rokon. Szinte asszonyos kedvteléssel szidják mind a ketten a távollevőket. Náluk mindig annak van igaza, akivel beszélnek. A pletykák bőségszaruja volt Hunyady, és ez tette kedvessé Károly szemében is. Esterházy Sándor és Károlyi József ugyanebből a puha fából vannak faragva. Hunyady módfölött el volt keseredve a király miatt. Azt mondta: éretlen fecsegésével még borzasztó bajokat fog csinálni. Csupa magyargyűlölő veszi körül és őreá, Hunyadyra, egyáltalában nem hallgat.

Az a mód, ahogy a király a Tisza-kabinet bukása után a magyar válságot megoldani próbálta, már rendkívül jellemző habozó, majd ötletekhez kapkodó, mindig bizonytalan kormányzására. Azt a tervet, amely József főherceget kombinálta magyar miniszterelnökké, elejtették; egyebek közt azért, mert a munkapárt tiltakozott ellene. Most gróf Serényi Béla neve került az előtérbe; eddig munkapárti volt, de vállalkozott volna arra, hogy a választójog legszélesebb kiterjesztését, a király programját, átmeneti minisztérium élén, megvalósítja. Egy választójogi minisztériumnak a megalakulófélben levő választójogi blokkra kellett támaszkodnia. Serényi is garanciákat akart adni a készülő blokknak azzal, hogy engem bevesz a kabinetjébe. De a Serényi-kombináció is csakhamar elpárolgott, és Wekerlét kezdték emlegetni. A harmadik Wekerle-kabinet terve már akkor igen konkrét formákat öltött. Wekerle készen volt kabinetjével. Laehne Hugót küldte hozzám azzal a kérdéssel:

melyik tárcát vállalnám el a kormányában? Íme, kormányképes voltam. De nem ez volt a fontos, hanem az, hogy a politikám, amelyet inaktuálisnak, eleve megbukottnak, aztán nyaktörőnek, eszeveszettnek mondottak, mennyire kormányképes lett már! Pártom és személyes híveim, bizony, erősködtek, hogy tárcát kell vállalnom, mert most, hogy a választójog megvalósulásáról van szó, a választójog komoly híveinek azzal kell tanúságot tenniök választójogi elveik szilárdságáról, hogy a választójog megalkotásában részt vesznek. Én tehát megüzentem Wekerlének, hogy a belügyminiszteri tárcát vállalnám el. A belügyminiszterre várt a választójog elkészítése. Keresztülvinni a választójogot, és aztán lemondani: ez volt a gondolatom. Egyébként azonban okom volt annak a föltevésére, hogy Wekerle épp olyan kevéssé lesz miniszterelnök, mint Andrássy Gyula. Hiszen Tisza után — politikai logika szerint — ama 67-es pártvezérnek kellett következnie, aki a német szövetség tekintetében a hivatalos németbarát fölfogást vallotta. Azonban Andrássy nem lett miniszterelnök, éspedig éppen azért nem, mert túlságosan németbarát volt. Azt gondoltam, hogy Wekerle, akinek németbarátsága szintén közismert, Andrássy sorsában fog osztozni, mert programja megfelelhet ugyan a hivatalos nyilatkozatoknak, de nem felel meg a király titkos szándékának. És a Wekerle-kombinációt ezúttal még csakugyan föladták.

AZ ESTERHÁZY-KORMÁNY MEGALAKULÁSA HARMADIK AUDIENCIÁM

1917. június 6-án a Károlyi-párt, a szocialista párt, a demokrata párt, a radikális párt és a keresztényszociális párt — „a politikai és világnézeti különbségek fönntartásával" — megalakították a választójogi blokkot. Az együttes politikai és társadalmi akciót kívánt indítani a következő célok érdekében:

1. Az általános, egyenlő, titkos választójog kivívása.
2. A béke megkötése hódítás és hadikárpótlás nélkül.
3. Az állandó béke biztosítása nemzetközi intézményekkel és a hadügyek és külügyek demokratizálásával.

A blokk elnökéül engem, társelnökéül a demokrata Vázsonyi Vilmost és a szociáldemokrata Garbai Sándort választották meg.

A június 8-ára virradó éjjel a központi demokrata körben nagy volt az izgalom. Küszöbön állt a király pesti látogatása és a választójogi blokk pártjai Pesten és a vidéken nagy tüntetéseket terveztek erre a napra, amelyeknek tanuságot kellett volna tenniök arról, hogy az általános választójog a nép akarata. Egy évvel ezelőtt szó sem lehetett volna arról, hogy a hatóságok ilyen tüntetést megengedjenek. De változtak az idők. Nem egészen; Bárczy Istvánnak, Budapest főpolgármesterének (aki június 8-ára audienciát kért a királytól, hogy Budapest népe nevében elmondja neki a tüntetés okát) azt válaszolta a kabinetiroda, hogy a király pesti tartózkodása alatt nem ér rá őt fogadni. Ez affront volt a választójogi ligának, hiszen Bárczy nem jószántából, hanem megbízásból kérte az audienciát. A demokrata párt helyiségébe összehívott értekezleten, amelynek a tüntető népgyűlést kellett volna előkészítenie, úgy hatott

a bécsi visszautasítás, mint a bomba. Mindnyájunk közül Vázsonyi Vilmos volt a legizgatottabb és a leghangosabb. Szidta „a lerchenfeldi ifjút, akit majd így meg úgy kipofoz és megtanít".

Az igazság az volt, hogy Bécsben rendezési hiba történt, nagyon goromba hiba. A király (vagy környezete) azt hitte, hogy Bárczy valami székesfővárosi üggyel akarja igénybe venni a király idejét, holott a király Pesten országos politikát akart csinálni. Egy Andrássy környezetéből való fiatal alkotmánypárti politikus, gróf Esterházy Móric hozta rendbe az elrontott ügyet Hunyadyval, a főudvarmesterrel. Amikor odafönt megtudták, miről van szó, rögtön hajlandók voltak Bárczyt fogadni, csak megnyugtatást kértek afelől, hogy az a bizonyos tüntetés teljes rendben folyik majd le. Megkapták a megnyugtatást.

Június 8-án reggel megérkezett a király. Tömegesen fogadta a politikusokat. Kérésemre helyettem gróf Batthyány Tivadart fogadta, akinek megint meglepő nyiltsággal szidta a németeket. Wekerléről azt mondta, „der lügt zu viel" (az túl sokat hazudik) — két más politikusnak is ugyanezt mondta Wekerléről —, „doch wenn es nicht anders geht, werd' ich halt ernennen" (de ha nem megy másként, mégis csak kinevezem).

Wekerle maga biztosra vette kinevezését. Pedig ekkor már volt kinevezett magyar miniszterelnök, és nem Wekerle volt! Ezen a napon, villásreggeli közben — nálunk volt Andrássy Gyula is — fölkeresett gróf Eszterházy Móric, és elmondta, hogy a király neki ajánlotta föl a miniszterelnökséget és megkérdezte Andrássy Gyulát: fogadja-e el? Andrássy azt mondta, hogy fogadja el. Esterházytól megtudtuk, hogy a király már április óta kínálgatja őt a miniszterelnökséggel, ő azonban érzi, hogy nem termett rá erre a nehéz föladatra. Tárcaminiszternek, mondta Esterházy, megfelelt volna, de a miniszterelnökség túlhaladja erejét. A kinevezésnek délután négy óráig titokban kellett maradnia.

Budapest népe ezen a délutánon hatalmasan és gyönyörűen vonult az utcára. A Városház udvarán ott volt, és együtt volt a demokratikus polgárság és a munkásság, ott volt a Károlyi-párt, a radikális párt, a demokrata párt, a szociáldemokrata párt, a feministák pártja — és a választójogi ligának nemcsak az akaratát, hanem erejét is demonstrálták. A szónokok nem kértek, hanem követeltek. Követelésük tárgya a választójog volt, de mindenki érezte, hogy amit ez a nagy és izgatott tömeg igazán akar: az a béke. Ilyen nagyszabású

tüntetést Budapest eddig nem látott. A nép akaratának ez az impozáns megnyilatkozása a forradalom gerjedésének első jele volt.

A pesti tüntetés hatását egyidejű nagy vidéki tüntetések hangsúlyozták és fokozták. Az ország érett volt egy lényegbe vágó változásra. A nép szíve boldogan tárult volna föl annak, aki ezt a változást meghozza, de reménykedve fordult már afelé is, aki ígérte. Gróf Esterházy Móricot nevezte ki magyar miniszterelnöknek a király, egy alig ismert képviselőt. A kinevezés nem felelt meg a várakozásnak, nem felelt meg a helyzet parancsának sem, de mégsem fogadták bizalmatlanul. Új ember volt Esterházy és fiatal ember. Ez maga kedvező előítéleteket támasztott vele szemben. Andrássy Gyula személyes hívei, persze, úgy ítélték meg ezt a kinevezést, hogy az „a fiatalok államcsinye az öregek ellen". Volt ebben valami igazság. Az ambiciózus fiatal mágnásokat, főleg herceg Windischgraetzet, idegesítette a hosszú válság, bosszantották Andrássy skrupulusai és, türelmük fogytán, egy éjjel titokban Bécsbe küldték Esterházyt, aki rábírta Károly királyt az ő miniszterelnökségét jelentő megoldásra.

Esterházy Móric típusa azoknak az embereknek, akik csak részletmunkára alkalmasak. Politikai szereplése abban merült ki, hogy másodrangú szociálpolitikai kérdéseket szorgalmas részletezéssel földolgozott és a történelmi események közepette ezekkel szórakoztatta a képviselőházat. Beszédeihez Fényes László, a szegény emberek szomorú életének, ügyes-bajos dolgainak igazán jó ismerője, szedte össze az adatokat. Esterházy górcső alá vette ezeket, s a világ örvénylő folyásából éppen csak azt nézte és látta meg, amit a tárgylemezre helyezett. Elemző tehetsége egy bizonyos, meglehetősen szűk határon belül: tetemes. Politikai lényének alapja az Esterházyak nagy dinasztikus tradíciója; kinevezése egyike Károly király legjellemzőbb választásainak.

*

Az ország azt hitte, hogy Esterházy kinevezése a nagy tüntetésekkel függ össze. Bizonyos tekintetben így is volt ez. De volt egy kör, ahol Esterházy kinevezéséről másképpen vélekedtek, és bizonyos mértékben ennek a körnek is igaza volt.

Az én mostohaanyám, özvegy Károlyi Gyuláné Szentkirályi utcai szalonjában úgy tudták, hogy Esterházy az ő emberük. Igaz, hogy a Margit rakparton, Andrássy Gyulánál, szintén a maguk emberének

tartották Esterházy Móricot. Volt valami összekötőtisztféle szerepe a két szalon között, de legbelül mégis a Szentkirályi utcához tartozott. Ha a Rakpart a liberális arisztokrácia nagy szalonja volt, a Szentkirályi utca volt a klerikális arisztokráciáé. E kettőn kívül igazi nagy szalon nem is igen akadt. A várbeli arisztokraták házai kevésbé is hozzáférhetőek. Andrássy háza Budán van ugyan, de könnyen hozzáférhető. A Szentkirályi utca, a Múzeum-negyedben, a magyar Faubourg St. — Germain kellős közepén, a magyar klerikális feudalizmus ütőere. Az én mostohaanyám Szentkirályi utcai szalonjában nagy volt az öröm Esterházy Móric kinevezése miatt. Itt voltaképpen, bizonyos kedvező előjelek ellenére, eddig az ideig kissé féltek az új uralkodótól, hiszen Ferenc Józseffel kitűnően „kijöttek" volt. Esterházy Móric kinevezése azonban megnyugtatta, sőt lehet mondani: felvillanyozta a kedélyeket. Egy negyedszázad óta, Szapáry Gyula óta, ő az első igazi arisztokrata magyar miniszterelnök. Egy arisztokratának, úgy vélik itt, természetesen: katolikusnak kell lennie. De teljes értékűnek csak az számít, aki annak az egymás közötti sokszorosan összeházasodott szűkebb körnek leszármazottja, amely a Pálffy, Esterházy, Károlyi, Zichy, Apponyi, Szapáry és még egynéhány osztrák arisztokrata családból áll. Az Inzucht itt akkora, hogy nagyon nehéz megmondani, hányszorosan rokona az egyik ember a másiknak. A Károlyiak az egyetlen kelet-magyarországi, tiszai mágnások ebben a szorosan összefonódott társaságban, a többiek dunántúliak és félig osztrákok. Esterházy a „bécsi magyar" arisztokrata típusa. Egy fiatal grófnétól hallottam egyszer itt, hogy ő Bécsben érezte meg először és igazán csak Bécsben érzi azt: mi a haza. Ez a sóhajtás korántsem jelentett annyit, mintha a fiatal grófnő osztrák patriótának érezné magát. Az arisztokrácia hazája az arisztokrácia. És az osztrák arisztokrácia a délnémet katolikus arisztokráciával együtt igazi arisztokrácia azért, mert más országok arisztokráciájánál sokkal kevésbé keveredett polgári vérrel. A faj tisztasága, az elzárkózás szigorúsága adja meg az arisztokrácia jellegét és jelentőségét. Ez a Szentkirályi utcai arisztokrácia valóban állam az államban. Valamikor állam volt az állam fölött. 1917-ben már kevésbé volt az, de egy miniszterelnököt még mindig ki tudott neveztetni.

Az udvarhoz régi és erős kötelékek fűzik ezt a kört. Mindenkinek volt egy kis főhercege vagy főhercegnője, akivel el-elintéztette kívánságait. A hang, a levegő, a nézetek itt egészen mások, mint a Rak-

parton, Andrássy Gyuláéknál. Ott magyarul és szenvedélyesen, itt halkan és franciául beszélnek. Papok, szerzetesek, különösen jezsuiták e szalon gyakori vendégei. Prohászka Ottókárt libre-penseurnek tartották és vallási fejtegetései csöppet sem tetszettek. Bangha páter volt az ő emberük. Mindent, de igazán mindent abból a szempontból ítéltek meg: mennyiben mozdítja elő a római egyház érdekeit. A politikát általában nem nagyon szeretik, és nem szívesen avatkoznak bele. A képviselőházat úgy nézik, mint a börzét. Apponyi Albert nem egészen az övék, — ahhoz túlságos mélyen belebocsátkozott a politikába. Az egyházpolitikai harcok ideje volt az ő nagy idejük: és egyáltalában nem felejtették el, ki szavazott akkor a polgári házasság és a zsidók recepciója mellett. Az egyházpolitikai mérkőzés volt a magyar Dreyfus-ügy, amely, főleg az arisztokráciában, elválasztotta a szellemeket. Az Andrássyak a Szentkirályi utca számára azóta egyszerűen szabadkőművesek. A nemzeti ellenállásról itt azt tudták, hogy rebellió a császár ellen. Nemzeti kérdésekben e kör desinteressement-ja meglehetősen teljes. Itt sohasem mondják: a király, hanem mindig: a császár. Tiszát gyűlölték, egyszerűen azért, mert kálvinista volt. Hatalmi pozícióját a katolikusság sérelmének tartották. Ennek a körnek bennfentesei voltak: herceg Pállfy Miklós, mostohaanyám fivére, főlovászmester és gróf Esterházy Sándor, Zita királyné főudvarmestere. (Egy alkalommal Esterházy, amikor Gerhart Hauptmann egyik darabjáról volt szó, elismerte ugyan, hogy „jól van írva", de, mondotta, „unalmas, mert hogy érdekelhessen minket professzorok, doktorok, vagy munkások nézete, szerelme, gondolatvilága? . . ." Az ő szemükben doktor, professzor, író, munkás, paraszt: egyaránt a szürke plebset jelentette, amelynek pszichológiáját még tanulmányozni sem érdemes, akár az eszkimóét . . .)

A háború megzavarta ábrándos kombinációikat. A protestáns Hohenzollernek előtérbe nyomulása elkeserítette őket, és a Deutsches Haus, a Belvederei kör politikájának kívántak sikert. De a kívánságnál tovább nem igen mentek.

Esterházy miniszterelnökségét hősies vállalkozásnak tekintették. Azt hitték, hogy ő az a Szent György lovag, aki bemegy a sárkány barlangjába és levágja a fejét. A sárkány: a liberalizmus, azaz a zsidóság, a szabadkőművesség és a protestantizmus hármas szövetsége. Ők akkor már rájöttek arra, hogy az egész háború a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének eredménye, éppen úgy, mint az

orosz forradalom. Szerintük az Alliance Israelite és a Grand Orient csinálták a háborút, és ők csinálják a forradalmakat is. Hiába magyarázták nekik, hogy a nagykapitalista zsidóknak, érdekükből, társadalmi helyzetükből kifolyóan, ellene kell lenniök és szenvedélyesen ellene is vannak a forradalomnak: nem hitték el. Ellenben hittek egy világkonjuráció létezésében, amelynek tagjai az ördöggel szövetkeztek, és amelynek célja, hogy a forradalmakkal (amelyek akkor törnek ki, amikor ők akarják) a Gonosz uralmát alapítsák meg a földön. A Szentkirályi utca meg volt győződve arról, hogy minden forradalom a zsidók műve, hogy a zsidók a keresztények elleni gyűlöletből csinálják. Mindenkit, aki ezeket a dolgokat nem így látta, tehát engem is, sajnáltak vakságuk miatt.

A Szentkirályi utcában beszéltek a forradalomról, de nem érezték hogy jön. Nem csoda, mert akik nyilvánosan, a parlamentben beszéltek róla, mint Windischgraetz, Andrássy, azok sem hittek benne igazán; a közeledő forradalom emlegetése eszköz volt nekik arra, hogy Tiszát megbuktassák, majd arra, hogy Tiszát bántsák. Ha igazán hitték volna, hogy jön a forradalom, másképp cselekedtek volna. De a francia és magyar forradalom emléke elhalványodott, és az orosz forradalom messze volt.

Hogy az én viselt dolgaimat olyan sokáig tűrték anélkül, hogy szakítottak volna velem, annak nyilván az volt az oka, mert maguk közül valónak tudtak. Ők úgy érezték, hogy il n'y à que nous! (Csak mi vagyunk!) Valahogy azt hitték, hogy én, aki ebben az il n'y à que nous-világban nevelkedtem, soha igazán őket elhagyni nem fogom. Minden oppozíciójuk alján mégis ott volt a remény, hogy Károlyi mégis „a mi emberünk". S valami ilyesmit érezhetett talán Károly király is.

(Egy dolgot nem tudok megmagyarázni: hogy tudták ezek a tompított hangokra berendezett dobhártyák megszokni a kurzus vásári lármáját? Hogy a pogromok tényét eltűrték, azt megértettem valahogy, de érthetetlen előttem, hogy a pogrom-politika formáit is elfogadták. Ez igazán nem felelt meg a chambre bleu hagyományainak. A chambre bleu, amely mostohaanyám anyjának, Károlyi Sándor testvérének, özvegy gróf Pálffy Pálnénak szalonja volt, a magyar klerikális arisztokrácia sacrosanctumának számított, ahová bebocsáttatni nagy kitüntetés volt. Mostohaanyám anyja ritkán fogadott egy látogatónál többet. A beszélgetés itt olyan halkan folyt, hogy néha a látogató sem hallotta jól, amit Pálffy Geraldine

mondott. Hogy ezek az emberek miképpen tudtak szövetkezni a kurzussal, rejtély előttem. De, úgy látszik: az éggel is ki lehet egyezni.

De nem szabad igazságtalannak lennem. A Szentkirályi utcai szalonban az igazi keresztény érzések olyan erejű példáját találtam meg, amely előtt meghajlok. Mostohaanyám, aki bizonyára még kevésbé osztja nézeteimet, mint bárki a Rakpart progresszív társasága köréből, akkor, amikor a legádázabban üldöztek, amikor gyilkosok törtek az életemre, Erzsébeten, édestestvéremen kívül az egyetlen volt, aki számüzetésemben meglátogatott. Az igaz kereszténység nagy erejének kellett benne élnie, hogy ezt meg tudta tenni. Nagy ellenérzést kellett legyőznie. És mégis megtette. Holott csak mostohafia vagyok és holott elveszett léleknek kellett tartania. De éppen azért érezte kereszténvi kötelességének, hogy ne álljon azok közé, akik gyáván megtagadtak.

*

A Monarchia legkritikusabb idején lett Esterházy Magyarország miniszterelnöke. Legkritikusabbnak mondom ezt az időt, Stockholm idejét, a német Reichstag rezolúciójának idejét — azért, mert a szövetségen belül a Monarchia, a Monarchián belül Magyarország teljes erejének latbavetésével legkésőbb akkor lehetett volna talán az ancien régime-et valaminő értelmesen redukált formában megmenteni.

Azt a befolyást, amelyet ezekben a napokban a magyar miniszterelnöknek kellett volna gyakorolnia, Esterházy Móricz nem gyakorolta; nyilvánvalóan sejtelme sem volt történelmi hivatásáról. Minthogy Esterházy a kis alkotmánypártnak volt tagja, koalícióra kellett támaszkodnia; minthogy a választójogi reform volt Tisza bukásának egyik oka, Esterházynak a baloldal támogatását kellett megnyernie; és mindenesetre számolnia kellett a választójogi blokkal, amely közvetlenül az ő kinevezése előtt mutatta meg erejét Budapesten és a vidéken a nagy tüntetésekkel. Esterházy rögtön tárgyalásokat kezdett Vázsonyival, a szociáldemokratákkal és velem. Az első perctől kezdve Vázsonyi volt Esterházy alteregója és az Esterházy-rezsim lelke.

Június 9-én keresett föl Esterházy engem Vázsonyival. Előbb Vázsonyi igyekezett rábírni arra, hogy lépjek be a kabinetbe, mert ő még egy garanciát kíván önmagán kívül. Vázsonyi átlátta, hogy

milyen veszedelem fenyegetné az ő népszerűségét, hogyha ő bent ülne a kabinetben, én meg kívül maradnék. Érezte, hogy bizonyos tekintetben hátrányba kerülne, ha én szabadon hírdethetem pacifista külpolitikámat és ezenfölül még a választójogi reform tekintetében sem osztozom teljes mértékben a felelősségben. Ő tehát szerette volna, ha én is belekerülök az Esterházy-kabinetbe. Apponyi és különösen Andrássy viszont éppen az én miniszterségemet ellenezték, mert féltek, hogy attól a német szövetségi viszony lazulhatna. Vázsonyinak ilyen szempontjai alig voltak, őt külpolitikai kérdések nem nagyon érdekelték. Andrássy köre különben nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai szempontból is kívánatosnak tartotta, hogy Esterházy kabinetjében Vázsonyi legyen az egyetlen miniszter, aki a választójogot igazán akarja. Ők nem akarták a választójogot, ők Tiszát akarták megbuktatni, még a választójog követelése árán is. Az igazán általános választójog megvalósítása talán még ezért a célért is túl nagy ár lett volna a szemükben. De nem féltek attól, hogy a gyökeres reformra igazán sor kerül. Ha a munkapárt triumfált, hogy mégsem Andrássy (Tisza személyes ellenfele) lett a miniszterelnöki székben Tisza utóda, — Andrássy és köre viszont már megbarátkozott Esterházy miniszterelnökségével, mert azt remélte, hogy a választójogot Esterházy is ki fogja játszani. Andrássy körében általános volt a vélemény, hogy Vázsonyit a miniszteri tárcával lekenyerezték.

Okom van hinni, hogy Andrássy körének idegenkedő érzéseit az én esetleges miniszterségemmel szemben Esterházy is osztotta. Ő ugyan fölszólított arra, hogy lépjek be a kabinetjébe, de alighanem remélte, hogy közöttünk fönnforgó külpolitikai ellentétek miatt a fölszólításnak nem teszek eleget.

Vázsonyinak és Esterházynak azt feleltem, hogy pártomnak, amelynek egyik fő programpontja a választójog, természetesen részt kell vennie abban a kormányban, amely a választójogot hozza. De azt kívánnám, hogy magam helyett gróf Batthyány Tivadar lépjen be a kabinetbe, és hogy a belügyminiszter tárcáját kapja, mert az fogja az új választójogi törvényt megalkotni. Esterházy azt felelte, hogy a belügyminiszteri tárcát saját magának tartja fönn, ő „nem fejeztetheti le magát egy más párt emberétől"; a választójogi törvényt különben is nem a belügyminiszternek, hanem a minisztertanácsnak kell megalkotnia, amelyben a választójogi blokk két képviselőjének elegendő biztosítékot kell nyújtania. Batthyányt

pedig semmiáron sem akarja miniszternek. Ő is, Vázsonyi is tovább erősködtek, hogy nekem kell belépnem a kabinetbe.

Délután Vázsonyi érdekes és kellemetlen dolgot közölt velem Azt, hogy még a blokk megszervezése előtt ő, Andrássy és a szocialisták külön megállapodására jutottak a választójog tekintetében. E megállapodás szerint csupán azok kapták volna meg a választójogot, akik írni-olvasni tudtak és a 24. évüket betöltötték; azonkívül a Károly-keresztesek értelmi cenzus és korhatár nélkül. A titkosság csak a városokban lett volna meg, a falvakban ezentúl is nyíltan kellett volna szavazniok. És a szociáldemokraták ebbe a tervbe belementek. Igaz, hogy az ipari munkásokat annyira-amennyire bevitte volna az alkotmány sáncaiba, de a földmunkások nagy részét kizárta, elárulta, kisemmizte! Négy nappal ezelőtt, amikor a választójogi blokk, végleg megalakulva, engem elnökévé választott, elhallgatták előttem ezt a szomorú és fölösleges paktumot. A blokk az általános és titkos választójogot írta zászlajára, és a tagjai kötelezték magukat arra, hogy kivívják azt. Ki gondolta volna, hogy a közülünk leginkább balra álló párt, a szociális forradalom pártja, eleve beérte kevesebbel!

Megvallom, most haboztam, belépjek-e a kabinetbe? Nem haboztam volna, ha a belépésem világosan a Monarchia külpolitikájának megfordulását jelentette volna. Volt rá némi esély, hogy azt jelentse. Nevem már föloldhatatlan összeköttetésbe került a háborúellenes irányzattal, és így forgott meg az ellenség sajtójában.

Ha a legexponáltabb pacifista pártnak legexponáltabb antantofil hírben álló tagja vállal a kormányban szerepet: ez azt jelképezhette volna kifelé, hogy a Ballplatz politikája kezd lényegében megváltozni, hogy a merev német orientáció helyett hidat épít, amelyen a Monarchia lassan közeledhetik az antanthoz. A Sixtus-levelek ideje volt ez! De én erről a fontos tényről akkor nem tudtam. Az én fülemben csak azok a mondatok csöngtek, amelyeket a királytól és Czernintől hallottam, de ez is elég volt ahhoz, hogy a változást, amelyet kívántam, lehetségesnek tarthassam. Nem mintha véglegesnek, kiformáltnak tudtam volna a király és a Ballplatz szándékait: de igenis határozott hajlandóságot tapasztaltam mind a kettőnél, hangulatuk kedvezően elő volt készítve abban az irányban, amelyet én helyeseltem; és az én kötelességeim egyike bizonyára az volt, hogy tőlem telhetően befolyásoljam őket a helyes irányba. Talán lökést adhattam az eseményeknek!

Kényes volt, nehéz volt a helyzetem. Énhozzám így beszélt Czernin, másokhoz máshogyan. Melyik szavát higgyem? A fiatal királynak inkább tudtam hinni, de ő végtelenül befolyásolható volt. A Ballplatzon Czernin ült erősen a nyeregben, és nekem mindenekelőtt vele kellett számolnom. A Ballplatz levegőjében még mindig ott rezgett az ingadozás évszázados politikája. Attól kellett tartani, hogy erős elhatározás itt nem fog megszületni, vagy, ha igen, a Ballplatz mégsem tudja magát emancipálni a német befolyás alól, és talán egy átmeneti harctéri siker hatása alatt visszaesik a germán politikai orientációba.

Mi történik, ha én egy ilyen szakaszban vagyok miniszter? Ha csak látszólag is, csak a legkisebb részben is födöznöm kell a végzetes fordulatot? Nem, én semmi esetre sem födöztem volna. De elég lett volna-e lemondani, tüntetően lemondani? Miniszterségem alatt, hiába, nem élveztem volna a szabad véleménynyilvánítás jogát, azt, amelyet mint képviselő kiküzdöttem. Hátha éppen azért akarnak a kabinetbe bevenni, hogy ezzel a szabad véleménynyilvánítás jogától megfosszanak? Akiknek érdekük volt, a kabinetben könnyebben ellensúlyozhatták volna a befolyásomat vagy könnyebben lejárathattak volna, mint hogyha a kabineten kívül maradok. Szabad volt-e ennek a veszedelemnek kitennem azt az eszmét, amelyet képviseltem?

De a Károlyi-pártnak bent kellett ülnie a kabinetben. Kellett őrszemünknek lennie azon a helyen, tudnunk kellett, mi készül, mi történik. Ha a Károlyi-párt nem képviselteti magát a kabinetben: ezzel a jobboldal karjába hajtja Esterházyt; ezzel már 1917 júniusában áll be az a helyzet, amely októberben a Wekerle-kabinettel létesült, hogy a kormány a munkapárt kényének van kiszolgáltatva, és végül koalícióba kell vinni a pártjait Tiszával. Ezt előre tudni nem volt boszorkányság.

Esterházy nem jókedvéből kért fel engem miniszternek. De Batthyányt, akit magam helyett ajánlottam, éppenséggel nem akarta elfogadni. Az ok egy nagyon elmérgesedett családi pör volt. Az Esterházyaknak az az ága, amelyből a miniszterelnök származott, gróf Esterházy Mihályt, Batthyány Tivadar vejét, ki akarta tagadni a cseklészi hitbizományból és kétségbe vonta törvényes származását. Június 9-én úgy állt a helyzet, hogy — vagy én vagy senki.

Nekem tehát bele kellett harapnom a savanyú almába. Megmondtam Esterházynak, hogy belépek a kabinetjébe, ha Czerninnel a

külpolitikai kérdésekben meg tudok egyezni. Esterházy a külpolitikával nem törődött. Engem csak arra kért, hogy pacifizmusról, lefegyverzésről meg az ilyen dolgokról ne beszéljek. Nagyon sajnálom, feleltem, de a pacifizmus, a lefegyverzés meg az „ilyen dolgok" programom legfontosabb pontjai, és én még ideiglenesen sem temethetem el ezeket. Hanem csodálom, folytattam, hogy éppen azokat a pontokat említi, amelyek Czernin politikájában meg az enyémben megegyeznek. Erre a magyar miniszterelnök őszintén bevallotta, hogy ő még nem beszélt külpolitikáról Czerninnel. Én mindenesetre még egyszer beszélni akartam: arra az esetre, ha meg tudok vele egyezni, a király személye körüli tárcát kértem. Ez a tárca 1867 óta szinekura volt. A király személye körüli miniszter székhelye Bécs, és a királlyal, természetszerűen, állandó összeköttetést tart fönn. Én azért választottam ezt a helyet, hogy a fiatal királyt közelről befolyásolhassam békepolitikám érdekében. A király személye körüli minisztériumot komolyan dolgozó magyar követséggé akartam kiépíteni, és a harctéri helyzet váltakozásai között is módszeresen, céltudatosan akartam érvényesíteni a magyar nép békére irányuló akaratát.

Esterházy beleegyezett abba, hogy a király személye körüli tárcát kapjam, és ilyen értelemben írt Czerninnek. Ezzel a levéllel még aznap este fölutaztam Bécsbe. Hosszas tanácskozásom volt a külügyminiszterrel. Még egyszer preciziroztam külpolitikai nézeteimet. Az Esterházy-kabinetben, mondtam Czerninnek, csak abban az esetben vagyok hajlandó részt venni, ha politikámról nemcsak hogy le nem kell mondanom, hanem ellenkezően, vele, a külügyminiszterrel, meg tudok egyezni a végcélban. Szóval, ha a Monarchia hivatalos külpolitikája is az antant felé orientálódik.

Czernin válaszában újra megokolta azt a nekem különben már ismerős fölfogását, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút. Az ő törekvése tehát, mondta, szintén odairányul, ahova az enyém, hogy a Monarchia önállóságát mielőbb visszaszerezze a németektől, és kierőszakolja a háború minél előbb való befejezését. Hogy hogyan akarja mindezt elérni, arról nem adott konkrét programot. De annyit mondott, hogy folynak már tárgyalások a franciákkal és hogy ő, „wenn alle Stricke reissen" (ha minden kötél szakad): el van szánva a különbékére is. Ha érett lesz a helyzet, a békeközvetítés terén az én szolgálataimat is igénybe szeretné venni.

Ez az ajánlat korántsem változtatta meg benyomásomat Czernin

politikájáról. Ő a németek becsapására dolgozott, a Naumann-féle Mitteleuropa tervébe nem akart komolyan belemenni, a szövetség mélyítését provizóriumokkal akarta elodázni, s általában addig akarta orruknál fogva vezetni a németeket, amíg az antanttal valaminő megegyezésre jutni nem tudott. A nyilt szakítást kikerülve, azzal akart érdemeket szerezni az antantnál, hogy a Monarchia külpolitikájával a németeket béketárgyalásokra szorítja. Lavírozott; nem merte a kurzusváltozást nyilvánosságra hozni, és természetesen, én is csak egy kő voltam a játékban.

Így fogtam föl az óhaját is, amelynek a király nevében is kifejezést adott, hogy mindenesetre vegyek részt a kabinetben. De a király személye körüli tárcáról nagy hévvel lebeszélt. A demokratikus haladás barátjának pózában meg akart győzni a diplomata, hogy énreám szükség van Budapesten. Ami annyit jelentett, hogy neki Bécsben nincs szüksége olyan emberre, aki benéz a kártyáiba. Elmondtam neki a szocialisták elképesztő paktumát Andrássyval és Vázsonyival. Egy okkal több, mondta, hogy a baloldal élére álljak, mert a baloldal embereié a jövő, és a legfontosabb föladat az ő irányításuk. És éppen ezért nemcsak benne kell lennem, hanem Budapesten kell részt vennem a kabinetben, hogy ellensúlyozhassam Andrássy befolyását a fiatal Esterházyra. A földművelésügyi tárcát ajánlotta.

Czernintől szállásomra, a Bristol-szállóba mentem, ahol Sylva-Tarouccáék vártak. Velük ültem, amikor megállt a szálló előtt egy udvari automobil, hogy Laxenburgba vigyen ki, a királyhoz. A Deutsches Haus urai között nagy volt az öröm és a meglepetés. Laxenburgba érkezve, egy földszinti szalonba vezettek, ahol előttem két tiszt várt kihallgatásra. Mind a kettő nagyon rövid ideig maradt a királynál; amikor reám került a sor, egy szárnysegéd kivezetett a parkba, ahol a király egy nagy fa alatt fogadott.

— A felséges úr parancsára megjelentem — mondtam a királynak, aláhúzva, hogy ezuttal nem én kerestem a kihallgatást.

A király, amint legtöbbször, most is kissé elfogult volt, és nehezen tudta megkezdeni a társalgást.

— Czernin telefonált — mondta végre a király —, és ő örömmel hallotta, hogy külpolitikai ellentétek nincsenek köztem, Czernin és Ön között.

Kifejtettem, hogy milyen nehezen tudtam elhatározni magamat arra, hogy belépek a kabinetbe, és hogy most is jobb szeretném,

ha pártom egy másik tagja foglalná el a nekem fölajánlott helyet. Kértem a királyt, értse meg a helyzetemet. Ha már az egyik téren, a külpolitika terén, engedményt kell tennem, amikor belépek egy olyan kormányba, amely a külügyek terén nem fog rögtönös változást előidézni (és teszem ezt a koncessziót kizáróan azért, mert ismerem a király és a külügyminiszter fölfogását a végcél tekintetében, és tudom, hogy az egyezik az enyémmel): akkor legalább a másik téren, a választójog kérdésében, akarom minimumra szorítani az engedményeket, amelyeket a programomból teszek.

A király itt élénken közbevetette, hogy ő is becsületesen akarja az általános választójogot. Épp ez az egyik oka annak, hogy nem Andrássyt bízta a miniszterelnökséggel:

— Sie müssen mir's nicht übelnehmen, aber Ihr Schwiegervater, Graf Andrássy, scheint mir das Wahlrecht nicht ganz aufrichtig zu behandeln. (Ne vegye zokon, de úgy látom, hogy az Ön apósa, gróf Andrássy, nem egészen őszintén kezeli a választójogot.)

— Ez érthető — feleltem —, mert Andrássy sohasem volt híve a választójognak. Hanem ha Felséged így gondolkodik, vajon mit szól ahhoz, hogy Esterházy programja a választójog tekintetében szakasztott ugyanaz, mint Andrássyé, — mert azt nem képzelhetem, hogy pusztán személyi tekintet döntötte el Esterházy kinevezését. Nos: Esterházy választójogi tervezetét Andrássy Gyula készítette a szocialistákkal és Vázsonyival az én hátam mögött. Még akkor úgy volt, hogy Andrássy lesz a miniszterelnök. És az a tervezet teljesen kijátssza a titkosságot, az a választójog, amit ad, sem nem általános, sem nem titkos, sem nem egyenlő. Ha az Esterházy-kormány ragaszkodik ehhez a tervezethez, ha nem enged, különösen a titkosság kérdésében, én, kötelességszerűen leleplezem a szocialistákat és Vázsonyit, és lehetetlenné teszem Vázsonyinak a bennmaradását, ami a kabinet bukását jelentené.

A király fölkelt és azt mondta, sétáljunk.

Séta közben apróra elmondtam a királynak, miben állott a választójog elárulása. Nagyon föl voltam háborodva, és a sétapálcámmal rávágtam egy palántára. A király nagyot nézett előbb rám, aztán a meghasadt növényre és felsóhajtott:

— Diese Sozi! Diese Sozi!

Talán nem egészen értette meg, hogy én azért dühösködtem, mert a szocialisták nem voltak eléggé szocialisták: ő azért haragudott, hogy egyáltalában azok.

Eközben a király gyermekeihez értünk. A király odahívta a kis trónörököst, bemutatott az ötéves fiúcskának és egyik kisleányának is. A király büszke volt a fia magyar beszédére, mondta, hogy beszéljek csak magyarul a gyerekekkel.

Amikor a gyerekektől visszatértünk a padhoz, ahonnan elindultunk, a király láthatóan unott és fáradt volt.

— Képzelem, felséges uram — mondtam —, mennyire fáradt ilyen hosszú és száraz konverzáció után. Ez egyszer azonban kérnem kell Felségedet, hogy még ne küldjön el, mert igen fontos, hogy tiszta és teljes képet kapjon a helyzetről, és azt nem lehet röviden föltárni.

El kellett mondanom a királynak: milyen végzetesen függ össze a választójog és a nemzetiségi kérdés. A király azt óhajtotta tudni, hogy lehetne a magyar hegemóniát összeegyeztetni a nemzetiségek közti békével? Én beszéltem a demokrácia módszereiről, és rámutattam arra, milyen megbocsáthatatlan hibája Tiszának az, hogy folyton a magyar hegemóniát emlegeti, nem törődve azzal, hogy ezzel bőszíti a nemzetiségeket, aminek Magyarország fogja meginni a levét.

A király, aki helyeselte a fejtegetéseimet, másfél óra után azzal bocsátott el, hogy rögvest sürgönyözni fog Esterházynak. Hogy mit, azt nem mondta. De én azzal az érzéssel távoztam Laxenburgból, hogy a választójog titkosságának dolgát nagy lépéssel vittem előre.

Budapesti lakásomon már vártak Esterházy és a szocialisták. Esterházy megkapta a király sürgönyét, és elkeseredetten kérdezte, hogy voltaképpen mit akarok. Előadtam, hogy föl kell dönteni a fix megállapodást, amely szerint az egész vidéken nyilt legyen a szavazás. Akkor elértem, hogy a titkos kerületek száma alku tárgya lett.

A szocialistáknak szemrehányást tettem a paktum miatt. Ők azt felelték, hogy miért nem szóltam nekik, mielőtt a királyhoz készültem, ők még rendbe tudták volna szedni a dolgot. Nagyon röstellték, amit tettek, és nagyon megrémültnek látszottak, hogy a király értesült az eljárásukról. Vázsonyi dühöngött, hogy én radikálisabb akarok lenni még a szocialistáknál is, végül ő is beadta a derekát. Andrássy odavolt, hogy akár földművelésügyi, akár népjóléti miniszterként bekerülök a kabinetbe. Félt, hogy külpolitikailag túl erősen befolyásolom Ezterházyt. Ezt megmondta nekem, sőt kilátásba helyezte, hogy rögtön meg fog interpellálni a Házban a német szövet-

ség kérdésében. Ezzel a kilátással komolyan számolhattam, aminthogy Batthyányt később meg is interpellálták ilyen értelemben. Külpolitikai tekintetben az én belépésem ilyenképpen csak akkor hozhatott volna hasznot, ha odafönt el lettek volna szánva arra, hogy a kurzusváltozást nagyon erélyesen megcsinálják. De éppen ez volt az, amiben még nem bízhattam, és ezért azt mondtam Andrássynak, hogy nincs kedvem miniszternek lenni, és örülnék, ha a miniszterségtől megszabadítana. Beszéljen Esterházyval és Vázsonyival, és vegye rá őket arra, hogy helyettem Batthyányt szólítsák föl a kabinetbe való belépésre. Andrássy rábeszélése használt, és Esterházy megkért engem, hogy ilyen irányban beszéljek Batthyányval. Beszéltem vele.

Alighogy nyélbe ütöttük a dolgot, másnap már Diner-Dénes József révén olyan hírt kaptam a Deutsches Hausból, amely igen komoly kilátással kecsegtetett arra nézve, hogy a külpolitikai kurzust a legközelebbi jövőben valóban meg fogják változtatni, és hogy a változás sikerét nagyon elősegítené az én belépésem a kabinetbe. Nem mintha Batthyány kevésbé lett volna békebarát, de pacifista propagandája nem volt olyan ismert, mint az enyém. Másnap történt a lakásomon az a találkozás Garami, Garbai, Esterházy között és köztem, amelyről Garami a *Forrongó Magyarország*ban megemlékezik. Garami az elbeszélésében megfeledkezett arról a mozzanatról, hogy a találkozáson Garbai is jelen volt. Pedig Garbai szerepe nem lényegtelen annak a lépésnek a megértéséhez, amely e találkozáson csakugyan úgy történt, ahogy Garami megírja. Azokat a tárgyalásokat, amelyeket a szociáldemokrata párttal az Esterházy-kormány megalakítása előtt folytattak, a párt részéről Garbai, a választójogi blokk társelnöke vezette, mert Garami a stockholmi konferencián időzött. Garbai Sándor pedig mindig újra és újra visszatért arra, és mindenáron meg akart győzni arról, hogy nekem (a választójogi blokknak a szociáldemokraták részéről is megválasztott elnökének) egyenesen kötelességem belépni az új kormányba. Garbai félt attól, hogy a választójogot el akarják sikkasztani vagy halasztani vagy taktikázni, és kérlelt: legyek ott, akadályozzam meg ezt, ellenőrizzem a kormányt. A szervezett munkásság, mondta Garbai, csalódottnak érzi magát, ha én nem lépek be a kabinetbe. Kértem Garbait: ne kételkedjék Batthyánynak a választójoghoz való hűségében. De, noha a külpolitika szempontjából egészben véve még nem tartottam érettnek a helyzetet a belépésemre, volt egy pillanat, amikor habo-

zásom közben úgy éreztem, hogy ami jó az Esterházy-kormánnyal belpolitikai téren elérhető, csak úgy biztos, ha magam lépek be. Az én bensőmben így hangzott a kérdés: kockáztassam-e külpolitikai koncepciómat, hogy a választójog ügyét biztosítsam? A munkások, akiknek a fölfogását az én szememben Garbai autentikusan tolmácsolta, a választójog vívmányának tető alá juttatásához akkor szenvedélyesen ragaszkodtak. Nem tesznek-e majd ezek a munkások egy napon szemrehányást nekem azért, hogy vonakodásommal — előttük nem is egészen érthető kifogásaimmal — az évtizedeken keresztül ostromolt választójog meghódítását a döntő percben kockára tettem? A magyar munkásság megértése vagy meg nem értése, a magyar munkásság pártolása vagy ellenzése 1917 júniusában olyan tényező volt, amelynek fontosságát nem is lehetett túlbecsülni. Én erősen éreztem a felelősségemet a magyar munkássággal szemben, és ez a felelősségem volt a fő oka a habozásomnak. És mégsem tudtam rászánni magam arra, hogy Garbai sürgető kérésének eleget tegyek, mert külpolitikai koncepciómat, éreztem, nem volt szabad föláldoznom. Ekkor jött a Deutsches Haus üzenete, amely alkalmas volt arra, hogy eloszlassa ezt a döntő aggodalmat. És ekkor, amikor úgy éreztem, hogy el kell hallgattatnom minden skrupulusomat, amikor úgy éreztem, hogy egyszerűen kötelességem belépni a választójogi és béke-kabinetbe, ekkor kértem meg a Stockholmból alighogy hazaérkezett Garamit: mondja meg Esterházynak, hogy a szocialisták ragaszkodnak ahhoz, hogy a Károlyi-pártot a kabinetben én képviseljem és ne más. Ez annyit jelentett, hogy elfogadtam Garbai szocialista érveléseit, és mint olyan ember, akihez ők eddig bizalommal voltak, azt a tanácsot adtam nekik, hogy közöljék ezt az érvelést a miniszterelnökkel is.

Ha az én tárcavállalásom a szocialisták megnyugtatására volt szükséges, akkor személyem újból való ajánlásának is őtőlük kellett kiindulnia. Garami azonban azt mondta Esterházynak, hogy a szociáldemokrata párt Batthyány miniszterségébe beleegyezik. Nyilván joga volt ezt tennie, de nekem, Garbai felvilágosításai után, azt kellett hinnem, hogy a magyar munkássággal szemben helyesen járok el, amikor úgy beszélek Garamival, ahogy beszéltem. Ha Garami az emlékirataiban úgy hegyezi ki ezt az esetet, hogy ő azáltal egy tapasztalattal lett gazdagabb, akkor én mosolygok rajta, hogy éppen ő mondja azt, aki a hátam mögött paktumot kötött az általános választójog rovására. Ezzel a szomorú tapasztalattal én lettem gazdagabb.

VISSZÁS HELYZET

Június 21-én mutatkozott be az Esterházy-kormány. A karzaton arisztokrata hölgyek ültek, a fiatal miniszterelnök közeli hozzátartozói és, ami nem szokás és nem szabad, tapsoltak papírlapról fölolvasott beszédéhez. Erre tapsolt a többi hölgy is, főleg azok, akik leányaikat a még legényember Esterházynak szánták. A család valami olyasfélét gondolt, hogy Móric gróf a katolicizmus védőjeként jelenik meg a porondon, és a zsidó sárkány fejét készül levágni. Ennek az elméletnek József öcsém, a klerikális 48-as volt egyik buzgó hívője és terjesztője. Nem ők voltak az egyedüliek, akiknek az Esterházy-kormány csalódást okozott.

Belementem az Esterházy-kormányt támogató koalícióba. Bár féltem attól, hogy a párt elveszti régi ellenzéki elánját, mégis meg kellett tennem ezt, hogy a kormány kurzusát befolyásolhassuk. És, mi tagadás, a párt tagjai is le akarták szakítani ellenzéki agitációjuk gyümölcseit. Gyarló emberi szempont volt ez, de a politikusok is emberek, ezt a szempontot sem lehetett elhanyagolni.

A pártban a belpolitikai radikalizmust illetően nagyon különböző árnyalatok voltak; külpolitikai tekintetben azonban egységes volt a párt. Hogy képviselhette gróf Battyhány Tivadar a mi külpolitikánkat a kabinetben? Alapjában ugyanazokkal a nehézségekkel kellett megküzdenie, amelyek reám vártak volna, ha én lépek be. Amint már említettem, gróf Andrássy Gyula megmondta nekem, hogyha miniszter leszek, ő maga interpellál majd meg arra nézve, hogy miképpen állok németszövetség-ellenes külpolitikámmal, vagy osztom-e a hivatalos külpolitika álláspontját? Ennek az interpellációnak Battyhyány is ki volt téve. Neki, mint a kormány tagjának, nem lehetett külön külpolitikát folytatnia, és, bár a

Károlyi-pártot képviselte a kabinetben, mint miniszternek, legalább hallgatólag, el kellett fogadnia a hivatalos külpolitikát. Ő teljesen egy nézeten volt velem, és csak a választógjogi reform megvalósítása kedvéért vett részt az Esterházy-kabinetben, én pedig (mint a Függetlenségi Párt elnöke) nem akartam egy jottát sem visszaszívni a nyilatkozataimból.

Battyhyány e nehéz helyzetben mesterien diplomatizált. Noha a főrendiházban gróf Hadik János, éppen a külpolitikai állásfoglalás feszegetésével, sarokba akarta szorítani a kormányt és Battyhyányt, noha az Andrássy-párt részéről folyton azon voltak, hogy vagy kiugrassák a kabinetből, vagy nyilatkozatra szorítsák: sohasem sikerült őt zavarba hozni. A legnagyobb nyugalommal jelentette ki, hogy ő tisztán a választójogért lépett be a kormányba, meggyőződésén nem változtathat, bár addig, amíg miniszter, lojálisan áll a kormány hivatalos külpolitkájával szemben.

Őt különben kevésbé élesen támadták, mint ahogyan engem támadtak volna. Sima, diplomata modora, sok konzervatív hajlandósága, egyházi körökkel való barátsága sok könnyebbséget szereztek neki. Elosztottuk a szerepeket: Battyhyány képviselte a párt érdekeit a kormányban, én folytattam a pacifista kampányt. Sokáig persze ez nem mehetett így, de kezdetben azt reméltem, hogy a választójogot igen gyorsan megcsináljuk, és ha a munkapárt ellenáll, föloszlatják a képviselőházat. És másfelől reméltem azt, hogy a király és a külügyminiszter mégiscsak rátérnek a határozott békekurzusra.

Június 24-én Félegyházára mentem a választóim közé, és elmondottam addig legerősebb beszédemet a háború és a militarizmus ellen. Szenvedélyes vallomás volt ez, nyiltabb, mint minden, amit addig mondottam. Az elmúlt kormányt felelőssé tettem a háborúért és a háború meghosszabbításáért.

Amikor visszaérkeztem Budapestre, nagy izgalomban voltak a kedélyek. Esterházy, Andrássy nekemestek, hogy fölfordul a kabinet, ha nem vonom vissza, amit Félegyházán mondtam. Amikor beléptem a képviselőház üléstermébe, felém zúgott a Tisza-párt kórusa:

— Mit mondott Félegyházán? Hazaárulás! Hazaárulás!

Megmagyaráztam félegyházi szavaimat — ha nem tettem volna: másnap fölrobban a koalíció —, de a dolog lényegén nem enyhítettem, sőt még jobban aláhúztam azt.

A helyzetem furcsa volt és tisztázást követelt. Én egyrészt a külügyminiszter nézeteivel és szándékaival egyetértésben tudtam magamat, jobban véltem ismerni ezt a szándékot és ezeket a nézeteket a miniszterelnöknél, másrészt éppen ezeknek a nézeteknek hangoztatása miatt támadtak legerősebben annak a miniszterelnöknek a környezetéből, akit a belpolitikája miatt támogattam. Bécsbe utaztam, Czerninhez, hogy végre megtudjam: hányadán állok vele.

Az utolsó időben sokat hallottam Czernin külföldi tárgyalásairól. Emlékeztetni akartam Czernint arra, hogy ő föl akarta használni az én szolgálataimat a békepuhatolózásnál. Czernin mosolyogva azzal kezdte, hogy „milyen erősen" beszéltem Félegyházán. Én, hogy a dologra térjek, Svájcra tereltem a szót. Azt mondtam, hogy kúrát kell tartanom, és ebből a célból Svájcba szeretnék kijutni. Czernin mosolygott, azonnal belement a dologba, azt mondta, hogy nagyon szívesen megadja az engedélyt, sőt kíséretről is gondoskodik, akiknek a révén a Ballplatzcal összeköttetésben maradhatok. Minthogy csak a delegációk lezajlása után volt szándékomban a kiutazás, a részletek megbeszélését máskorra halasztottuk. A delegációk július 15-re voltak összehíva (de tudvalevően, csak ősszel üléseztek). Czernin ennél a beszélgetésünknél igen pesszimisztikusnak mutatkozott. A győzelem reménye elveszett, Németországot megverték, a szigorított tengeralattjáró-harc blöff volt, az amerikaiak tavaszra megérkeznek, — olyan rosszul állunk, hogy most talán már a különbéke sem segíthet sokat rajtunk. Így látta Czernin a helyzetet a somme-i csata idején és azt mondta, hogy egyáltalában nem ragaszkodik a miniszteri székhez, mert valóban nem lehet ambíciója, hogy az elveszett játékot végigjátsza. Akkoriban sokat intrikáltak ellene, különösen Andrássy — és Czernin tudta ezt.

A delegációkat azért kellett elhalasztani, mert az osztrák képviselőházban (amelyet mégiscsak egybehívtak hét hónappal Adler revolverlövése után) a csehek és a délszlávok olyan deklarációkat olvastak fel, amelyek tökéletesen új helyzetet teremtettek.

A csehek még hangsúlyozták, óvatos formában, a dinasztiához és a Monarchia államkereteihez való ragaszkodásukat, de amikor a Monarchiának „szabad és egyenlő jogú nemzeti államok szövetségévé" (Bundesstaat) való átalakítását kategorikus formában követelték, egyszersmind megjegyezték, hogy a csehszlovák nép

demokratikus államának megalapításánál „nem szabad megfeledkezni arról a csehszlovák törzsről, amely a cseh haza történeti határai mentén összefüggő telepeken él". Ez a törzs, a mi szlovákjaink — és a deklaráció először követeli félreérthetetlen formában Magyarország integritásának az északi határon való megbontását.

De nem csak a csehek, a jugoszlávok is tanúságot tettek, minden kétséget kizáróan arról, hogy el vannak szánva a dualizmussal való gyökeres szakításra. 1917. május 30-án a délszláv klub deklarációjában követelte „a Monarchia minden szlovének, horvátok és szerbek lakta területének egy önálló, mindennemű — e nemzetektől idegen — uralomtól mentes, demokratikus alapon fölépített államtestbe való egyesítését, a habsburg-lotaringiai uralkodóház jogara alatt". A délszlávok is csak a föderalisztikus átalakítást követelték tehát.

Minthogy az önálló Lengyelország a két császár 1915 októberi deklarációja óta már úgyszólván megvolt, és senki sem kételkedett abban, hogy Galícia is hozzátartozik majd: a Monarchia átalakulásának folyamata már meg is indult. De ez az átalakulás a nemzetek egymás ellen való harcának indult, és akkor, amikor e nemzeteknek először nyílt alkalmuk arra, hogy bejelentsék igényeiket, már oly kaotikus volt a helyzet, hogy a delegáció összehívását egyelőre nem merték megkockáztatni. Hiszen a delegációban a küzdő felekhez hozzájárult volna a magyar is és a káosz még nagyobb lett volna.

A magyar politikában azután hamarosan kiéleződtek az ellentétek. Én szünet nélkül folytattam a békeagitációmat, és félegyházi beszédem óta a parlament nagy németbarát többségének dühe nem ismert határt. Esterházy is méltatlankodott. Batthyány Tivadar végre bizalmasan közölte velem, hogy ha én ilyen kíméletlenül folytatom külpolitikai támadásomat a német politika ellen, lemondásra fogják kényszeríteni. Arra kért, hogy az ügy érkedében, csak addig, amíg a választójog tető alá jut, beszéljek hangfogóval; legföljebb pár hétről van szó. Ha a nyári szünet alatt kikapcsolom vagy csak enyhítem is az agitációt, ez alatt az idő alatt Vázsonyi teljesen elkészül a választójogi javaslatával, és a nyári szünet után vagy megszavazza azt a képviselőház — akkor a párt, elérve célját, kiléphet a kormányból —, vagy nem szavazza meg, és akkor is új helyzet lesz: valószínűen jönnek a választások, de ekkor már szabad keze lesz a pártunknak. Elfogadtam ezt az álláspontot, és

elhatároztam, hogy pihenni megyek. Tropikus lázaim újra fölléptek. Szervezetemnek szüksége volt a pihenésre. De mielőtt elutaztam volna Kissingen-be, mégegyszer fölkerestem Czernint.

Czernin azzal fogadott, hogy nem tudta keresztülvinni azt a tervét, hogy összehívatja a delegációkat, mert Ausztriában a belpolitikai helyzet még teljesen tisztázatlan. A delegáció elmaradását nagyon sajnálja, mert, mondotta, az ő külpolitikai terveihez szüksége volna egy ilyen parlamenti szószékre. Sajnálja a delegációnak egyelőre való elmaradását azért is, mert a delegációban ő meg én „szépen összejátszhattunk volna" és nemcsak saját közvéleményünk, hanem a külföld közvéleménye felé is igen hasznos munkát végezhettünk volna. Ő, a külügyminiszter és én — egy delegátus, aki a külpolitika régi kurzusa ellen hevesen lép föl — „valósággal egymásnak adogathattuk volna a labdát"! De hát ez most már a delegációban nem lehetséges. Hogy azonban végre kezdjük megmunkálni a talajt, ő, a külügyminiszter, arra kér engem, hogy alkalomadtán a nyilvánosság előtt adjak kifejezést a békepolitika legfőbb követelésének: hangoztassam, hogy

1. elérkezett végre az ideje annak, hogy a németek nevezzék meg nyiltan a hadicéljaikat, mondjam meg, hogy
2. nekünk, mint a németek szövetségeseinek, jogunk van ezeket a hadicélokat tudakolni és pontosan tudni; és mondjam meg mindjárt
3. azt is, hogy nem vagyunk hajlandók egy nappal sem tovább harcolni idegen érdekekért és célokért, és végül
4. a béke és a demokrácia érdekében — demokrácia nélkül szerinte nincsen tartós béke — követeljem Németország parlamentarizálódását, mert ennek hiánya, a német császári hatalom túltengése és a junkerek imperialista politikája a legnagyobb akadálya a békének!

Hogy Czernint ilyen elhatározottnak találtam, az arra késztetett, hogy megváltoztassam az útiprogramomat, és tőlem telhetően támogassam az akcióját. Czernin felfogását, a németeket illetően, osztottam. Megígértem neki, hogy ennek kifejezést fogok adni, és megmondottam, hogy egy népgyűlésen fogom kifejteni a vele megbeszélt gondolatmenetet. Papírlapra — ott előtte — följegyeztem azt a négy pontot, amelyeknek leszögezését ő oly fon-

tosnak tartotta, és amelyek hangoztatására kért föl engemet. Balla Aladárt az éppen akkor megüresedett komáromi kerületben képviselőnek jelölték a Károlyi-párt programjával, és én, utamat megszakítva, visszasiettem az ő támogatására.

Czernin akkori magatartásának megértéséhez tudni kell, hogy ő, szinte egyidejűen azzal, hogy engem kért meg annak hangsúlyozására, hogy érdekelve vagyunk abban, hogy Németország kielégítő módon nevezze meg a békekészségét és békecéljait: magának a békerezolucionak siettetésére is befolyást gyakorolt. Czernin ebben az időben „egy politikai barátja révén" összeköttetésben állott Erzbergerrel, a német centrumpárt vezető politikusával (és Südekummal, a szocialistával). Czernin e politikai barátja révén — amint memoárjainak 211. lapján írja — befolyást gyakorolt a német pártokra. Megismertette velük a Monarchia helyzetét, és próbálta meggyőzni őket, hogy Németországnak — éppen úgy, mint Ausztriának — nyilvánosan tanúságot kell tennie arról, hogy az annexiók és hadikárpótlások nélküli, a világháború megismétlődését kizáró, leszereléses békét óhajtja.

Mindenesetre el lehet hinni Czerninnek, hogy akciójának a német birodalmi gyűlés békerezolucijának megszületésében döntő része volt. Amire engem Czernin megkért, az tehát része egy nagyobb, átfogó tervnek, amelyről akkor úgy látszott, hogy el fog jutni a sikerig. A német pártokhoz küldött bizalmasának úgy adta a megbízást, hogy annak azt saját nézete gyanánt kellett előadnia, úgyhogy Czernin bármely percben dezavuáltathatta. A nekem adott megbízást is nyilván valóan hasonlóképpen óhajtotta kezelni.

Én, anélkül hogy alkalmam lett volna gróf Batthyány Tivadart értesíteni a történtekről, Komáromba utaztam a választói gyűlésre, és ott elmondottam a beszédemet, úgy, ahogy Czerninnel megbeszéltem. Olyan óvatos voltam, hogy nem röstelltem a népgyűlésen papírlapról fölolvasni a Czerninnel megbeszélt pontokat. Két Németország van, mondottam. Az egyik az annexiótlan és hadikárpótlástalan békét akarja: ennek híve Czernin is. A másik Németország annexionista, militarista és antidemokratikus: ennek tipikus képviselője gyanánt Reventlow-t jellemeztem. Vázoltam azt a veszedelmet, amelyet a Reventlow-k, a Tirpitzek jelentenek, és semmi kétséget sem hagytam aziránt, hogy csak Németország demokratizálódásában és parlamentarizálódásában látom a világbéke biztosítékát.

Ennek a beszédemnek váratlanul nagy volt a visszhangja. Sok és meleg szimpátia-nyilatkozatot kaptam utána, természetesen sok támadás is ért, de ezek a támadások nem voltak olyan hevesek, mint aminőket várhattam. Andrássy és Tisza két lájbzsurnálja támadott a leghevesebben. Tisza és Andrássy éretlennek, meggondolatlannak, sőt hazaárulásnak bélyegeztették beszédemnek éppen azokat a részeit, amelyeket Czernin kérésére mondottam el. Amíg a békebarát közvéleményünk örült annak, hogy végre valaki kontörfalazás nélkül megnevezte a béke igazi akadályait, és ezzel egyengette a béke útját: a németbarát sajtó azt írta, hogy ilyen kijelentésekkel a békének többet ártok, mint használok, mert a háborút megnyújtjuk azáltal, hogy hű szövetségeseinket hátba támadjuk, és illuziót keltünk az ellenségben.

Már másnap reggel, alighogy Komáromból Pestre érkeztem, fölkeresett Esterházy, és panaszkodott, hogy komáromi beszédem mennyire árt a kormánynak. Már megint olyan kijelentéseket tettem, amelyekért ő sehogysem tud helytállni. Czerninnel való megállapodásunk szerint nem mondhattam meg az igazat. De kitérő válaszaim valahogy mégis szöget üthettek a miniszterelnök fejébe, mert vakarta a fejét, szokása szerint orrát fintorgatta, és nem szólt semmit. Láthatóan csodálkozott.

Szegény Esterházynak igaza volt, amikor keserűen kifakadt ellenem, hogy én, akinek a pártja a kormányt támogatja, ennek a kormánynak hivatalos külpolitikáját olyan élesen támadom. Azonban Esterházynak ez az igazsága nagyon akadémikus volt. Egy koalíciós miniszterelnök rendes körülmények között valóban nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy az őt támogató pártok egyikének elnöke támadja az ő külpolitikáját. De az Esterházy-kabinet nem rendes körülmények között kormányzott. Nem rendes dolog az, hogy a miniszterelnök ne ismerje a külügyminiszter külpolitikai céljait. S azt meg lehet állapítani, hogy Esterházy nem ismerte Czernin céljait. Legelsősorban azért nem, mert a külpolitika horizontja általában tágabb, semhogy kis távolságokra beállított tekintetével át akarta vagy át tudta volna fogni. De a magyar miniszterelnököt 1917 júniusától augusztusáig távol is tartották a Monarchia külpolitikájának konyhájától. Ennek az oka az volt, hogy Czernin félt attól, hogy Esterházy azokat a titkokat, amiket megtud, megsúgja Andrássynak. Márpedig azok sehogysem voltak németbarát fülnek szánva.

Nemcsak Esterházyt, de Batthyányt is kellemetlenül érintette, hogy én, közvetlenül a megállapodásunk után, e megállapodás ellenére, olyan éles kirohanást intéztem a német politika ellen. Ezek után neki, pártom kormánybeli képviselőjének, bizalmasan meg kellett mondanom, miért szegtem meg a paktumunkat. Batthyány megértette, és eljárásom okait megelégedetten vette tudomásul.

CZERNIN LAVIROZ

Én azt állítom, hogy az a politika, amelynek Tisza, Apponyi és Andrássy tudatos, Esterházy kevésbé tudatos képviselője volt — nem az eredmény távlatából nézve, hanem önmagában is —, a legnagyobb mértékben könnyelmű politika volt, amelyért a történelem és a lelkiismeret fóruma előtt alig lehet felelni. Egy kártyára tették föl Magyarországot, a német győzelem kártyájára. Csírájában elfojtottak minden készülődést arra, hogy a másik esély bekövetkezése ne találja a nemzetet teljes kiszolgáltatottságban, hogy az a másik esély ne sújtson le minket egészen.

Andrássy érzi ezt. Könyvében szemrehányást tesz Czerninnek, hogy ha ő Czernin, külügyminiszter korában olyan reménytelennek látta a helyzetet, mint aminőnek 1917 áprilisában (a Sixtus-hónap!) a királyhoz intézett emlékiratának tanúsága szerint látta: miért nem erőltette és erőszakolta ki már akkor is a különbékét? A kérdés jogosult, a vád megáll. De a jogosult vád Andrássy Gyula ajkán súlytalan. Neki, éppen neki itt nem szabad vádolnia. Nem, mert Andrássy Gyula volt az, aki Tiszával és Apponyival együtt három hónappal a kinevezése előtt minden erejével elgáncsolta nemcsak a különbéke lehetőségeit, hanem lehetetlenné tette olyan légkör kialakítását is, amelyben a különbéke előföltételei megérhettek volna! Andrássy e végzetes munkáját végzetes módon csak akkor hagyta abba, amikor végre Metternich íróasztala mellé ülhetett. Mindaddig Andrássy Esterházyt és minden embert, akire befolyása volt, valósággal terrorizált a németbarátság kérdésében. Andrássy Tiszával versenyt futott a legdogmatikusabb németbarátság pálmájáért.

Andrássy érzi felelősségét a történtekért. Azzal akarja elhárítani,

hogy ő, a be nem avatott ellenzéki képviselő, nem tudhatta, hogyan állunk. Ha nem tudhatta, ha tájékozatlan volt, akkor különös színekben csillámlik az a merészsége, amely tudatlanul ilyen kockázatos politikára vetemedett. Azonban tudhatta: Andrássy tudhatott és tudott mindent, amit akart. Andrássy valóban nem az a szűrke kis képviselő volt, aki előtt igazi erőviszonyaink titkok maradtak volna. Szakműveltsége, éles esze, a kombinálásnak őbenne magas fokra fejlett képessége megadták neki a módot arra, hogy átlásson azon, amin át kellett látnia. De ezenfölül Ausztriában is, Németországban is nagy összeköttetései voltak, és ezek révén úgyszólván még akkor is meg kellett ismernie a helyzetet, ha nem akarta volna. Én azonban azt állítom, hogy 1917-től kezdve, minden különös beavatottság nélkül is tudnia kellett, hogy a háborúnak nem lesz jó vége a Monarchiára, ha idejekorán nem tud békét kötni. Hogy a háborút nemcsak megnyerni, hanem elveszteni is lehet: ez olyan igazság volt, amely elől akkor már nem lehetett elzárkózni. Mondjuk, hogy 1917-ben volt egy időpont, amikor az esélyek parin állottak. Ebben az időpontban is az volt a kötelesség az országgal szemben, hogy legalább a levegőt ne zárják el azok elől, akik a németbaráttal ellentétes külpolitikát hirdették!

Andrássy ebben az időben azt látta kötelességének, hogy, Tiszával együtt, hangosan hirdesse: a magyar képviselőház németbarát többsége meg fog akadályozni minden olyan politikát, amely szakítana a hagyományos németbarátsággal. Andrássyt vezérszerep illeti azok között, akik elrontották annak a politikának a startját, amelyet uralkodása elején a király és külügyminisztersége első korszakában Czernin, éppen azért tartottak szükségesnek, mert tudták, hogy a háborút megnyerni nem lehet. Céltudatos akció volt Andrássyé, és párhuzamosan haladt Tiszáéval. A felelősségben is osztozik vele. Andrássy elfogultsága minden más politikával szemben csak azzal magyarázható és menthető, hogy az egész életén vörös fonálként vonul végig nagynevű atyjának politikája iránt érzett kegyelet és az az érzés, hogy az ő föladata e politikának mindenáron való fönntartása és megőrzése.

Czernin, politikájának első korszakában, amely általában több erőt és szerencsésebb inspirációt mutat, a második vas politikáját folytatta. Lavírozni akart, mert nem merte és nem is merhette a kormányt hirtelen száznyolcvan fokkal átfordítani. Egy ilyen politikát kívül is, belül is elő kell készíteni. Az alkotmányos tényezők

beleegyezését Czerninnek meg kellett szereznie. Tiszának többsége volt; Czernin félhetett a magyar junkerforradalomtól. Mindenek előtt tehát szüksége volt a magyar parlamentre, mert az osztrák a háború legnagyobb részében nem működött. Én magam is, aki antant barát voltam, lehetetlennek tartottam, hogy a külügyminiszter brüszken, egyik napról a másikra, teljes frontváltoztatást jelentsen be. Tudtam, hogy ez keresztülvihetetlen, mert seregeink a németekkel teljesen össze vannak keverve, hogy egy ilyen lépést tehát bábeli zűrzavar követett volna, a legsúlyosabb gazdasági válsággal tetézve. Czernin akciója céltudatos, de módszeresnek és fokozatosnak kellett volna lennie. Igazán nem volt az — és ha van erre mentsége: akkor elsősorban Tisza, Andrássy és társai mentik őt, akik defetizmusnak bélyegezték, ha valaki a túlsó partra csak nézni is mert. A maroknyi Károlyi-pártra Czernin nem támaszkodhatott. De ha a béke jelszavával, amelyet fölülről adnak ki és támogatnak, választásba mehettünk volna, játszva elkergetjük a reakciós,a nép szemében régen gyűlöletes többséget.

Külpolitikánk elposványodásáért Czernint illeti a felelősség oroszlánrésze. De ugyanekkor — 1917 második felében — történtek meg azok a nagy hibák a magyar belpolitikában is, amelyek később jóvátehetetleneknek bizonyultak. Engem békepolitikámért egyre inkább ki akartak a kormánykoalícióból szorítani. A blokk, amely Vázsonyival a választójogi reform minimumában megegyezett, és amely alakulásakor kimondotta, hogy célja a választójog és a béke kivívása, engem eleinte támogatott. De Vázsonyi nem tudta és nem is akarta egész erejét választójogi javaslat elkészítésének szentelni, munkájának java felőrlődött abban a harcban, amelyet az igazságügyi tárca megtartásáért vívott. Szomorú visszaemlékezni arra, hogy fogta meg a reakció kis hiúságain ezt a jobb sorsra érdemes embert és hogy tette észrevétlenül a maga eszközévé. Az Esterházy-kabinet vezérszelleme eleinte csakugyan Vázsonyi volt. Esterházyval való régibb, intimebb barátsága is hozzájárult ahhoz, hogy bárkinél nagyobb befolyása volt a fiatal miniszterelnökre. De Esterházy mégsem tudta rászánni magát arra, hogy legalább Vázsonyit végig födözze. Ehhez erő kellett volna, és ez az erő hiányzott belőle. Vázsonyi ellen valóban utálatos hajsza indult: a zsidót, a demokratát támadták benne azok, akiknek az egész változás nem volt inyükre, és Vázsonyi nyújtott a támadásnak, a kritikának legtöbb meztelenséget, az ő személye volt a kabinetben a legkisebb ellenállás helye.

A védekező Vázsonyi döntő hibát követett el. Karakterhibát, amely taktikai hiba is volt. Az igazságügyminiszteri székért viaskodott. Nem tekintve, hogy kétséges lehetett, vajon azért ül-e a kabinetben, hogy bírákat nevezzen ki, és az árdrágítók, posztócsalók sorsán enyhítsen, támaszt ez a politikus csak akkor remélhetett volna, ha őszintén azokhoz —, a választójogi blokkban egyesült — pártokhoz fordul segítségért, amelyek öt a kabinetbe küldték. Nem látta be, hogy mihelyt lazít e régi kötelékeken, ő nem jelenti a reakció számára a régi erőt, mert — nem jelenti a régi veszedelmet.

Legutóbbi látogatásom alkalmával Czernin kilátásba helyezte, hogy kiküld Svájcba, és támogatja az akciómat. Megígérte azt is, hogy a Ballplatznak a diplomáciában hivatalból jártas egyik tisztviselőjét adja mellém kísérőül. Azóta a beszélgetés óta politikai akcióim hátterében mindig ez a svájci út állt. Kijutni Svájcba, ahol talán egy nap alatt többet lehet tenni a béke érdekében, mint idehaza hónapok alatt! Számíthattam-e még Czernin ígéretére? Erről kellett megbizonyosodnom.

Július vége felé újra fölutaztam Bécsbe, hogy végleg tisztázzam ezt a dolgot Czerninnel. Utolsó látogatásom óta Czerninnek látszólag sikerei voltak. A német Reichstag békerezolucióját, amint mondottam, nagy részben az ő politikájának műve volt. Bethmann-Hollweg bukásától a be nem avatott közvélemény békés irányú kurzusváltozást várt. Utódjának első, szerencsétlen kancellári beszéde megmutatta, hogy itt valami baj történt. Michaelisen keresztül — sokkal nagyobb mértékben, mint elődje által — a katonai párt beszélt. Michaelis e párt kancellárja volt, aminthogy igazában a katonai párt volt az, amely Bethmannt megbuktatta. Ezt nemsokára látnia kellett mindenkinek. De amit tudni nem, csak sejteni lehetett: a német katonai párt szinte egyidejűen nemcsak a berlini Wilhelmstrassén, hanem a bécsi Ballplatzon is megfordította a szelet, és ha Czerninben nem is tett szert olyan vak eszközre, mint a gyermekes Michaelisban, nagyjából mégis keresztülvitte az akaratát.

A Ballplatzon való két utolsó látogatásom közé esik a német császár bécsi látogatása. E látogatás után Czernin irányt változtatott, és velem szemben is megváltoztatta a viselkedését. A Deutsches Haus társaságában azt a benyomást nyertem, hogy Czernin valami orrfélét kapott Vilmos császártól. Lehetségesnek tartották, hogy a külügyminiszter attól fél, hogy Berlinből buktatják meg.

Czerninnel a külügyminisztérium lépcsőjén találkoztam, és meg-

kérdeztem, hogy állunk a svájci úttal. Az útlevelek már megvoltak, csak a határhatóságot avizáló sürgöny hiányzott. Czernin kérdésemre némi zavarral azt válaszolta, hogy, legnagyobb sajnálatára, most nem küldhet ki, mert a helyzet az utolsó időben teljesen megváltozott. Ő nem világosíthat föl engem az ügyekről, de az én beavatkozásom most végzetes lehet. Neki most nagyon kellemetlen, ha az újságok mindig megemlékeznek arról, valahányszor nála vagyok.

Éreztem, hogy Berlin beszél Czerninből. Kértem, ne csodálkozzék azon, ha a bizalmam benne nagyon megingott. Érzem — mondtam neki —, hogy útjaink ezentúl szétválnak, és én németellenes politikámat folytatni fogom még Czernin ellen is.

Czernin azt felelte, hogy megbuktathatom őt, ha kedvem van rá, ő egyáltalában nem ragaszkodik az állásához. Ez a beszélgetésünk csak pár percig tartott. Ettől kezdve csakugyan szétváltak az útjaink.

A Károlyi-párt csalódott Vázsonyiban, én pedig Czerninben. 1917 nyarának végén, a lépcsőházi találkozás után, én már láttam, hogy Czerninre nem számíthatunk. Elvesztette a bátorságát: nem tudta levonni a konzekvenciáit annak a helyzetnek, amelyet fölismert. Valóban úgy kell lennie, hogy a német császárral és a német vezető emberekkel való találkozásai vették le lábáról, miután Andrássy és Tisza meg a velük rokon gondolkodású osztrák politikusok nyomása következtében a politikája már léket kapott. Harcolnia kellett volna a félrevezetett közvéleménnyel, és e harcot vállalni nem merte. A nyílt színen most már úgy látszott, hogy egyre jobban elejti terveit, a „két vasat a tűzben". Azt gondolom, hogy Czernin politikájában elejétől fogva benne kellett lennie annak a gyöngeségnek, annak a habozásnak, amely később megbuktatta. A stockholmi konferencia előtt írta Tisza Istvánnak azt a levelet, amelyből a következő sorokat veszem:

„Man kann ja auch wenden und den Ententekurs steuern, wen man glaubt, das durch-führen zu können; aber dann möge man die Courage haben, die Wendung ganz zu machen. Dieses-Mit-Verrat-Kokettieren, ohne ihn zu machen, ist das allerdümmste. Wir verlieren alles Terrain in Berlin und gewinnen nichts in London oder Paris."

(„Hiszen meg is lehet fordítani a csónakot és az antant felé vitorlázni, már tudniillik, ha azt hisszük, hogy ez sikerülni fog;

de aki ezt teszi, annak legyen annyi bátorsága, hogy végrehajtsa a teljes fordulatot. Ez a kacérkodás az árulással, anélkül, hogy megcsináljuk, ez a legostobább dolog. Minden talajt elvesztünk Berlinben, és Londonban vagy Párizsban nem nyerünk semmit sem.").

Czernin ezekkel a szavakkal öntudatlanul a maga politikáját írta le. Andrássy és én, különböző okokból, sohasem voltunk teljesen megelégedve a Ballplatz politikájával. Nekem úgy tűnt föl, hogy egyre inkább visszatáncol a németekhez, Andrássynak úgy, hogy egyre inkább távolodik tőlük. Erélytelen és iránytalan volt ez a politika, azért láttuk ketten ilyen különbözőképpen. Hanem én nem vonhattam le ebből a helyzetből más következtetést, csak azt, hogy nekem, aki a békét akartam, támadnom kell most már Czernin politikáját is.

Annyi bizonyos, hogy a vérző, a szenvedő nép nem értette Czernin politikájának finomságait, a nép egyszerűen békét akart. Ezen a nyáron, különösen félegyházi és komáromi beszédeim után, nap nap után tömegével kaptam a sürgönyöket, leveleket, amelyekben egyszerű emberek százai biztosítottak arról, hogy a szívükből beszélek, és könyörögtek: tartsak ki. Amikor július közepén Parádról Pestre utaztam, közkatonák egy állomáson közrefogtak — a horti állomás volt —, és egyikük beszédet intézett hozzám. A béke apostolának nevezett.

Éreztem, hogy nem érdemlem meg a fellengző megszólítást. Megtettem-e mindent, ami tőlem telt, hogy ezek a szomorú, megtört emberek, a mi katonáink, abbahagyhassák utálatos mesterségüket, a frontok nyomorult egzisztenciáját? Beszéltem és tárgyaltam. A király, akinek első szava béke volt, már több, mint fél esztendeje uralkodott, és a galíciai fronton, a Kerenszkij-offenzivával, mégis éppen most lobogott föl újra a háború elhamvadtnak hitt zsarátnoka. A szocialisták stockholmi békeértekezlete, amelytől annyit vártunk, amelyre a magyar nép áldása kísérte ki a magyar szociáldemokrácia delegátusait, úgy látszott, megfeneklik. A Városháza udvarán tartott népgyűlés felejthetetlenül izzó hangulatára most, három hónap múlva, egy langyos és ingadozó kormány huzavonája felelt és a választójogi blokknak nem volt annyi ereje, hogy ettől a kormánytól a népjogok legprimitívebbjének, az általános választójognak, gyors és becsületes megvalósítását kierőszakolja!

Nem a béke apostolának, hanem bárkinek, aki becsületes ember és tisztességes politikus akart maradni, adva volt a teendője. Látszólagos közösségem azzal a Czerninnel, aki a békéhez vezető utat őszintén talán nem is akarta, azzal a magyar kormánnyal, amelynek választójogi politikája legalább is gyanús volt: ez a közösség nem tarthatott tovább.

A választójog ügye is rosszul állt. Bizonyára nem Vázsonyi hibája nélkül. A kormányon belül erős áramlat követelte, hogy a Károlykereszteseknek is csak akkor adjanak választójogot, ha írni és olvasni tudnak. Vázsonyi maga is engedni akart, és engem is rá akart venni arra, hogy engedjek. Július 27-én, Vázsonyival való élénk eszmecsere után, fölmentem vele a miniszterelnökségre. A minisztertanács ülésezett, és alkalmat adott nekem arra, hogy előadjam az álláspontomat. Én a „szerződés"-t lobogtattam, a választójogi blokkal kötött megállapodást, és követeltem annak a betartását. Az Esterházy-kormány tagjai szúrós szemekkel néztek rám, jövevényre. Megkértem őket, hogy aznap délután öt óráig szíveskedjenek értesíteni, ha tárgyalni kívánnak velem ebben az ügyben. A tárgyalás nem jött létre. Az az engedmény, amelyet laxenburgi királyi audienciám óta a titkosság terén el tudtam érni, nem nagy volt. Hosszas tanácskozások után, amelyeket különösen Vázsonyi nehezített — mert nem tudta elviselni, hogy én legyek az, aki a jobb választójogot a kormányra rákényszeríti —, sikerült elérnem azt, hogy az összes kerületeknek legalább egyharmadában bevezetendőnek mondták ki a titkosságot. A kormány ebben a blokkal megállapodott. Minthogy a kerületeket meg akarták szaporítani, a titkosan szavazó városi kerületek száma kilencvenre emelkedett; és mivel a kerületek egyharmada körülbelül százhatvanra volt tehető, a titkos kerületek szaporulata megközelítően hetvenre rúgott.

Semmit sem valósított meg az új Esterházy-kormány abból, amit kinevezésekor ígért és amit vártak tőle. Nevéhez a főispáni stallumok pártarányok szerint való elosztásának és főleg az ezen való ádáz marakodásnak emléke fűződik, amelyből, sajnos, a Károlyi-párt is kivette a részét.

Augusztus végére az Esterházy-kormány végre visszalépett. Nemcsak a kormányelnök fizikai gyöngesége miatt kellett ennek megtörténnie, hanem azért is, mert az egész kormány elejétől kezdve gyönge volt, senkire őszintén támaszkodni nem mert, a bizonytalanság és a megbízhatatlanság atmoszféráját árasztotta maga körül. Ester-

házy utódjának mindenki Andrássyt jelölte. Lehetetlennek tartották, hogy Esterházy, aki persona gratissima volt a királynál, ne gyakorolhasson döntő befolyást utódja személyére, és utódjául ne Andrássyt ajánlja. Valóban, a király már meg is bízta volt Andrássy Gyulát a kormányalakítással. Ő vállalta azt, nagyjából ugyanazon a alapon, mint Esterházy Móric, és fölutazott a Semmeringre, várva, hogy Bécsből majd érte küldenek és hivatalosan is kinevezik. Amikor pár napig nem jött hír, megkérdezte Bécset, és azt a rövid választ kapta, hogy ne várjon tovább. Akkor Wekerle Sándort már kinevezték. Esterházy Móric, aki tudta, hogy milyen ígéretet tett Andrássynak a király, Bécsből vonaton Budapestre utazott. Útközben beszállt hozzá Wekerle, és bemutatkozott Esterházynak mint új magyar miniszterelnök. Esterházy majdnem leült a földre.

A király később úgy nyilatkozott, hogy Czernin és Burián a közös kormány lemondásával fenyegetőztek arra az esetre, ha Andrássy kinevezését fönntartja. Andrássy azután szemrehányást is tett a királynak, aki zavartnak és bűnbánónak mutatkozott.

Wekerle miniszterelnöksége rossz jel volt. Wekerle keze szabad volt, a blokkhoz semmiféle kapocs nem kötötte, ha akart, a jobboldalhoz közeledhetett, németbarát volt, mitteleurópás, a húszéves kiegyezés híve. Hogy szellemi és testi energiái harmadik miniszterelnökségének vállalásakor már mennyire megfogyatkoztak, hogy a kor eseményeivel már nem tudott lépést tartani: azt akkor még nem tudták az emberek. Voltak, akik egy percig az egyházpolitikai törvények megalkotójában a liberális reform megbízhatóbb harcosát látták, mint Esterházyban, aki klerikális volt. De ennek a várakozásnak hiábavalósága is csakhamar kiderült.

A kormány baloldali tagjainak mindenesetre tisztázniok kellett a helyzetüket. Négy kérdést intéztek Wekerléhez:

1. Megvalósítja-e a választójogot úgy, ahogy a blokk megállapította?
2. Betartja-e azokat a terminusokat, amelyeket Esterházy megígért, vagyis beterjeszti-e az őszi ülésszak elején a választójogi javaslatot?
3. Ha a javaslata nem kapja meg a többséget, megvan-e királyi fölhatalmazása ahhoz, hogy föloszlassa a képviselőházat és választtasson?

4. Kötelezőnek érzi-e önmagára nézve is azt, hogy a munkapárttal mint párttal tárgyalásokat ne folytasson?

Wekerle mind a négy kérdésre igennel felelt. A miniszterek, akik maradásukat a király akaratától tették függővé, a király külön fölszólítására megmaradtak. A Deutsches Haus, amelynek ebben az időben Polzer-Hoditz (a kabinetiroda igazgatója) révén nagy befolyása volt a királyra, Czernin és Wekerle megbuktatásán dolgozott. Czernint, akit kétszínűnek tartottak, gróf Tarnowsky Ádámmal, a Monarchia volt szófiai (és később Wilsontól már nem fogadott washingtoni) képviselőjével akarták pótolni, Magyarországon gróf Serényi Bélát akarták miniszterelnöknek, egy olyan kabinet élén, amely Esterházyénál is sokkal határozottabban a demokratizálást és az annexiótlan és hadikárpótlástalan békét írja zászlajára. Abba az előnyös helyzetbe akarták hozni a Monarchiát, hogy közvetítő lehessen az antant és Németország között, éspedig úgy, hogy Németországot békére kényszeríti.

A parlamenti szünet alatt pár hétig Kissingenben voltam. Pihenten, egészségesen tértem haza, és első dolgom volt ceglédi választóim előtt nyiltan föllépni Czernin ellen. Újabb békeoffenzívámat ezzel a beszéddel nyitottam meg. Erősen kritizáltam Czernin habozó külpolitikáját, bejelentettem, hogy én, aki ezt a politikát eddig szinte egyedül támogattam a magyar parlamentben, szakítok vele, és nyíltan követeltem, tegyék lehetővé, hogy a béke érdekében Svájcba utazhassam. A fórumra álltam ki, a fórumon követeltem, hogy keresni kell az érintkezést a külfölddel, a fórumon tiltakoztam az ellen, hogy ettől az érintkezéstől elvágjanak. Nyíltan jelentettem be, hogy utazni akarok, és nyíltan hívtam föl a kormányt, hogy utazásom elé nehézségeket ne gördítsen. Nyíltan, és nem a kulisszák mögött, világos célkitűzéssel, és nem holmi titkolt vagy titokzatos ügy érdekében. Nem a hátsólépcső politikáját folytattam én, ellenkezően: ez az én politikám a nyitott könyv politikája volt. Hangot adtam a nép akaratának, megmondtam, hogy ez a nép békét akar, és megmutattam neki, hogy vannak, akik ugyanazt akarják, amit ő, és akik el vannak szánva arra, hogy az akaratuknak érvényt szereznek.

Miután Czernin eredeti békepolitikájának következetes keresztülviteléről úgyszólván lemondott, október 2-án, Budán, a miniszterelnöknek az ő tiszteletére adott ebédjén, általános csodálkozásra

elmondta legnagyobb pacifista beszédét. Czernin őszinteségében ekkor már nagy okom volt kételkedni. Nyilatkozataimban mégis elismertem e beszéd érdemét és jelentőségét, de kifejezést adtam annak az aggodalmamnak is, hogy a külügyminiszter gyöngeségből vagy az őszinteség hiányából nem fog tudni következetesen megmaradni azon az úton, amelyet ez a beszéd kijelölni látszik. Andrássy elítélte Czernin beszédét, főleg azt kifogásolva, hogy Czernin kompromittálja a Monarchia németbarátságát anélkül, hogy az antantot megnyerné. Andrássy szerint az antant csakis gyöngeséget fog kiolvasni ebből a beszédből.

Czernin pesti tartózkodása alatt eleinte szemmel láthatóan kerülte a velem való találkozást. Később a Nemzeti Kaszinóban tisztán társadalmi jellegű ebéd volt a tiszteletére, hölgyekkel; ezen én is jelen voltam. Ebéd fölött Czerninnel csak néhány udvarias szólamot váltottunk. Ebéd után hozzám jött Andrássy és azt mondta, hogy a külügyminiszter szeretne velem beszélni az ő jelenlétében. Csakhamar bizalmas hármasban félrevonultunk. A külügyminiszter azt kérdezte tőlem, vajon valóban ki akarok-e utazni Svájcba? Természetesen igennel feleltem, és mindjárt hozzá is fűztem, hogy ez annyira eltökélt szándékom, hogy csak az változtathat rajta, ha ezt az utamat formálisan meg fogja akadályozni. Czernin azt felelte, nem bánja, menjek, az útlevelet nem tagadja meg, de arra nyomatékosan kér, hogy Svájcban semmiféle antant politikussal ne jöjjek össze. Másik kérése az volt, különösen, ha (aminek ő ellene van) mégis összejönnék valamelyik antantállambeli politikussal vagy diplomatával: mondjam meg, hogy ő (Czernin) utolsó leheletéig hű marad a német szövetséghez, és az antant kedvéért a németeket nem fogja sohasem elárulni, sem cserbenhagyni. A legnagyobb sans gêne-nel, pirulás nélkül, diplomata könnyedséggel beszélt nekem a németek mellett való abszolút kitartásról, és számítva az én lojalitásomra, Andrássy előtt így állított ki a maga németbarátságáról kitűnő bizonyítványt. Nem kellett különös ravaszság ahhoz, hogy rájöjjek: miért kellett ezt Andrássy előtt tennie, amikor azzal vezette be kérése lényegét, hogy, ugyebár, tudom, hogy ő mindig a németbarátságnak a híve volt?

Hetek óta láttam, ceglédi választóim előtt is megmondtam, hogy Czernin kezd visszatáncolni, erre azonban mégsem voltam elkészülve. Most már fölösleges volt vitázni vele, szemrehányásokat tenni neki, csak annyit jegyeztem tehát meg, hogy csodálom, milyen sokat

változott a politikája pár hónap alatt. Én azonban kijelentem, hogy meggyőződésem változatlan, és ezért küzdeni, dolgozni akarok és fogok is. Semmi ígéretet svájci utamra vonatkozóan éppen ezért nem tehetek. Sőt ellenkezően: kijelentem, az a szándékom, hogy Svájcban antant politikusokkal keresem az érintkezést: Czerninnek módjában áll, ha ez nem tetszik neki, a sorompókat előttem lezárni.

BERNI TÁRGYALÁSAIM

Ilyen előzmények után most már csakugyan magánemberként utaztam Svájcba. Erre a formális alkalmat a Tartós Béke Ligájának berni békekongresszusa adta meg. Engem erre a kongresszusra meghívtak. Nem hittem, hogy teoretikus pacifisták békét kívánó tanácskozásaiból megszülethetik a béke, de számomra ez a konferencia mindenesetre jó volt arra, hogy összekerülhessek osztrák, német, semleges és esetleg antant-politikusokkal. Minthogy nem volt célom, hogy akadémikus beszédeket halljak vagy mondjak, nem zavart az a körülmény sem, hogy amire kiérkeztem, rövid tanácskozások után közbejött nehézségek miatt a kongresszus hirtelen bezárult. A kongresszuson jelen volt Jászi Oszkár, Diner-Dénes József és a feminista Bédy-Schwimmer Róza is.

Bernben sok emberrel jöttem össze, futólag olyan személyiségekkel is, akiket alighanem politikai fezőröknek kell nevezni. Az ellenséges és semleges külföldtől a cenzúra folytán évekig el lévén zárva: sok új és nem érdektelen információt kaptam ezektől az emberektől. De megismerkedtem Alfred H. Frieddel, Mühlonnal és herceg Hohenlohéval, a német politikusok közül pedig a szocialista Eduard Bernsteinnel és a polgári Walter Schückinggel. Kémek és agent provocateurök is föl-föltünedeztek körülöttem, de ezeknek csak keserűséget és csalódásokat okoztam, mert minden verejtékes igyekezetük ellenére sem sikerült kiszedniük belőlem úgynevezett kényes nyilatkozatokat. Nagy gyanúm volt, például, mindjárt kezdetben egy Naglovska nevű (orosz?) újságírónőre, aki otromba viselkedésével agent provocateur voltát valósággal világgá kiáltotta. Ezt a hölgyet illetően a gyanúm később be is igazolódott. Azok a pamfletírók, akik a svájci utammal foglalkoztak, azt állítják, hogy tárgyaltam Guil-

beaux-val. Én bizony egyáltalán nem emlékszem, hogy az újságírók közt, akikkel beszéltem, Guilbeaux nevű is lett volna, de nem lehetetlen, hogy talán a hotelem halljában egy ízben bemutattak nekem egy ilyen nevű urat. Arra azonban határozottan emlékszem, hogy semmiféle érdemleges vagy komolyabb beszélgetésem nem volt sem ily nevű, sem más hírlapíróval.

Amit én mindenki előtt hangoztattam, az az a nézetem volt, aminek otthon is — nyíltan és számtalanszor — adtam kifejezést a képviselőházban, népgyűléseken vagy nyilvános pártértekezleteken, mindig azzal a célzattal, hogy szövetségeseinknél és ellenségeinknél, valamint a semleges államokban is tudomást vegyenek róla.

Fontosabb bizalmas beszélgetésem egész berni tartózkodásom alatt tulajdonképpen csak kettő volt. Az egyiket Mr. Wilsonnal, Amerika berni követével folytattam. A másik nevezetes beszélgetésem a franciák svájci sajtópropagandájának vezetőjével, Hagueninnel folyt.

Az amerikai követtel való találkozásom alkalmával részletesen kifejtettem, hogy Ausztriában, és főleg Magyarországon, egyre többen vagyunk, akik a német imperialista politika konokságában látjuk a béke legfőbb akadályát, ezért, a béke érdekében, a szövetségeseinket józanságra akarjuk szorítani, és, ha ez nem megy, különbékével akarjuk minél előbb befejezni a háborút. Ismertettem vele a háború előtt folytatott németellenes és antantbarát poltikámat, a Függetlenségi Párt ezirányú tevékenységét és azt a szándékunkat, hogy mi a jövőben nem támaszkodhatunk a németekre. Kifejtettem, hogyan képzeljük, én és a barátaim a különbéke gyakorlati keresztülvitelét. A beszélgetés a követ titkárának jelenlétében folyt le. Bizonyára készítettek erről jegyzeteket és később jelentést. Nagyon örülnék, ha az amerikai kormány közzétenné a beszélgetésünk alkalmával tett minden nyilatkozatomat. Nemcsak az elmondottakat igazolhatná ez, hanem kitűnnék a közlésből az is, hogy ugyanakkor, amikor a különbéke szükségességét kifejtettem — hiszen ez lett volna tulajdonképpen az egyetlen komoly dolog, amit a Monarchia az antantnak nyújthatott volna —, én, az antant felé orientálódó politikus is hangoztattam, hogy ez a szakítás otrombán, brüszkül, azonnal meg nem történhetik, hanem csak okkal-móddal. Andrássy, a németbarát, nem volt később ilyen kényes. Én azt a tervet vetettem föl, hogy az antant hívja meg a hadviselő államokat béketárgyalásra.

Ha a németek eleget tesznek a meghívásnak, jó, — ha nem: a Monarchia, már tudniillik a kellő előkészítés esetén, kijelenthetné, hogy, a németektől függetlenül is, mindenesetre leül tárgyalni a békéről. Ausztria-Magyarországot ebben nem lehet megakadályozni. És mihelyt a Monarchia valóban béketárgyalást kezd a nyugati hatalmakkal, Németország előbb-utóbb kénytelen föladni a Durchhalten!-politikát. A Monarchia elfogadta volna az antant pacifista programját, belement volna a maga részéről Belgium teljes visszaadásába, Elzász elvételébe, Ausztria kielégítette volna a jogos olasz igényeket, Galíciát az önálló Lengyelországnak adta volna.

Mindenki tudja ma már, hogy ezekben a pontokban semmi új vagy különös nem volt. Elzászt és Belgiumot nem én akartam először kivenni a németek kezéből, hanem maga Czernin is, aki külügyminisztere volt a Monarchiának, többször megkísérelte, hogy abban az irányban hasson Németországra, hogy a béke kedvéért, cserébe a Galíciával kiegészített Lengyelországért, mondjon le Elzász-Lotaringiáról — és (amint a Sixtus-levelekből tudjuk) leghatározottabban maga Károly. Németország 1915 elején Bülow útján a béke kedvéért az olaszoknak ajánlott föl területeket a szövetséges Ausztria testéből. Berni tárgyalásaim alatt soha nem volt szó arról, hogy Magyarországnak területe egy részét föl kell áldoznia. Hanem arról igenis volt szó, hogy a Monarchia szakít a militarista porosz reakcióval, és belép az antant érdekszférájába. Ez demokráciát jelentett és pacifizmust.

Az amerikai követtől nem várhattam érdemleges választ a fejtegetéseimre. Különben, természetesen, magam sem remélhettem, hogy a tervek sikere esetén is programomat az utolsó pontig meg tudom valósítani. Azt azonban mégis merem állítani, hogy ha idejekorán észretérünk és békét kötünk: ha kellett volna is Magyarországnak valami áldozatot hoznia (amit azonban én soha, a leghalkabb célzással föl nem kínáltam), ezek az áldozatok hasonlíthatatlanul kisebbek lettek volna, mint amilyeneket a teljesen elvesztett háború hozott. A Nibelungentreue szempontjából ez árulás lett volna, elismerem. De ez legalább megmentette volna az életünket, amíg Andrássyé nem mentett, mert már nem menthetett semmit, csak a szövetségi hűség zászlaját szennyezte be. Andrássy haszon nélkül követte el árulását, amíg Károly király és az én árulási kísérletem nagyjából ilyen eredményt hozhattak volna: hogy csak Magyarországról beszéljek, valószínű például, hogy Horvátország nem ma-

radt volna meg Szent István birodalmában, hanem vagy önálló lett volna, vagy, amint most, az új, nagy jugoszláv állam alkotó része. Bizonyos csak az, hogyha akkor Horvátországgal egyetértve járunk el, és vele együtt az antant felé orientálódunk, Fiumét illetően valaminő jogokat mindenesetre tudtunk volna a magunk számára biztosítani. Dél-Magyarország magyarok lakta területeinek elvesztése pedig föl sem vetődött volna. A csehszlovák állam kialakításának gondolata sem volt ekkor még olyan érett, sem az antant, sem a cseh és szlovák politikusok körében. A független Csehország követelménye ugyan alig volt vitás, de nagy kérdés, hogy a magyar Felvidékkel mi történt volna, nem oldotta volna-e meg Szlovákia kérdését egy komoly autonómia, és a legrosszabb esetben is nemcsak néhány teljesen szlovákok lakta megye elszakadásába kellett volna-e beletörődnünk? Erdélyt illetően, 1916. augusztus 18-i titkos szerződés ellenére, valószínűen ez lett volna a helyzet: autonómia és legrosszabb esetben a román többségű területek elszakítása. Ezzel számolni kellett, ha a népek önrendelkező joga népszavazások útján érvényesül.

Annak bizonyítására, hogy legalább ez a keserves minimum nem volt akkor utópia, elég rámutatni arra, hogy ugyanebben az időben nem magyar népeink vezérei sem igen álmodtak ennél többről. Egyetlen komoly, nagy, alapvető szerződése volt az antantnak, amely a Monarchia fölosztására vonatkozott, és ez az 1915. április 26-i londoni egyezmény volt, amelyet az orosz *Izvesztyia* 1917. február 27-én publikált. Ez azokat az ígéreteket foglalta magában, amelyeket az olaszoknak tettek a háborúba való beavatkozásuk áraképpen, és minthogy a nagyhatalmak között létesült, valószínű hogy az antant legalább nagyjában, mindenesetre kénytelen lett volna hozzá ragaszkodni. Hogy még ezt az ünnepélyes szerződést sem tartották volna be teljesen, ha nem 1918 őszén, hanem előbb nyugszanak el a fegyverek, az bizonyítja, hogy e szerződés nem egy lényeges pontját változtatták meg később azon a békekonferencián, amely az antant teljes győzelme után következett be. Mi magyarok pedig akkor még abban az aránylag szerencsés helyzetben voltunk, hogy az egyetlen szerződés, amelyet az antant-nagyhatalmak valóban garantáltak, bennünket területileg nem érintett. Románia addig a legkevesebbet lendítette az antant hadiszekerén a nagy háborúban; az ő igényeit alkalmasint a legkönnyebben sikerült volna lefaragni. Czernin gróf a memoárjaiban sokszor leszögezi —

sőt egész önigazoló érvelésének úgyszólván ugrópontja az —, hogy a londoni egyezmény volt az, amely miatt ő a különbékébe bele nem mehetett. Ez azonban erős bizonyíték amellett is, hogy az önálló és független Magyarországnak mennyi nyerni valója volt egy különbéke esetén, ha az a legfőbb, legnagyobb akadály: a londoni egyezmény sem jelentett semmit az ő szempontjából! Senki sem állítja és nem is állíthatja, hogy 1917-ig például, a csehekkel kötött egyezmények ilyen eldöntő erejűek lettek volna, — hisz az igények sem voltak akkor még olyan nagyok! A csehszlovák légiók még nem jelentek meg a harctereken!

A londoni egyezmény miatt valóban nem kellett Németország oldalán kitartanunk mindenáron. Az antant egyszer, szorultságában, odaígérte Erdélyt Romániának. De odaígérte egész Dalmáciát Olaszországnak. De miután hivatalosan rálépett a wilsoni elvek alapjára, el kellett ejtenie. Erdély elszakításától Németország hivatalos diplomáciája sem állt messze: Románia nyugtonmaradását éppen úgy magyar területekkel akarta megvásárolni, mint Olaszországét osztrákokkal. De amíg Czernin Tirol átadásáról hallani sem akart, Erdélyt igenis oda akarta adni a románoknak. Igaz, hogy külügyminiszter korában csak folytatta azt, amit követ korában Bukarestben elkezdett. A jó viszony, amit ilyen szándékok mellett a még Romániából is annektálni akaró Tiszával fönn tudott tartani, személyes diplomáciáját dicséri.

A különbéke következtében, amely Ausztriát megnyírbálta és Magyarországot megkímélte volna: a Monarchia súlypontja Magyarországra tolódott volna át. De a porosz szövetség megszűnt volna, és ennek következtében nem lehetett volna azt az őrült elnyomó politikát folytatni, amelyet a soviniszta és reakciós pártvezérek folytatni akartak mindenáron.

Ez volt az a hazaárulás, amelyet én Svájcban 1917-ben elkövettem! Elismerem, hogy forma szerint (különösen mint tartalékos tisztnek) talán nem lett volna szabad ellenséges államok diplomatáival találkoznom. Csakhogy nem titokban tettem amit tettem, megmondtam a külügyminiszternek is, mik a szándékaim, és visszajövet referálni óhajtottam a királynak. Egy képviselő katona addig, amíg a fronton van, vagy a csapatánál; de katonavolta nem feszélyezheti őt a politikai működésében.

Másik nevezetesebb beszélgetésem a francia sajtófőnökkel, Hagueninnel volt. Vele azonban nem beszélhettem olyan behatóan és

konkrét formában, mert nem tudtam, mennyire hivatott ilyen természetű megbeszélésekre. Vele is megismertettem a magam és pártom külpolitikai programját. De tőle inkább információkat kértem és kaptam is. S megfontolva a szkepszis minden ellenérvét, amelyekre az ő információjával szemben jogom volt, hatalmas benyomást nyertem arról a segítségről, amelyet Amerika a nyugati harctéren a szövetségeseinek nyújtandó volt. Nyertem ezt az impressziót nem is annyira a propagandista adatai alapján, mint inkább az ő adatait a minálunk közkézen forgókkal összehasonlítva. Az amerikai hadsereget a mi hivatalos köreink nagyon értékén alul becsülték, és elhitették a közvéleménnyel, hogy az amerikai segítség: blöff. Egy percig sem hittem ezt el, de viszont az amerikai segítség ilyen gyors és nagyarányú kibontakozása (amely komolynak és hitelesnek látszó, mindenesetre egymással összefüggő és egymást támogató adatokban állt most előttem) meglepetés volt az én számomra is.

E tárgyalásaim alatt is — amint általában Svájcban folytatott valamennyi eszmecserém alkalmával — az volt a konverzációm tenorja, hogy bebizonyítsam: az antantnak is érdeke velünk a békét minél előbb megkötni, hiszen ilyen nagy háborúban a politikai, gazdasági és katonai esélyek papírforma alapján ki nem számíthatók. Természetesen egy szót sem volt szabad olyant mondanom, amely azt bizonyíthatta volna, hogy a központi hatalmak már teljesen tönkrementek, hogy minden erejük kimerült. Ellenkezően: az antant urakkal szemben a helyzetünket inkább szépítettem. Tökéletesen illogikus az a rágalom, amely azt mondja, hogy az antant e beszélgetésekből a központi hatalmak gyöngeségét tudta meg, és erőt merített ezekből a kitartásra. Bizonyos vagyok abban, hogy azt a benyomást, amelyet kelteni nem akarhattam, mert célomat: a különbékét hátráltatta volna, nem is keltettem.

A rágalmak ugyane kategóriájába tartozik az is, amely szerint én Svájcban 1917-ben katonai titkot árultam el. Ilyen titkot én annál kevésbé árulhattam el, mert magam sem tudtam. Amit én elárulhattam volna, azt az antant kémszervezetei biztosan hamarább és jobban tudták mint én. A vád aljas, a vád ostoba, a vád hazug, a vád herceg Windischgraetz Lajosra vall. Azok közül, akikkel tárgyaltam, nem volt senki, aki ilyesféle dolgokra csak célzást is tett volna. Windischgraetz nem kevesebbet állított rólam, mint azt, hogy amikor 1917 őszén Svájcban voltam, elárultam a franciáknak a Chemin des Dames-i német offenzíva katonai terveit. Én tettem

ezt, én, aki még véletlenül, még közvetve sem voltam német vagy osztrák katonai körökkel érintkezésben! De miért is lett volna az ellenség kíváncsi a Chemin des Dames-i offenzíva terveire? Hiszen ez az offenzíva akkor már régen elmúlt és akkor már a világsajtó, minden borzalmas részletében, alaposan letárgyalta! De én még az elmúlt offenzíváról sem beszéltem, aminthogy nem beszéltem semmit semmiféle katonai mozdulatról, még annyit sem, amennyi a cenzúra jóvoltából a sajtóban megjelenhetett.

Svájcból visszajövet Bécsben éppen a delegációk üléseztek. Sikerült őket végre összehívni. Elhatároztam, hogy odakint szerzett tapasztalataim alapján kettőzött erővel látok munkához. Első dolgom volt Wekerlét, a miniszterelnököt felkeresni. Arra kértem: eszközöljön ki a számomra a királynál külön kihallgatást, mert fontos referálnivalóim volnának az uralkodó számára. Wekerle ezt az audienciát már sohasem eszközölte ki nekem, bármennyire sürgettem. Ellenkezően, azon volt, hogy a királyt ne informálhassam őszintén. Wekerle csak egyetlen külpolitikát tudott elképzelni, azt, amely a németekre épített mindent, és annak még a gondolatától is irtózott, hogy ezzel a politikával valaha is szakítani kelljen. Örült, hogy nem jutok a király elé és nem izgatom őt a svájci tapasztalataimmal. A delegációban elmondottam aggályaimat a háború folytatásával szemben. Különösen azt hangsúlyoztam a delegátusok előtt, hogy a milliós amerikai hadsereg valóság, hogy rengeteg muníciójával, hadieszközével, ágyújával, fegyverével itt lesz tavaszra, és harcolni fog a nyugati harctéren. Megmondottam, mennyire általatják a közvéleményt az egy-két dandár téves hirdetői. Andrássy és Tisza részéről is, Czernin részéről is csak gúnyos mosoly volt a felelet! Az urak számára a delegáció megint csak arra volt alkalom, hogy pohárköszöntőkkel ünnepeljék a Nibelungentreuét. Békét, mielőtt felvonul Amerika! — mondottam én. Kishitűség, fontoskodás — ez volt a kritikájuk.

Beszélhettem én ezeknek! Jégpáncéllal védekeztek a nekik kellemetlen igazságok ellen, és a hideg közönyt csak akkor váltotta föl a fölháborodás, amikor — 1917 decemberében! — kétségbe mertem vonni a kíméletlen tengeralattjáró-háborúba vetett remények beteljesülését, vagy amikor hangot adtam a pacifista fölfogásnak, hogy a központi hatalmak elvben elfogadván az antant pacifista programját: ebben a helyzetben a békének igazi akadálya Belgium függetlenségének és Elzász-Lotharingia visszaadásának kérdése. Ha

Németországnak volt erkölcsi jogosultsága, hogy az olasz háború megakadályozása érdekében osztrák területeket kínáljon föl Olaszországnak, — a Monarchiának, mihelyt fölismertük a béke igazi akadályát, legalább is joga (én azt mondom: kötelessége) volt az Olaszország esetében adott példa szerint eljárni, és szövetségesének, a béke érdekében, lemondást ajánlani. A mi politikusainkkal még beszélni sem lehetett erről. A lelkiismeretüket teljesen megnyugtatta az a reménység, hogy az oroszokkal készülő béke fölszabadítja a keleti hadseregeket, és tavaszra ezek a nyugati harctéren kierőszakolják a döntést, a győzelmes békét. Pápábbak voltak a pápánál, valósággal bűnnek tartották, hogy szövetségeseinknek az Elzász-Lotharingiáról való lemondás gondolatát föl mertem még csak vetni is.

Mindnyájunknál különb reálpolitikus volt Kühlmann, a német külügyi államtitkár, aki a breszt-litovszki tárgyalások alkalmával átutazott a magyar fővároson és ez alkalommal megismerkedett több magyar politikussal. Kühlmann államtitkár tiszteletére Szterényi József kereskedelmi miniszter ebédet adott, amelyre néhány más politikussal együtt én is hivatalos voltam.

Kühlmann államtitkár rendkívül jó benyomást tett reám. Széles látókörű, nagy intelligenciájú, megfontolt és higgadt ítéletű ember. Ebéd után, feketekávé mellett, párbeszéd fejlődött ki közöttünk, amelyet az egész társaság feszült figyelemmel hallgatott. Rajtam kívül valamennyi jelenlevő prononszált németbarát volt. Megdöbbenéssel hallgatták, miket mondok én a német külügyi államtitkárnak. Akinek talán a legtöbb joga lett volna arra, hogy rossznéven vegye a német politika ellen irányuló támadásaimat: Kühlmann volt az egyetlen az egész társaságban, aki nem prüszkölt, aki megértést tanúsított még akkor is, amikor Belgiumról és Elzászról őszintén beszéltem.

Kifejtettem, hogy Svájcban szerzett tapasztalataim csak megerősítettek abban a tudatban, hogy létérdekünk a minél előbb kötendő megegyezéses béke. Az én nézetem szerint pedig ennek a békének az az egyik legnagyobb akadálya, hogy Németország nem nyilatkozik teljesen nyíltan és őszintén Belgium sorsa felől, nem jelenti ki azt, hogy semmi néven nevezendő területi, gazdasági vagy politikai jogot nem igényel Belgiummal szemben. Fölvetettem a német külügyi államtitkár előtt azt is, hogy a németeknek a béke érdekében, ha az annak útjában álló akadályokat komolyan el akarják hárí-

tani: az elzászi kérdésben le kell győzniök minden érzékenységüket, engedniük kell a világ e kérdésben kialakult közvéleményének és a franciáknak elfogadható ajánlatot kell tenniök. Enélkül, mondottam, békéről nem lehet szó.

Kühlmann, aki mindezt bizonyára éppilyen jól tudta és érezte, csak kimondani nem akarta, nyugodt figyelemmel hallgatott meg és ellenvetésként beszélt e terv keresztülvitelének nagy nehézségeiről. Ismerve honfitársainak és főleg a német tábornokoknak a hangulatát, az volt a benyomásom, hogy csöppet sem túlozza a nehézségeket. De a tónus, amelyben Kühlmann nekem válaszolt, annyira konciliáns volt, hogy valamennyiünket meglepett, és a párbeszédnek ezekből a részeiből nemcsak én, hanem a többiek is azt az impressziót nyerhettük, hogy Kühlmann államtitkáron nem múlnék egy ilyen vagy lényegében hasonló alapon a megegyezés. Nem emlékszem arra, hogy német hivatalos helyről az egész háború folyamán hasonló mérsékletet tapasztalhattunk volna. Realitásokkal való számolni tudás, józan higgadtság, hiszem, volt Németország más vezetőférfiaiban is; a baj azonban az volt, hogy a katonai párt áldatlan terrorja miatt ezek nem juthattak szóhoz, és a világ az ő véleményükről nem vehetett tudomást. S ha tudomást vett, tudnia kellett azt is, hogy ezek a józanok súlytalanok.

Kühlmann-nal való beszélgetésünket vagy — ha úgy tetszik — vitánkat a lapok másnap, érthető indiszkrécióval, közölték — és ennek is az lett a jellemző következménye, hogy az uralkodó német politika intézői a békülékenységnek ezt az impresszióját, amelyet futólag keltettek, kénytelenek voltak korrigálni.

*

Az Esterházy-kormány a demokratikus választójog megvalósításának ígéretével és a béke felé meg a nyugat felé való orientációval indult el, de rövid hivataloskodása alatt mindig ingadozott, s végül sem ért el semmit. Wekerle kormánya azután mind határozottabban tért vissza a német politikához, és a választójog kérdésében is egyre jobban érvényesülni látszott Tiszának s a koalíció reakciós elemeinek irányzata. Ezekkel az áramlatokkal szemben Vázsonyi semmi erélyt sem tudott fölmutatni. Wekerle kormánya számára az a tény, hogy a Károlyi-párt a választójog megvalósításáig tagja akart maradni a kormány-koalíciónak, nem jelentett előnyt, inkább

alkalmatlanságot. Wekerlének ugyanis, ahogy esze ágában sem volt szakítani a német szövetség mélyítésének tervével, éppenúgy nem volt szándékában a komoly jogkiterjesztés. Velejéig konzervatív politikus lévén, inkább a jobboldalra akart támaszkodni. Batthyányval szemben az volt a taktikája, hogyha sikerül őt pártjától elszakítani, akkor benn tartja a kormányban, ha nem, akkor kiszorítja a kabinetből. Batthyány, aki hamar fölismerte helyzetét a Wekerle-kormányban, az egységes pártalakítás címén szervezkedő reakciót nem volt hajlandó támogatni, és odadobta a tárcáját, kifejezetten azért, mert meggyőződött arról, hogy a kormányban való maradásával sem a béke, sem a választójog, sem a szociális reformok ügyét nem szolgálhatja. Amikor elveinek férfiasan levonta a konzekvenciáját, csak kötelességét teljesítette, de hiszem, hogy Magyarország jobban járt volna, ha minden demokratikus politikus olyan örömmel, olyan készségesen teljesítette volna a kötelességét, mint ő. Vázsonyi például, még mindig görcsösen ragaszkodott a tárcájához. Talán nemcsak hiúság, talán nem éppen hatalomvágy, talán nem csupán a Károlyi-párt ellen fokozódó haragja tartották vissza a bársonyszékben. Talán valóban remélte, hogy a kormányban maradva még mindig többet használhat a demokrácia ügyének, mintha a teret teljesen átengedi a reakciónak. A következmények megmutatták, hogy ha ez volt a föltevése, iszonyúan tévedett. A következmények megmutatták, hogy nem ő tette demokratikusabbá a kormányt (és később az egységes kormánypártot), hanem a reakciós többség gyúrta át őt választójogostúl. Vázsonyi ettől az időtől kezdve mindjobban csúszott egy pont felé, ahol már csak a reakcióra támaszkodhatott, és nem állt ellen sem a választójog megszűkítését célzó akciónak, sem a blokk békeprogramját letörni készülő terveknek. Sőt ő volt az, aki a blokkot fölrobbantotta.

Ki remélte, hogy a munkapárt önként lemond minden ellenállásról és önzetlenségből kész lesz meghalni? Az általános és titkos választójog megvalósítására a kormány egyetlen fegyvere a képviselőház föloszlatása lett volna. Én kezdettől fogva egész pártommal a föloszlatást követeltem, és eleinte ez volt az álláspontja az egész Esterházy-kormánynak. Aki komolyan akarta a reformot, mást nem akarhatott.

A diadalra jutott választójogi küzdelmet azonban Andrássy elgáncsolta azzal, hogy csakhamar megkezdte munkáját a ház föloszlatása ellen. Nem akarta, hogy a németbarát külpolitikájának és

rossz értelemben konzervatív belpolitikájának annyira megfelelő képviselőházat a békebarát és demokratikus, sőt szocialista és radikális elemek frissítsék föl, márpedig az új választáson a háború következtében ilyen elemeknek tömegesen kellett volna bejönniök. Igen mérsékelt választójogi reformot akart épp ezért ő is, Wekerle is, arra számítva, hogy a hatalom kedvéért a munkapártból sokan otthagyják Tiszát, és az új kormánypárthoz csatlakoznak. Az így szerzett többségre támaszkodva akartak ellavírozni a háború végéig. De ez a számítás, minden ravaszságával is, túlságosan egyszerű volt és nem sikerülhetett.

Mihelyt a reakciós többség látta, hogy a képviselőház föloszlatásának veszedelme nem fenyegeti, a kormánynak semmi eszköze sem volt arra, hogy a maga javaslatának többséget biztosítson. A mumustól senki sem félt már, és a jogkiterjesztésből annyit lehetett lefaragni, amennyi az ellenségeinknek jólesett. Wekerle és Andrássy alig leplezett megelégedéssel nézték a dolgok ilyen fejlődését — és Vázsonyi még mindig nevével födözte a reakció aknamunkáját.

A szocialisták magatartása érthetetlen volt előttem. Vázsonyi azzal akarta őket megnyugtatni, hogy ugyanakkor, amikor a reakciónak engedve, a falu népét ki akarta játszani, az ipari munkásság joghoz segítése által a szocialisták számára biztosítja a városi kerületeket. Kifelé a szociáldemokraták állták az általános választójog követelését, befelé sokan közülük, legalább egy időre, megnyugodtak abban, hogy a falu magyar népét kirekesztik ugyan továbbra is a jogokból, de az ő szavazóik, az ipari munkások megkapják a szavazati jogot. A városnak a falu ellen való ebbe a kijátszásába a szocialistáknak soha nem lett volna szabad beletörődniök. Hogy megtették: bűn volt, a bűnnél is nagyobb, hiba. Egy forradalmi pártnak nem is lehet más becsületes taktikája, mint az, hogy „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok". De ha azt hiszi, hogy a holnapi túzokot kell bevárnia, mindenesetre nagyon kell vigyáznia arra, hogy éppen ezzel el ne szalassza a mai verebet. 1917 és 1918 fordulóján a szocialisták vezetői ebben az értelemben döntő taktikai hibát követtek el. Félreismerték természetes szövetségesüket, a falut, a falusi dolgozó szegénységet. Félreismerték és átengedték a reakciónak, úgyszólván belekergették annak karmaiba.

Mi a faluért harcoltunk elsősorban, hiszen a kormány, amely az értelmi cenzushoz és vidéken a nyílt szavazáshoz ragaszkodott, foggal-körömmel harcolt a falu jogtalanságának meghosszabbításá-

Károlyi vezető politikusokkal 1910-ben

XX. évfolyam. Budapest, 1910. március hó 26. 25. (1894.) szám.

KÖZTELEK

KÖZ ÉS MEZŐGAZDASÁGI LAP.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET HIVATALOS KÖZLÖNYE.

Megjelenik minden szerdán és szombaton.

Az Országos Magy. Gazdasági Egyesület kiadóhivatala.

Budapest, IX., Ráday-utca 8.

Budapest Központi 71161-61 25. szám.

Agrárprogramm.

Vezetve azon törhetetlen és folytonosan szilárduló meggyőződés által, hogy Magyarország erős, boldoguló és független csak akkor lehet, ha a különböző keresetágak

hassa. Ennek megfelelően élő állatoknak bár behozatala, vagy csak ingyenlétele czéljából való behozatala állategészségügyi szempontból korlátozva is eltiltandó. Ez vagyoni alapokban az összes illetékes tényezők által az utóbbi években

a források, melyekből a városok erőket szívjak és czéljaikra azok a pénzek, melyeken készítményeiket értékesítik.

Érdekli munkásságunk tárgyát, hogy a vidéki népesség terhes könnyítésének a

Károlyi az OMGE elnökeként agrárprogram kidolgozásával foglalkozott (1910)

A világutazó Károlyi Biskrában (1913)

A fóti kastély, a Károlyi-család egyik rezidenciája

Károlyi és ellenzéki társai az Országház kávéház előtt (1912)

Károlyi Mihály Justh Gyulával

Károlyi programbeszédét tartja Cegléden (1914)

Károlyi Mihály a fronton (1915)

Károlyi Mihály amerikai útja során beszédet mond a Wall-Streeten (1914)

Károlyi megérkezik Chicagóba (1914)

Képek az őszirózsás forradalomból. A Múzeum körül 1918. október 30-án

Képek az őszirózsás forradalomból.
Katonák a forradalmi utcán 1918. október 31-én

Tüntető tömeg az Astoria szálló előtt. 1918. október 31.

Tüntető tömeg az Astoria szálló előtt

A Nemzeti Tanács. Az elnök Hock János

Ő felsége a király a Károlyi kormányt
a tegnapi eskije alól föhmentette
Budapest 1918 XI. 1.

József főherczeg tábornagy

József főherczeg levele 1918. november 1-én

A Károlyi-kormány (Érdekes Újság, 1918. nov. 7.)

A népköztársaság kikiáltása (1918. november 16.)

A népköztársaság kikiáltása

A népköztársaság kikiáltása

A népköztársaság proklamálása a parlament kupolacsarnokában (1918. november 16.)

Károlyi Mihály beszédet mond a parlament előtt (1918. november 16.)

Károlyi Mihály útban Belgrádba a fegyverszüneti tárgyalásokra (1918. nov.)

A belgrádi fegyverszüneti tárgyalás

A magyar békedelegáció Franchet d'Espéreynál. — A magyar kormány emlékirata az ántánthoz. — A békedelegáció távirata az ántánt párisi haditanácsához.

Elvben elfogadták a föltételeket.

Franchet d'Espérey tábornoknál.

A magyar kormány emlékirata.

Hírek a fegyverszüneti tárgyalásokra

Károlyi aláírja a földjeinek kiosztásáról szóló okmányt Kál-Kápolnán (1919. február 23.)

A földet kapott parasztok hallgatják Károlyi beszédét Kál-Kápolnán

Az első gövek leverése a földosztáson

ért. S a szocialisták a kormánnyal és Vázsonyival folyt harcainkat gyakran meglehetős közönnyel nézték. A szociáldemokrata párt passzivitása Vázsonyi számára fölért a fél támogatással. Annyira ment ebben a szociáldemokrata párt és lapja, a *Népszava*, hogy amikor Vázsonyi később, a választójogi blokk fölborítása után, a legnagyobb gyűlölettel eltelve támadott személyemben és politikámban, sohasem vettek vele szemben védelmükbe, és nem igyekeztek közbevetni magukat, hogy a demokrácia erői szétforgácsolásának véget vessenek.

Magának a választójogi reformnak szabotálása a régi jelszavakkal főleg soviniszta alapon történt. Hogy olyan országban, amelyben a lakosságnak körülbelül fele nem magyar ajkú nemzetiségekből állott, a magyar faj szupremáciáját biztosítsák, olyan jogkiterjesztést akartak elsősorban, amely csak a magyar ajkúak számára ad jogot. Ezért alapföltételnek a magyarul írni és olvasni tudást javasolták. Arra is számított a reakció, hogy a Károlyi-párt, amelynek képviselői a színmagyar kerületekből kerültek ki, ilyen népszerű követelés elől nem mer elzárkózni. A sakkhúzás ügyes volt, mert a Károlyi-pártban is sok soviniszta volt, akik féltek attól, hogy a politikailag annyira hátramaradt falusi választókat az ellentábornak sikerül ellenük ingerelni azzal, hogy a szocialistákkal és a radikálisokkal való szövetség kedvéért a Károlyi-párt a magyar faj számára még ezt az előnyt sem akarja megszavazni. A párt ennek ellenére is következetes maradt elveihez, sőt minden izgatás ellenére hangoztatta tragikus jelentőségét ennek a jogfosztásnak, amellyel a magyarság maga adja a legerősebb fegyvert az ellenségei kezébe. Batthyánynak nagy része volt abban, hogy a Károlyi-párt ezen a döntő ponton kitartott.

Vázsonyi törvényjavaslata a választójogi bizottság elé került, amely hónapokig tárgyalta (jobban mondva: szabotálta) a javaslatot, és az egyre erősebbé váló reakció mind többet igyekezett lefaragni abból, aminek a megadását a miniszter javasolta. Az egységes kormánypárt, amelyet Wekerlének sikerült megalakítania, megmutatta igazi képét, és Tiszával és a munkapárttal benső egyetértésben intézte a politikáját. Az orosz forradalom új fordulatának, a bolsevizmus térfoglalásának hatása egyelőre abban mutatkozott, hogy a központi hatalmak militaristái most már úgy vélték, hogy biztosak abban, hogy a keleti harctérről a nyugatira dobhatják a seregeiket, és ezért új, támadó vállalkozásokra tüzeltek és készülőd-

tek. Minálunk ez a fordulat megnövelte a belpolitikában a reakció taraját. A kormányt támogató párt és a munkapárt olyan nagy és kompakt többséget jelentett, hogy vele szemben a kis demokratikus ellenzék alig számított. Vázsonyi, aki hozzájárult a magyarul írni-olvasni tudás követeléséhez, a Tisza István, Bethlen István és Polonyi Géza vezetése alatt álló jogfosztó akcióval szemben már teljesen tehetetlen volt. A reakció nem félt tőle, a demokratikus erőket pedig ő dobta el magától. Vázsonyi a választójogi bizottságban többet támadott engem, mint Tiszát, és végül, elvakultságában, már csak engem támadott. A szociáldemokrata orgánum csodálatos egykedvűséggel szemlélte a demokrácia bajnokának gyanús viselkedését.

Vázsonyi nem állta meg a helyét ott, ahová a demokrácia állította. Nagy tehetsége mellett a legnagyobb jellemhibával volt megverve: kimondhatatlanul, betegesen érzékeny és hiú volt. Mindent személyes kérdésnek fogott föl. A demokratikus átalakulás, az általános választójog és a béke ügye arra redukálódott az ő szemében — de csakis az övében —, hogy igazságügyminiszter maradhat-e vagy sem. Az igaz, hogy piszkos intrikák folytak ellene. S amikor én a békéért mint a választójogi blokk másik programpontjáért, újból erőteljes agitációhoz fogtam, ő ebben csak azt látta, hogy neki mint a blokk miniszterének, a békekérdés fölvetésével új nehézségei és kellemetlenségei lesznek. Azt sem vette jónéven, hogy én, aki a kormányon kívül álltam, a választójogban — és általában a reformokban — nagyobb gyorsaságot és több radikalizmust követeltem. Ahelyett, hogy azokra támaszkodott volna, akik neki igazi erőt és hatalmat tudtak volna biztosítani, hogy az ellene való és reakciós izgatásnak élét vegye: ellene fordult fegyvertársainak. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy én, a gróf, radikálisabb és demokratább vagyok nála, és a kispolgári politikusnál nagyobb elszántsággal küzdök a békéért és a nép fölszabadításáért. Így sodródott odáig, hogy fő frontját ellenem vonta meg és a reakciónak lett nemcsak szövetségese és intimusa, hanem ötletszállítója és — tehetségénél fogva — csakhamar szellemi vezére. Ekkor már nyílt volt köztünk a szakítás. A választójog reformját a haladó közvélemény ekkor már nem is várta ettől a kormánytól és képviselőháztól, és a választójogi bizottság munkája nem is érdekelte már a közvéleményt. A bizottság tárgyalásai nem akörül forogtak, hogyan kell megadni a választójogot mindenkinek, hanem akörül, hogyan lehes-

sen kizárni belőle bizonyos rétegeket. Ezek a tárgyalások és később a plénum vitája egyetlen hosszú önleleplezései voltak a magyar uralkodó osztálynak az elnyomott (és szerintük továbbra is elnyomandó) osztályok és népek, meg a figyelő külföld előtt. Egyre erősebb lett az a fölfogás, hogy gyökeres változásoknak, nagy átalakulásoknak kell jönniök, s akkor az általános választójog önként fog megvalósulni.

A választójogi blokk fölborításához az első lökést az adta meg, hogy Vázsonyi kicsinyes és rövidlátó taktikából elejtette a békeprogramot, sőt a pacifisták elleni ádáz hadjáratnak élére állt.

Vázsonyi volt az első, aki Magyarországon föllépett az orosz bolsevizmus ellen. A minisztériumban javaslatot tett az oroszokkal való békekötés ellen, nem mintha ellenszegült volna az erőszak békéjének, hanem mert azt vallotta, hogy a bolsevikokkal nem szabad leülni a zöld asztalhoz. A bolsevizmus ellen való állásfoglalását mindenki a pacifizmus ellen való állásfoglalásnak érezte, éspedig az akkori helyzethez képest: joggal. Nagyon hamar elsajátította a reakció frazeológiáját, és furcsán keverte a kispolgári demagógia szólamaival. Szeretett volna miniszter is maradni meg népbarát is. Ha engem letör, gondolta, mindkettő sikerülni fog neki. Ezért lovagolta leghevesebb attakjait, szőtte legszövevényesebb intrikáit ellenem és a Károlyi-párt ellen. Szocialista barátai ezt nem vették tőle rossznéven.

Egyre világosabb lett előttem, hogy a pacifista gondolatok érvényesülése nélkül a soviniszta és reakciós többségtől a népnek nem lehet jogokat remélni. És a folytonos halogatás, egyre több és több drága időnek elpazarlása nemcsak azt jelentette, hogy később valósul meg a demokratikus reform, hanem azt, hogy egyáltalán nem lesz demokratikus reform. Én tehát a pacifizmusnak szenteltem minden erőmet, mert tudtam, hogy a pacifizmus céljainak megvalósítása magában foglalja, maga után vonja az általános választójog megvalósulását is. Közvetlenül a választójogért már nem lehetett tenni semmit sem. Hiszen az alkalmas pillanatot elmulasztották. A választójog, amikor a király elhatározásából fölszínre került, nemcsak belpolitikai követelés volt, hanem külpolitikai cselekedet is, láncszem a király pacifista törekvéseinek láncában, amellyel a külföldnek és nemzetiségeinknek meg akarta mutatni, hogy új éra kezdődik. Most már a külpolitikában is beállott a hanyatlás, és amikor a Monarchia vezetői, a breszt-litovszki és bukaresti

békétől elvakulva, egy pillanatra azt hitték, hogy a veszélyen túl vannak, tehát nincs szükség a kül- és belpolitikai reformokra, — eldőlt a játszma. S még egy mozzanat érvényesült a demokratikus reform ellen, Vázsonyi végzetes hiúságából folyó. Vázsonyi választójogi javaslatának indokolásában alapos munkát, jogászi remeket akart produkálni, ahelyett, hogy gyorsan, pár hét alatt keresztülhajtott volna egy párszakaszos törvényt. Nagy és ragyogó könyvet akart írni a választójogról, és miközben e könyv szép mondatait mondta tollba, nem nézett ki az ablakon, pedig a külpolitika egén már nagyon csúnya és sötét felhők tornyosultak. És amikor a könyv, a reform indoklása, megjelent, a reform megvalósulásának föltételei már nem voltak sehol.

Tizenkét hónapi kínos és szégyenteljes vajúdás után végre teljesen elbukott a demokratikus választójog, mert az, amit a többség megszavazott, a suffrage universelnek szánalmas torzképe volt. Vázsonyi ekkor már nem volt miniszter, de a rettenetes hibát, amit elkövetett, még most sem próbálta jóvátenni. A választójogi reform elgáncsolásával bukott meg tulajdonképpen az egészséges és normális fejlődés utolsó lehetősége, és itt van a későbbi forradalmi események egyik csírája.

Nem fogok abba a hibába esni, hogy a választójogi reform bukását, ezt a következményeiben olyan végzetes jelentőségű eseményt, kizáróan vagy csak javarészben is a választójogi miniszter sértett személyes hiúságára vezessem vissza. Hanem fölvetem a kérdést: mit tett, mit tehetett volna az ő helyén egy föladata magaslatán álló demokrata politikus? Ennek a politikusnak mindenekelőtt meg kellett volna éreznie a választójogi reform kapcsolatát a külpolitikával, és nem lett volna szabad kitennie azt a külpolitika kedvezőtlen fordulatainak. A pacifizmus első nagy hulláma kényszerítette napirendre a választójogi reformot. Most utólag meg lehet állapítani, hogy az a perc, amikor a király napirendre tűzte, a megvalósítására is a legkedvezőbb perc volt. Az orosz forradalomnak, a stockholmi konferenciának, az uralkodó személyének újsága mind együttvéve erősen bénította a reakciót. Egy demokrata taktikusnak e percet ki kellett volna használnia. Semmi esetre sem volt szabad azt gondolnia, hogy a kedvező konstelláció örökké tart vagy visszatér. Az a taktika, amely ki akarta böjtölni a reakciót, nem számolt a reakció szívósságával, segédforrásaival, politikai iskolázottságával. Az ő várát csak rajtaütéssel lehetett bevenni. S éppen ezért nem

érezte Vázsonyi a most, vagy sohát! Miközben az egy pillanatra megfélemlített reakció, értve a riadóból, hamar összeszedte, hamar egységes táborba tömörítette az erőt, a demokrácia bajnokának kanapé-pörei a demokrácia táborát megosztották. Ez volt a helyzet, amikor a németek látszatgyőzelmei — 1918 márciusától júniusáig — új erőt adtak a hitnek, amely a reakció ellenállásának alapja volt. Valóban, a németek minden harctéri sikerével új erőre látszott kapni a reakció. Minthogy ezek a sikerek lényegük szerint stratégiaiak nem, csak taktikaiak lehettek, hatásuk sem lehetett sokkal tartósabb az éterinjekcióénál. De hiába: az állandó bizonytalan harctéri szituáció közben a demokrácia ügyének kilátásai odahaza akkor álltak jobban, amikor a harctéri szituáció rossz volt. A demokrata taktikus tehát, üstökön ragadva a percet, nagyon rövid, nagyon lapidáris választójogi javaslatot helyezett volna a Ház asztalára, fönntartva és kellő nyomatékkal hangsúlyozva a lehetőséget, hogy új parlamentet hív e köré az asztal köré, ha a régi javaslatot nem hajlandó azonmód beiktatni a corpus jurisba. Ez bizony már félig forradalmi cselekedet lett volna. De az idők is azok voltak már: félig forradalmiak. Az az ember, aki 1917 és 1918 sorsdöntő napjainak lázában távoli és egzotikus szigetek viszonyaival tudott foglalkozni, hogy választójogi indokolása színes teljességének híja ne legyen: az érzésben már ezzel a nyegleséggel kikapcsolta magát a demokrácia harcaiból. Hányan olvasták el a pompás indokolást? Hányan a szegényes javaslatot? A választójog igazi hívei akkor már régen a béke eszközét látták a választójogban, sőt mindenekelőtt azt, — a választójog minisztere pedig még a választójog eszközét sem látta a békevágyban, ellenkezően, személyes beosztásának, az ő gyönyörű választójoga útjába helyezett patronnak érezte a pacifizmust. Így tárult föl és így tágult a szakadék a választójog hívei és a választójog minisztere között, és ő, aki úgy jött, mintha egy magyar Necker nevére pályáznék, régi szövetségeseivel meghasonulva, új szövetségeseitől cserbenhagyva, visszavonult siker nélkül, méltóság nélkül és a kudarca majdnem nevetségessé tette a demokráciát.

Keresztülment a választójogi javaslat, amely a falu népét és a nem magyar nemzeteket kizárta az alkotmány sáncaiból. Soviniszta jelszavakkal, köztük főleg katonai vívmányok ígéretével, kovácsolta össze Wekerle egy pártba a 67-es Andrássy-pártot, a klerikális néppártot, a városi zsidóságra támaszkodó Vázsonyi-féle

demokrata pártot és Tisza pártjának néhány elszakadt hívét: ez volt a 48-as alkotmánypárt, Wekerle egységpártja, amelyet, hogy fából vaskarika voltát jellemezzék, 67-es 48-as pártnak neveztek. Amilyen egészségtelen csoportosulás volt ez a párt, olyan hamar bomlott szét elemeire ez után a dicstelen munka után. Csak egy lökés kellett hozzá — és ez a lökés az 1918 második felében történt eseményekkel be is következett.

XXI. fejezet

KITÉRÉS A PACIFIZMUSRÓL

A magyar politikának a választójogi harc hónapjaiban legfontosabb személyisége Wilson volt. A pacifizmus, amelyet Wilson hirdetett, az eszmék, amelyek megtestesítője gyanánt ő állt az egész világ előtt: döntően befolyásolták belső harcunkat, amint később az a mód, ahogy ő, gyöngeségből, elpártolt az eszméitől: a magyar nép egész sorsát befolyásolta döntő mértékben.

Mi volt a pacifizmus, mi volt a jelentősége a világháborúban, hogyan érintette a magyar nép érdekeit? E kérdésekről ma, amikor ezeket a sorokat írom, némileg másképp gondolkodom, mint 1917-ben és 1918-ban. De minden akkori gondolatom is elevenen él bennem még, és ha próbálom megmagyarázni azokat, amikor előadom, nincs is szándékomban azokat megtagadni. Wilson és a pacifizmus nagy élmény volt nekem — s velem együtt annyi millió embernek —, és bármennyit változtattak is gondolkodásunkban az események: valóság marad az, hogy az az élmény történeti hajtóerő volt.

A pacifizmus, ahogy ezt Wilson is hirdette, nemcsak ennek a világháborúnak befejezésére adott programot, hanem álmodott az állandó békéről, egy nemesebb és igazságosabb világrendről, amelyben az ellenséges népek helyébe a népek szövetsége lép. A pacifizmusnak, az emberi jogoknak, a demokráciának zászlóra írása, ezenkívül tagadhatatlanul, az antant legügyesebb sakkhúzása volt, mert ezzel egy csapásra olyan széles néprétegek szimpátiáját szerezte meg, még az ellenséges államokban is, amelyeknek egyre fokozódó erejével szemben a német háborús céloknak bukása csak idő kérdése lehetett. Ezek az ígéretek és kilátások a küzdelemnek új tartalmat, új célokat adtak, mert az antant győzelme, ha hirdetett hadicéljai megvalósulnak, új világot ígért a szenvedő emberi-

ségnek. Ha a wilsoni 14 pontban és kiegészítéseikben nem is állott az, hogy a szociális államok szövetségének kell lépnie a kapitalista államok helyébe, mindenképp bennük volt egy tisztultabb világfölfogásnak, egy humánusabb erkölcsnek a követelése: és ennek előfeltétele egy új politikai és gazdasági rendszer. Más kérdés, hogy Wilson tudta-e ezt? Wilson ugyan új világrendről beszélt, amely nélkül világbékét teremteni nem lehet. Ő ezt az új világrendet a szocializmussal nem azonosította. Mégis az a szellemtörténetileg örökre figyelemre méltó dolog történt, hogy a wilsoni pacifizmus fölvetődése a szocializmusnak szerzett számtalan új hívet (azok sorában is, akik addig csak utópiát láttak benne). A szocializmus a pacifista eszmék fölkarolása által a háború második felében váratlanul újra nagy gyakorlati erőt nyert.

A központi hatalmaknál, kivált a németeknél, érthető idegességgel fogadták a pacifizmus jegyében megindult propagandát. Mégsem tehettek egyebet: úszniok kellett az árral. Wilson követelményeinek nyíltan ellentmondani egyszerűen nem lehetett. Ausztriában Czernin hivatalbalépésével úgy látszott, hogy az osztrák külügyminisztériumba új szellem vonult be, és a hivatalos külpolitika Czernin alatt egészen egyszerűen pacifistának vallotta magát. A pacifizmus nyílt ellenségei nyíltan nem is mertek színt vallani, csak azt hajtogatták, hogy nem szabad örülni az antant propagandájának, amelynek nincs más célja, mint bennünket a győzelemig való kitartástól eltéríteni.

Emlékezzünk rá: ez nagy változást jelentett Berchtold és Burián érájához képest. Amíg előbb a béke szó kiejtése is defetizmusszámba ment, ezután maguknak a béketörekvéseknek sem lehetett már útjukat állni. Az, hogy minő mértékben hirdették a vezető körök a pacifizmust, a helyzetnek valóságos barométere volt. Valahányszor baj volt, mindjárt fölfedezték, hogy ők szívbeli pacifisták, de ha, botorul úgy látták, hogy egy időre elmúlt a veszedelem, újból, mintha mi sem történt volna, mintha ők maguk vallomást nem is tettek volna: tűzzel-vassal küzdöttek a pacifizmus ellen.

A háború befejezése óta sokan vádoltak engem, hogy pacifista propagandámmal hozzájárultam a front későbbi fölbomlásához. A háborús szellem élesztésére a pacifista eszmék valóban nem alkalmasak. Ennyiben, ha felelős vagyok, a felelősséget vállalom is. Természetesen: pontosan abban a mértékben, ahogy az engem megillet, — mert ez a felelősség legalább ilyen, sőt lényegesen nagyobb

mértékben illeti meg Károly királyt és Czernint, akik felelős állásban számtalanszor nyíltan lándzsát törtek a német militarizmus ellen és a pacifizmus mellett. Büszke volnék rá, ha a felelősség nagyobb részét hordhatnám jog szerint. De az igazság az, amit mondottam.

Ellenfeleim azt is mondják, hogy ha nem ássuk alá a pacifista propagandával a háborús elánt, Isten tudja, meddig lehetett volna még folytatni a háborút. Ezzel szemben áll az a, gondolom ma már éppen eléggé megdöntethetetlenül etablírozott történelmi tény, hogy politikai, katonai és gazdasági okokból is képtelenek, igenis: képtelenek voltunk tovább kitartani, mint ahogy kitartottunk, és különben is a háborúnak az elkerülhetetlennél egy perccel tovább való nyújtása olyan megmérhetetlen gazdasági és politikai veszedelmeket jelentett éppen ránk, az Osztrák—Magyar Monarchiára nézve, hogy ma is csak azt szabad mondanom: százszor jobb lett volna nekünk két évvel előbb megegyezéses békével befejezni a háborút, mint két évvel később győzelmes békével. Hogy egy olyan béke, amely nem az egyik harcoló fél győzelmén, hanem becsületes megegyezésen alapult, a kultúrfejlődés kontinuitását mentette volna meg az emberiségnek: arról itt nem is beszélek. És két évvel előbb a megegyezéses béke lehetséges volt, 1918-ban a központi hatalmak végső győzelme: nem. Hogy a fegyveres győzelem — kivált ha nehezen és későn jön — mennyire kényes és kínos lehet, mennyire nincs helyes értelme még konzervatív szempontból sem (sőt abból talán legkevésbé) a háborúnak az ellenség végső letaposásáig való folytatásának: azt a világháborús korszak eddigi tapasztalatai bizonyítják, de még inkább az ezután szerzendő tapasztalataink fogják igazolni. Látjuk, hiába gázoltuk el mi, központi hatalmak Szerbiát, Romániát, Belgiumot, vagy hiába volt a legvégén az antant győzelme még olyan döntő: a gazdasági bajokat, politikai és társadalmi kríziseket mégsem tudtuk a háborúban mi és mégsem tudta a békében az antant elkerülni, és a győzelem előnyei mindkét esetben nagyon is ideiglenes természetűeknek bizonyultak. Más lett volna a helyzet, ha az antant az ígért wilsoni béke helyett nem ad a világnak egy karthágói békét.

Minél jobban múlt az idő, annál világosabb volt, hogy az antantnak emberben és technikában fokozódó fölényét le nem gyűrhetjük; a vereségünk 90 százaléknyi biztossággal kiszámítható volt; Czernin már 1917 áprilisában memorandumot írt a királynak, amelyben

köntörfalazás nélkül kijelenti, hogy a világháborút teljesen elveszettnek látja, mert a Monarchiának emberben, nyersanyagban, munícióban és élelemben való tartaléka kimerült. Mindenáron békét kell tehát kötni, ajánlja. Czernin már ekkor azt is föltárja, hogy a németek tenger alatti háborújukkal megbuktak. Ha akkor Czerninnel folytatott beszélgetéseinkre gondolok vissza, úgy foglalhatom össze lényeges tájékoztató tartalmukat, hogy Czernin e beszélgetésekben azt a memorandumot parafrazálta. Az én számításom alapja is ez volt: a háborút meg nem nyerhetjük. E ponton köztem és Czernin közt a különbség az, hogy ő — ha igazat mond — 1918 márciusában megint hinni kezdett a sárgakeresztes gázban és Ludendorff csillagában. Az én véleményem nem változott.

Az tény, hogy körülbelül a memorandum keltétől fogva Ausztria nem támaszkodott a nyers erőre, sőt csakis a pacifista eszmék diadalától remélhetett elfogadható békét. Ezért volt Czernin pacifista. A londoni paktum revízióját Czernin joggal csak egyetlenegy dologtól: a wilsoni eszmék diadalától remélhette. Sajátságos helyzetünkben bennünket állandóan két veszedelem fenyegetett. Az egyik az antant abszolút győzelme, amely esetben, ha az antant nem pacifista alapon, hanem győzelme alapján köt békét: fölosztás és megsemmisülés előtt álltunk. A másik veszedelem a németek teljes győzelme volt; ebben az esetben, megfizetvén a győzelem árát, tetejében a Monarchia katonailag Németország vazallusává és gazdaságilag Németország koloniájává süllyedt volna. Mitteleurópának s a német szövetség „mélyítésének" politikai, katonai és gazdasági tekintetben igen messzemenően konkretizált tervei elég beszédes bizonyítékai e prognózisnak. Mert így állt a helyzet, a legelőnyösebb béke a Monarchia szempontjából már ezért is a megegyezéses béke lett volna, a wilsoni alapon kötendő béke, amely nem jelentette volna egyik fél teljes győzelmét sem, és amelynek következménye előre láthatóan az lett volna, hogy a Monarchia nemzeti államok konföderációjává alakul át. Meggyőződésem, hogy nemcsak Czernint, hanem a királyt is sokkal inkább ezek a praktikus szempontok és meggondolások vezették a pacifizmushoz, mint az emberszeretet és az emberi nem hivatásának ideális fölfogása. Károlynál különben szentimentális motívumok fönnforgását nem zárnám ki.

Egy bizonyos: volt gyakorlati értelme a Monarchiában annak, hogy valaki még a háborús elán rovására is hirdesse a pacifizmust; és amikor mi hirdettük, ezzel nemcsak általános kötelességet telje-

sítettünk, hanem közvetlen praktikus célt is szolgáltunk, a Monarchiának megmentését, azt a kísérletet, amely új alapokra akarta építeni a régi, korhadt szervezetet.

A pacifizmus ellenzékének — tehát a német, osztrák és magyar reakciónak — argumentumai közül a legerősebb az volt, hogy az antant is csak azért hirdeti a pacifista eszméket, hogy időt nyerjen, szövetségeseket szerezzen, a népek rokonszenvét megnyerje, szóval: hogy közhangulatot teremtsen maga mellett és mi ellenünk, hogy aztán, ha legyűrt bennünket, sutba dobjon mindent, amit a háborúban hirdetett. Ma már senki sem vonhatja kétségbe, hogy ezekben a megállapításokban mennyi igazság van. De még e kockázat mellett, számolva azzal is, hogy az antant esetleg nem tartja be a szavát: ránk nézve egyetlen lehetőség volt a wilsoni elvek elfogadása. Menekvés az ő segítségükkel, vagy bukás az elejtésükkel: más megoldás nem volt.

A háború végével, az antant győzelmével Wilson 14 pontjának erőpróbájára került a sor. A világ népei, de főleg a legyőzöttek feszült figyelemmel várták, hogyan ölt testet az ige.

Az antantnak, amikor végül a németek is letették a fegyvert, két egyenes út állt nyitva: vagy becsületesen megvalósítani a wilsoni békét, vagy a wilsoni elvek elárulásával folytatni a háborút Berlinig, Bécsig, Budapestig és ott diktálni a legyőzötteknek egy más békét, porosz szelleműt. Az antant azonban a kettő között a középutat választotta. Közvetlenül a háború után — még oldalán, vagy, a ha úgy tetszik hátában a világháborút eldöntő nagy amerikai hadsereggel — nem merte nyíltan azonnal félretolni Wilsont. Úgy tett tehát, mint aki össze akarja egyeztetni a wilsoni elveket a győzelem kihasználásával, amit becsületes úton persze, nehéz dolog volt megcsinálni. Valóságban e taktika folytán a wilsoni béke előnyei elpárologtak, és a győzelmes béke összes hátrányai érvényesültek.

Egyrészt a pacifista elvekben rejlő népszerűséget akarni, másrészt a győzelem teljes kihasználásával annak gyümölcseit leszedni: nemcsak lehetetlen, de erkölcstelen vállalkozás is volt. Wilsonra és az Egyesült Államokra óriási felelősség nehezedett. Az ő felelősségük a pacifista békéért nemcsak azért volt olyan nagy, mert ők voltak azok, akik az egész világot ezeknek az eszméknek a jegyében szent háborúra hívták föl, de azért is, mert Amerikának a háború befejezésekor megvolt az erkölcsi és anyagi lehetősége elveiknek a békében való keresztülvételére — még az antant többi államainak aka-

rata ellenére is. Az a körülmény, hogy az antant végső és döntő győzelmét tagadhatatlanul éppen Amerika közbelépésére érte el, kétségtelenül megadta neki a jogot arra, hogy a békében érvényesítse saját akaratát, amelyhez hiszen az antant előzően hozzájárult. A wilsoni eszméket ugyanis — és ez fontos — Amerika nem elszigetelten vallotta az antantállamok közül, sőt az antant-nagyhatalmak később két pont kivételével formálisan és ünnepélyesen lekötötték magukat ezek mellé. Anglia a tengerek és a kereskedelem korlátlan szabadságát el nem fogadhatta. A németek a wilsoni elvek előre való kikötése után tették csak le a fegyvert. De, amint mondottam, ezt az erkölcsi kötelességet nem is tekintve: Amerikának a fizikai lehetősége is megvolt arra, hogy az elnökének, Woodrow Wilsonnak elveit érvényesítse. Az antant az Egyesült Államok hatalmas támogatásával vitte a háborút. Amerika nemcsak milliós hadsereget szállított a nyugati harctérre, hanem hatalmas hajóteret, rengeteg ágyút, muníciót és élelmiszert is szolgáltatott, és valósággal finanszírozta az antant háborúját. Amire a háború véget ért, mindenki Amerika adósa volt. A hitel egyszerű fölmondásának lehetőségével is markában tartotta az egész európai kapitalizmust. Pénzén kívül a kitűnően fölszerelt friss milliós hadsereggel, a hatalmas flottával, az óriási technikai fölszereléssel is erős kényszereszközt tartott a kezében. A háború végekor ez a hatalmas erő részben már a nyugati harctéren volt, részben teljes kifejlődésben, részben még egyre özönlött át az óceánon Franciaországba. A német vezérkar adataiból tudjuk, hogy az amerikaiak havonta 300 000 embert hoztak át a francia harctérre. 1918. október 17-én a német kormány és hadvezetőség bizalmas tanácskozásán Heye ezredes jelentette, hogy átlag 250 000 amerikai jött egy hónapban, Ludendorff tábornok előadása szerint pedig április, május és június folyamán havonként 350 000 ember érkezett Amerikából a nyugati frontra. Az amerikai harcosok számát ekkor 1 200 000 emberre becsülte a német vezérkar, de tavaszig ez a szám szerintük is 2 300 000 emberre nőtt volna. Ez a hadsereg pedig nemcsak a németekkel szemben jött számításba, hanem olyan erő volt, amely döntően esett a latba az antant szempontjából is.

Bár elismerem, hogy Wilson elnök erélytelensége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 14 pontból igazában semmi sem valósult meg, mégis az a nézetem, hogy egyetlenegy embernek a gyöngeségén nem szenvedhet hajótörést olyan eszme, amelynek van életereje és

amely mögött, amint ebben az esetben, az emberiség nagy része áll. Én azért nemcsak a háború vége felé, hanem egy darabig még a háború befejezése után is hittem abban, hogy annak a nagyszabású propagandának, amely a wilsoni elvekkel indult meg, eredményének kell lennie. Lehetetlennek tartottam, hogy különösen az amerikaiak, akik az elvek alapján csatlakoztak az antant háborújához, amikor a leszámolásra kerül a sor, egyszerűen belenyugodjanak kijátszásukba és elejtésükbe. És mégis ez történt, ha nem is nyíltan és egyszerre, de hosszú szabotálás eredményeképp. Ha a világ rögtön nem realizálta is ezeket a törekvéseket, mégis hamarosan olyan szembeszökő módon, durván sértették meg a világbéke elveit, hogy idővel jóhiszeműen lehetetlen volt ezt észre nem venni.

Az elvek cserbenhagyása e folyamatának pszichológiai magyarázatát elsősorban abban látom, hogy épp az amerikaiak szenvedtek a legkevesebbet a háború alatt, és így ők nem voltak annyira áthatva a háború rémségeitől, mint mi ideát. Amíg a pacifista gondolat Európában az ötéves háború folytán a népeknek valósággal vérévé vált, és amíg itt az eszme terjedése a háború szenvedéseiből és rettenetes nyomorából következett, addig Amerikában inkább csak a teoretikus fölismerés erejével bírt. Mi gyöngék voltunk a pacifizmust kimondani, Amerika kimondta, de gyönge volt átérezni. Ezért nem hatotta át ott a nép széles rétegeit olyan erővel, hogy amikor a háború közvetlen rémei elmúltak, tovább élt volna bennük ellenállhatatlan erővel.

Egy mélyebb oka is volt a wilsoni pacifizmus bukásának, és ezt abban látom, hogy bármilyen szép és a háború alatt kimondva bármilyen megkapó volt a 14 pont (majd a 4 és 5 pont) pacifista hitvallása: az alaposabb kritikát ezek nem mindenben állták ki.

A wilsoni pacifizmus alaptévedése az, hogy a világbékét az uralkodó kapitalista gazdasági alapelvek fönntartása mellett akarta megvalósítani. A kapitalizmus a szabad versenyre van alapítva. A gazdasági versenyre alapított világ pedig nem zárhatja ki a háború lehetőségét, ha következetes akar lenni. Wilson ezt vagy nem gondolta végig, vagy ha végiggondolta: nem volt bátorsága arra, hogy a pacifista programot a végső konzekvenciákig vigye. A 14 pont korántsem merítette ki a pacifista gondolatot. A verseny kikapcsolása nélkül — amely a kapitalizmus éltető ereje, a gyöngébbekkel szemben való hatalmának és erejének bő forrása — csak hézagos félmunka maradhatott Wilson programja. Viszont a végső

konzekvenciák levonása, a szabad versenynek kikapcsolása már szocialista programot jelent, és ehhez Wilsonnak bátorsága vagy akarata nem volt.

Amikor én a háború alatt Wilson elvei mellett lelkesedve szálltam síkra, amikor állást foglaltam ezek mellett olyan időben, amikor ez még nem csekély erkölcsi bátorságot követelt a magyar közéletben: bennem sem alakult ki mindjárt ilyen tisztán ez a kép. Lelkem mélyén ott szunnyadt már az egész háború alatt a régi világ gyűlöletével egy új világrend megteremtésének vágya is. Sok-sok háború alatti nyilatkozatom és beszédem tehet emellett tanúbizonyságot. De az igazság teljes fölismerése és az ebből folyó valamennyi konzekvencia levonása tőlem is, úgy mint Wilsontól, olyan nagyfokú erkölcsi bátorságot követelt volna meg, amely nem volt meg bennem, aminthogy nem volt meg őbenne sem. Ami engem illet, én azt hittem, hogy nem kell fölégetnem magam mögött minden hidat, amely az osztályomhoz vezet, és hittem továbbá abban, hogy a wilsoni elvek lehetségessé teszik nekem is, hogy polgári alapon maradva küzdhessek a szociális haladásért.

Az első nagy hibát, amit Wilson elkövetett és amivel maga ütött tátongó rést 14 pontjának szellemén, akkor követte el, amikor belenyugodott abba, hogy a fegyverszüneti föltételek megszabása átengedtessék az antant tábornokainak. Hiszen az ő pacifizmusának lényege a tábornokok döntő szava ellen, a militarizmusnak a polgári rezsim fölött való uralma ellen irányult, és az első gyakorlati lépésével mégis éppen ezeket a tábornokokat segítette diadalhoz! Mindenki számára evidens volt, hogy a tábornokok, ha egyszer rájuk bízzák a fegyverszüneti szerződést, nem a wilsoni elvek alapján fogják azt diktálni. Talán Wilson volt az egyetlen, aki ezt nem tudta előre. Clemenceau-ról senkisem mondhatja, hogy a németekkel szemben a győzelem megszerzése után wilsoni szeretetet és megértést akart volna gyakorolni — és neki is valóságos élethalálharcot kellett vívnia Foch marsallal, aki semmit sem nézett, csak azt, hogy gyöngítheti legjobban a legyőzött ellenséget.

A wilsoni elvek szellemében a helyes taktika tehát csak az lehetett volna, hogy a katonákat bele sem engedik szólni a politikába, őket csak a katonai kérdésekben hallgatják meg, és rövid fegyverszünet után gyorsan maguknak a béketárgyalásoknak ejtik sorát. A népek szövetségének megalkotásával is lehetett volna várni, ha a wilsoni béke meg van kötve. A katonák és általában a pacifizmus

ellenségei nem is estek a következetlenségnek ebbe a hibájába, ők a maguk szempontjából jól dolgoztak. Támogatva a nagy kapitalista erőktől, mindent elkövettek, hogy a fegyverszüneti tárgyalások kihúzásával időt nyerjenek. És amikor végre béketárgyalásra került a sor, olyan atmoszférát teremtettek, amelyben a béke csak az ő diktátumuk lehetett. A nagytőke támogatta őket.

Mint minden olyan program, amely nem teljesen őszinte, a wilsoni program is hamarosan két tűz közé került és ez vezetett végső bukására. A reakcióban (és általában a kapitalista világban), mihelyt a háború veszedelmei után fölocsudott: fölébredt a régi szellem, a profitvágy, mégpedig a háború alatt történt korlátozások után a kapitalizmus történetében példátlan mohósággal. A háború hevében, csak a győzelemre gondolva, az antant kapitalistáinak nem jutott eszükbe, hogy a pacifizmus, ha valóban utat tör magának, okvetlenül a szocializmusnak tör utat, és ha gondoltak is rá sokan: tudat alatt nyilván már úgy érveltek, hogy először csak győzzék le az ellenséget, akár a szociál-pacifizmus eszközeivel — majd a győzelem után lesz még idő végezni a szocializmussal is, a pacifizmussal is. Ez a mentalitás, természetesen, nemcsak az antantnál volt meg, hanem talán még rikítóbb módon a német imperialistáknál, akik csak azért, hogy az antantot pillanatnyilag gyöngítsék, magát Lenint segítették hatalomra. Hogy a szellemekkel, ha egyszer fölidéztük őket, nem oly könnyű elbánni, arra nem tanította meg őket a Goethe-vers.

Nemcsak kapitalisták kacérkodtak komoly meggyőződés nélkül a pacifizmussal, hanem szocialisták is. Ez a tábor is, bár tudta, hogy a wilsoni pacifizmusból épp az hiányzik, ami a szocializmus lényegét teszi, szívesen szemet hunyt ezen a háború alatt, és beállott maga is lelkes propagálói közé. A fődolog az volt, hogy a háború alatt megtegye ez a propaganda a maga jó szolgálatait azáltal, hogy a militarizmust és imperializmust gyűlöltté teszi és a kapitalista táborból is rácsal nagy tömegeket a pacifizmus lépére. A szocialisták is szakasztott úgy okoskodtak, mint a kapitalisták: majd a háború után lesz időnk, alkalmunk és erőnk végezni a wilsoni pacifizmussal. Így, amíg a háború alatt mind az antant, mind a központi hatalmak csoportjában, jobbról és balról egyaránt, tolták a pacifizmus szekerét, a háború végeztével a két legerősebb tábor, az igazi jobboldal és az igazi baloldal, egyaránt cserbenhagyta a 14 pontot, mert csak taktikából vallotta volt.

De ha mindezt megmondom, le kell szögeznem azt a nagy történelmi jelentőséget és hivatást is, amelyet a 14 pont (általában: Wilson föllépése, a wilsonizmus) a maga idejében végzett. Épp ezért, ha Wilson hibáival szemben nehéz is a csalódott keserűség érzését elfojtani, nem lehet és nem szabad elismerés nélkül hagyni, hogy a tömegek fölrázásában és a háború gyűlöletes voltáról való fölvilágosításában igen nagy szolgálatokat tett az emberiség haladása ügyének. Ez Woodrow Wilson föllépésének pozitív eredménye. Van működésének egy nagyobb, negatív eredménye is. Ad oculos demonstrálta a példájával, hogy a mai kapitalista alapon minden pacifista kísérlet szó, szó, üres szó csupán, és a megvalósulásnál hajótörést kell szenvednie. Megtanulták az emberek, hogy a világbékének igazi akadálya nem a németekben van, akiknek militarizmusa és imperializmusa alig lehetett rosszabb a francia militarizmusnál, és épp ezért a világbékének igazi akadálya nem is általában a militarizmusban van, amely okozat, hanem a kíméletlen kapitalizmusban, amely maga az ok. Legalább úgy látszott, hogy megtanulták. Most sokszor úgy látszik, hogy már megint elfelejtették. Semmi esetre sem tanulták meg elég alaposan.

Tévedés volna azért azt hinni, hogy ez a wilsoni pacifizmus teljesen gyökértelen volt, mert csak pillanatnyi hívei voltak, mint a megszorult kapitalisták vagy a maguk szekerét toló szocialisták és a teoriákkal különben mit sem törődő, csak a háborútól megsanyargatott tömegek. Voltak a wilsonizmusnak öntudatos és meggyőződéses hívei is. Ezek főleg a polgári intelligenciáknak azokból a köreiből kerültek ki, ahol meg voltak ugyan győződve az uralkodó rendszer gazdasági, politikai és erkölcsi hibáiról, de mégis féltek volna a szocializmusba való hirtelen átmenet megrázkódtatásaitól. A wilsonizmusban vélték meglelni tehát az evolúciós eszmekört, amely forradalmak és rázkódtatások nélkül lett volna hivatva az emberiséget átsegíteni a korlátlan magántulajdonon, a gyöngébbek kíméletlen kizsákmányolásának lehetőségén, a szabad versenyen alapuló kapitalista rendszerből valamely szocialista rendszerbe. Ők is általában többet magyaráztak ki a wilsonizmusból, mint amennyi névadó atyjának eredeti gondolata szerint benne volt.

Bizonyos, hogy ha Wilson komolyan megkísérelte volna elvei keresztülvitelét, éppen a mérsékeltek, a középút politikájának táborát erősítette volna meg a két szélsőséges táborral szemben. A wilsoni pacifizmusnak, az én ítéletem szerint, ez lett volna az igazi

történelmi hivatása, de éppen ezt a hivatását nem töltötte be. Hogy lehetett volna-e így sikert elérni és hogy előbb-utóbb nem került volna-e ez a mérsékelt középút-politika is szembe a kapitalizmussal, amely korlátozásokat nem akart tűrni, és a szocializmussal, amely kötött marsrutával halad, azt ma állítani vagy tagadni határozottan nem tudhatjuk. Csak azt tudjuk, hogy az erőviszonyok és a közhangulat is másképp alakult volna, ha e mögött a középirány mögött a hatalmas amerikai kontinens sorakozik föl, és pacifista békével valóban kibékíti az ellenséget. Ha így lett volna, mindenesetre kikerültük vagy legalábbis lényegesen enyhébb formájában éltük volna meg a világ mai katasztrófaszerű gazdasági válságát. Az események azt látszanak bizonyítani, hogy a kapitalizmus, osztályérdekei védelmében, mérsékeltebb irányzattal éppolyan kérlelhetetlenül vette volna föl a harcot, mint a szélső szocialista irányzatokkal. Látjuk, hogy az uralkodó osztályok tábora a bolsevizmus ellen való védekezés ürügyével hogyan vette üldözőbe, például Magyarországon, a liberalizmust és a demokráciát, és hogyan üldözi ma is. A fehérterror Magyarországában az uralmon levők a legnagyobb nyíltsággal ki is jelentették, hogy minden haladás, minden szabad szellem ellenségük, és ezért a francia forradalom eszméitől, a demokráciától egészen a szocializmusig csírájában akarnak elfojtani mindent, nehogy végeredményben ezek az irányzatok gyöngítsék az ő rendjüket és egyengessék a szocializmus útját. És ebben a „keresztény" kurzusnak igazat kell adnia mindenkinek, aki nem akar változtatni a régi renden.

A SZOCIALIZMUS VÁLSÁGA ÉS RENESZÁNSZA A PACIFIZMUSBÓL

A világháború kitörésekor a proletárság Internacionáléja a legcsúfosabb módon összeomlott. A szocializmusra nézve olyan súlyos következményekkel járó katasztrófa elsősorban Németországban sújtott le. Épp Németországban, a tudományos szocializmus klaszszikus hazájában, ahol a szociáldemokraták pártja minden szociáldemokrata párt közt a legerősebb és legfegyelmezettebb volt, ahol a háború előtti utolsó választáson négy és fél millió szavazó 110 szocialista képviselőt juttatott be a Reichstagba, Marx és Lassalle hazájában hódoltak be a szociáldemokraták a legteljesebben, a legszégyenteljesebben. Augusztus 4-én, azon a napon, amikor Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár bejelentette, hogy Németország megsértette Belgiumnak általa is garantált semlegességét, a német szociáldemokrata párt, élén Scheidemann-nal, megkötötte az ujjahegyéig imperialista német kormányrendszerrel a Burgfriedét, amellyel a szocialisták nemcsak áldásukat adták a világháborúra, hanem a háború tartamára szabad kezet is adtak a német militarizmusnak és imperializmusnak, kikapcsolva a programjukból az osztályharcot. Arról nem is szólva, hogy az osztályharc a szociáldemokráciának életadó elve, nem csukó-nyitó malom, amelyet tetszés szerint lehet pihentetni vagy működtetni: a legnagyobb árulás az volt, hogy a német párt akkor mondott le az osztályharcról, amikor az egész emberiség és a német nép érdekében minden erejével meg kellett volna akadályozni ezt a tisztán imperialista célokat szolgáló háborút. Ezek a német szocialisták magukra vették a háborúért való felelősség egy nagy részét, pedig a Baselben tartott nemzetközi kongresszuson ők is fogadkoztak, hogy a háborút minden erejükkel meg fogják akadályozni. A német szocia-

listák legnagyobb része — Liebknecht, Rosa Luxemburg, Haase, Ledebour és még néhány, bizonyára örök hálára méltó kivétellel — féktelenül dobta oda magát a militarizmus karjaiba. Nemcsak megszavazták eleinte az összes hadihiteleket, hanem a nacionalista uszítókkal együtt uszítottak a háborúra, és a legigazságtalanabb cselekedetek, a legembertelenebb harcmodor ellen sem volt egy igazán és erősen elítélő szavuk sem. Nem tiltakoztak a belga semlegesség megsértése ellen, nem küzdöttek azzal az elánnal, amely itt százszorosan helyén lett volna, a kíméletlen tengeralattjáróháború és a védtelen városok bombázása ellen, lapjaikban terjesztették a kormány gyártotta hivatalos hazugságokat a ránkkényszerített háborúról. Nemcsak a háború megindításáért viselik a felelősséget, hanem a háború folytatásáért is, mert ha ők a Durchhalten!-politika mellett ki nem tartanak, kitartásuk nélkül a háború meghosszabbítása lehetetlenné válik. Az első bűn, augusztus 4-én, ezerszeres irtózattal bosszulta meg magát. Az USP, a Független Szocialista Párt, amelybe a német szociáldemokrácia minden erkölcsi ereje belemenekült, ezt a halálos bűnt csak későn és nem teljesen tudta jóvátenni.

A német példa nem maradt hatástalanul az osztrák és magyar szocialistákra sem, hiszen a német pártra mindig úgy tekintettek föl, mint nagy mesterükre. E pártok taktikájukat úgyszólván mindig a német párt magatartása szerint irányították. De minthogy Ausztriában az egész háború alatt nem volt parlament, Magyarországon pedig (szerencséjükre) az uralkodó osztály teljesen kizárta őket a parlamentből, ahol egyetlen szocialista képviselő sem ült: a szocialisták itt megmenekültek a háború megindításában való felelősség ama részétől, amelyet német mintaelvtársaik elvállaltak. Bár így az osztrák szociáldemokraták és a magyarok is látszólag több gerincet mutathattak, mint a németek: amit föl lehetett, bizony ők is föláldoztak a háború oltárán. Pártsajtójuk sokáig magáévá tette a németek háborús frazeológiáját — és gyakran kivették részüket az uszításból és a hivatalos ámítások terjesztéséből is. Amint Németországban: meséltek a ránkkényszerített háborúról és arról a kötelességről, hogy az orosz cárizmus ellen indított keresztes hadjáratban minden elvtársnak a fronton a helye.

A szocialisták fölfüggesztették az osztályharcot, úgy, amint az apponyista függetlenségiek elraktározták sérelmeiket. Sem a szocialisták nem kaptak ígéretet az uralkodó osztályoktól (és a kor-

mánytól, amely azok kormánya volt), sem a függetlenségiek az uralkodótól, hogy legalább a háború után másképp lesz. A szocialisták ilyen ígéretet el sem fogadhattak volna. Nekik tudniok illett, mennyit szabad adniok a szorultságban adott ígéretekre, hiszen ők történelmi materialisták voltak, mélyebben láttak bele a társadalmi történés természetébe, mint a többiek. Mégis az az érzésem, hogy a szocialistáknak különösen a háború első felében való viselkedését úgy lehet fölfogni, mintha egy hallgatólagos do ut des szerződés alapján cselekedtek volna, amelyről azt vélték, hogy az uralkodó osztályokkal kötötték. Mintha tételt tételre róttak volna egymás alá a számlán, amelyet a háború végével akartak bemutatni az uralkodó osztályoknak és amelynek fején ez állott: ki védte a hazát? a ti hazátokat? Ez volt a Burgfriede-taktika sous-entenduje, ha jóhiszeműen fogjuk föl. Várták, hogy az uralkodó osztályok hálából, jószántukból a háború után meg fogják osztani az elnyomottakkal a politikai hatalmukat. És ez a föltételezés is, amilyen naív volt, olyan erkölcstelen is volt egyszersmind. Mert más országok proletárságának rovására ment. Földönfutóvá tenni a szerb proletárt azért, hogy a magyar proletár egyszer talán kisebb nyomorban élhessen magyar földön: rossz számítás, gonosz számítás volt.

Azonban a szocialistáknak ez a végzetes magatartása a hosszú háborúval mégis csak kezdett megváltozni. Az első idők szomorú kábultságából fölocsúdva rájöttek egyebek között arra, hogy az osztályharc kikapcsolásának hirdetésével és a háború kritikája nélkül még a pártot sem lehet összetartani. És maga a háború kezdett egyre forradalmasítóbb hatást gyakorolni nemcsak a munkásságra, hanem a polgárságra is. Az emberek szeme kinyílt, amint hogy előbb vagy utóbb ki kellett nyílnia. Ráeszméltek, hogy voltaképp miért és kikért véreznek — és rájöttek arra, hogy a béke útjában valóban csak kapitalista és militarista érdekek állanak. Zimmerwald nagy fordulópontnak látszott már, pótlásnak a proletárság augusztus elején elmaradt világmentő szolidáris akciójáért, oly tettnek, amellyel legalább kimutatták, hogy a munkások nagy része a vezérek szociálsoviniszta taktikájával nem ért egyet.

Az igazi fordulatot az orosz forradalom hozta meg. Az orosz forradalom tette lehetővé a szocialista pártok stockholmi békekonferenciáját is. Amikor a stockholmi szocialista békekonferenciát összehívták, nemcsak a munkásság, hanem a békére vágyó polgárság is a legnagyobb reményekkel nézett a konferencia munkája

elé. A hadakozó felek kormányai a központi hatalmak országaiban olyan általános közhangulattal találták szembe magukat, hogy a tárgyalásokat nem tudták meghiúsítani azzal, hogy nem engedik kiutazni a szocialista kiküldötteket. Az első rés volt ez, amelyet a Durchhalten!-politikán a szocialisták ütöttek, és amelyen keresztül kezet nyújthattak egymásnak az ellenségek.

1917 nyarán a közvélemény a stockholmi konferencia, illetve annak előkészítő munkái hatása alatt állt. A német császár jóslatát és ígéretét, hogy „amire a falevelek lehullanak, otthon lesznek a katonák", már háromszor, sőt négyszer kellett prolongálni. A közvélemény látta, hogy a kormányok már nem tudnak megállani a gurulós lejtőn, és ha akarnának, akkor sem tudnának a nagy káoszban gyorsan rendet teremteni. Mindenki örömmel vette tehát a békekísérleteket, bárhonnan jönnek is. A tömegeknek béke kellett, és egészen mindegy volt nekik, hogy a pápa vagy a szocialisták csinálják-e meg a békét, hogy győzelmes béke lesz-e az vagy megegyezéses béke, csak béke legyen.

A tömeglélek nagy változását megértve, végre tehát megemberelték magukat a szocialisták, és igyekeztek jóvátenni az 1914-ben elkövetett hibákat. Mögöttük komoly erők álltak, és ha elhatározásuk komoly volt, senki sem állíthatta, hogy egységes akaratuk ellenére bármelyik kormány képes volna a háború folytatását kierőszakolni. Csak egységes és elszánt elhatározások kellettek — és akkor a világháború sorsa meg volt pecsételve.

Czerninnek érdeke volt e konferencia útjából minden akadályt elhárítani és ugyanekkor a maga számára a szocialisták szimpátiáját biztosítani. Ugyanakkor, amikor a magyar politikában velem dolgozott, tüntetően kereste a bécsi szocialisták barátságát is, különösen a nagy tekintélyű Victor Adlerét. Természetes volt tehát, hogy Czernin szó nélkül megadta a bécsi szociáldemokrata párt kiküldötteinek, Victor Adlernak, Ellenbogennek, Seitznek és Rennernek a stockholmi konferenciára való kiutazáshoz az engedélyt és az útlevelet. Ami ilyen könnyen ment Ausztriában, nem volt egyszerű nálunk, Magyarországon, ahol a reakciós parlamenti többségnek oly öntudatos és éber vezére mint Tisza István, megérezte azt a veszedelmet, amit osztályára a szocialisták kezéből kapott béke hozott volna. Tisza István nem az az ember volt, akit az események befolyásolni tudtak volna. Amit ő egyszer elvként vallott, azon nem változtatott többé, amellett konok makacsság-

gal megállt. Az idők nyomtalanul múltak el fölötte és a meggyőződései fölött, mintha átaludt volna hosszú-hosszú éveket. Tisza István 1914-ben és 1917-ben éppen úgy a Durchhalten!-politikát hirdette, mint 1918-ban. A tömeglélek vágyakozását nem értette, de nem is akarta érteni. Meg kell neki hagyni, a népszerűséget nem kereste, nem is becsülte sokra. Huszárosan kezdte, úgy is szerette volna befejezni a háborút. Az ő eszének és lelkének egészen megfoghatatlan volt, hogy most a lenézett szocialisták szavakkal és nem karddal akarják megoldani a gordiuszi csomót. Tisza István, aki akkor már nem volt miniszterelnök, nyiltan és titokban egyaránt ellenezte és szerette volna megakadályozni, hogy az osztrák és magyar szocialisták útlevelet kapjanak Stockholmba. Andrássy is félt, hogy a nyilatkozatok, amelyeket odakint tehetnének, árthatnának a béke ügyének — és ha sikerülne előmozdítaniok a béke ügyét, akkor még jobban félt attól, hogy a szocialista béke sem a Monarchia nagyhatalmi állását, sem a magyar úriosztály szupremáciáját, sem egyéb ideáljait nem szolgálná.

A stockholmi konferencia sok nehézség és huzavona után végre összeült, és nem kellett soká várni, hogy kiderüljön, hogy nem fog megfelelni a beléje helyezett túlzott várakozásnak. Mégis nagyon hasznos munkát végzett a béke előkészítése, az emberiség fölrázása és a szocialista pártok megmozdítása szempontjából. A konferencia először tette lehetővé, hogy ellenséges és semleges államok szocialista pártjainak küldöttei egymásssal találkozzanak és tárgyaljanak. A békét gyakorlati vonatkozásaiban itt kezdték először tárgyalni, és a világ megismerhette a szocialista küldöttek nyilatkozataiból azt a szoros kapcsolatot, amely pacifizmus és szocializmus között volt. A konferencia nagyban hozzájárult a tisztultabb légkör kialakulásához, hiszen ellenséges államok kiküldöttei egyeztek meg itt olyan béke követelésében, amely nem a győzelemre, hanem a megértésre és megegyezésre van alapítva, erőszakos hódítások és hadikárpótlások nélkül, a népek önrendelkező joga alapján. Sőt azt lehet mondani, hogy a népek önrendelkező jogának nagy jelentőségű követelése Stockholmban nyert konkrét formát, aminthogy Wilson eszmekörének a szocializmussal való összefüggései is nyilvánvalóvá váltak.

A szocialista pártok szempontjából is jelentős volt a konferencia és az azzal kapcsolatban támadt mozgalom, amely választóvízként hatott a szocialista frakciók között. A német többségi szociál-

demokrata pártnak valóságos vesszőfutást kellett végigszenvednie, nemcsak az antant radikális és mérsékeltebb szocialistáinak, hanem osztrák és magyar elvtársaiknak kritikai csapásai alatt is. A német független szocialisták a világ közvéleménye előtt nyíltan vetették Scheidemann-nak és társainak a szemére, hogy a munkásság ügyét elárulták, és megtagadtak velük minden közösséget. A magyar kiküldöttek is a Scheidemann-politika ellen fordultak, és különösen a forradalmi lendületű Kunfi Zsigmond adott erős hangot a magyar munkásság érzelmeinek.

A konferencián és a konferenciához csatlakozó propagandán kívül mindenekelőtt a kibontakozó orosz forradalom is hozzájárult ahhoz, hogy a sok vérveszteség, a társadalom kiáltó ellentétei, éhség, drágaság, nyomor által megsanyargatott tömegek egyre nagyobb öntudatossággal és szervezettséggel álljanak a szociáldemokrata párt zászlaja alá. Amikor Leninék 1917 októberében Oroszországban magukhoz ragadták a hatalmat, a magyar szocialisták legjobbjai már nem álltak a Burgfriede alapján, hanem igyekeztek a helyzetet kiaknázni, és a még mindig konzervatívabb hajlandóságú pártvezetőséggel szemben igyekeztek a gyárak és műhelyek bizalmi férfiai útján a tömegeknek nagyobb befolyást és ellenőrzést biztosítani. A pártdemokrácia régi követelése egyenesen pacifista tartalommal telt meg.

A Wekerle-kormánynak kezdett kellemetlen lenni az egyre erősbödő szocialista párt. A választójogi blokkban benne volt a szocialista párt, és hatalmas megmozdulásaival itt aratta első sikerét. A blokk másik célja azonban a béke volt, és ha ennek érdekében is elszánt akcióba lép a munkásság: ez most már komoly veszedelemmé válhatott volna a háborús pártra. A választójogi blokk szétugrasztását a reakció nemcsak azért szorgalmazta olyan nagyon, hogy így, a demokratikus erőket megbontva, hatalmát visszavegye, hanem azért is, hogy az erőteljes békeakciónak útját vágja. Vázsonyi itt csak eszköz volt a kezükben.

Hogy a munkásság mennyire nem értett egyet a pártvezetőségnek ama taktikájával, hogy ellenem Vázsonyit támogatta, hogy magát így egyenesen a béke követelése ellen és a demokráeia ellen is engedte kijátszani: sűrűn tapasztaltam. Mind gyakrabban kerestek föl névtelen munkások és olyanok is, akik nagy népszerűségre tettek szert a munkásság soraiban. Tele voltak panasszal a túl óvatos pártvezetőséggel szemben, és arra kértek, hogy érvényesít-

sem befolyásomat a vezetőknél és a *Népszavá*nál az erélyesebb békeakció és kormány ellen való harc érdekében.

Voltak olyanok is, akik egyenesen arra hívtak föl, hogy én szervezzem meg azt elégedetlen munkásság akcióját a pártvezetőség ellen. Ezek azt akarták, hogy a pártvezetőséget teljesen szervezzék át, a jobbszárnyat Garamival hagyják ki és Kunfival egy erélyesebb, baloldalibb politikát inauguráljanak. Az ilyen fölhívásokat én mindig rögtön visszautasítottam, azt azonban megígértem, hogy befolyásomat, amennyiben van, mindig abban az irányban fogom érvényesíteni, hogy a párt és a *Népszava* is minél erélyesebben követelje a békét.

Ilyen találkozást köztem és a munkások közt közvetített 1918 januárjában Beck Lajos, akinek lakásán valóban meg is ismerkedtem több szocialista munkással, és velük, valamint a találkozást előkészítő Beck Lajossal és Ormos Edével, a *Népszava* munkatársával eszmecserét folytattam a helyzetről. A munkások között volt több mátyásföldi repülőgépgyári munkás, Friedrich István emberei; egy Szomolányi nevű proletárköltőre is emlékszem. A munkások azt mondották, hogy egyáltalában nem bíznak már a Wekerle-kormány ígéreteiben, Vázsonyi választójogi javaslatának kielégítő módon való megalkotásában. Azt mondták, hogy fölmerült egy nagy munkástüntetés rendezésének terve, sok ezer munkást tudnának minden percben mozgósítani, akikkel a parlament elé vonulnának, tíztagú deputációt választanának, és engem kérnének föl arra, hogy a parlament előtt tüntető tömeg tízes deputációját vezessem a miniszterelnök elé, követelve a királytól ígért választójog haladéktalan megvalósítását. Anélkül, hogy erről bővebben szó esett volna, megemlítették, hogy a munkásság annyira elkeseredett és türelmetlen, hogy a gyárakban mindenütt követelik az általános sztrájk proklamálását is. A munkásság tehát készen volt akcióra, de a nagy tüntetés mégis, technikai okok miatt elmaradt, bár a jelen volt munkások a hozzávetőleges időt is közölték már velem, amikorra a munkásság a parlament elé fölvonulna. Már azt hittem, hogy semmi sem történik, amikor egy-két napra rá, kitört a januári sztrájk, az első általános sztrájk a háború óta, amelynek azonban egészen nyíltan és kimondottan nem gazdasági bérharc volt a célja, hanem politikai jellege volt az általános választójog és a béke érdekében. Breszt-Litovszk napjai voltak ezek. Rendőrkémek megfigyeltek engem és a Beck Lajos lakásán tárgyaló munkásokat,

és amikor a sztrájk kitört, a kormány előtt — és a szociáldemokrata párt vezetősége előtt is — úgy állítottak be engem, mint aki a pártvezetőség háta mögött a munkásokat meg akartam szervezni egy politikai akcióra. Minthogy a pártvezetőség valóban nem tudott a sztrájkról és annak proklamálása nem az ő akaratából történt, könnyen hitelt adtak a besúgásnak, és természetesen, már hatalmi okokból sem volt ínyükre, hogy egy kívülálló polgári politikus nélkülük, sőt ellenük rendelkezhessék a munkássággal. Ez az epizód is hozzájárult ahhoz, hogy a pártvezetőség sok tagja olyan bizalmatlansággal volt sokáig velem szemben. A béke igazi híveinek pedig éppen ebben az időpontban kellett volna a legjobban összetartaniok. Breszt-Litovszk ama napjai voltak ezek, amikor a Monarchia képviselői és a német polgári vezetés (Hertling, Kühlmann) a kardcsörtető Hoffmann tábornok előtt deferáltak. A legvégzetesebb hiba volt ez.

A képviselőház folyosóján Garami Ernő fölkeresett engem, és egyenesen fölkért arra, hogy ne avatkozzam be a szociáldemokrata párt belső ügyeibe és ne dolgozzam a munkások közt a pártvezetőség ellen. Garaminak megmondottam, hogy akciószabadságomat ugyan nem hagyom korlátozni, de tény, hogy eszem ágában sem volt a pártvezetőség ellen intrikálni, bármennyi okot is szolgáltatott is erre, sem a párt belügyeibe beavatkozni, bármennyire kértek is erre a munkásság soraiból. Ormos Ede, a *Népszava* munkatársa mindenesetre áldozata lett a pártvezetőség idegességének és bizalmatlanságának, mert ez után az eset után állását fölmondták. A január 19-én kitört sztrájk, egy időben a bécsi sztrájkkal, három napig tartott, és mindenesetre gondolkodóba ejthette nemcsak a kormányt, hanem a mérsékeltebb munkásvezéreket is, akiknek rá kellett jönniök arra, hogyha Vázsonyi politikáját támogatni vagy csak sokáig tűrni is akarnák, a munkásság irányítása kisiklik a kezükből.

A hatalmas sztrájknak természetes következménye volt, hogy nemcsak a munkásságot rázta föl, hanem a kormányt és a reakciót is gondolkodóba ejtette. De az orvoslásnál nem a bajok gyökeréig akartak nyúlni, hanem, fölülve a kémjelentéseknek, tudomásul vették, hogy én izgatom a munkásságot a békére. Mintha nem eléggé izgatta volna a háború! Hogy a jövőben ennek elejét vegyék, nem a munkásságot akarták megnyugtatni, hanem engem ártalmatlanná tenni. Azokat a válaszfalakat, amelyek a különböző

pártárnyalatok között a polgárságban fönnállottak, öntudatos munkával igyekeztek lebontani. Wekerle ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy reakciós tervei megvalósítása érdekében hozzálásson egységes pártja megteremtéséhez, hogy egyesítse egy pártban az összes németbarát és háborúpárti elemeket, az ortodox 67-es Andrássyékat és a függetlenségi és 48-as apponyistákat, a klerikális néppártiakat és a majdnem teljesen zsidó demokratákat. A Károlyi-pártnak a koalícióból való kiszorítása mindegyik pártnál tetszésre talált, és a számbeli veszteség miatt megnyugtatta őket az, hogy néhány munkapárti disszidens csatlakozott az egységes párthoz. Nagyon különböző programú emberek egyesültek itt a népjogok ellen, és ezt nyugodtan elmondhatom, ellenem. Programot, formulákat sikerült találniok, hiszen a be nem vallott, fontos célokban egységesek voltak, tudniillik a népjogok és a békeagitáció ellen való akcióban. Az a régi fogás, hogy a népjogok ellen úgynevezett nemzeti vívmányokat játszanak ki, formális alapja lett a párt megalakulásának.

A nemzeti vívmányokkal való pártalakítás igazán csúnya szemfényvesztés volt. Az udvar adta a magyar hadsereg ígéretét, de a — béke idejére. Ezt a kis világháborút már csak harcolják végig, gondolta, a közös hadseregben. Nézzük csak meg az ígéret dátumát: kilenc hónappal az összeomlás, a régi császári ármádia végleges fölöszlása előtt adódott. Olyan időpontban, amikor nem az volt az emberek gondja, hogy milyen legyen a hadsereg, hanem, hogy ne legyen hadsereg, mert a hadsereg: háború. A nemzetiszínű kardbojt, a piros-fehér-zöld zászló ígérete a pacifizmus ellen irányult. Még a magyar katona speciális panaszait sem reparálta ez az ígéret. A bajok közül, amelyeket Urmánczy Nándor sérelmezett, egyet sem tett jóvá. Az idegen tisztek ettől az ígérettől nem bántak emberségesebben a magyar legénységgel. Még az ígéret végrehajtásának sem lett volna ez a következménye. A magyar vérnek mértéktelen ontását pedig, azt, hogy minden veszélyeztetett helyre a magyar bakát dobták, távolról sem tudta megakadályozni a boldogító ígéret.

Egy rettenetes gondolatkörből fakadt az a tanács, amely a királyt ennek az ígéretnek a kibocsátására rávette: abból a föltevésből, hogy az emberek gondolkodása még a régi, hogy semmit sem tanultak a hároméves öldöklésből. Ezt a tanácsot öreg ember adta Károlynak, olyan ember, aki annyira megcsontosodott már a háború

előtt, hogy a háborúban sem változhatott: Wekerle Sándor. Az ő érzéketlenségére, de az ő cinizmusára is vall. Ez a fajta ember lehetségesnek tartotta (ha kívánatosnak nem is), hogy a dolgok így folyjanak tovább. Wekerlének a lövészárok testi és erkölcsi kínjairól sejtelme sem volt, a frontkatonák lelkétől ő még Tiszánál is távolabb állt. A tömeg kimondhatatlanul idegen volt ettől a tompa cinizmustól, a tömeg kétségbeesve nézett a jövőbe, és egyre mélyebb, egyre kísértetiesebb lett a szakadék, amely a gondolatvilágát a képviselőházétól elválasztotta. Egy regény koncepciója villant át az agyamon, amely főleg a magyar politikának ebben az automatikus merevségében tükröztette volna: hogyan teszi az élő embereket merev tárgyakká, puszta számokká az embertelen háború, hogyan szívja ki lassanként az emberi élet egész emberi tartalmát, hogyan rendezkedik be föltétlen és szigorú úrnak egy leigázott világ fölött. . . A háború tizedik évébe érkeztünk. A központi hatalmak még egyre győzögetnek. Már a Pireneusoknál vagyunk: Európában már csak gázmaszkokban járnak, és föld alatti lakásokban laknak az emberek, szétszórtan, a nagy városok elnéptelenedtek, túlságosan jó célpont voltak a repülők mérgesgáz-támadásainak. Egy föld alatti magyar parlamentben, amelynek székhelye éppen olyan titok, mint a főhadiszállásoké és ahol óvatosságból még félhomály is honol, Apponyi, Andrássy és Tisza gázmaszkokban találkoznak egy ünnepi ülés előtt. Elfoglaltunk egy pireneusi csúcsot. Apponyi, Andrássy és Tisza ünnepi beszédeket mondanak, ugyanazokat, mint hét és hat év előtt. Már mindenki katona, le a hatévesekig; iskola nincs, könyv nincs és a többi; csak kitartás van. . .

A HALADÁS ERŐI

Ha a reakció erőinek a 48-as alkotmánypártban való tömörülése dején nem is történt meg a baloldal konkrét tömörülő kísérlete, mégis ettől az időponttól kezdve találták meg egymást egyre biztosabban a hasonlóan gondolkodók. A kormány igazi ellenzéke a parlamenten kívül egyre nőtt és a parlamenten belül egyre erősödött. A breszt-litovszki tárgyalások jelentettek itt fordulópontot.

Ekkortájt ismertem meg Jászi Oszkárt, Bárczy Istvánt, Purjesz Lajost, és ekkor ismerkedtem meg Kéri Pállal és Magyar Lajossal. A természetes, az elmék harmóniáján alapuló tömörüléseknek mindig nagyobb erejük van, mint a pártalakulásoknak és blokkkovácsolásoknak. Hiába sikerült Wekerlének egységes pártját Vázsonyival megcsinálnia, hiába sikerült a Károlyi-pártot a választójog és a béke ügyének nyílt elárulásával ellenzékbe szorítania, és hiába sikerült a kormányban megmaradt Vázsonyinak a választójogi blokkot megsemmisítenie — formailag: a lelkekben végbemenő nagy átalakulásoknak senki sem tudta útját állani, és ez a folyamat a béke barátainak nagyobb erőt adott, mint minden eddigi formai szövetkezés. Jellemző ebből a szempontból, hogy a súlypont mindinkább a parlamenten kívül álló erők felé tolódott át. Én magam is áttettem akcióim súlypontját a Károlyi-pártból a parlamenten kívülálló csoportokba.

Gyárakban, műhelyekben, hivatalokban, munkások, lateinerek, újságírók körében szemmel láthatóan megindult és napról napra nőtt egy nagy mozgalom, amelynek ugyan sem egységes vezetése, sem formális szervezete, sem pontokba foglalt programja nem volt, mégis erős, egységes akaratot képviselt, amelynek egy célja volt: megbuktatni azt a rendszert, amely útjában állt a békének.

Ebben a szellemi átalakító munkában és fölvilágosításban nagy szerepe volt a polgári radikális pártnak, amely szintén parlamenten kívüli párt volt, mint a szociáldemokrata párt. A polgári radikális párt vezére Jászi Oszkár volt, Európa-szerte ismert és tisztelt szociológiai és politikai író, aki a nemzetiségi kérdésben bátran szállt szembe a magyar feudális elnyomással. Köréje csoportosult az a radikális fölfogású polgárság, amely a párton kívül a *Huszadik Század* és a *Világ* révén, továbbá néhány szabadabb szellemű szabadkőműves-páholyban végezte az úttörést.

Kevés embert gyűlölt jobban a reakciós és feudális Magyarország Jászinál és szinte természetes volt, hogy ezt az európai nevű tudóst a pesti egyetem nem habilitálta, csak később a kolozsvári tüntette ki magát azzal, hogy megadta neki a venia legendit. Már a béke éveiben is lehazaárulózták, mert egy átgondolt, nagy föderalizációs programért szállt síkra, és később Svájc mintájára akarta az országot átalakítani, ahol a magyarság szupremáciája helyett a nemzetek egyenjogúsága uralkodik. Autonómiát akart adni a nemzetiségeknek olyan időben, amikor az uralkodó osztály politikusai még a legelemibb politikai jogokat is megtagadták tőlük. Jászi a háború elején ugyanabba a hibába esett, mint sok német doktrinér szocialista, hogy alkalmazta a II. Internacionálé egy egészen más helyzetben alkotott dogmáját, a haladó emberiség harcát az orosz cárizmus ellen. Jászi nem volt háborúpárti, de a háború elején a németekkel érzett, és bizonyos megszorításokkal propagálta Mitteleuropa gondolatát. Tette ezt nem azért, hogy a szlávok ellen való, vagy az országon belül a nemzetiségek ellen való politikát támogassa, hanem azt hitte, hogy a nagy német birodalomhoz való gazdasági közeledés is megtöri a magyar dzsentri elmaradt politikáját. Nem kellett sokáig várnia, hogy belássa azt, hogy Mitteleuropa koncepciója német imperialista érdekeket szolgál, és nem hogy gyöngítené a magyar dzsentri elnyomó uralmát, hanem inkább erősíti, és hogy ez a koncepció nem alkalmas annak elérésére, aminek vágya lelkében és munkáiban élt, nem alkalmas arra, hogy közelebb vigye a megvalósuláshoz a közép-európai szabad államok szövetségének koncepcióját. Mitteleuropa gondolata a porosz – osztrák – magyar és török reakcióra volt alapozva, arra, hogy Ausztriában a német, nálunk a magyar kisebbség elnyomva tarthassa a szlávságot, és a német és magyar uralkodó osztály a német, magyar és szláv népet. A Berlintől Bagdadig húzódó német

vonal elvágta volna egymástól az északi és déli szlávokat, és biztosította volna a németek politikai, katonai és gazdasági hegemóniáját Európa keletén. Jászi erre is hamarosan rájött, és arra is, hogy ez a külpolitikai orientáció megölője minden demokratikus mozgalomnak, hiszen az elnyomás az alapja. E fölismerésnek levonta következményeit, és ettől kezdve bátor szószólója volt egy oly külpolitikai orientációnak, amely egyezett az enyémmel. A békeakciókból is mindenkor kivette a maga részét, és amikor nyilvánvaló volt, hogy az antant szemében a béke egyik legnagyobb akadálya a közép-európai koncepció: ő is fölvette az offenzívát a német szövetség mélyítése ellen. Jászi egyike a legérdekesebb és legfontosabb magyar politikai karaktereknek. Képviselői mandátumot nem keresett és nem vállalt, de ő volt a haladó polgárság igazi politikai vezére. Neve különösen Angliában a legjobb csengésű. A háború utolsó évében — nyilván túl későn — korszerű módon ő újította meg Kossuth dunai konföderációjának tervét. Ami a magyar politikusok között egészen ritka és kivételes polcra helyezi, az rendkívüli erkölcsi bátorsága. A mi táborunkból csak Justh, az ellentáborból csak Tisza rendelkezett ezzel a tulajdonsággal oly fokban, mint ő. De az ő helyzete nehezebb volt, mert szűz talajt tört föl, legtöbbször népszerűtlen ügyeket védett, és majdnem mindig igazi sereg nélkül harcolt. Típusa a legritkább a magyar politikusok között, és voltaképp ellenkezője a magyar politikusok átlagának. Az igazságot keresi, és mindig kimondja; és ha kellemetlen az, kétszeresen kötelességének tartja, hogy kimondja. A megalkuvást megveti, a formulákat útálja. Csak tiszta helyzetben érzi jól magát. Csöppet sem diplomata. Gyűlölője a sallangoknak, amelyekkel közéletünk tele van. Képzelhető, hogy az ilyen embernek a magyar politikusok közt nem sok barátja akadt. De híve, lelkes követője volt az egész haladó, intellektuális magyar ifjúság, amelynek a világháborúban húsz és harminc év között levő tagjaira olyan nagy hatást gyakorolt, amely hasonlít Masaryknak a cseh ifjúságra gyakorolt hatására. Ő is realista volt abban az értelemben, hogy eldobta magától az illúziókat, és szemébe nézett a tényeknek. A tények legfontosabbját: a nemzetiségi kérdés állását senki olyan alaposan nem ismerte mint ő. Mélyen jellemző romlott politikai viszonyainkra, hogy alapvető politikai problémánk legavatottabb ismerője, az egyetlen, aki komoly megoldást mert és tudott ajánlani, a hivatalos politikában szerephez nem jutott.

A nemzeti államok alakulásáról és a nemzetiségi kérdésről írt nagy könyve rendkívül hatással volt reám. Nagy beszélgetésünket Svájcban, 1917 novemberében, éjjel, a szálló halljában, nem fogom elfelejteni. Rendkívüli benyomást tett rám, hogy ez az ember, akit olyan sokra becsültem, a béke kérdésében tőlem függetlenül ugyanarra az eredményre jutott, mint én. Én a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontjára jutottam, ő a békekérdésben az enyémre. Hogy forradalomnak kellett jönnie ahhoz, hogy Jászi hivatalosan szerephez jusson a magyar politikában, azt, amint mondtam, mélyen jellemzőnek és szomorúnak tartom, de megértem. Az az ember, aki a nemzetiségi kérdésben az igazságosság és az egyenlő jogok alapján akart (és ha idejekorán láthat hozzá: tudott volna) rendet teremteni, a magyar szupremácia haszonélvezői számára a legveszedelmesebb ember volt. Az az ember, akire a magyar intelligencia legjava és nem magyar népeink vezetői bizalommal tekintettek, a mágnások, dzsentrik és bankokraták részéről megérdemelte a legteljesebb ellenszenvet. Én egyszer, vidéki népgyűlésről jövet (Tisza parlamenti csínyje ellen tiltakoztunk együtt a demokrácia nevében), ahol Jászi megint a gondolatok ritka bőségével és nagy hatással beszélt, elragadtatással szóltam róla Darányi Ignácnak.

— Jól ismerem Jászit — felelte Darányi. — Nagyon tehetséges, de nagyon veszedelmes fiatalember. Vigyázz rá.

Jászi valamikor a Földművelésügyi Minisztériumban szolgált Darányi alatt, de elment, mert nem bírta ki az OMGE szellemet. Csak természetes volt, hogy Darányinak ilyen véleménye volt Jászi Oszkárról.

A magyar lelkiismeret fölébresztésében és a fölvilágosítás munkájában nagy szerep jutott Szabó Ervinnek is, aki a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* megalapítói között volt, és részt vett minden haladó irányzatú mozgalomban. Közelebbről nem volt már szerencsém őt megismerni. Évtizedek keserves és hálátlan munkája megtörték az erejét; amikor én szocialista elvtársaival kapcsolatba kerültem, a baloldali szocialisták igazi vezére a háború utolsó évében már nem tudott nagyon aktív lenni, amint forradalmi lelke szerette volna (1918 őszén meg is halt). *A tőke és munka harca* című könyve a szocializmus lényegének legszabatosabb ismertetése, amely valaha kezembe került. 1848 társadalmi és pártharcairól írt posztumusz műve az első nagyszabású kísérlet nagy forradalmunk értelmének tárgyilagos kifejtésére.

A forradalmi átalakulásnak halhatatlan költője, Ady Endre is egész zsenialitásával a mi eszméinket szolgálta.

Mit sem használt a reakciónak, hogy a szocialistákat, radikálisokat, a nemzetiségek képviselőit, tehát az ország nagyobbik felének képviselőit, kizárta a parlamentből, mert ezek az erők ellenállhatatlanul alakították a közhangulatot, és diadalukat föltartóztatni nem lehetett.

A parlamentben a kicsiny Károlyi-párt — huszonketten-huszonhárman voltunk, és ennek is a harmada nem számított — és a pártonkívüli Fényes László volt a pacifista eszmék képviselője. A magában álló Fényes László nagy erőt jelentett a képviselőházban. Szónoki képességei ugyan alig voltak, ez a megkapóan egyszerű, írásaiban nagy hatású ember inkább a rossz szónokok közé tartozott, mégis egyenesen megrázó hatást tudott elérni az igazság kíméletlen és bátor föltárásával. De nem a parlamentben, hanem odakint, a nép körében, ahol a képviselőházban lehurrogott minden szava százszoros visszhangra talált.

Friedrich István, a kereszténynek nevezett kurzus későbbi első miniszterelnöke, mint a Károlyi-párt kültagja, majd hivatalos képviselőjelöltje, a radikális belpolitikának és a bátor békepolitikának legforradalmibb és legtüzesebb követelője volt. Radikalizmusában nem ismert mértéket, ebben semmi sem volt neki elég. Velem nagyjában meg volt elégedve, de nem titkolta, hogy még radikálisabb és főleg: forradalmibb lendületű politikát szeretne. Pártvacsoráinkon, amelyek a békevágynak egy-egy megnyilatkozásai voltak, mindig jelen volt. Ő volt a tettek embere. Egy rosszul sikerült tett több volt az ő szemében, mint a legjobban sikerült beszéd. Szóval forradalmár volt. Szerettem, nem tagadom, becsültem őt ekkor fiatalos, ideális lelkesedéséért, elszánt békeakarásáért. Amikor a januári politikai sztrájk után Vázsonyi föloszlatta a Galilei-kört, mert tagjai, a rendőrség jelentése szerint, antimilitarista és háborúellenes mozgalmakban vettek részt és a januári sztrájkmozgalomban is benne voltak, egy nap feljött Egyetem utcai lakásomra Friedrich István. Nagy izgalomban volt, amikor elmondotta, hogy baj van, mert a rendőrség figyeli, és talán le is akarja őt tartóztatni, megtudván róla, hogy egyik mozgatója a háborúellenes izgatásoknak. Azt kérte tőlem, hogy Andrássy Gyula révén vagy más előkelő összeköttetésem révén vigyem keresztül, hogy őt hagyják békében. Meg akartam nyugtatni, hogy bizonyára csak ő látja ilyen sötétnek helyzetét, de ki-

jelentette, hogy erről szó sincs, és a legkellemetlenebb a dologban az, hogy ő valóban volt összeköttetésben ezekkel az antimilitarista körökkel, amit eddig nekem sem árult el. Ez volt az első alkalom, amikor Friedrich úgy állt előttem, mint a legbegyulladtabb nyárspolgár és nem mint elszánt forradalmár. Az intervencióra nem volt szükség, a nagy forradalmár túl sötétben látta a dolgokat. Nem is mutatkozott sokáig előttem ez után az eset után. Legközelebb akkor adott magáról újból életjelt, amikor a Károlyi-párt Egerben az időközi választáson nagy győzelmet aratott (Vass Jánost választották meg gróf Zichy János kultuszminiszterrel szemben), és amikor Friedrich e győzelmen föllelkesülve, a párt jelöltjeként föl akart lépni Pakson. Le is utazott a jámbor dunántúli sváb parasztkerületbe egy sereg kortessel, fiatal galileista és egyéb radikális emberekkel, akik majdnem mind zsidók voltak, és éppen emiatt a kerület polgárai hallani sem akartak Friedrich jelöltségéről, mert őt is zsidónak nézték. Különben még a választás előtt vissza kellett lépnie, mert amikor programbeszédet akart tartani, a vele utazó képviselőkkel együtt a szolgabíró egyszerűen feltartóztatta, és általában olyan terrort fejtettek ki ellene, amely minden agitációt lehetetlenné tett. Így hát itt sem sikerült szerencsepróbálása, éppolyan kevéssé, mint előbb Makón, ahol az agrárszocialistákkal jelöltette magát. Nagy ambícióit egyelőre kénytelen volt a mátyásföldi Nép-Társaságban és ennek *Nép* című hetilapjában, amelynek főszerkesztője volt, kiélni mindaddig, amíg októberben el nem következett az ő ideje is.

Mátyásföldön nagy ember volt Friedrich István. Csizmadia Sándorral, a későbbi renegáttársával együtt abban a Nép-Társaságban meglehetősen szovjetszerű ambíciókat tápláltak.

— Ez egy nagyszerű ember, kérlek alássan — mondta lelkendező modorában. — Kérlek, behálozzuk az egész országot. Köztünk maradjon, kérlek, mi Csizmadiával tulajdonképpen szovjeteket csinálunk.

A Breszt-Litovszkból jövő hírek nagyon fokozták a békehangulatot és nagyon idegesítették a reakciót. A német és osztrák delegátusoknak Breszt-Litovszkban nemcsak tűrniük kellett, hogy az orosz küldöttek a konferencia dobogójáról megpróbálják agitálni az egész háborús világot, hanem sajtójuk útján a nyilvánosságot is megadták ezeknek a voltaképp ellenük folyó izgatásoknak. Minthogy pedig Czernin tudta, hogy a helyzet olyan rossz, hogy a keleti béke nélkül minden elveszett: örülniök kellett, hogy fogtak maguknak egy kormányt, amellyel békét tudnak kötni.

Mindenki tudja, hogy a német vezérkar, amikor Kerenszkijék offenzivájából meggyőződött arról, hogy Kerenszkijék az antant oldalán folytatni akarják a háborút, mindent elkövetett az ő megbuktatásukra, és tudjuk, hogy zárt vagonokban Németországból csempészték be Oroszországba a későbbi bolsevik vezéreket. Ludendorff jóvoltából így került Lenin és Trockij Németországon át Oroszországba. Leninnek sikerült Kerenszkijt megbuktatnia, a frontot fölbomlasztania — és a németeknek és osztrákoknak így sikerült békét kötniök Oroszországgal. A központi hatalmak azonban a világ és saját közvéleményük előtt úgy állították be a dolgot, hogy ők a békét magáért a békéért akarják, és Breszt-Litovszkban demonstrálni akarják demokratikus voltukat és azt, hogy az antanthatalmakkal szemben ők a békének igazi barátai, ők állanak igazán wilsoni alapon, akik annyira respektálják a népek önrendelkező jogát, hogy még a bolsevikokkal is békét kötnek és őket elismerik. Hogy a bolsevik kormánnyal való békekötésüket saját kapitalista közvéleményük előtt igazolják, a német és osztrák–magyar kormányoknak szemet kellett hunyniok a bolsevikok egész rendszere fölött, sőt mellettük kellett hangulatot csinálni. Így keletkeztek a mindenkori kormánysajtóban az olyan cikkek, mint a *Pester Lloyd*nak, a Ballplatz szócsövének az a cikke, amelyből valók a következő sorok: „Ihm (Lenin) danke das schwergeprüfte russische Volk die im nun erschlossene Möglichkeit, sich den Krallen der Kriegsfurie zu entringen und die Kraft, über die es noch verfügte, der Festigung seiner jungen Freiheit zu widmen." (Neki (Leninnek) köszönte a súlyosan megpróbált orosz nép, hogy most már kiszabadíthatta magát a háború fúriáinak karmaiból, és hogy minden erejét, amely megmaradt neki, fiatal szabadságának megszilárdítására fordíthatta.) Egy más alkalommal a *Pester Lloyd* így fejezi ki örömét azon, hogy nem sikerült a népbiztosok elleni összeesküvés: „Im Interesse Russlands werden sie (ti. a bolsevik kormány népbiztosai) keine Rücksicht im Gebrauche der Kräfte der Aufklärung kennen, damit das Volk endlich begreift, wo seine Feinde sitzen. Die Bedeutung der Enthüllung liegt . . . in der Stärkung ihrer moralischen Lage auf dem Umwege der Blosstellung des wahren Landesfeindes. Die Energie, die sie gezeigt hat, kann ihre Freunde festigen und ihre Feinde schrecken." (Oroszország érdekében a népbiztosok a fölvilágosítás erőinek fölhasználásában minden tekintet nélkül fognak eljárni, hogy megértse végre a nép, hol vannak igazi ellenségei. Az összeesküvés leleplezésé-

nek jelentősége abban van, hogy megerősíti a népbiztosok erkölcsi pozícióját, leleplezvén az ország igazi ellenségeit. Az erély, amelyet a bolsevik kormány mutatott, megszilárdíthatja barátait és megfélemlítheti ellenségeit.) De valamennyi lapból tucatszámra tudnék ilyen részleteket idézni, ahol a kapitalista sajtó szajkó módjára hajtogatta azt, amit fölülről parancsoltak.

Mint a régi háborús hazugságoknak, most már annak a hitegetésnek sem ült föl a közvélemény, hogy a külügyi kormány valóban csak a népek önrendelkező jogának abszolút elismerése kedvéért, tisztán pacifizmusból tárgyal és köt békét az oroszokkal, — mert a béketárgyalások folyamán hamar kiderült, hogy a németek egyebet nem céloztak, mint erőik felszabadítását, és ugyanekkor a német kolóniák egész sorozatának létesítését Oroszország nyugati és déli peremén, és átlátszó volt hogy nincs itt szó wilsoni békéről, hanem békediktálásról van szó. És ugyanakkor, amikor a német tábornokok diktálták az oroszoknak a békét, a császári kormányok szolgáltatták a dobogót a bolsevikoknak, ahonnan a világ proletárjait a császárok és a kapitalisták uralmának megdöntésére hívták föl.

Ellentmondóbb és visszásabb helyzet el sem volt képzelhető és az a különös, hogy nálunk ezt nem a reakció igazi képviselői vették észre és ostorozták, hanem éppen a demokrata Vázsonyi Vilmos. Ő volt, amint egyszer már mondottam, az egyetlen, akinek nem tetszett ez a külügyi politika még azon az áron sem, hogy a keleten levő csapatok fölszabadulnak. A bolsevikok ellen való gyűlöletben és harcban ő következetes volt, annyira, hogy a minisztertanácsban is óvást jelentett be a maga részéről az ellen, hogy a bolsevik kormánynyal békét kössünk. Mentalitása annyira jobbfelé sodorta, hogy parlamentben és parlamenten kívül egyszerűen „Eltaposom!"-mal fenyegetett meg mindenkit, aki a háború és a kapitalizmus ellen Magyarországon a fejét föl merné emelni.

Az alapjában véve a militarizmusra megalázó helyzetet hiába próbálta kiegyenlíteni Hoffmann tábornok kardcsörtető beszédekkel, a megalázást kisebbíteni nem tudta, de azt elérte, hogy a legnaívabbak szeme is fölnyíljék, és mindenki lássa, hogy itt nem egyezkedés, hanem diktálás folyik. És még a diktált erőszakos breszt-litovszki béke is leleplezte a központi hatalmak gyöngeségét, mert hiszen, minthogy a wilsoni elveket lelkük mélyén megvetették, a demokráciát és a népek önrendelkező jogát semmibe vették: a bolsevikokkal való békekötésre más nem hajthatta őket, mint a gyöngeség, a paran-

csoló szükség kényszere. Ezt mindenkinek látnia, éreznie kellett. A gyöngeséggel együtt leleplezte azonban a német és osztrák külügyi kormány igazi lelkét és háborús céljait is, és ez a béke hatalmas gátat emelt e kormányoknak a nyugati államokkal való megegyezése elé. Czernin vagy a német kormány többé nem tudták a nyugati népekkel elhitetni, hogy nem hódító békére törekszenek. Nyílvánvalóvá vált, hogy ha az antant letenné a fegyvert, Belgiumra vagy Szerbiára Kurland, Estland és Livland sorsa vár.

A bukaresti béke hatása ennek a hatásnak csak folytatása volt. A katonai helyzeten nem tudott változtatni, ebben az irányban a németek minden erőfeszítése kudarcot vallott, ellenben a politikai helyzetet végleg és teljesen elrontotta.

A breszt-litovszki és bukaresti béke volt az alkalom, ahol Czernin megmutathatta a világnak, hogy a wilsoni elveket komolyan veszi. Az első alkalommal, hogy megelevenedhettek volna, üres frázissá törpültek a pacifista szavak. Czernin azzal akarja menteni magát, hogy nem rajta múlt a hirdetett elvek megvalósítása, és az ódiumot a breszt-litovszki diktált békéért a német katonai pártra, a bukaresti békéért a magyar politikusokra hárítja, akik határkiigazítás címén jelentős területeket szerettek volna elhódítani Romániából, és súlyos gazdasági és pénzügyi lekötésekkel a hódítástalan és kárpótlástalan, megegyezéses béke alapelveiből gúnyt akartak űzni. De Czernin nem állt ellen komolyan ezeknek a törekvéseknek. Ha ő igazán pacifista volt és benne igazán kialakult az a meggyőződés, hogy tartós béke csak a pacifista és kölcsönös megegyezésen alapuló béke lehet, mert egyedül ez nem hagy fájó tövist a lelkekben: akkor neki vagy keresztül kellett volna hajtania az álláspontját, vagy, ha ez nem sikerül, le kellett volna emiatt mondania, és nem lett volna szabad nevét adnia az ilyen békéhez.

Hogy Wekerle, Andrássy, Tisza István, Bethlen István és Szterényi mindent elkövettek, hogy Romániával szemben mint hódítók és győztesek lépjünk fel, és hogy Romániában a magyar állammal és a magyar politikusokkal szemben éppen ezért minél több gyűlöletet és revanseszmét keltsenek föl, azt, ismerve az ő ideológiájukat, nem lehetett csodálni. Ez volt évtizedek óta — hol bevallottan, hol a kényszer hatása alatt burkoltan — az ő politikájuk, és most, amikor azt hitték, hogy győztek, nem akarták magukat zavartatni Czernin kétes pacifizmusától. A leghangosabb Wekerle mellett Bethlen és Szterényi volt, és az ő bűnükért és vakságukért fizetett később

olyan drágán az egész erdélyi magyarság és elsősorban a székelység. Én Bethlent a román békére gyakorolt befolyása miatt a képviselőházi beszédemben megtámadtam.

De külpolitikai helyzetünk már a breszt-litovszki és bukaresti béke előtt sem volt valami rózsás. Katonai helyzetünk sem javult meg az orosz forradalom után. És ugyanakkor, amikor a gazdasági helyzet is annyira rosszabbodott, hogy Czernin főleg a „kenyér-béke" jelszavával akarta a bécsiek rokonszenvét az ukránokkal való béke számára megnyerni, a szociális bajok egyre szaporodtak. Természetes következménye volt ez a háború elnyújtásának és az orosz forradalom hatásának. Kezdetben a bolsevikokról is csak jót hallhatott a magyar közvélemény, amelyet a sajtó így informált, és csak természetes, hogy a szocialistákra és általában a dolgozó nagy tömegekre ennek hatása nem maradt el. Berlinben az orosz szovjetnek Joffe személyében akkreditált képviselője ült a régi császári orosz nagykövetség házában. A munkásság öntudata erősbödött és forradalmasult.

A januári sztrájk után a reakció öntudatosabb emberei megdöbbentek. Amint említettem, sokáig Vázsonyi volt az egyetlen, aki elszántan levonta jobboldalra való állásának következményeit. Velem már harcban állott, a radikális párttal szintén szakított, de a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinél még nem veszített el minden támogatást. Ha a munkásság továbbra is balfelé sodródik, Vázsonyinak a szocialistáknál kicsúszik minden talaj a lába alól, és amellett egy balfelé tolódó közvéleményben reakciós politikával egy percig sem maradhat fölszinen. A harcot tehát kíméletlenül föl akarta venni minden radikalizmus ellen. A harc és a hajsza megindult, és első áldozatának nekem kellett volna lennem, akiben a reakció a háború elleni gyűlölet okozóját látta.

KÁROLYI IMRE ÉS A TÖRÖK-ÜGY

Egy szép januári reggelen *Az Ujság*ban megjelent gróf Károlyi Imre nyílt levele. A lap ekkor annak a banknak a kezében volt, amely a híres munkapárti sópanamákból milliókat vágott zsebre, és elnöke gróf Károlyi Imre volt, vezérigazgatója Krausz Simon, Vázsonyinak egyik legintimebb barátja, aki maga simította át ezt a nyílt levelet. Az összefüggés nyilvánvaló. A nyílt levélben a legdurvább hangon félhazaárulónak nevez engem Károlyi Imre, és kérdi a kormánytól, hogy meddig tűri még az én Catilináskodásomat? (Nota bene: Catilinával összehasonlíttatni nem is olyan szégyen. Catilina úgy él a köztudatban, ahogy Ciceró, a római Vázsonyi meghamisította. Catilina bűne az volt, hogy mint gazdag patriciuscsalád sarja, földet akart osztatni a földnélkülieknek. Ezért csináltak nevéből megbecstelenítő jelzőt ama földbirtokos osztály késői utódai.)

A példátlanul durva és rosszhiszemű támadás, amely még hozzá első unokafivérem részéről minden előzmény nélkül ért, módfölött meglepett, annál is inkább, mert az első percben a később kiderült összefüggésekről nem is álmodtam. Nem tudtam megérteni, mi vihette Károlyi Imrét erre a lépésre. Olyan embernek ismertem őt mindig, akit elsősorban és majdnem kizáróan csak a pénz érdekelt; teljesen műveletlen, durva lényét csak ez az egy dolog foglalkoztatta. Amikor a magyar bíróság megállapította a Désy-pör idején, hogy Károlyi Imre bankja (a Magyar Bank) az állam megkárosításával vesztegetési pénzekkel jutott nagy üzletekhez, Károlyi Imre nagy kínnal kénytelen volt vallani, de az Isten sem tudta rávenni, hogy a szennyes pénzt visszafizesse, az ő lelkét és zsebét az így szerzett aranyak nem égették.

Senki sem volt, aki őt ezért jobban megvetette volna, mint a

puritán Vázsonyi Vilmos, akinek jogászi és politikai talentuma segítette győzelemre a panamapörben az igazságot, és aki e tantuszok megtartójában (így nevezte Károlyi Imrét) a leghitványabb, legerkölcstelenebb jellemet látta.

A mi arisztokratáink sokáig komolyan vették felsőbbrendű állásukat, és az üzleti élettől, a kereskedelemtől távol tartották magukat. Hogy közgazdasági szempontból a modern világban ez helyes-e, az más kérdés, de ha van arisztokrácia, ha van főrendűség, ennek valóban csak úgy és addig van értelme, amíg ez az arisztokrácia egy nemesebb erkölcsi fölfogást képvisel, amit a modern üzleti életben sértetlenül megőrizni bajosan lehetséges. Károlyi Imre az elsők közt volt, akik szakítottak az arisztokrata fölfogással, mégpedig olyan alaposan, hogy az ő ízlését nem sértette semmi. Számára a pénznek igazán nem volt szaga. Sok tisztességes kereskedő vagy bankár nem csinált volna olyan üzleteket, vagy nem tartott volna meg pénzt olyan kiderítetten szennyes üzletek után, mint az arisztokráciájával túlságosan kérkedő Károlyi Imre.

Valami beteges dolog volt nála, hogy érthetetlen módon gyötörte őt állandóan az a tudat, hogy én nagyobb vagyont örököltem, mint ő. 39 éves koromban nősültem, és Károlyi Imre közt és köztem a férfirokonságban csak József öcsém állt, akinek többévi házassága után sem volt gyermeke. Károlyi Imre, aki gyakran járt Andrássy Gyula házához, igen jó barátságot tartott Andrássy Katinkával, aki később a feleségem lett, de ezt Károlyi Imre előre nem sejthette. Leánykorában neki is sokszor mondotta, hogy Károlyi Mihály vagyonát ő, illetve fiai fogják örökölni, mert Mihály sohasem házasodik meg, és Józsefnek sem lesznek gyermekei. Egyáltalában mindig vissza-visszatért ennek a vagyonnak a dolgára. Pénz-komplexumának középpontjában nekem volt szerencsém állanom. Amikor megházasodtam, egyszerre megszakított a feleségemmel minden barátságot, és legnagyobb ellenségének tekintette őt. Annyira „zsebére" vette ezt a házasságot, hogy tüntetően távolmaradt az esküvőnkről. Az én házasságomban az ő fiai megrövidítését látta. Amikor fiam született, beteges ellenszenve gyűlöletté fajult, mert most már alig lehetett reménye vagyonom megkaparintására. Azaz egy igen: ha hazaárulás miatt el tudná tőlem koboztatni!

Az elvakult gyűlölet és a fék nélkül való mohó kapzsiság azonban még az ilyen komisz lelket sem tudja egyedül képessé tenni íly szörnyű vádnak, a hazaárulás vádjának emelésére. Kellett, hogy

valamire támaszkodjék, amikor e cselekedetre elszánta magát. Minthogy ő, a háborúnak és a háborús profitnak lelkes bajnokához illően, autóstiszt volt, én pedig katona voltam, a sértést be kellett jelentenem ezredemnél, amire egy hosszadalmas katonai eljárás indult, amelynek végét akárhogy sürgettem, sohasem értem meg.

Az ellenem megindult eljárás során nekem is, ügyvédemnek, Polonyi Dezső képviselőtársamnak is, sikerült megtudnunk néhány adatot arra nézve, miből merítette Károlyi Imre vakmerő rágalmait. Sztupka Kálmánnak hívták azt a katonai ügyészt, aki a vizsgálatot vezette; ugyanaz a Sztupka volt ez, aki később, a fehérterror idején a Tisza-pörben olyan botrányosan viselkedett, mindenáron ártatlan emberek nyakába akarván varrni a gyilkosság vádját, megint csak Károlyi Imre magánnyomozó irodájának segítségére építvén föl adatait. Károlyi Imre beadványt intézett a katonai bírósághoz, fölsorolva konkrét vádjait, amelyekkel bizonyítani akarta, hogy én „félhazaáruló" és hazug ember vagyok. Polonyi Dezsőnek alkalma nyílt arra, hogy betekintést nyerjen ebbe az aktába, és így végre én is tájékozódhattam hazaárulásomról. Dajkamesék, otromba hazugságok és gonosz rágalmak keveréke volt, de egy-egy vádját olyan határozott adatokkal támasztotta alá, hogy nyilvánvaló volt, hogy valami kémiroda vezethette félre. A véletlen vetett erre világosságot, amikor a sors a budapesti német katonai kémiroda főnökét, Konsten őrnagyot utamba állította. Nemsokára kézzelfogható bizonyítékaim voltak Konsten őrnagy és Károlyi Imre kapcsolatáról — és amikor miniszterelnök koromban az eredeti hivatalos aktákat átnéztem, ez a kapcsolat a hivatalos aktákból is tiszta bizonyítást nyert.

Aki Dreyfus kapitány történetét ismeri, tudja, mit jelent az, katonai bíróság előtt keresni az igazságot, amikor a katonai bíróság föltétlenül hazaárulást akar látni. Az ügyészben, Sztupka Kálmánban és a legfőbb honvédbíróban, Hohenburgerben megvolt erre a jó szándék. Az ő lelkiismeretüket nem sértette semmi törvénytelenség. Megdöbbenve láttam az eredeti aktákból, hogy nemcsak Konsten német őrnagynak adtak módot arra, hogy katonai bíróságok előtt az én ügyemben és egy más ügyben folyt vizsgálat eredményeit, jegyzőkönyvek másolatát megszerezze, hanem csodálatos módon viszontláthattam ezeket a följegyzéseket azokban a beadványokban is, amelyekben Károlyi Imre akarta vádjait bizonyítani.

Károlyi Imre a nyilvánosság előtt sohasem mondotta meg, mi

volt az én hazaárulásom, és mire alapította általában a támadását. A vizsgálat folyamán ügyvédem, Polonyi Dezső révén szereztem ezekről tudomást, és az eredeti akták is kezeim között voltak, amikor, a forradalom után, Sztupka Kálmán személyesen adta át azokat titkáromnak a miniszterelnökségen. A többi, erre vonatkozó iratcsomót Bartha Albert hadügyminiszter adta át megtekintésre.

Sztupkával magam a forradalom után nem akartam beszélni. Az alattomos ember nagyon meg volt ijedve, hogy most le fog rá sújtani az én bosszúm, és ezért a titkáromnak folyton hajtogatta, hogy ő ártatlan: Szurmay honvédelmi miniszter és Hohenburger tábornok utasítására követte el a szabálytalanságokat. Ő különben mindig meg volt győződve az én ártatlanságomról, és ezért tudta, hogy sem Konsten, sem Károlyi Imre végeredményben nem árthatnak nekem. Nem természetem a bosszúállás, futni hagytam őt is, aminthogy minden kérés ellenére nem engedtem meg, hogy amíg hatalmon vagyok, Károlyi Imre ellen a megtorló eljárást lefolytassák.

Ezeket az iratokat Kéri Pál vette később át, hogy könyvet írjon arról a maffiaszerűen dolgozó társaságról, amely ellenem és a háború ellenzői ellen a hajszát vezette. Megtalálták-e ezeket az iratokat később nála, nem tudom, de az a sejtés él bennem, hogy a Károlyi Imre—Sztupka-társaság gyűlölete vele szemben azért volt olyan nagy, hogy beléfojtsák a szót abba az emberbe, aki aktákkal tudta és akarta a becsületes emberek előtt őket pellengérre állítani.

Amit Károlyi Imre elmulasztott, majd én fogom most elmondani: miért és hogyan akart engem ő hazaárulás címén elpusztítani.

Bizonyítani akarta a beadványában, hogy a háború alatti, 1918. januári híres sztrájkot én szerveztem. Amit e sztrájkról tudtam, az igazsághoz híven már elmondottam. Károlyi Imre állítása tehát hazugság volt, olyan kémjelentés, amelyet valamennyi sztrájkszervező egyértelműen azonnal megcáfolhatott volna, mert velem sztrájkról soha egyikük sem tárgyalt. Ezt a vádat azonban a hatóságoknak is besúgták, és tudom, hogy Vázsonyi is hitelt adott neki, sőt ezzel kapcsolatban fenyegető nyilatkozatokat tett ellenem, akivel akkor harcban állt. Konsten német kémőrnagy ettől kezdve fokozott erővel dolgozott ellenem, mert Németországnak nagy érdekét látta abban, hogy letörje az én békeagitációmat és németellenes politikámat. De erre még lesz alkalmam visszatérni.

Azonban Károlyi Imre vádjainak fő forrása egy, a szegedi had-

bíróság előtt folyó bűnpör vizsgálati adataiból és aktamásolataiból ered. Hogy kerültek ezek egy privátember kezébe, hogy kerültek ezek egy idegen állam kémirodájának kezébe, — ezt is később tudtam meg, amikor a szegedi vizsgálatot vezető katonai ügyész, Zsifkovics százados elmondta, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvekről parancs szerint jelentést és másolatot kellett küldenie Budapestre Hohenburger tábornok-hadbírónak, aki azt Szurmayhoz továbbította. Konsten őrnagy és Károlyi Imre innen kapták meg a jegyzőkönyveket.

A háború elején Beck Lajos képviselőtársam, aki a Függetlenségi Pártnak igazgatója volt, bevezette a pártba dr. Török János katolikus lelkészt, akit nekünk mint az ő intimusát, megbízható emberét mutatott be. Török János Rómából érkezett, és intelligens ember létére az olasz helyzetről érdekesen tájékoztatott bennünket. Missziójának részleteiről e könyvben már beszámoltam. Arról is, hogy Burián külügyminiszter (akit Andrássy Gyula által értesítettünk a Török és Sonnino olasz külügyminiszter között lefolyt tárgyalásokról, és arról, hogy Török révén még az osztrák—olasz háború megindulása után is nyitva van egy út Sonninóhoz) köszönetét tolmácsolta nekünk a lépésünkért.

1917 szeptemberében, ceglédi beszámolóm után, a lapokból értesültem, hogy Török Jánost, aki ekkor tábori pap volt, valami szabálytalan pénzmanipulációval vádolva letartóztatták, és a szegedi katonai bíróság fogházába szállították. Később kiderült, hogy teljesen ártatlan volt. A fiatal és nagy politikai ambiciójú pap tagadta a vádakat, és fölháborodva hivatkozott előkelő összeköttetéseire, majd később politikai missziójára, hogy a vádak tarthatatlanságát — pár ezer korona hiányról van szó — bizonyítsa. Ez a védekezés, természetesen, szöget ütött az ügyész fejébe: azonnal jelentést tett fölöttes hatóságának, hogy itt egy kényes ügyről, nagyobb politikai jelentőségű dologról van szó. Bár hiszen lehet az is, hogy Török védekezése nem lepte meg őket, sőt várták azt, talán éppen ezért tartóztatták le Törököt, aki nem túlságosan diszkrét magatartásával és sok beszédével magára vonta a figyelmet. Természetes, hogy az ügyész alaposan kifaggatta, amikor erre az utasítás megjött, afelől, hogy milyen szolgálatokat végzett a Károlyi-pártnak és mit csinált legutóbb künn Svájcban. 1916-ban Svájcban élt Török, és ajánlkozott, hogy engem onnan informálni fog. Hogy olaszországi útját nem titokban rendeztük, azt a hatóságok nem tudhatták, hiszen magának

Töröknek sem mondtuk meg, hogy útjáról aide-mémoire-t készítünk és ezt eljuttatjuk illetékes helyre.

Azt hitték, hogy jó fogást csináltak. Az ügyész nagyon meghökkent, amikor később tanúkihallgatásom folyamán magam mondtam el, hogy kár ezután kutatni, mert a külügyminiszter tudott az egész dologról! A katonák azonban nagy dolgokat, igazi hazaárulást szimatoltak, és mindenáron ilyen vallomásokat akartak kivenni Törökből. Ő elmondott mindent, amit tudott, de sokat maga sem mondhatott. Nem hittek neki. Letartóztatták, és hetekig fogva tartották apját, anyját, nővérét és fiatal húgát, hogy ezek fogvatartásával presszionálják és megtörjék. A közönséges bűnpör, ami miatt letartóztatták, már nem érdekelte az ügyészt: abban Török, amint már említettem, teljesen tisztázta magát. Mint ezredpap menázsimester is volt, és megbízta egy hozzá beosztott őrmesterét, hogy vegyen borokat 16 000 koronáért. Az őrmester csalt, rájöttek, és az őrmester agyonlőtte magát. Töröknek semmi köze sem volt a dologhoz. Maradt a hazaárulás zsíros falatja.

Az ellenem irányított koncentrikus támadások erre az időre estek, és ellenfeleimnek aktaszerű bizonyítékokra volt szükségük, hogy engem, amint Caillaux-t, a politikai porondról eltávolítsanak. Katonáéknak bizonyítékok kellettek ellenem, és mindenáron meg kellett értenie Töröknek, hogy vallania kell. Igaz-e, amit mond, szinte nem is volt nekik fontos. Ebben a pörben nagyrészt ugyanaz a személyi garnitúra szerepelt, mint a Tisza-pörben. Hogy a Tisza-pörben mi mindent művelt ez a katonai bíróság és ügyészség, az a maga szörnyűségében a polgári bíróság előtt lefolyt második Tisza-pörben derült ki. Hogy fenyegették, terrorizálták és kínozták a gyanúsítottakat, az oly megszokott eszköz volt, mint a pénzelések, a legkülönbözőbb kedvezések, a városban való sétáltatások, sőt a kávéházakba és mulatókba való elengedések a fogházból. Nos, én ezt a stílust ismerem, ismerem az urakat is, akik így dolgoznak.

Török Jánost, a hazaárulással vádolt papot addíg puhították, amíg azt hitték, hogy most már én vagyok a kezükben. A foglyot egy szép napon fölhozták Szegedről Budapestre, de nem fogházba, hanem kellemes kórházba tették. Ez az első kedvezmény. A kórházból a „beteg" fogoly szabadon sétál ki, jár-kel a városban. Egy nap levelet hoznak hozzám, a házam közelében levő Central kávéházból Török János küldi, hogy okvetlenül beszélnie kell velem. Ugyanitt találkozót ad ügyvédjének Vidor Jenőnek, akit ugyanaz a Beck

Lajos ajánlott számára, aki nekem bemutatta Törököt, és akiben így Töröknek bizalma volt. A dolog nem tetszett nekem. Egy fogoly, aki kávéházban akar velem találkozni, amikor tudja, hogy mily hajsza folyik ellenem! Azt hallottam ugyan, hogy Török nem próbált semmit reám vagy barátaimra kenni, hogy maga szabaduljon, — mégis óvakodnom kellett.

Amikor Török látta, hogy szépszerével nem tud védekezni bírái furcsa kívánságai ellen, elhatározta, hogy vallani fog. Olyasmit nem vallhatott reám, hogy én vele együtt hazaárulást követtem el, hogy titkokat árultam el az ő útján, vagy más útján az antantnak, vagy hogy az antant pénzt adott a függetlenségi pártnak, mert ezt könnyen megcáfolhattuk volna. Azt mondotta tehát, hogy az ő olaszországi kiküldetéséről Svájcban vannak a bizalmas följegyzései (egészen úgy, mint Hüttner, aki a Tisza-gyilkosság iratait állítólag Prágában tette le, de nem hajlandó senkinek elárulni, hogy hol!). Svájcban, Zürichben vannak, vallotta Török, a svájci útjára vonatkozó iratai is.

Aki a katonai hatóságok hiszékenységére spekulál, jól spekulál. Török svájci útjához semmi közünk nem volt. Hogy ott kivel és mit beszélt, ha beszélt, nem tudtuk. Svájcból néha írt levelet, amelyben a külföld hangulatára is kitért olykor. Ez volt minden.

Svájcban levő dossziéjára vonatkozóan Török azt mondta, hogy egy zürichi bankban Meszlényi nevű barátja helyezte el. A safe jeligéje: Thais. Csak neki személyesen adják ki, tehát engedjék őt ki Svájcba, majd ő ott megszerzi. Ebbe nem mertek a bírái belemenni, féltek, hogy kitűnően valló pártfogoltjuk megszökik, faképnél hagyja őket. Török viszont ragaszkodott ahhoz, hogy levelére Meszlényi nem fogja kiadni az iratokat, kivált most nem, hogy tudja az ő letartóztatását, mert megállapodott vele, hogy a dossziét csak neki, vagy Károlyi Mihálynak, illetve Károlyi meghatalmazottjának szabad kiadni. A katonai hatóság nyilván ezt is örömmel elhitte Töröknek.

Egy napon fölkeresett engem Török ügyvédje, Vidor, és elmondotta, hogy Törököt mennyire szorongatják a katonai bíróságon, hogy valljon ellenem az olaszországi missziójából kifolyólag, amire Török minden üldözés ellenére sem kapható. Sőt legutóbb, amikor kiszökött a kórházból és a szüleinél levő régi lakására ment, magához vett néhány elrejtett írást és jegyzetet, és átadta ezt az ügyvédjének azzal, hogy az juttassa el hozzám. Jelentéktelen följegyzések voltak,

továbbá egy névjegy, amelyet én adtam Töröknek a kiutazása előtt, ajánlva őt herceg Borghese Scipiónak. Semmi kompromittáló nem volt ezekben, és nem tudtam megérteni, hogy Vidor ügyvédnek miért kellett ezt hozzám juttatnia, és hogy van az, hogy ezeket házkutatások, motozások és a többi után Töröknél hagyták. Ekkoriban azonban annyira el voltam foglalva, a Károlyi Imre- és Vázsonyi-féle támadások is annyira foglalkoztattak, hogy nem időztem tovább ennél a dolognál. Vidor ügyvédet föltétlenül megbízható, jószándékú emberként ajánlotta Beck, és azt sem tudtam akkor róla, hogy Vidor Vázsonyi hűséges sleppjéhez tartozott, aki korzón, kávéházban, Demokratakörben mellette és nyomában volt reggeltől estig. Már amikor ezeket a különben teljesen jelentéktelen dolgokat átadta nekem, megjegyeztem, hogy nem találom helyesnek, hogy egy vizsgálati fogollyal ilyen dolgokat csinál, és tartok attól, hogy ebből kellemetlenségek lehetnek. Ő azonban megnyugtatott, hogy ebben semmi különös dolog nincs, baj sem lehet belőle, mert ő szabadon érintkezhetik a védencével. Alig múlt el pár nap, újból fölkeresett Vidor ügyvéd. Elmondotta, hogy beszélt Törökkel, és Török az én megnyugtatásomra szeretné biztonságban tudni Svájcban letett iratait. Ha én kívánom, Török írni fog levelet Meszlényinek, hogy az én megbízottamnak, aki ezt a levelet ki fogja vinni hozzá, adja át a Thais-safe tartalmát. Mint jóhiszemű ember nem találtam ebben a kérésben semmi különöset, és a megbeszélés alapján Vidor ügyvéd nemsokára el is hozta Török levelét, amelyben Meszlényit erre megkéri. A levelet átvettem azzal, hogy alkalomadtán valakivel Svájcban fölvétetem a safe-ben levő jegyzeteket, legalább látni fogom, mit csinált Török. Amikor a levelet el akartam tenni, Vidor kérte, hogy adjam egy percre át neki, szeretné lemásolni. Nem értettem, miért van erre szüksége és ezt meg is mondtam neki. Ő azt felelte, hogy esetleg később szüksége lehet rá. Igyekezett különben elterelni a figyelmet a dologról, és én magam, ha kissé furcsának találtam is ezt, nem elleneztem tovább, mert arra gondoltam, hogy végre is ő hozta hozzám a levelet, és annyiszor másolhatta volna le útközben, ahányszor jólesett. Erre elővett az íróasztalomról címeres kék levélpapírost, és arra jelenlétemben lemásolta Török kicsempészett levelét. Tárcájába tette, és én még egyszer kérdeztem, nem lesz-e ebből baj, esetleges házkutatásnál nem találhatják-e ezt meg nála? Semmi esetre, mondta, a pörrendtartás szerint nála Török ügyében mint annak az ügyvédjénél nem is tarthatnak házkutatást. Vidor — zsebében Török

levelének az én levélpapírosomra írt másolatával — csakhamar eltávozott. Hogy Török Meszlényi nevű barátjától jegyzetei kiadását kéri, hogy ügyvédje útján ezért levelet csempész ki: ez jogilag eddig nem tartozott volna rám, és még ha Török azzal az indokkal tette is, hogy nekem is szívességet akart ezzel tenni, ez sem kompromittálhatott engem, és nem bizonyított volna semmit arra vonatkozóan, hogy erről én tudtam. Egyszerre az én ügyemmé válhatott volna azonban az egész trükk, ha én valami írást adok ki erre vonatkozóan. Hogy Törököt én kérjem erre, és hogy levelet írjak neki, ezt megtagadtam. Hogy mi jelentősége lehet az én levélpapírosom fölhasználásának, arra nem gondoltam, hiszen Vidorban mégiscsak Török ügyvédjét láttam.

Másnap Vidor ügyvédbojtárja rohan hozzám azzal, hogy a főnökét letartóztatták, illetve a lakásán őrizetbe vették, megmotozták, házkutatást tartottak nála, és, természetesen a rendőrség megtalálta Török levele másolatát is. No, ez szép dolog! A lefoglalt másolat Vázsonyi kezébe került, ő volt az igazságügyminiszter. Vázsonyi kijelentette ezután Andrássynak, hogy amit tettem, az olyan szörnyű bűn, amiért börtönbe fog engem juttatni.

Bebörtönzésemmel azonban várni akartak addig, amíg a svájci iratok előkerülnek, mert komolyan hitték, hogy azok súlyosan kompromittálók lesznek. A további fejleményeket egészen véletlenül tudtam meg részint Konsten őrnagy jóvoltából, részint egy barátomtól, aki Vázsonyival is bizalmas lábon állott.

Meszlényinek, akihez Török a levelet küldte, és aki őrizte az állítólagos safe-et, Budapesten éltek a rokonai, fivérei. Egyikük bíró volt, sőt az igazságügyminisztériumba volt beosztva. Ezen a végén akarták megfogni a dolgot és megkeríteni Meszlényitől az iratokat. Konsten őrnagy szerint ki is küldött Vázsonyi egy futárt, gondolom: magát Meszlényi bírót, hogy a Thais-safe tartalmát elhozza. Az illető úr azonban csak a határig jutott, ott a katonák, hiába hivatkozott Vázsonyira, a vesztegzár alól nem akarták fölmenteni, és nehogy hetekig kelljen vesztegelnie a határon (ami a háború alatt sokszor megtörtént), anélkül, hogy kísérletet tehetett volna az iratok megszerzésére, üres kézzel tért haza. Hogy mit kapott Vázsonyitól, nem tudom, de föntebb említett barátomtól hallottam, mennyire dúlt-fúlt Vázsonyi, és mennyire követelte, hogy a küldött futár azonnal forduljon vissza, és lépje át a határt. Attól féltek ugyanis, hogyha meg nem előznek engem, én valakinek a révén ki tudom

juttatni Török eredeti levelét, és az iratokat elhalászom az orruk elől. Hogy mennyire vadásztak erre, az majd a sokat említett Konsten kémkedésének történetéből derül ki. Hogy megnyugtassam legalább ezúton őket, el kell mondanom, hogy Szántó Sándor gyógyszerész, ugyanaz aki az októberi forradalomban Lukachich tábornokot az én kérésemre megszöktette és a lakásán tartotta, épp ez idő tájt Svájcba utazott, és őt kértem meg arra, hogy Meszlényitől kérje el Török dossziéját. Szántó nemsokára értesített, hogy beszélt Meszlényivel, aki azt mondotta neki, hogy ne üljünk fel ennek a mesének, Török soha semmiféle iratokat nem adott át neki, és természetesen, ő nem is őrzi ezeket.

Én sajnos fölültem volt az otromba mesének.

Amikor Török az októberi forradalom után kiszabadult, maga beszélte el, hogy Vidor ügyvéd, akivel szemben nem lehetett bizalmatlan, folyton nógatta, hogy adja át neki az iratokat, ő majd eljuttatja hozzám. Ő azért beszélt egyáltalában Svájcban levő iratokról az ügyésznek, hogy kiszabadulhasson Svájcba, de Vidor nem akarta elhinni neki, hogy az iratok dolga mese volt, és ilyen iratok nem léteznek. Minthogy ezzel nem árthatott nekem, átadta a Meszlényinek szóló levelet Vidornak, és e levélben úgy írta, hogy a Thaissafe tartalmának kiszolgáltatása az én óhajom is; de mert Vidor sürgető föllépését nem értette egészen és mindenesetre egy kicsit gyanúsnak is találta, nem értesített vele, hogy az egész blöff és közvetlenül nekem szóló levelet sem akart hozzám intézni vagy kicsempészni. Török katonai ügyésze, Zsifkovics százados a forradalom után a reá vonatkozó aktákat átadta a titkáromnak; és tartozom az igazságnak annak a kijelentésével, hogy az akták tanúsága szerint Török sohasem kísérelte meg, hogy engem vagy pártbeli barátaimat bármilyen módon bemártson, viszont az ügyész mondotta, hogy Törököt csak a hazaárulás vádja, illetve gyanúja miatt tartották már fogva, mert a közönséges bűncselekményben, amivel vádolták, az ártatlanságát hamar bebizonyította.

Az ellenem indult hajszában az igazi fiaskót a hírhedt Konsten őrnagy leleplezésével szenvedték ellenségeim, és Károlyi Imre vádjai itt omlottak össze teljesen.

Már a januári sztrájk előtt, svájci utam óta a rendőrségen a legvadabb hírek keringtek rólam, és amikor a hatóságok a Török-féle ügy kapcsán tudomást szereztek az 1915-ös olaszországi misszióról, lázas nyomozás indult meg ellenem.

A KONSTEN-ÜGY

1918. február 26-án délben „Robinson magándetektív" néven jelentette be valaki magát nálam. A feleségem arra kért, hogy ne fogadjam, de azt mondtam, nem lehet tudni, mi van e látogatás mögött, és nemsokára szemközt ültem Robinson úrral. Kiderült, hogy a magándetektív fiatal korában Robinetti néven országos hírű díjbirkozó volt, s még régebben tulajdonképpen Rosenfeldnek hívták. Mostanában már kis pocakot eresztett és kopaszodott. Szellemi ereje korántsem ért föl egykori izomerejével, de, amint az elbeszélés folyamán ki fog derülni, bizonyos föladatok elvégzésére tökéletesen elegendő volt az.

Robinson előadta nekem, hogy valami Pesten tartózkodó német őrnagytól megbízást kapott, hogy ellenem politikai természetű kompromittáló adatokat szerezzen. Különben azt kívánja tőle az őrnagy, hogy azokból az írásokból szerezzen meg egynehányat, amelyeket nagy ládákba csomagolva most küldöttem Parádra. Az őrnagyhoz érkezett kémjelentések szerint ugyanis azokban a ládákban kell lenniök a francia fogságommal kapcsolatban levő okmányoknak is, és különösen annak a kötelező nyilatkozatnak, amelynek alapján 1914-ben a fogságból elengedtek.

Robinson önérzetesen kijelentette, hogy ő hazafiasabb annál, semhogy ellenem kémkedést vállalna, és okosabb is (tette hozzá mosolyogva), semhogy hinne az ilyen dajkamesékben. Tudja, hogy ilyen iratok nem léteznek. Azonban ő szegény ördög, nagyon jól jönne neki egy kis kereset. Arra kérte hát, adjak át neki akármilyen tőlem származó írást, ő azért megbízójától pénzt kap, s nekem ennek fejében segítségemre lesz az őrnagy leleplezésében.

Én akkoriban csakugyan küldöttem ládákat Parádra, fehér-

nemű volt bennük, amit Parádon szoktunk mosatni. Ez a német őrnagy, ha ugyan létezett, tehát csakugyan figyeltette a házam táját!

Nem utasítottam el Robinsont. Nyugtalanított ez a furcsa ember és ez a furcsa látogatás. Éreztem, hogy egy maffia vesz körül, és ennek a furcsa embernek az ajánlkozásával talán kezembe vehettem egy szálat, amely ehhez a maffiához vezetett. Azt mondtam Robinsonnak, keresse föl a titkáromat, Simonyi Henrit, én majd beszélni fogok vele, és meghagyom neki, hogy adja át a kért iratokat.

Robinson a titkáromnak bővebb közléseket tett a megbízójáról. Elmondta neki, hogy az őrnagyot, aki német vagy török szolgálatban áll, Hermann Konstennek hívják, és hogy Nagy János utca 8. alatt van a lakása és az irodája. Nagy titokzatossággal veszi magát körül, titkos telefonja van, amelyet a budapesti állami telefonközpont csak akkor kapcsol, ha a hívó a titkos jelszót kéri: Nobud. Nobud annyit tesz, hogy Nachrichten-Offizier Budapest. Robinson ott helyben, a Károlyi-házból fölhívta Nobudot, és néhány szót váltott Konsten őrnaggyal. Simonyi Henri hallotta Konsten őrnagy feleletét is, amelyből kiderült, hogy Robinsonnak csakugyan van megbízása arra, hogy az én irataimat megszerezze. Robinson előadásából kiderült, hogy megbízójának olyan írásokat kellene szállítania, amelyekből kiderül összeköttetésem az antattal és összeköttetésem a szocialista munkásokkal, különösen ami a januári sztrájkot illeti, továbbá a szabadkőmüvesekkel való nexusom.

Simonyi Henri, megbeszélésünk szerint, néhány politikai természetű jelentéktelen írásomat átadta Robinsonnak, nem más célból, minthogy a dolognak végére járjunk. Egészen lényegtelen dolgok voltak bennük, de azt az egyet csakugyan bizonyították, hogy Robinsonnak sikerült valami módon hozzám férnie. A titokzatos őrnagytól ötezer koronát kapott értük. Ebből az összegből Robinson átadott a titkáromnak egy ezrest, amelyet megjelöltünk és letétbe helyeztünk.

Most tehát tudtam: van valaki, aki itt Pesten nemcsak figyelteti a lépéseimet, hanem egyenesen vesztemre tör. Szerettem volna részletesebben tudni, mit csinál ez az úr, és szerettem volna ezt a nyilvánossággal is közölni. Olyan ember által kellett őt megközelítenem, aki szavának a nyilvánosság előtt súlya van, és olyan módon, hogy a leleplezéssel, ha sikerül a nyilvánosság elé léphessek.

Konsten úr maga jött a segítségemre, hogy ez sikerüljön. Egy

napon azt kívánta Robinsontól, hogy hozza össze őt titkárommal, Simonyi Henrival. Abban egy percig sem kételkedett, hogy pénzzel rá tudja venni a titkáromat arra, hogy engem kiszolgáltasson. Hogy kockázatot vállal, azt Konsten nyilván egy percig sem érezte, biztos volt benne, hogy a háborús hatalmak erejével a legrosszabb esetben is elnémíthat minden kritikát.

Kerestem egy embert, aki alkalmas lehetett a Nobud leleplezésére. Nem könnyen találtam. Végre Vadász Miklós festőművész, aki akkoriban rajzolt, említette, hogy barátja, Kéri Pál, *Az est* munkatársa bizonyára hajlandó volna a dolog elvállalására. Fölhozta hozzám Kérit, akivel személyesen akkor ismerkedtem meg. Kéri politikám híve volt. Ő rögtön hajlandónak mutatkozott az intrikák kipuhatolására és leleplezésére.

Igen nehéznek látszott a dologhoz hozzányúlni, mert Kérit a városban mindenki ismerte, és az ellenem dolgozó őrnagy, a rendőrséggel összeköttetésben lévén, nagy volt az eshetősége, hogy mielőtt bármily eredményt elérnénk, a rendőrség közbelép. De nem így történt. A német hadvezetőség megbízottjának könnyelműsége, gyámoltalansága és vakmerősége aránylag könnyűvé tette cselszövésének leleplezését és meghiúsítását.

Kéri Pál merészen egyedül akarta végezni a leálcázás egész munkáját. Egy este fölment Konsten őrnagy lakására, ahol titkárom, Simonyi nevén jelentette be magát. Az volt a szándéka, hogyha esetleg fölismerik, akkor nyíltan megmondja az őrnagynak, hogy a machinációjának nyomára jöttünk, és megfenyegeti őt azzal, hogy ha le nem tesz a szándékáról, nagy botrányt csinálunk. Konsten őrnagy azonban nem fogott gyanut. Kérit Simonyiként fogadta, nagy örömet mutatott, hogy a fölszólítására eljött, és rögtön ajánlatot tett vélt titkáromnak. Ezt a látogatást később még több ilyen látogatás követte, amikor Kéri — mint Simonyi, az én titkárom — tárgyalt a német őrnaggyal az én elárulásom, tönkretételem dolgában; és végül úgy összebarátkoztak, olyan bizalmasak lettek egymáshoz, hogy a német őrnagy már a dologhoz nem is tartozó bizalmas politikai közléseket is tett Kéri Pálnak.

Kéri előadása szerint a német hadvezetőségnek ez a megbizottja borotvált arcú, testes kis ember volt, olyan külsővel és modorral, mint a német Burschok. Szobái tele voltak keletről hozott holmikkal, török nargilékkal, kínai selymekkel és a többi. Lakására a házmesteren át csak bizonyos óvatossági rendszabályokon keresztül lehetett

följutni, inasa egy hozzá beosztott magyar baka volt. Az ember különben kapkodó, ideges ember benyomását tette, és csodálkozni kellett azon, hogy ilyen emberre ennyire döntően fontos állomást hogy bízhattak. Hogy Konsten ezt a megbízást a német hadvezetőségtől megkapta, arra nyiván befolyással volt a vezető magyar politikai körök magatartása is. Konsten ugyanis nemcsak őrnagy, kémfőnök és politikai ellenőr volt Budapesten, hanem Károlyi Imre és a Magyar Bank érdekkörében nagy üzleti tevékenységet is fejtett ki, Krausz Simonnal, a Magyar Bank vezérigazgatójával üzleti összeköttetésben állott, és a keletre irányuló német-magyar üzleti tevékenység érdekében nagy cikkeket tett közzé a *Budapesti Hírlap*ban, amelynek a német hadvezetőség pénzügyi támogatását is megszerezte. Valószínűnek tartom, hogy a Károlyi Imrével való összeköttetése révén került az ellenem irányuló politikai hajsza vezetése az ő kezébe, és így lett hatalmas ember Budapesten.

Amikor Kéri (mint Simonyi titkárom) megismerkedett vele, Konsten rögtön azzal ált elő, hogy ha elvállalja az ellenem való adatszerzést, 50 000 korona jutalmat ad neki. Kéri, hogy bizalmat keltsen, húzódozott, és arra hivatkozott, hogy milyen kockázatos dologra akarja őt az őrnagy rávenni.

— Ha kiderül a dolog, főbelőhetem magam — mondta.

— Nem fog semmi sem kiderülni, Önnek semmi baja sem lesz, legfölebb állását veszti el, és én sokkal jobb állást szerzek Önnek — biztatta az őrnagy.

Majd megkérdezte, mennyi a fizetése, biztatta, hogy annál sokkal nagyobb jövedelmű állást is szerezhet neki, becsmérelt előtte engem, és amikor azt hitte, hogy már eléggé megpuhította az áldozatát, kirukkolt azzal, hogy mikre volna szüksége.

Elsősorban kellenek jegyzetek vagy adatok azokról a megbeszélésekről, amiket én munkásvezérekkel és szabadkőművesekkel folytattam, és amelyek során sztrájkra buzdítottam a munkásokat. Itt az őrnagy egy-két valóban létező munkásvezér neve mellett egy csomó sohasem hallott nevet sorolt föl. Utóbb megállapítottuk, hogy ezek nem is létező emberek. Nyilvánvaló volt, hogy az őrnagy jó pénzért vásárolt ostoba kémjelentések alapján szerezte be ezeket az adatokat. Én ilyen tárgyalásokat munkásvezérekkel nem folytattam, a kormánynak és a német hadvezetőségnek azonban az volt az érdeke, hogy megállapítsa az én közreműködésemet a januári sztrájkban, és ezt a munkát Konsten őrnagy vállalta magára, aki a maga

züllött és ostoba kémjeitől ellenem politikai jelentéseket vásárolt, így támogatta a kormány munkáját.

— Megtudtam — mondta az őrnagy —, hogy Károlyi csak úgy szabadulhatott a francia fogságból, hogy Poincarénak kötelező okmányt írt alá, amelyben megfogadta, hogy az antant politikáját idehaza támogatni fogja.

Kéri haladékot kért az okmányok megszerzésére, azonban az őrnagy sürgette, és újra igyekezett rábeszélni:

— Ne legyenek aggályai, kedves Simonyi úr. A gróf úgyis elveszett ember, a grófot nem lehet megmenteni. Különben nem is akarjuk mi vérpadra vinni, de ha törik, ha szakad, mindenáron meg akarjuk csinálni azt, hogy gróf Károlyi Mihály letűnjön a magyar politikából. És most megmondom Önnek, hogy milyen formát találtunk rá. Megnyugodhat: a grófnak, mint magánembernek, semmi baja sem lesz. Ezeket az okmányokat és adatokat, amelyeket majd Ön hoz nekünk, elvisszük gróf Andrássy Gyulához, más oldalról szerzett terhelő adatokkal együtt, és megmondjuk Andrássynak, vegye rá a vejét, hogy vonuljon vissza a politikától. Megmondjuk Andrássynak, hogy ez az ára annak, hogy a veje a törvényes következmények, a börtön és esetleg még rosszabb elől szabaduljon. Ha Andrássy nem tudja erre a vejét rávenni, akkor persze bizony mégis kénytelenek leszünk Károlyit tönkretenni. Biztos vagyok azonban abban, hogy a családjának lesz annyi hatása Károlyira, hogy visszavonultatja a politikától. Ezt majd úgy csináljuk, hogy Károlyi megiratja a lapokkal, hogy beteg, majd azt, hogy a betegsége egyelőre súlyosbodik, azután elutazik valahová vidékre vagy fürdőre, és szépen ott marad a háború végéig. Andrássy bizonyára el fogja érni a vejénél ezt, mert hiszen ez Andrássynak is érdeke. Andrássy nem is tudja, hogy politikailag mennyire terhelő ránézve Károlyival való családi összeköttetése. A mostani alakulásban, például, Andrássy okvetlenül szerephez juthatott volna, de benne, Károlyi apósában a német hadvezetőségnek nincs teljes bizalma. Amíg a veje politizál, addíg a Monarchia vagy Magyarország sorsának intézésében Andrássynak sem lesz szerepe.

Amikor Kéri, a látszat kedvéért, még tovább húzódott és alkudozott, többek között célzást tett arra is, hogy 50 000 korona nem olyan sok pénz, akkor az őrnagy energikus hangra tért át és így szólt:

— A német polgárok pénzével takarékoskodni kell, többet nem adhatok!

Az én állítólagos titkárom becsülete megmentésére pedig az — úgy látszik — ilyen dolgokban gyakorlott férfiú a következő tervet adta elő: Simonyit, amikor az okmányokat és az adatokat átadta, le fogják tartóztatni, hogy a legkisebb gyanú se érhesse, mintha ezek a dolgok tőle származnának. Néhány napig fogva marad, amikor is majd az őrnagy gondoskodik jó ellátásról és kivételes bánásmódról. Azután kieresztik: akkor Simonyi eljöhet hozzám, felháborodva azon, hogy az én politikám őt ilyen bajba keverte, otthagyja titkári állását, és kevés idő múlva elfoglalja sokkal jövedelmezőbb és kellemesebb állását, amelyet Károlyi Imre, a Magyar Bank elnöke bocsát majd a rendelkezésére.

Végül Kéri abban egyezett meg az őrnaggyal, hogy a szükséges okmányokat majd megszerzi, az adatokat rendelkezésre bocsátja (ezek közül azokat, amelyeknek eltűnését én hamar észrevenném, csak lefényképezik, de visszaadják), és az adatok átadásakor rögtön megkapja az értük járó 50 000 koronát.

— Az 50 000 korona itt van a fiókban — mondotta az őrnagy az íróasztalára csapva —, és utóbb a zsíros állás a Magyar Banknál.

Még néhány napig hitegette így Kéri a német őrnagyot, és közben igen sok érdekes és jellemző kijelentést hallott tőle. Végül igazán úgy állt már a dolog, hogy nem is Konsten őrnagy tudta meg Károlyiról azt, amit tudni akart, hanem mi kémleltük ki magán a kémfőnökön keresztül a német hadvezetőség egész erőszakos szereplését a budapesti politikában. Elmondotta az őrnagy például azt, hogy milyen bizalmas viszonyban van Vázsonyival és Szurmayval, és hogy ezek hogyan kísérik figyelemmel az ellenem folyó kémkedési hajsza minden részletét, hogy bíztatják és támogatják őt. Megmutatta Konsten Kérinek az egész ellenem, a Károlyi Imre-féle nyílt levélből kifolyóan megindult legfőbb honvéd-törvényszéki tárgyalás aktáit, amelyek mind ott feküdtek előtte egy csomagban. Elmondotta Konsten, hogy Hohenburger tábornok, a honvéd-főtörvényszék elnöke, aki a vizsgálatot vezette, milyen szoros összeköttetésben dolgozik övele. Elmondotta Kérinek a Török János ellen folyó ügy részleteit, amelyeknek az aktái szintén ott feküdtek nála, és amelyekből egész fölolvasásokat tartott neki. Elmondotta, mennyire nyugtalanítja a német hadvezetőséget a Károly király és a királyné békére hajlandó viselkedése, mennyire nem helyesli a német hadvezetőség, hogy a király engem fogad — és bizony nem nagyon tiszteletre méltó kifejezésekkel nyilatkozott az uralkodóról.

Akkoriban ismét válságban volt a Wekerle-kormány, és az új kormány megalakításáról Konsten hosszú eszmecseréket folytatott állítólagos titkárommal. Elmondotta, hogy a német hadvezetőség igen szívesen látta volna gróf Bethlen Istvánt a magyar kormányelnöki székben; de ez magyar belpoiltikai okokból, sajnos, nem volt lehetséges.

Az ellenem kapott kémjelentéseit sorban felolvasta Kérinek, meggondolás nélkül elmondván mindig pontosan, ki szállította azokat és mennyiért. Így többek között elmondotta, hogy valami Szittya Emil nevű züllött író, aki a rendőrségnek politikai ügyekben nemegyszer besúgója volt már, „igen fontos" adatokat szállított neki. Elmondotta azt is, hogy milyen információt kapott rólam az én egyik „bizalmas" emberemtől, Orbók Attilától (a fehérterror alatti későbbi nemzetgyűlési képviselőtől). Elmondta, hogy ezt az Orbókot, akit én különben alig ismertem, azon a címen, hogy az én bizalmas embereim közé tartozik, a budapesti német főkonzulátus alkalmazta kémjének, és azután az őrnagy rendelkezésére bocsátotta ellenem folyó munkájában. A Konsten-ügy kipattanása után később az Újságíró Egyesület Orbók Attila ellen vizsgálatot indított, ahol Orbók beismerte, hogy a német kémszervezet alkalmazottja volt, de azzal védekezett, hogy csak ezen az áron mentették föl a háborús katonai szolgálat alól; behívása után azt az üzenetet kapta a német főkonzulátusról, hogyha elvállalja az ellenem való kémkedést, olyan beosztást szereznek neki, hogy nem kell kimennie a frontra. Orbók az Újságíró Egyesület vizsgálata után maga kilépett az Egyesületből.

Mutatott az őrnagy Kérinek több levelet is, részben olyanokat, amelyeket Konsten őrnagy külföldről kapott, ahol szintén tartott kémeket ellenem, részben olyanokat, amelyek nekem voltak címezve, de én sohasem kaptam meg azokat, hanem a postáról egyenesen Konsten úrhoz vándoroltak és ott is maradtak.

— A Károlyi levelezése a postáról először ide jön — mondta az őrnagy —, és csak innen megy el Károlyihoz, ha egyáltalán elmegy.

Kérinek az volt a benyomása ezekről az elfogott levelekről, hogy több olyan is volt közöttük, amelyeket külföldön már azzal a szándékkal gyártottak, hogy engem, mindig egészen primitív és otromba módon kompromittáljanak. Az őrnagy ugyanis gavallérosan fizetett Budapesten és másutt is, és az ilyen pénzforrásokból élő csirkefogók között valósággal híre ment annak, milyen könnyen lehet tőle sok pénzt keresni. Lehetetlenségnek tartom, hogy Konsten mindazt az

ostobaságot elhitte volna, amit kémei révén ellenem összegereblyézett. Azt kell hinnem, hogy ő nem is törődött azzal, vajon ezek a dolgok igazak vagy csak hihetőek-e, az volt neki a fontos, hogy bármilyen eszközzel akármilyen kompromittáló adatokat szerezzen ellenem. A Konsten-ügy leleplezése után pédául, amikor már, úgy látszik a posta megriadt, és a levelezésemet mielőtt eljuttatta volna, már nem terjesztette Konsten úr jóváhagyása elé, kaptam egy levelet Svájcból, valami ismeretlen nevű, izgatott orosz forradalmárnőtől, akivel soha érintkezésben nem állottam, és aki valami gyűlésről számolt be nekem, amin állítólag én is részt vettem volna Svájcban. Holott ebben az időben Svájcban sem voltam, és erről a gyűlésről fogalmam sem volt. Mutatott továbbá egy levelet az őrnagy Kérinek, amelyből az derült ki, hogy valami „Neufchatel and Comp." nevű frankfurti bankcég nekem állandóan nagy összegeket küldött volna. Mondanom sem kell, hogy ilyen bankcéggel semmiféle összeköttetésben nem állottam, hogy nem is tudtam arról, hogy ilyen bankcég van, sőt amint később megállapítottuk, ilyen nevű frankfurti bank nincs is. Ez volt azonban az első forrása annak a képtelen mesének, hogy engem az antant-politika érdekében francia pénzzel megvásároltak.

Általában, amikor ellenem a fehérterror idején a hajsza megindult, akkor valamennyi ellenem szórt ostoba rágalmat már mint jó ismerőst üdvözölhettem, mert ezeket a szamárságokat mind Konsten őrnagy kémirodájában gyártották.

Amikor a barátságos őrnagytól már mindent megtudtunk, amit csak megtudhattunk, arra kellett gondolni, hogyan hozzuk nyilvánosságra a tudomásunkra jutott dolgokat. A háborús intézmények terrorja közepette ez igen nehéznek látszott. Beavattam tehát a dologba Urmánczy Nándor képviselőtársamat, a pártonkívüli ellenzék függetlenségi érzelmű tagját, aki azonban csak igen hosszú húzódozás után volt hajlandó a parlamentben szóvá tenni az ügyet, akkor is úgy, hogy a tudomásunkra jutott dolgok nagy részét elhallgatja vagy eltompítja. Úgy terveztük tehát, hogy azon a napon, amelyen Urmánczy elmondja az interpellációját — ez délelőtt történt volna —, ugyanabban az órában megjelenik *Az Est*ben Kéri Pál cikke, amelyben teljesen — még az Urmánczytól elhallgatott részletekkel is— közli az egész Konsten féle német intrikát. Ezt az utóbbit azonban megakadályozta *Az Est* bátor szerkesztőjének, Miklós Andornak húzódozása, aki annyira félt a német hadvezetőség bosszújától, any-

nyira tartott attól, hogy még az ügyetlen, csapdába került német katonai intrikusok is kárt okozhatnak neki, hogy ragaszkodott törlésekhez.

Urmánczy Nándor a képviselőház május 11-i ülésén mondotta el interpellációját, kérdőre vonván a kormányt, hogy engedheti meg egy idegen hatalom katonai közegének, hogy a politikába, méghozzá ilyen eszközökkel, beleavatkozzék. A interpelláció hallatlan konsternációt keltett, mindenki meg volt riadva, aki ebbe a piszkos ügybe bele volt keverve, pedig ezek között ott ültek néhányan miniszteri székben is. Rögtön megindult az eltussolás művelete, amely a háborús cenzúra és a többi háborús hatalom segítségével bizonyos mértékig sikerült is. A német kormány cáfolatot adott ki, amelyben Konstent megtagadta: nem is őrnagy, semmi köze nem volt sem a német hadvezetőséghez, sem a főkonzulátushoz és a többi. Konsten őrnagy különben annyira ment gyámoltalan rövidlátásával, hogy azzal az ürüggyel, hogy egy Károlyit leleplező nagy esemény fog történni a képviselőházban, el hagyta magát csalni a karzatra, és ott maga hallgatta végig saját kivégzését, — az igaz, hogy azután ijedtében kalap nélkül szaladt el a parlamentből. Aztán rögtön elcsapták.

Akkor a cenzúra teljes erejével működésbe lépett, és így nem válaszolhattam a cáfolatokra. Nem mondhattam el — amint ezt mi előre megállapítottuk, éppen azért, mert el voltunk készülve a letagadásra —, hogy a német főkonzulátus a legszorosabb összeköttetésben volt Konsten Nagy János utcai lakásával, hogy Konstennek szobája volt a német főkonzulátuson, ahol nem tartózkodott ugyan állandóan, de időnként ott feleket fogadott, hogy a német főkonzulátuson a vele összeköttetésben álló hivatalok titkos telefonjelzése között ott lógott a falon a „Nobud" jelzésű telefonszám is, és hogy Konsten egész hivatalos levelezése a konzulátuson ment keresztül. Megállapítottuk azt is, hogy Konsten lakását a Nagy János utcában Gonda Henrik, a kormány sajtóirodájának főnöke és Wekerle bizalmas embere engedte át az őrnagynak, ami, ha máshonnan nem tudnók, azt sejttette, hogy Konsten őrnagynak a magyar kormánnyal szoros kapcsolata van. De hiszen ebből az őrnagy maga sem csinált titkot.

Mindezt egy mentelmi bejelentésben hoztuk a nyilvánosság és a kormány tudomására, amelyet Juhász Nagy Sándor mondott el a képviselőház május 13-i ülésén. A háborús cenzúra miatt azonban az üggyel nyilvánosság előtt többé foglalkozni nem lehetett. Különben is ebben az időben kezdődtek a németek végzetes kudarcai, és így

az érdeklődés is elterelődött erről az aljas kémkedési ügyről, amely engem csaknem Caillaux sorsára juttatott.

A Konsten-ügy bepillantást enged a német nagyvezérkar politikai üzemébe. Mindenekelőtt kiderül belőle, hogy a nagyvezérkarnak saját diplomáciája volt, amely a hivatalos német diplomácia feje fölött dolgozott. Dolgozott pedig ügyetlenül, a viszonyok és az emberek tökéletes félreismerésével, olyan emberekkel, akik még piszkos mesterségüket sem értették, könnyelmű, ügyetlen és kétes egzisztenciák voltak.

Ez a Konsten például, aki olyan nagy ember volt Budapesten, akinek miniszterek, tábornokok, bankigazgatók keresték a kegyeit, civilben kis rendőrtiszt volt. A német kormány aztán kinevezte a háború alatt úgynevezett civil-majorrá. Ez a beosztás, amely a hadvezetőséghez való beosztást jelezte, egyenruha viselésére jogosított, amelyen csak kis rangjelzési különbség mutatta, hogy viselője nem rendes német katonatiszt. A kém-őrnagy előbb Törökországban dolgozott, azután a budapesti német hadvezetőségi körzet hírszerzőtisztjévé nevezték ki. A hírszerzőtiszt nemcsak a kémkedési és ellenkémkedési ügyek vezetője volt, hanem a politikai hatóságokkal is ő tartotta fönn az érintkezést. Ebből aztán furcsa és érdekes dolog keletkezett. Minthogy a háborúban igazában a katonák kormányoztak, éspedig mindenütt, ahol német katonaság is volt, nem az osztrák katonák, hanem a németek: valójában ez a német Nachrichten-Offizier kormányzott Budapesten. Hihetetlen, mennyire összefutottak az ő kezében a szálak.

XXVI. fejezet

GRÓF KÁROLYI IMRE ÉS HERCEG WINDISCHGRAETZ EGYÉB VÁDJAI

VÁZSONYI SZEREPE

Konsten őrnagy csúfos kudarca után egyszerre eltünt Budapestről, és vele összetört mindazoknak a beléje vetett reménysége, akik börtönbe akartak juttatni rágalmak és kémjelentések alapján. Sándor László, az akkori főkapitány, aki Vázsonyi környezetébe tartozott, maga erősítette meg, amit Konsten folyton mondott, hogy Vázsonyi éjszakákon keresztül folyt tanácskozásokon mániákus módon egyre az én letartóztatásomat követelte, úgyhogy mindenki azt hitte, hogy ez rögeszméjévé vált. A történtek után azonban éppen ugy elcsöndesedett, mint Károlyi Imre.

Konsten megbukott, és amikor a nyár folyamán Zsifkovics katonai ügyész a Török ügyben kihallgatott, mégpedig nem is úgy, mintha tanú, hanem gyanusított lennék, mert a kihallgatások kora reggeltől egy-két óra megszakítással késő estig tartottak, hogy fizikailag és a sok keresztkérdés alatt lelkileg is kifárasztva, valamit esetleg kiszedjenek belőlem, — ámulva vette az ügyész tudomásul, amit jegyzőkönyvbe mondtam, hogy gróf Andrássy Gyula révén az egész eljárásunkat tudomására hoztuk a királynak és az akkori külügyminiszternek, báró Burián Istvánnak, és még köszönetet is kaptunk érte. A közben kiderült Konsten-eset után az ügyésznek is inába szállt a bátorsága. A kihallgatásokat láthatóan úgy folytatta addig, mint aki nem hiszi, hogy nincs titkolnivalóm.

Most az ügyész a titkáromnak, aki a több napig tartó kihallgatás folyamán egyszer fölkereste, hogy közölje vele, hogy aznap reggel nem tudok eljönni, és megjegyezte, hogy ennek az egész eljárásnak a parlament előtt még folytatása lesz, mert hiszen ki kell deríteni, ki volt az, aki az egész eljárás alatt a jegyzőkönyvek másolatát Kontsen őrnagynak és Károlyi Imrének kiadta, — védekezve azt

felelte, hogy ő semmi szabálytalanságot nem követett el, ő csak fölöttes hatóságai utasításait követte, nekik küldötte be a kihallgatások jegyzőkönyvi másolatát, és hogy ő a maga személyében már régen meg van győződve arról, hogy én semmit nem követtem el. Ez az ügyész a kormányozható ügyészek fajtájából való, amelynek a forradalmak és az ellenforradalom érájával virradt föl Magyarországon. Miután főügyészeink legnagyobb része mindkét foradalmat kiszolgálta, siettek a legjobb tehetségük szerint az ellenforradalomnak is rendelkezésére állani. De akkor is kitűnően tudták szabályozni a hangjukat aszerint, hogy miképpen álltak a kenyéradó rezsim esélyei. A népbiztospör alatt mulatságos volt megfigyelni, hogy valahányszor az oroszok előnyomultak a lengyel harctéren, a kurzusügyészek leeresztették hangjukat, valahányszor az oroszok visszavonultak: fölemelték.

Károlyi Imre vádjai nem merültek ki Konsten őrnagy hihetetlen eredetű, komikumot keltő anyagával, sem pedig a Török-üggyel. Voltak más vádjai is. Én mindazt, amit Károlyi Imre a beadványában bizonyítani óhajtott, a közvélemény ítélete alá akarom bocsátani.

Hogy én már régen hazaáruló, az ellenséghez szító, forradalmat előkészítő, a királyt detronizáló terveket forralok magamban: ennek igazolására hivatkozott a Nemzeti Kaszinóban tett kijelentésemre, egy telefonbeszélgetésre és a többi. Még tanúkat is nevezett meg, akik ezt bizonyíthatják: herceg Odescalchi Gézát, Kállay Frigyest, gróf Pappenheim Szigfridet. Herceg Odescalchi (Tisza whip-je a Nemzeti Kaszinóban) ott, éppen úgy mint herceg Windischgraetz, nem a legmegtisztelőbb hírnévnek örvendett, mert mindenki ismerte az igazmondással való hadbanállását. Hogy ő valamit elferdítve terjeszt rólam, nem lepett meg. Csodálkoztam azonban, hogy gróf Pappenheim, aki sógorom, vagy Kállay Frigyes hazugságokat terjesztenek rólam. Kállay Frigyes egyik adjutánsa volt József főhercegnek, és így barátságot tartott fönn a József főherceg erdélyi vezérkarához tartozó Wild vezérkari századossal, Konsten őrnagynak és Károlyi Imrének hű barátjával. Ez a Wild, aki kémtiszt volt Erdélyben, olyan atrocitásokat követett el odalent a románokkal szemben, hogy a tiszttársai megkérték Kobek Kornél Károlyi-párti képviselőt (aki autóstiszt volt József főhercegnél), hogy interpellációjában tárja viselt dolgait a képviselőház elé. (Most Wild Horthy egyik kémirodájának vezetője.) Sógorommal, gróf Pappenheim

Szigfriddel állandóan érintkeztem és jó viszonyban voltam, és azt gondoltam, hogy Kállay Frigyesnek sem volt éppen oka ellenem támadni, neki, aki annyi ideig élvezte bőkezűségemet, és ez idő tájt is az akkori időben jelentékeny összeggel volt adósom.

Utánajárva a dolognak, kiderült, hogy egy elferdített pletykát adtak kézről kézre, és időközben az nőtt meg olyan szépen. Amivel Károlyi Imre vádolt, egy kaszinói beszélgetés volt, amelyet telefonon folytattam Pappenheim sógorommal, aki a kaszinóból fölhívott. Beszélgetésünk folyamán sógorom, aki bajor gróf, és mint ilyen német hazafi, elragadtatással beszélt arról, hogy milyen nagyszerűen dolgoztak azok a német zeppelinek, amelyek az angol partvidéket bombázták. Én azt feleltem, hogy csöppet sem vagyok ettől elragadtatva, nem látok hőstettet abban, hogy védtelen városokat, gyerekeket, asszonyokat bombáznak, sőt, haragomban, hozzátettem, hogy így ugyan béke nem lesz, inkább akkor, ha azokra a gyárakra vetnek bombákat, amelyekben ezek a gépek készülnek. Pappenheim fejcsóválva mesélte el, hogy „ej, ej, milyen konok ember ez a Mihály, semmi sem jó neki, amit a németek csinálnak". — Nőtt, nőtt a lavina és amire a telefonbeszélgetés híre az említett út, Kállay Frigyes révén (aki Pappenheimtől hallotta) Károlyi Imréig eljutott, már nagyszabású terv lett belőle: összejátszás az ellenséggel, forradalom, bombavetés a gyárainkra és a többi! A nagyszabású legenda addig tartotta magát, amíg ki nem hallgatták gróf Pappenheimet és — gondolom — Kállay Frigyest is. Akkor kiderült, hogy szappanbuborék, mindjárt szét is pukkadt.

Hogy készültem a köztársaságra, azt ez a történet bizonyította: családi körben, Andrássyékkal ebédeltem egy ízben a Nemzeti Kaszinó liba-szobájában. (Paczkának lóg ott egy libát ábrázoló képe, azért hívták így.) Valaki azt mondta tréfásan:

— Na, ha így meg tovább, egy év múlva Vázsonyi lesz a köztársasági elnök.

— Vázsonyi? — jegyeztem meg én. — Azt már nem, akkor már inkább én!

Tudom, hogy sokan rázni fogják a fejüket, de ha saját szememmel nem olvastam volna, én sem hinném, hogy ez a tréfás beszélgetés egyszer még annak a vádnak fog alapul szolgálni, hogy a király ellen török, és a köztársaság elnöke akarok lenni!

Károlyi Imre nyílt levelében volt egy kitétel, hogy én „hazug számmal" hirdetem ezt meg ezt. Bizonyítani kellett, és akarta is,

hogy ezt a sértő kifejezést jogosan használta, merthogy én hazug ember vagyok. És ezt azzal kívánta bizonyítani a beadványában Károlyi Imre, hogy én egy beszédemben arra hivatkoztam, hogy a 48-as eszméket az anyatejjel szívtam magamba, ami aztán már egészen közönséges hazugság, mert: először is az édesanyám nem táplált, másodszor az édesanyám a 48-as eszmékre nem is taníthatott, hiszen már háromesztendős koromban elvesztettem...

Kommentáljam én ezt az érvelést? Az az érzésem, hogy aki élt vele, ezekben a mondatokban önmagáról nagyon jó önjellemzést adott. De mégis kérem az olvasót, emlékezzék itt mindarra, amit a Károlyiaknak 1848-ban játszott szerepéről, amit két nagyanyámról és amit édesanyámról e könyv elején írtam. Szegény jó anyám nem táplált engem és a *Talpra magyar*ra sem taníthatott már meg. Ez való. És mégis: bátran bízom minden jóhiszemű olvasó lelkiismeretére a döntést, hogy a nem nagyon szabatos kép lényegében talál-e vagy sem?

Hazug voltomat igazolta a következő eset is, amelyet Károlyi Imre a beadványában ugyancsak bizonyíték gyanánt hozott föl. Séta közben, már a háború alatt, egy ízben megszólított egy német tiszt, kellemetlen, prepotens típus — és neveletlen modorban azt kérdezte tőlem, hol van a főposta? Erre én franciául azt feleltem neki, hogy végtelenül sajnálom, de nem tudok németül. A porosz tiszt teljesen paff volt. Én magam meséltem el a tréfás esetet, bizonyos tüzes poroszbarátok ártatlan bosszantására. Károlyi Imre is elmondja az esetet a beadványában, majd diadalmasan kiált föl: ez a legnagyobb hazugság, mert Károlyi Mihály igenis tud németül! Szegény nem tehetett róla, hogy a Konsten-vád és a Sonnino-vád csúfos megsemmisülése után csak ilyen jójzű morzsák maradtak az asztalán.

E pillanatban nem emlékszem már arra, hogy a cattarói matrózlázadás szításának komolyabb vádja szintén szerepelt-e már Konsten őrnagy nyomán Károlyi Imre beadványában, vagy erre csak célzás történt-e.

A tengerészek lázadását (ez először Pólában, 1918. február 1-én, röviddel azután Cattaróban tört ki) nemcsak elő nem készítettem, arról előzően nemcsak sejtelmem sem volt, de még utólag, amikor már elfojtották, sem bírtam tudomással mindaddig, amíg egy napon Andrássy Gyula révén nem hallottam róla. Andrássy el-

mondta, hogy amikor legutóbb kihallgatáson volt a királynál, Károly szemrehányóan mondta neki, apósomnak, hogy rossznéven veszi tőlem, és igazán nem tételezte volna föl rólam, hogy lázadásokat készítek elő, és ellene irányuló komoly dolgokba ártom magam. Sohasem hitte volna ezt felőlem, amíg meg nem tudta, hogy a cattarói tengerészlázadás egyik szítója voltam. Andrássy védelmébe vett, és azt mondta, hogy ismer annyira, hogy ezt kétségbe merje vonni. A király erre elmondta a cattarói lázadás történetét, és fölmutatta azt az eredeti — természetesen lefoglalt — sürgönyt, amelyet a lázadó matrózok, üdvözletüket küldve, hozzám és Friedrich Adlerhez is intéztek. Én ezt a sürgönyt sohasem kaptam meg. A királynak a matrózok e cselekedetét úgy állították be, mintha ez azt bizonyítaná, hogy én szerveztem meg a lázadásukat. A matrózok békét akartak, s nyilván ezért üdvözöltek engem, akit a béke barátjának tudtak és a szocialista Friedrich Adlert, aki az ausztriai származású matrózok előtt volt még népszerűbb, ugyanezen okokból. Nagyfokú rosszindulat kellett ahhoz, hogy ezért valaki ellen főbenjáró vádat emeljenek, a lázadás előkészítésének vádját! Memorandumban fordultam a királyhoz, aki elé ellenségeim a sürgönyt eljuttatták — én azt sohasem láttam — és a királytól a legsürgősebb vizsgálat megindítást kértem. Egyetlen matrózt sem közvetve, sem közvetlenül nem ismertem, létezésükről, terveikről halvány sejtelmem sem volt! Olyan egyszerű volt ennek a megállapítása és bebizonyítása, hogy az igazság kiderülésének semmi sem állt útjában. De érdemlegesen elintézni a memorandumomat és nekem elégtételt szolgáltatni éppen ezért nem is igyekeztek soha.

Károlyi Imre szelleme motoszkál abban az emlékiratban, amely a bolsevizmus bukása után herceg Windischgraetz Lajos könyve gyanánt jelent meg. Föleleveníti az összes Konsten- és Károlyi Imre-féle rágalmakat, egyszerűen nem véve tudomást arról, hogy forrásuk is, hazug voltuk is kiderült. De újabb vádakat is emel a herceg. Azt írja, hogy tud egy-két olyan memorandumomról, amelyeket a királyhoz intéztem, és amelyekben csak úgy csöpögtem az alattvalói hűségtől és lojalitástól, ugyanakkor, amikor a forradalmat készítettem elő.

Az igaz, hogy a királyhoz intéztem 1918-ban két memorandumot is, mindkettőt személyes ügyben. Az egyiket a fönt elmondott cattarói lázadással kapcsolatban. Az igazságnak és érzéseimnek is

teljesen megfelelt, ha abban a memorandumban hivatkoztam arra, hogy a királynak hű és lojális alattvalója vagyok. Udvaronci szavakat azonban sohasem használtam. Emlékszem, hogy amikor ügyvédemnek, Polonyi Dezsőnek megmutattam a memorandumot, ő a bátor hangot, amelyben a vádakat elutasítom magamtól, túl nyersnek találta, általában a királlyal szemben több udvariasságot ajánlott, és a memorandum végére oda is biggyesztetett velem egy-két sablonos frázist.

És még egy memorandumot intéztem a királyhoz, amellyel kapcsolatban Windischgraetz a könyvében csak annyit talál jónak megemlíteni, hogy én becsaptam a királyt, amikor biztosítottam őt hűséges voltomról. Elfelejti azonban megmondani, hogy mi volt azonkívül ebben a memorandumban. Majd én fölfrissítem a herceg memóriáját.

Wekerle, 1918 nyarának elején magához hívatta ügyvédemet, Polonyi Dezsőt. Elmondta neki, hogy kényes dologban kéri az ő baráti támogatását, mégpedig közérdekből. Arról van szó, hogy herceg Windischgraetz Lajos, a közélelmezési miniszter, a minap Bécsben, a Sacherben találkozott feleségemmel, és a feleségem a beszélgetés folyamán azt mondta neki, hogy ne nagyon bántsanak engem, mert ha megharagítanak, majd én produkálni fogom a királynak egy hozzám intézett eredeti levelét, és ebből még nagyobb baj lesz, mint a Sixtus-afférból! Természetesen a herceg sietve mesélte el ezt a királynak és Wekerlének is, hogy manőveremet megakadályozhassák. Wekerle ezek után arra kérte Polonyit, hogy ő vegyen rá engem arra, hogy álljak el e levél fölhasználásától, és adjam ki ezt a levelet. Polonyi eljött hozzám, és elmondta a föntieket. Csodálkoztam. Én soha életemben nem kaptam a királytól levelet, és így eszem ágában sem volt, nem is lehetett, ilyesmit mondani. De mert a feleségemre hivatkoztak, behívtam őt, hogy mondja el, mit beszélt voltaképp Windischgraetzcel a bécsi Sacherben. Kiderült, hogy egy szó sem volt igaz az egész történetből. A feleségem találkozott ugyan a Sacher-szálló halljában a herceggel és beszéltek is egymással, mégpedig feleségem több hölgyrokona jelenlétében, akik mind tanúi voltak a beszélgetésnek. A beszélgetés annyiból állt, hogy Windischgraetz köszöntötte a feleségemet, aki visszaköszönt neki, azután a herceg megkérdezte, hogy itt vagyok-e én is, és a feleségem azt felelte, hogy nem a hotelben ugyan, de Bécsben vagyok. Windischgraetz megint köszönt és elment. Többen

voltak jelen e beszélgetésnél, többen is hallották, még vitás sem lehetett, hogy csakugyan így folyt le. Polonyi Dezső tehát visszament a miniszterelnökhöz, hogy a megbízásáról beszámoljon és a miniszterelnök információit kiegészítse. Wekerle mindenre el volt készülve, csak erre nem.

— Mindig tudtam — mondta —, hogy ez a herceg mily hazug fráter, mily alattomos ember, ellenem is furakodik most a királynál, de *ezt* még nem hallottam...!

Polonyi ironikusan ezt felelte:

— Kegyelmes uram, a herceg a te tanítványod!

Még aznap estefelé a feleségemmel fölmentem a közélelmezési minisztériumba, hogy a herceget személyesen vonjam kérdőre. Mialatt én bent tisztázni próbáltam ezt a hitvány hazugságot, feleségem az előszobában várakozott. Windischgraetz, akiben annyi morális erő sincs, mint egy nyúlban, meghökkent, ötölthatolt, a csillagokat is letagadta az égről. Az öreg Wekerle kavarta a dolgot, dadogta, az csinálta az egész pletykát, ő olyan ártatlan az egészben, mint a ma született gyermek. Nem is ő mondta Wekerlének, hanem Wekerle mondta neki. Elismerte, hogy nem mondott neki a feleségem semmit, és azt állította, hogy ő sem mondott mást Wekerlének, csak azt, hogy találkozott Károlyi Mihálynéval. Erre behívtam a feleségemet. Windischgraetz kínos zavarban volt, rettentő módon szégyellte magát, hogy így torkonragadták. Én aztán megmondtam neki, hogy mivel Wekerle őt nevezte meg a hazugság forrása gyanánt, ő pedig kereken tagad, én itt nem lehetek bíró, hogy ki tudjam deríteni, mi történt igazában. Minthogy azonban engem is megrágalmaztak egy hazugsággal, és azt azonnal a király elé vitték, nekem kötelességem az ügy tisztázását sürgetni. Ezt tettem meg abban a második memorandumban, amelyet a királyhoz intéztem, és amelyben a legnagyobb őszintességgel elmondtam, amit Wekerle üzent Polonyi útján, és elmondtam Windischgraetz hebegő védekezését is. Azzal zártam be a szokatlan hangú memorandumomat, hogy ezek után a királyra bízom annak eldöntését, amire csak neki lehet módja, hogy a két felelős miniszter közül ki hazudott: Wekerle vagy Windischgraetz?

Mondanom sem kell, hogy erre a memorandumra sem érkezett soha válasz.

Hajszálra így járta meg Windischgraetz azokkal a későbbi hazugságaival is, amelyeket a „keresztény" kurzus idején hozott

föl ellenem. Csak valamivel tovább késett a cáfolat, mivelhogy nem voltam jelen.

Windischgraetz előbb a *Pester Lloyd* hasábjain, aztán az első nemzetgyűlésen azt állította, hogy én Franciaországtól pénzt, kaptam a háború alatt abból a célból, hogy Magyarországon defetista mozgalmat szervezzek. A pénzeket, meséli Windischgraetz, Ábrahám Dezső — a háborúban a Károlyi-párt tagja, később a Károlyi-kormányban államtitkár és az ellenforradalom alatt szegedi miniszterelnök — hozta Budapestre, és Holló Lajos lakásán osztoztunk meg rajta. Windischgraetz arra támaszkodott, hogy Pierre Renaudel és Marius Moutet francia szocialista képviselők és Georges Clemenceau francia miniszterelnök a francia kamarában abban az értelemben szólalnak föl, mintha én fölajánlottam volna szolgálataimat a francia kormánynak Magyarország forradalmasítására, és erre vonatkozó jelentéseket küldtem volna Franciaországba.

Erre a vakmerőségben páratlan nyilatkozatra az történt, hogy rövidesen nyilatkoztak rá mindazok a franciák, akiket Windischgraetz elég felelőtlen volt megemlíteni.

Pierre Renaudel „Une machination en Hongrie" című cikket írt, amelyet ő maga így foglal össze: „Windischgraetz hazudik és egyúttal tudatlanságának adja tanújelét." „Hazudik, mert olyan dolgokat állít, amelyek nyilvánvalóan hamisak." Eredetiben: „M. Windischgraetz tient donc à la foi un language ignorant et mensonger . . . Mensonger, puisqu'il invoque des faits qui sont pertinemment faux."

Ábrahám Dezső és Holló Gábor, Holló Lajos fia pört indítottak Windischgraetz ellen. De ő mind ez ideig kibújt a számadás alól.

Batthyány Tivadar, a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke magához Clemenceau-hoz fordult azzal a kéréssel, hogy nyilatkozzék azokról a szavakról, amelyeket Windischgraetz a szájába ad. Ezek voltak a legsúlyosabb vádak. Clemenceau 1921. augusztus 4-én sürgönyzött Batthyánynak. A lakonikus távirat így hangzik:

„Je n'ai prononcé aucune des paroles que m'attribue Prince Windischgraetz

Clemenceau"

(Egy szót sem mondtam mindabból, amit herceg Windischgraetz nekem tulajdonít.

Clemenceau.)

Amit Czerninnek üzent Clemenceau a Sixtus-ügyben: „Il a menti" (hazudik), az rövidebb volt, de nem hatásosabb.

De térjünk vissza a Konsten—Károlyi Imre-ügyre.

Ahogy a Konsten-ügyben bejelentett vizsgálatból nem lett semmi, úgy a Károlyi Imre-féle pörben sem tudtam a leleplezések után az eljárás befejezését és a tárgyalás megtartását keresztülvinni, hiába sürgettem ezt a magam és ügyvédem, Polonyi Dezső útján szóbelileg és számtalan beadványban. Ez az egy tény maga mindennél jobban bizonyít Károlyi Imre ellen, mert olyan elfogult ember ugyan nem akad Magyarországon, aki elhinné, hogy a katonai bírák és ügyészek hozzám húztak volna! A bolgár összeomlás ideje felé pedig Wekerle kijelentette, hogy nagyon szeretné „applanálni" — így mondta az öregúr — ezt a csúnya Károlyi Imre-féle históriát, és békés kiegyezést ajánlott. Sőt, többet mondott. Azt mondta, hogy neki mindig a legrosszabb véleménye volt Windischgraetzről, és különösen ebben az ügyben rosszhiszeműnek tartotta. (Andrássy számtalanszor mondotta, hogy Windischgraetzet megbízhatatlan, hazug fráternek tartja, amihez anyósom mindig fortissimo járult hozzá.) Wekerle, úgy látszik, nem akarta, hogy kiderüljön, ki mindenki állt Károlyi Imre mögött, aki, ha már így fölsült, talán nem hagyta volna, hogy egyedül rajta száradjon minden ódium. Én azonban elutasítottam minden egyezkedő kísérletet, és kijelentettem: vagy bizonyít Károlyi Imre és akkor tessék velem úgy bánni, ahogy hazaárulóval szokás, vagy nem tud bizonyítani, és akkor lakolnia kell vakmerő gonoszságáért! Az én nagylelkűségemnek köszönhette ő is, mint a vele és a neki dolgozó egész maffia, hogy amíg hatalmon voltam, nem engedtem meg, hogy velük szemben megtorlást gyakoroljanak.

A történtek után talán azoknak van igazuk, akik büntetni és sújtani akartak, mert a bűnösök a mi nagylelkűségünket csak gyöngeségnek tudták be, és az első alkalommal annál gonoszabbul és vakmerőbben léptek föl újból ellenünk. Egy dolog azonban mindenesetre tagadhatatlan. A reakciónak ellenem irányított vad hajszája még a háború alatt sem tudott volna idáig jutni, ha a demokratikus erők megbonthatatlanok. Vázsonyi nélkül Károlyi Imre még a háború alatt elvette volna büntetését! Vázsonyinak tudnia kellett az ügy

minden fordulatáról: igazságügyminiszter volt. Referáltatott magának mindenről. Itt is át kellett látnia a szitán, amint átlátott a Désy—Lukács-pörben. Hiúsága és gyűlölete azonban akkora volt, hogy segítő kezet nyújtott egy justizmord előkészítéséhez. Nem rajta múlt, hogy a sikerből kudarc lett. Ő megtett minden tőle telhetőt, hogy a vizes lepedő rámterüljön. Hiszem, hogy a Vidor-ügyben benne volt a keze, mert Vidor Vázsonyi bizalmasa volt és — noha közvetlen bizonyítékom nincsen rá, hogy ismerte volna a német kémőrnagyot — kizártnak tartom, hogy ne ismerte volna tűzetesen a Nobud munkáját. Így még nem akartak Magyarországon politikust tönkretenni! A Konsten-ügyben már a „keresztény" kurzus korszakának morálja veti előre árnyékát.

Azzal, hogy a pacifizmus ellen fordult, hogy az igazi demokratikus erők szövetségét elmarta magától, hogy így a választójog blokkját fölrobbantotta, és hogy az ellenem indított hajszához csatlakozott: ő, Vázsonyi ásta meg a sírját egy békés és demokratikus kialakulás lehetőségének. A köztünk való megértés és közös politikacsinálás lehetetlenné vált, amikor megdöbbenve fedeztem föl Vázsonyit ellenségeim és a reakció élén, és lehetetlenné az ő részéről, amikor mániákusan kezdte vallani, hogy minden rossznak, minden bajnak én vagyok az oka, hogy az én pusztulásom vagy bebörtönzésem nélkül nincs és nem lehet béke és nyugalom. A pesti demokrata párt vezére így ásta meg a sírját a magyar demokráciának. Ha ő a tehetségét nem állítja a reakció szolgálatába és nem adja oda magát vak eszközül, hogy néhány hétig a reakció urai, hatalom nélkül, a miniszterségnek csak címével, megtűrjék maguk között a választójog és a demokrácia ellen végzett szolgálatai jutalmául, és ha éjt-napot eggyé tevő intrikáival nem igyekszik egy frontba tömöríteni ellenem s békepolitikám ellen mindenkit, akit csak lehetett, talán-talán más fordulatot vehettek volna a dolgok Magyarországon.

Vázsonyi Vilmos 1917. január 20-án, Károly király megkoronázása után beszédet tartott a Demokratakörben, amely a cenzúra miatt a háború alatt nem jelenhetett meg, a háború utáni Vázsonyi pedig a reakció előtt szégyellte volna ezt a beszédét közöltetni. Gúnnyal és keserűséggel szól a háború és a képmutató és lelketlen háborús társadalom ellen:

— Nekem — mondotta akkor Vázsonyi Vilmos — tíz gimnazistának az élete, akit most küldenek a halálba, szentebb, mint az egész koronázás!

A demokrácia viszonyát pedig azokhoz, akik a demokrácia híveinek sorából hatalomra emelkedtek, így látta:

— ... A polgárság jutalma, hogy egyes vezetőit kitüntetik és a polgárság ezáltal megfosztódik ezektől a vezetőktől. Mert mindig, ha a polgár kitüntetést kap, körülbelül biztos, hogy a polgári erények, a polgári munka, a polgári önérzet számára az illető teljesen elveszett, gondolkodásban teljesen megváltozik, sajátszerű mixtum compositummá válik, teljesen félszeg emberré, akinél az ember Lessing meséjére gondol a lúdról meg a hattyúról, az arisztokratikus hattyúról és a plebejus lúdról, amely rövid nyakát addig nyújtogatta, hogy arisztokrata nyaka legyen, amíg nevetséges lúddá lett, anélkül, hogy hattyúvá vált volna ... Edelsteine sind Grabsteine der Tugend.

Hát ez valahogy így van, például Vázsonyi esetében. Aki valamikor úgy jelent meg a fórumon, mintha valahonnan az 1792-es „Café des Patriotes"-ból jött volna, amikor hosszú és kitartó nyaknyújtogatással elérte nem ugyan a néptribunságot, de a király miniszterségét, és mint kegyelmes úr tért meg a kávéház törzsasztalához, amelynek világa az ő kozmosza maradt, és amelynek tapsaira örökké éhes volt: arról kiderült, hogy az ő kávéháza sohasem volt más, mint az „Abbazia". És a nép megismerte és megutálta és az urak eldobták, mint a kifacsart citromot.

A SIXTUS-ÜGY ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
A HIVATALOS POLITIKA VAKSÁGA

A reakciót egymásután érték a súlyosnál súlyosabb csapások. 1918 nyarára sivár lett a belső és külső helyzet: a katonai helyzet éppolyan reménytelen, mint a diplomáciai. A piavei vereség fölrázta a közvéleményt, és egyidőben a németek nyugati kudarcaival, egyre hangosabb lett a békének követelése.

A helyzet azonban nehezebb volt, mint valaha. Foch és Clemenceau el voltak szánva arra, hogy most már a német imperializmus teljes legyőzéséig viszik a háborút, és a szerencsétlen Sixtus-affér óta a Monarchia külpolitikai helyzete is a lehető legrosszabbá vált. Czernin lemondott, és utódja a legnagyobb meglepetésre az a báró Burián István lett, akiről a király uralkodása elején azt mondotta, hogy: „Der ist doch zu dumm". Burián kinevezése azt jelentette, hogy a király föladta a mentés kísérletét. Czernin könnyelmű és megbízhatatlan szelleme helyett egy makacs és nehézkes szellem vonult be újra a Ballplatzra.

A Sixtus-affér az uralkodó presztizsének három irányban is ártott. Az antant a levelek letagadása és a nagyhangú kijelentés után, hogy majd a nyugati fronton levő ágyúi adják meg Clemenceau-nak a feleletet, teljesen azonosította most már őt a németekkel. Clemenceau azt mondta Czerninről: „Il a menti" — hazudott —, éppolyan lakonikusan, mint ahogy később Batthyánynak küldött sürgönyében Windischgraetzet intézte el. A németek előtt a legnagyobb mértékben kompromittálta magát, mert hiszen senki a világon nem hitte el, hogy tagadásában a legszemernyibb igazság van, mindenki tudta, nyiltan beszélte, hogy a király nem mond igazat, és az az igazság, amit Clemenceau állított, hogy igenis a király valóban Belgium és Elzász visszaadásáról beszélt a levélben. Sajnos, a királyban nem volt

meg az erkölcsi bátorság, hogy ezt a politikát következetesen végigvigye, és csak természetes, hogy így aztán két szék között a földre kellett pottyannia. Személyében teljesen lealázta őt az a csúnya és férfiatlan mód, ahogyan a nyilvánosság előtt letagadott mindent, sőt Czerninnek szavát merte adni, hogy a Clemenceau-tól közölt szöveg hamisítvány! A király Canossa-járása a németek szemében sem használt semmit, az antanthatalmakkal való kibékülésnek is útját vágta, és csak azzal a gyakorlati eredménnyel járt, hogy megmaradt kis önállóságunkat is kénytelen volt martalékul dobni a német katonáknak és a német császárnak, és ők ezt a fordulatot ügyesen kihasználták a megfélemlített Károly királlyal szemben.

A király, szegény, ezentúl mindent elkövetett, hogy a németek békében hagyják, és a német szövetség hatalmon levő hívei megbocsássanak neki azért, mert a németek hátán akart kimászni a háborúból. Az osztrák és a magyar arisztokráciában is a legkomolyabb mozgalom indult meg, hogy a királyt lemondásra bírják. Czernin is ezt akarta. A Nemzeti Kaszinóban az összegyűlt magyar mágnások a legnagyobb nyíltsággal beszéltek arról, hogy nem szabad tűrni, hogy ilyen királya legyen az országnak, mert ez a királyság tekintélyét teljesen aláássa. Minden sarokban konventikulumok voltak, és a jelszó az volt: lemondani vagy lemondatni. Hazug királynak, antant-királynak nevezték IV. Károlyt. Tisza embere, gróf Schönborn-Buchheim vezette nálunk az összeesküvést, akinek a koronázás körül is szerep jutott (ő öltöztette a királyt). Andrássy nem vett részt az összeesküvésben, minthogy az Tiszától indult ki és munkapárti dolog volt. Végül minden meghiúsult azon, hogy nem tudtak megegyezni a régens személyében. A koronatanácson, mert eddig jutott a dolog, a király úgy intézte a tanácskozást, hogy a királynét kellett volna régensnőnek kinevezni. Ő pedig még jobban húzott az antanthoz. A magyar urak egy része külön magyar régenst akart, és ebből a célból föl akarta eleveníteni a nádori méltóságot.

Soknak az fájt, hogy a németeket hagyta cserben a király, sokan azt szégyellték, hogy a királyuk hazudott, sőt hazugságát becsületszavának lekötésével és ennek nyilvánosságra engedésével tetézte, de a legtöbbnek az fájt, hogy a király valóban cserben akarta hagyni a németeket meg a háborút, és komolyan gondolt a békére! Az egész harc azonban olyan benyomást tett reám, mint egy pohár vízben kerekedett vihar. Nem is sokat törődtem vele. Ellenben a kormány nyilvános nyilatkozatait és fölvilágosításait nem tartottam elégnek,

és ezért a képviselőházban meginterpelláltam a miniszterelnököt. Szerettem volna hallani a németekhez annyira ragaszkodó kormány véleményét és a nyulat a bokorból kiugratni: hadd lássuk, hogy a Kaszinó hősei közül ki meri kinyitni a száját, és jobbra vagy balra hogy mer állást foglalni a kormány és többség.

Az én álláspontom az volt, hogy a sixtusi politika önmagában véve helyes volt, de ügyetlenül vitték keresztül. A legnagyobb hiba (a letagadáson fölül) az volt, hogy félúton megálltak.

Czernin magaviseletét sem tudom korrektnek tartani, sem mint külügyminiszterét, sem mint a királyi ház miniszteréét. Neki nem arra kellett volna törekednie, hogy a németek előtt a császárral bebizonyíttassa, hogy az egész dolog az ő háta mögött és tudomása nélkül történt, hanem, hogy a királyt és vele a Monarchiát, ha már a baj megesett, a kátyúból kirántsa. Nem az lett volna a föladata, hogy a királyt a németek bosszújával ijesztgesse. De a király személye ellen való legcsúnyább és leghűtlenebb tette az volt, hogy megengedte a nyilvános letagadást, sőt rávette a királyt arra, hogy adja neki becsületszavát. Ez csak formailag födi Czernint, mert hisz minden józan ember biztos lehetett abban, hogy Clemenceau idézete helyes volt. Czerninnek, aki ismerte a király akkori fölfogását, ezen a levélen igazán nem kellett volna túlságosan meglepődnie. Különben is, ha valaki elolvassa a levelet, az egészséges logika útján is rájön arra, hogy lehetetlenség, hogy a letagadott részek benne ne lettek volna a levélben, vagy hogy éppenséggel az lett volna a franciákhoz való közeledést kereső levélben, hogy — Elzászról nem mondunk le! Ilyen, eleve meddőségre kárhoztatott tárgyalásnak igazán nem lett volna semmi értelme. Czernin, akinek, ha nem osztotta volna a Sixtus-politika alapgondolatát, Sixtus meghívásába sem kellett volna beleegyeznie, önnönmaga kitűnő diplomatájának bizonyult akkor, amikor csakugyan sikerült tudomásul nem vennie bizonyos dolgokat, amelyekből később baj lehetett. Ha a Monarchia (és a dinasztia) diplomatája akart volna lenni, akkor is el kellett volna mennie egy Sixtus-levélnek, de azt Czerninnek kellett volna megírnia, hogy a császár baj esetén őt ejthesse el.

Az interpellációm nagyon kínosan érintette a kormányt és a többséget is, amely nem tudta: mi lesz az affér vége, és ezért nem is mert tüntetni vagy állást foglalni. Interpellációmban megállapítottam a franciák részéről közzétett és a mi részünkről közzétett szövegek között a különbséget, és egyenesen kérdést intéztem a kormányhoz:

volt-e csakugyan szó a király levelében Belgiumról és Elzászról? A miniszterelnök, aki nagy mester volt a letagadás terén, meglehetősen ötölt-hatolt, de azért ünnepélyesen tagadott. Interpellációmból azonban, amelyet erre éleztem ki, mindenki érezte a teljes képtelenségét annak, hogy épp a letagadott részek ne lettek volna benne a király levelében. Hisz ezek nélkül a részek nélkül semmi értelme sem lett volna, hogy egy üres vagy éppenséggel németbarát frázisokból álló levéllel keresse föl a császár sógora Poincaré elnököt.

A bomlás, amelyet a trón körül történt dolgok indítottak meg, alulról is folytatódott. Az osztrák hadvezetőség ellen érzett, eddig némileg elfojtott indulatok elemi erővel törtek föl a piavei katasztrófa után. Megértük, hogy a gyáva magyar képviselőházban nyiltan követelték a bűnösök szigorú megbüntetését. Fényes László, egy izgalomtól remegő beszédben hívta tetemre a felelősöket testvéreink vérző hullahegyei előtt. Az öreg Wekerle azt az, öntudatlan cinizmusában emlékezetes választ adta neki, hogy: „az olaszok még több embert vesztettek!" Vigaszul *ezt* a háború negyedik évének utolsó hónapjában. A kedélyek nem ezen a napon fordultak meg, de ezen a napon hatalmas erőt kapott a fordulat. A kormány ígért vizsgálatot és változást, mindent: persze, nem történt semmi. Conradot visszahívták Tirolból, a szükséges intézkedések megtételére. De a sok kapkodás után már sem ereje, sem tekintélye nem volt sem az uralkodónak, sem a kormánynak, sem a hadvezetőségnek.

Komoly bajok mutatkoztak magában a hadseregben. A szökések száma hihetetlenül felszökött és aki tehette, a szabadságáról nem tért vissza a csapatokhoz. Statáriummal próbáltak védekezni, és Lukachich, a pesti katonai parancsnok halálos ítéletei növelték a fölháborodást. E tábornok személye körül iszonyú gyűlölet gyűlt föl ezekben a napokban. A Horvátországba szökött katonák úgynevezett zöld káderekt alakítottak, amelyek erdőkben és falvakban sáncolták el magukat, és ki-kitörve raboltak, gyújtogattak, fosztogattak. Pécsről katonai lázadás híre jött, amelyet ugyan vérbe fojtottak, de előbb a lázadók a várost hatalmukban tartották volt.

Pesten a munkásság májusban általános sztrájkot rendezett, és júniusban újból sztrájkoltak, mert a Máv-gépgyár munkásaira Zsejunka őrnagy, a parancsnok, csendőrökkel lövetett. A munkásság nem felejtette el Wekerle január 20-i ígéretét, hogy a választójogi javaslat lényeges pontjain változás nem fog történni, és nem felejtette el azt sem, hogy Wekerle ezt az ígéretet megszegte. Gond,

zavar, elkeseredés mindenütt. Fronton és front mögött minden bomlik. Vass János győzelme Egerben, ahol a Károlyi-párt zászlajával egy érsek székhelyén buktatta meg a vallás- és közoktatásügyi minisztert, a hangulat országszerte való terjedésének volt a következménye.

A nyarat, amelyet Parádon töltöttem, a vihar előtti szélcsönd hangulata ülte meg. Egymást követték a hírek, amelyek mind azt jelentették, hogy a németek vereséget vereségre szenvednek a nyugati fronton. Június közepétől a németek szakadatlanul szenvedték egyik vereségüket a másik után, és hátrálásukban nem volt megállás. Lehetetlen volt nem látni, hogy rohanunk a katasztrófa felé. A második marne-i csatát már nem lehetett úgy eltitkolni, mint az elsőt. Próbálták, de nem sikerült.

Parádon meglátogatott Fényes László, majd Kéri Pál is. Sokat, órákhosszat beszéltünk a szomorú helyzetről, és mindkettőjüknek az volt a nézete, ami az enyém, hogy bármily áldozatok árán, de azonnal békét kellene kötni, hogy elkerüljünk sokkal nagyobb bajokat.

Egyelőre a közvélemény semmi jelét sem láthatta annak, hogy a Monarchia vezető körei észretértek. Szeptember 8-án írtam meg Parádról ceglédi választóimhoz nyílt levelemet. Ebben rámutattam arra, hogy ez már igazán a tizenkettedik óra, amikor még lehetséges valamit menteni. Képtelenségnek tartottam, hogy tovább is minden cél és értelem nélkül folytassuk a háborút a németek kedvéért és az emberek tömegei pusztuljanak tovább, amikor nyilvánvaló, hogy nyitott szemmel rohanunk vesztünkbe. Wilson pontjai alapján követeltem a béketárgyalások fölvétele érdekében a rögtöni lépéseket. A nyílt levél a magyar politikában nagy port vert föl, de, sajnos, sem a királyt, sem a kormányt, sem a parlament többségét nem ébresztette az utolsó percben öntudatra. Lehet, hogy már akkor is későn jött volna a fölébredés. Én magam sem realizáltam eléggé a német összeomlás nagyságát. Lehetségesnek tartottam, hogy a németek kiürítik Franciaországot és Belgiumot, és a Maas vonalon vagy a Rajna vonalon nagyszabású védekezésre megállanak.

Szeptember elején ceglédi választóimnak egy monstre-küldöttsége jött fel Budapestre, hogy üdvözöljön nyílt levelem alkalmából, és hogy biztosítson békepolitikámért a hálás nép támogatásáról. A városligeti vendéglőben bankett volt, és ez alkalommal tartott beszédemben egyenesen azt követeltem, hogy a kormány rög-

tön fogadja el Wilson 14 pontját, és a wilsoni 14 pont alapjára helyezkedve ajánljon az antantnak békét. Hock János erős beszédet tartott és ezt mondta: „Lehet, hogy láncra fognak verni, de győzelmünk annál nagyobb lesz!" Az én beszédemnek (amelyben minden eddiginél határozottabban elfogadtam a béke alapjául Wilson pontjait) hatása még nagyobb volt, mint nyílt levelemé. Jellemző azonban a magyar politikusok és a sajtó nagy részének rövidlátására, hogy ekkor még mindig nem látták be, hogy a Monarchia és Magyarország szempontjából az volna a legelőnyösebb, ha Wilson pontjai alapján lehetne békét kötni. A németbarát háborúspárti többség egyértelműen tiltakozott ezellen, sőt a Nemzeti Kaszinóban megtámadtak e kijelentéseimért, és sokan akadtak, akik a wilsoni alap elfogadását a magyar haza nyílt elárulásának bélyegezték. Cziráky József mondotta el nekem, hogy ki akartak zárni a kaszinóból. A kevésszámú ellenzéki lapot nem tekintve, a többi lap mind, az egész soviniszta sajtó kórusban üvöltött.

Úgy látszik, hogy a királyra nagyobb hatást gyakoroltak a németek katasztrofális vereségei, mint a kormánypárti sajtóra. 1918. szeptember 6-án, tehát még a bolgár front áttörése és a bolgár összeomlás előtt, tehát olyan időben, amikor a későbbi eseményekhez képest a helyzetünk tűrhető volt, Konstantinápolyba érkezett Dáni tábornok, hogy a király parancsára fölajánlja báró Szilassy Gyulának, ottani ügyvivőnknek, a külügyminiszteri tárcát. Burián elejtése és Szilassy meghívása annak a külpolitikai rendszerváltozásnak győzelme lett volna, amelyet 1917 elején még Czernin akart bevezetni. Szilassy békebarát, egyenesen pacifista diplomataként volt ismeretes, és ama kevesek közül való, akik a háborút ellenezték. E meggyőződésének megfelelően ellensége volt az osztrák és a magyar belpolitikai rendszereknek is, az oligarchia uralmának — és így az ő külügyminisztersége azt is jelentette volna, hogy a magyar belpolitikában vége a reakció fölülről való támogatásának, és megkezdődik az orientálódás a demokratikus, radikális, szocialista és nemzetiségi pártok felé. Szilassy kinevezését támogatta a királynál herceg Windischgraetz is, és maga Szilassy írja, hogy amikor Konstantinápolyból fölutazott, hogy a királynál (mint külügyminiszterjelölt) megjelenjék, Budapesten Windischgraetz fogadta, aki mindenbe be volt avatva. Vele tüzetesen megbeszélte kül- és belpolitikai terveit, amelyekkel Windischgraetz egyetértett, bár a magyar belpolitikában a herceg az úgynevezett történelmi osztá-

lyok haladóbb szellemű képviselőire is súlyt helyezett. Ha talán nem is volt olyan mértékben radikális, mint Szilassy, elvi ellentét egészen bizonyosan nem volt közöttük.

Hogy a herceg, aki különben (szocialista és demokrata szimpátiái miatt) szívesen nevezte magát „vörös hercegnek", ebben az időben valóban nem arra gondolt, hogy a háborúspárti és reakciós erők tömörítésével próbálkozzék érvényesülni, arra bizonyítékom is volt. Már a németek nagy nyugati veréségeinek kiderülése után egy ízben, Parádról Budapestre jövet, a vonaton találkoztam Nagy Ferenccel, aki Windischgraetz minisztériumában a herceg mellett mint államtitkár működött. Beszélgetés közben azt mondotta, hogy Windischgraetz belátja, hogy a reakció és a német szövetség politikája zsákutcába vitt bennünket, és belátja, hogy itt az ideje annak, hogy a bel- és külpolitikában megtörténjék a szükséges irányváltoztatás. A külpolitikában a herceg határozott békepolitikát és antantbarátságot akar, a belpolitikában pedig szociális, radikális és demokratikus irányt. Nagy Ferenc ennek előrebocsátása után tapogatózott nálam, hogy mivel a herceg ma már ennyire osztja az én nézeteimet, nem lehetne-e a közeledést közöttünk megteremteni? Nem bíztam a herceg komolyságában, és ezért a dolog érdemleges megvitatásába nem is mentem bele.

De Windischgraetz hamar meggyőződést változtatott és az uralkodó sem volt következetesebb. Szilassy csak szeptember 18-án jutott a király elé, és bár ekkor a katonai helyzet már lényegesen rosszabb volt, mint szeptember elején, mert a bolgár front áttörése már bekövetkezett (és a király tudott róla), a király nem nevezte ki külügyminiszterré. Hogy mi lehetett ennek az oka, arra rávilágít maga Szilassy a memoárjaiban, amikor megállapítja, hogy a magyar politika intézői milyen hevesen ellenezték a kül- és belpolitikai kurzusváltozást még ezekben a katasztrofális napokban is.

> Alle — írja Szilassy —, mit Tisza, Andrássy und Wekerle an der Spitze, sprachen heftig gegen die geringste territoriale Konzessionen. Ja, manche gingen so weit, den Monarchen daran zu erinnern, dass er bei der Krönung darauf den Eid geleistet habe, die Integrität der Länder der Stefanskrone niemals anzutasten. (Mindnyájan, élükön Tiszával, Andrássyval és Wekerlével, hevesen tiltakoztak a legkisebb területi engedmény ellen is. Sőt némelyek annyira mentek, hogy az uralko-

dót emlékeztették az esküjére, amely szerint Szent István koronájának integritását sohasem szabad megsértenie.) (308. old.)

És ugyanitt írja Szilassy, hogy a magyar miniszterek ebben annyira mentek, hogy neki „esztelennek" mondták azt a tervet, hogy esetleg Horvátország elszakadjon Szent István koronájától.

Ilyen helyzetben értek bennünket a szeptemberi és októberi napok. Én el voltam szánva mindenre. Elhatároztam, hogy félúton nem állok meg, fölrázom a magyar közvéleményt, és nem riadok vissza még akkor sem, ha békeagitációm miatt most már börtönbe juttatnak. Már a Konsten-ügy idején, a januári sztrájk kitörésében való állítólagos részem miatt, hajszálon múlt a letartóztatásom. Szurmay és Vázsonyi szorgalmazták. A minisztertanács előtti miniszteri értekezlet foglalkozott vele. Egy ízben Mezőssy Béla földmüvelésügyi miniszter értesített erről.

Nem bántam, tartóztassanak le, de én megpróbálom ütni a vasat, amíg meleg. Megvallom: bíztam abban, hogy a józan belátás végre mégiscsak fölülkerekedik még az intéző körökben is, főleg, ha a nép megmozdulása észre téríti őket.

Mindenekelőtt a nemzetiségeinkkel való megegyezésre és egyidejűen hatalmas békedemonstrációra gondoltam. Össze akartam hozni a magyar polgárságnak valamennyi békére vágyó rétegeit, a parasztságot és a munkásságot, és egy hallatlan méretű fölvonulással követelni a wilsoni békét, ha kell, a rögtöni különbékét. Soha kedvezőbb hangulat nem volt az országban polgárok, parasztok és munkások közt egy ilyen demonstrációra, mint akkor. Pártom teljesen egyetértett velem. A radikális párt szintén. Biztosra vettem, hogy a szociálisták is örömmel ragadják meg ez akcióra az alkalmat. Telefonáltam a pártvezetőségbe Kunfi Zsigmondnak, kérve, hogy keressen föl, és megmondtam neki, miről van szó. Kunfi helyett azonban, minthogy akadályozva volt, a pártvezetők közül Garami Ernő, a *Népszava* szerkesztője, látogatott meg, és neki adtam elő részletesen tervemet.

Garami általánosságban nem helytelenítette azt, csak annak a nézetének adott kifejezést, hogy a pesti kispolgárságot csak úgy tudnók megszervezni, ha Vázsonyit is bevonnók az előkészítésbe. Vázsonyi pedig, eltekintve velem való rossz viszonyától, csak olyan tüntetésre kapható, amely a választójog jegyében és nem a béke követelésével lép föl.

Garami a békéért való demonstrációt nem tartotta időszerűnek. De különben is, mondta, nekünk nem elég, ha a munkásságot megkapjuk, nekünk a polgárság is kell, az pedig Vázsonyi nélkül nem jön. A szocialista tömegeket sem fogjuk mozgósítani a békéért. Nem tudtam és ma sem tudom megérteni, mi fűzte Garamit olyan szorosan ahhoz a Vázsonyihoz, aki a választójogi blokkot fölrobbantotta, aki a választójogot elszabotálta, aki a választójog legexponáltabb harcosa ellen ádáz harcot indított? Csak azt láttam, hogy Garami a béke ügyét valahogy a választójog mögé szeretné szorítani, és mindenáron szerepet szeretne juttatni Vázsonyinak. A választójoggal azonban elkéstünk már. Másfél évvel, egy évvel ezelőtt eszköz volt a békére, most maga a béke kellett rögtön, közvetlenül. S ami Vázsonyit illeti: Garami talán azt gondolta, hogy elveszi a kedvemet az egész tervtől, ha ahhoz a föltételhez köti a megvalósítást, hogy egy dobogón kell megjelennem Vázsonyival. Azonban én a nagy ügy érdekében akár Vázsonyival is kibékültem volna, ha ezt a szocialisták olyan fontosnak tartották, de akkor viszont ragaszkodnom kellett ahhoz, hogy ma már nem a választójog, hanem a béke a fontos, és hogy a béke követelésének kell a tüntető program első és leghatározottabb pontjának lennie. Békenapot kell rendeznünk és békeakaratunkat rá kell kényszerítenünk a királyra és a kormányra. Az ellen viszont nekem nem lett volna kifogásom, hogy a békegyűlésen Vázsonyi vagy bárki más követelhesse az általános választójogot. Garami azonban nem tudta ezt az álláspontot magáévá tenni és a tárgyalásunk azzal végződött, hogy most nem állhat rendelkezésemre! A szociáldemokrata párt ezzel az állásfoglalásával a felelősséget magára vette, mert idejekorán, amikor még nem volt minden elveszve, nem sietett teljes erejével nyomást gyakorolni a béke kierőszakolása érdekében.

Az októberi forradalom közben és után alkalmam volt jobban megismerni Garami Ernőt, aki kormányomnak kereskedelmi minisztere volt. Mérsékletét és óvatosságát ekkor is megőrizte, de tanúságot tett arról is, hogy emögött mennyi higgadtság, megfontoltság és belátás rejtőzik. Mint szakminiszter, bár azelőtt a kereskedelem ügyei nemigen foglalkoztatták, a polgárság és a munkásság egyhangú véleménye szerint, egyike volt a legkitűnőbbeknek. De mint munkásvezér annyira túlozta mérsékletét, annyira nem akart kockáztatni semmit a politikában, hogy emiatt nehéz helyzetekben, főleg a háború végével, a munkások részéről sok elkeseredett

támadás, vád, sőt sok-sok gyanúsítás is érte. Ha ez az óvatossága, Vázsonyihoz való ragaszkodása azzal az eredménnyel járt volna. hogy nem mindig ő enged a politikájából, hanem Vázsonyit meg tudja állítani a reakció felé való egyre erősebb közeledésében, akkor legalább igazolva lett volna ez a politikája a munkásság előtt. Így azonban, a munkásság számára való ellenszolgáltatások nélkül, a reakciós háborús politika mellett lekötve tartani a szocialista erőket olyan hosszú ideig, ennek a politikának részint csöndes támogatására, részint tűrésére: olyan hiba volt, amely a régi pártvezetőséggel szemben támadt bizalmatlansággal később súlyosan bosszulta meg magát.

Az egész vonalon az én politikámmal szemben ezt a meg nem értést tapasztaltam még az utolsó hetekben is mindazoknál, akiknek kezében tényleges hatalom volt. Én gyors, és ha kell, azonnali különbékét követeltem azon az alapon, hogy fogadjuk el a béketárgyalás alapjául Wilson 14 pontját. A *Pester Lloyd*tól a *Pesti Hírlap*ig lehazaárulóztak ezért, és ellenezte ezt Tiszától Andrássyig minden pártvezérünk. Szeptember 14-én Burián békedemarsot tett az összes hadviselő államoknál, de ebből hiányzott a lényeg, Wilson 14 pontja elfogadásának a bejelentése. Igazi Burián-jegyzék volt, üres és erélytelen, előre halálra ítélt. Három vagy négy nap múlva meg is jött rá Amerika részéről a válasz. Az USA, mondotta Lansing államtitkár, úgy találja, hogy csak egy felelet van az osztrák-magyar kormány jegyzékére:

> Az Egyesült Államok kormánya — írta Lansing államtitkár — azon a véleményen van, hogy az egyetlen válasz, amelyet az osztrák-magyar külügyi kormány kezdeményezésére adhat, csak az lehet, hogy az amerikai kormány már több alkalommal a legteljesebb őszinteséggel tudatta azokat a föltételeket, amelyeknek alapján az Egyesült Államok békekötésre gondolhatnak, és nem akarja és nem tartja lehetségesnek, hogy megfontolóra vegyen egy konferenciára szóló javaslatot olyan tárgy fölött, amelynek tekintetében állásfoglalását és szándékát már tisztán és szabatosan körvonalazta.

Harminc perc alatt adta meg Lansing államtitkár ezt a lesújtó feleletet!

Amikor két hét előtt ceglédi választóimhoz intézett nyílt leve-

lemben, majd a ceglédi küldöttség előtt tartott beszédemben rámutattam arra, hogy egyetlen út vezet a békéhez és ez a wilsoni 14 pont elfogadása, nem hallgattak rám, és drága heteket pocsékoltak el. Most, íme, leszögeztetett, hogy nincs más út!

Megmondottam azt is, hogy a népek önrendelkező jogának alkalmazása csak addig veszedelmes az országra, amíg a szűkkeblű magyar uralkodó osztály a nemzetiségek elnyomását folytatni fogja, és nem engedi érvényesülni azt a politikát, amely a nemzetiségek igazi egyenjogúságára van fölépítve. A nemzetiségekkel tehát keresni kell a megegyezést, mert a dualizmus és ennek folytán Magyarországon a régi nemzetiségi elnyomás sem tartható fönn ezentúl.

Jellemző a király kapkodására, hogy Szilassyt elejtette, és az új nemzetiségi politikát azzal vezette be, hogy ugyanakkor, amikor már békéért könyörög, Tiszát küldte le a délszlávok közé katonai képviselőjének, hogy tájékozódjék kívánságaikról és a szükséges átalakulást beszélje meg velük. E misszió jellegére nézve tudni kell, hogy analóg megbízással Bardolff altábornagyot Böhm-Ermolli vezérkari főnökét akarták küldeni Csehországba. Tisza kiküldetése megfoghatatlan. Az az uralkodó, aki 12 nappal később ki fogja adni az Ausztriát nemzeti államokra bontó manifesztumot, október 5-én olyan lépést tett, amelynek súlyosan kellett izgatnia a délszlávokat. Nem Tisza viselkedése, amelyet előre látni nem lehetett — Tisza személye volt a délszlávok szemében a vörös posztó. Ezt tudni kellett. Azt mondják, hogy gouverner c'est prévoir: Tisza küldetése minden előrelátásnak hiányáról tanúskodott. Már nem kormányozták a Monarchiát.

Szeptember 20-án érkezett meg Tisza István Zágrábból Szarajevóba mint a császár és király megbízottja. Minden pártárnyalattal beszélni akart, hogy teljesen tájékozva legyen. Detektívekkel hívatta össze a politikusokat. Dr. Jojkics orvos meg is mondta Tiszának:

— A kegyelmes úr detektívvel hívatott meg, ugyanazzal, aki egy év előtt börtönbe kísérhetett volna!

Tisza nemsokára meggyőződhetett arról, hogy a délszláv pártok és politikusok óriási többsége ekkor már nyíltan állást foglalt a délszláv állam mellett. Csak abban volt közöttük különbség, hogy nem mindegyik merte nyíltan kifejezni a Monarchiától való teljes elszakadás vágyát. Az összes horvát és szerb pártok, a Stadler-párt kivételével, memorandumot adtak át Tiszának, amely kereken állást

foglal a délszláv állam mellett. Tisza ezredesi tábori uniformisban, kezében lovaglóostorral fogadta a szerb és horvát pártok küldöttségét. Szólnia sem kellett: annyira beszédes volt a föllépése. Még üléssel sem kínálta meg a megjelent urakat! Lovaglóostorával hadonászva, katonásan pattogva leckéztette a nép képviselőit. Éles szavakkal utasította vissza a memorandumot, és kijelentette a küldöttségnek, hogy a dualizmus fönntartása létkérdés a Monarchiára nézve, tehát még csak tárgyalni sem lehet a memorandum kívánságairól. Hülyeségnek (blödes Zeug) nevezte az egész memorandumot, és ennek kapcsán, megemlékezve az osztrák parlamentről, amelynek a jelenlevők közül többen tagjai voltak, azt mondta, hogy ha a képviselők Magyarországon volnának, kirúgnák őket a parlamenből. Végül, öklével verve az asztalt, ezt kiáltotta:

— Lehet, hogy tönkremegyünk, de mielőtt tönkremegyünk, lesz annyi erőnk, hogy szétzúzzunk (zermalmen) benneteket.

Hárman használták ezt a szót nálunk az utolsó esztendőben: Vázsonyi a pacifisták ellen, Szterényi a munkások ellen és most Tisza mondta a délszlávoknak. Egyiküknek sem hozott szerencsét. Amikor Tisza a „zermalmen" szót kimondta, Fra Galics Ljubomir Ferenc-rendi szerzetes halkan azt mondta az uraknak:

— Aidemo! (Menjünk.)

Erre szó nélkül fölkerekedtek és eltávoztak. Tisza még beszélt. Dimovics Danilo, aki utolsónak távozott, még hallotta, amint Tisza utánuk kiált:

— Ez a legokosabb, amit tehettek.

E percben a Monarchia délszlávjainak elszakadása meg volt pecsételve.

Évekkel utóbb beszéltem Szarajevóban egy tiszteletre méltó öreg mohamedánnal, Dzsemaleddina Effendi Causeviccsel, a reisz-ul-ülemával, aki nemcsak látta Tiszát e végzetes politikai akciójánál, hanem azelőtt bizalmasan beszélt is vele. A reisz-ul-ülema régebbről ismerte Tiszát és rokonszenvezett vele. Őszintén megmondta neki, mi a hangulat, mire számíthat. Tiszát végtelenül leverte az, amit az ősz töröktől hallott, és nem kétséges, hogy hitt is neki. Hogy mi vitte rá föllépésére, noha óvták, figyelmeztették? Talán már látta, hogy ott minden elveszett. S még egyszer, utoljára, rá akart ütni az asztalra.

Korosec képviselő a Reichsrat ülésén még egy nyilatkozatát is-

mertette Tiszának, amelyet Tisza szeptember 21-én, tehát olyan időben tett a délszláv képviselők előtt, amikor már a déli fronton történtekről sok mindennek ismeretesnek kellett lennie a beavatott Tisza előtt. „Szerbia — mondotta Tisza 1918. szeptember 21-én Szarajevóban — ez után a háború után oly kicsike lesz, hogy Bulgária mindennap megeheti reggelire!"

Sarkotic vezérezredes ezután diner-t adott Tisza tiszteletére, és ekkor Tisza beszédet mondott, amelyben óva intette a délszláv politikusokat olyan illúzióktól, mint aminő a délszláv eszme, mert az sohasem valósul meg, ellenben veszedelmet és pusztulást hozhat az ő számukra. A Monarchia pedig, mondta, él és élni fog! Ezen a diner-n a politikusok már nem voltak ott, csak a hivatalnokok.

Van-e valaki, aki ma be ne látná, mennyit ártott ez a hetyke, huszáros hang és huszáros gondolkodás éppen Magyarországnak? A délszláv eszme megvalósulásának ugyan többé semmi sem állhatott útjában, de a délszlávok még az utolsó percben is azt az impressziót nyerték, hogy a magyar urak azok, akik fönn akarják mindenáron tartani az elkorhadt régi világot, és hogy a magyarok azok, akik az ő pusztulásukat szeretnék.

A közelmúlt magyar történetében Tisza föllépésének analógiája az az 1905-ös audiencia, amelyen Ferenc József bánt el kurtánfurcsán a koalíció vezéreivel. Windischgraetz marsall is azt mondta 1849 januárjában Deáknak és társainak: „Mit Rebellen unterhandle ich nicht!" Szarajevóban a Deák-párt vezére öltötte fel a windischgraetzi pózt. Ellenségeink örömmámorban úsztak Tisza szarajevói szereplése miatt.

— Mind mulattunk azon — mondta Kramarz ezekben a napokban —, hogy Tisza éppen most ment le a délszláv kérdést elrendezni... Jókor! — és örömében átölelt egy magyar újságírót.

Tisza szarajevói viselt dolgainak méltó párja volt Wekerlének a délszláv kérdésről a *Magyar Hírlap*ban szeptember 24-én megjelent nyilatkozata, hogy ő, a magyar miniszterelnök, mesterséges egységhez (sem vallási, sem etnográfiai, sem tradicionális egységhez) nem járulhat hozzá. Ő a bosnyák annexiókor elismert magyar történelmi jogok alapján áll. És ezt az álláspontját osztotta Andrássy is, Apponyi is, és az egész magyar soviniszta többség. — Az osztrák politikusokban több józanság volt, és legalább nem tették nevetségessé magukat azzal, hogy ezt az úgynevezett magyar megoldást az utolsó órában megcsinálják. De az egyedül lehetséges megoldást

élesen utasították el és az egész kérdést elintézték egy hivatalos kommünikével, hogy a bosnyák-horvát kérdés nem aktuális és hogy döntés nincsen! Huszonnégy vagy harminchat órára rá tette közzé a hadvezetőség azt a hivatalos híradást, amely bejelenti a bolgár front összeomlását . . .

XXVIII. fejezet

A DUBRINI VADÁSZAT

Noha egyre erősödtek a politikai ellentétek köztem és mindazok között, akik akár 48-as, akár 67-es köntösben a régi feudális, ultrasovén rendszert a maga érintetlenségében fönn akarták tartani, — az Andrássy Gyulával való baráti jó viszonyunkat a politikai ellentét sohasem érintette. Gyakran nehéz volt az ő számára is, az én számomra is az éles politikai ellentétek és harcok mellett fönntartani ezt a harmonikus jó viszonyt, mégis sikerült, mert mind Andrássy Gyula, mind én mindent elkövettünk, hogy a köztünk tátongó politikai ellentét személyes szakításhoz ne vezessen.

Andrássy szeptember 20-án, ceglédi választóim küldöttségének fogadása után, őszi szarvasbőgésre erdélyi birtokára hívott meg a feleségemmel együtt. Az őszi nagy politikai kampány előtt szükségét éreztem annak, hogy vele még egyszer beszéljek, és azért a meghívásnak örömmel tettem eleget. Dubrinba utaztunk. A vadászat idején a Secatura-hegyen laktunk. Ott voltak Andrássy, a felesége, lányai és vejei. A vadászkunyhón, ahol feleségemet és engemet várt az éjjeli szállás, tábla köszöntött ezzel a fölírással: „Éljenek a bolsevikiek!" (Így akarván mindkettőnk radikalizmusát tréfásan kigúnyolni.)

Ez a dubrini vadászterület, noha voltaképpen nem is olyan messze fekszik Kolozsvártól, meglehetősen el van zárva a világtól. Az 1800 méter magas havasra kurír hozta utánunk az újságokat.

Andrássy keserű szemrehányásokkal illetett ceglédi nyílt levelem és beszédem miatt; még most sem találtam nála semmi megértést a wilsoni pontok alapján való békekövetéssel szemben. Optimizmusa, amely egész politikáját sugallta és mindig azt hitette el vele, aminek megtörténtét szerette volna, ekkor sem hagyta cserben. Állította,

hogy a németek visszavonulása csak stratégiai, és minden áldott nap várta, hogy végre valahol majd csak megáll a visszavonulás. De azt is mondotta, hogyha bekövetkeznék az, amit én állítottam, hogy megvernek bennünket, és ennek folytán esetleg sor kerül arra, hogy a wilsoni elvek alapján átszerveződjék a világ, akkor ő többé nem akar politikával foglalkozni és inkább visszavonul a magánéletbe. Egész lényével ellenkezett a pacifizmus. Arról pedig, hogy a németek nélkül — vagy éppen ellenükre — különbékét kössünk és így próbáljunk a rettenetes helyzetből menekülni, hallani sem akart. Sokszor mondta a háború alatt: „Inkább meghalni becsülettel, mint megélni becsület nélkül." (S ez az ember négy héttel rá maga döfte a tőrt a német szövetségbe!)

Jó egy hétig vadásztunk csöndesen. Szeptember 29-én egy hír csapott le közénk, Tassler erdőmester közvetítette föl hozzánk Kolozsvárról. Ez volt az első hírünk arról, hogy délen az antant a bolgár frontot áttörte! Vándoroltunk a Secaturáról a tulajdonképpeni Dubrinra, és így egypár napig kimaradtak az újságok. Nemsokára aztán arról kaptunk jelentést, hogy a bolgárok letették a fegyvert, és hogy különbékét kértek az antanttól. Ez a hír Andrássyt borzasztóan lesújtotta. Gondterhesen, láthatóan megviselten vonult félre. Sokáig nem beszéltünk egymással, és csak estefelé, séta közben kerültek szóba köztünk az új események. Akkor azt mondta — és egész lénye tele volt valami komor fájdalommal —, hogy most már ő is hiszi, hogy ebben a háborúban a győzelem minden lehetőségének bealkonyodott, és hogy most már ő maga is csak egyetlen kötelességet lát: mindenáron, azonnal, percet sem vesztegetve békét kötni! De, tette hozzá, ebben a békekötésben már nem neki és a barátainak, akik hittek a győzelemben és a politikájukat erre a hitre alapították, hanem nekünk, az úgynevezett antantbarát és békebarát politikusoknak kell szerepünknek lennie. A maga részéről még mindent el fog követni, hogy minél jobb békét kapjunk, a békekötés után azonban teljesen visszavonul a politikától. Az a tudat, hogy végre Andrássy is belátja, hogy egyetlen lehetőség a menekvésre az azonnal való békekötés és hogy ebben ő maga támogatni fog bennünket: a nagy bajban is nagy megnyugvás volt számomra, mert hiszen a konzervatív Magyarországnak és a kormánypártnak Andrássy volt ekkor igazi vezére. Tisza kormányzó politikusként hosszú időre szóba sem jöhetett anélkül, hogy nyomában forradalom és teljes kaosz ne támadt volna.

E nap estéjén megérkezett Ugron Gábor képviselőtársunk, a volt belügyminiszter. Hosszú lovaglás után (másképp ide följutni nem lehetett) teljesen kifáradtan mondotta el jövetele célját. Csak azért jött, hogy pontosan tájékoztassa Andrássyt a történtekről, és kérte őt mint pártvezérét, hogy haladéktalanul utazzék Budapestre, mert nagy szükség lehet most rá és minden magyar hazafira.

Andrássynak azonban semmi kedve sem volt a hirtelen utazásra. A bolgár összeomlás híre sokkszerűen hatott rá. Egy egész világ, az ő világa omlott össze. Nem a vadászszenvedély tartotta vissza a havason. Ő sokkalta szenvedélyesebb politikus volt, mint amilyen vadász. Csakhogy egy pillanatig, helyesen, úgy érezte, hogy a magyar politika e napon megszűnt az ő vadászterülete lenni.

Csak Ugron és én indultunk tehát útnak másnap kora hajnalban lóháton, majd Járaviczéről autón Kolozsvárig és onnan az első gyorsvonattal Budapestre. Sok defektus után délután 3—4 óra tájban érkeztünk Kolozsvárra. Ugron a helyzetet minden optimizmus nélkül ítélte meg, és neki is az volt a nézete: gyorsan békét kötni és, ha a németek nem hajlandók velünk jönni, különbékét. Amilyen világos volt ez és amilyen világosan megértettük egymást e döntő ponton mi ketten, éppen olyan hihetetlen vaksággal beszéltek már az emberek Kolozsvárott a Balkán-front összeomlásáról és annak következményeiről.

Amikor Kolozsvárt megtudták, hogy ott vagyunk, a New York-szálló előtt néhány erdélyi úr jött össze, hogy megbeszéljék velünk a helyzetet. Ott volt többek között gróf Bethlen István, aki a bukaresti béke alkalmával a legtöbbet akart annektálni Romániából, Apáthy István, az erdélyi függetlenségi párti magyarság vezére, egy csomó Teleki, Béldy, Barcsay, és még egypár erdélyi mágnás. Ezeknek az arisztokratáknak még ekkor is csak egy gondjuk volt, az, hogy azokat az annektált román területeket, amelyeket — így mondották! — ők verekedtek ki Magyarország számára a bukaresti békével, hogyan lehetne megtartani! Hiába magyaráztam nekik, hogy ma már messze vagyunk attól, hogy hódított országrészeket megtarthassunk, inkább arra legyen gondunk, hogy a románok vissza ne adják a kölcsönt, és vigyázzunk arra, hogy Erdélyt megtarthassuk! Hiába magyaráztam, hogy ezt a célt csak úgy lehet elérni, ha nemcsak önként lemondunk a bukaresti béke fönntartásáról, hanem messzemenő engedményeket teszünk most mindjárt az Erdélyben élő románoknak, és így a szeparációs kedvet mérsékeljük vagy el-

nyomjuk: az urak erről éppolyan kevéssé akartak tudni, mint arról, hogy visszaadjuk Romániának román lakosságú területeit, amelyeket tőle a bukaresti béke elvett. Ők el voltak keseredve, hogy akad magyar ember, félhazaáruló, aki így beszél. Ezek az erdélyi mágnások, éppen úgy, mint az erdélyi magyarok nagy része, valahogy kikapcsolódtak a rendes életből.

Még az esti vonattal hárman — gróf Bethlen István, Ugron Gábor és én — elutaztunk Budapestre. Erdélyi politikusok voltak az útitársaim, akik a világ minden dolgát Erdély sajátos szemszögéből ítélték meg. Bethlen ravasz, de okossága nem állt arányban ravaszságával. (Lajos Fülöp mondta, amikor Palmerston okosságát dicsérték előtte: „Úgy tudom, Palmerston a legravaszabb emberek egyike. Nos, már csak ezért sem a legokosabb emberek egyike.") Bethlen István nemzetiségi politikájában szűkkeblűbb és reakciósabb volt a legsovénabb magyar politikusoknál is — és ez nagy szó volt Magyarországon, ahol a magyarság szupremáciájához és a nemzetiségek elnyomásához körömszakadtig való ragaszkodás egyenlő volt a hazafisággal.

Útközben a nemzetiségi kérdés volt beszélgetésünk fő tárgya. Ugron és én a messzemenő engedmények megadása mellett voltunk, ami sehogy sem tetszett Bethlennek, aki végül annyit mégis koncedált, hogy ilyen rossz katonai és külpolitikai helyzet mellett a régi alapon nem lehet szilárdan kitartani, és kényszerülve lesz a magyarság valami engedményt tenni a nemzetiségek javára. De a lehető legnagyobb szűkmarkúsággal akart nekik mérni, mert azt hitte; az a jó magyar, aki minél kevésbé akarja kielégíteni a nemzetiségeket. Még ekkor is a legélesebben kritizálta Jászi Oszkár nemzetiségi politikáját, kivált a Keleti Svájc gondolatát, nem látva be azt, hogy, ha valóban ezt az utat követi a magyar politika, talán még a háború is elmaradt volna, de mindenesetre elértük volna azt, hogy Erdély elkapcsolására nem került volna sor. Jellemző Bethlenre, hogy a bolgár összeomláskor egy ismerősöm előtt így kiáltott föl: „Most már csak egyet kell megmenteni, a magántulajdont!"

Október elsején érkeztem Budapestre. Távollétem alatt nagyon fokozódott az izgalom. Amikor híre terjedt érkezésemnek, a kora reggeli órák ellenére küldöttség jött elém a pályaudvarra, hogy a Függetlenségi Párt nevében üdvözöljön. Hock János intézett hozzám rövid beszédet és ebben cselekvésre hívott föl. Bár a szavak lelkesek voltak, az emberek tettrekészeknek látszottak: ezen az őszi reggelen

az utca még csöndes és a küldöttség megjelenése még mindig csak az elnyomott kis Károlyi-párt szerény demonstrációja volt. A város még aludt.

De gyorsan ébredett. Csodálatos, milyen gyorsan találta meg most az egész polgárság és munkásság az öntudatát. A történetíró majd megállapítja az összes okokat, amelyek e gyors és nagy változás létrejövetelében közrehatottak, és az összes tüneteket, amelyek egy föltartóztathatatlan tömegerő megnyilvánulásaiként mutatták, hogy rohanunk egy cél felé, és fölmutatja majd ezt a célt is. Mi, akik benne éltünk az eseményekben, még akkor sem láttuk a célt, amikor az már rég úrrá lett mindenek fölött.

*

Nekem, akinek már a háború előtt az volt a meggyőződésem, hogy az őrült fegyverkező versenynek előbb vagy utóbb okvetlenül háborúra kell vezetnie, minél tovább tartott a háború és minél számosabbak és mélyebbrehatók lettek következményei, annál inkább véremmé vált az a gondolat, hogy olyan egyszerűen, simán a háború sem végződhetik. Lehetetlennek hittem, hogy öt éven keresztül kiragadják az embereket csöndes életükből, mindennapi munkájukból, megszokott gondolatkörükből — és mindennek a világon semmi nyoma ne maradjon. Öt éven keresztül az erkölcsöket úgy a feje tetejére állítani, mint ahogy a háborúban történt, az embereket gyilkolásra, rablásra, gyakran szabad fosztogatásra tanítani, öt éven át azt magyarázni nekik, hogy a királyok és politikusok — persze: az ellenség királyai és politikusai — gazemberek és ezzel szemben minden bűnt, ha nem az ellenség követi el, az asszonyok megbecstelenítésétől gyermekek és aggok lemészárlásáig, az ellenség megcsonkításától védtelen városok békés polgárainak bombázásáig nemcsak tűrni, de dicsőíteni, és a sokat, amit már dicsőíteni sem lehetett, mentegetve leönteni a háborús etika rettenetes generálszószával, hogy Not kennt kein Gebot —, hogy e morál hirdetése és gyakorlása csak katasztrófára vezethet, mihelyt meglazul az abroncs, amely a háború alatt a társadalmat leszorította: — erre mindig el voltam készülve. Hiszen nemcsak a fronton levőknek hirdették az embertelenség e bibliáját, hanem a Hinterland is, amelyről azt mesélték, hogy hazafiúi megadással tűri a háború súlyos gazdasági hatásait, buzgón követte azt és csakúgy csöpögött a bűntől. Csúnya, hazug

mese volt az, hogy a kapitalistákban fölülkerekedett a hazafiúi belátás és önmérséklet! Ellenkezően: a gazdagok minden szeméremérzetet félrelökve csak a további és minél gyorsabb meggazdagodásra gondoltak, és az első hazafias lázak elmúltával, arra hogy lehetne legbiztosabban kibújniok az úgynevezett hazafias kötelességek teljesítése alól. Mint egy kigyulladt színházban: mindenki arra gondolt itt, hogy magát mentse. Micsoda tömege azoknak, akik, hogy maguk meneküljenek az első csatasor iszonyaitól és veszedelmétől, embertelenül taposták le az útjukban állókat, és kíméletlenül lökték bele őket a félt és utált lövészárokba, a gránátoktól izzó és tetvektől hemzsegő frontba! S az emberek legundokabb ösztöneit a sajtó nem ostorozta, hanem még jobban fölkorbácsolta, mert ez jó és megengedett üzlet volt. A papság, minden vallásé, minden országban megáldotta az ágyúkat és a mérges gázokat, és előre megadta a fölmentést a szent háború érdekében elkövetendő minden bűnért.

Milyen borzalmas fantáziahiány volt Tisza és Andrássy hite, hogy a háború után kisebb-nagyobb változtatásokkal talán, de nagyjában mégis mindent ott lehet folytatni, ahol a háború előtt abbahagyták! Az emberek többsége már régen az ellenkezőt érezte: tudta, hogy változás jön, legalább teóriában tudta. Mint ahogy teóriában nagyon sokan tudták a háború előtt, hogy a nagy fegyverkezésnek háborúhoz kell vezetnie. De éppen úgy, mint akkor, az emberek most sem vonták le idejekorán az elméleti fölismerés következményeit. Mint ahogy 1914-ben meglepetésszerűen következett be a sokszorosan megjósolt világháború, úgy voltunk a katonai vereség után biztosra várt forradalmakkal is. Az emberek valahogyan nem mernek hinni saját logikájukban. A létező, bármily bizonytalan, nagyobb hatalmat gyakorol a szellemünkön, mint a jövő, bármily bizonyos. 1918 októberében is óriási erővel feküdt rá a tömeglélekre a vis inertiae.

*

Amikor október elsején megérkeztem Budapestre, én sem képzeltem, hogy a forradalmat nemcsak hamarosan át fogom élni, hanem hogy abban nekem olyan nagy szerepem lesz. Forradalmak történetét olvasva: az ember mindig azon csodálkozik, hogyan volt lehetséges, hogy az akkoriak a bajokat olyan sokáig orvosolatlanul hagyták terjedni, nem látva előre, hogy mindaz, amit tesznek vagy tenni

elmúlasztanak, hová fog vezetni, és hogy amikor már régen benne voltak a forradalomban, még mindig nem vették észre, hogy a hullámok átcsaptak a fejük fölött. Ha visszagondolok 1918 október elejére, jobban megértem XVI. Lajost, aki 1789. július 14-én, a Bastille bevételének napján, amikor a nagy hírt hozták neki, fölkiáltott ugyan: „Ez lázadás!" (Revolte), de amikor La Rochefoucault kijavította: „Nem, Sire, ez forradalom!" (Revolution), nyilván nem értette meg, vagy hamarosan elfelejtette a különbséget: ezen a napon is csak annyit jegyzett föl a naplójában, hogy közepes szerencsével vadászott. Vadászott ezen a napon! A forradalmi kalendárium csak utólag készül el. A forradalom csak később emeli ki az ő szempontjából fontos eseményeket az őt közvetlenül megelőző események halmazából. A bolgár összeomlás napja a magyar forradalomnak bizonyára egyik fontos előkészítő dátuma. És én, a barikád túlsó oldalán, ezen a napon éppúgy, sőt az események színhelyétől távolabb vadásztam, mint az a szerencsétlen király, aki nem tudta, hogy quatorze juillet-vel kezdődik a nagy francia forradalom. Hatvany szememre veti a „vadászok tévútjait". Hogy vadászhattam én akkor? Nos: akkor ez az akkor még nem volt „akkor". A dubrini vadászat négy és egynegyed évvel a háború kitörése után volt, hogy öt héttel a forradalom kitörése előtt volt: az akkor derült csak ki, amikor öt hét múlva kitört a forradalom.

Hogy a fronton és a front mögött az izzó hangulat mikor fog forradalomban kirobbanni, én előre valóban nem tudtam, sőt már régen benne éltünk a forradalomban, amikor még mindig legális alapon gondoltuk a tömegszenvedélyek levezetését. Egyet éreztem és egyet minden illetékes tényezőnek megmondottam, azt, hogy sietni kell a forradalom megelőzésével, mert sok vesztegetni való időnk már nincsen. Hiába, a történelem nyilván mégsem az élet tanítómestere, mert a nyílt összeomlás jelei már az égre kiáltottak, de akiknek kezében volt a népek sorsa, nem láttak vagy nem akartak látni, mindenesetre, nem tettek semmit. Aludtak vagy isteni csodában bíztak.

Ami egy embertől telik; mindent el akartam követni a katasztrófa elhárítására. Programom: béke és megegyezés a nemzetiségekkel, és ezek föltétele és demonstrálása gyanánt gyökeres demokratikus és szociális reformok: ez teljes kurzusváltozást jelentett. A külpolitikában antantbarát, pacifista és a népek önrendelkező jogát elismerő politika, a belpolitikában pedig az egész nép szociális és demokra-

tikus uralma, a nemzetiségek teljes egyenjogúságával. Wilsoni alapra kellett helyezkednünk, nemcsak azért, mert Wilson elveivel egyetértünk, hanem annál az egyszerű ténynél fogva is, mert amíg ezt nem tesszük, szó sem lehet arról, hogy Amerika vagy bármely más antantállam velünk leüljön békéről tárgyalni. És nem elégedhettünk meg a 48-as alkotmánypárt lagymatag és szomorúan időszerűtlen nemzetivívmány-politikájával, hanem teljes állami függetlenségünket kellett követelnünk. A perc, amelyről Kossuth szólt, elérkezett. És a nemzetnek soha olyan szüksége önrendelkezésére nem volt, mint a veszedelem e percében, amikor Wilson önrendelkező jogának elismerésével a magyar függetlenség is adva látszott.

A veszedelem nagy volt. A bolgárok különbékéje után tartani kellett attól, hogy az antant hatalmas hadserege, Franchet d'Esperay tábornok vezérlete alatt, támogatva a biztosan újra akcióba lépő szerb, majd a román csapatoktól, betör a Dunánál, és akkor Erdély és a Délvidék igen rövid idő alatt ellenséges kézen lesz, és a megszállás olyan helyzetet teremt, hogy nemzetiségeinkkel többé nem tárgyalhatunk.

TÁRGYALÁSAIM A SZLOVÁKOKKAL, ROMÁNOKKAL ÉS DÉLSZLÁVOKKAL

Október első napjait szakadatlan tanácskozásokkal töltöttem. Nemcsak a baloldali pártokat és a szocialistákat igyekeztem egységes akcióprogram számára megnyerni (ami minden cselekvés előfeltétele volt), hanem ugyanekkor igyekeztem számos mérsékelt, sőt egyenesen jobboldali pártvezért is meggyőzni arról, hogy a komoly helyzetben nincs más mód, mint rancune nélkül rálépni arra az egyedül helyes útra, amelyet én követtem. A Károlyi-párttal, a polgári radikális párttal, a szociáldemokrata párttal, valamint a haladó szellemű pártonkívüliekkel való tanácskozások során igen hamar, minden akadály nélkül, az akcióprogram tekintetében teljes egység alakult ki közöttünk. Most végre a szociáldemokrata vezérek között is eltűnt a különbség jobb- és baloldal között. Valamennyien egyformán tettrekészen álltak.

A következő lépés a különböző nemzetiségekkel való tanácskozás volt. Ebben a munkában különösen nagy segítségemre volt Jászi Oszkár, akinek régóta nemcsak nagy tekintélye volt a nemzetiségi politikusok előtt, hanem velük kitűnő összeköttetései is voltak.

A nemzetiségi politikában ekkor már teljesen Jászi programjának alapjára helyezkedtem. E politika helyességét, ami engem illet, már régen osztottam. Ma is azt tartom, hogy ha a Jászi által tudományban, politikában, sajtóban egyaránt propagált megoldás, a nemzetiségek teljes autonómiája alapján átalakult Magyarország, szóval az ország lakosságának csak felét tevő magyarság szupremáciájára épített Magyarország helyett a Keleti Svájc lép; ez a magyarságra nézve a legkedvezőbb megoldás lett volna. Az igazság követelése itt egybeesett a magyar faj valódi érdekével. A nemzetiségi autonómiák konföderációs Magyarországa: ez volt egyetlen

módja a területi és gazdasági integritás fönntartásának, amíg a háború következtében a kialakult korszellem és tényleges erőviszonyok mellett az elnyomó magyar szupremácia, a Szent István koronája elvének sértetlen fönntartása a legbiztosabb módja volt a területi és gazdasági integritás elvesztésének.

A Jászi-féle nemzetiségi politika céltudatos elfogadásának egyik előnye lett volna az is, hogy mivel e program a wilsoni elvek alapjára lett volna fektetve, a békét is megkönnyítette volna, és egyengette volna az utat ahhoz, hogy az antant leüljön velünk a békéről tárgyalni. Viszont el nem fogadása biztos mód volt arra, hogy se az antant ne üljön le velünk béketárgyalásra, se nemzetiségeinket ne nyerjük meg ügyünk számára. Az igazság és a megértés útjára való lépésnek előnye lett volna az is, hogy kiragadta volna Magyarországot a feudális vezetők kezéből, és lehetővé tette volna, hogy Magyarország a kor szellemének megfelelően komoly demokráciává alakuljon át. A nem magyar népek jogos igényének kielégítéséből a szegény magyar néposztályok húzták volna a legnagyobb hasznot. Egy demokratikus konföderáció az irredentizmus élét is nagymértékben elvette volna, és magával hozta volna azt, hogy a szomszéd államoknak is, akarva, nem akarva, alkalmazkodniok kellett volna a magyarországi autonómiák demokráciájához. Ez viszont végeredményében harmonikus együttműködést teremtett volna Magyarország és a szomszéd államok között, és siettette volna Kossuth Lajos koncepciójának, a dunai konföderációnak kialakulását. E célt elérni, természetesen, csak úgy lehetett volna, ha Kossuth tanításának szellemében a szlávokkal lojálisan, testvérien megegyezünk, és nem adjuk oda magunkat eszközül annak a német imperialista törekvésnek, amely az északi és déli szlávok elválasztásával, a Berlin-Bagdad-koncepcióval imperialista célokat szolgált.

A bolgár különbéke előtt egy ilyen nemzetiségi programot majdnem 100 százalékos valószínűséggel el tudtunk volna fogadtatni a nemzetiségi pártok vezetőivel. A nem sokkal később folytatott tárgyalások lefolyása, nem is éppen túlzott optimizmussal, erre enged következtetni. Természetes, hogy minél korábban történik a mi részünkről a méltányos ajánlat, annál könnyebben, minél később, annál nehezebben sikerült volna a megegyezés. A nemzetiségekkel való megegyezést rendkívüli mértékben megkönnyítette volna az is, ha szakítunk a németekkel és az antant felé orientálódunk. Ellenérvül ugyan most föl lehet hozni, hogy az antantnak obligói voltak

a csehszlovákokkal, románokkal, délszlávokkal szemben. Azonban először is be van bizonyítva, hogy egyetlen korábbi egyezményt sem tartottak be teljesen és pontosan a későbbi békekötések során, másodszor ezeket az egyezményeket az események erősen befolyásolták. Azután, ha bizonyos ígéreteket az antantnak mindenképpen be is kellett volna tartania, korántsem tartotta volna be ezeket olyan mértékben, olyan szigorúan és olyan kegyetlenül, mint az összeomlás után, és elvitathatatlan az, hogy akkor nem következett volna be az ország földarabolása olyan nagy mértékben, mint ahogy bekövetkezett. Az is tény, hogy a megcsonkítás legfőbb alapja gyanánt az antant hivatkozhatott arra, hogy a nemzetiségek nem akarnak Magyarországon maradni. Ha azonban a nemzetiségek maguk nyilatkoztak volna abban az értelemben, hogy nem akarnak elszakadni Magyarországtól, mert a magyarokkal az autonómiákban már megegyeztek, akkor egy antantbarát, a németektől idejekorán — és nem az összeomlás után — elfordult Magyarország szétdarabolását, magyarok és nemzetiségek ellenére, esze ágában sem lett volna az antantnak keresztülvinnie. S a gyors béke érdeke volt az antantnak is, nemcsak nekünk, népeiknek és katonáiknak hangulata is ezt kívánta.

A Monarchiának ki kellett ugrania a szövetségből, amelynek terhét már nem viselhette. Az ugrás előtt meg kellett változtatnia súlypontját. Ha nem csinálta meg e súlypontváltoztatást békében, meg kellett csinálnia most. Az bizonyos, hogy szerkezetének ilyen lényeges megváltoztatása nehéz volt. De meg kellett kísérelnie, mert enélkül nem volt béke s a háború folytatása biztos halált jelentett.

Az első érdemleges nemzetiségi tárgyalásokat a szlovák nemzetiségi párt vezetőivel folytattam. E tárgyalásokba magyar részről bevontam Diner-Dénes Józsefet és Erdély Sándor munkapárti képviselőt is, mert ők bizalmasabb lábon álltak a szlovák pártvezérekkel. A tót nemzetiségi párt elnökével, Dula Mátéval, és ezenkívül a párt több tagjával jöttem először össze. Diner-Dénes és Erdély jelenlétében többször tanácskoztam velük részben a Vadászkürtben, részben Erdély Sándor lakásán.

Már jóval előbb (Dula Máté kérésére) mint Cegléd országgyűlési képviselője, lépéseket tettem, hogy dr. Srobár Lőrincnek, a szlovákok egyik vezérének ceglédi internáltságán enyhítsek, és most azt szorgalmaztam Wekerlénél, hogy engedjék végre dr. Srobárt egészen szabadon.

A tárgyalás valamennyi részvevőjének a fölfogása megegyezett abban, hogy a szlovákoknak autonómiát kell kapniok, a tárgyalások csak az autonómia természete és mértéke felől folytak. Ilyen természetű tárgyalásoknál érthető taktikám az volt, hogy lehetően elvben egyezzünk meg, és a részletekre térve ajánlatom a minimális legyen. Így akartam elérni, hogyha a végleges paktum megkötésére, és természetesen, új alkudozásokra kerül a sor, legyen miből engedni. A szlovákok viszont, ugyanakkor, amikor én igyekeztem lehetően keveset ajánlani, igyekeztek a lehető legtöbbet kérni, ugyanilyen taktikából. De, és ezt alá akarom húzni, a tárgyalások, amelyeket én a szlovák nemzetiségi párt vezetőivel, a tót nép elismert vezéreivel folytattam, mindig azon az alapon folytak, hogy a szlovákok autonómiát kapnak, de ez az autonómia nem szakíttatik el Magyarországtól! A szlovák vezérek ezt a platformot elfogadták — különben valóban semmi értelme sem lett volna, hogy velem tárgyaljanak. Az a tény, hogy velem akkor a szlovák autonómiáról, a jövő politikájáról, az új kormányról és az új berendezkedésről tárgyaltak, az ő akkori nyilatkozataikon túlmenően ténnyel bizonyítja azt, hogy a Magyarországtól való teljes elszakadásra akkor, a tőlem ajánlott előfeltételek megvalósítása esetén, a szlovák nép vezérei éppen úgy nem gondoltak, mint ahogyan nem gondolt rá maga a lakosság. Annyira mentünk e tárgyalások alatt, hogy részletesen megbeszéltük egész bel- és külpolitikai programomat és azt a tervemet, hogy nyomban olyan kormánynak kell alakulnia, amelyben a nemzetiségek képviselői helyet foglalnak, hogy ők készítsék elő a nemzetiségi autonómiák törvényes kialakítását.

A szlovák vezérek akkor nagyon megértők voltak, gondolatmeneteik sok tekintetben párhuzamosan haladtak az enyéimmel. Hiszen nem kizárt dolog az sem, hogy ők is „két vasat tartottak a tűzben". Talán számolni kellett azzal, hogy az antant, teljes, legázoló, utolsó konzekvenciájáig végigerőszakolt győzelme esetén nem állanák a paktumot. Azonban az alkudozásnak éppen az volt egyik fő célja, hogy megegyezéssel lehetővé tegye a játszmának valaminő formában remis-re való adását. Ilyen megegyezés esetén legalább a népszavazást meg lehetett volna ejteni. Kezünkben lett volna a népszavazás eredménye, hivatkozhattunk volna rá.

Miután tárgyalásaink végére értünk és körülbelül tisztáztuk a legégetőbb kérdéseket, Dula Máté, a tót nemzetiségi párt vezére a következőket mondotta nekem:

— Ha Ön most kinevezett miniszterelnök, vagy legalább homo regius volna, akkor, kijelentem, meg tudnánk formálisan és véglegesen is egyezni egymással. De meg kell értenie, hogy Önnel mint ellenzéki pártvezérrel a tót nemzetiségi párt végleges egyezséget nem köthet, mert ez a tót nemzetiségi pártnak csak egyoldalú lekötése volna, és azt jelentené, hogy mi szlovákok minden körülmények között véglegesen és formálisan is el vagyunk kötelezve egy egyezmény mellé, amíg a magyarok, aszerint, ahogy a helyzet fordul, betarthatják ezt vagy nem. Egyszerűen más miniszterelnököt kell kinevezniük és annak más programot kell hoznia, és máris jogilag, erkölcsileg és formailag, szóval mindenképpen föl vannak mentve attól, hogy egy ily egyezséget betartsanak. Hiszen mindenkor hivatkozhatnak arra, hogy arra illetéktelen, ellenzéki pártvezérrel van csak megállapodásunk, amely köt bennünket, a tótokat, köti Károlyit és híveit, de nem köti a magyarságot, a kormányt és a királyt.

Ennek az érvelésnek helyességét be kellett látnom, és meg kellett nyugodnom abban, hogy megtaláltuk az alapot, amelyen a szlovák nép igényeit úgy elégíthettük volna ki, hogy az elszakadás nem következik be. A végleges megállapodást így előkészítvén, a legelemibb hazafiúi kötelesség is azt parancsolta nekem és elvbarátaimnak, hogy a végleges megegyezés szlovákok kívánta előfeltételét mielőbb megszerezzük.

A magyarországi román nemzetiségi párt vezetőivel részint közvetlenül, részint Jászi Oszkár útján folytattam tárgyalásaimat. Az első, puhatolózó lépéseket dr. Goldis Lászlónál, az aradi román szentszék titkáránál tettük, akinek (mint intranzigens román politikusnak) a román intelligencia és a román nép körében nagy tekintélye volt. Először Varjassy Lajos, az aradi kereskedelmi kamara titkára és Zima Tibor aradi szerkesztő útján fordult hozzá Jászi a maga nevében és az én nevemben is.

Régebbről ismertem Mocsonyi Antalt, akit most bemutattam Jászi Oszkárnak, és együtt folytattunk eszmecserét a román nemzetiségi kérdés megoldásáról. Az ő révén több románnal kerültem össze, akik népük hangulatát és kívánságait igen jól ismerték. Tisza volt a leggyűlöltebb ember előttük, de nem kevesebb ellenszenvvel viseltettek Apponyival szemben, akinek iskolatörvénye mélyen bántotta őket vagy Bethlen Istvánnal szemben, aki már a bukaresti béke előtt is a legtürelmetlenebb politikát hirdette a románokkal szemben.

Mocsonyi Antal tagja volt a Nemzeti Kaszinónak és a magyar arisztokráciával való rokonsága révén jól ismerte a magyar uralkodó osztály tagjait is, nemcsak a románság vezetőit. Békülékeny nemzetiségi politikám miatt a különben konzervatív Mocsonyi nagy szimpátiával nézte az én politikai működésemet. Később, amikor miniszterelnök lettem, őt szemeltem ki Magyarország első bukaresti követének. Anélkül, hogy az állás fölajánlása után egyenes választ adott volna, húzta-halasztotta a nyilatkozatot, minden valószínűség szerint azért, mert még maga sem tudta, hogy alakul ki a helyzet, bár nagyromán érzések benne is föltámadtak. Az a négy hét, amelyet a Wekerle-kormány és általában a történelmi osztályok vezérei elpocsékoltak, irredentává tette őt is, aki, amikor még Jászi meg én vele beszéltünk, kifejezésre juttatta, hogy mennyire nem irredenta ő és a román nép, ha a jogos igényeiket kielégítik.

A legfontosabb tárgyalást a románokkal Egyetem utcai lakásomon folytattuk. A tanácskozáson magyar részről jelen volt még kívülem Garami Ernő, a szociáldemokrata párt vezetőségének tagja és Jászi Oszkár. A román nemzetiségi pártból Erdélyi János, Vlád Aurél, Pop-Csicso, Lázár Aurél, Vajda Sándor, Goldis László. A román nemzetiségi párt vezetőivel ugyanazon az alapon folyt a tárgyalás, mint a szlovákokkal.

El kell ismernem, hogy a románoknál, akikkel a tárgyalás már későbbre is esett, a nehézségek nagyobbaknak látszottak, mint a szlovákoknál. Szerepet játszott ebben, hogy egyre több erőt éreztek magukban és egyre kevesebbet az antant ellen küzdő Osztrák-Magyar Monarchiában. Mögöttük állt már egy román hadsereg. A román politikusoknál, akikkel tárgyaltunk, egymás között sem volt meg a megegyezéshez szükséges egység. A románok rendkívül tág autonómiát követeltek a román nép, illetve Erdély számára, amely autonómia sokkal lazábban függött volna össze az anyaországgal, mintsem mi kívántuk. De még e maximális követelésben is kifejezetten benne volt a Magyarországtól való el nem szakadás gondolata, és a széles körű autonómiára épített politikájuknak határozottan magyar orientációs jellege volt. Ez és maga az a tény, hogy velem tárgyaltak és autonómia alapján keresték a megegyezést, a modus vivendit, nagyon valószínűvé teszi, hogy azt meg is lehetett volna találni, ha a király idejekorán megbíz kormányalakítással. Kell-e magyarázni, hogy mit jelentett volna ez a mai helyzettel szemben a magyar államra nézve? A tárgyalások folyamán föl-

hatalmaztak arra, hogy a királynál jelentsem ki, hogy a románokat nagyon megnyugtatná, ha a király egy Károlyi-kormányt nevezne ki. Még közvetlenül néhány nappal a forradalom előtt a József főhercegnél megjelent román politikusok: Vajda Sándor, a későbbi román miniszterelnök és Goldis László kijelentették, hogy a románok az én miniszterelnökké való kinevezésemet akarják.

A tárgyalásokat konkrét eredménnyel és megállapodásokkal nem lehetett lezárni ugyanazon egyszerű okokból, mint a szlovákoknál, mert egyoldalú lekötöttségbe a román politikusok sem mehettek bele. A talaj elő volt készítve a megegyezésre, és amíg a végleges megállapodások előfeltétele — homo regiustól vagy kormánytól jövő ajánlat — nincs meg, a nemzetiségi kérdés megoldására többet nem lehetett tenni.

Még e tanácskozások előtt fölkeresett Hock János, aki közölte velem, hogy Erdélyi János, a román nemzetiségi párt budapesti exponense, aki később román követ is lett Budapesten, nála járt, és előadta, hogy nekem most tárgyalásokba kellene kezdenem Maniu Gyula román nemzetiségi képviselővel, mert a román népet ő képviseli. Erdélyi ugyanekkor kijelentette, hogy amennyiben engem a király kinevez miniszterelnöknek és mint kijelölt miniszterelnök a románok számára az autonómiát biztosítom, ők e program alapján velem, akiben bíznak, hajlandók megegyezni és hajlandók kormányomat támogatni. Amikor Hock sürgette, hogy a kinevezésig is kössünk formális paktumot, Erdélyi János is azzal hárította ezt el, hogy egy ellenzéki képviselő nem lehet a román nemzet szemében elég garanciája az autonómiának.

A szerb radikális párt részéről dr. Hadzsi Kosztával és Tomics Jásával álltunk összeköttetésben. Ez az utóbbi formálisan is biztosított arról, hogy a Károlyi-kormányt támogatni fogják, mert a szerb nemzetiségi párt föltétlenül megbízik benne. Dr Hadzsi Koszta, akivel szeptember 29-én este a Károlyi-párt helyiségében beszéltem, arra a kérdésemre, hajlandó volna-e a szerb radikális párt engem, ha békeprogramom és nemzetiségi koncepcióm alapján kabinetalakítással bizatnám meg, támogatni: azt felelte, hogy e rendkívüli fontosságú kérdésre csak pártjának vezető tagjaival való eszmecsere után felelhet, sőt érintkezést kell keresnie a zágrábi horvát-szerb koalíció vezető embereivel is, akiknek beleegyezése nélkül a szerb radikális párt egymaga nem fog kötelezettséget vállalhatni. Előadta azt is, hogy mindenesetre szükséges volna rög-

tön jóvátenni azokat az igazságtalanságokat, amelyeket a polgári és katonai hatóságok a szerémségi és boszniai szerbek ellen elkövettek. Ezekről az atrocitásokról, amelyeknek ténye nekem merőben új volt, dr Hadzsi Koszta ott, tárgyalás közben, memorandumot szerkesztett, és vállalkozott arra, hogy mindazt, ami e memorandumban van, elmondja a királynak, ha audienciát eszközlök ki neki. Batthyány Tivadar megkérdezte dr. Hadzsi Kosztát, vállalna-e tárcát egy Károlyi-miniszteriumban. Ő ezt elhárította magától, és maga helyett dr. Lallosevics János kúriai tanácselnököt ajánlotta.

Itt meg kell említenem, hogy a horvát képviselőkkel is folytattam tárgyalásokat, de ezek akkor már mind a jugoszláv alapon álltak. Popovics Dusán, Pribicsevics, báró Nikolics horvát képviselőkkel folytak eszmecserék. Báró Nikoliccsal direkte, a másik kettővel indirekte tárgyaltam. Tisza ugyan nagyon sokat ártott szarajevói szereplésével a magyar ügynek, de megértették, hogy Tisza korántsem jelenti az egész magyar népet. Én már a tárgyalások előtt sem kételkedtem abban, hogy Horvátországot lehetetlen a magyar korona területei között megtartani, és biztosra vettem, hogy a horvátok teljes önállóságukat követelik. A délszláv állam már nem volt kérdéses, csak az, hogy milyen formában, szorosabb vagy lazább szövetség formájában alakul-e ki a viszony Szerbia, Horvátország, Bosznia, Dalmácia és a szlovén területek közt. Tudtam, hogy külön államiságuk kialakításában senki már őket meg nem akadályozhatja. Magyar szempontból a legostobább politika volt a történelmi jogokhoz ragaszkodni, minden gyakorlati haszon és értelem nélkül, csak azért, hogy a szlávok ellenségüket lássák bennünk. A magyar érdek az volt, amit én és a Függetlenségi Párt ekkor képviseltünk. Mi azt mondtuk: nemcsak nem ellenezzük, de rokonszenvvel nézzük a szláv népek fölszabadulását, és magyar szempontból a horvátoknál csak azt akartuk elérni, hogy Fiuméra vonatkozóan valamily formában kölcsönösen kielégítő megállapodást tudjunk létesíteni. Miután az elszakadási törekvéseknek nem akartunk útjában állani, e megbeszéléseknek nem is volt olyan konkrét tárgyalási jellegük, mint a föntieknek. A tárgyalásokból azt a határozott impressziót nyertem, hogy egy most megalakuló Károlyi-kormány nagy rokonszenvre találna náluk is, és a megoldandó egymást kölcsönösen érdeklő ügyekben, elsősorban Fiume sorsának eldöntésében, ez a rokonszenv érvényesülhetett volna. Meg vagyok

győződve arról, hogy egy demokratikus, racionális politikát folytató Magyarország még ma is meg tudná teremteni azt a megegyezést, amely Jugoszláviának is érdeke.

Sajnos, a horvátok felé is elvágott minden szálat a szűkkeblű uralkodó magyar politika. A Wekerle-kormány visszatartotta a királyt minden engedménytől, és háta mögött a parlamenti többséggel, tiltakozott a szláv igények kielégítése ellen is. Esztelenségnek mondták az osztrákok kívánságát, hogy önként mondjunk le Horvátországról és Dalmáciáról. Pedig az első csak laza kapcsolatban volt velünk, a másik meg már réges-rég nem tartozott hozzánk másképp, mint papíron, és a békés elválás esetén, ha — méghozzá — rendezhettük volna a fiumei kérdést, megállapíthattuk volna tengerhez jutásunk módját és jogát, biztosíthattuk volna a szlavóniai magyar kisebbség jogait, — bizonyára senki magyar ember nem lett volna, aki érezte volna az elszakadást úgy, mint ahogy ma érzi mindenki.

A nemzetiségi pártok képviselőivel való tanácskozásaimról, az eredményekről és az impressziókról értesítettem gróf Andrássy Gyulát is, akivel gyakran találkoztam. Ő azonban hallani sem akart szlovák vagy román autonómiáról, nemzetiségi miniszterekről, de még a nemzetiségek bizalmát bíró Jászi Oszkár tárca nélküli miniszterségét is a legnagyobb mértékben ellenezte, és a maximum, amit a nemzetiségi kérdésben koncedált, az volt, hogy Jászi államtitkár lehet egy kormányban, amely több-kevesebb politikai, gazdasági és kulturális engedményt tesz a nemzetiségeknek. Andrássy, aki három hét múlva mindent kénytelen volt föladni, ekkor tudni sem akart arról sem, hogy Dula Máté, Goldis László és a nemzetiségeknek egyéb tisztelt vezérei miniszterek legyenek!

Ekkor is, később is sokat támadtak engem azért, hogy én, amint mondották, személyes ambícióból olyan konokul ragaszkodtam ahhoz, hogy csak Károlyi-kormány alakuljon, és minden más kombinációt elvetettem. Valóban el kell ismernem, hogy ez a formai igazság. A nemzetiségekkel való tárgalások után azt a határozott benyomást szereztem, hogy velük csakis egy Károlyi—Jászi-kormány tudna megegyezésre jutni, mert nemcsak ők voltak bizalmatlanok a többi pártokkal és magyar pártvezérekkel szemben, de ezek a magyar politikusok is — még október első napjaiban, a bolgárok kiugrása után is — a legmerevebben visszautasították a nemzetiségek minden olyan követelését, amely alapjában támadta volna

meg az ő jogfosztásra és elnyomásra alapított hatalmi rendszerüket. Tisza, Apponyi, Andrássy, Wekerle vagy Bethlen teljesen egyek voltak abban, hogy hazaárulás a nemzetiségek kívánságait úgy honorálni, ahogy Jászi Oszkárral és a szocialistákkal egyetértésben mi akartuk. Nemzetiségeinkkel való megegyezés nélkül szó sem lehetett békéről, mert a wilsoni pontok elfogadása előföltétele volt a szóbaállásnak.

Ha engem mindenképp meg kellett akadályozni a kormány átvételében és ezzel az én politikám érvényesítésében a nemzetiségekkel szemben is, kivel akarták akkor megcsinálni a megegyezést? Talán Wekerlével, aki kijelentette hivatalos kommünikében, hogy nincs délszláv kérdés, az nem aktuális!? Tiszával, aki most jött Szarajevóból, ahol lovaglópálcával brüszkirozta a délszláv politikusokat és aki a legutóbbi választásokon is tűzzel-vassal irtotta ki a nemzetiségi képviselőket? Ha a nemzetiségek azt tudták volna meg rólam, hogy Tisza Istvánnal akár csak beszélek is, menten elveszítettem volna a bizalmukat. Andrássyval talán, aki a dualista principiumból még ekkor is éppolyan kevéssé akart engedni, mint a magyarság szupremáciájából? Apponyival, aki iskolarendelete óta vörös posztó volt a románok szemében? Bethlen Istvánnal, aki a nemzetiségi kérdésben egyesítette magában Tisza, Apponyi és Andrássy előítéleteit!? Vagy talán Vázsonyival, aki most egy követ fújt Tiszával meg Andrássyval, és a választójogi tárgyalások alatt teljesen behódolt a nemzetiségellenes, legbornírtabb hazafiaskodó politikának, és engedte, hogy egy magát demokratikusnak nevező reformot a magyarul írni és olvasni tudáshoz kössenek olyan országban, ahol a lakosság fele nem magyar ajkú volt!? Vagy Hadikkal, aki egy későbbi kabinetben egész programomat kisajátította, csak éppen a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontomat nem? És ha lett volna a nemzetiségi kérdésben nem kompromittált politikus! Ide már nem volt elég nem kompromittált politikus, ide olyan emberek kellettek, akikben a nemzetiségek tetteik miatt bízni tudtak!

Mindezt meggondolva és soha szem elől nem tévesztve, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés nélkül sem békét nem köthetünk, sem állami létünket nem biztosíthatjuk — csoda-e, ha ellenemben minden olyan megoldást, amely nem gyökeres rendszerváltozást jelentett —, és nem támogathattam sem ilyen kormányt, amely nem az én vezetésem alatt olyan koalícióból alakul, amelyben kép-

viselve vannak: a Károlyi-párt, a radikális párt, a szociáldemokrata párt és a nemzetiségek is, amelyben a döntő szó ezeké és csak mellettük foglalhatnak helyet az úgynevezett történelmi osztályok nem kompromittált képviselői, akik a haladás szellemében és tempójában velünk egyetértenek.

Tehát nem személyes hiúság vagy ambíció vezetett akkor, amikor pártommal együtt kitartottam a magam kormányelnöksége és Jászi minisztersége mellett, hanem a helyzet parancsolta ezt így. Hogy az események az én politikámat igazolták, hogy ennek folytán az egész ország az én miniszterelnökségemet követelte, arról most nem is beszélek. Ellenben le akarok szögezni valamit azokkal szemben, akik ezt a kitartásomat szememre vetik. A nemzetiségi vezérekkel folytatott tárgyalásaim bizonyítják a legjobban azt, hogy milyen óriási mulasztás és bűn terheli azokat, akik inkább hagytak mindent rothadni és pusztulni, semhogy tűrjék a Károlyi-kormány megalakulását. Föltéve, de meg nem engedve, hogy a nemzetiségek az autonómiák idejekorán való megadása után is el akartak volna szakadni Magyarországtól, a nemzetiségi autonómia kísérletét mégis meg kellett volna csinálni, mert semmit sem veszthettünk, és mindent megnyerhettünk volna vele. Akinek ég a háza, a biztos tűzhalál elől a bizonytalan ugrásba menekülhet. Akármi történt volna azonban, nagyon valószínű, hogy a nemzetiségi autonómiákon fölépült föderációs Magyarország kihúzta volna az irredentizmus méregfogát.

Aki ismerte a magyar nemzetiségi viszonyokat, az tudja, hogy nálunk a nemzetiségi irredentizmusnak milyen erőssége volt az, hogy a nemzetiségi középosztály fiai el voltak zárva az állami és törvényhatósági előkelő hivataloktól. Nemzetiségi miniszter vagy államtitkár éppolyan kevés volt, mint nemzetiségi főispán vagy valamirevaló magasabb köztisztviselő. Azaz volt, csak előbb renegáttá kellett lennie. Még szolgabíró is csak egy-egy renegát lehetett! Ha mi most megnyitottuk volna előttük a közpályát, a politikai, a kulturális, a gazdasági pályákat, ha az ő embereik helyet foglalnak a kormányban, a magasabb állami hivatalokban, az autonómiák élén, a megyékben és a többi: az így érvényesült emberek emberi motívumokból alighanem ragaszkodtak volna az elért eredményekhez, beérték volna azokkal, az pedig bizonyos, hogy az elért állásokat sokan közülük nem szívesen cserélték volna föl a bizonytalansággal. Gazdasági érdekük pedig mindenképpen továbbra is

Magyarország felé húzta volna a nemzetiségeket. A hegy- és vízrendszeren változtatni nem lehetett, a vasút- és úthálózaton is alig, az Alföldnek és a hegyvidéknek egymást kiegészítő csereforgalma is amellett szólt, hogy együtt maradjunk, és mellette szólt bizonyos mértékben az emberi természet konzervatívizmusa, amely nem szívesen változtat a megszokott állapoton, amíg nem muszáj, mellette szólt a történelmi hagyomány, a rokoni és egyéb kötelékek, amelyeket máról holnapra elfelejteni, elszakítani nem olyan könnyű. S a nép és vezetői által fölállított maximális követelések teljesítve lettek volna. Tegyük föl a legrosszabbat; Nyugat-Szlovákiát talán elvesztettük volna; Kelet-Szlovákiát, amelynek Prágával nem volt érzelmi kötelessége, nem vesztettük volna el. De, természetesen, ajánlatainkat nem a guillotine alatt kellett volna megtennünk, mint Andrássy, aki október 26-án, különbéke-kérelmében, kifejezetten elismeri mindazt, amit Wilson Ausztria-Magyarország népeinek jogáról, jelesen a cseh-szlovákokra és jugoszlávokra nézve, kijelentett.

Ha győz az én politikám, és nem október 31-én, amikor már a forradalom kitört, hanem jóval előbb, idejekorán megalakul a Károlyi-kormány, amelyen a nemzetiségek képviselői akkor helyet foglaltak volna, — egy ilyen kormány alkalmas lett volna a különbéke megkötésére, mert elfogadta volna Wilson 14 pontját, szakított volna a németekkel, az antant felé orientálódott volna, és elrendelte volna a népszavazást. E föltevésnek elvi és tárgyi alapja volt az a tény, hogy én és pártom nem kompromittáltuk magunkat sem a háború, sem a német szövetség, sem a nemzetiségi kérdés tekintetében. Antant- és békebarátok voltunk, ezt mindenki tudta rólunk a külföldön is, az országban is. Soha senkivel nem akartam elhitetni azt az ostobaságot, ezt ellenségeim fogták rám, hogy én az antant-államférfiakkal olyan viszonyban vagyok, hogy az én szép szemem kedvéért mindent megadnak Magyarországnak. Igaz, hogy több antantbeli politikussal tárgyaltam a háború előtt, és franciabarát és oroszbarát politikámmal sikerült kinn szimpátiát szereznem törekvéseim és talán személyem számára is. De sohasem voltam olyan naiv, hogy elhiggyem és ennélfogva olyan lelkiismeretlen, hogy elhitetni akarjam, hogy ilyen nagy dolgokban más dönthetne, mint az érdek és a tárgyi meggondolás. Hogy jogom volt hinni és hirdetni, hogy az antant szívesebben vesz egy antantbarát, mint egy vele ellenséges alakulást, ezt talán nem fogják vi-

tatni. Nem magamért, hanem elveimért és hirdetett politikámért vártam a megértést.

Állítom tehát a történtek után is, hogy az idejekorán megalakult Károlyi-kormány külső és belső politikájánál, antantbarátságánál és a nemzetiségekkel való viszonyánál fogva minden létező magyar kormány közül a legalkalmasabb lett volna a különbéke megkötésére. Egy ilyen Károlyi-kormányt az antant, amelyben a konzervatívabb katonák és politikusok a győzelem folytán olyan erősek voltak, valóban sokkal jobb bánásmódban részesített volna, mint az összeomlás után alakult forradalmibb színezetűt. Hogy az antantnak egy reakciós és konzervatív kormány ekkor sem kellett, azt hivatalos jegyzékekből, nyilatkozatokból és a németekkel szemben követett magatartásukból is tudjuk.

Ha nincs összeomlás és egy ilyen Károlyi-kormány áll — nem üres kézzel és nem nemzetiségi födözet nélkül —, az antant hatalmai előtt, akkor két eshetőséggel lehetett volna számolni: békét kötnek velünk wilsoni alapon vagy — versailles-i alapon. A wilsoni békét idejekorán való kiugrásunk és nemzetiségi politikánk föltétlenül elősegítette volna. A wilsoni békét alapjában véve a Monarchia Durchhalten!-politikája, a németek mellett az utolsó percig való kitartásunk buktatta meg, mert az összeomlás folytán olyan nagy volt az antant katonai győzelme, hogy a wilsoni békét hirdető politikusok szava már nem tudott érvényesülni a diadalittas tábornokokkal szemben. Ha érvényesülhettek volna a wilsoni békeelvek, azok az elvek, amelyeknek hangoztatásáért én a reakció szemében hazaáruló voltam, akkor — ezt ma már mindenki elismerheti — Magyarországra a népszavazás elvét alkalmazzák, és mérhetetlenül jobban járunk, mint a trianoni békével. A wilsoni pontok alapelveket jelentettek; ha ezek érvényesülnek a békekötésnél, valóban lényegileg ledöntöttek volna minden olyan előző megállapodásokat, amikhez Amerika nem járult hozzá, és amely megálapodások ellenkeztek a 14 pont betűivel vagy szellemével. Ledöntötték volna nemcsak a londoni szerződést, hanem az 1916. augusztus 18-i bukarestit is, amelyről mi akkor még nem tudtunk. Azért is Wilson mellé kellett volna állanunk, mert csak így remélhettük, hogy a szlávoknak, románoknak, olaszoknak a háború alatti kényszerhelyzetben tett túlzott ígéreteket nem fogják betartani tudni, mert újabb és hatalmasabb hatalmi szó jő közbe: Wilson elnöknek, azazhogy Amerikának akarata. Az antant, akarva nem akarva, kénytelen

lett volna illúzórisnak tekinteni az előző, a 14 ponttal alapjában ellenkező megállapodásait. Egészen biztos, hogy amint Ausztria a wilsoni békével járó népszavazással nem vesztette volna el Dél-Tirol németek lakta részeit, — népszavazás esetén a legrosszabb esetben mi is csak azokat a megyéket veszítjük el, ahol a többség nem magyar volt, de még a vegyes területekből is sok maradt volna velünk a népszavazás esetén, ha megvan a megegyezés a nemzetiségekkel az autonómiák alapján. Ez a perspektiva állt előttünk, ha a magunk politikájával is hozzájárulunk ahhoz, hogy a béke wilsoni legyen.

De vegyük a másik esetet. Nem volt összeomlás, nem volt forradalom, nem tartottunk ki a végsőkig a németek és a háború mellett, különbékét ajánlottunk föl a wilsoni elveket elfogadva, a Károlyi-kormány, a nemzetiségekkel megegyezve, sőt velük egy minisztériumban megalakult, és mindennek ellenére sem a wilsoni pontok alapján köt velünk békét az antant. Tegyük föl ezt, és vegyük hozzá még azt a föltevést is, hogy volt ugyan paktum a nemzetiségekkel, de vérszemet kapva, ezt később ők maguk fölborították. Helyzetünk ez esetben biztosan nem lett volna valami rózsás, de olyan szomorú sem, mint ma. Ekkor, honorálva a németekkel való szakítást, honorálva az antant felé való tájékozódásunkat, legalább olyan békét kaphattunk volna, mint Bulgária. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy ebben az esetben elmarad a Vittorio Venetto, a vereség és az abból következő frontfölbontás. Ha előzetes paktumokat (a londonit, a bukarestit) részben be is tartottak volna, semmi esetre sem teljesítették volna igéreteiket maximális mértékben. Nyugat-Magyarországot semmi esetre sem vesztettük volna el, ez komolyan még csak szóba sem kerülhetett volna. A keleti-szlovák megyék egy részét megtarthattuk volna. Színmagyar területek elvételére sem gondoltak akkor még sem a csehek, sem a délszlávok és a románok is megelégedtek volna az igazi román vidékek elszakításával. De ezek a meggondolások egész bizonyosan túlzottan pesszimisztikusak, mert a végső összeomlás előtt minden okunk meglehetett arra, hogy bízzunk a hatalmas Egyesült Államokban, amelyek akkor keresztül tudták volna vinni akaratukat. Még egyszer mondom: az akkor, idejében, megalakuló kormánynak lett volna módja elrendelni a népszavazást, és az a népszavazás tiszta lett volna. A nem magyar nemzeteknek Pesten, a kabinetben ülő vezérei vezették volna. Bizonyos, hogy azon a népszavazáson a magyar szavazatok is érvénye-

sülnek, és hogy olyan színmagyar helyeknek, aminő Komárom, elcsatolására senki nem is gondolt volna.

Nem akarom követni a reakciónak azt az utálatos szokását, hogy mindenkire, aki meg meri támadni, rögtön hazaárulót kiált, — de ha valaki hazaárulást követett el, hát bizonyára nem én vagyok az, és nem azok, akik velem együtt a háború ellen voltak; nem mi, akik antantbarátok voltunk, akik wilsoni békét követeltünk, akik a nem magyar nemzetekkel megegyezni iparkodtunk, ellenben igenis, legsúlyosabban bűnösök azok, akik mindeme törekvéseknek megátalkodott ellenzői, kerékkötői és meghiusítói voltak. Övék a felelősség az ország megcsonkításáért és a rossz békéért, övék a felelősség az összeomlásért és annak minden következményeiért is.

Voltak rajtunk, Károlyi-pártiakon, szocialistákon és radikálisokon kívül más pártbeli politikusok is, akik érezték, hogy arra az útra kellene lépni, amelyet én hirdettem, és hogy módot kellene adni egy antantbarát kormánynak arra, hogy a mentés munkáját megindítsa. Serényi Bélát, Ugron Gábort e politikusok közé sorozom. De őket valósággal terrorizálta Tisza, Apponyi, Andrássy, Vázsonyi makacs soviniszta vétója. Addíg a percig, amíg végre, elkésetten, a soviniszta vétó urai maguk léptek a wilsoni pontok alapjára, addig a percig nekik mindenki hazaáruló, defetista volt, aki ki merte nyitni a száját az egyedül helyes út érdekében. Ez a terror részben meghamísitotta a közhangulatot, részben csak megakadályozta tiszta megnyilatkozását. Még mindig, még 1918 októberében is! Az ország többsége mögöttem volt. De ezt a többséget meg kellett szervezni.

INTRIKÁK AZ ÖRVÉNY SZÉLÉN

Alighogy Andrássy megérkezett Dubrinból, megkezdődtek egy új kormány megalakítására vonatkozó tárgyalások. Abban a pártok megegyeztek, hogy a Wekerle-kormány nem maradhat a helyén. Saját kormányának tagjai, elsősorban Windischgraetz, Szterényi dolgoztak legjobban a miniszterelnök ellen, akinek valóban semmi talaja sem volt már, még a parlamentben sem. Wekerle túlságosan nem is ragaszkodott a hatalomhoz, de láthatóan fájt neki a sok intrika, és emiatt Windischgraetzet valósággal meggyűlölte.

A bolgár összeomlás után Wekerle magához kérte a pártvezéreket, és az ő könnyed modorában informálta őket a helyzetről. Ez alkalommal én is fölkerestem a miniszterelnököt, akivel pedig hónapok óta nem a legjobb viszonyban voltam, mert hiszen az ellenem indított hivatalos hajszában neki is részének kellett lennie.

Hogy a bizalmamat megnyerje, rögtön azzal kezdte, hogy menynyire nem helyeselte ő soha ezt az alaptalan hajszát, és hogy mennyire szeretné ő az egész Károlyi Imre-féle „heccet" valahogy békésen elintéztetni. Amikor látta, hogy én semmiféle elkenésbe nem óhajtok belemenni, ismert ügyességével rögtön más témára siklott át. Joviálisan mosolyogva, nagy nyugalommal beszélt. Nem lehet mondani, hogy egész politikájának, évtizedes hiteinek összeomlása valami különösebb emóciót keltett volna benne. Egyszerűen kijelentette, hogy ő már régen tudta, hogy a háborút elvesztettük, az tehát, ami most történik, nem lepi meg. Ámulva néztem a mosolygó, félelmetesen hideg és cinikus öregúrra. Nem tudtam visszatartani érzéseimet, és heves szemrehányásokkal illettem azért, hogyha régen tudta, hogy a háború elveszett, hogyan volt lelke a háborús uszítás politikáját a végsőkig folytatni! Nem jött ki a sodrából, nyugodtan csak ennyit válaszolt:

— Hja, tudod, kérlek alássan, a németek miatt nem lehetett!

— Szóval — feleltem —, nyitott szemmel rohantunk bele a biztos pusztulásba!

Másodszor történt, hogy vezető állásban levő politikus, miniszter, aki mindenbe be volt avatva, mondotta meg nekem szemtől szembe, hogy a háborút rég elvesztettük! Az első Czernin volt, 1917 tavaszán, a második Wekerle, most. Másfél év előtt a külügyminiszter s ma a magyar miniszterelnök! És valószínű, hogy amit ők tudtak, tudta majdnem minden józan eszű, a dolgokba hivatalánál fogva belelátó ember és — nem akadt közöttük egyetlenegy férfi se, aki „Megállj!"-t mert volna kiáltani. A bukó Monarchia hivatalos politikusai között nem találkozott egyetlen önálló gondolkodó fej sem, aki lényegében fölül tudott volna emelkedni a százados Fortwurstelnpolitikán!

Ezt a végzetes politikát Wekerle dermesztő cinizmussal tetézte. Amikor a bolgárok kiugrása után fogadta a sajtó képviselőit, azt mondotta nekik, hogy a bolgár összeomlás kényes helyzetbe hozta Törökországot; hogy megakadályozzuk Törökország esetleges gyors kiválását szövetségünkből, csapatokat kellett leküldenünk, hogy ezek segítsék a törököket az antant ellen. Mi célja volt ennek, mit remélhettünk ettől, — ezekre a kérdésekre maga Wekerle a következő szavakkal adta meg nyomban a választ:

— Szegény fiuk, ezekből sem sokat fogunk viszontlátni!

Ha nem olyan sok újságíró mondotta volna, jegyezte volna föl ezt, nem tudtam volna elhinni, hogy így történt. Tehát négy éven át hiába beszéltem, kértem, könyörögtem: Wekerle és társai csak mentek tovább nyugodtan a maguk bűnös útján, amelyről, íme bevallották: jól tudták, hova vezet! Falnak vitték a nemzetet, és az a mentségük sincs, hogy nem tudták, mit cselekszenek. Az utolsó hónap politikai története döntő tekintetekben még ijesztőbb a négy háborús évhez képest. Szakadatlanul tárgyaltak az új kormány megalakításáról, programokról, jövő tervekről, és most is, amint annyiszor, gazda nélkül csinálták a számadást. A vezérek szentül hitték, hogy gyökeresen változtatni mégsem kell majd, és a közkatonák vakon mentek e vakok után.

Andrássy Gyula még Dubrinban azt mondotta nekem, hogy nekem és a velem egy elvet valló politikusoknak kell kezünkbe vennünk az ország megmentését, és hogy ebben a munkában föltétlen segítségére és támogatására számíthatunk. Belátja, mondotta, hogy ne-

kem volt igazam, és ennek le is fogja vonni a következményeit, mert a békekötés után vissza fog vonulni a politikától. De ez a vallomás, ez a magábaszállás ott fönn, a dubrini hegyen, nyilván csak a sokk következménye volt, amelyet a bolgár összeomlás híre a nagy optimista idegéletében és eszmevilágában okozott. Ott, a Dubrin tetején szembekerült a valósággal és lesütötte szemét. De Pestre érve Andrássy megint maga köré gyűjti a reakciót — amely most egységesebb, mint valaha —, Tiszával, Apponyival, Wekerlével, Windischgraetzcel, Vázsonyival tárgyal, és a valóság kísértete, amely Dubrinban megjelent neki, távol marad e körtől. Hol vannak a dubrini elhatározások! Az enervált embert baráti és családi körben éjjel-nappal gyúrták, és sikerült őt annyira levenni a lábáról, hogy amikor Dubrin után először beszéltem vele, már hallani sem akart arról, hogy én alakítsak kormányt, és hogy ő s vele a bukott politikusok egy szálig álljanak félre. Már nem vallotta a Károlyi-kormány szükséges voltát, és a tárgyalások során legföljebb annyit engedett meg, hogy Wekerlének távoznia kell, alakulnia kell egy új koaliciós kormánynak, élén egy alkotmánypárti miniszterelnökkel, s a kormányban nekem is és pártomnak is helyet kell kapnunk. Amikor erről beszélt, már a saját maga vagy Hadik János miniszterelnökségére gondolt. Jásziról, nemzetiségi miniszterekről, amint mondottam, hallani sem akart, sőt a legelején még szocialista miniszterről sem.

A legjobban Vázsonyi izgatta ellenem az embereket. Andrássy arra kért, hogy béküljek ki Vázsonyival, mert a kibontakozásról való tanácskozásoknál lehetetlen helyzetet teremt az, hogy mi ketten egymással nem beszélünk. Vázsonyi sokat vétett ellenem, s még csak azt sem tartotta szükségesnek, hogy valamilyen formában kimagyarázza a történteket. Hogy rajtam ne muljék a gyors kibontakozás, igazán tisztán a közérdeket tartva szem előtt engedtem Andrássy kérésének, és az ő lakásán megtörtént a kibékülés. Kezet fogtunk Vázsonyival, de sem ő, sem én nem beszéltünk a múltról.

Ellenfeleim is, én is elvbarátaimmal szilárdan kitartottunk, ami annyit jelentett, hogy semmi sem történt, maradt minden a régiben. Természetesen a belső és a külső helyzet minden múló nappal, amíg a kormány a sült galambot várta, egyre rosszabbodott. Még mindig az elégtelen Burián volt a külügyminiszter, Tisza exponense.

Burián október 5-én Bécsbe hívatta Wekerlét, Tiszát, Apponyit, Andrássyt, hogy velük a tennivalókról tanácskozzék és informálja őket a Monarchia helyzetéről.

Andrássy írja memoárjaiban, hogy Burián ekkor már így informálta őket:

> ... Németország annyira le van törve, hogy, noha eddig ő vetett a szemünkre gyávaságot, most maga sürgeti a fegyverszünetet meg a rögtöni békekötést, és a wilsoni program alapján akarja fölajánlani a békét.

Szeptember 15-én az urak valamennyije — sajtójukkal és egész sleppjükkel együtt — lehazaárulózott, mert a ceglédiek előtt én a wilsoni elvek elfogadását határozott formában követeltem. Hogy érintette őket Burián bejelentése? Andrássy még mindig félt, húzódozott a wilsoni békétől, még mindig nem ment a fejébe, hogy ez az egyetlen mentsége lehet Magyarországnak, mert ennél csak rosszabb, de jobb békét semmi esetre sem kaphat. Pedig ha már a németek is itt tartanak, akkor nincs választás. Burián megmondta világosan, hogy vagy belemegyünk Wilson programjába, vagy pedig a németek cserben fognak bennünket hagyni, és nélkülünk fogadják el a 14 pontot. Valamivel könnyebben is tehették, mint mi, hiszen sokkal homogénebb ország voltak.

Ettől a naptól kezdve nem hazaárulóztak le államférfiaink, ha Wilson 14 pontja mellett lándzsát törtem, most már csak akkor hazaárulóztak, ha ezeket a követeléseket komolyan vettem, és a nemzetiségek önrendelkező jogát, az autonómiát követeltem, vagy a dualizmus fönntartását lehetetlennek állítottam. Az igaz, sokáig nem kellett várnom arra, hogy az előrelátó és következetes pártvezérek ezekben a kérdésekben is engedjenek a 67-ből.

Végre október 7-én a király megkezdte a magyar politikusok kihallgatását Reichenauban. Tiszát, Andrássyt, Apponyit, Windischgraetzet, Szterényit hallgatta meg a király. Az uralkodó elhatározta, hogy nem várja be a Burián akciói eredményét, hanem kiküldi Andrássyt Svájcba, hogy Andrássy ott vegye föl a tárgyalások fonalát az antant bizalmi embereivel. A németbarátok után engem is fogadott a király.

Andrássy maga vallja a memoárjaiban, hogy valamennyi fönt felsorolt politikus még ekkor is, vele együtt, állást foglalt a királynál a Monarchia föderalisztikus átalakítása ellen, és hogy ő, mielőtt október 11-én kiutazott Svájcba, még egyszer lelkére kötötte az uralkodónak, hogy:

... hagyja érintetlenül a Monarchia közjogi formáját a békekötésig, és arra szorítkozzék, hogy a hivatott államférfiakkal való eszmecsere után készítse elő az új alakulást. Tudomásom szerint valamennyi magyar államférfi, Károlyin kívül, aki utánunk ment audenciára, a föderalizmus ellen nyilatkozott.

Ez a kis idézet fényt vet arra, hogy mi volt most Andrássy programja. Október 5-e óta rá kellett állni a wilsoni alapra, a népek önrendelkező jogának alapjára, ezt tudni kellett és tudta is, ugyanekkor azonban azt akarta, hogy ennek a bázisváltoztatásnak következményeit az uralkodó ne is próbálja levonni, hanem hagyjon csak mindent a régiben, hallgasson az öreg, tapasztalt — és tapasztalataikkal együtt megbukott — tanácsadókra, és majd csak a háború után, a békekötés után reformáljuk meg a Monarchia államjogi szerkezetét. A békekötés után! Hogy képzelte Andrássy azt a békét? A wilsoni békét? Nemcsak ő, valamennyi kihallgatott magyar államférfi ellenezte a föderalizmust, és az a hátsó gondolat élt bennük, hogy ha egyszer a békét megkötöttük, akkor nem kell többet törődni sem Wilsonnal, sem az antant többi hatalmával, sem a nemzetiségekkel, hanem majd úgy és annyit váltanak be az ígéretekből, amennyit éppen muszáj lesz. Nagy adag naivitás kellett ahhoz a föltevéshez, hogy ebbe az antant és a nemzetiségek, amelyek ekkor legalább olyan hatalmasak voltak, mint mi magyarok vagy az osztrák-németek, belemennek. A nemzetiségek joggal a legnagyobb mértékben bizalmatlanok voltak az Andrássy-féle társasággal szemben, és messze nyúló és erős összeköttetéseik révén nem volt nehéz szövetségeseikkel azt az álláspontot elfoglaltatniok, hogy ezek a győztes nagyhatalmak még a békekötés előtt, sőt egyenesen ennek előfeltételeképp követeljék a Monarchia nemzetiségeinek jogait! Ha Andrássy és hívei szememre vetik, miért tartottam én ki amellett, hogy csak egy Károlyi-kormány hozhat megnyugtató megoldást, a nemzetiségek letagadhatatlan álláspontjára utalok: ezért!

A királynak adott tanácsaikkal azt érték el, hogy a király sem tett semmit; akik még a király iniciatívját is megbénították, amely nyilvánvalóan a Monarchiának föderalisztikus átalakulása irányában működött volna: minden szavukkal, amit IV. Károlynak mondottak, csak tetézték súlyos felelősségüket a történelem előtt.

Én azt hiszem, egészen világosan eddig az időpontig senki sem mondta meg a királynak az igazságot. A magyar népnek megmond-

ták. 1918. október 8-án, egy keddi napon, jelent meg a *Népszava* első és második lapján az a kiáltvány, amelyet a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége és választmánya „Magyarország népéhez" intézett. Ezzel a kiáltvánnyal a szociáldemokrata párt kötelességének útjára lépett. E kiáltvány soraiból forradalmi szellem csap ki. Kunfi keze látszik rajta, és az, hogy a szociáldemokrácia vezetésében a párt balszárnya érvényesíti befolyását.

A kiáltvány leszögezi, hogy az alkotmány megbukott és hogy a háború véget nem érhet, a béke meg nem születhetik addig, amíg Magyarország népe új alkotmányt nem vív ki magának. „Addig is, amíg a nép ítélőszéke elé fogják szólítani — mondja a kiáltvány —, a pusztuló Magyarország ravatalához hívjuk tetemre az uralkodó osztály ma is hatalmon levő képviselőit és rámutatva az ország ezer vérző belső és külső sebére, odakiáltjuk nekik: „Ti tettétek ezt, a ti művetek ez, ti feleltek érte." Új alkotmány kell, de nem olyan, amellyel a magyarság uralkodó osztályai elnyomják a nem magyar nemzeteket és kizsákmányolják a vagyontalan néposztályokat, hanem olyan, amely elismerve az országban élő nemzetek önrendelkezésére és a dolgozó néposztályoknak emberséges megélhetésre való jogát, a demokratikus és szociális igazság szellemében rendezi be az országot."

A kiáltvány tíz pontban foglalja össze a teendőket:

1. Alakuljon rögtön új kormány, a demokratikus osztályok és az ország valamennyi nemzetének képviselőiből;
2. a kormány oszlassa föl a képviselőházat és az általános, nőkre is kiterjedő választójog alapján hívja össze azonnal az alkotmányozó nemzetgyűlést;
3. ajánlja föl az ellenséges államoknak az orosz proletárforradalom és Wilson elvei alapján a rögtöni békét;
4. szüntesse meg a nemzeti elnyomást;
5. demokratizálja a közigazgatást és biztosítsa az egyesülési, gyülekezési és szakszervezeti jog szabadságát;
6. adja a földet azok kezére, akik megművelik;
7. szocializálja az egyéni vezetés alól kinőtt üzemeket;
8. igazságos adópolitikával hárítsa át a nagyvagyonokra a háború költségeit;
9. építse ki a munkásvédelmet, kezdjen nagyszabású népjóléti politikát, és készítse elő a nyolcórás munkanapot;

10. gondoskodjék a harctérről hazatérőkről, kártalanítsa a rokkantakat, hadiözvegyeket és árvákat.

„Fogjuk össze erőnket — mondja a kiáltvány —, alakítsuk át az elnyomatás és kizsákmányolás Magyarországát olyan állammá, amely meg tud majd állani abban a sorsdöntő órában, amikor a nemzetközi világbéke-szerződés értelmében az ittlakó nemzetek önrendelkező joguk alapján dönteni fognak arról, hazájuknak tekinthetik-e ezt az országot? . . . Mindazok, akik azt kívánják, hogy a szabad és önmagukkal rendelkező nemzetek ettől az új Magyarországtól el ne szakadjanak, hanem szabad elhatározásuk alapján itt találják meg a szabad és demokratikus magyar néppel egyetemben boldogulásuk és fejlődésük minden föltételét: mozduljanak meg döntő cselekvésre!"

Ez a kiáltvány felelt meg a magyar nép igazi érzéseinek, igazi érdekeinek, az én nézeteimnek és szándékaimnak is, és ebben az értelemben akartam tolmácsolni a nép akaratát a király előtt, akinél október 11-én kihallgatáson kellett megjelennem.

Amikor én Reichenauban a magyar politikusok tömeges audienciája után utolsónak a király elé jutottam, akitől az előttem kihallgatott urak ötnegyed évig elzártak volt, a királyt teljesen kimerülve, igen nagy szellemi és testi fáradtság nyomaival, csaknem apatikus állapotban találtam. Amikor utoljára láttam és beszéltem vele Laxenburgban, sok fiatalos kedv és frisseség volt benne, tele volt reménnyel, jó tettek vágyával. Most mindennek nyomát is alig láttam.

A fenyegető veszedelemről beszéltem IV. Károlynak, amelyet csak gyors és gyökeres cselekvés háríthat el. A nemzetiségi probléma teljes élességében föl van vetve. Csak igazi, őszinte és radikális demokráciával lehet megoldani. Ebben a válságos percben egyedül kell szemben állanunk az antanttal, föl kell mondanunk a német szövetséget, mindenáron szabad kezet kell biztosítanunk magunknak, új emberek kellenek. Egészen bizonyos, hogy az antant sokkal keményebb föltételeket fog szabni, ha nálunk azok próbálnak maradni az ügyek élén, akik az antantellenes politikáért felelősek, és akik egyébként vesztébe vezették a Monarchiát. Nagyon gyors és nagyon szemléletes változásra van szükség. Amerikának látnia kell, hogy nemcsak beszélünk, hanem cselekszünk is.

Ami Magyarországot illeti, lehetetlen állapot az. hogy itt egy nyolc év előtt szűk választójoggal megválasztott parlament többsé-

gére támaszkodva kormányozzanak, ez a parlament nem képviseli az országot. Megtartása a mai helyzetben a legnagyobb zavarokat idézné elő. A nép fogcsikorgatva nézi ennek az idejétmúlt testületnek tárgyalásait, a nép békét akar és lázadni fog, ha nem szerzik meg neki.

Egy erélyes politika, amely az antant táborába viszi át és komolyan a demokrácia alapjára fekteti a Monarchiát, még ma is megmenthetné. Természetesen: nem régi, dualista szervezetében, hanem csak föderatív alapon, csak perszonális unióval Ausztria és Magyarország között. A politika, amelyet az uralkodó Sixtushoz intézett levelével kezdeményezett, bizonyára helyes volt, és valóban megmentésünk egyetlen lehetőségének útját mutatta. Őfelsége bizonyára tudja is, hogy a munkapárt és a Nemzeti Kaszinó őt éppen ezért az életmentő politikájáért akarta trónjától megfosztani.

Elmondtam IV. Károlynak, mit láttam 1917 novemberében Svájcban. Az az időpont fölötte kedvező volt a tárgyalásra. De, persze, a német szövetség elmélyítését föl kellett volna adni. Őfelsége tanácsosai, elsősorban Wekerle, akkoriban megakadályoztak abban, hogy svájci utamról, amelyre az uralkodó tudtával mentem, neki beszámoljak.

A király monoton hangon ismételgette, hogy igazam volt, igazam van. Kértem, hogy azonnal bocsássa szabadon Ausztriában is, Magyarországon is a politikai foglyokat, valamennyit, és különösen arra kértem, hogy Friedrich Adlert bocsássa szabadon. Erre is azt, mondta:

—Ja, ja, ich glaub', Sie haben recht. (Igen, Igen, azt hiszem, igaza van.)

A válságról csak annyit mondott a király, hogy koncentrációt szeretne, pártom és a radikálisok részvételével. Én azonban megmondtam a királynak, hogy az új politikát a parlamentben nem képviselt és nem kompromittált pártokra kell bazírozni.

— Ja, ja, Sie haben recht — mondta a király. — Aber man sagt mir immer, Sie haben nur 15—20 Leute hinter sich, ich kann mich auf Sie nicht stützen. (Igen, igen, Önnek igaza van, de mindig azt hallom, hogy Ön mögött csak 15—20 ember áll és én nem támaszkodhatom Önre.)

És aztán azt mondta, hogy a mai viszonyok között nem lehet választatni. Andrássy külügyminisztersége került szóba. Erre a király azt mondta:

– Das wird sehr schwer gehen, wegen der Österreicher.

Megkértem a királyt, küldjön ki, érintkezést keresni a franciákkal. De ekkor már elhatározott dolog volt, hogy Andrássy megy Svájcba. Nekem sejtelmem sem volt erről. Kérésem elől a király udvariasan kitért.

Az audiencia 1/2 12-kor kezdődött, másfél óráig tartott, és én lekéstem a vonatról, amellyel Bécsbe kellett volna érnem. Windischgraetz fölajánlotta, hogy egy udvari autóval bevisz Bécsbe. Útközben elmondta nekem, hogy a király őt akarta kinevezni miniszterelnöknek Wekerle helyébe, de ő ezt visszautasította, Návayt ajánlotta maga helyett, ellenben azt kérte a királytól, hogy nevezze ki osztályfőnöknek a közös külügyminisztériumba, hogy előkészíthesse későbbi külügyminiszterségét. A magyar miniszterelnökséget nem szerénységből nem vállalta, hanem azért, mert tudta, hogy az utolsó hónapokban, mint a Wekerle-kormány tagja, intrikáival és a választójog elárulásával annyi népszerűtlenséget szerzett mindenfelé, hogy a magyar közvéleményben teljesen gyökértelen. Útközben megemlítette azt is, hogy szó van Szilassy Gyula külügyminiszterségéről. Jellemző Windischgraetzre, hogy neki teljesen mindegy volt, hogy Szilassy mellett föderációs és demokratikus politikát, vagy, pár nappal később, Andrássy mellett az ellenkező politikát kell-e képviselnie.

A nyári incidens óta, amikor feleségem jelenlétében kellett revokálnia, viszonyunk elhidegült. Most Windischgraetz, aki nem tudta, hogy Szilassy kinevezése esetén nem kell-e velem és a szocialistákkal együtt dolgoznia, hizelgő nyájassággal közeledett felém, nyilván azért, hogy erről az oldalról is biztosítsa magát. Furcsa ember volt ő. Később, a forradalom után, hallom, azt állította a herceg, hogy ő már azt október 30-a előtt egy évvel tudta, hogy én hazaáruló vagyok, és hogy ő volt az, aki ezért mindenütt követelte az én letartóztatásomat. Ha így volt, ugyan miért közeledett hozzám olyan visszataszító hizelkedéssel, és miért próbált közvetlenül és közvetve velem együtt dolgozni. Hogy ahol tehette, intrikált ellenem, elhiszem, tudom is. De nem azért tette, mintha valaha is elhitte volna, hogy én úgy árultam a hazát, mint ő a maga borát vagy az ország burgonyadaráját, hanem annál az egyszerű oknál fogva, mert megismerve gyönge jellemét, én nem akartam tudni róla.

A DUALIZMUS ÖSSZEROPPANÁSA

Andrássy kiutazott Svájcba. Andrássynak ez a kiküldetése ugyanabba a kategóriába tartozik, mint Tisza délszláv misszió ja. Tiszát is minden bizonnyal azért küldötték a délszlávokhoz, mert belátták, hogy a délszláv politikában változásnak kell jönnie. De ha ezt belátták, akkor bizony nem Tiszát kellett volna oda küldeni! És nem a németbarát Andrássyt kellett volna Svájcba küldeni, hogy az antantnál puhatolózzék! IV. Károly a hegedüssel akart trombitáltatni és a trombitással hegedültetni.

Andrássy tehát kiutazott Svájcba, és ez alatt az idő alatt a válság húzódott.

Andrássy közvetlen környezete, amely mindig a legkicsinyesebb motívumokat tételezte föl Andrássy ellenfeleinél, most azzal gyanúsította Tisza Istvánt — és ezt Pallavicini György mesélte nekem — hogy tulajdonképpen Tisza intrikálta ki külföldre Andrássyt békemisszió címén, de igazában csak azért, hogy itthon az ő belpolitikai köreit ne zavarja. Ismerem Tisza erényeit és hibáit, és azt hiszem, hogy ez a vád nem áll meg. Én azt hiszem, hogy Tisza most már tisztában volt azzal, hogy neki egy ideig vezető szerepe nem lehet sem a magyar belpolitikában, sem a külpolitikában. Legokosabbnak azt vélte tehát, hogy pártjával, a munkapárttal együtt Andrássy mellé álljon, hogy így a konzervatív erők egyesítésével lényegében amúgy is egy célra irányított akaratuknak nagyobb erőt kölcsönözhessen.

Pallavicini kikísérte Andrássy Gyulát Bernbe, de valamivel előbb jött onnan vissza mint Andrássy. Amikor a király a delegációkat, október 15-én, utoljára, Bécsbe összehívta, fölutaztam én is, és ott találkoztam a Svájcból visszaérkezett Pallavicini Györggyel. Nem-

csak mint rokon, hanem mint politikus is Andrássy leghívebb embere volt ő mindig, és vakon követte vezérét. Most teljesen megváltozottan láttam viszont. A semleges külföldön épp most szerzett tapasztalatai nagy benyomást tettek rá. A németbarátok abban hittek, hogy a németeknek sikerül még talpraállniok, és ha tavaszig ki tudunk tartani, még minden jóra fordulhat. Ezt hitte Pallavicini is, mielőtt kiment Svájcba. Most már lehetetlenségnek tartotta, hogy a hadi helyzet megváltozzék, és azt mondotta, hogy a katasztrófa veszedelmesen közeledik, és csak úgy kerülhetjük ki, ha sikerül a békét rögtön megkötni. Be kell vallania, mondotta még, hogy Andrássy nagynagy hibákat követett el, és az a baj, hogy most sem tudja rászánni magát arra, hogy az egyetlen mentőhorgonyt elkapja. Azt akarta ezzel kifejezni, hogy Andrássy még nem akar a német szövetséggel szakítani és az én politikámra rátérni. Pallavicini ellenben nagyon világosan látta a helyzetet és a tennivalókat, általánosságban teljesen osztotta az én kibontakozási tervemet: azt a benyomást szereztem, hogy ennek az orientációnak a keresztülvitelében számíthatok az ő aktív támogatására is. Később Pallavicini részt vett azokon a bizalmas tárgyalásainkon is, amelyeket mi, Károlyi-pártiak és szocialisták tartottunk a képviselőház egyik különszobájában, és amelyeken az általunk kívánt új kormány összeállításáról és programjáról folytak a megbeszélések. Ő maga oszlatta el a szocialistáknak vele szemben eleinte mutatkozó bizalmatlanságát, amikor mindig legalább két oktávval radikálisabbnak és liberálisabbnak mutatkozott, mint közös apósunk, Andrássy Gyula. Pallavicini e magatartása folytán miniszterjelöltként szerepelt azokban a terveinkben, amelyek alapján, a forradalom kitörése előtt, a kormány megalakítását gondoltuk.

Ha feleségem ezekben a napokban kérdezte Boy nővérét, hova megy, Pallavicinéné gyakran ezt felelte:

— Megyek Gyuri után. Nagy kedve van belépni az alakuló kabinetbe.

A felesége pedig vissza akarta ettől tartani Pallavicinit.

Egyelőre azonban mindez még csak tervezgetés volt. A királyi audienciák után a kormány lapjai kórusban zengték, hogy Károlyi Mihálynak és hiveinek reménységei most és belátható időn belül hiúak; és csakugyan az egész reakció összefogott ellenem, hogy egy belpolitikai egységfrontot csináljanak az én kibontakozási terveimmel szemben. Wekerle kijelentette, hogy ő hajlandó félreállani, és utódjául báró Wlassics Gyulát ajánlja a királynak.

Még a delegációk összehívása előtt alkalmam volt Bécsben tárgyalni több osztrák politikussal, így Lammasch tanárral, a későbbi miniszterelnökkel, akivel már előbb összehozott pacifista ideálunk, és akivel egypár meleg levelet váltottunk, gróf Sylva-Tarouccával, a szociáldemokrata párt több vezető emberével — és az volt az impresszióm, hogy az osztrák politikusok sokkal világosabban látják a helyzetet, mint a mieink, és nincs közöttük senki, aki a föderációt meg akarná akadályozni.

Október 15-én csak első, alakuló ülését tartotta meg a delegáció külügyi bizottsága. Ez rendszerint formális ülés szokott lenni, és legfölebb a külügyminiszter tartja meg expozéját, amelyhez aznap még nem történik hozzászólás. Én azonban, nem tudván mit hoz a jövő, elhatároztam, hogy megragadom az alkalmat, és leszögezem a háborút csinálók bűneit és felelősségét. Ahogy tehát Burián befejezte semmitmondó expozéját, én, minden szokás ellenére, szólásra jelentkeztem.

Érdekes kép volt. A Mária Terézia korából származó gyönyörű fehér-arany teremben ott ültek, élükön a külügyminiszterrel a 67-es kiegyezésnek, a delegáció intézményének, a dualizmusnak és a német szövetségnek, következetes módon a világháborúnak is elszánt hívei. Külügyminisztereink innen zengték tirádáikat a szebb napokban, ambíciózus delegátusaink itt mondtak nem egy büszkén kardcsörtető beszédet, s most ugyanazok fogják hallani egész politikájuk nekrológját. Ideges arcok, rosszindulatú pillantások köröskörül, senkinek sem tetszik, hogy most én beszélek. De az elnök már nem erőszakoskodhatik, kénytelen a szót megadni.

— Temetni jöttem Cézárt, nem dicsérni — mondottam. — Tagadom a delegációt és csak dobogónak tekintem, ahonnan Európa színe előtt vádat emelhetek az osztrák-magyar közös kormány ellen. A hibák, amelyeket a közös kormány és a delegációk elkövettek, megbocsáthatatlanok. Gróf Czernin és báró Burián, aki a világháborúban kétszer volt külügyminiszter, szándékosan nem hívták össze a delegációkat, hogy ítélőszékük előtt ne kelljen megjelenniök. Az a tény, hogy Burián most hívja össze a delegációt: a magyar nép kicsúfolása; ezeket a mai meghívókat gyászszegéllyel illett volna ellátnia. A Függetlenségi és 48-as Párt mindig egész erejével lépett föl a delegációk lehetetlen intézménye ellen. Vádolom a közös kormányokat és a delegációkat, hogy egyedül ők okozták a Monarchia összeomlását és juttatták Magyarországot abba a szo-

morú helyzetbe, amelyben ma van. A közös kormány sohasem törődött a nép hangulatával, hanem mindig kicsinyes cselszövésekre fecsérelte az időt.

E szavak ma, olvasva, nem is tetszenek keményeknek. Hanem ott, a delegáció termében, a delegátusok szemébe vágva, megtették hatásukat.

Az elnök azt hitte, jobb, ha nem zavar, de amikor látta, hogy támadásomat folytatom, megkért, hogy máskor mondjam el érdembeli kritikámat. De amit akartam, elmondottam! Csak olykor szakított meg egy-egy bátortalan ohó!

Tisza és velük összes külpolitikai elvtársai mélyen hallgattak. Egy szavuk nem volt ezen a történelmi ülésen. Sem a védekezés, sem a megbánás szava. Ott ültek, behúzott nyakkal és hallgatták a vádakat szó nélkül. Fájt nekik a szívükhöz nőtt dualizmusnak, Monarchiának, delegációnak, az egész K. u. K. virosaftnak ez a csúnya vége, de egyikben sem volt meg a bátorság, hogy megmondja, mit érzett. Nem volt senki, aki a delegációk utolsó ülésén a dualizmus szimbolikus intézményét elsiratta volna. Amint pár hét múlva a császárjuktól és királyuktól, úgy mindent feledve és megtagadva, egyetlen szó nélkül búcsúztak itt a delegációtól örökre.

*

A temetés, amelyet én hirdettem, két napra rá bekövetkezett. Maga a császár temette el ünnepélyes formában a dualisztikus Monarchiát. Október 17-én jelent meg Bécsben az osztrák császár kiáltványa hű osztrák népeihez, amely fölszólítja őket, hogy az önrendelkező jog értelmében a szövetséges állam megalkotásának céljából alakítsák meg nemzeti tanácsaikat:

> Ausztria legyen, népeinek akarata szerint, szövetséges állam amelyben minden néptörzs saját telepterületén saját államiság gal bír. Ausztria lengyel területeinek független lengyel állammal való egyesítését ez nem érinti. Trieszt városa és környéke, lakosságának kívánsága szerint, különállást nyer.

Burián és Wekerle ismerték a manifesztum szövegét. Wekerle az élelmiszerküldemények megvonásával fenyegette meg Ausztriát arra az esetre, ha a manifesztum Magyarország integritását

nem garantálja. Egy ilyen klauzula azután bele is került a szövegbe.

A manifesztumnak valósággal meg kellett dermesztenie a magyar politikusok legnagyobb részét. Még nyolc-tíz nap előtt valamennyi magyar politikus, az én kivételemmel, azt a tanácsot adta a királynak, hogy a Monarchia dualisztikus berendezését csak a békekötés után bolygassa meg, ha muszáj — és a király a magyar politikában mindig azt csinálta, amit ezek az urak akartak. Helyzetük kínos volt. A Károlyi-pártot és a 67-es és 48-as pártban Apponyit nem követő Bizony-féle függetlenségi képviselőket, akik a válság kezdete óta a népek önrendelkező joga alapján a magyar nemzet önrendelkező jogát, az Ausztriától való elszakadást, az állami függetlenséget és a perszonális uniót követelték, ezen a ponton sem akarták követni a többi pártok. S most itt is a Károlyi-párt álláspontjára kényszerítették őket a befejezett tények! De az érzelmi mozzanaton túl volt egy súlyosabb is. E pártok egész politikája arra a vélelemre volt fölépítve, hogy Magyarország önmaga nem állhat fönn, és Ausztria nélkül elpusztul. Most mit mondjanak a népnek? A régi rendszer biztosította nekik a magyarság szupremáciáját a nemzetiségek fölött és a magyar urak uralmát a magyar és a nemzetiségi nép fölött. A manifesztum a szomszédban fölrobbantotta egy analóg rendszer alapjait. Hány napig élhetett ez után a régi magyar rendszer? Azután a király egész viselkedése is joggal bánthatta őket. Egyfelől biztatgatni őket, Andrássyt Svájcba küldeni, engem ki nem nevezni — másfelől kiadni ezt a manifesztumot, úgyszólván nélkülük és mindenesetre ellenük; ha az eseményeknek ezt a találkozását nézték, a maguk szempontjából igazuk volt, amikor árulásról beszéltek. Igen, mert világos volt még előttük is, hogy az osztrák föderalizáció után az ő történelmi Magyarországuk sem maradhat meg mai berendezkedésében, és hogy a háborús politikájuk bukása után, a császár most létalapjuktól fosztotta meg őket. Andrássy szerint (279. o.) ez a megoldás veszedelmet hozott Ausztriában a német elemre, Magyarországon a magyar elemre, amelyek a hegemóniát gyakorolták. Beszéljünk világosan: sem a német nép, sem a magyar nép nem látta volna a változások kárát, csak az elnyomó, igazságtalan hegemóniára törekvő uralkodó osztályok és főleg azok politikusai. És a magyar politikusok az Ausztriát föderalizálni akaró manifesztum mérlegelésénél nem törődtek azzal, hogy e kiáltvány alapján alkalom nyílik a magyar nemzet évszázados vágyá-

nak, a magyar függetlenségnek vér nélkül, veszedelem nélkül való megteremtésére. Andrássy IV. Károlynak ebben a tényében, a manifesztum kibocsátásában, látja a későbbi bajok forrását, és valóban kifejezte a dualizmus minden hívének fölfogását, amikor az október 17-i lépésről ezt írta könyvében:

> Nem volt nehéz előre látni, hogy, ha vereségünk percében akarjuk új alapokra fektetni a Monarchiát, össze kell roskadni, még mielőtt a zöld asztalhoz leülhetnénk. Hogy meg ne öljön valaki: öngyilkosságot követtünk el.

Én nem értettem és nem értek egyet Andrássy fölfogásával. Azonban ezt az ő kritikáját mégis jól jegyezze meg mindenki, aki az összeomlásért az októberi forradalmat vagy engem akar felelőssé tenni!

A császár elhatározása, amennyiben egy át nem gondolt politika következménye, ennyiben csakugyan súlyos hiba volt. De ha ennek a lépésnek minden irányban levonja a konzekvenciáit (és ha idejében és kellő alapossággal készíti elő), mérhetetlen előnyökkel járhatott volna. Az uralkodó azonban karakterének ugyanazt a döntő hibáját mutatta itt is, mint a Sixtus-leveleknél: megállt a félúton. Az lett volna a logikus, hogyha Ausztriában *á*-t mond, Magyarországon *b*-t mondjon. Aki Ausztriában föderalizál, annak Magyarországon sem szabad azokra támaszkodnia, akik ezt az elhatározását késhegyig ellenezték, hanem azokra a pártokra és politikusokra, akik nem a régi közjogi alapokon, hanem a most manifesztált alapon akarták ebben a helyzetben a politikát irányítani. De a király, teljesen érthetetlenül, Magyarországon fönn akarta tartani a régi rendet, és ha Ausztriát illetően nem is, de Magyarországra vonatkozóan megfogadta Andrássyék tanácsát. Ennek a politikának a legvégzetesebb kifejezése volt az, hogy engem, aki a magyar politikusok közül egyedül ajánlottam a föderalizálást, nem akart kinevezni, ellenben a félig már föderalizált Monarchia első külügyminiszterévé Andrássyt, a dualizmus matadorját nevezte ki, aki a föderalizációnál nagyobb szerencsétlenséget el sem tudott képzelni.

*

A manifesztum mozgásba hozta a magyar képviselőházat is. Ausztriában a nemzetek függetlenek voltak a manifesztum által! A magyar függetlenség kérdése fölülről föl volt vetve! Két párt nevezte magát függetlenségineknek. A Függetlenségi és 48-as eszméket az Apponyi-párt régen elárulta ugyan, de legalább formulát talált mindig eljárásának szépítésére. Az események átgázoltak rajta és a dualista többségen is. Apponyiék egészen meg voltak zavarodva. Feje tetején állt a világ! Függetlenségi lett a császár! A perszonális uniót most már nem ellenezhette senki, mindenkinek a függetlenségi alapra kellett állnia. De még most is taktikáztak, és csak elveket akartak kimondani, azokat is igen óvatosan.

Október 16-án a tőlünk összehívott képviselőház első ülésén Wekerle bejelentette, hogy a király nem fogadta el lemondását, és hogy Magyarország a perszonális unió alapjára helyezkedett. „Az 1723: I., II. és III. t.-c. rendelkezéseit kell érvényre juttatnunk" — mondta. Szóval a pragmatica sanctiót.

Fölszólalásomban kifejtettem, hogy Wekerle ígéretében, aki a választójog körül is megszegte szavát, nem bízhatunk. Ausztriával rögtön kell megszakítanunk eddigi kapcsolatainkat, és Magyarországnak önmagát kell képviselnie a béketárgyaláson. Akik a német politikát követték, megbuktak. Ennek következményét le kell vonni, és a jövőben a korszellemnek megfelelő nemzetiségi politikát kell csinálni. A német szövetség, Mitteleuropa ellentétben vannak azokkal a gondolatokkal, amelyek ma győztek, a nemzetek önrendelkező jogával, és csak sajnálatos, hogy a háború előtt nem helyezkedtünk erre az alapra, mert akkor elkerülhettük volna a háborút. Amikor Holló Lajos a megegyezéses békét hirdette, a munkapárt akkor kivonult a teremből, Tisza azt hirdette, hogy ez gyalázat, hazaárulás.

— Mit gondolnak — kérdeztem Tisza felé fordulva —, kinek lesz nagyobb hitele, Önöknek-e, akik máról holnapra, az események nyomása alatt lettek pacifistákká, vagy azoknak, akik nem féltek a terrortól? Önöket a vádlottak padjára ülteti a nemzet, és nem hiszem, hogy az ítélet fölmentő lesz. Azok nevében mondom, akik meghaltak és azok nevében, akik életben maradtak, hogy az egész háború félrevezetés volt.

A munkapárt megszakította a beszédemet:

— Gyalázat! Hazaárulás!

De Lovászy Márton, aki mellettem ült, odakiáltotta nekik:

— Vegyék tudomásul, hogy antantbarátok vagyunk.
Vass János harsogva ismételte:
— Igenis, antantbarátok vagyunk.

Windischgraetz, Szterényi és egypár munkapárti reakciós ezeket a közbekiáltásokat arra akarta fölhasználni, hogy a műfölháborodás kitűnően rendezett viharával az egyre bátrabban és támadóbban föllépő Károlyi-pártot megfélemlítse. Hatalmas botrányt rendeztek. Windischgraetz miniszter magából kikelve ugrik ki a padokból. Mindenáron verekedést akar provokálni és Lovászyt kidobatni. Lovászy az igaz ember fölényes nyugalmával és bátorságával ül helyén, és semmiféle kérésre, fontoskodó közvetítésre nem hajlandó visszavonni semmit sem.

A képviselőháznak még volt annyi ideje, hogy közbeszólásuk miatt a kerületükben való kiplakátozásra ítélje a két képviselőt. Vass János választóihoz írt nyílt levelében büszkén vállalta a kipellengérezést.

Az ülést föl kellett függeszteni; ezalatt ugyancsak bő alkalmunk nyílt hallani Windischgraetzék szájából ellenünk és az antant ellen a szitkok özönét, a kitűnő német szövetségesek iránt mindhalálig való hűség biztosítását. Milyen halálos bűnnek mondották akkor az antantmellettiséget ugyanazok a hercegek és grófok, akik két-három hét múlva, amikor a fiatal magyar népköztársaságot kellett megrágalmazni saját hitelük emelésére, Svájcban, vagy később Budapesten, az antant-missziók előszobáiban nem győzték eleget magyarázni, hogy mennyire utálták ők mindig a németeket és hogy imádták az angolokat vagy a franciákat! De mit mondok! Tíz nap múlva, október 26-án, ugyanaz a Windischgraetz, Andrássy oldalán, saját maga döfi le hátulról a Nibelungentreuét.

A képviselőház másnapi ülésén Tisza állt föl, hogy feleljen nekem. Mást mondott, mint amit vártak tőle. Ezt mondta:

— Nem akarok játékot űzni a szavakkal. Elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály tegnapi beszédében mondott: elismerem, hogy *ezt a háborút elvesztettük.*

Mihelyt Tisza ezt a mondatot kimondotta és észrevette, hogy mit mondott, igyekezett visszaszívni és magyarázni. De nem sikerült. Kirepült a szó, most már nem lehetett megállítani. Mint valami komor gyászlepel, úgy terítette be legelőször is az egész megdermedt többségnek hangulatát ez a sötét mondat. Éppen az, hogy Tisza szájából hallották, az volt olyan rettenetes hatással

rájuk. Érezte mindenki, hogy igen nagy bajnak kell lennie, ha a háborús uszítás soha el nem csüggedt vezére ilyet mond. Nyilvánvaló volt, hogy Tisza az események hatása és szörnyű felelősségének súlya alatt összeroppant. Szarajevói útja és az a mondat egyaránt azt mutatják, hogy életének utolsó két hónapjában már nem volt egészen ura az idegeinek.

Tisza összeroppant! Tisza kapitulált! Ez volt a legnagyobb csapás, amely minden baj és veszedelem között a reakciót érhette, mert elvette önbizalmukat és a kilátástalanságnak, a biztos pusztulásnak szakadékát meresztette eléjük. Tisza bejelentése villámtűzként terjedt szét az országban, a frontokon és a frontok mögött, gyújtott és bénított. Voltak, még sokan voltak, akik csak Tisza Istvánnak hitték el végleg, hogy a háborút elvesztettük.

Azok, akik olyan szívósan és kitartóan akarták csatasorba állítani ellenünk a reakciót, olyan erkölcsi defektust kaptak most, amely minden energiájukat nagyon lelohasztotta. Azok, akik a reakció belpolitikai egységfrontját ellenünk akarták mindenáron összekovácsolni, nem tudták többé fölvillanyozni az embereiket.

A pragmatica sanctio alapjaira való visszatérés, amelyről Wekerle beszélt, nemcsak hogy nem volt elég, de nem is számolt semmiképpen a helyzet tragikus komolyságával. Nem számolt azzal, hogy a császári manifesztum után Ausztriában a földomlás folyamata rohamosan megindul: hogy az osztrák-németség volt az egyetlen néptörzs, amely bizonyos tekintetben a manifesztum alapjára állt, és a manifesztum értelmében, tudniillik az osztrák Reichsrat osztrák-német képviselő-tagjaiból, megalakította nemzeti tanácsát, amíg a cseh-szlovákok és a délszlávok tárgyalni is vonakodtak. Wekerle szelleme nem volt elég elasztikus, hogy az estétől reggelig döntően megváltozott és a még egyre is hirtelen változó helyzet fordulataihoz alkalmazkodjék. Magyarország nevében cselekedni kellett, és mivel a kormánypadon cselekedni nem tudó emberek ültek, nekem és barátaimnak, akik az egész népet éreztük magunk mögött, ki kellett lépnünk oppozíciónkból és, ha nem tudtuk kierőszakolni a cselekvést, amelyet a perc követelt, magunknak kellett cselekednünk.

Október 22-én ülésre gyűlt össze a képviselőház, amelynek napirendjén az én javaslatom volt Magyarország függetlenségéről. Javaslatom megokolására fölszólaltam:

— A haza veszélyben van! — így kezdettem beszédemet, és

fölhozva, hogy mily drága ma minden perc, könyörögtem: cselekedjünk.

10 napot fecsérelt el a kormány és a többség! Bizánc utolsó napjaihoz hasonlítanak az események. Visszafojtott, lázas hangulatban van az ország. Mindenki tudja, hogy vált lehetségessé, hogy porig lealázó békére akarják a nemzetet kényszeríteni. Két veszedelem fenyegette a magyar nemzetet: az egyik a Hindenburg-győzelem, a másik a háborúnak teljes leveretésünkig való folytatása. Csak egy helyes út volt: a különbéke.

A munkapárt csöndesen, mozdulatlanul hallgatta a beszédemet. Folytattam:

— Ha a parlament nem fog a cselekvés útjára lépni, majd rálép a magyar nemzet, amely nem fogja tűrni, hogy ez a többség megakasztója legyen a demokratikus törekvéseknek, a különbékének, a magyar békének. A kormány legsúlyosabb mulasztása, hogy nem használta föl az időt arra, hogy a nemzetiségekkel próbáljon megegyezni. De most tegye meg a kormány mindenekelőtt, ami a legfontosabb: adja át a helyét olyan kormánynak, amely nincs diszkreditálva és amelyben a demokratikus elemek, a szocialisták és a nemzetiségek is helyet foglalnak. Ha nem teszi meg ezt a kormány, legyen elkészülve arra, hogy a nemzet maga veszi kezébe a rendelkezést! Ma nem köthetjük a sorsunkat a fölbomló Ausztriáéhoz, törvényjavaslatomnak nem mondatai adják meg lényegét, hanem az a cselekedet, amely benne van. Az óra sürget. Nincs vesztegetni való percünk sem. A Függetlenségi Párt követelései a következők:

1. Követeljük, hogy a jelen kormány, amely az országot szemmel láthatóan a katasztrófa felé vezeti, azonnal távozzék, és tisztán demokratikus, háborús politikával nem kompromittált elemekből új kormány alakuljon;

2. követeljük, hogy a háború azonnal szüntettessék be, a magyar katonaság az országba azonnal hozassék vissza, az új kormány pedig haladék nélkül fogjon hozzá a béketárgyalásokhoz;

3. követeljük, hogy a magyar kormány eszközölje ki, hogy Őfelsége e válságos időben Budapestre jöjjön;

4. követeljük Magyarország függetlenségének törvénybe iktatását és az új kormány egyik tagjának a külügyminiszteri ha-

táskörrel azonnal való fölruházását, valamint a magyar katonaságnak a honvédelmi miniszter rendelkezése alá való helyezését;

5. követeljük, hogy a világszövetség eszméjével ellentétben álló német szövetség fölbontassék;

6. követeljük, hogy az új kormány azonnal indítsa meg a nem magyar ajkú honfitársakkal való tárgyalást, a jogegyenlőség és a testvéri egyetértés megteremtése végett;

7. követeljük, hogy az új kormány jelentse ki, hogy nem szándéka a délszláv nemzet függetlenségének útjába állani, egyúttal biztosítsa Magyarország számára Fiume kikötővárost és az ahhoz vezető utat;

8. követeljük, az általános, egyenlő, titkos, nőkre is kiterjedő választójogot, a főrendiház demokratikus átalakítását és néppjóléti minisztérium fölállítását;

9. követeljük a sajtó-, a gyülekezési és az egyesülési szabadság helyreállítását, valamint politikai ügyekben a teljes amnesztiát;

10. követeljük, hogy az új kormány a nép képviselésére nem jogosult parlamenti csoportok akadékoskodására való minden tekintet nélkül tegye meg mindazt, ami a végveszélybe sodort haza megmentésére szükséges.

— Most — mondottam — minden formától, minden házszabálytól el kell tekinteni. Vigyázzunk — fűztem hozzá — az ország terményeire. Éhinség egy vesztett háború után: tudjuk, mit jelent ez. Ha nem akarjuk, hogy a sans-culotte-ok vagy a bolsevikok vegyék át itt az uralmat, akkor, ismétlem, inkább ma, mint holnap kell intézkedni. És amit mondtam, be fog következni, ha a kormány le nem mond. Olyan állapotok lesznek itt, amelyek nemcsak a kormányt fogják elsöpörni, hanem el fognak pusztítani olyan értékeket is, amelyek drágák minden magyar embernek. A halogatás csak arra alkalmas, hogy az ellenség betörjön hazánk területére. Minden percnyi késés az ellenségnek néhány kilométerrel való előrehaladását jelenti. Nemcsak a cseh-szlovák kérdés van napirenden. Napirenden van a román kérdés is. Bűn, ha a kormány nem cselekszik, és ha nem cselekszik, bejelentem a Háznak, hogy én fogok cselekedni.

Wekerle felelt. A régi világban szerzett érdemeire hivatkozott,

és beszéde végig azt bizonyította, hogy egész világ választja el a kínokban születő új világtól. „Károlyi olyan kormányt kíván — mondta —, amelyben részt vennének olyanok is, akik esetleg valaha részt vehetnének, de előbb le kell mondaniok arról, hogy itt Magyarországból keleti Svájcot csináljanak... Lehetetlent kíván az, aki azt kívánja, hogy Németországtól külön kössük meg a békét... A sajtószabadságot eddig liberálisan kezeltem, de ezentúl kénytelen leszek szigorúbban kezelni... Károlyi javaslata kiterjed mindenre, az önálló gazdasági berendezésre, az önálló külügyi képviseletre..."

Meskó Zoltán, egy nemrég megválasztott, igen hangos képviselő közbekiáltott:

— Saját királyt akarunk!

— Na, ennyire nem megyünk — csitította kedélyesen Wekerle.

De Juhász Nagy Sándor, pártom tagja, lelkes függetlenségi és igazi demokrata, akit egy Hajdú megyei kerület küldött be a képviselőházba, megfelelt neki:

— A nemzet dönti majd el, hogy királyt akarunk-e vagy köztársaságot.

Wekerle azután szánalmas rabulisztikával azt próbálta bizonyítani, hogy az a függetlenségi törvényjavaslat, amelyet ő fog benyújtani, voltaképpen még tovább is megy, mint az enyém, amely mégsem terjeszkedett ki mindenre. Ő például az Ausztriával való gazdasági kiegyezésre is gondolt. 1919 végéig, mondta, kötve vagyunk Ausztriához...

És az utolsó magyar képviselőház október 22-én 82 szavazattal 36 ellenében elhatározta, hogy *nem* megy bele az én javaslatom tárgyalásába. A 413 képviselő közül csak ennyien voltak jelen. A munkapárt és a 48-as alkotmánypárt szavazott nemmel. Ezek a pártok még aznap este kimondták egyesülésüket. Az utolsó percben, bukása előtt, formálisan is egyesült a reakció.

Apponyiék nem szavazhattak a javaslatom ellen. De amikor elvetették, Apponyi maga állt föl és tett olyan javaslatot, amelynél jobban semmi sem jellemezhetné az ő függetlenségi krédójának felemás, habozó természetét. Azt indítványozta, hogy „a kormány bizalmas természetű közleményeinek átvételére a Ház 15 tagú külügyi és honvédelmi bizottságot" válasszon. A függetlenség megvalósításával szemben Apponyi megint a függetlenségi harc gloire-ját játszotta ki, hisz Kossuth 48-as „honvédelmi bizottmányára" cél-

zott, és voltaképpen azt is kellett volna mondania. A Ház elfogadta Apponyi indítványát. De hol voltunk már akkor attól, hogy bizottságosdival tegyünk eleget a nép akaratának és a helyzet parancsának! Egy pont körül nem volt nézeteltérés a képviselőházban: a magyar csapatoknak haza kell jönniök. Az egész képviselőház egyhangúlag követelte ezt. A miniszterelnök és a honvédelmi miniszter kénytelenek voltak ott, a helyszínen honorálni a viharos közhangulatot. Kiadatott a jelszó: kiválni nyomban a közös ármádiából, vissza Magyarországba vagy a magyar határra. A király József főherceget nevezte ki a magyar csapatok parancsnokává, és helyére Tirolba Kövesst akarta küldeni. József főhercegnek tehát valahol a Szávánál lett volna a helye. De egyelőre Bécsben volt, ahol a király valami magyar politikai missziót akart rábízni.

Andrássy Gyula, aki október 22-én érkezett haza Svájcból, csak utólag értesült mindarról, ami e napokban a képviselőházban és Bécsben történt. Memoárjaiban így ír a képről, amely hazaérkezésekor fogadta:

> Elrémültem. A magyar csapatok visszahívása egyenlő volt a front megszakításával és a katonai katasztrófával. Ha otthon lettem volna, egész erőmmel azon lettem volna, hogy ez a nyilatkozat ne történjék meg ... Nem attól kellett-e tartani, hogy az egész front meginog és fölbomlik, mielőtt a békéről tárgyalhatnánk? Nem volt kétséges, hogy a vereség beismerése (Tisza október 17-i nyilatkozata) az önbizalom utolsó foszlányait is széttépi, és ijesztő pánikot okoz oly időben, amikor az olasz offenzíva köszöbön állott.
>
> Hogy állhasson ellen a belülről megbomlott hadsereg? Nem megy ez a sereg katasztrófa elébe, amely ezer meg ezer áldozatot követel? (281. o.)

Íme Andrássy megvilágításában azok a momentumok, amelyek a katasztrófát, a fölbomlást, az összeomlást okozták: a királyi manifesztum, Tisza beszéde és a magyar képviselőház s a kormány nyilatkozata, hogy a magyar csapatok hagyják ott a frontot! Talán hozzávehette volna azt a parancsot is, amellyel az AOK október 29-én késő délután alarmírozta a harcoló hadseregek paparancsnokait. A nemzeti tanácsok ki akarják kiáltani a köztársaságot, mondta a parancs. De a nép igazi képviselete a hadsereg,

amely magában egyesíti 18-tól 50-ig a férfiakat. „Kívánatosak minden nemzetbeli csapatok és alakulatok távirati nyilatkozatai, amelyek kényszer nélkül a Monarchia és az uralkodóház mellett emelnek szót." Szóval: megszavaztatták a hadsereget, monarchiát akar-e vagy köztársaságot. Erre a parancsra is hivatkozhatnék Andrássy, valamint, ha igazságos merne lenni, az egész háborúra és a háborúban vétkes egész rendszerre kellene hivatkoznia, amelyek kikerülhetetlenné tették az összeomlást.

Nem lehet tagadni, hogy az Andrássy leszögezte ez az összefüggés ama három momentum és az összeomlás között csakugyan megvan. De ahogy az a manifesztum, amelyben a császár elrendeli Ausztria föderalizálását, *önmagában* nem lett volna baj, ha az uralkodó idejében és következetesen érvényesíti azt a politikát, amely abban kifejezésre jut, úgy a magyar csapatok visszarendelése önmagában nem járt volna olyan végzetes következményekkel, ha a kormány és parlament, miután *át* mondott, *bt* is mondott volna. Mert annak igazán semmi értelme nem volt, hogy a Monarchia közös hadseregét, amennyiben még megvolt, teljesen harcképtelenné tegyük ugyan, de magunk azért folytatni akarjuk az egész antant, annak szövetségesei s a nemzetiségek ellen a háborút tovább. Ha a kormány erre a lépésre határozta el magát, helyesen tette, mert az igazán menthetetlen lett volna, hogy a magyar katonák még ott verekedjenek az olaszok ellen, amikor horvátok, csehek, tótok, románok, lengyelek egymásután készültek kivonni saját nemzetiségbeli katonáikat a régi ármádiából, hogy a magyarok védjék azt a régi Monarchiát, amelyet a császári manifesztum igazában maga szüntetett meg, vagy áldozzák föl az életüket abban a háborúban, amelyről parlamentjük többségének vezére, Tisza István is megmondotta már, hogy elveszett... Miért verekedtek volna akkor ők tovább? Nem is a magyar képviselőháznak ez az állásfoglalása volt tehát a fő hiba, hanem az, hogy ezt az elhatározást nem követte az a logikus második, hogy az ellenségeskedések megszüntetésére nyomban minden szükséges lépést megteszünk. Lehetetlen elgondolás volt az Andrássyé, hogy maradjon minden a régiben, maradjon meg a Monarchia, maradjanak a közös intézmények, a közös kormány, a közös hadsereg, — majd a béke megkötése után csináljuk meg a magunk tessék-lássék átalakulását. Egy év előtt ez (talán!) még mehetett volna, a bolgár összeomlás után ilyesmiről már beszélni sem lehetett sem az antant, sem a nemzetiségek képviselőivel. Cselekednie tehát kellett az uralkodó-

nak, és az uralkodó elhatározását nem nézhette tétlenül a magyar parlament és a magyar kormány. Az idő és a mód, amikor és ahogyan ez a két tényező máshonnan jött kezdésre felelt (miután az iniciatívát megragadni késlekedett) és még inkább az, hogy megállt a félúton: ez csinálta a katasztrófát. S ha önmagában bíráljuk a király lépését: ő elpusztította a régi kereteket és nem gondoskodott megfelelő újakról az elpusztult régiek helyébe. A dualizmust egy tollvonással szüntette meg, de megtartotta tanácsadóiul a megcsontosodott dualistákat, ami gyakorlatban annyit jelentett, hogy Magyarországon egy lépést sem tett előre a nemzetiségek kielégítésére vagy egy demokratikus és szociális átalakulás irányában. És ugyanakkor, amikor intézkedéseinek sorozatával a hadsereget óhatatlanul elemeire bomlasztotta szét az uralkodó, nem szüntette meg nyomban az ellenségeskedést, és nem kért rögtön fegyverszünetet és békét. A döntő perccel habozott ő is, és ő is megállt a félúton. Ez volt a Monarchia és Károly király bukásának legközvetetlenebb oka.

A gyönge király vaksággal megvert emberekkel vette magát körül. Andrássy, amikor tíznapos svájci útjáról visszaérkezett, ismerte már a külföld hangulatát és látta itthon a züllést, amelynek csíráit fölülről szórták el, és ennek ellenére csak egy kötelességet ismert, azt, hogy tömörítse a jobboldali pártokat és elemeket, hogy a hatalmukat megtarthassák.

Andrássy lakásán, ahogy visszajött, újból megkezdődtek az éjjelnappal folyó tanácskozások, amelyeken a reakció minden épkézláb emberét szívesen látták. Egy ilyen konventikulum láttára Andrássy lakásán, meg is kérdeztem tőle, hogy képzeli, hogy ilyen társasággal tudná magát tartani a demokratikus és radikális elemekkel szemben, amikor mimögöttünk van az egész szociáldemokrata párt? Erre Andrássy azt felelte, hogy ez az én nagy tévedésem, mert a szocialistákról ő is és Vázsonyi is jobban van informálva, mint én, és megnyugtathat engem, hogy a szocialisták benne lesznek abban a kormányban, amely, ha kell, nélkülem fog megalakulni. Vázsonyi nyíltan arról biztosította, hogy szállítani fogja a szocialistákat. Az események megmutatták, hogy Andrássy is, Vázsonyi is mennyire elszámították magukat; de Andrássyék a szocialisták belépésében bízva tartottak ki olyan konokul énellenem és a nemzetiségi miniszterek ellen is. A programot illetően Andrássyékkal alig folytak konkrét tanácskozások. Általánosságban hangoztatta mindig programját: gyors béke, általános választójog, földreform, szociális és demokra-

tikus reformok. A nemzetiségi kérdés olyan megoldása, amilyent mi terveztünk, egyáltalában nem volt a programjában. Ennek a kérdésnek rendezését valóban a békekötés utánra szerette volna hagyni, s ezért most csak negatív formában beszélt róla úgy, hogy ellenezte a mi nemzetiségi programunkat. Hogy mi volt még október 24-én is az ő programja, maga írja meg könyvében, amelyből kiderül, hogy a munkapárti képviselőknek, akik azért keresték föl, hogy ő vegye kezébe a kibontakozást, ezt a programot adta: választójog, gyors béke, kooperáció a szociáldemokratákkal (291. o.). Ez meg is felelt az igazságnak. Andrássy új nemzetiségi orientációról, nemzetiségi autonómiákról sohasem beszélt.

Három lehetőséget látott Andrássy. Az *első* lehetőség Tisza István kinevezése lett volna. Ezt ő is és mindenki abszurdumnak tartotta, mind a bel-, mind a külpolitikai helyzetre való tekintettel. Emlékiratában azt írja, hogy Tisza kinevezése forradalmat vont volna maga után bent az országban, külpolitikai hatása pedig az lett volna, hogy az ellenséget még jobban fölingerli ellenünk, hiszen Tisza valósággal vörös posztó volt az antant szemében. Csakhogy, a multjánál fogva, ő maga is az volt. S ezt nem látta meg.

A *második* lehetőség lett volna az én kinevezésem. Ezt Andrássy Dubrinban lehetségesnek, Dubrin után lehetetlennek tartotta, belés külpolitikai okokból lehetetlennek. Belpolitikailag radikalizmusom miatt, külpolitikailag azért, mert véleménye szerint, kinevezésem esetén déli és keleti határainkon a németek fegyverrel támadhattak volna meg bennünket. E támadás, véleménye szerint, azért lett volna valószínű, mert a németek a kinevezésemből arra következtettek volna, hogy a szövetséget fölmondjuk és különbékét kötünk. De ha olyan veszedelmes volt az én belpolitikám, miért hírdette ő Vázsonyival és Vázsonyi nyomán — igaz, hogy csak a legutolsó fázisban — hogy kisajátítják az én *teljes* programomat? És ha az én kinevezésem a németek miatt nem volt lehetséges, mert egy német támadás eshetőségét idézte föl (de hiszen a németek meglevő ellenségeikkel szemben sem tudtak megállani!), — hogyan van az, hogy Andrássy Gyula nem félt a németek támadásától akkor, amikor ő maga sajátította ki az én külpolitikai programom sarkpontjait is, fölmondta a német szövetséget és fölajánlotta a különbékét!

A megoldás *harmadik* lehetőségének egy koalíciós kormányt tartott Andrássy, amelyben én és barátaim „is" részt vehettünk volna, továbbá a szociáldemokrata párt és „talán" a nemzetiségek, együtt a

többi pártokkal. Ő, aki igazában mindig a nemzetiségek részvétele ellen volt, így számol be erről ott, ahol ennek a tervezett koalíciós kormánynak programját mondja el (285. o.):

> Gyors béke, sőt, ha szükséges, különbéke, új külpolitikával, perszonálunió, új nemzetiségi politika a nemzetiségek autonómiájának alapján, a kisebbségi jogok nemzetközi védelmével, új választójog és a többi.

Nagy ámulattal olvastam e sorokat. Ha *ez* lett volna Andrássy programja, soha a reakciót nem akarta és nem is tudta volna ellenem soviniszta jelszavakkal ralliálni. De Andrássy programja *nem* ez volt. Távollétében a hívei csatlakoztak Apponyi nyilatkozatához, aki fogadkozott, hogy „az állami egységet", „a politikai egységet" megőzizzük, és Andrássy, hazajövet, nem sietett hangsúlyozni a nemzetiségi kérdésben megváltozott álláspontját. Pedig Andrássynak nagyon világosan kellett volna beszélnie, nagyon hangosan kellett volna megtagadnia a múltját, hogy megváltozott álláspontját észrevegyék. De hiszen még sokkal később, amikor Andrássy Gyulának Vázsonyi hatása alatt egész belpolitikai taktikája arra volt beállítva, hogy „kisajátítsák a programomat", amikor az ő miniszterelnökjelöltje, gróf Hadik János, íratott programjáról a hozzá közel álló *Pester Lloyd*ban (október 30.), ott is csak egy mondatban lehetett, némi jóakarattal, célzást találni a nemzetiségi kérdésre: „Ami a belpolitikát illeti, Hadik az ország minden polgárát tökéletesen őszinte és demokratikus alapon akarja egyesíteni." Még itt sincs szó a nemzetiségek autonómiájáról. Nem: a „nemzetiségi autonómia" Andrássy utólagos programjában éppen úgy az esprit d'escalier terméke, mint a „kisebbségi jogok nemzeti védelme".

XXXII. fejezet

A KÉPVISELŐHÁZ UTOLSÓ ÜLÉSE

Magyarországra hozták a királyt. De nem Budapestre, ahogy a Károlyi-párt követelte. Noha a Monarchia összeomlófélben volt és a beavatottaknak tudniok kellett, hogy az olaszok offenzívája megkezdődik, bölcs tanácsadói rávették arra, hogy utazzék le Debrecenbe, és nyissa meg személyesen a debreceni egyetemet. Egy kis ünnepséggel akartak kedveskedni az éhező és vérző népnek, és ugyanekkor a nép jól megrendezett lelkesedésével akarták bizonyítani a király előtt, hogy nincsen semmi baj, mindenki lelkedesik érte, tehát nincs szükség elhatározott lépésekre, a népet, amely, íme, nem háborog, csak lelkesedik, — nem is kell megnyugtatni. Utolsó percéig a látszat számára dolgozott ez a rendszer. A készülő hamvazószerda elől egy nagy népünnepélybe, a katonai katasztrófa elől egy katonai parádéba próbáltak menekülni. Olyan furcsa és idétlen dolog volt ez, hogy a végveszedelem perceiben, amikor a Monarchia, a nagy Bábeltorony összeroskadni készül, ünnepelni viszik a királyt. Ezt nem visszatekintve látjuk így, ezt már akkor mindenki kísértetiesnek látta. Száz ponton volt veszélyeztetve a Monarchia: és a korona viselője, üres reprezentációra cipelteti magát. Vagy azt hazudták neki, hogy megismétlődik a moriamur?

Egy véletlen gixer folytán még aznap drágán fizették meg ezt a frivol esztelenséget. Debrecenben az uralkodót az osztrák császári himnusszal fogadták, a Gotterhaltéval, amelyet a magyar nép jobban gyűlölt, mint a franciák a Wacht am Rheint, hisz a golyó és akasztófa korszakának annyi gyászos, vészes és magalázó emléke tapadt hozzá. Előírás volt, hogy ahol az uralkodó megjelenik, ott föl kell csendülnie a Gotterhaltének — és a gyűlölt himnusz szólt, mindent elnémítva, amíg a király és a királyné a perront el nem hagyták. Talán elcsapták

volna a temesvári katonai parancsnokot, ha mást játszat. Súlyos, de szimbolikus gixer volt ez. Délre már Pesten volt a híre, a képviselők már kézről kézre adták az esti lapokat. A Ház délutáni ülésén mindenki felháborodott: még most is! A Monarchia mechanizmusa még közvetlenül fölöszlása előtt is olyan merev volt, annyira nem tudott alkalmazkodni, hogy muszáj volt robbannia.

Barátaimmal úgy beszéltük meg, hogy a képviselőház ülése után, tehát 6 óra tájban Egyetem utcai lakásomon összejönnek mindazok a különböző pártállású politikusok, akik az én programom alapján keresik a kibontakozást. Egy Nemzeti Tanács megalakítását terveztük úgy, ahogy ez már nemcsak az osztrák nemzetiségeknél, hanem a horvátoknál, tótoknál, románoknál is megtörtént. A nemzetiségiekkel való tárgyalásaim óta drága napok mentek kárba. És én egyre kaptam a leveleket a katonáktól, hogy csináljunk békét, mert ők leteszik a fegyvert, a határszéli városokból, ahol az emberek az antant közeledő seregei elől remegtek. A képviselőháztól már nem volt szabad várni semmit.

Harrer Ferenc polgármester és Nagy Ferenc közélelmezési államtitkár már nálam is voltak, amikor a képviselőházból, amelynek délutáni ülésére nem mentem be, telefonáltak értem, hogy azonnal menjek be: a vihar kitört. A Házban megtudtam a történteket. A debreceni Gotterhalte híre kavarta. Az ellenzéki képviselők a padokat verve követeltek elégtételt.

Meskó Zoltán volt a leghangosabb és a legelkeseredettebb. Igen kis kaliberű, egészen műveletlen ember, nagy soviniszta. Ezen a napon kissé illuminált állapotban volt. Teljesen szabad folyást engedve érzéseinek, magából kikelve egyre azt harsogta:

— Disznóság! Disznóság! Debrecenben a Gotterhaltét játszották! Nem lehet tűrni! Gyalázat! Disznóság!

Föl s alá szaladgált a szélsőbal és a közép között. Eleinte kissé nevettek rajta. De amikor húszadszor mondta, hogy „disznóság", akkor — magával ragadta az embereket.

Zúgott az egész Ház, és az elnök képtelen volt helyreállítani a rendet. Az ellenzék nem volt hajlandó várni. Egy véletlen szikra fölgyújtotta a lappangó tüzet, Szász Károly elnök fölfüggesztette az ülést és fölkereste Hock Jánost, aki a Károlyi-párt vezetői közül ott volt a Házban. Azt kérdezte, mit akar tulajdonképpen a Függetlenségi Párt? Olyan nehéz és válságos idők járnak az országra, hogy legalább a képviselőház nyugalmát szeretné fönntartani. Ami Deb-

recenben történt, ő is elismeri, nagy hiba volt, — most már az a kérdés, hogy az ellenzék milyen reparációt akar?

Hock János azt válaszolta Szász Károlynak, hogy miután nemcsak az ellenzéknek, hanem az egész képviselőháznak érdeke, hogy a magyar nép lássa azt, hogy képviselői előtt az ő érzelmei nem közömbösek, az elnöki székből e megsértett érzéseknek elégtételt kell adni. Erre azt kérdezte az elnök, hogy, miután ebben Hockkal egyetért, megnyugszik-e az ellenzék abban, hogy az elnöki székből ez eljárást tapintatlanságnak mondja? Hock ezt elégnek tartotta.

Ekkor jött be Wekerle miniszterelnök is a Házba, és a képviselőház elnöke referált neki a történtekről. Amikor a miniszterelnök megtudta, hogy Szász milyen nyilatkozatot akar tenni az elnöki székből, dühbe jött és hallani sem akart arról, hogy az elnök ilyen nyilatkozatok árán a képviselőház tanácskozásait lehetővé tegye. Erre Szász Károly hivatkozott arra, hogy ő az ellenzéknek megtette ígéretét, de ha a kormányelnök így beszél, ő kénytelen lesz bejelenteni lemondását. Ezt már nem merte vállalni Wekerle. Azt felelte tehát:

— Csináljatok akkor, amit akartok! Úgyis minden a feje tetejére van már állítva... A front is bomladozik!

Az elnök, amikor újból megnyitotta az ülést, szédületes gyorsasággal lehadarta nyilatkozatát, amelyben tapintatlanságnak nevezte a debreceni eseményt. Olyan szavakat mondott, amilyeneket e Ház elnöki székéből Justh Gyula óta nem hallottunk.

A nyugalom, amely ezután következett, persze, csak látszólagos volt. Az elkeseredésnek és az izgalomnak mélyebb és komolyabb okai voltak, mint amiknek Meskó kifejezést adott. Balla Aladár beszélt, amikor egy újságíró kezében megpillantottam egy Fiuméből érkezett sürgönyt hozzám, amelyben azt volt, hogy a 79. horvát gyalogezred Fiumében föllázadt, utcai harcokban lefegyverezte azt ott levő magyar honvédeket, leverte a rendőrséget, megszállta a dohánygyárat meg a pályaudvart és fölszakította a sineket, Balini királyi ügyészt foglyul ejtette. Az egymásra tornyosuló események itt olyan beszédesek voltak, szinte kiordított itt ebből a táviratból, hogy a király és a kormány tétlensége mellett már csak órák választanak el a katasztrófától. A fiumei sürgöny fénycsóvaként világította be a helyzetet. Éreztem, hogy ez az utolsó pillanat arra, hogy ez az elernyedt képviselőház talán mégis megmozduljon és valami elhatározásra jusson. A közvéleményt már nem kellett fölrázni, az már égett a tettvágytól, sőt visszatartani volt nehéz. Odanyomtam a sür-

gönyt Balla Aladár kezébe azzal, hogy szakítsa meg a beszédét és rögtön olvassa föl. Ő, azt sem tudva, miről van szó, valóban abbahagyta a beszédét, és fölolvasta a megfeszült idegekkel ülő képviselőháznak a fiumei híradást. (Később hamisításnak mondták a sürgönyt. Jekelfalussy, Fiume kormányzója, miniszterelnökségem első idejében fölkeresett, és megerősítette, hogy a sürgöny tartalma igaz volt. Folyton könyörgött segítségért Wekerléhez, megjósolta, hogy mi jön, de hiába.)

A sürgöny hatása megböbbentő volt. Az egész Ház Wekerle ellen fordult, aki leforrázva ült helyén. Egy szót sem lehetett érteni. Az ülést fölfüggesztették. A húr elpattant. Mindenki kitódul a kupolacsarnokba. Egy pár szót beszélek:

— A katasztrófa bekövetkezett. Nem szabad az országot a tétlenségünkkel pusztulni hagynunk! Még az életünk árán is meg kell mentenünk, ami menthető! A kormánynak le kell mondania!

Még Andrássy is helyeselt: „itt nem babra megy a játék". De Apponyi csitított:

— Nem hagyom magam semerre szorítani! Semmiféle turbulenciába nem megyek bele!

Pallavicinivel, Andrássyval, majd Jászi Oszkárral tanácskoztam, amikor, nem tudom honnan, elhangzott a jelszó: Be az ülésterembe! Bementünk. Az ellenzék el volt szánva arra, hogy helyére sem engedi a kormányt. Türelmetlenül követelte, hogy nyissák meg az ülést, és már olyan hangok hallatszottak, hogy korelnököt választanak. De jött Szász Károly, és megvitte a Ház hangulatának hírét a már másfél óra óta tanácskozó kormánynak. Aztán jött Andrássy sietve, és közölte velem, hogy a kormány lemond, csak előbb a pártvezérekkel óhajt Wekerle tanácskozni.

A miniszterelnök szobájában tanácskozásra ültek össze az úgynevezett nagyfejűek. Ott volt a régi parlament minden pártvezére: Wekerle, Tisza, Apponyi, Andrássy, a népppártból, azt hiszem Zichy Aladár és Rakovszky István, Vázsonyi, nagyatádi Szabó István, Bizony Ákos és én. Wekerle nyomban bejelentette az értekezletnek, hogy az ülés megnyitása után azzal akarja lecsillapítani a háborgó kedélyeket, hogy bejelenti a kormány lemondását és föltétlen távozását. Mindenki, aki jelen volt, sorra elmondta ezután a véleményét: mi volna a teendő, milyen kormánynak kellene alakulnia. Tisza beszélt Wekerle után, és azt mondotta, hogy alakuljon egy koalíciós kormány, amelynek elnöke Andrássy Gyula vagy Apponyi

Albert legyen. Egy ilyen koalíciós kormányt ő és hívei szívesen támogatnak, és ma már belemegy abba is, hogy a koalíciós kormányban ón is részt vegyek. Azt azonban a leghatározottabban ellenzi, hogy egy Károlyi-kormány alakuljon. Végül kijelentette, hogy vérző szívvel, belemegy abba is, hogy az általános választójogot megadják.

Erre szép sorjában a többi vezér is elmondta ezt, hogy azt nem tűrnék, hogy az én elnökletem alatt, az én szellemem jegyében alakuljon meg az új kormány, azt azonban megengednék, hogy az ő kormányukban tárcát kapjak én is és pártomnak más tagja is, továbbá, hogy a parlamenten kívül álló erők is bevonassanak az új kormányba. Én kijelentettem, hogy semmi szín alatt nem megyünk bele sem én, sem a Károlyi-párt, sem a szociáldemokrata párt egy olyan koalícióba, amelyre a régi háborús uszítás és németbarát, nemzetiség- és népellenes politika vezérei rányomják a bélyegüket. Hajlandó vagyok azonban olyan kormányt alakítani, teljesen az én programom alapján, amelyben a történelmi osztályok megnyugtatása kedvéért és a nemzet nehéz helyzetére való tekintettel, helyet foglalhatna Andrássynak, Apponyinak, a néppártnak és a demokraták pártjának is egy-két képviselője. Ebbe ők nem mentek bele.

A meddő tanácskozás meglehetősen sokáig tartott. Ezalatt künn a képviselők egyre türelmetlenebbek lettek. A képviselőknek keserű tapasztalataik voltak vezéreikről, és nem ok nélkül féltek attól, hogy „a vezérek eladják a közkatonákat". A Károlyi-párt bízott bennem, és bíztak abban, hogy engem nem tudnak levenni a lábamról. Bennem bíztak a pártonkívüli függetlenségi képviselők is.

A folyosók zúgtak, és a magyar politika grófjai ámulva vették tudomásul, hogy a közlegények lázonganak. Benyitottak a tanácskozó szobába! Ez még nem történt meg eddig! Ránk üzentek, hogy jó lesz már abbahagyni tanácskozásunkat, mert többé úgysem mennek bele abba, hogy a vezérek, akikben ennyire csalatkoztak, megint nélkülük és ellenük hozzanak döntéseket. A képviselőház elnöke kétszer is ránk nyitott, hogy fejezzük be a konferenciát, oly nagy izgalom uralkodik odakinn. Én is kértem az urakat, fejezzük be a tanácskozást, mert mi itt a nemzet sorsát úgysem fogjuk eldönteni.

Komor csöndben nyitja meg az elnök az ülést, mialatt Wekerle is elfoglalja a helyét. Wekerle tüzelő arccal bejelenti lemondását, és hogy azt javasolja majd a királynak: olyan kormány alakuljon, amely a Házon kívül álló nemzeti erőket is magában egyesíti. Amikor Wekerle leült, páratlan jelenet következett.

A baloldali hírlapírók karzatán fölállanak az emberek és harsogják:

— Sajtószabadságot! Le a cenzúrával!

A Károlyi-párt föláll és tapsolva ünnepli a sajtószabadságot. Tíz percig tartott az ujjongó tombolás. Tisza fölugrott, előre futott a karzat irányában és azt kiáltotta:

— Ki kell dobni őket!

De Szász Károly elnök, aki ezelőtt Tisza legkisebb intését is megfogadta, csak arra kérte „a sajtó igen tisztelt képviselőit", hogy ne zavarják a tanácskozás rendjét.

(A tüntetést két hírlapíró rendezte. Göndör Ferenc szociáldemokrata, *Az Ember* című harcos pacifista hetilap szerkesztője, akkor is, ma is, bátor hívem; és Szakács Andor, a *Virradat* című Károlyi-párti napilap szerkesztője, akinek lapjában a forradalom alatt „tízezer fejet" követeltek, és aki később elárulta a magyar nép ügyét, és az ellenforradalom első sajtófőnöke lett.)

A képviselőház aztán nem is ült többé össze, csak egyszer, a diadalmas forradalom után, a népköztársaság kikiáltása napján, november 16-án, azért, hogy föloszlassa magát.

A NEMZETI TANÁCS MEGALAKULÁSA UDVARI JÁTÉK A DEMOKRÁCIÁVAL

A Házból Andrássyékhoz mentünk a Rakpartra, vacsorázni. Andrássy értesítést kapott Windischgraetztől (aki a királlyal aznap este érkezett meg Debrecenből Gödöllőre), hogy a király másnap délelőtt fogadja Andrássyt. Andrássy külügyminisztersége akkor már nagyon valószínű volt.

Este 11 órára érkeztem Egyetem utcai házamba, ahol a Károlyi-pártnak, a szociáldemokrata pártnak, a radikális pártnak és a pártonkívülieknek mellénk állott kiküldöttei már tanácskoztak. Amióta mindenütt megalakultak a nemzeti tanácsok, bennünket is egyre sürgettek, hogy ne várjunk tovább, hanem a dolgok irányítását vegyük magunk a kezünkbe. A képviselőház eseményei azt mutatták, hogy a kormánynak semmi hatalma és tekintélye nincs: minél később vesszük a kezünkbe a hatalmat, annál többet veszít az ország. Mi vezetők, az utolsó pillanatig el akartuk kerülni, hogy mellékkormány alakuljon, mert előttünk, akik ismertük az egész ország hangulatát, nem volt vitás, hogy ha megalakul a Nemzeti Tanács, a kormány mögött semmiféle hatalom nem lesz, és az történik majd, amit a Nemzeti Tanács akar; de mert nem akartunk forradalmat, hanem evolúciót, amíg erre a legkisebb reményünk volt, a várakozás álláspontján voltunk.

A képviselőházban a pártvezérekkel folytatott tanácskozásaim után nekem is és barátaimnak is az volt a véleményünk, hogy a régi vezérek maguktól sohasem fognak abba beleegyezni, hogy bukásuk következményeit levonják. Ki kellett tehát lépnünk a tartózkodásunkból, és munkához kellett látnunk. Az esti tanácskozáson ott voltak lakásomon a függetlenségi pártból: gróf Batthyány Tivadar, Hock János, Lovászy Márton és én, a szociáldemokrata pártból:

Kunfi Zsigmond és Garami Ernő, ott volt Jászi Oszkár, Szende Pál, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Fényes László, Harrer Ferenc és Nagy Ferenc.

A megjelent urakkal megismertettem először az aznapi pártvezéri konferencia lefolyását. Elmondottam, hogy mindenki az én miniszterelnökségem ellen volt. És én, ennek ellenére, ragaszkodom ahhoz, hogy olyan kormány alakuljon az én elnökletem alatt, amelyben a Károlyi párt, a szociáldemokrata párt, a radikális párt, esetleg a nemzetiségek képviselői, a hozzánk csatlakozott pártonkívüliek vegyenek részt, és — az ország megnyugtatása, továbbá a szélsőségek elkerülése céljából — mellettünk helyet kapnának olyan Andrássy-, Aponyi-, vagy néppárti politikusok is, akik a történelmi osztályokat képviselnék ugyan, de, a múlt hibáin okulva, ma készek lennének koalíciós programunkat támogatni. Az értekezletnek melegen figyelmébe ajánlottam, hogy igyekezzünk megegyezni Andrássy Gyulával is, aki ma az egész úgynevezett történelmi Magyarországot képviseli, és ne zárjuk ki koalíciónkból teljesen a régi pártokat, amelyek, ha pillanatnyilag nagyon meggyengültek is, még mindig valami erőt képviselnek. Hangsúlyoztam, hogy amikor ezt mondom, engem nem rokoni, családi motívumok vezetnek, hanem tisztán tárgyi meggondolások. Úgy gondoltam, hogy ezzel csak erőt nyerünk, könnyebbé, simábbá tesszük az utunkat, anélkül, hogy céljainkban hátráltatva volnánk, mert hiszen a kormányba csak olyan férfiakat vonnánk be, akik fönntartás nélkül ráállanak a mi programunk alapjára. Előadtam azt a gondolatomat, hogy Andrássy külügyminiszter lenne, amivel az ő erejét és támogatását lekötöttük anélkül, hogy félni kellene, hogy reakciós hajlandóságai érvényesülhetnek a magyar belpolitikában. Mint közös külügyminiszter azonban csak átmenetileg vihetné az ügyeket, amíg a szétválasztás megtörténhetik, s előre megállapított terminus után automatice a magyar külügyminiszter székét foglalná el. A kabinetbe esetleg bevehető jobboldali politikusok közül megemlítettem olyan férfiakat, mint Návay Lajos, őrgróf Pallavicini György, Ugron Gábor, Székely Ferenc, Mezőssy Béla.

Valamennyi jelenvolt — Batthyány Tivadartól Garami Ernőig — hevesen kifogásolta Andrássy személyét. A függetlenségiek és Jászi rámutattak arra, hogy az ő bevonása az antant és a nemzetiségek szemében vörös posztó lesz, tehát csak rossz békét jelenthet. A szocialisták és radikálisok ráduplázták erre azzal, hogy a tömegek előtt

Andrássy, a „fekete gróf", annyira gyűlölt és népszerűtlen, hogy az ő személye miatt az új kormány a legnehezebb helyzetbe kerülne.

Mialatt a nagyszalonban tanácskoztunk, őrgróf Pallavicini György a lakásomon volt, és ott várta és tudakolta a tanácskozás eredményeit. Titkárom, Simonyi Henri, aki az értekezlet jegyzője volt, közbe-közbe kiment hozzá, hogy értesítse őt a hangulatról, arról, hogy nincs senki, aki Andrássyt elfogadná, noha én olyan erősen exponáltam magamat érte. Pallavicini megdöbbent és kihívatott a tanácskozásból azzal, hogy fontos dolgot akar velem megbeszélni. Pallavicini ugyanis közben telefonon beszélt a lakásomról apósunkkal, Andrássyval, és megtudta tőle, hogy a király még ez éjjel ki akarja nevezni Andrássyt közös külügyminiszterré. Néhány percre rá ismét kihívatott, kimentem hozzá, és ekkor Pallavicini befejezett tényként közölte velem Andrássy kinevezését, és kért, menjek be azonnal az urakhoz, s kérjem meg őket újból, hogy fontolják meg a dolgot, támogassák Andrássy személyét, és ha másképp nem megy, közöljem velük a fait accomplit: Andrássy kinevezése már megtörtént.

Én, aki láttam azt a hangulatot, amely még engem is, aki Andrássyt pártoltam, odabenn körülvett, éreztem, hogy a hír még inkább meg fogja erősíteni az oppozicót Andrássyval szemben, és nem fait accomplit, amelybe most legokosabb belenyugodni, hanem provokációt fognak látni benne, amely ellen védekezni kell. De bementem, és megmondván, hogy Andrássy ki van nevezve külügyminiszternek, igyekeztem őket rábeszélni, hogy nyugodjunk meg ebben, és dolgozzunk vele együtt. A tényben való megnyugvás be is következett, nem állván módunkban változtatni a fait accomplin. De ez a kinevezés egyszerre azt az elhatározást provokálta, hogy amivel még várni akartunk: a Nemzeti Tanácsot meg kell most már alakítani. És kiprovokálta azt a határozott követelést is, hogy a közös külügyminiszterség intézményét záros, igen rövid határidőn belül meg kell szüntetni. Az volt az általános fölfogás, hogy automatice és igen gyorsan meg kell történnie a magyar külügyminisztérium megalakulásának, nem várva be még a béketárgyalások megindulását sem. Ha a békét még a közös külügyminiszter ajánlja is föl és a fegyverszüneti tárgyalásokat ő kezdi is meg: a béketárgyalásokat és a béke megkötését már magyar külügyminiszternek kell elvégeznie.

Ennek az éjjeli értekezletnek tehát az volt az egyik konkrét eredménye, hogy elvben kimondtuk a Nemzeti Tanács megalakítását.

nak szükségét, és elhatároztuk a kellő lépések megtételét, a másik meg az volt, hogy állást foglaltunk a közös külügyminiszterség intézményének gyors likvidálása és a magyar külügyminisztérium megalakítása mellett.

Andrássy azt állítja, hogy a Nemzeti Tanács megalakítása mint forradalmi tény, a politikai krízist családi krízissé fejlesztette közöttünk. Windischgraetz Lajos még tovább megy a háryádáiban, ő már egyszerűen azt mondja, hogy Andrássy hónapok óta megszakított velem minden érintkezést, és amikor október végén Andrássynál találkozott velem, föltűnő volt az a fagyosság, amellyel Andrássy engem kezelt. Fagyosságról szó sem volt. Ellenben: amikor a Nemzeti Tanácsot előkészítő értekezlet után másnap a Rakparton villásreggeliztünk, tudomásul kellett vennem, hogy Andrássy és köre az én programom kisajátításával foglalkozik. A nagy szalonban ültünk, és a mellékszobában jelen volt Vázsonyi is, akit Windischgraetz hozott föl. Engemet erre a tanácskozásra nem hívtak meg. Én ezalatt anyósommal, feleségemmel és Pallavicinéné sógornőmmel maradtam. Közben Andrássy kijött, és egy másik szobába hívott külön tárgyalásra. Az anyósom két leányával ott maradt a szalonban, amely csak függönnyel volt elválasztva attól a szobától, amelyben Vázsonyiék tanácskoztak. Így hallotta meg a feleségem Vázsonyinak azokat a fejtegetéseit, hogy ki kell sajátítani Károlyi egész programját, jönnie kell egy energikus kormánynak, Hadikkal. Andrássyval ezalatt nem jutottam megállapodásra. Ő olyan törvényjavaslatot akart benyújtani a magyar külügyminiszterségről, hogy az csak a békekötés után töltendő be, de a békekonferenciára békedelegátus küldendő ki. Ebben, természetesen nem egyeztünk meg, — de ez tárgyi és korántsem családi differencia volt. Hazamenet a feleségem elmondotta nekem, mit mondott Vázsonyi a programom kisajátításáról. Amit Windeschgraetz erről a jelenetről ír: hazugság.

Október 25-én délben az egyetemi ifjúság tüntetett a házunk előtt, és nagy ifjúsági küldöttség jelent meg a lakásomon. Batthyány azt mondta a feleségemnek: nézze, ez az első kő, amely gurul, ezt nem lehet megállítani. Hock János beszélt az ifjúsághoz az ablakból, és amikor azt mondta, hogy „ifjú királyunk is a békét akarja", — egyes kiáltások már a köztársaságot éltették. A diákok Gödöllőre akartak menni a királyhoz, de lebeszéltem őket. Kértek és kaptak tőlem egy piros-fehér-zöld zászlót. Aztán felmentek a Várpalotába, a belső udvart elzáró kordont áttörték, a katonaság beengedte őket,

bementek a termekbe, programjukat a falakra ragasztották, s aztán csöndben elvonultak. A katonaság ismét nem bántotta őket, de egyszerre csak lovasrendőrök vették őket körül, falnak szorították őket, és el akarták venni tőlük a zászlót. Többen megsebesülnek, a tömeg egy része a mi házunkhoz özönlik vissza, hozzák a sebesülteket. Feleségem és Erzsébet nővérem ápolják őket a gyerekszobákban, amelyeket kórházzá alakítottak át.

A tüntetést a hatóságok még nem vették nagyon komolyan, noha tisztek, egyenruhában, a szolgálati szabályzat ellenére, a legmerészebben vettek benne részt. E tüntetés után határozták el annak szervezői, hogy külön katonatanács fogja a tiszteket és a legénységet, diáktanács pedig az ifjúságot megnyerni a nemzet fölszabadítása ügyének. A katonatanács először az én házamban akart ülésezni. Nem sok bizalommal voltam hozzájuk, és egy-két nap alatt sikerült őket kitelepítenem. Soha semmiféle gyűlésükön jelen nem voltam, és egészen őszintén szólva, a Nemzeti Tanács az utolsó napig nem is tartotta őket komoly embereknek. A Nemzeti Tanácshoz a katonatanácsnak nem is volt semmi köze.

A várbeli tüntetés napján délután fél háromkor királyi autó vitt ki Gödöllőre. Én nagyon kértem Andrássyt: mondja meg a királynak, hogy engem ne hívjon audienciára, mert ennek nem látnám célját. De Andrássy azt mondta, hogy ezt az üzenetemet nem fogja átadni. Részletesen kifejtettem ismert programomat, és most már nemcsak mint a Függetlenségi Párt elnöke, hanem mint a Nemzeti Tanács kiszemelt elnöke is beszéltem a királlyal. Audiencia közben kihallgatásra jelentkezett Andrássy Gyula; erre a király megszakította az én kihallgatásomat, és fogadta Andrássyt, aki Bécsbe akart utazni, hogy átvegye a hivatalát. Andrássy távozása után újból bementem a királyhoz. A király végighallgatta programom tárgyi és személyi kívánságait, de döntés semmilyen irányban sem történt. Sem nemet, sem igent nem mondott semmire. Mielőtt eltávoztam volna, ajánlottam a királynak, hogy hallgassa meg gróf Batthyány Tivadart és Ugron Gábort is. Ez nem került neki semmibe, bele is egyezett. Én, hogy a felelősséget elhárítsam magamról, a legnagyobb őszinteséggel figyelmeztettem a habozó királyt arra a nagy veszedelemre, amely habozása miatt az országot és a trónt is fenyegeti. Ajánlottam, hogy siessen önként elfogadni egy olyan megoldást, amelybe ha bele nem megy, a hullámok átcsapnak a fejünk fölött, és amelyet az események úgyis ki fognak erőszakolni; csakhogy nagy különbség,

hogy ezt a megoldást vele, vagy nélküle és ellene csinálja-e meg az elkeseredett nép. Noha ez a hangulat neki, azt hiszem, szokatlan volt, a király nem mutatott haragot, aminthogy nem is tudott haragudni, sőt amint mondani szokás, igen nyájas volt velem szemben az egész kihallgatás alatt. Batthyány meghívásán kívül az egyetlen pozitívum, amit mondott, az, hogy ő is elkerülhetetlennek tartja az azonnal való különbékét. A különbéke-ajánlatot meg is akarják tenni, s ezért azt hiszi, hogy Andrássy közt és közöttem megszünt minden ellentét, és együttműködésünkre igen alkalmas a talaj. Egy óra hosszat magyaráztam az alakuló Nemzeti Tanács álláspontját és azt, miért nem mehetünk bele a közös külügyminiszterség fönntartásába, magyaráztam, hogy a tárgyi és személyi okokból a Nemzeti Tanács férfiai miért olyan intranzigensek — és ez volt az egész eredmény.

Az audiencia egyáltalában nem nyugtatott meg engem, mert nemcsak velem nem jutott dűlőre a király és Andrássy, hanem más irányban sem tudták magukat döntésre elszánni. Az egyetlen, amihez Andrássy és a király ragaszkodott: hogy nem engednek a mi követelésünknek a magyar külügyminiszterségre vonatkozóan. Ebben legalább végleges állást foglaltak, minden más dologban megmaradtak a tétovázás politikája mellett.

Kihallgatásom után künn találkoztam Andrássyval. Andrássy együtt jött ki gróf Szécsen Miklóssal, aki az ő eskütételén részt vett, amikor meglátott engem, arra kérte Szécsent, hogy az autóban helyét adja át nekem, hogy együtt jöhessünk be a városba, és útközben beszélgethessen velem. Mondhatom, semmi jelét sem adta a családi krízisnek.

*

Estére a király fogadta Batthyány Tivadart és Ugron Gábort, akiknek kihallgatását a királynak én ajánlottam. Semmi eredmény.

A Nemzeti Tanács megalakítása céljából lakásomra összejött szervező bizottság tagjai előtt Batthyány is, én is beszámoltunk a királyi kihallgatásról. Nem volt nézeteltérés afelől, hogy itt az óra, amikor meg kell alakítanunk azt a nemzeti szervezetet, amely a tényleg kormány nélkül maradt országban vezetni tudja a nemzetet, és magához ragadva a hatalmat, a helyes cselekvés terére léphet az egész nép érdekében.

A Függetlenségi Párt pártvacsoráján, amelyen a pártonkívüliek és a Bizony-féle függetlenségi párti képviselők is részt vettek, beje-

lentettem, hogy állást foglalunk Andrássy közös külügyminiszersége ellen, mert minden nap késedelem, és minden kudarc, amit a közös intézményekhez való ragaszkodás okoz, egy-egy magyar vármegyébe kerülhet. Programomat így állítottam föl: teljes szakítás a múlttal, megegyezés a nemzetiségekkel, teljes, radikális demokratizálás, önálló magyar külügyminisztérium: ez a magyar jövő. Andrássy más utakon jár, mert félrevezeti őt egész lelkivilága, amely nem engedi meg neki a tisztánlátást és a múlttal való gyökeres szakítást. És mert Andrássy így gondolkodik, közöttünk a megegyezés lehetetlenné vált, és a mai napon el kell kezdeni a cselekvést.

Mindenki osztotta a nézetemet, és 25-én este megalakítottuk a Nemzeti Tanácsot. Tizenkét pontban állítottuk föl programunkat, és az ehhez való csatlakozásra hívtuk föl az egész országot.

Miután a Budapesti Újságírók Szabadszervezete és a Budapesti Újságírók Egyesülete október 24-én a cenzúrát valóban megszűntették (egyszerűen nem mutatták be többé kéziratait és levonataikat a cenzúrának), másnap reggel a velük tartó lapokban az egész ország olvashatta a Nemzeti Tanács programját a közvetkező tizenkét pontot, amelyeket, ha jól emlékszem, Jászi Oszkár fogalmazott meg így:

I. A mai korrupt parlamenti és kormányrendszer, amelyben az ország nem képviseletét, de ellenségét látja, haladéktalanul eltávolítandó.

II. Késedelem nélkül biztosítandó Magyarország teljes függetlensége, mind külpolitikai, mind katonai és gazdasági vonatkozásban. A magyarországi seregek a külföldről visszahívandók, a külföldiek hazájukba visszarendelendők.

III. Az immár teljesen reménytelen háborúnak azonnal véget kell vetni, s a megkötendő békénél vagy fegyverszünetnél egyesegyedül Magyarország érdekeit szabad figyelembe venni, a német szövetség felbontásával.

IV. A képviselőházat azonnal föl kell oszlatni, és az új választásokat ki kell írni. Haladéktalanul törvénybe iktatandó a teljesen általános, egyenlő, titkos, a nőkre is kiterjedő választójog rendszere, amely a vármegyei és községi életben is tüstént keresztülviendő.

V. A népek önrendelkező jogát késedelem nélkül biztosítani kell országunk nem magyar ajkú népei számára a wilsoni elvek értelmében, attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország

területi integritását ezek az elvek nemcsak nem veszélyeztetik, de legbiztosabb alapokra helyezik. A nemzetiségek kulturális és helyhatósági önkormányzata a lehető legmesszebbmenően kiépítendő, hisz a különböző kultúrák békés versenye csak javára lehet az ország minden népe anyagi, szellemi és erkölcsi fejlődésének. Ezen az új Magyarországon értelmét vesztené a nemzet és a nemzetiségek közötti régi, megmérgesedett különbség. Az ország az egyenrangú népek testvéri szövetségévé alakulna át, mert közös gazdasági és földrajzi összetartozás, nem pedig nemzeti féltékenykedés az, ami miatt fönntartani kívánjuk az ország területi integritását. Ezen összetartozás józan fölismerésétől, nem pedig a kényszer erejétől várjuk azt, hogy az ország összes népei a régi sorsközösségben megmaradjanak.

VI. Biztosítani kell az egyesülési és gyülekezési szabadságot. A cenzúrát, amely immár nem véd semmiféle hadi érdeket, hanem csak önző párt- és osztálytörekvések leplezésére alkalmas, el kell törölni és intézményesen kell biztosítani a sajtó és gondolatterjesztés szabadságát.

VII. Általános amnesztia adandó minden politikai bűntett miatt elítéltnek, mind polgárnak, mind katonának, a folyamatban levő politikai pörök pedig beszüntetendők, mind a polgári, mind a katonai bíróságoknál.

VIII. Megfelelő bel- és külpolitikai rendszabályokkal gondoskodni kell arról, hogy a fenyegető ínség elháríttassék.

IX. Nagyszabású, a népet földhöz juttató birtok- és szociálpolitikai reformokkal a dolgozó népnek, különösen pedig hazatérő katonáinknak életsorsát hatékonyan javítani kell. A túltengő tőkefelhalmozás megakadályozandó és a közcélokra messzemenően igénybe veendő.

X. El kell ismerni az újonnan létrejött ukrán, lengyel, cseh, délszláv és osztrák—német nemzeti államokat, és meg kell őket győznünk arról, hogy a független és demokratikus Magyarország nemcsak nem ellenzi jogos életigényeik kielégítését, de kész velük minél bensőbb gazdasági és politikai szövetségre lépni, attól a meggyőződéstől vezetve, hogy ezek az államok is respektálni fogják a mi nem kevésbé jogos érdekeinket.

XI. Alkalmas képviselők kiküldésével gondoskodni kell arról, hogy a művelt külföld előtt kellő megvilágításba helyeztessenek

a magyar demokrácia igazi céljai, és kidomboríttassék az a teljes érdekszolidaritás, amely a magyar népet a nem magyar testvérnépekhez fűzi.

XII. Az általános békekongresszusra Magyarország képviseletében oly férfiak küldendők ki, akik fönntartás nélkül barátai a leszerelésnek, a kötelező békebíróságnak és a nemzetek ligájának. A breszt-litovszki és bukaresti szerződések megsemmisítendők. A háború és béke kérdéséről a népképviselet döntsön.

Úgy emlékszem, hogy a *Népszava*, a *Világ*, a *Magyarország*, *Az Est*, a *Déli Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Virradat* tették közzé a kiáltványt. Leírhatatlan lelkesedést keltett az egész országban. Ez a tizenkét pont volt akkor minden gondolkodó magyar kívánságainak foglalata.

26-án este Andrássy Bécsbe utazott hivatala átvételére, elutazása előtt a feleségem, az én megbízásomból, beszélt vele a pályaudvaron. Amit Windischgraetz erről regél, az is mind tudatos hazugság. Misztériumról, fátyolozott hölgyről (ezen a feleségemet értette) szó sem volt. A feleségem átadta a mostohaapjának azt az üzenetemet, hogy kritikus a helyzet, hogy a kedélyeket nem tudom lecsillapítani, és hogyha döntés nem történik, kiüt a forradalom. A figyelmeztetés ismét csak süket fülekre talált.

Emlékszem utolsó beszélgetésünkre, amelyet a közös külügyminiszterség kérdésében Andrássyval anyósom szalonjában folytattam. Utolsó javaslatom ez volt: A Nemzeti Tanács pártjai belenyugszanak Andrássy külügyminiszterré való kinevezésébe, egyezzék azonban ő is bele abba, hogy a közös külügyminisztérium, mint likvidáló minisztérium, csak záros, nem hosszú határideig fog megmaradni, és azután Andrássy automatice mint magyar külügyminiszter folytatja külügyi tevékenységét. A határidő maximumát két hónapban kontempláltam. A Nemzeti Tanács még ezt is sokallta. Viszont, a kéthónapos határidő ellenére, ki akartam kötni, hogy amennyiben a béketárgyalások előbb kezdődnének meg, Magyarország ez esetben külön teljhatalmú megbízottal képviseltetné magát. Andrássy még ebbe sem akart belemenni. „Nem hagyom magam megkötni", ez volt a válasz. Komoly érve ugyan alig volt, de engedni nem volt hajlandó. Azzal váltam el tőle, hogy ezek után útjaink szétválnak. (Három embernek mondtam ezt: Tiszának,

Czerninnek, Andrássynak.) Politikai szempontból ezt nagyon sajnálom, mert tudom, hogy Andrássyra és az uralkodóra is e makacsságnak csak rossz következményei lehetnek, de az én számomra és barátaim számára sem lehet közömbös, ha az új Magyarországért való harcunkban még egy nehézséggel többet veszünk a nyakunkba. Személyi szempontból azonban örülök annak, hogy vele nem leszek egy kormányban, mert azt a jó viszonyt, amely közöttünk mindig, minden politikai ellentét ellenére megvolt, könnyebben tudjuk fönntartani, mintha *egy* kabinet tagjai lennénk, és eltérő politikai és világfölfogásunkért való harcok közepette éles ellentétbe juthatnánk. Andrássy hasonló értelemben beszélt.

Ahogy Andrássy elfoglalta a külügyminiszteri széket, első ténykedése az volt, hogy Károly királlyal 26-án értesíttette a német császárt arról, hogy a Monarchia képtelen tovább küzdeni, és a teljes összeomlás elkerülése végett különbékét fog kötni. *Ezt* jelentette tehát a király szava hozzám, hogy különbékét kérünk. Egy hónappal ezelőtt még azt mondta Andrássy, hogy „inkább becsülettel meghalni . . ."

Ugyanekkor a király tovább folytatta a magyar politikusok meghallgatását, de sem én, sem a Nemzeti Tanács nem számított már arra, hogy a király egy Károlyi-kormány kinevezésével oldja meg a válságot, és ezért mi önállóan készültünk eredeti programunknak mindenkitől függetlenül való megvalósítására. Vasárnapra, 27-re népgyűlést hívtunk össze a parlament elé; s a lelkes hangulat mellett ez igen nagyszabásúnak ígérkezett.

Délelőtt meglátogatott Krausz Simon, a Magyar Bank vezérigazgatója, aki látogatása céljául a következőket adta elő: Egy kibontakozási tervről van szó, amelyet ő több demokratikus gondolkodású politikussal beszélt meg, és amelyhez azok közül is többen hozzájárulnának, akik eddig az én kormányelnökségemben nem tudtak megegyezni. A szóban forgó kibontakozási tervet sógorom, őrgróf Pallavicini György, mindenben helyesli és támogatja, és ő, Krausz Simon, úgy tudja, hogy ezt a tervet a király simán elfogadná. Egy kis papírlapra föl volt jegyezve a kormány névsora, amely e terv alapján ma ki volna nevezhető. Miniszterelnök én lettem volna, a kabinetben megfelelő hely lett volna fönntartva a Károlyi-pártnak (Batthyánynak, Lovászynak), a szociáldemokrata pártnak (Garaminak, Kunfinak), a radikális pártnak (Jászinak), s ki volt kötve, hogy három tárcát — éspedig a honvédelmit, pénz-

ügyit és igazságügyit — Andrássy pártjának tartanánk fönn. Forradalmi időkben a tárcák fontossága különböző: a honvédelmiből lett volna a magyar hadügyminiszteré, akire nagy szerep várt; a pénzügyi tárca a legfontosabb; az igazságügyi kevésbé fontos. Program tekintetében mindenben elfogadják a Nemzeti Tanács programját, és a külügyminiszterre vonatkozóan is honorálnák kívánságunkat, vagyis a közös külügyminisztérium legföljebb két hónapig maradhatott volna fönn, azután automatikusan ki kellett volna alakulnia a magyar külügyminisztériumnak. Abba is belementek, hogy ez a maximális határidő is úgy értendő, hogy ha előbb kezdődnék a békekonferencia (akkor mindenki meg volt győződve arról, hogy nagyon hamar összeül!) és még nem történhetett volna meg a közös külügyminisztérium likvidálása, ez esetben teljhatalmú külön magyar megbízottak képviselték volna Magyarországot a béketárgyalásokon. A tervet tudomásul vettem, és Krausz Simon azzal búcsúzott tőlem, hogy délutánra illetékes helyről választ fogok kapni.

Délután csakugyan fölhívott telefonon Pallavicini György, és pontról pontra megismételte azt a propozíciót, amelyet Krausz Simon tett. Azt mondtam neki is, hogy e tervet keresztülvihetőnek tartom, és bizonyosra veszem, hogy ebbe a Nemzeti Tanács intéző bizottsága bele fog menni. Véletlenül bekapcsolták a telefonba gróf Hunyady Józsefet, a király főudvarmesterét, aki, azt hiszem, csak Pallavicini Györgyöt akarta fölhívni. Néhány percig most hárman beszéltünk egymással erről a kibontakozási tervről. Hunyady kijelentette, hogy ismeri a tervet, abba a király csakugyan beleegyezett, és ha én meg a Nemzeti Tanács ezt elfogadjuk, akkor a válság máris meg van oldva! Bejelentette, hogy minderről már referált is a királynak, s miután most tőlem is azt hallja, hogy ezen az alapon kész a megegyezés, udvari autót fog értem küldeni, s úgy 5 óra tájt ezzel az autóval utazzam ki Gödöllőre, ahol a király várni fog audienciára.

Sürgősen magamhoz kérettem ekkor Batthyányt, Lovászyt, Kunfit, Jászit és közöltem velük e fordulatot. Idő már nem volt arra, hogy az egész Nemzeti Tanácsot összehívjuk és annak döntését provokáljuk, határozni pedig kellett, mégpedig sürgősen, mert az autó minden percben megérkezhetett. Rövid tanácskozás után egyhangúlag abban állapodtunk meg, hogy, bár fontos tárcákat kell a Nemzeti Tanácsnak kiadnia, e kompromisszumot elfogadjuk,

nehogy rajtunk múljék egy békés megegyezés lehetősége, — azonban a királynak ajánlani fogom, hogy fogadja kihallgatáson a Nemzeti Tanács több tagját is, kívülem és Batthyány Tivadaron kívül a szocialista Garamit és Kunfit és a radikális Jászit, hogy a tényleges helyzetről őszinte információt kapjon.

Nemsokára megérkezett az udvari autó, amely kivitt Gödöllőre. Az udvarnál nagy élet volt. Kora reggel óta szőtték itt az új kormányalakító terveket és az intrikákat a Nemzeti Tanács ellen. A király olyan tömegben fogadta egymásután a magyar politikusokat, hogy az már komolytalan volt. Egész sereg ember volt nála, akit életében először látott, anélkül hogy sejtelme lett volna arról, kivel van dolga. A királynak nagyon szkematikus fogalmai voltak a magyar politikai élet rétegeződéséről. Túl fiatal uralkodó volt ő ahhoz, hogy tudja: ki kit jelent. Most minden rendű és rangú képviselőt fölvonultattak a király elé, hogy ezek hiúságát is legyezzék; és a királyt is elbódítsák. A tömegfölvonulásnak, amelyet láthatóan Vázsonyi rendezett, célja volt: megmutatni a királynak, hogy nem kell semmitől tartania, a Nemzeti Tanácsot nem kell respektálnia. Később Hocktól hallottam, hogy Vázsonyi ezt mondta egy újságírónak:

— Na, Károlyinak befütyültem! A király fogadni fogja Szabó Istvánt, és a buta paraszt le lesz kenyerezve és nem fog többé Károlyihoz szítani.

Audienciám előtt kinn találtam Bárczy István polgármestert is, aki részleteket beszélt el arról a búcsújárásról, amely a királynál délelőtt és délután lefolyt. Hadik János miniszterelnökké való kinevezése jóformán bizonyosra volt már vehető. Mindenki, aki ma a királynál volt, Vázsonyitól a néppárti Huszár Károlyig és Haller Istvánig, a kisgazda Szabó István éppen úgy mint Héderváry Lehel és Zlinszky István, meg volt hatva Vázsonyi ötletétől, hogy ők, az eddig nem éppen sokba vett képviselők most kihallgatásra mennek az uralkodóhoz, és e megtiszteltetés fejében boldogan mondták mindnyájan a királynak, hogy csak Hadik kinevezése nyugtatja meg az országot. Az én kinevezésem mellett egyedül ő, a polgármester beszélt a királynál, és amire Vázsonyiék nem számítottak, őszintén megmondta, hogy más megoldás nem jelent megnyugvást, és csak bajt hoz az országra.

Mielőtt bejutottam a király dolgozószobájába, találkoztam gróf Hadik Jánossal is, aki nagy idegesen járt föl s alá. Csak köszöntöttük egymást, nem beszéltünk. Végre reám került a sor.

A nagy sarokszalonban fogadott a király. A szomszéd szobában, amelynek ajtaja nyitva volt, térképek hevertek kiterítve az asztalon, rajtuk zászlócskákkal kitűzdelt hadállások. Korán sötétedett már akkor, a csillár föl volt gyújtva. IV. Károly az íróasztala mögött állt, tábori egyenruhában, gamásnival; cigarettázott. Most nem annyira apatikus volt, mint inkább szomorú. Egy nagy idegfeszültség látszott rajta. Már annyi embert hallgatott ki aznap, már annyi új embert látott.

Azonnal a tárgyra tértem. Hivatkoztam arra, hogy tudomásom szerint a király kész a válságot velem ama kompromisszum alapján megoldani, amelyről délelőtt értesültem. Rekapituláltam a kompromisszumot. A király félbeszakított: ő nem tud semmiféle tervről.

Egy pillanatig arra gondoltam, amit Bárczytól hallottam odakinn, hogy Hadikot fogja kinevezni a király, most tehát vissza akar táncolni. A módot azonban furcsálltam. Azt feleltem, hogy megdöbbent, amit a királytól hallok, mert hiszen én éppen azért jöttem most ki ide, mert ezzel a megoldási tervvel kerestek föl, és azt mondták róla, hogy az uralkodó ismeri és helyesli, és e terv alapján az én kinevezésemmel akarja ma a veszedelmes válságot végre — igazán az utolsó percben — megoldani. A király főudvarmesterére, Hunyadyra hivatkoztam.

— Das macht nichts — felelt a király. — Nem tesz semmit, mert ő a programot, amit most tőlem hallott, ha nem is ismerte, személyi és tárgyi részében helyesli. Csakhogy . . . — tette hozzá gondolkodva . . .

— . . . *die Herren haben mir immer das Gegenteil geraten.* Sie warnen mich immer vor Ihnen. Man sagt mir, Sie wollen die Republik. Ist das Wahr? (. . . az urak mindig az ellenkezőt tanácsolták. Mindig óvnak Öntől. Azt mondják nekem, hogy Ön a köztársaságot akarja. Igaz ez?)

— Ich kann Majestät versichern, dass das eine Verleumdung ist. Ich will nicht die Republik, wohl aber das selbstständige demokratische Ungarn. Das will ich; aber nicht die Republik. (Biztosíthatom Felségedet, hogy ez rágalom. Nem a köztársaságot akarom én, hanem az önálló, demokratikus Magyarországot. Ezt akarom, nem a köztársaságot.)

A király erősen reám nézett.

— Ich hab' mich entschlossen, Sie zu meinem ungarischen

Ministerpresidenten zu ernennen. (Elhatároztam, hogy Önt magyar miniszterelnökömmé kinevezem.)

Meghajoltam. A király a szoba sarkában levő borvörös rokokogarnitúra felé tartott. Leültünk; ő a kanapéra, én egy zsöllyére. A király cigarettával kínált meg és beszélt:

— Térjünk tehát át a részletekre; fejtse ki a programját nyugodtan és alaposan, és beszéljünk mindent jól át. Tárgyaljuk meg nyugodtan ebben a nehéz helyzetben az összes tennivalókat.

Látszott, hogy szavaival nyugalmat akar erőltetni magára, de énreám is, aki szintén ideges voltam. Belefogtam a legközelebbi teendők fölsorolásába. Megismételtem, hogy a délelőtti platform szerint akarom a kormányt megalakítani a Nemzeti Tanácsra támaszkodva, a Nemzeti Tanács programja alapján, — három tárcát, a honvédelmit, a pénzügyit és az igazságügyit Andrássy embereinek tartok fönn. Kívülük, és természetesen, a Nemzeti Tanács pártjainak képviselőin kívül még demokratikus gondolkodású szakembereket is vennék be a kabinetbe, akik eddig nem tartoztak hozzánk. Jellemeztem jelöltjeimet. Garamit kitűnő szakembernek mondottam; Jászinál kristálytiszta becsületességét emeltem ki; Kunfiról elmondtam a királynak, hogy kiválóan tehetséges ember, aki még nagy szerepet fog játszani.

A király figyelme lankadni kezdett. A személyi kérdések máskor mindenekelőtt szokták érdekelni. Most még azt sem kérdezte jövendőbeli minisztereimről, hogy nem zsidók-e, amit különben ritkán mulasztott el megkérdezni.

Áttértem a tárgyi részre. Németül, papírlapról, nagyon röviden és szabatosan olvastam föl neki a Nemzeti Tanács programját.

A király gyakran bólintott.

— Ja, ja, Sie haben ganz Recht. (Igen, igen, teljesen igaza van.)

S egyszer-kétszer eltökélten, határozottan:

— Ich bin einverstanden. (Beleegyezem.)

A program fölolvasását félbeszakította egy katonatiszt megjelenése a szomszéd szobában. Ott, a térképek előtt jelentett a királynak valamit, amit nem hallottam.

Amikor visszajött, nyilván a katonatiszt jelentésének hatása alatt ezt mondta:

— Unsere braven Soldaten kämpfen trotz alle dem, wie die Löwen. (Derék katonáink mindennek ellenére úgy harcolnak mint az oroszlánok.) — Ezt a trotz alle dem-et bizonyosan különböző-

képpen értettük. Én az utolsó hetek eseményeire gondoltam, a bolgárok kiugrására, a németek folytonos hátrálására; IV. Károly az utolsó órák eseményeire, és elsősorban valószínűen a frontfölbomlás első jeleire, a lázadásokra.)

A Nemzeti Tanács programjának harmadik pontjánál tartottunk. Amikor ahhoz a passzushoz értünk, hogy „a német szövetség fölbontásával" — a király azt felelte rá, hogy Andrássy föl fogja bontani a német szövetséget. És hozzáfűzte:

— Ihr Hauptwunsch wird so auch in Erfüllung gehen. (Így az Ön kívánsága is teljesülni fog.)

Következett a képviselőház föloszlatása, a legáltalánosabb és női választójog, a népek önrendelkező joga a wilsoni elvek értelmében.

A király türelmetlen volt, sietett. Kurtítani akarta a leckét:

— Ja, ja, ich weiss es schon. — Gehn wir weiter. — Also, was kommt jetzt? (Igen, igen, tudom már. — Gyerünk tovább. — Hát most mi jön?)

De már a program vége felé jártunk. Egyszerre megjelent a szalonban a királyné. A király bemutatott neki; ő halkan pár szót váltott az urával, aztán hozzám fordult:

— Seine Majestät ist so müde. (Őfelsége oly fáradt.)

S ismét magunkra hagyott.

A király egy mozdulattal jelezte, hogy folytatjuk a beszélgetést. Ismét leültünk.

Befejeztem programom előadását. A király elfogadta minden pontját mint egy kapitulációt. Fölálltunk. A király fölszólított, tegyek javaslatot arra nézve, hogy mikor történjék az eskütételem. Én azt javasoltam, hogy mivel a király ma este Bécsbe megy, nekem pedig mint magyar miniszterelnöknek haladéktalanul érintkezésbe kell lépnem Lammaschsal, az osztrák miniszterelnökkel és Andrássyval, hogy megállapodjunk a Wilsonnak küldendő válasz szövegében: legyen az eskütétel Bécsben. (Talán nem volt ortodox 48-as ajánlat.) A király helyeselt:

— Das ist das Wichtigste. Wir müssen die Wilson-Note ohne Vorbehalt annehmen. (Ez a legfontosabb. Fönntartás nélkül hozzá kell járulnunk Wilson jegyzékéhez.)

(Ő jobban tudta, mennyire ég a ház, mint én.)

— Sehen Sie, Majestät — feleltem —, wenn wir das früher gemacht hätten, wären wir jetzt nicht in dieser peinlichen Zwangslage.

(Látja Felséged, ha ezt előbb megtesszük, ma nem vagyunk ebben a kínos kényszerhelyzetben.)

— Ja, aber Sie müssen auch meine Lage verstehen. (Igen, de Önnek meg kell értenie az én helyzetemet is.)

A király hozzájárult ahhoz, hogy az eskütétel legyen Bécsben. Én megígértem, hogy a kabinetet minél gyorsabban meg fogom alakítani, és föl fogok utazni Bécsbe. Most még csak arra kértem a királyt, fogadja Batthyányt, Garamit, Kunfit és Jászit. A király még aznap akarta fogadni őket és én kértem, hogy küldjenek értük autót, mert másképp nehezen tudnának ma már kijutni. A király mindennek elintézését reám bízta, s csak arra kért, ne távozzam el, vacsorázzam a kastélyban, mert vacsora után még egyszer meg akarja beszélni velem a legközelebbi teendőket, mielőtt elhagyná az országot. A király úgy bocsátott el, mint akinek nagy kő esett le a szívéről.

Rögtön, az emeleti folyosón levő nyitott telefonon fölhívtam Batthyányt, és referáltam neki, arról, hogy mit végeztem. Ugyanakkor föl kellett hajszolni Jászit, Garamit és Kunfit is. Hadik hallhatta, mit telefonáltam.

Vacsorázni mentem. Tizen ültünk a marsall asztalnál. Egypár udvarhölgy, egypár szárnysegéd, csak mi ketten — Hadik és én — voltunk nem udvariak. A hangulat nehéz és nyomott volt. Odakinn esett. A konverzáció általános és konvencionális témákról folyt és gyakran megakadt. Az udvarhölgyek a királyi gyermekekről kezdtek beszélni. Senki sem tudta, mi lesz velük. Még a legközelebbi diszpozíciókról sem volt tudomásuk. Mennek-e, maradnak-e: nem tudták. Találgatták:

— Was wird geschehen?

Hadik János nagyon nyugtalannak látszott. Látszott rajta, hogy nem érti a szituációt, vagy nem találja rendben levőnek. Hogy én intézkedtem, hogy még ott voltam, hogy kihallgatásom folytatását vártam, az sehogysem vágott ahhoz, amit ő tudott, de én nem: hogy a király már őt is kinevezte miniszterelnöknek. Benn Budapesten is, még mielőtt kijöttem, már elterjedt a hír, hogy a király engem nevezett ki miniszterelnöknek. Hadiknak tehát volt oka az álmélkodásra. Én nem mondtam meg neki, de a helyzet megerősítette a híreket, és önmagában is elég világosan beszélt.

A meglehetősen kínos együttlétnek véget vetett az a jelentés, hogy már vár a király. Dolgozószobája előtt kis ideig még várnom

kellett, amíg Garami, Kunfi és Jászi kihallgatásával végzett. Egy ablakmélyedésbe húzódva vártam, amikor átment a szobán a királyné. Én tisztelettel üdvözöltem, ő megismert és rögtön felém tartott. Hangja tele volt izgalommal, amikor megszólított. Halkan beszélt és kissé remegő hangon:

— Nicht wahr, Sie werden dem König und dem Land helfen können? (Ugy-e, Ön tud majd a királynak és az országnak segíteni?)

— Mindent, ami tőlem telik — feleltem — el fogok követni, hogy kijussunk a bajból. A tizenkettedik óra ütött és a helyzet már nagyon nehéz. A keveset, ami megmenthető, csak úgy menthetjük meg, ha véget vetünk a habozásnak, és fölvágjuk a sebeket. De, bizony, nagy áldozatokra kell elszánnia magát a királynénak is, különben a király és a királyné számára a magyar trónt megmenteni nem lesz lehetséges.

A királyné, nagy, szép, bátor szemei kifényesedtek, miközben szavaimat hallgatta. Nagy emócióval mondta:

— Nicht wahr, Sie werden alles, alles tun?! (Ugy-e, Ön mindent, mindent meg fog tenni?!)

Nem tagadom, ez a jelenet nagy benyomást tett reám.

Már hívtak is a király dolgozószobájába, hogy folytassuk a megbeszélésünket. Simán, rendben ment minden. Megkönnyebbültem, mert arra gondoltam, hogy az utolsó percben még sok minden jóra fordul, mert a király tele van jóakarattal és, végre, határozottsággal is. De mielőtt végezhettünk volna, a másik szobában levő telefonhoz hívták a királyt. Nem hallottam, kivel és mit beszélt, az ajtó csukva volt. Arca kipirult, az izgalom egészen földúlta. Mindjárt el is mondta az okát. Andrássy hívta föl telefonon Bécsből, és rossz híreket mondott. A király közölte vele, hogy engem nevezett ki miniszterelnöknek, mire Andrássy azt felelte, hogy így talán biztosítja a magyar trónt, de biztosan el fogja veszíteni az osztrákot. Pillanatra eszembe jutott, amit a király délután mondott, hogy Andrássy fölmondja a német szövetséget, és különbékét is fog kérni. Persze, miután ezeket a lépéseket megtette, nem mondhatta a királynak, hogy azért ne nevezzen ki, mert a németekkel gyűlik meg a baja, hanem más ürügyet kellett keresnie. A király tanácstalanul nézett reám, mint aki kérdi, mit szólok én ehhez.

Azt feleltem erre, hogy ha a király csak most szánta el magát az én kinevezésemre, amikor a helyzet már ennyire megromlott, bizony nem én tehetek róla, ha mindent menteni már nem lehet.

Ausztriában is túl sokáig tartotta Hussareknet, és nagyon késő nevezte ki Lammascht; nem csodálom tehát, ha a nép már odaát is türelmetlen és bizalmatlan. A helyzet Magyarországon is olyan, hogy holnap talán már késő lesz a népet megnyugtatni. Ilyen helyzetben a magyar politikusok közül csakugyan senki sem garantálhatja, hogy mi lesz Ausztriában és mi lesz az osztrák trónnal. Én sem garantálhatom. Én népképviselő vagyok, nem udvaronc, és ha egészen őszinte akarok lenni, meg kell mondanom, hogy ebben a rettenetesen elrontott helyzetben van lehetősége, sőt valószínűsége annak is, hogy a király nem tarthatja meg valamennyi trónját. Mint magyar államférfi csak azt tanácsolhatom, tegyen meg mindent a béke érdekében, s támaszkodjék most már a magyar trónra. Mint magyar miniszterelnök nem is tehetnék ígéretet Ausztriát illetően, de ha a király a magyar népre támaszkodva keresi a magyar trón szilárdságát és követi tanácsaimat: jótállok azért, hogy ezt a trónt ma még meg lehet menteni. S ha most talán — nem miattam, ez oktalan beszéd, hanem az elkövetett hibák következtében — az osztrák trónt el is veszítené, egy népbarát uralkodónak reménye lehet a visszaszerzésre. De ma az a fő, hogy egyik trónját biztosítsa!

A király azonban elvesztette nyugalmát. Talán nem is hallott mást az én fejtegetéseimből, mint azt az eshetőséget, hogy egyikmásik trónját csakugyan elveszítheti: „Der andre hört von allem urn das Nein".

— Most már igazán nincs más hátra, mint hogy Ön is jöjjön még ma velünk a különvonattal Bécsbe, és majd Bécsben mindent rendbehozunk.

A király már teljesen útra készen állt, én azonban a világon semmit sem hoztam magammal, ami útra kell. Szalonkabát volt rajtam, s még kalapom sem volt, mert autósapkában jöttem ki, és a cilinderemet akkor hozták le, amikor az autó már messze járt. A király azonban annyira sürgette, hogy föltétlenül utazzam velük — hogy még reggel tárgyalhassak Lammaschsal és Andrássyval, — hogy nem volt más mit tennem, utaznom kellett úgy, ahogy voltam: szalonkabátban kalap és podgyász nélkül.

Hadik még mindig ott volt. Várt. Sem a király, sem az ő nevében senki nem mondta a délután jóformán kinevezett miniszterelnöknek, hogy a király már nem várja, hogy engem is kinevezett délután, és hogy most én utazom a királlyal Bécsbe. Hagyták, hogy

várjon naphosszat a királyra. Először azt hittem, hogy a király Hadikot is kéznél akarja tartani, és ő is velünk jön, hogy, ha a királynak velem nehézségei lennének, visszatérhessen a Hadik-kombinációra. Minthogy azonban engem azután nevezett már ki a király, hogy Hadikkal tárgyalt, arra valóban nem gondoltam, hogy az én formális és végleges kinevezésem ezek után máson is meghiúsulhasson, mint azon, hogy Bécsben valamely okból a pacifista Lammaschsal vagy a különbékére elszánt Andrássyval nem tudok megegyezésre jutni. Lammaschsal két-három hét előtt folytattam eszmecserét, és már akkor is teljesen egyetértettünk a Monarchia politikáját illetően. Pallavicini és Hunyady pedig azt mondták, hogy Andrássy elfogadja a külügyminisztériumot illetően kompromisszumos javaslatunkat. Okom volt tehát arra, hogy e tárgyalások elé is némi optimizmussal nézzek.

Hadik addig várt, amíg a király, a királyné, a kíséret és én autókba nem ültünk, hogy a különvonathoz hajtassunk. Én szólítottam meg, hogy megyek a Felséggel Bécsbe. Hadik meghökkenve nézett reám, a csodálkozástól és a meglepetéstől egészen megnyúlt az arca.

— Úgy?! — ez volt a felelete.

Most azután igazán nem értette, miért bolondította őt a király, miért kellett egész nap ott őgyelegnie, s aztán egy szó magyarázat, a legkisebb formaság nélkül faképnél hagyatnia? Mire való volt ez a játék? Nagyon éreztem a méltatlanságot, amely őt ok nélkül érte. Huszonnégy órának sem kellett eltelnie, hogy fordított helyzetbe kerüljünk — és ő méltatlankodhatott, ha akart, a „másik" miatt.

Ez az incidens csodálatosan illett a gödöllői udvartartás levegőjébe. Két nap alatt háromszor voltam kihallgatáson a királynál, és amit körüskörül láttam, már a széteső Monarchiát tükrözte. Az etikettet még betartották, de már nem azzal a kényes pontossággal, amely ennél az udvarnál divatos volt. A kihallgatásra várakozók között a várószobákban itt megszokott arcok és ruhák közt kisgazdapárti képviselők csizmában, munkásvezérek egyszerű sötét utcai ruhában. Az egész úgy fest, mint egy minisztérium várószobája, ahol a kijárók adják egymás kezébe a kilincset.

A szalonban, ahol várakoztam, amíg valamelyik képviselőtársammal végez a király, egy asztal sarkán kis teríték állott, egyszerű evőeszközzel és egy fertály borral. Azt hittem, valamelyik szárnysegéd, aki nem tud elszabadulni, kap be itt sietve valamit, amíg föl nem világosítottak, hogy a király fogja elfogyasztani szerény vacso-

ráját. Úgy súgták ezt meg nekem is, másnak is, mintha imponálni akarnának vele.

A váróteremben állandóan sokan voltunk. A szertartásmester bizonyára meghökken, ha látja, hogy járkálnak föl és alá a király dolgozószobája mellett a várakozók, vagy hogy vitatkoznak, tanácskoznak egy-egy sarokban ideges politikusok. Hadik János — rosszkedvűen, haragosan, senkivel sem törődve — szünet nélkül járt föl s alá. Két szárnysegéd nyájaskodott az emberekkel, de mindenkin annyira rajta ült a helyzet feszültsége, hogy jóformán ügyet sem vetettek reájuk, pedig máskor milyen nagy keletjük volt!

Amikor pár nappal ezelőtt, Andrássy eskütételének napján, kihallgatáson voltam itt, az udvar meglehetősen ideges és nyomott hangulatban volt, de akkori benyomásom meg sem közelítette a levertségnek és az általános fölfordulásnak azt a kiáltó benyomását, amelyet ezen a napon kaptam.

A király a vonaton visszavonult a királynéval. Én a kíséret számára fönntartott kocsiban foglaltam helyet, és itt találkoztam Hunyady Józseffel, a főudvarmesterrel. Szemrehányást tettem neki a délelőtti — Pallavicini — Krausz Simon-féle — platform dolga miatt, elmondtam neki, hogy milyen kínosan kellemetlen volt, amikor a király kijelentette, hogy semmiről sincs tudomása! Hiába próbáltam megtudni, hogy állt ez a dolog valójában, lehetetlen volt a főudvarmestertől egyenes választ kihúzni.

Útközben a király azt üzente hozzám, hogy intézkedjem még a vonatról, hogy a holnapi népgyűlésen, amelyet a Nemzeti Tanács hívott össze, ne legyen semmi zavar vagy incidens és nyugtassam meg az embereimet. Rögtön levelet írtam Batthyány Tivadarnak, amelyben közöltem vele, hogy a királlyal Bécsbe kellett utaznom, ahol tárgyalnom kell az osztrák miniszterelnökkel és Andrássyval, és arra kértem, hasson oda, hogy a népgyűlés és tüntetés nyugodt lefolyása biztosítva legyen. A vonat megállt valahol Rákos körül, ott leadtuk a levelet az állomásfőnöknek, és még az este továbbították Batthyány Tivadarnak. Batthyány gondoskodott is arról, hogy minden úgy történjék, ahogy kértük.

Ezután aludni tértünk. A királlyal útközben nem beszéltem, és vasárnap reggel sem kéretett magához. Amikor Bécsbe érkeztünk, anélkül, hogy szót váltottunk volna, autóba ült, köszönt és elrobogott. Kérdeztem Hunyadytól, hogy hol várjam be a király parancsait a tárgyalásokra vonatkozóan. Hunyady azt javasolta, hogy

menjek ki Schönbrunnba, ahol a császári kastélyban adnak helyet, és ott várjam be amíg üzennek értem. Én azonban jobbnak találtam, ha bent maradok a városban, és ezért abban maradtunk, hogy a Bristolban szállok meg, ahol könnyebben hozzáférhető vagyok, ha valaki fölkeresne, és magam is gyorsabban jutok el bárhová, ahol tárgyalnom kell.

Azzal váltunk el, hogy Hunyady majd a Bristolba fog értesítést küldeni a király további parancsairól, hogy hol és kit kell fölkeresnem. Reggel fél nyolc órától délután három óráig vártam a szobámban, anélkül hogy bármily üzenetet vagy értesítést kaptam volna közvetve vagy közvetlenül. Sem a király, sem a kabinetiroda, sem az udvarmesteri hivatal nem jelentkezett, sem a külügyminisztériumból, sem az osztrák miniszterelnökségről nem kerestek. Csupán újságírókkal beszéltem az egész idő alatt. Andrássy a királytól is másoktól is tudta, hogy Bécsben vagyok, és azt is, hogy miért vagyok fönn, de ő sem akart életjelt adni magáról. Később tudtam meg a feleségemtől, hogy Andrássy Gyuláné látott és fölismert engem a Bristol halljában, de én nem vettem őt észre. El lehet képzelni lelkiállapotomat, ahogy az órák egyre múltak. Eszembe jutott a tegnapi nap kínos Hadikja, de az utolsó percig nem akartam hinni, hogy ugyanazt a csúnya játékot űzik most velem. Hunyadyt végre, nagy nehezen, telefonhoz tudtam kapni — én hívtam föl őt —, és bejelentettem neki, hogy a megállapodás szerint mostanáig vártam az értesítést arról, hogy mit kell tennem; miután minden szó nélkül mostanáig ülni hagytak a Bristolban, azt hiszem, a további várakozás fölösleges; nem maradok tehát tovább Bécsben, hanem az első vonattal utazom vissza Budapestre, ahová engem a kötelesség szólít, amíg a királynak, úgy látom, már reám nincs szüksége. Hunyady nem tartóztatott, ellenben éppen akkor, amikor már indulóban voltam az állomásra, azt az üzenetet kaptam, hogy József főherceg ugyanazzal a vonattal utazik Pestre, amelyikkel én, és ha a továbbiakat tudni akarom, forduljak hozzá.

Az Ostbahnhof udvari várótermében találtam József főherceget, aki szalonkocsijába invitált; Marcheggig együtt utaztunk. Auguszta főhercegnő is vele volt. Előbb mi férfiak külön, aztán hármasban beszélgettünk. A főherceggel való pár pillanatnyi beszélgetésem után kiderült, hogy a király neki semmi üzenetet nem adott át az én számomra. Az, hogy az utolsó percben összehoztak bennünket, úgy láttam, csak Hunyady ötlete volt, aki telefonbeszélgetésünk

után talán ezt a flastromot akarta adni nekem a fölbolondításomért. Mielőtt elköszöntem volna tőle Marcheggnél, arról panaszkodott, hogy a fronton milyen rettenetes a helyzet, és ennek folytán milyen katasztrófa előtt állunk.

Itt kaptam az első, nagyon riasztó hírt a nagy csatáról és a katasztrófáról, amely odalenn megkezdődött. A főherceg közvetlenül a tiroli frontról jött, ahol manifesztumot adott ki, amelyben a hazavitelről biztosította a magyar csapatokat (Willerding tábornok, vezérkari főnöke, ellenezte a manifesztumot), és hiába próbálta engedelmességre rábeszélni a lázadó divíziókat.

Azt hiszem, a főherceg kezdeményezte a találkozásunkat, mert a válság megoldását a király őreá bízta, és talán tudni szerette volna, hogy a történtek után mi az én álláspontom. Engem a király nyilván elejtett — amint később megtudtam, egyebek között Arz, a vezérkar főnöke, nevezte kinevezésemet szerencsétlenségnek — és most az látszott valószínűnek, hogy a főherceg kész programmal jön, újra fölélesztve a Hadik-kormány egyszer már elejtett tervét. A király talán gêne-ben volt, nemcsak velem, hanem Hadikkal szemben is, és azt eszelték ki, hogy majd a főherceg, aki úgyis nádor lesz, hozza meg a döntést Hadik javára.

A főherceg előbb a front bajairól, az olasz offenzíváról beszélt:

— A magyar gyerekek már nem akarnak maradni, és én meg is mondtam a királynak, hogy vissza kell hívni, nem lehet tartani őket.

Aztán még arról beszélt, hogy a katonák mennyire szeretik őt, majd rátért a nádortervre, amellyel ő a magyar politikában aktívan bekapcsolódnék.

Már a délelőtt folyamán eszembe ötlött, hogy Károly király teljesen elvesztette a fejét. Most, amikor szemtől szemben ültem a főherceggel, és hallottam a terveit, egyre erősebb lett bennem az az ösztönszerű érzés, hogy amíg Károly király rohan a vesztébe, a főherceg szeretné menteni a maga számára azt, amit menteni lehet. Hogy Károly alatt a dinasztia és az ország is tönkre fog menni, az utolsó napok szomorú eseményei egyre intőbben mutatták. Anélkül, hogy ezt magamban mélyebben meghánytam-vetettem volna — inkább csak ösztönösen megsejtve, hogy a főherceg lelkének mélyén mi szunnyadhat, amikor a front legnagyobb veszedelmei között, hadvezér létére, egyszerre csak a front mögött tűnik föl, és egy nagyon kis politikai küldetést verekszik ki magának —, körülbelül

a következőket mondottam József főhercegnek (akivel még egyedül voltunk):

— Olyan dolgot akarok fölvetni, amire választ nem kérhetek, sőt nem is várok, mert nem vagyok *agent provocateur*. Inkább csak hangosan fogok gondolkodni, hogy gondolataimat a főherceg megtudja. A katonai és politikai helyzetből nyilvánvaló, hogy a Monarchia most, hogy a háborút elvesztettük és a katasztrófa beáll, széjjel fog esni. Ha Károly királyban lett volna erély és bölcsesség: a katonai vereséget diplomáciai ügyességgel mérsékelhette volna. Sokat elmulasztott, sokat későn tett, s még ma sem tud megállni a lejtőn. Ausztria és Magyarország mint teljesen önálló államok fognak különválni, és hogy Károly királlyal a két trónt együtt megtartani nem lehet, nagyon is bebizonyította. Ha József főherceg olyan ember, aki megérti az új idők demokratikus és pacifista szellemét, s ha van benne erély, bátorság és elhatározás, ő a magyar királyságot meg tudná állítani a katasztrófa felé való rohanásban. Demokratikus és szociális politikával, nemzetiségi autonómiákkal a népet könnyen megnyerné, a történelmi osztály előtt pedig régen népszerű.

A királyhű főherceg, mondhatom, a legkevésbé sem háborodott föl, s nem utasította vissza szavaimat. Elrévedezve hallgatott, és, bár nem kértem feleletet, kisvártatva így szólt:

— A helyzet nagyon szomorú és nehéz, de én, sajnos, olyan dolgot nem kezdeményezhetek, s nem is mehetek olyasmibe bele, amit a család és a családfő nem akarnak. Hanem ezt a nádorságot, amely a magyar király helyettesétől gondoskodott, ezt meg kell csinálni, ez mindenképpen jó és üdvös dolog lesz . . .

Estére megérkeztünk Budapestre, a nyugati pályaudvarra. Az egész város tudta, hogy jön József főherceg, és jövök én is. Énrólam tudták, hogy félretoltak, a főhercegről pedig az a hír volt elterjedve, hogy a király diktátorrá nevezte ki. (Diktátorrá! Milyen gyorsan fölkap a tömeg forradalmi időkben új szavakat! 1849-ben volt nálunk diktátor, először és utoljára: Görgey Artur.) Óriási tömeg lepte el az egész indóházat és az előtte elterülő hatalmas térséget. Már mialatt a vonat berobogott, hallottam a tömeg ijesztő zúgását. Ember-ember hátán tolongott a csarnokban. Fölkapaszkodtak a kocsikra. A tömeg extatikus lelkesedéssel tüntetett mellettem, és tomboló dühvel fordult a főherceg ellen:

— Nem kell diktátor Nem kell diktátor!

A főherceg csak úgy tudta kikerülni az inzultusokat, hogy a vasútasok egy hátsó kijárón megszöktették.

Fogadásomra kivonult pártom is, amelynek nevében Lovászy Márton üdvözölt. Alig ötven ember hallhatta Lovászy beszédét, aki pedig elég harsányan beszélt. Amikor négy hét előtt ugyanezen a helyen fogadott a párt küldöttsége, az utca még csöndes volt, — most már forradalmi láz tüzelt a városban mindenütt. Ennek a tüntetésnek már forradalmi jellege volt. Nem félt a tömeg semmitől, de nem is várt többé senki semmit a hatalom uraitól. Lovászy szavait: „Ha nem lettél miniszterelnök a király akaratából, majd azzá teszünk a nép akaratából", — fölkapta a tömeg, és a következő napokban ez lett a jelszó. Én hirtelen megéreztem, hogy ez most igaz lesz. A nép kezébe vette saját sorsának intézését. A forradalom volt ez, s csak mi hittük, hogy a forradalom ezután fog jönni.

AZ OKTÓBERI FORRADALOM

Olyan nagy volt a pályaudvaron a tolongás, hogy előbbre jutni képtelenség volt. Végre úgy kerültem ki az utcára, hogy a pályaudvar előtti tér vasrácsán átmásztam és leugrottam. Tízezrek álltak azonban itt is. A villamos- és kocsiforgalom teljesen elakadt. A tömeg valósággal őrjöngött. Amikor kocsiba ültem, a lovakat kifogták, és emberek fogták be magukat a kocsim elé. Erre kiszálltam, hogy inkább gyalog folytassam az utat a függetlenségi pártkörig, ahol a barátaimmal beszélni akartam. Így mentem a lelkes tömeg élén, amikor egy helyen sikerült egy autóba ugranom, bemutatkoztam, és kértem a sofőrt, vigyen a Gizella térre. Így tudtam a tömeg előtt a pártkörbe jutni.

A pártkörben is forradalmi hangulatot találtam. A három szobából álló kis klubhelyiség zsúfolásig tömve volt. Az emberek kétharmadát nem ismertem. Alig válthattam pár szót képviselőtársaimmal, amikor a tömeg odaért a pártkör elé, és a tüntetés újból megkezdődött.

A tömegben polgárok, munkások, tisztek és közkatonák voltak, fölváltva énekelték a nemzeti himnuszt, a Kossuth-nótát és a Marseillaise-t, nem a franciát, hanem annak melódiájára azt, hogy „Föl, dalra társak, zengje ajkunk a munka bús, de szent dalát" — mintegy jelezve a forradalom nemzeti és népies céljait. A pártkör ablakából lelkesítő beszédek hangzottak el a tágítani nem akaró tömeghez. Én azt mondtam, hogy amit vártak, azt nem hoztam el Bécsből, de elhoztam elszánt és tántoríthatatlan akaratomat. Emlékszem Búza Barna szavaira. A bűnös játékról szólt, amelyet a király és tanácsadói a néppel játszanak. Az urak azt hiszik, hogy ez is kaszinóbeli kártyajáték, de ő figyelmezteti az urakat, hogy

a játék most nagy tét körül forog, mert a vízi a király koronája!

E szavak hatása leírhatatlan volt a pártkör előtt is, de benn a körben is. Leghangosabb a lelkesedők közt Friedrich István volt, aki magából kikelve tetteket, csak tetteket követelt . . .

József főherceg másnap, október 28-án, kezdte meg a magyar politikusok kihallgatását. Azt hittük, hogy azonnal kinevezi a Hadik-kormányt, de ez nem ment oly simán. Amint kiderült, most már Hadik nem akarta vállalni a kormányt, amelynek megalakítására Andrássyék és Vázsonyiék egyre nógatták. Reggelre megjelent a hivatalos kommüniké is arról, hogy a Monarchia nevében Andrássy különbéke-ajánlatot tett Wilsonnak és az antantnak.

Andrássy jegyzéke, amelyben a különbékére vonatkozó hivatalos ajánlatot megteszi, felelet egyúttal Lansing amerikai külügyi államtitkár október 18-i jegyzékére. E jegyzékben Lansing az osztrák—magyar közös külügyminiszternek 4-i békeajánlatára ezt felelte többek között:

> Az elnök (Wilson) kötelességének tartja közölni az osztrák—magyar kormánnyal, hogy e kormány előtte fekvő ajánlatával nem foglalkozhatik, mert január 8-i üzenete óta igen nagy fontosságú események történtek, amelyek szükségképpen befolyást gyakoroltak az Egyesült Államok illetékességére és felelősségére. Azóta ugyanis . . . az Egyesült Államok kormánya elismerte, hogy a cseh-szlovák és a német, illetőleg az osztrák—magyar birodalom között hadiállapot van, és hogy a cseh-szlovák Nemzeti Tanács de facto hadviselő kormány, amely föl van ruházva a kellő tekintéllyel arra, hogy a cseh-szlovákok katonai és politikai ügyeit vezesse. A jugoszlávok nemzeti szabadságtörekvéseinek jogosult voltát is a legmesszebbmenően elismerte. Az elnök ennélfogva immár nincs abban a helyzetben, hogy e népek puszta autonómiáját a béke alapjául elismerje, hanem kénytelen ragaszkodni ahhoz, hogy ők — s nem ő — bírálják el, hogy az osztrák—magyar kormány mely akciója elégíti ki e népek aspirációit és fölfogását a nemzetek családjában való jogaikról és hivatásukról.

Andrássy mielőtt a különbékére vonatkozó ajánlatot a jegyzékben megtette, a következőket bocsátotta előre:

Éppen úgy, mint az Elnök úr korábbi megnyilatkozásaihoz, azon fölfogásához is hozzájárulunk, amely legutóbbi jegyzékében Ausztria—Magyarország népeinek, különösen a csehtótoknak és a délszlávoknak jogaira vonatkozóan foglaltatik.

Andrássy e mondatokban olyan tökéletesen megtagadta a múltját, hogy tökéletesebben nem lehetett. Ő adta föl kifelé elsőnek hivatalosan a magyar állami és politikai egység gondolatát, ő ismerte el fönntartás nélkül a cseh-szlovák és délszláv igényeket magyar területekre. Mindig nehéz lesz emberileg megérteni, miért helyezte Andrássy minden becsvágyát ama külügyminiszteri állás elérésébe, amelyben hátba kellett döfnie a német szövetséget, amelyben föl kellett adnia a magyar állam területi integritását, szóval amelyben meg kellett adnia a kegyelemdöfést minden addig vallott politikai ideáljának. Mi hajtotta e helyre? A parti mattra állt, és ő, a nagy politikai sakkjátszó látta a két-három kényszerhúzást, amely következett. Miért ragaszkodott olyan makacsul ahhoz, hogy azokat éppen ő tegye meg? Hisz mindegy volt, ki teszi meg. Vagy nem volt mindegy? Ha nem volt, akkor voltak személyek, akik nála nagyobb rokonszenvre számíthattak a győzteseknél. Itt volt Szilassy, itt volt Tarnowsky, bárki, egy szürke ember, csak nem ő, akinek joggal az volt a híre, hogy Tisza mellett a háborús párt lelke volt, ő, aki minden lehető alkalommal kompromittálta magát. *Egy* komoly oka lehetett volna a külügyminiszterség vállalására: ha Svájcban antant-államférfiaktól biztatást nyert volna. De semmit sem hozott magával Svájcból, az útja meddő volt, maga vallja be. Tisza miniszterelnökségéről úgy nyilatkozik, hogy az vörös posztó lett volna az antant szemében, az én különbéke-ajánlatomtól Mackensen támadását várta, s ő maga — mert vállalkozni. Azt hitte, hogy az árulás a régi barát részéről kevésbé fáj? Megfeledkezett arról, hogy az elpártolt baráttal szemben kevesebb a bizalom, mint a nyílt ellenséggel? Az a tény, hogy a különbéke-ajánlat Andrássytól jött, romlásunk előrehaladt voltára hívta föl az ellenség figyelmét. A legkevésbé arravaló ember — a legkevésbé neki való helyen. Mindenki érezte: fuldokló kapaszkodik itt szalmaszálba. Andrássy lépése Ausztriában fölháborított mindenkit. Ott már a nemzeti tanácsok kezében volt a hatalom. Ott már minden nemzet deklarálta önállóságát. A csehek nemcsak azt jelentették ki, hogy Andrássynak az ő nevükben beszélni joga nem volt,

hanem azt is, hogy ők szóba sem állanak vele. Így a délszlávok, így a lengyelek is. Az ő összeköttetéseik az antanttal már régen megvoltak, és most legitimizálták őket, megnevezve békedelegátusaikat is. A német–osztrák nemzeti tanács pedig külön jegyzéket intézett Wilsonhoz, amelyet három elnöke írt alá.

Andrássy fönn akarta tartani a közösséget. Reménye az volt, hogy a magyar képviselőházban többséget gyűjthet. Csakhogy a nemzetet akkor már a Nemzeti Tanács képviselte!

Andrássy azt írja az emlékirataiban, hogy ő maga is pesszimista módon ítélte meg a vállalkozást. A Károlyi-kormány megalakulása és, később, a bolsevizmus bukása után más fölfogásra való szavai szivárogtak ki környezetéből. Körülbelül olyasmi, hogy ő tűrhető békét hozott volna, ha a magyar Nemzeti Tanács ki nem ragadja a hatalmat a kezéből. De hiszen a német–osztrákok sokkal előbb tagadták és negligálták is ezt a hatalmat! És ez a jobb Andrássy-féle béke mindenképpen mese volt, akkor is, ha föltételezzük, hogy Andrássy szerencsés kezdéseit fojtja meg. Regélték, hogyha Andrássy maradhatott volna, kihasználja a biztatásokat, amelyeket Lord Lansdowne-tól és Pichontól kapott. De Lansdowne egy tíz év óta halott király volt külügyminisztere volt, igen tiszteletre méltó és – igen befolyástalan úriember. Andrássynak voltak illuziói Lansdowne-t illetően, Bécsbe való elutazása előtt behatóan beszélt róla egy újságíróval, aminthogy azt is hitte, hogy az angol konzervatívok érdekből és hagyományból meg fogják akadályozni Habsburg végleges bukását. Mindez súlytalan és, amint kiderült, hiú reménykedés volt. Azonban Pichont, Clemenceau külügyminiszterét Andrássy egy szóval sem említi az emlékirataiban. Az én szememben ez eldönti, hogy nem volt – vele kapcsolatban sem – a legparányibb konkrétum, amelyre Andrássy hivatkozhatnék, mert különben hivatkozott volna, ezt elhihetjük. Minden, amire gondolatban támaszkodott, a legjobbik esetben olyanfajta szalonpolitika volt, mint az a francia akció, amely a Habsburgok magyarországi restaurációjának tervét állítólag támogatta.

Andrássy egy koronatanúra hivatkozik: Windischgraetzre. Windischgraetz Svájcban járt az összeomlás előtt, és azt az impressziót nyerte, hogy kilátás van elfogadható békére. Aztán jött a forradalom, amely minden kilátást elsöpört. Windischgraetz benyomásai: nem gondolnám, hogy a magyar közvélemény a történeti fontosságú kérdésben ezekre akarná alapítani az ítéletét.

Egyébként mik lehettek azok a kedvező benyomások? Azóta alkalmam volt beszélni olyan cseh és jugoszláv államférfiakkal, akiknek közvetlen részük és befolyásuk volt a Monarchiával kötendő béke ügyére. Valamennyien egyezően adják elő, hogy csakugyan volt idő, amikor az antant békülékenyebb lett volna a Monarchiával szemben, de akkor, amikor Andrássy vállalkozott, már teljesen egységes volt az egész antant abban az elhatározásban, hogy a Monarchia fönnmaradását nem tűri, és a cseh és délszláv államokat teljes mértékben támogatja. Épp az ellenkezője igaz annak, amit Windischgraetz állít, tudniillik, hogy a közös külügyi kormánynak kedvező kilátásai voltak. Ellenben bizonyos, hogy minden törekvést, amely a nemzeti államok kialakulását célozta, ekkor már erősen támogatott az egész antant.

Az is tény, hogyha az antant szimpatizált volna Andrássy terveivel, semmi sem lett volna könnyebb, mint ezt bebizonyítania: csak épp a forradalom előtt kellett volna felelnie Andrássynak. De az antant várt addig, amíg a biztosra vett forradalmak mindenütt elsöpörték a császárt és királyt Andrássystúl és Windischgraetzestül. Andrássy könyvének 308. oldalán maga is ezt panaszolja, amikor kénytelen megállapítani, hogy az antant szándékosan húztahalogatta a válaszadást.

Andrássy lépése sehol nem ért célt. Még a háborút sem tudta befejezni, hisz az olasz offenziva folyt tovább. Egy emberrel végzett a jegyzék mindössze: a szerzőjével. De övele alaposan.

A főhercegnek, aki a magyar politikusokat a válság megoldásánál sorra meghallgathatta, és aki közvetlen közelből tapasztalta, hogy milyen a hangulat az ország fővárosában, szintén rá kellett jönnie arra, míly kevéssé nyugtatta meg a közvéleményt Andrássy békeakciója. A Nemzeti Tanács a régi hatalmi tényezőktől teljesen függetlenül látott munkához, de az első napon még szó nélkül eleget tettünk — Batthyány is, Lovászy is, én is — a főherceg kívánságának, és vele is tárgyaltunk a kibontakozásról. A főherceg közölte velem, hogy az uralkodónak Hadik János kinevezését fogja ajánlani. Kevés mondanivalónk volt neki, programunkat, célunkat ismerte, mi is az övét.

A Nemzeti Tanács, amely eddig Egyetem utcai lakásomon tartotta az értekezleteit, most az Astoria-szálló első emeletén bérelt több szobát, és ott dolgozott permanenciában. Itt is meg kell említenem, hogy a Nemzeti Tanács sohasem tartott ülést a Károlyi-

pártban, tehát hazugság mindaz, amit azóta a Nemzeti Tanács állítólag ott tartott üléséről fecsegtek. Az Astoriában is csak egymás között tárgyaltunk, oda soha idegenek be nem jöttek.

Még a kurzus bírósága is kénytelen volt leszögezni, hogy a Nemzeti Tanácsnak Tisza meggyilkolásához semmi köze sem volt. Az igazság az, hogy nem is beszéltünk róla, a Nemzeti Tanács egyetlen ülésén sem, még vád alá helyezése sem került szóba. Tisza a politikában egy időre megszűnt előtéri alak lenni. Az események sokkal inkább rohantak, semhogy a múltba nézhettünk volna, s arra is kevés időnk volt, hogy a jövő dolgaival foglalkozzunk. Általános volt az a nézet, hogy Tisza teljesen lejárta magát, s mint politikai ellenfél abszolute számításba sem jön. Politikai ellenfelek gyanánt inkább Andrássy, Windischgraetz és Vázsonyi szerepeltek.

A Nemzeti Tanács csak a nagypolitikával foglalkozott. Volt egy katonatanács és egy diáktanács, amelyek fiatalos lelkesedésükben tudtomon és akaratomon kívül sok mindennel törődtek, de a gyilkosság gondolata nyilván ezektől is távol volt. Mi futólag ismertünk egy-két agilisebb embert közülük, és ezek a Nemzeti Tanács nevesebb tagjai. A szociáldemokratapárti Kunfi Zsigmond tárgyalt olykor velük, a Károlyi-pártból egyedül Friedrich István, aki tagja sem volt a Nemzeti Tanács intéző bizottságának. A katonatanács főembere Csernyák tüzérkapitány volt, a Károlyi-párt kültagja. Friedrich és Héderváry ajánlották kültagnak, mert ismerték Mátyásföldről, ahol Friedrich lakott, és amely Héderváry kerületéhez tartozott. Kéri Pál és Fényes László mint újságírók is igyekeztek rajta tartani a szemüket mindenen, és talán nekik is voltak összeköttetéseik a katonatanácsi emberekhez. Kérit idealizmusa és a háború elleni gyűlölete hozta közénk. Ugyanez játszott szerepet Fényes Lászlónál is, aki a tömegek előtt való nagy népszerűségét sokszor használta föl arra, hogy megnyugtatóan és csöndesítően hasson az elkeseredett emberekre. Soha sem az egyik, sem a másik még csak célzást sem tett Tisza megölésére. Aki ismeri őket, az előtt egy percig sem volt vitás, hogy semmi közük hozzá. Az igazság az, hogy Friedrich István sem beszélt sem előttem, sem a Nemzeti Tanács tagjai előtt soha sem Tiszának, sem másnak megöléséről, pedig ő volt az, aki állandóan a legmeggondolatlanabb és legkomolytalanabb heveskedésekre ragadtatta magát, és mindig a tettek hiányáról panaszkodott. De éppen, mert annyira határozottan így beszélt, kizárt dolog, hogy egy pillanatig is leplezte volna akkor, ha gyilkolni akar.

József főherceg mint homo regius tárgyalt a pártokkal, és Hadik kinevezésén gondolkodott. Eközben azonban majdnem észrevétlenül és önmagunkat is meglepően nevezetes dolog történt. Az ügyeket vivő kormánynak és hatóságainak szavára kezdett senki sem hallgatni. A tömeg letépte a bíróilag lepecsételt Galilei-kör helyiségének ajtairól a zárópecsétéket — és nem történt semmi. A hírhedt Lukachich volt ugyan a budapesti karhatalom parancsnoka, az október 27-ére virradó éjszakán készenlétben voltak a helyőrség csapatai, a nép izgatott is volt emiatt, de ez mégis csak annyit jelentett legföljebb, hogy a helyzet erőszakos fölborítása ellen ellenállásra készülnek valahol, de nem azt, hogy a rendet pozitív formában próbálnák fönntartani. Ki is tartotta volna fönn? Magyarországnak ezekben a napokban úgyszólván nem volt kormánya. A lemondott Wekerle-kormány ügyvitele a névlegesnél is kevesebb volt. E kormány annyira és olyan láthatóan ellentétben volt az ország akaratával és, másfelől, olyan kevés hajlandóságot mutatott az intézkedésre, hogy hovatovább már nem is fordultak hozzá az emberek intézkedésért. Hanem, és ez a nevezetes, az alig megalakult Nemzeti Tanácstól kértek intézkedést; és ennek az lett a következménye, hogy a Nemzeti Tanács kezdett átalakulni puszta tanácskozó szervből intézkedő szervvé.

Egy epizód a sok közül: október 28-án az esti órákban megjelent a Nemzeti Tanács előtt Sényi Péter korvettkapitány, a Budapest alatt horgonyzó monitor-flottilla parancsnoka, és előadta a következő ügyet: *Marineamt, Pola* aláírással a Nemzeti Tanács táviratot kapott, amelyben az volt, hogy Pólában, a haditengerészet hajóin, lázadás tört ki, amellyel az ottani tengerészeti hatóságok nem bírnak. A Marineamt kéri tehát a Nemzeti Tanácsot: szerelje ő le a lázadást, mert az ő szavára a tengerészek nyilván hajlanak még. Keil altengernagynak 1920. március 27-éről szóló igazoló jelentése, amelyet a flotta végső napjairól az akkor Svájcban tartózkodó Károly excsászárhoz intézett, azt bizonyítja, hogy a Nemzeti Tanács megkeresése szélesebb körű akció része volt. Pólából nemcsak a magyar, hanem a cseh és délszláv nemzeti tanácsot is megkérték, hogy képviselő emisszáriusaik leküldése és a matrózokhoz intézendő fölszólításuk útján a fölöszlás katasztrófáját akadályozzák meg vagy legalább segítsék kitolni. A Nemzeti Tanács a neki Pólából küldött telegramot nem kapta meg, mert Wekerle megtiltotta annak kézbesítését. Ő küldte hozzánk Sényit, aki szinte könyörgött a Nemzeti

Tanács intéző bizottságának, hogy segítsünk a flottát megmenteni. Mi hajlandónak mutatkoztunk — sürgönnyel és a Nemzeti Tanács egyik képviselő-tagja útján is — a flotta személyzetéhez fordulni, de, természetesen, azt követeltük, hogy az ügyvivő miniszterelnök, Wekerle, hivatalosan kérje meg erre a Nemzeti Tanácsot. Wekerle vonakodott, Sényi ide-oda szaladgált az Astória és a Szent-György tér között, és a Nemzeti Tanács kijelentette, hogy minden felelősséget azokra hárít át, akik legsúlyosabb kötelességmulasztást követnek el csak azért, hogy ne legyenek kénytelenek a Nemzeti Tanácsot elismerni. Wekerle még azt sem volt hajlandó garanciákkal biztosítani, hogy a részünkről megszövegezendő távirat változatlanul és a Nemzeti Tanács aláírásával jut el Pólába. Mi azonban — felelősségünk tudatában, miután az ügyvivő miniszterelnök a flotta megmentéséért a legkisebb presztizs-áldozatot meghozni vonakodott — végül azt határoztuk, hogy saját iniciatívánkból leküldjük Pólába Balla Aladárt és Fényes László képviselőket azzal az utasítással, hogy a helyszínén legjobb belátásuk szerint cselekedjenek. De mielőtt ők leértek volna, megjött a sürgöny, hogy az egész flottát kiszolgáltatta a zágrábi nemzeti tanácsnak Horthy Miklós ellentengernagy, a flotta utolsó parancsnoka. Október 30-án, az októberi forradalom kitörése előtt indult el Zágrábból a zágrábi nemzeti tanácsnak a flotta átvételére küldött bizottsága. Neki adta át a flottát a flottaparancsnok. „A császári és királyi hadiflottát összes anyagával és készletével a nem szláv államok és az eddig fönnállott Osztrák—Magyar Monarchia népei tulajdonjogának fönntartásával ezennel átadják a zágrábi nemzeti tanácsnak." Így mondja a Pólában 1918. október 31-én fölvett jegyzőkönyv. A Nemzeti Tanács tagjai tehát későn érkeztek volna. A flotta át volt adva, át annak a nemzeti tanácsnak, amely Horvátország önnállóságát kimondotta, és a horvát nemzetiségű katonákat is kivonta az AOK rendelkezése alól. A flotta parancsnoka aláírta azt a jegyzőkönyvet, amelyben az volt, hogy: „az eddig fönnállott Osztrák—Magyar Monarchia." Így írta alá: Horthy Miklós császári és királyi kamarás, ellentengernagy, a hadiflotta parancsnoka.

A Nemzeti Tanács itt már hiába próbált volna intézkedni.

A frontra rendelt menetszázadok parancsnokai jöttek föl a Nemzeti Tanácshoz és jelentették, hogy a katonák megtagadták az engedelmességet, nem engedik magukat bevagonírozni. A katonák visszajövet fölesküdtek a Nemzeti Tanácsnak, és a Nemzeti Tanács utasí-

totta a fővárost, hogy a katonákat iskolákban helyezze el. Elszállásolásuk és élelmezésük a mi utasításunk szerint meg is történt.

Bécsből is jöttek csapatok, amelyek nem akartak többé közös zászló alatt maradni. Ezekről is a Nemzeti Tanács gondoskodott. Még véletlenül sem jutott volna eszükbe, hogy a kormányhoz vagy a honvédelmi minisztériumhoz forduljanak.

Egy ízben jelentették, hogy a Soroksári úti Frommer-fegyvergyár munkásai föllázadtak, és a fegyvereket és pisztolyokat szétosztják egymás közt. A munkások elsáncolták magukat a gyárban, amelyet katonaság vett körül. Mind a rendőrség, mind a katonák részéről a Nemzeti Tanácshoz fordultak és könyörögtek, hogy mi csináljunk rendet, akadályozzuk meg a vérfürdőt. Autóba ültem, és Landler Jenővel, késő este, a helyszínen sikerült lecsillapítani a katonákat, majd a munkásokat is.

József főherceg megbízta kabinetalakítással Hadikot. A Nemzeti Tanács előbb szóba sem akart vele állni, majd elhatározta, hogy sem a főherceggel, sem Hadikkal közülünk senki sem tárgyalhat a Nemzeti Tanács tudta és beleegyezése nélkül. Amikor a szocialisták és radikálisok szó nélkül megtagadták a vele való tárgyalást, én, még az utolsó pillanatban is a békés megegyezést keresvén, magamra vettem a tárgyalás ódiumát, és Hadik Endre lakásán találkoztam Hadik Jánossal. Hadik fölvetette a Nemzeti Tanáccsal való kooperáció tervét. Új meg új javaslatokat tett. A személyes és közvetett tárgyalások során azon igyekezett, hogy tárgyi és személyi engedményekkel megnyerje kormánya számára a Nemzeti Tanácsot. A Nemzeti Tanácsból Batthyányt, Lovászyt, engem és Jászit akart bevenni a kormányba. Belügyminiszternek Návay Lajost akarta, aki mindig a választójog híve volt. E javaslatokat a Nemzeti Tanács tagjai elé terjesztettem. Mihelyt Hadik az én programom elfogadására késznek nyilatkozott, az a helyzet állt elő, hogy a forradalomnak látszólag nem volt más célja, csak az, hogy én legyek, ne más legyen a kormány elnöke. Én ekkor szószólója voltam minden elfogadható kombinációnak, amely nem a Nemzeti Tanács kikapcsolásával akarta a kormányt megalakítani. Előbb még én is azt követeltem, amit a Nemzeti Tanács, hogy Károlyi-kormányt nevezzenek ki, most azonban, amikor láttam, hogy a forradalom küszöbön áll, és amikor személyi és tárgyi garanciákat akartak fölajánlani a forradalom tárgyi programjának teljes keresztülvitelére, elhatároztam, hogy a Nemzeti Tanácsot megkérem, vizsgálja meg még egyszer lelkiismeretesen, hogy kielégíte-

nek-e bennünket az új javaslatok, tekintet nélkül az én személyemre?

Egyik utolsó kombinációjában Návay Lajos miniszterelnökségét ajánlotta Hadik. Sőt szóba került Bárczy István jelöltsége is, ő személyesen jelentette nekem, hogy nem vállalja, mert ezt csak az én programom kisajátításával tehetné. A Nemzeti Tanács szintén ragaszkodott az én elnökségemhez. Ebben a helyzetben azt mondtam Pallavicininek, hogy két eset lehetséges: vagy a forradalom élére kerülök és erőmhöz képest fönntartom a rendet, vagy félreállok, és akkor az elkeseredett nép csinál egy szovjetkormányt, amelyet három nap múlva talán levernek, de addig rengeteg ember elpusztul. Kezembe kell kapnom a hatalmat, amíg nem késő. Pallavicini beszélt Hadikkal, és alighanem József főherceggel is — és estére meghívást kaptam a főherceghez. Telefonon beszéltem Hadikkal is, akinek a szavaiból úgy vettem ki, hogy már-már az én elnökségemhez is hozzájárul. Pallavicini György ekkor azt a nyilatkozatot tette közzé, hogy „Károlyi az ország belső nyugalmát minden körülmények között fönn kívánja tartani, és ezért hajlandó bevenni a kormányba a demokratikus polgári pártok képviselőit".

Amikor a Nemzeti Tanács kijelentette, hogy „az ország jól fölfogott érdekében szükségesnek tartja, hogy Károlyi Mihály elnöklésével olyan kormány alakuljon, amely meg akarja és meg is tudja valósítani a Nemzeti Tanács programját, hajlandó azonban bevenni a többi baloldali polgári pártok képviselőit a kormányba", — mármár úgy látszott, hogy az utolsó percben mégis sikerül majd valami egyezséget teremteni.

Fölmentem a főherceghez, hogy ezen a nehezen megteremtett kompromisszumos alapon tárgyaljak vele. Ekkor egy váratlan esemény minden tárgyalás lehetőségét elvágta.

A sok huzavonából tudniillik a közvélemény csak azt látta, hogy a király és a király körül levő feudális hatalom még mindig ellenáll a Nemzeti Tanácsnak. A Nemzeti Tanácsban és a Károlyi-pártban, ahol ezekben a napokban megfordultam, csupa elszánt és elkeseredett embert találtam. A pártkör és az Astoria előtt esténként ezer meg ezer ember tüntetett, és tisztek százai kivont karddal esküdtek föl a Nemzeti Tanácsnak. A tömegek tetteket vártak, és folyton követeltek, amíg mi odafönn a békés fejlődést akartuk. Mialatt erről tanácskoztunk a függetlenségi pártkörben, kihív a teremből Lovászy Márton.

— Az Istenért — mondta —, légy segítségemre! Friedrich teljesen megbolondult. Mindenáron lövetni akarja matrózaival a Várat! Ha nem sikerül őt leszerelni, mindnyájunkra a legnagyobb veszedelmet zúdíthatja.

A tanácskozótermen kívül még két szobánk volt, amely éppen úgy mint az előszoba, zsúfolva volt emberekkel, úgyhogy csak a kis mosdófülkében tudtunk Friedrich Istvánnal hármasban beszélni. Friedrich a haragtól pirosan, magából kikelve egyre azt hajtogatta:

— Disznóság, ami itt történik! Most már elég volt a szavakból, tetteket követelünk! Ha ti gyávák vagytok, én megmutatom, hogy mit kíván a nemzet. A matrózok teljesen a kezemben vannak, és csak egy szavamba kerül, hogy a Dunán fölvonuljanak a monitorok. A királyi várat, József főherceg palotáját fogom tűz alá vétetni, majd lesz akkor döntés azonnal! Ha nem ment szépszerivel, hát majd erőszakkal kényszerítjük, hogy a Nemzeti Tanács akaratát respektálja!

Lovászy is, én is próbáltuk lecsillapítani az izgatott embert. Először azzal hárította el, hogy neki mindegy, ha mi cserben hagyjuk is, mert ő el van határozva, hogy egymaga is megy a maga útján. Aztán, amikor indulatosabban szóltam rá, hogy elég volt ebből, most már követeltem tőle, hogy mint közkatona engedelmeskedjék a vezér parancsának, és kikérem magamnak az ilyen őrült egyéni vállalkozásokat, — elhallgatott. Lovászy föllélegzett.

— Csakhogy sikerült ezt az őrültet megfékezned — mondotta megkönnyebbülten.

Innen mentem föl a főherceghez. A megbeszélés, amelyen Hadik nem vett részt, nem volt formális, inkább csak tájékozódó és tájékoztató jellegű, de megerősítették azt az érzelmemet, hogy végre, pár órán belül sikerül a fönt vázolt alapon biztosítani a békét. József főhercegtől kijövet, hátul, a sötét Lovas úton mentem le; a Kossuth Lajos utcában is kevés ember járt már. Siettem az Astoriába, hogy a Nemzeti Tanács elé terjesszem határozathozatal céljából a kompromisszum tervét — és ekkor a barátaim elbeszélték, hogy mialatt én a főhercegnél voltam, a Lánchíd előtt véres tüntetés zajlott le.

Mialatt én József főhercegnél tanácskoztam, Gizella téri pártkörünk előtt tovább folytak a szokásos tüntetések. A képviselők fölváltva beszéltek az ablakokból a tömeghez. Először Hock János szólt csillapítóan, amíg a tömeg oszladozni kezdett. Néhányan elkiáltották magukat, hogy cselekedni kellene végre. Erre Friedrich

előreugrott, s lekiáltott a tömegnek, hogy a polgártársak menjenek vele Budára a főherceghez, és ott követeljék az én kinevezésemet. Senki sem tudta, hogy véletlenül én a főhercegnél vagyok. Nagyon kellemetlen helyzetbe kerültem volna, ha a nép följut a Várba és engem ott talál. Nagy lelkesedéssel, a Kossuth-nóta hangjai mellett, a Lánchídon át akartak fölvonulni a Várba. A menet élén Friedrich István ment Búza Barnával és Fényes Lászlóval. A hídnál erős katonai és rendőri kordonra bukkantak. A katonatanácsi emberek információi azonban igazaknak bizonyultak: a katonák — szegedi honvédek — a Nemzeti Tanács mellett álltak, és nemcsak hogy nem akadályozták meg a tömeget a fölvonulásban, hanem tisztjeik fenyegetései ellenére egyenesen utat nyitottak. A mögöttük levő rendőrök és lovasrendőrök azonban, Krecsányi Kálmán főkapitányhelyettes parancsára, sortüzet adtak, majd kardlappal mentek a védtelen tüntetőknek. Maga Friedrich is megsérült egy kicsit, bár sérülése sokkal könnyebb volt, mint amilyennek ő állította. Sebesültek és halottak maradtak a téren. Kacsmarik Sándor 27 éves munkás, Riesner István bádogos és Krisztics, szintén munkás, haltak meg a rendőrgolyóktól. Azonkívül ötvenöten megsebesültek. A sebesülteket fölvitték a Károlyi-pártba meg a Ritz-szállóba és ott kötözték be őket. A fölháborodás a rendőrség ellen kimondhatatlan volt, mert hiszen ok nélkül rendezte a vérengzést, nem kevésbé József főherceg ellen, mert neki előzően telefonáltak, hogy a nép békés szándékkal föl akar menni a Várba, adja tehát ki a parancsot, hogy összetűzés ne legyen.

A kocka ezzel el volt vetve. A Nemzeti Tanács elhatározta, József főherceggel és a vérontás okozóival többé nem szabad tárgyalni. Elhatározta továbbá, hogy másnap, 29-én délelőtt tíztől féltizenegyig a gyász és a tiltakozás jeléül minden gyárban, üzletben, műhelyben: minden munkahelyen szüneteljen a munka. Ez a csöndes tiltakozás rendzavarás nélkül le is folyt. Nagy temetést akartunk rendezni az áldozatoknak, olyant, amely méltó lett volna a forradalom első mártírjaihoz, Fényes László a Nemzeti Tanácsban folyton követelte is a temetést, de az a torlódó események miatt a forradalom utánra maradt.

A közhangulat olyan volt, hogy már másnap fölkerestek az államrendőrség tisztikarának bizalmi férfiai, akik közölték, hogy a rendőrség be akarja bizonyítani, hogy együtt érez az egész nemzettel, és a legénységgel együtt csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz. A rendőrség

csatlakozása azt jelentette, hogy akcióinkban többé nem kellett tartanunk az ő részükről vérontástól, sőt aktív karhatalom állott rendelkezésünkre. A főkapitány minden könyörgése és fenyegetése ellenére az egész rendőrség kitartott a Nemzeti Tanács mellett, és ezzel a reakció hatalma csak papiroson volt már meg. Egymásután csatlakoztak a Nemzeti Tanácshoz a postásság, a vasutasság, különböző katonai alakulatok, a tisztviselők, kereskedők, iparosok. Az Astoria előtt katonák és tisztek százai jelentek meg esténként, és tisztek kivont kardokkal esküdtek föl a Nemzeti Tanácsnak. A forradalom volt ez már és megelőzően hiába nevezte ki a király Lukachich tábornokot Budapest városparancsnokává azzal a célzattal, hogy erőszakkal vérbe fojtson minden veszedelmessé válható mozgalmat: az elemi erejű tömegmozgalommal szemben tehetetlen volt. A katonák nem engedelmeskedtek parancsainak. Voltak ugyan Budapesten bosnyák és más idegen csapatok, amelyekről az a hír volt elterjedve, hogy Lukachich ezekkel akarja vérbe fojtani a magyar nemzet forradalmát függetlenségéért és a békéért, és, nem ismerve ezeknek a katonáknak a hangulatát, tartottunk is a véres összeütközés elkerülhetetlenségétől. Ezt a vérfürdőt akartam mindenáron elkerülni. A közhangulatot visszafordítani nem lehetett. Egy lehetőség volt még: a királlyal és a külügyminiszterrel megértetni, mi történt, és rábírni őket arra, hogy egy percig se késlekedjenek és tegyék meg azt, amit meg kell tenniök, ha még el akarják kerülni a forradalmat.

A feleségemet ezért Bécsbe küldtem. A pályaudvaron Windischgraetznek, Andrássy osztályfőnökének az autója várta, és egyenesen a Ballhausplatzra vitte. Andrássyék nagy melegséggel fogadták feleségemet. Amikor egy percig egyedül volt vele, elmondta neki, mi van Pesten. Amikor Andrássy látta leánya fölindult állapotát, szeme könnyel telt meg. Feleségem elmondta, hogy Hadik kinevezésével a bolsevizmusba sodorják az országot. Hozhat ő most már bármit, a nép egyedül énbennem bízik, Bécsben nyilván nincsenek jól informálva a hangulatról, — hiszen már a rendőrség is hozzájuk csatlakozott! Andrássy a Budapesten történteket ebben a percben nem tartotta döntő fontosságúaknak. Ellenben panaszkodott, hogy Bécsben mennyi a baj, hogy az ő működését milyen ellenszenvesen ítélik meg, 29-én tüntettek is ellene. A közelben, mondják, három porosz tiszt ólálkodik azzal a szándékkal, hogy őt elrabolja. A csehek is, mondotta, egészen megbolondultak. Masarykot már ki is kiáltották a köztársaság elnökének.

Sürgöny érkezett „Streng geheim" jelzéssel, azt jelentette, hogy hadseregünk az olasz fronton olyan helyzetbe került, hogy azonnali fegyverszünet szükséges, különben sok ezer emberélet hiába kárba vész. Erről a szomorú sürgönyről folyt a szó, amikor megszólalt a telefon: a király hívta föl külügyminiszterét. „Übergeben?" (Átadni?) — kérdezte Andrássy vissza a telefonba. Majd rezignáltan felelt egy kérdésre: „Ja, es bleibt uns halt nichts anderes übrig". (Hát igen, nem marad más hátra.) A hadiflottáról volt szó, amelyet Horthy át akart adni a jugoszlávoknak, és Andrássy azt tanácsolta a királynak, hogy egyezzék bele. Windischgraetz be-benézett, majd megint visszahúzódott, mert a beszélők elhallgattak. Andrássy haragudott Hadikra, hogy ilyen későn vállalkozott a magyar miniszterelnökségre, de abból, hogy mégis vállalkozott, azt következtette, hogy reménykedik, és nincs minden elveszve.

Andrássy az én kinevezésemet két okból ellenezte. Először azért, mert a németek, mondta, az én kinevezésem hírére rögtön elvonnák csapataikat Erdély határáról, és akkor teljes volna a fölfordulás. Őróla a németek, annak ellenére, hogy ő szakította szét a szövetséget, tudják, hogy nem fog németellenes politikát csinálni, hogy nem engedi átadni a vasutakat az ellenségnek és a többi. Majd akkor, ha az antant már ezt is követelni fogja, akkor érkezik el annak az ideje, hogy én jöjjek, akiben az antant jobban bízik, mint másban. Most azonban mindenesetre be kell várni Wilson válaszát.

Másodszor azért ellenezte Andrássy a kinevezésemet, mert, mondta tovább a feleségemnek, mihelyt embereimmel hatalomra jutok, megcsinálom a köztársaságot. Én, mondta Andrássy, mindig forradalmár voltam, és ő nem bízik abban, hogy most megváltoztam volna. Feleségem erre összeszedte ékesszólását, és igyekezett meggyőzni Andrássy Gyulát, hogy hibásan ítél meg. Az én kinevezésem, mondta, az utolsó lehetőség a forradalom elkerülésére. Ha nem neveznek ki most, a forradalom fogja a kinevezésemet kierőszakolni, és a köztársasági hangulattal akkor már egészen biztosan nem lehet majd bírni.

Andrássy azt mondta, hogy csak abban az esetben egyezik bele a miniszterelnökségembe, ha én megesküszöm neki arra, hogy nem akarom a köztársaságot. A feleségem azt felelte, hogy most senki sem gondol köztársaságra, de a közvélemény szinte óráról órára forradalmibb hangulatú, és ha Andrássy nem siet tettekkel a segítségemre, akkor erőmön fölül való volna a forradalmat rendben leve-

zetni. A feleségem édesanyja azt mondta, hogy a királynak azért nem szabad engem kineveznie, mert ez azt a látszatot keltené, mintha megijedt volna, s megijedni ilyenkor a legrosszabb, Károlyi személye miatt pedig Budapesten nem csinálnak forradalmat. Andrássy végül azt üzente nekem, hogy szeretne velem találkozni, hogy ő várt reám, amikor 27-én Bécsben voltam, kér, támogassam én is Hadikot, az ő kormánya csak átmeneti, egy-két héten belül megváltozik a helyzet, és ő Andrássy, azalatt igyekezni fog velem rendbejönni.

Mielőtt a feleségem a kora délutáni vonattal visszautazott volna, ebéd előtt odajött Andrássyékhoz herceg Liechtensteinné Andrássy Marica, és azonnal ezzel a kérdéssel fordult a feleségemhez:

— Schon Revolution?

Feleségem elmondta, hogy a lánchídi tüntetésnek három halottja és ötvenöt sebesültje volt. A hercegnő, ajkát kicsinylően fölbiggyesztve, így szólt:

— Csak három halott? Kár, hogy nem több.

A férje tengerésztiszt volt, a cattarói matrózlázadás egyik leverője, Horthy ellentengernagy barátja.

Feleségem azzal a benyomással tért vissza, hogy Andrássytól hiába várjuk a szükséges elhatározó tetteket.

Az olasz frontról jött távirat teljesen megvilágította a helyzetet, és Andrássy tudta, hogy a front összeomlása már csak órák kérdése. Ezekben az órákban ő nem volt szenvedélyes, nyugodt volt, és a helyzethez képest még bizakodó is. Ennek ellenére feleségem benyomása az volt, hogy annyira ő sem megy az optimizmusában, hogy a Ballhausplatzon véglegesen be akarna rendezkedni. Valami hosszú külügyminiszterségre már nem számított, és bele kellett nyugodnia abba, hogy hamarosan ott kell hagynia a helyét, amelynek megtarthatása miatt még pár nap előtt velem és a Nemzeti Tanáccsal kiegyenlíthetetlen ellentétbe jutott. Pestről vajat küldtek föl naponként Andrássyéknak, de most Andrássyné a feleségemmel megüzente a kulcsárnőnek, hogy nem érdemes, mert amíg fölérkezik Bécsbe, ki tudja, hol lesznek ők már akkor . . . Az inas fürdőt készített, véletlenül nyitva felejtette a csapot, és Andrássyné vízben úszva találta a fürdőszobát. Bosszankodva kiáltott föl:

— Borzasztó, idejövünk egy hétre, és ezalatt mindent tönkreteszünk.

Rossz ómennek látta a vízözönt.

A sors a kicsi dolgokban sem akart irgalmas lenni ahhoz, aki a nagy dolgokban olyan sokat vétett.

Hadikot 29-én nevezték ki miniszterelnökké, amikor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a közvélemény olyan erős, hogy vele szemben lehetetlenség megállni. Hadik másnap, 30-án gyorsan összeállította kormányát, éspedig tisztán a balközép pártjaiból. Szabó Istvánt, a kisgazdát is bevette.

Ezen a napon, reggel $^1/_2$6-kor, fölkeltett Csernyák tüzérszázados, a katonatanács elnöke. Jelentette, hogy a katonák puccsra készülnek, el akarják foglalni a középületeket, meg akarják alakítani az önálló magyar hadsereget, és követelni akarják miniszterelnökké való kinevezésemet. Alig tudtam lebeszélni őt tervéről. A nemzeti Tanácsnak emberfölötti munkájába került az is, hogy a matrózokat, akik monitoraikról mindenáron lőni akarták a főherceg palotáját és a minisztériumokat, valahogy leszerelje.

Hadik helyzete teljesen kilátástalan volt. Még néhány hét előtt, amikor az események nem voltak ennyire kiélezve, több sikere lehetett volna annak a vállalkozásnak, amely az én programom kisajátításával akart célt érni, főleg, ha a kisajátítást komolyan és az egész vonalon, tehát a nemzetiségi kérdésben is, következetesen keresztül akarták volna vinni. Ma már azonban az ő személye egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a baloldali pártokat és a mögöttük álló egész közvéleményt kielégítse. Vázsonyi intrikáinak megkoronázása volt ez a kormány, de már annyit sem tudott szocialista barátainál elérni, hogy szóba álljanak Hadikkal.

Pedig Hadik személye különben sem gyűlölt, sem népszerűtlen nem volt a nemzet széles rétegei előtt. Még az 1906—1910-es koalíciós kormány alatt, amikor Andrássy mellett a belügyminisztériumban államtitkár volt, egyike volt a legfeketébb grófoknak, sőt az Esterházy-kormány első idejében ő interpellált a főrendiházban Batthyány minisztersége miatt. Mint miniszter azonban sem reakciós, sem föltétlen németbarát, sem császárlakáj nem volt. Mint közélelmezési miniszter, aki erélyesen akarta egyfelől a szegényebb nép, másfelől a magyarság érdekeit megvédeni az osztrák katonák és a mindenfajtájú élelmiszeruzsorások ellen, csakhamar egyike lett a kabinet egyik legnépszerűbb tagjának. Erélyes, panamákat nem tűrő föllépése ellenségeket is szerzett neki: az intrikák hamar megkezdődtek ellene. Minthogy a főrendiházi ellenzéknek, amely Tiszát támadni merte, ő volt a vezére, a jobboldal készségesen csoportosult ellene,

és Windischgraetz alattomos intrikái a királynál s a parlamenti többségnél aláásták a pozicióját. De kemény maradt, és inkább odadobta a hatalmat, mint tiszta meggyőződését. Kemény és következetes koponya volt, de nem makacs és nem olyan, amely az eseményekkel szemben megértetlenül marad mindig a régi állásponton. Így érthető, hogy amíg a régi koaliciós kormányban a szocialisták gyűlölt ellenfele volt, mint közélelmezési miniszter ő lett az első magyar államférfi, aki minisztériumában a parlamentből teljesen kiszorított szocialistáknak nagy munkateret biztosított, és először dolgozott velük együtt úgy, hogy mindkét fél meg lehetett elégedve.

Hogy éppen őt szemelték ki miniszterelnöknek, azért is történt, mert számítottak azokra a szimpátiákra, amelyeket ő a szocialistáknál élvezett. Nem ő az személye, hanem az elrontott helyzet volt az oka, hogy még szóba sem álltak vele. Az egész Nemzeti Tanácsban én voltam az egyetlen ember, aki végig hajlandó voltam megegyezésre és tárgyalásokra.

Hadikot szokatlanul erélyes embernek ismertem, de meggyőződésem ma is az, hogy ha lett volna mögötte valami karhatalom és katonaság (aminthogy utóbb kiderült: már nem volt), akkor sem vette volna lelkére, hogy az egész égő nemzeti közvéleménnyel szemben az erőszakra appeláljon, és odaadja nevét egy vérfürdőhöz. Később is, amikor a Károlyi kormány megalakult, annak ellenére, hogy az egynapos miniszterelnökség semmi csorbát nem ejtett a presztizsén, egyike volt azoknak, akik föltétlen megértést tanúsítottak az új időkkel és az új idők követelményeivel szemben. Még bukásunk előtt azt az üzenetet kaptam tőle, hogy a koaliciós kormányunk számíthat az ő aktív támogatására is, mert belátja, hogy helyzetünkben nem tehetünk mást, mint amit cselekszünk. Álláspontját egy cikkben a nyilvánosság előtt is ki akarta már fejteni, de közben bekövetkezett bukásunk mindent tárgytalanná tett.

Csak hű és következetes maradt önmagához, amikor az úgynevezett keresztény kurzus dicstelen, bűnös munkájában nemcsak semmi részt nem vett, de ellene szavát is fölemelte.

A kormány, amelyet október 30-án megalakított, mutatta gyöngeségét. Minden erő, minden érték a Nemzeti Tanács körül állt már, és a régi államgépezet sem funkcionált többé. Fizikai és erkölcsi erő nélkül állván, ez a kormány képtelen volt a vezetésre vagy a rend fönntartására. A kaszárnyákból a katonaság szétszéledt, a munkások

egy része föl volt fegyverezve, a polgárság, a rendőrség és a tisztek, a katonák nagy része velünk tartott.

A Nemzeti Tanácsot nem nagyon izgatta a Hadik-kormány kinevezése. Az ő kinevezésének napján már Bécsben is olyan döntő fordulatot vettek a dolgok, hogy Német-Ausztriának köztársasággá való átalakulása is megtörtént. Ami gondunk volt, inkább amiatt volt, hogy leszereljük a sok puccs-tervet, mert attól tartottunk, hogy a forradalom ellen idegen katonaság lép akcióba, és akkor elkerülhetetlen a vérontás. A rend fönntartása már teljesen a Nemzeti Tanács nyakába szakadt és nehéz föladat volt. Az engedelmességet megtagadó és hozzánk csatlakozó menetszázadok jóformán óránként érkeztek az Astoria elé. S mi most a Nemzeti Tanács intéző bizottságában elhatároztuk, hogy kiáltványban szólítjuk föl a magyar katonákat, tagadják meg az engedelmességet, ha azt követelnék tőlük, hogy a népre lőjenek — és várják a Nemzeti Tanács parancsait. Október 31-én reggel akartuk kiadni ezt a kiáltványt. De az október 31-ére virradó éjjelen közbejött valami: kitört a forradalom.

Október 30-án éjjel jelentés érkezett a Nemzeti Tanácsba, hogy a katonatanácsi tisztek vezetése alatt elfoglalták a városparancsnokságot! Egészen meg voltunk döbbenve. Mi nem akartuk még átvenni a hatalmat; mi szervezni akartuk erőinket. De eközben már az egész forradalom kifejlődött. Egymásután, minden ellenállás nélkül szállták meg a parancsnokságokat, a kaszárnyákat, majd a telefonközpontokat és a főpostát. A nép maga csinálta meg a forradalmát, a nép vette kezébe a hatalmat és adta át a Nemzeti Tanácsnak.

Amikor a forradalom katonái a térparancsnokságot elfoglalták, a térparancsnokot elfogták és behozták az Astoriába. Várkonyi tábornok katonásan szalutált; én kijelentettem neki, hogy tekintse magát foglyunknak; erre lecsatolta a kardját és átadta nekem. Én megnyugtattam, hogy kardja átadására semmi szükség nincs, csak tartsa meg; arra is kértem, hogy egyelőre maradjon az Astoria egyik szobájában, ahol őrizetbe vesszük. Mielőtt eltávozott volna, egyszerre nagy lárma, dörrenés zaja csapta meg a fülünket. Az elfogott tábornok fölneszelt; mi is fölfigyeltünk. A dörrenést a térparancsnok géppuska ropogásának vette, és örömtől ragyogó arccal, boldogan mondta a vele együtt elfogott fiatalabb tiszteknek: „Közeledtek a fölmentő csapatok! Az én gyakorlott füleim nem csalnak

meg engem. Messziről megismerem a géppuska kattogását!" Hamarosan kiderült, hogy az ajtócsapkodást hallotta géppuska-ropogásnak.

A helyzet ekkor az volt, hogy mi avizáltuk volt a munkásságot, hogy másnap reggelre mindenfelől vonuljon a városba, és a kijelölt gyülekezési pontokra sorakozzék. A sorsra bíztuk magunkat: ha igaz, hogy a katonákat nem lehet többé a nép ellen, saját testvérei, apái, fiai ellen küldeni, akkor a Nemzeti Tanács másnapra ura az egész országnak, — ha csalódtunk, akkor az életünkkel fizetünk merészségünkért. A munkásság akkor már rég szétszéledt a műhelyekből és a gyárakból, tehát reggel előtt nem is számíthattunk a segítségére. Más karhatalom nem volt mellettünk, mint azok a tisztek és katonák, akik nekünk fölesküdtek. Sőt nemcsak a munkásoknak, nemcsak a lakosság nagy részének nem volt sejtelmük arról, hogy ezen az estén mi megy végbe a városban, hanem a Nemzeti Tanács sok tagja sem tudott semmit. Előre nem tudtuk, mi fog történni az éjjel, és azok, akik már hazamentek, nem értesültek semmiről, olyan simán és csöndesen folytak le a dolgok. Azok is, akik együtt maradtunk, aszerint fogytunk, kevesbedtünk, ahogy a rémhírek szálltak-szaporodtak. Akik végig kitartottunk: Fényes László, Kunfi Zsigmond, Garami Ernő, Bíró Lajos, Purjesz Lajos, Jászai Oszkár, Böhm Vilmos, Szende Pál, Landler Jenő, Hatvany Lajos, Kernstok Károly és én voltunk, továbbá egypár újságíró, elsősorban Kéri Pál, aki tagja sem volt a Nemzeti Tanácsnak és Magyar Lajos, akit a Budapesti Ujságírók Szabadszervezete delegált a Nemzeti Tanácsba, miután a cenzúra béklyóinak lerázásával forradalmi útra lépett.

Egy óra tájt hazamentem a lakásomra, hogy gondoskodjam Bécsből hazaérkezett feleségem és gyermekeim védelméről, mert mindenre el kellett készülnöm. Kis őrséget állítottam föl a kapuban, az erkélyre géppuskát. Egy újságíró, Lázár Miklós, aki a frontról ismerte Lukachich tábornokot, fölkereste a szocialista vezéreket, és azt mondta nekik, hogy Lukachich nem az a vérszopó, Haynau-fajta császári lakáj, akinek a közvélemény tartja. Ő beszélt vele s valamelyik hozzátartozójával is, és azt hiszi, ha a Nemzeti Tanács tárgyalna vele — talán még az éjjel —, meg lehetne nyerni őt a Nemzeti Tanácsnak. Ez fontos közlés volt, mert biztosította volna vértelenül a győzelmünket. Elhatároztuk, hogy Garamival együtt föl fogjuk keresni Lukachichot és beszélünk vele bizalmasan. Kimentünk az utcára, és nagy nehezen autót kerítettünk. De rögtön

át is adtuk a tengerészeknek, akik a Dunához siettek, hogy megakadályozzák monitoraink eltávozását.

Lukachich lakása helyett az Egyetem utcába mentem. Amikor visszatértem az Astoriába, a közelben levő elfoglalt térparancsnokság felől világosan puska- és gépfegyvertüzelést hallottunk. Azt hittük, hogy az imént fölvonult bosnyák ezred attakírozza a bennlevőket. De kiderült, hogy a fölvilágosított bosnyák katonáknak semmi kedvük sem volt a támadásra. A tüzelés örömtűz volt.

Az Astoria elé érve újból hatalmas puskatűz fogadott. Ez már nagyon komolynak látszott. A tüzelés, ahogy közeledtünk, egyre erősödött, és most már azt hittem, hogy megérkeztek a kormányhű csapatok, megkezdődött a formális támadás a forradalmárok ellen. A késő éjszakai sötét, ködös időben nem tudtuk kivenni a fekete tömegből, hogy mi történik, ki kire tüzel olyan vadul. A tüzelésre az Astoria előtti tömeg egy része hanyatthomlok rohant a szálló bejárója felé, ahová mi is igyekeztünk. Az előcsarnok forgóajtaja előtt, amelyet két oldalról nyomott a tömeg, olyan nagy volt a tolongás, hogy sem be, sem ki nem lehetett jutni. Ijedt sikongásokkal, káromkodásokkal volt teli a levegő. A helyzet kínos volt, és hosszú idő után éreztem csak, hogy hátulról a tömeg rettenetes erővel egyszerűen benyomott bennünket az üvegajtón keresztül a hallba. Végre kis szünet állt be a tüzelésben, és akkor megállapítottuk, hogy a vasútról frontra küldött menetszázadot hoztak vissza, ez üdvlövéseket adott le, amit a szálló előtti csapatok viszonoztak. A ködben a hátul állók nem láttak semmit, támadást sejtettek, s szinte csodával határos, hogy emberéletbe nem került ez a tévedés.

Fönn a Nemzeti Tanács tagjait igen vegyes érzelmek közt találtam. Azt tudtuk, hogy ha Lukachichnak vannak csapatai, amelyekkel az éjjel rajtunk törhet, akkor mi elbuktunk, mert a munkásságot a gyárból nyolc óra előtt nem vonultathatjuk föl. Másfelől nekünk, forradalmároknak nagy gondunk volt arra, hogy a kormány csapatai és a mieink között ne kerüljön sor vérontásra.

Három óra tájt újból hazamentem, hogy szétnézzek házamban s egy órára lepihenjek. De ahogy hazaértem, lélekszakadva jön hozzám Purjesz Lajos, s azt mondja: hogyha nem sikerül azonnal valamit csinálni és Lukachichcsal békét kötni, a forradalmat hajnalra vérbe borítják s a Nemzeti Tanács tagjait elfogják. A telefonközpont kihallgatta Lukachich telefonbeszélgetéseit: megtudták, hogy a királynak jelentette az eseményeket, és az ő parancsát kérte,

hogy lövessen-e a népre? Purjesz arra kért, a Nemzeti Tanács együttmaradt tagjai nevében is, hogy én telefonáljak Lukachich tábornoknak és József főhercegnek is, beszéljek velük nyomban, és akadályozzam meg ezt, hogy Budapest utcáin folyjon vér, holott az egész Monarchiában úgyszólván vér nélkül alakultak ki a független nemzeti államok. Föl is hívtam rögtön, a késő éjjeli órákban, József főherceget, s beszéltem vele ilyen értelemben. A kérésem lényege az volt, hogy beszéljen Lukachich tábornokkal azonnal. Ezt megígérte, és azzal búcsúzott, hogy majd értesít az eredményről nemsokára.

Rögtön visszasiettem feleségemmel együtt az Astoriába, ellenére Purjesz lebeszélésének, aki féltette őt a bekövetkezhető dolgoktól. De a feleségem azt mondta, hogyha baj van, annál inkább velem akar lenni, nem hagy magamra. Azzal a tudattal mentünk, hogy amire világos lesz, talán már foglyok vagyunk.

Amikor az Astoria elé értünk, már pitymallott. Esett az eső. Most láttuk csak, hogy a szálló előtt az egész katonaság nem rúgott többre, mint száz-kétszáz főre. Odafönn fáradt arcok, az álmosságtól fásult alakok fogadtak. Szivarcsutkák köröskörül, füst , fülledt levegő, Jászi és Kéri azt mondták, hogy elvesztettük a csatát, katonák sehonnan sem jönnek és a munkásságot nem tudjuk idejében alarmírozni. Mások bíztak abban, hogy Lukachichnak sincs elég katonája, s reggelig talán a habozó király és kormány meggondolja magát, azután pedig már nem kell félni, mert százezrek állnak fegyverben mellettünk. Mindenki osztotta azonban azt a nézetet, hogyha már ki kellett törnie a forradalomnak, nagy hiba, hogy a mi tudtunk nélkül, előkészület nélkül tört ki.

Ilyen hangulatban hajnalodott ránk október 31-e. Az eső egyre esett — és ami kis őrségünk volt, az is egyre inkább szállingózott haza álmosan, fáradtan, csapzottan. Szocialisták az újságírókat és a katonákat okolták, akik ezt a helyzetet kiprovokálták, ezek a szocialisták, akik nem állították talpra már délután a munkásságot.

E kínos perceket szakította meg Hadik János telefonfölhívása. Tárgyalni akar velem! Azt feleltem, hogy csak úgy tárgyalhatok vele, ha a Nemzeti Tanácsot elismeri, és velem mint az elismert Nemzeti Tanács elnökével akar beszélni. Erre azt felelte, hogy rendben van, e föltételt is elfogadja. Mind, akik ott együtt gubbasztottunk, föllélegeztünk erre, éreztük, hogy a csata a mi javunkra dől el, és Hadik engedékenysége már félgyőzelem. Azt jelenti, hogy,

mert sem fizikai, sem morális erejük nincs, nem tudnak vagy nem mernek ellenünk jönni.

Hadik, aki a miniszterelnökségen aludt, azt mondotta, hogy nagyon fáradt és álmos, túl korán van, s ezért szeretné e tárgyalást valamivel későbbre halasztani.

— Majd ha kialudtad magad, akkor szólj — mondtam neki.

— Ha akarod, jöhetsz azonnal is — felelte Hadik méltatlankodva a telefonba.

Mégis elmaradt a rögtöni találkozás. Hét óra tájban kaptam azután értesítést, hogy József főherceg és Hadik miniszterelnök együtt várnak rám. Autóba ültem Jászival és Kunfival, és fölmentünk a miniszterelnökségre.

Hadik János jött elénk papucsban, hálóköntösben. Sápadt volt, fáradt, nagyon komor hangulatban, akárcsak mi. Úgy, ahogy volt, jóformán egy hang nélkül, átjött velünk a szomszédos főhercegi palotába, ahol már a főherceget együtt találtuk gróf Apponyi Alberttel. Ölben keresztbetett kézzel ült Apponyi, mélyen figyelve, némán, szép fejét mellére hajtva. Teljesen korrektül volt öltözve, friss volt, rózsás, ő bizonyára azon az éjjelen is aludt.

Hadik János azzal kezdte, hogy az éjszakai eseményekre való tekintettel beadta a főhercegnek a miniszterelnökségről való lemondását, s a lemondást a főherceg nyomban tudomásul vette és a király nevében elfogadta. Ezután József főherceg kijelentette, hogy a király megbízásából engem miniszterelnökké nevez ki. Programról, föltételekről egyetlen szó sem esett köztünk. Az ellenfél föltétel nélkül megadta magát és letette a fegyvert. Amikor ezt tudomásul vettük, a főherceg arra kért, hogy a kabinetet minél előbb állítsam össze. Azt feleltem, hogy természetesen, épp a mai helyzetben ezt én is kétszeresen fontosnak és sürgősnek tartom. A mai nap folyamán föltétlenül meglesz a kormány, amely a rend fönntartását biztosítani fogja.

Eközben fölérkezett Lukachich tábornok, hogy jelentést tegyen a főhercegnek. Csak egy percre jött be. Nem üdvözöltük egymást.

Hadik a lemondás bejelentésén kívül, amit pár szóval intézett el, nem mondott el semmit.

Kunfi röviden biztosította a főherceget, hogy a szocialista párt segítségével a rendet fönn fogjuk tudni tartani, és ezzel vége is volt az egész tanácskozásnak. Kapituláció volt ez. Nem tartott tovább félóránál.

Kunfi most lement az Astoriába, ahol elmondotta a történteket, én pedig a főherceggel visszavonultam, és vele megbeszéltem a helyzetet; beszéltünk az eskütételről, annak hozzávetőleges idejéről és a többi. Azután a főherceg informált a bécsi eseményekről.

Még kora reggel volt, amikor gyalog lesétáltam a városba. Az eső elállt, a köd szétoszlott, a nap is kisütött. Egy újságíró, Halász Lajos csatlakozott hozzám, tőle tudtam meg, hogy a Nemzeti Tanács a polgármester ünnepélyes fölszólítására az Astoriából méltóbb helyre, a Városházára költözött.

Amikor a Várkert lépcsőjére léptem, gyönyörűen kisütött a nap. Ez a lassú séta a Várkert lépcsőin, *ez* a legszebb emlékem a forradalomból. Ez és a kápolnai nap, amelyen a Károlyi-földet a magyar népnek elosztottam. Voltak aztán még izgalmas, nagy napok, de ezekkel egy sem ért föl. Mellettem lépkedett Halász Lajos és beszélt. Már nem tudom, mit beszélt (alighanem állást kért), csak azt tudom, hogy zavart. Őseimre gondoltam, nagyanyámra, Karolinra: milyen boldog lett volna, ha megéri, hogy az ő unokája az, akinek nevével a magyar függetlenség diadalt arat. És Gery hugom! Hogy jönne felém örömrepesve, hogy ugranék a nyakamba! Szinte magam előtt láttam ezeket a kedves halottakat.

Odalent fölragyogott a háztenger. Hogy szerettem Pestet ebben a percben, legjobban minden város között. Tekintetem a házunkat kereste. Ez a ház Pest szíve. Negyvennyolcban is, most is hogy lüktetett benne a forradalom! Megálltam egy percre, egynek éreztem magam Budapesttel, sokat szenvedett népét szerettem volna ebben a pillanatban magamhoz ölelni.

Leértem a hídra. Nyílt és derült arcok tárultak felém. Tegnap sötétek és szomorúak voltak itt az arcok. Az álmatlan éjszaka után semmi fáradtságot nem éreztem. Amikor elrobogott mellettem az első, katonákkal megrakott, őszirózsákkal díszített teherautó: nyugodt volt a lelkiismeretem. Azt éreztem: mindent megtettem, amit meg kellett tennem. Félreállni annyi lett volna, mint a zászlót cserbenhagyni. Egyszerre átcsapott rajtam az esemény nagysága. Éreztem a föladat roppantságát, amelyet elvállaltam. Kiépíteni a független Magyarországot, amelynek életemet szenteltem, lerombolni a gyűlöletes intézményeket, amelyek ellen harcoltam. Újra katonák mellett mentem el. Soványak voltak, lógott rajtuk a ruha. Szemükbe néztem. Magyar földművesarcok voltak. Milyen sors vár rájuk, ha hazatérnek! Átcikázott rajtam, e napon először, de nagyobb

erővel, mint valaha, a gondolat: földet osztani. Ezeknek az embereknek a homlokáról levenni a gondokat. Kárpótolni kell őket kitagadottságukért és az utolsó évek embertelen szenvedéseiért. Földet osztani a magyar földteleneknek! (Hála istennek, amit akkor megfogadtam, megcsináltam.) Voltak akkor is aggályaim. Gondoltam a csapásokra, amelyek Magyarországot a vesztett háború után érni fogják, de nem az aggodalom dominált bennem, hanem szabad folyást engedtem optimista gondolataimnak. Azt éreztem, hogy most cselekedni kell. Éreztem, hogy cselekedni fogok. Éreztem erőmet, és reméltem, hogy talán megmentjük ezt a szegény elvérzett országot.

A város ujjongott. Fehér őszirózsát tűzött ki mindenki. Győztünk, vér nélkül. Ezt jelentette a virág!

Kilenc óra felé érkeztem a Városházára. Ott is boldog emberek fogadtak. A Nemzeti Tanács elnökségéről, mint miniszterelnök, lemondottam, és helyembe elnökké Hock Jánost választottuk meg. Valósággal életveszedelmes tolongás volt már ekkor a Városháza és különösen a Nemzeti Tanács körül. Emberek, akik tegnap még tajtékoztak ellenünk, siettek behódolni és fölesküdni, hogy az új éra előtt is bebiztosítsák magukat. Mindenki osztozott az általános örömújjongásban. A képviselőház pártjai, amelyek élethalál harcot hirdettek ellenünk, látva a mindent elseprő népakaratot, egyszerre leszereltek, és képviselőik ott tolongtak a Nemzeti Tanács előszobáiban, hogy hűségesküt tegyenek, kéretlenül — és fölajánlkozzanak, hivatlanul. Olyan tolakodásoknak voltunk kitéve, hogy alig tudtunk megszabadulni ezektől az alakoktól, hogy végre, a kabinetalakításról tárgyalhassunk.

Maga a kabinetalakítás gyorsan ment. Miután a Nemzeti Tanács forradalommal jutott győzelemhez, azok a pár nap előtt volt kombinációk, amelyek szerint még a középen álló polgári politikusok részt vehettek volna a kormányban, már nem voltak megvalósíthatók, és csak a Nemzeti Tanácshoz a győzelem kivívása előtt csatakozott pártok és pártonkívüliek bevonásáról lehetett szó. A belügyi tárcát közóhajra a jelenlevő gróf Batthyány Tivadarnak ajánlottam föl; nyomban elfogadta. A vallás- és közoktatásügyi tárcát elsősorban Hock Jánosnak ajánlottam föl, aki azonban ezt visszautasította, azzal, hogy hű marad elveihez, és nem kíván semmi részt a hatalomból a maga számára, de a kormány mindenben számíthat reá. Ő volt talán az egyetlen ember ezekben a napokban, aki sem nem kért, sem nem fogadott el semmit, de mindent fölajánlott: tudását, tehet-

ségét, egész munkáját a nemzet számára. Mint a Nemzeti Tanács elnöke széles látókörrel, ragyogó szónoki erejével, bölcsességével, tapasztalatával és a nemzeti akaratnak világos fölismerésével a legnagyobb szolgálatokat tette ügyünknek.

A kultuszminiszterséget Lovászy Mártonnak ajánlottam föl, a kereskedelmi tárcát Garami Ernőnek, a népjólétit Kunfi Zsigmondnak, a földművelésügyit Búza Barnának, a közélelmezési tárcát Nagy Ferenc államtitkárnak, a tárca nélküli nemzetiségi miniszterséget Jászi Oszkárnak. A külügyminisztérium megalakítására ezután került volna sor. Nem tudtuk még, ki legyen a pénzügyminiszter, igazságügyminiszter és honvédelmi miniszter. A pénzügyminisztérium vezetését egyelőre Szende Pálra mint államtitkárra bíztuk, aki mint az Országos Kereskedelmi Egyesülés igazgatója, a szakkörök előtt igen nagy tekintélyre tett szert hatalmas tudásával, és mint a radikális polgárság egyik vezére is igen népszerű volt. Délelőtt ezek a tárcák betöltetlenek maradtak, és csak délután ajánlotta Kunfi Zsigmond honvédelmi miniszternek Linder Béla tüzérkari ezredest, mint akit a szocialista párt már régi időtől fogva nemcsak jeles katonának, hanem szociális gondolkodású embernek is ismer. Batthyány is ajánlotta. Lindert csak estefelé tudtuk megtalálni, és akkor kijelentette, hogy kész vállalni a nehéz föladatot. Az igazságügyminiszteri tárcát Szladits Károly egyetemi tanárnak ajánlottam föl, akit Jászi ajánlott.

Csak dél felé kerültem végre haza a lakásomra, hogy 24 órás talponlét és permanencia után legalább megfürödhessem. Alvásról természetesen szó sem lehetett. Feleségemmel és titkárommal költöttem el tojásételből álló délebédemet, amikor beköszöntött hozzám a házamban lakó gróf Mikes Ármin. Igen nagy örömöt mutatott, hogy a Nemzeti Tanácsnak vér nélkül sikerült a nemzet teljes függetlenségét és szabadságát kivívnia, s hogy én kerültem az ország élére. Jóindulatúan kérdezősködött, hogy mik a terveim, hogyan állítottam össze a kormányt. Megmondtam, hogy kiket kértem föl eddig. Nagyon tetszett neki, hogy csak két szocialista van a kabinetben, és amikor hallotta, hogy még van egy-két üres tárca, s a többi közt a király személye körüli minisztérium sincs még betöltve, tekintettel a különleges helyzetre, — igen melegen ajánlotta figyelmembe gróf Teleki Pált, aki mint képviselő az Andrássy-pártba tartozott ugyan, de olyan demokratikus gondolkodású és olyan tudós fiatalember, hogy megfelelő helyen föltétlenül alkalmas volna

az én kormányomban is. Elmondotta, hogy Teleki éppen vendégségben van most nála, és Mikes, beszélgetve vele a mai nap nagy eseményeiről, azt a határozott benyomást szerezte, hogy Teleki föltétlenül a Nemzeti Tanács embere. Végül arra kért, hogy Telekit, aki jelenleg a Hadigondozó elnöke, s aki ezt az állást meg is tartaná, föltétlenül erősítsem meg. Nemsokára átjött hozzám gróf Teleki Pál is, és nagyboldogan gratulált. Rögtön fölajánlottam neki a Hadigondozó Hivatal elnöki állását, amelyet az előző kormány alatt is bírt, és ő ezt nagy készséggel fogadta el.

Gróf Tisza István megbízásából báró Vojnics Sándor fölkereste Batthyány Tivadart, és közölte vele, hogy Tisza István azt üzente a munkapártnak, hogy tartsa mindenki hazafias kötelességének, hogy a Nemzeti Tanács köré tömörüljön és azt támogassa munkájában. Maga Tisza is támogatni fogja a Károlyi-kormányt ezekben a nehéz napokban. Végül Vojnics arra kérte Batthyányt, hogy vegye esetleg igénybe Tisza fölajánlott szolgálatait. Batthyány a közléseket tudomásul vette, de azt üzente Tiszának, hogy nem tartja a mai közhangulatot alkalmasnak arra, hogy Tisza bármily közszerephez jusson, sőt legokosabban teszi, ha most egyelőre csönben félrevonul. Utazzék vidékre most, és majd ha a kedélyek lecsillapodnak és az ellene való gyűlölet kisebb lesz, a forradalmi hangulat elmúltával lehet szó a régi politikusokkal való tárgyalások fölvételéről.

A régi emberek közül Tisza, Szterényi, Windischgraetz és Vázsonyi álltak a népharag középpontjában. Főleg ez utóbbi két politikus, továbbá Szurmay és Lukachich tábornok nevét emlegették most a leggyakrabban és a leggyűlölködőbb fenyegetésekkel, mint akik a népre lövetni akartak. Amikor ezekről a hírekről értesítettek, magam intézkedtem, mégpedig haladék nélkül, hogy a rendőrség gondoskodjék ezeknek az embereknek védelméről és személyes biztonságáról, mindaddig, amíg a forradalmi hangulat lecsillapodik. Ekkor közölték velem, hogy Tiszát már csendőrök őrzik, és Szterényi és Vázsonyi biztosnágáról parancsomra gondoskodás fog történni. Batthyány mint belügyminiszter a maga hatáskörében szintén minden óvintézkedést megparancsolt, és közölte azt is, hogy Tiszának az elutazást ajánlotta.

Bécsből olyan jelentések érkeztek, hogy Andrássy akkora gyűlölet középpontjában áll, hogy még az élete sincs biztonságban. Nagyon aggasztott az ő sorsa is, és szerettem volna őt mielőbb Magyarországon biztonságban tudni. Hogy Pestre jöjjön, az ebben a hangu-

latban nem lett volna tanácsos, azért arra gondoltam, hogy egyelőre ő is valahol vidéken várja be, amíg a hullámok elsimulnak. Attól is tartani kellett, hogy ha Bécsből jövet a forradalmi hangulatú katonaság vagy a nép valahol fölismeri, könnyen baja támad, s ezért megfelelő biztonságáról és lehetően inkognitójáról is gondoskodni kellett. Andrássy hajón Pozsonyba jött, és onnan egy utasításomra reá váró autó vitte Dénesfára.

Délután négy óra tájban a kormány kiszemelt tagjaival a Városházán értekezletet tartottunk, amelyen tennivalóinkat és programunkat beszéltük meg. Tanácskozás közben kihívtak a szobából, és arra kértek, hogy azonnal menjek autóval az Astoriába, mert ott nagy baj van. Lukachich tábornokot a katonák elfogták, bevitték a Nemzeti Tanács régi helységébe, és amikor ezt a szálló előtt álló tömeg megtudta, az emberek tombolva követelték, hogy a kegyetlen tábornokot, aki statáriális úton az utóbbi hetekben sok szökött katonát kivégeztetett, és akiről a forradalom előtt mindenki úgy tudta, hogy vérfürdőt akar Budapest utcáin rendezni, dobják le a tömeg közé. Szerencsére az Astoriában levő embereink nem vesztették el lélekjelenlétüket. Miután ők maguk képtelenek voltak a tömeget lecsillapítani, mert ez nem hallgatott a szavukra, az az ötletük támadt, hogy nyomban elhozatnak a tömeg megnyugatására engem, hogy a vértelen forradalom tisztaságán folt ne essék. Megértve a helyzetet, elhatároztam, hogy a tömeghez az erkélyről beszédet fogok mondani. Megjelenésem riadó éljenzést és tapsot keltett, és az előbb még Lukachich fejét követelők egy percre mindent elfelejtve tomboltak a lelkesedéstől. Beszélni kezdtem, hogy figyelmüket még egy ideig leköthessük; ezalatt Lukachich tábornokot a szomszéd szobába cipelték, ott levetette katonai egyenruháját, polgári ruhát, köpönyeget adtak reá, és ugyanaz a Szántó Sándor gyógyszerész, aki egy év előtt Svájcban tett nekem szolgálatot, barátjával, Molnár Kálmánnal és Supka Gézával együtt Lukachichot a szálló hátsó kapuján keresztül kiszöktette, és közeli lakásán elrejtette. Közben egy másik erkélyről Kunfi is beszélt.

Szántó azelőtt nem is ismerte Lukachichot, s az egész dologba csak az én kívánságomra került bele. Beszédem közben hátrafordultam a mögöttem állókhoz, hogy megtudjam, befejezhetem-e már szavaimat, biztonságban van-e már Lukachich? Azt súgták, hogy még egy percig beszéljek valamit, mert a tábornokot már levitték, de amíg egérutat nem nyertek, vigyázni kell. Csak amikor megmondták,

hogy már nincs semmi veszély, végeztem beszédemet, amelynek semmi más célja nem volt, mint Lukachich számára egérutat nyitni. Kéri Pál, úgy emlékszem, szintén ott volt ennél a jelenetnél. Arra határozottan emlékszem, hogy mindenben helyeselte Lukachich megmentését és ő, aki igazán lelkes katonája volt a forradalomnak, a legboldogabban lélegzett föl, hogy egy emberéletet sikerült megmenteni. Magam győződtem meg ekkor arról, hogy mennyire távol állott ettől az embertől a vérontás gondolata. Ezek a véres forradalmárok Tiszát, természetesen, éppen úgy megmentették volna, mint Lukachichot.

Lnkachich megmentése után a kormány tagjaival fölmentem a Városházáról a Várba, hogy József főherceg kezébe az esküt letegyük. A főherceg palotájában az eskütétel előtt kissé várakoznunk kellett a hallban, és ekkor kaptuk azt a hírt, hogy Tisza Istvánt a villájában meggyilkolták. Valamennyien meg voltunk döbbenve. Ellenfelünk volt, de épp az utolsó napokban már nem játszott nagyobb szerepet, és az eseményekből mintegy kikapcsolta magát. Öt perccel az eskütétel aktusa előtt kaptuk megöletésének hírét. Szladits Károly annyira megrémült ennek hallatára, hogy ott rögtön lemondott a fölajánlott igazságügyminiszteri tárcáról, és nyomban el is somfordált.

Tisza meggyilkolása volt az első vérfolt, amely gyönyörű októberi forradalmunkon esett, a forradalmunkon, amelynek a jelszava volt: *vér nélkül*! Teljesen tudatában voltunk annak, hogy ez a meggondolatlan cselekedet, a népszenvedélynek a fék nélküli tombolása semmit sem használhatott a diadalmas forradalom ügyének. Tisza azon az emlékezetes képviselőházi ülésen, amelyen bevallotta politikája csődjét, önként letette a fegyvert, s miután még a Nemzeti Tanács támogatását is bejelentette, senki sem tarthatta őt olyan ellenfélnek, akinek az útból való eltételére még csak gondolni is szabad lett volna. Erős a meggyőződésem, hogy erről egyetlen politikusnak vagy Nemzeti Tanács-i tagnak sejtelme sem volt. és hogy ez a gyilkosság tisztán pár elkeseredett, a forradalom szelétől elragadott frontkatona műve lehetett, akiknek Tisza elleni gyűlölete régebbi keletű volt, de csak most ragadtatta őket tettük elkövetésére, amikor a béke és szabadság első perceit a leszámolásra akarták fölhasználni. Meg kell még jegyeznem — amit különben már említettem —, hogy a katonatanácshoz a Nemzeti Tanácsnak semmi köze nem volt, annak munkájába nemcsak nem folyt be, de arról nem

is tudott semmit. Hogy a katonatanácsnak bármily része lett volna Tisza megölésében, az sem valószínű azok után, amik a kurzusbíróság előtt kiderültek.

Lukachich tábornok nem kevésbé volt gyűlöletes, sőt veszedelmes ember is a forradalom szempontjából, mégis, mert rajtunk is múlt, meg tudtuk menteni az ő életét: a népítélet nem következett be rajta oly szerencsétlenül, mint Tisza Istvánon. A sok gyűlölt politikus és katona közül egy sem panaszkodhatik, hogy csak a haja szála is meggörbült volna. A mi forradalmunk pacifista forradalom volt, a legtisztább, legnemesebb nemzeti és emberi érzésekből fakadt, és ez az egyetlen elkeseredett cselekedet nem homályosíthatja el a történelem előtt.

Károlyi Mihály *Egy egész világ ellen* című emlékirata 1923-ban jelent meg Münchenben, a Verlag für Kulturpolitik kiadónál, magyar, német, francia és angol nyelven. A könyv Magyarországra illegális úton, kevés emberhez jutott el. A Gondolat Kiadó régi adósságot törleszt azzal, hogy ezt az igen fontos és érdekes kordokumentumot most Magyarországon is közreadja. Tartozás ez elsősorban a forradalmak résztvevőivel, a régi rend ellen felkelő munkásokkal, parasztokkal, katonákkal, matrózokkal szemben, akik közül sokan itt élnek közöttünk, és szívesen emlékeznek a „földosztó Károlyira". A kötet azonban nem csupán Károlyi életútját idézi, hanem a forradalom előtti Magyarországot, amelyről a szemtanúk, a kortársak, a forradalmak harcosai számos adattal, személyes élménnyel egészíthetik ki a történészek kutatásait.

A kötet sok adalékkal járul hozzá a dualizmus, az első világháború, az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalmat közvetlenül megelőző hetek Magyarországának megismeréséhez. Összefüggő képet ad a századfordulót követő csaknem két évtized viszonyairól. Részletesen elemzi a Monarchia vezető köreinek politikáját, főként külpolitikáját. Károlyi Mihály az ellenzék vezére az első világháborút megelőző és a háborús években, arisztokrata politikus, akit az uralmat gyakorló arisztokrata körök – bár idegenkedő csodálkozással – sokáig mégis maguk közé tartozónak tekintenek, és így beláthat a hivatalos politika kulisszái mögé is. Tanúja a pártvillongásoknak csakúgy, mint a párbajoknak; a hatalmi pozíciókért folyó harcnak éppúgy, mint a személyi intrikáknak.

1918-ban az események élére áll, államvezető politikus, de a rohanó idő sodrásával csak egy ideig tud lépést tartani, az események hama-

rosan — szinte akarata ellenére — túlhaladják. Írása értékes hozzájárulás a korszak történetének tanulmányozásához, de sokat nyújt az olvasónak a Károlyi Mihályról kialakítandó helyes képhez is.

Sokat rágalmazott és talán még többet félreértett alakja ma már egyre tisztábban áll előttünk. Emlékiratai politikai pályafutásának első egy-másfél évtizedét tárgyalják, és arról az időszakról szólnak, amikor az első nagy utat megtette: az arisztokráciától a forradalomig.

Minden forradalom után az események résztvevői összegezik tapasztalataikat. A felmérés — érthetően — nem lehet egységes, hiszen a kortársak nem azonos céllal, s nem is feltétlenül egyazon az oldalon vettek részt a mozgalmakban. Ha elbukott a forradalom, akkor kiváltképpen szembetűnő, milyen sok az ellentmondás még az egy táborba tartozók értékelésében is: mit tartanak helyesnek és mit nem, ki és mit tett rosszul vagy jól, milyen tényezők okozták a vereséget? A kérdések egy részére a történészeknek kell válaszolniok, hiszen az utókor teszi megérdemelt helyére az embereket, csakúgy mint az eseményeket, és értékeli reálisan mindazt, amit a kortársi elfogultság eltúloz vagy lebecsül.

A politikus, az államférfi életútjának alakulásában mindig fontos tényező: miként tekinti át és értékeli saját múltját, korábbi tevékenységét. Csak a múlt helyes felismerésén keresztül vezet az út a jelen és a jövő reális megítéléséhez. Károlyi azok közé tartozott, akik nemcsak megértették, hanem eredményesen föl is használták a forradalmak tanulságait. A forradalmak igaz, reális elemzése is hozzásegítette ahhoz, hogy a húszas években eljusson világnézeti fejlődése legmagasabb pontjára: a kommunista mozgalommal való közös harc vállalásáig. Így vall erről 1926-ban Göndör Ferenchez írt levelében: „A leveretés tudniillik kétféleképpen hat az emberekre: van akit elcsüggeszt, van akit megkeményít. Engem a magyar forradalom leveretése forradalmasított igazán. Nemcsak érzelmileg, hanem értelmileg is. Én a mi forradalmunkban feltárva láttam a magyar nép sebeit. Láttam a forradalom nagy világosságánál az elnyomott osztályok és az elnyomó osztályok igazi természetét. Addig nem tudtam, de most már tudom, hogy a magyar sors égető kérdései más úton, mint azon, amelyre a forradalommal léptünk, meg nem oldhatók." (Károlyi Mihály Válogatott Írásai. Gondolat, 1964. I. köt. 153. l.)

1919 után számos, főleg emigrációban élő magyar politikus írta meg emlékiratait. Ezek az írások túlnyomórészt az 1918—1919. évi forradalmakat és azok előzményeit taglalják. A — főként a Szovjet-

unióba került — kommunisták elsősorban azt elemezték írásaikban: milyen körülmények között és miért győzött Magyarországon viszonylag gyorsan a proletárforradalom; miért sikerült továbbfejleszteni Oroszország után elsőként a polgári demokratikus forradalmat szocialista forradalommá. Különösen fontos volt annak vizsgálata, milyen tényezők tették lehetővé a proletárforradalom *békés* útját, azt, hogy a polgári demokratikus kormány önként adta át a hatalmat. Ennek elemzését nemcsak a magyar munkásmozgalom helyesebb értékelése sürgette, hanem nagy jelentőséggel bírt a nemzetközi munkásmozgalom számára elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. Vizsgálták és értékelték a forradalom leverésének okait is, a külső tényezők mellett nem hallgatva el a belső okokat, sőt saját hibáikat, tévedéseiket sem. Kun Béla, Landler Jenő, Stromfeld Aurél, Szántó Béla, Varga Jenő és mások tanulmányok, folyóiratcikkek egész sorában foglalkoztak a magyarországi forradalom történetével.

A magyar kommunisták tapasztalatait felhasználta a III. Internacionálé. A forradalom megerősítése és továbbvitele, vívmányainak védelme, a parasztkérdés, a párt szerepe — megannyi fontos kérdés elemzése tanulságokkal szolgált nemcsak a magyar kommunisták, hanem a nemzetközi munkásmozgalom számára is. Értékeléseik egyben a marxizmus továbbfejlesztését jelentették. Kun Béla 1929 márciusában — a Tanácsköztársaság kikiáltásának tizedik évfordulóján — így írt az *Új Márciusban:* „... A magyarországi proletárforradalomnak azok a stratégiai és taktikai tanulságai, amelyeket hibáiból vont le ... közkincsei nemcsak a magyarországi, hanem az egész nemzetközi forradalmi munkásmozgalomnak." Ezután elemzi a pártegyesülés és a parasztpolitika hibáit, majd így folytatja: „... A magyarországi proletárforradalom e két hibától is eltekintve, egész sor olyan különleges vonást tartalmaz, amelynek konkrét elemzése nélkül a forradalom győzelme és bukása egyaránt érthetetlen ..." (Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaságról. Kossuth, 1958. 485—488. l.)

A forradalom egyes jobboldali vezetőinek, résztvevőinek emlékiratai merőben más szemszögből — elsősorban önmagukat mentve vagy igazolva — tárgyalják az eseményeket. Írásaik tendenciája, aktív kommunistaellenessége közismert, még a „polgári tárgyilagosság" is hiányzik belőlük, s a tényeket teljesen önkényesen értelmezik. Emlékirataiknak közös jellemzője: a forradalom menetének, eseményeinek, belső törvényeinek hamis, torz értékelése. Fő hibának a

„balratolódást", a „radikalizmust" tartva, a liberálisabb, „mérsékeltebb" irányzatok háttérbeszorulásán siránkoznak. Nem az ellenforradalmat, hanem a proletárforradalmat szidalmazzák és okolják elsősorban a polgári forradalom „bukásáért". Károlyi maga is többször vitázik e politikusokkal, érzékenyen reagálva minden hamisításra, ferdítésre.

Károlyi Mihály emlékirata a fent említett egyik csoportba sem tartozik. Megítéléséhez figyelembe kell venni, hogy azt az ellene folyó horthysta per idején írta, tehát cáfolnia kellett a rágalmakat. A magyar uralkodó osztályok nem csupán a Tanácsköztársaság, hanem a polgári demokratikus forradalom vívmányait is fel akarták számolni. Éppen ezért a kommunisták, a Tanácsköztársaság funkcionáriusai mellett a polgári forradalom tisztségviselőit és vezetőit is gyalázták, üldözték.

Károlyi nehéz feladatot tűzött maga elé a könyv megírásakor. Hazájától távol kellett tények és érvek felsorakoztatásával válaszolni olyan vádhalmazra, melyet nagy apparátussal, részletekbe menő elővigyázatossággal állítottak össze. Iratainak, jegyzeteinek, leveleinek egy részét megőrizte, sőt az 1918—1919-es minisztertanácsi jegyzőkönyvekhez is hozzájutott. (Védői a vádiratra beadott 500 oldalas iratban sokat idéztek is ezekből.) De Károlyi könyvével nem elsősorban védekezni akart, hanem bizonyítani. Bizonyítani elsősorban azt, hogy a forradalom nem egy maroknyi kisebbség esztelen lázadása, vagy néhány, mindenre elszánt ember romantikus, de elhibázott próbálkozása volt, hanem kísérlet arra, hogy sikerre vigye Magyarország népeinek évtizedek — évszázadok — óta megoldatlan problémáit.

A könyv „Belépésem a politikába" című fejezetében (II) megmutatja, hogy nem egyéni ambíciók, hanem családi tradíciók, sőt kötelesség sodorja a politika útjára. Bár ő csak 1909-től — mikor az OMGE elnöke lett — számítja politikai pályája kezdetét —, az már 1902-ben indul, mikor megbukik a választásokon. Első politikai élménye: korrupció és választási csalás. Nagy csalódás ez a kezdő politikusnak, ha nem akar ezen az úton járni, és Károlyi nem akart.

Később a politikai harcok során újra meg újra csalódik emberekben, csakúgy, mint pártokban, de ez az első politikai lecke sokmindenről elgondolkoztatja. Legelőször azt ismeri fel, hogy ugyanannak az osztálynak vagy pártnak egyes tagjai nem egyformán

gondolkoznak, cselekednek. Arra törekszik, hogy megismerjen különböző nézeteket, álláspontokat, de szükségszerűen hosszú évekbe telik, amíg függetleníti magát saját osztályának eszméitől és céljaitól. Mikor már a háborús nyomorúságot és a Monarchia népeinek kétségbeejtő helyzetét látva kiábrándul saját osztályából, még 1916-ban is bízik az új királyban, IV. Károlyban, majd pacifista vágyait Czernin külügyminiszter programjával véli megvalósíthatónak.

A forradalmat jó előre látja — szinte megjósolja —, de igyekszik elkerülni. Tanácskozásai a királlyal, vitái különböző politikusokkal mind arra irányulnak, hogy *forradalom nélkül* kíséreljék megoldani az ország gondjait. De amikor pártja és saját akarata ellenére győz a forradalom, vállalja a kormány vezetését, majd a köztársasági elnökséget. Az emigrációs években még bátrabban szembenéz eddigi életével, és van ereje ahhoz, hogy — a volt elvbarátaival való éles viták tanulságait levonva — azokhoz csatlakozzék, akik az egész társadalmat forradalmi úton meg akarják változtatni.

Gazdag életút ez, amely — bár ingadozásokon és visszalépéseken keresztül — egy mélyérzésű és lelkiismeretes politikust a feudalizmus világából a kommunizmusig visz el.

A Károlyi Mihály ellen 1919 őszén indult hajsza 1920 júniusában új intézkedésekkel bővül, mikor is zárolják a hatalmas Károlyi vagyont. Ekkor még nem beszélnek konkrét perről, mert túlságosan közeli a forradalom emléke. Az általános rágalmak, a frázisokkal teli gyalázkodás azonban kevés eredményt hoz, sőt fennáll annak a veszélye, hogy — főleg a parasztság körében — tovább nő a „földosztó" Károlyi népszerűsége.

Új érvek szükségesek tehát a Károlyi elleni hajszában. 1921. július 7-én a nemzetgyűlés ülésén felszólaló Windischgraetz Lajos herceg „szenzációs leleplezéssel" szolgál. A háború elvesztéséért és Trianonért Károlyit teszi felelőssé, kémkedéssel és hazaárulással vádolva, a forradalmak egyik fő okozójának kiáltja ki.

A bethleni konszolidáció kezdeti időszaka ez. A magyar uralkodó osztályok legfőbb gondja: miként teremtsenek tömegbázist. Nagy akadálya ennek, hogy a dolgozókban még elevenen él a forradalmak emléke. Bemocskolni a forradalmakat és vezetőit: jó eszköznek tűnik ahhoz, hogy a tömegek kiábránduljanak és könnyebben higgyenek az ellenforradalmi kormánynak.

A trianoni békeszerződés után magasra csap a mesterségesen szított soviniszta hullám. Ki a felelős Trianonért? — egyszerűnek látszik a

válasz: a kommunisták mellett elsősorban Károlyi. A németektől átvett „tördöfés" legendát használják fel Károlyi befeketítésére.

Néhány nappal Windischgraetz hirhedt beszéde után 1921. július 26-án megjelenik a *Bécsi Magyar Újság*ban Károlyi első válasza az őt ért rágalmakra („Az én hazaárulásom"). „Egyedül az az igazság — írja —, s ez az, amit nem is fogok soha letagadni —, hogy én már a háború alatt ellensége voltam a hármas szövetség politikájának, mert meg voltam győződve, hogy a porosz imperialista politika feltétlenül háborúra fog vezetni, ami sajnos be is következett . . .' A háború egész tartama alatt hirdettem a pacifista eszméket és a megegyezéses béke útjait igyekeztem egyengetni." (Id. mű, I. köt. 31. l.)

Ezt követően több cikket jelentet meg a rágalmak megcáfolására, hiszen azok emberi és politikusi becsületébe gázolnak. A per éveiben írt emlékirata is a gyalázkodások cáfolata. Érvei akkor még nagyrészben a polgári demokrata érvei, nézetei a haladó polgár nézetei. Könyvét elsősorban a haladó polgári közvélemény tájékoztatására írta. Írásaiban egy kissé igazolni — és nem kegyeletsértés leírni —, mentegetni próbálja önmagát. Őszinteségéhez kétség nem férhet, tévedéseit később ő maga cáfolta. Aki végiglapozza és legalább részben elolvassa Károlyi Mihály Válogatott Írásainak gyűjteményét, megismerheti azt az utat, amit Károlyi a polgári demokráciától a kommunistákkal való együttműködésig, a szocializmus és a munkáshatalom igenléséig megtett. Az *Egy egész világ ellen* Károlyija még nem érkezett el idáig.

Még 1918 októberében is — mint írásából világosan kitűnik — megpróbálkozott azzal, hogy a régi uralkodó köröket rábeszélje: álljanak ők az elkerülhetetlen változások élére. Október közepén is el tudta képzelni, hogy IV. Károly, Czernin és köre megérti „az idők szavát", szakít eddigi politikájával, és ezzel megakadályozza a forradalom kitörését. Károlyi látta, érezte a forradalmi hangulatot és megriadt a forradalom lehetőségétől, mert abban az anarchia szelét érezte. A szervezett erőt kereste, csak akkor nyugodott meg és szánta el magát a proletariátussal való együttműködésre, amikor úgy érezte, hogy ők a szervezett erő, *sőt az egyetlen szervezett erő* a nagy zűrzavarban — 1919 elején. Tévedése abban állt, hogy a munkásosztály szervezettségét azonosította a szociáldemokrata párttal, nem vette észre, hogy a kommunisták programja, nagyobb lendülete, befolyása biztosítja az igazi szervezettséget, erőt.

A kommunistákban Károlyi 1919-ben (sőt még később is) tervei

megakadályozóit, a polgári forradalom megbuktatóit látja. Ezért sem ellenezte 1919 februárjában a kommunista párt vezetőinek — a jobboldali szociáldemokraták által provokált — letartóztatását. A 1919-es proletárdiktatúrát nem a polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztésének, hanem leverésének tartotta. Csak később, évek múlva értette meg és fogadta el a proletárforradalom eszméjét, de akkor sem a tizenkilencest, hanem az eljövendőt. Tizenkilencben elsősorban a „rendbontást", a polgári forradalom teremtette viszonyok „felrúgását" és az antant rendkívül erőszakos fellépése által végső kétségbeesésbe kergetett tömeg felkelését látja. (Bár mindig nagyon értékelte és becsülte az uraitól elárult nép honvédelmi háborúját, és a dolgozók egységét.) Az eljövendő forradalomtól (a húszas évek végén, a harmincas évek elején) a Horthy-fasizmust megdöntő „új rendet" várja.

A munkásosztályban való bizalma a forradalom leverése után erősödik. Szép dokumentuma ennek legmélyebb elkeseredése idején írt egyik levele (Bakos Istvánhoz, volt „huszárja" fiához írja 1919. október 21-én): „... Azt hallom, hogy a munkások többször feljönnek lakásomba és kérdezősködnek hollétem után. Mondja meg nekik, s mind azoknak, akikkel találkozik, hogy én nem hagytam el őket és száműzve bár, de meg nem törve, idegenben dolgozom a munkásság érdekeiért, a közös nagy ügyért...

A jövőről akarok beszélni... A szocializmus csak akkor fog győzedelmeskedni, ha mindazok az elemek, akik a kapitalizmust meg akarják buktatni, összefognak az egész világon a nagy harc megvívására. Abban a pillanatban, amelyben minden ország dolgozó emberei egy internacionálében egyesülnek, amikor egy közös programot fognak találni a rokon gondolkozók együttes munkájára, abban a pillanatban összedőlt a kapitalizmus. A mostani reakció Magyarországon csak azért érzi magát oly erősnek, mert megbomlott a munkásság egysége..."

Könyve írásakor egyedül érezte magát. Horthyékkal az első perctől kezdve nyíltan és szenvedélyesen szembeszállt; volt szövetségesei, pályatársai közül sokan cserbenhagyták, hátat fordítottak neki, másokat ő hagyott messze maga mögött, túljutva azon, ami egykor összekötötte velük. Az arisztokráciához rég nem tartozik, a polgári demokraták jó része már nem tart vele. A kommunistákkal 1920-ban kerül először közelebbi kapcsolatba, mikor Kun Bélához fordul, felajánlva támogatását, sőt csatlakozását a kommunista párthoz,

Ekkor már látja, hogy a kommunista mozgalom az egyetlen erő, amely valóban akar harcolni a Horthy-fasizmus ellen. Kun Béla azonnal levelet írt Leninnek, tájékoztatva őt arról, hogy Károlyi visszautasította régi hívei javaslatát „emigráns kormány" alakítására, s kijelentette, hogy: „ő csak a munkások és parasztok diktatúrájáért hajlandó fellépni és csak velük közösen kíván dolgozni". Kun Béla meg is állapodott Károlyival, hogy politikailag mindenben támogatja a pártot, de annak formálisan nem lesz tagja. Ezt az indokolta, hogy ily módon személyes befolyását jobban fel tudja használni, az emigráció nem kommunista tagjaira jobban tud hatni. Ennek a kialakult kapcsolatnak a lényege ekkor: közös harc, közös fellépés a Horthy-rendszerrel szemben. 1925-ben, mikor Károlyi már írásbeli megállapodást is köt a párt vezetőivel, ez a kapcsolat szervezetté és rendszeressé válik. A megállapodás szerint, melyet rajta kívül Alpári Gyula, Kun Béla és Landler Jenő írt alá, Károlyi együttműködik a Kommunisták Magyarországi Pártjával: „mert a Kommunista Pártot tartja a magyarországi proletariátus forradalmi pártjának, amely alkalmas a munkásosztály és a parasztság közti forradalmi szövetség létrehozására."

E néhány év tapasztalatai sok mindent megértetnek Károlyival. Az ellene lefolytatott per, a Bethlen-Peyer-paktum, a fiatal szovjethatalom győzelme az intervenció felett és sok más esemény, egyre közelebb hozzák a forradalmi munkásmozgalomhoz.

Károlyi a húszas évek derekán hozzákezdett emlékiratai folytatásához. Több mint 200 oldalnyit meg is írt, de be nem fejezte. Tervezett második kötetét a Monarchia felbomlásával kezdi és a Tanácsköztársaság kikiáltását megelőző napokkal fejezi be. Az első fejezetekben visszatér a háború eseményeire és azokat hosszasan elemzi. Majd a polgári demokratikus forradalom első heteivel foglalkozik, különösen azt írja le részletesen, hogy milyen szervek és személyek esküdtek fel a Nemzeti Tanácsra. Sokoldalúan értékeli és ismerteti a belgrádi fegyverszüneti tárgyalásokat, a Mackensen ügyet, a nemzeti kisebbségek vezetőivel való tárgyalásokat, a kormány diplomáciai tevékenységét, a wilsonizmust és 1918—1919 sok más kérdését. (Ez az írás Károlyi Mihályné birtokában van.) A kézirat — melyen még dolgozni akart — sokoldalúan mutatja azt a nagy utat, melyet *Egy egész világ ellen* megírása óta megtett. A forradalmat már szélesebben, nemzetközi összefüggéseiben nézi. „. . . . Az a puszta tény, hogy 1918 őszén Közép-Európában az összes forradalmak majdnem egy és ugyanazon

időben játszódtak le, nyilvánvalóvá teszik, hogy a forradalmak mind szoros összefüggésben voltak az általános világhelyzettel, és hogy az általános elégedetlenségnek szükségképpen forradalommá kellett kirobbannia . . ." Ezt a politikai előrelépést mutatja állásfoglalása magáról a forradalomról is. „. . . Azt is lehet mondani — írja —, hogy a magyar forradalom nem is október 31-én, hanem november 1-én játszódott le, mikor a király által október 31-én kinevezett és vezetésem alatt álló kormány a királynak tett eskü alól való felmentését kérte és meg is kapta. Sőt, ha teljesen forma szerint tekintjük a dolgokat, azt is lehetne mondani, hogy a magyar forradalom a köztársaság proklamálása napján, november 16-án folyt le . . ." (Részletek a tervezett második kötetből.)

*

Károlyi életútjának egyik legtöbbet vitatott kérdése: mennyiben és milyen kérdésekben jutott el a marxizmushoz? Marx egyes műveivel hamarabb ismerkedett meg, mint a munkásmozgalommal. Nagybátyja — Károlyi Sándor — már ifjú korában a *Tőkét* olvastatta vele, nem azért, hogy marxistává nevelje, hanem hogy szorosabban az agráriusok mellé állítsa. Ez a korai ismerkedés, ha nem is tette marxistává, sok gondolatot ébresztett benne. Így ír erről emlékirataiban: „Azt hiszem: ezek az együtt töltött órák, első korai Marx olvasmányaim döntötték el életemet. Ezeknek az óráknak az emlékét egy fegyelmezetlen és szilaj élet elhomályosíthatta, de nem temethette el végképpen soha. És amikor egy napon egy hatalmas élmény, a világháború nyomorúságának látása kiváltotta belőlem azt a rég föl nem idézett tudatot, amit Károlyi Sándoron át egyenesen Marxból szívtam magamba, hogy az elnyomott osztály önfelszabadítása kell, hogy meghozza a szabadság birodalmát, akkor ez a tudat elemi erővel alakult át szenvedélyes érzéssé és lett később tetteim rugója." (1. e kötet 26—27. 1.)

Károlyi az *Egy egész világ ellen* írásakor még nem marxista, de e közös harcban személyi közelségbe kerül több kommunistával, és megismerkedik alapvető marxista tanításokkal is. Elfogadja az osztályharc törvényeit, sőt a forradalmakat is elkezdi ezek alapján vizsgálni. 1925—1926-os írásaiban már egyes marxista eszmék elfogadása tükröződik. Sok mindenben egyetért a kommunistákkal, de emberileg megérti Jászi antibolsevizmusát. „Jászi antibolsevizmusa — írja — egy leszűrt politikai tudományos és emberi meggyőződés, amelyet

soha el nem homályosuló tisztasággal és szilárdsággal képvisel. Ez a meggyőződés azonban sohasem ragadta el őt antiszociális vagy antidemokratikus végletekre. Az ilyen embernek persze bele kell kerülni a jobb- és baloldali szélsőségek támadási központjába."

A marxista és polgári értékelés összefonódása végigvonul írásain. Jól látja például, hogy hiba volt feleskődni 1918. október 31-én a királynak: „Ha igazán tudomásul vettük volna azt, hogy forradalmon mentünk át, akkor egyáltalán nem lett volna szabad esküt tennünk a királynak, hanem a nemzeti tanácsnak azonnal proklamálni kellett volna a köztársaságot." Ezt a gondolatot továbbfejlesztve azonban hibás következtetésre jut: „. . . . Ezzel talán kikerültük volna a bolsevizmust. Ha az októberi forradalom mindjárt, kezdettől fogva azt az irányt veszi, amelyet jeleztem . . . Ez esetben talán az októberi forradalom azokat a szenvedélyeket is le tudta volna vezetni, amelyeknek az antant politikájával való párosulásából született meg a magyar bolsevizmus." (Részlet a tervezett második kötetből.)

Már 1928-ban sok mindent világosabban lát. Első nagyobb lélegzetű politikai-elméleti írása a „Quo vadis, Europa?" is ezt tanúsítja. Ebben a fasizmus veszélyére hívja fel a figyelmet, mint amely végül is világháborút fog előidézni. „. . . . Az európai gazdasági helyzet helyreállításának, a túlnépesedési probléma megoldásának és a háború elkerülésének egyetlen formája a szocializmus, mert a tömegek nincsenek demoralizálódva, s nem pesszimisták. Őbennük van energia és hit.

Végighaladva az európai problémák különböző infernóin, s újból feltéve a kérdést: „Quo vadis, Europa?" — én a szocializmusban látom a megoldást . . . És azt mondom, hogyha Európa kikerülve a gyötrelmekből, eléri majd a szocializmust, csak akkor mondhatja el magáról Dante szavait:

E quindi uscime a riveder le stelle (És azután kimentünk ismét megnézni a csillagokat). (Id. mű, I. köt. 238—239. l.)

Károlyi politikai és elméleti fejlődését legszembetűnőbben a gazdasági világválság idején figyelhetjük meg. Ekkor már a forradalmakat reálisan értékeli, saját korábbi nézeteit következetesen bírálja. Ez érthető, hiszen a nyugati demokrácia *lényege* éppen a válság idején mutatkozik meg a legfrappánsabban.

Ezek az esztendők — a válság évei — egyben a kommunistákkal való közös harc megerősödésének az időszaka az ő számára. Sokan és sokat idéztek már ez időből származó legjelentősebb munkájából

a „*Tiétek a föld!*"-ből. Ebben az írásban félreérthetetlen Károlyi állásfoglalása: nemcsak együttműködik akkor a kommunistákkal, hanem maradéktalanul magáévá teszi a Kommunisták Magyarországi Pártjának programját, mely minden kérdést — így a parasztkérdést is —, a proletárforradalom útján kíván megoldani.

Ebből a szemszögből bírálja az 1918—1919. évi forradalmakat és saját személyét is következetesebben, mint korábban bármely írásában. Írásának érdekessége, hogy — magasabb szinten, marxista módon értékelve — számos gondolatot kifejt, melyeket a tervezett második kötetben már megkísérelt papírra vetni. Élesebb, határozottabb kritikáját hadd jellemezzük néhány idézettel: „Mi népköztársaságnak neveztük el az államformát, de sajnos a nép — a föld és a gyár dolgozóinak tömege — még akkor nem volt eléggé öntudatos és szervezett erő ahhoz, hogy átvegye a hatalmat. Helyette a szociáldemokrata párt képviselői mellett a polgárság, nagybirtokosság és jómódú parasztság pártjai foglaltak helyet a kormányban. Első ijedelmében a magyar úri osztály a főpapsággal és József főherceggel az élen hanyatt-homlok rohant felesküdni a forradalomra. *Ez volt a legnagyobb baja ennek a forradalomnak* (az én kiemelésem K. Gy.)... Még a mágnáskaszinó is kitűzte az októberi lobogót... Az én hibám ott kezdődött, amikor azt hittem, hogy lehetséges ezekkel az elemekkel együttesen komoly forradalmi intézményeket létrehozni. Nagy megalkuváson alapult az egész helyzet: Minden, amit ez a kormány csinált, amolyan 50 százalékos egyezkedés volt a régi és az új rend között..." (Id. mű, I. köt. 384. old.)

A *Tiétek a föld!*-ben nyiltan és mélyen bírálja saját tévedését, a forradalom ellentmondásait. Még a földreformot is kritikusan vizsgálja. „E földreform hibája kettős volt, először, a nagybirtokos rend hatalmát csak csökkentette, de nem semmisítette meg... Másodszor: nem szabad elfelejteni, hogy ha olcsó is volt az a föld, tőke mégis kellett hozzá, mégpedig nemcsak a vételárhoz, hanem a beruházáshoz és az üzem megindításához is. Jóllehet a terv szerint az állam segített volna itt valamit, mégis csak a pénzes paraszt jutott volna földhöz, míg a nincstelen szegény akkor is kiesett volna belőle..." (Id. mű, I. köt. 384—395. l.)

Korábbi polgári demokratikus nézeteinek kritikáját jelenti volt pályatársainak bírálata, akik megrekedtek a polgári-kispolgári demokratizmusnál, és annak nyugati képviselőinél: „Én nem vagyok a demokrácia ellensége — írja —, de ennek a nyugati prókátor-demok-

ráciának az életéért a kisujjamat sem mozdítanám meg. A választójog és a többi szabadságjog addig csak szóbeszéd, amíg a nagybirtokost a nagytőkést, az uzsorást, a püspököket, szóval a munka kizsákmányolóit ki nem tettük a hatalomból. Nekem más demokrácia kell: az igazi! Az ami ott kezdődik, hogy a földműves a földet, a munkás a gyárat, a bányász a bányát, a vasutas a vasutakat a közösség javára kezébe veszi. Akkor aztán lehet demokráciáról, népuralomról beszélni . . ." (Id. mű, I. köt. 398. l.)

Ebben az időszakban már lényegében eljut odáig, hogy az októberi forradalmat, harcostársait és ellenfeleit helyesen, marxista módon értékelje a fő kérdésekben, egyetértve a kommunistákkal. Nem célunk tehát tovább követni Károlyi Mihály életútját, amelynek tanulmányozásához bőséges anyagot nyújtanak többször idézett Válogatott Írásai.

Sokan tették már föl a kérdést és néhányan meg is kísérelték a választ: miként jutott Magyarország egyik leggazdagabb főura az agráriusoktól a polgári demokrácián keresztül a munkásosztállyal, a kommunistákkal való közös harc vállalásáig. Maga Károlyi több írásában is foglalkozott életútjának elemzésével. Ami sokak számára meghökkentő és érthetetlen, az szerinte természetes, szinte logikus. Kétségtelen, hogy az események, a történelem alakulása és gyors változása sokban, nagyon sokban befolyásolta Károlyi Mihály életútját. A külső körülmények azonban önmaguktól és mechanikusan nem fordíthatják el egy ember életútját — akit származása és osztályhelyzete éppen ellenkező útra predesztinált — 180 fokos szögben. Hogy az események miként hatnak rá, abban nagy szerepet játszanak egyéni tulajdonságai: tisztessége, embersége, jelleme. Károlyit tudatos törekvése a kor leghaladóbb eszméinek megértésére, aktiv áldozatkészsége, történelmi felelősségérzete — tévedései ellenére — a magyar történelem nagy alakjai sorába helyezi.

Budapest, 1964 szeptembere

Kiss György

5. lap

Mert a vádak: utalás a Károlyi Mihály ellen indított provokációs, ellenforradalmi perre. L. Függelék: Károlyi-per.

7. lap

Olaszországból való kiutasítás története: Károlyi Mihály és családja 1919. július 4-én — a tanácskormány hozzájárulásával elhagyta Magyarországot. Előbb Csehszlovákiában (Prágában és környékén) éltek, majd 1921-ben Olaszországba költöztek. Firenzében laktak, egy családi penzióban, ahol Károlyi tovább dolgozott emlékiratain. A szomszédságában lakó fehérorosz emigránsok rágalmai alapján, és egy Horthy-ügynök segítségével letartóztatták, majd bilincsbe verve az osztrák határra szállították családjával együtt, ahonnan viszont az osztrák hatóságok vissza akarták küldeni Olaszországba. Végül Villach városkában telepedtek le, ahol egy szállodában laktak. Károlyi Mihályné így emlékszik vissza erre az időre Károlyi Mihály *Válogatott írásai* c. művében közölt Visszaemlékezéseiben (Gondolat 1964. I. köt. XL. l.): „Pár havi ottartózkodásunk után a Giolitti-kormány engedett Horthyék nyomásának és a fehérorosz intrikáknak, s egy szép tavaszi napon a gyönyörű Fiesoléban a villát, ahol laktunk, egy csapat karabinieri körülfogta, és férjemet vasra verve körülvitték a városon mint győzelmi trófeát.

Horthyék Türr Stefániát, a szabadsághős Türr István tábornok méltatlan leányát bízták meg és fizették meg, hogy ezt a dicső munkát véghezvigye. A liberális kormány, noha tudatában volt annak, hogy olasz belügyekbe nem avatkozunk, koholt vádak alapján kitoloncolt minket az osztrák határra."

8. lap

Masaryk módjára nem vettem fel a harcot: utalás arra, hogy az első világháború kitörése után, 1914-ben Masaryk emigrált. Emigrációjában széles körű tevékenységet fejtett ki az önálló cseh állam megteremtése érdekében. 1915-ben Párizsban létrehozta a Cseh Tanácsot (1916-tól cseh Nemzeti Tanács) és több országban cseh bizottságokat és fegyveres alakulatokat szervezett.

9. lap

Ora e sempre (ol.): most és mindörökké.

11. lap

Fegyverlerakás a nagymajtényi síkon: az 1711-i szatmári béke megkötésekor Nagymajtény (Moftinul Mare, Románia) határában levő mezőn tetette le a kurucokkal a fegyvert Károlyi Sándor gróf.

12. lap

A Bayard-ok kihaltak már: utalás Bayard lovagra, a „félelem és gáncsnélkülire", a lovagi eszmény megtestesítőjére.

14. lap

Egyetem utcai házam: a mai Károlyi Mihály utcában levő Károlyi-palota. Itt helyezték el — az 1963. október 31-én megnyitott — Károlyi Mihály emlékkiállítást. Ez a Petőfi Irodalmi Múzeum épülete, több állandó múzeummal, kiállítással (Petőfi, József Attila).

14. lap

Mit Rebellen unterhandle ich nicht (ném): rebellisekkel nem tárgyalok.

16. lap

Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története: pontos címe: Magyarország függetlenségi harcának története 1848- és 1849-ben. I—III. köt. Genf 1865.

16. lap

Mayerlingi katasztrófa: Mayerling falu (Alsó-Ausztria) vadászkastélyában lett öngyilkos 1889. január 30-án Rudolf, Ausztria—Magyarország trónörököse Vetsera Mária bárónővel együtt.

16. lap

Erzsébet meggyilkolása: Erzsébet királynét, I. Ferenc József feleségét 1898-ban egy Luccheni nevű olasz anarchista ölte meg Genfben.

17. lap

Tharaud fivérek: reakciós francia publicisták, akik *Quand Israel est Roi* címmel könyvet jelentettek meg a Horthy-rendszer támogatására. Könyvükben vadul rágalmazták Károlyi Mihályt, feleségét és mindenkit, aki szerintük az első világháború alatt franciabarát volt Magyarországon.

19. lap

Beau Dillon (fr.): szép Dillon.

20. lap

Le voilà Gambetta, celle grande tête là (fr.): íme Gambetta, mekkora vadállat.

23. lap

Aranygyapjas vitéz: Fülöp burgundi herceg által 1429-ben alapított „aranygyapjas rend" tagja. A rend nagymesteri méltósága 1477-ben a Habsburg uralkodóra szállt, s ettől kezdve ők adományozták a rendtagságot elsősorban családtagjaiknak és néhány leghűbb arisztokrata hívüknek. A rendhez való tartozás ritka és magas kitüntetés volt.

25. lap

Herbert Spencer: First Principles-ei: H. Spencer Alapelvek c. műve.

25. lap

John Stuart Mill: On liberty-je: J. S. Mill A szabadságról c. műve.

25. lap

Renan: Vie de Jesus-e: Renan Jézus élete c. műve.

30. lap

Action Française: a hasonló nevű francia royalista szervezet lapja.

32. lap

Már 1902-ben ... képviselőnek jelöltettem magam: Károlyi Mihály 1942. június 21-én a Londoni Ethical Churchben tartott beszédében (l. Károlyi Mihály *Válogatott Írásai.* II. köt. Id. kiad. 61. l.) így emlékszik vissza erre a választásra: „Csak pirulnom kell a szégyentől, ha azokra a módszerekre gondolok, amelyekkel a nemzetiségeket kezeltük. Engedjék meg, hogy elmondjak ezzel kapcsolatban egy epizódot. Erdélyben léptem fel képviselőjelöltnek a zilahi kerületben, amelynek négyezer választója közül háromezer román volt. A Széll-kormány léptetett fel — és ez volt az egyetlen eset, amikor kormánypárti programmal léptem fel, de meg is buktam — sohasem tudtam románul, és csak berúgott korteseim mondták el helyettem a programbeszédet. Azt mondták, hogy a háromezer román velünk fog tartani, csak fizessük meg őket, az ezer magyarral ne törődjem, mert azok úgyis a »48-as« jelöltre fognak szavazni. A költségekre elköltöttem a törvényes 15 000 koronát, és amikor újabb pénzt kértek tőlem a lelkek megvásárlására, kereken kijelentettem, hogy nem adok. Hát akkor meg fogunk bukni — mondták nekem. Ezt meg is mondtam Széll Kálmán miniszterelnöknek, aki azt felelte, hogy ne bolondozzak, mert be kell kerülnöm a parlamentbe. Lélekvásárlás útján azonban nem akartam képviselő lenni. Meg is buktam. A háromezer román választó nem jött el szavazni, mert nem volt fuvar és ital, az ezer magyar közül pedig 900 leszavazott ellenjelöltemre, Lengyel Zoltánra. Rám mindössze száz szavazat esett. Azóta sem volt ilyen súlyos bukás. De erre a bukásra büszke vagyok, mert már akkor is felháborodtam ama bánásmódon, amelyben nálunk a nemzetiségeket részesítették."

33. lap

Amikor a koalíció elintézte dolgát a császárral: az 1905-i választás után I. Ferenc József először nem engedte kormányra a győztes koalíciót, amelyben függetlenségi pártiak voltak többségben, és Fejérváry Géza úgynevezett darabont-kormányával kísérletezett. Az egyre mélyülő politikai válságtól megrettent koalíció gyorsan lemondott az igen mérsékelt követelésekről is, megegyezett az uralkodóval, és 1906-ban kormányra került.

34. lap

Károlyi Sándor alapította Gazdaszövetség: l. Függelék: Hangya Szövetkezet.

35. lap

1910-ben dicstelenül megbukott a koalíció: az 1906-ban kormányra került koalíció reakciós kormányzása kiábrándította és elkeserítette még saját hívei-

nek nagy részét is. A Függetlenségi Párt kettészakadása következtében még 1909-ben felbomlott, és az általa létrehozott kormány 1910-ben megbukott.

36. lap

Tisza az ő szigorított házszabályát: Tisza 1912. május 23-án — a „Vérvörös csütörtök" napján — a parlamentben kinyilvánította, hogy a parlament „nem jóléti bizottság", és azzal sem törődik, ha „ötven halott lesz az utcán", s az ellenzék szokásos lármájától még kevésbé zavartatta magát. Június 4-én önkényesen lezáratta az egy éve folyó parlamenti vitát, és megszavaztatta a véderőtörvényt. A következő napokon rendőri karhatalommal kivezettette a tüntető ellenzéki képviselőket, majd a mentelmi bizottsággal többeket — hosszabb időre — kizáratott az ülésekről. Mindezt heves dulakodások, időnként drámai jelenetek követték. Kovács Gyula június 7-én lőtt Tiszára, aki — a sikertelen merénylet után — hűvös nyugalommal folytatta beszédét az ellenzékiektől megtisztított teremben. Az ellenzék ezután tiltakozásul bojkottálta a képviselőházat, a nyári szünetig nem jelent meg az üléseken. Az obstrukciót gyakorlatilag — mondhatni: rendőrileg — letörték.

44. lap

Spichern, Wörth, Mars-la Tour: a francia—porosz háborúban nagy csaták színhelyei.

44. lap

Sedan végleg eldöntötte: utalás arra, hogy Sedannál (város Északkelet-Franciaországban) kerítették be és kényszerítették kapitulációra 1870-ben a poroszok III. Napóleon hadseregét.

44. lap

Megpecsételte Sadowát: 1866. július 3-án Sadowa cseh község és Königgrätz város közt zajlott le a porosz—osztrák háború döntő ütközete, melyben az osztrák sereg megsemmisítő vereséget szenvedett az alig nagyobb, de korszerűbben vezetett és felszerelt porosz haderőtől.

46. lap

Még az orosz dumának is voltak szocialista képviselői: az 1905—1907-i oroszországi polgári demokratikus forradalom idején (1906-ban) létrehozott Állami Dumában, a cári Oroszország törvényhozó testületében, az antidemokratikus választási törvény ellenére is képviselve volt a szociáldemokrata párt bolsevik és mensevik frakciója.

46. lap

Mert a 14. szakasszal kormányoztak: az osztrák alkotmány e pontja lehetővé tette a parlament összehívása nélküli kormányzást.

46. lap

Steindl soktornyú gótikus palotája: a budapesti parlament, amelyet Steindl Imre építőművész tervezett. A Westminster a londoni parlament.

47. lap

Quieta non movere! (lat.): feleslegesen nem kell felbolygatni a dolgokat, kerüljük a felesleges bonyodalmakat.

58. lap

Trianonban a magyar nemzetet méltósággal képviselte: Apponyi volt a magyar békedelegáció vezetője a trianoni tárgyalásokon.

58. lap

1920-ban és 1921-ben föllépett a nemzetgyilkos fehérterror ellen: Károlyi Mihály 1921—1922-ben írt cikkeiben, leveleiben többször tett említést arról, hogy Apponyi — aki ugyan támogatta az ellenforradalmi rendszert — nem értett egyet a fehérterror kegyetlenségeivel. 1922. március 19-én így írt: „Mindezeket a külföldiek számára majdnem hihetetlenségeket közismert konzervatív és ellenforradalmi politikusok, mint például Apponyi Albert gróf... is megerősítették."

58. lap

1922-ben a bécsi Interparlamentáris Unió ülései: a bécsi Interparlamentáris konferencia 1922. augusztus 20-a és 30-a között ülésezett. Több beszéd hangzott el a magyarországi fehérterror ellen, többek között Bernstein is felszólalt ebben az ügyben. Ennek ellenére az elnökség, melynek Apponyi Albert is tagja volt, bejelentést tett a rendőrségen azok ellen, akik írták (Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla, Szende Pál) és terjesztették azt a röplapot, mely leleplezte a fehérterrort. A röpirat címe: „A magyarországi katonai diktatúra által létesített álparlamentáris kormányzatról és az igazi parlamentarizmus helyreállításának szükségességéről." (Károlyi Mihály *Válogatott Írásai.* I. köt. Id. kiad. 61—75. l.)

62. lap

Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest 1912.

64. lap

Az első bukaresti béke: 1913. augusztus 10-én kötötték meg a bukaresti békét, mely lezárta a második Balkán-háborút. Bulgária átengedte Romániának Dobrudzsa felét, Görögország megkapta Epiruszt és Macedóniát (Szalonikivel együtt), Szerbia pedig Monastirt és Pristinát.

74. lap

A pör, amelyet...: Caillaux már a háború előtt a francia nagyburzsoáziának azt a csoportját képviselte, mely szívesen együttműködött a németekkel. 1917-ben a Clemenceau-kormány letartóztatta németbarátság címén.

98. lap

„meine Armee" (ném.): az én hadseregem.

102. lap

Konventionelle Lügen (ném.): konvencionális hazugságok.

113. lap

Mit szólsz a 42-eseimhez?: a németek nagy horderejű ágyúja, a 42-es „Dicke Berta" a háború első hónapjainak nagy szenzációja.

131. lap

Gorlicei áttörés: miután a német haderők 1915 áprilisában előbb Belgiumban

(Ypernnél) indítottak hatalmas, de eredménytelen támadást, ismét a keleti frontra koncentrálták erőiket. Az osztrák–magyar seregekkel együtt május 2-án Gorlicénél áttörték a frontot, és elfoglalták Lengyelország orosz uralom alatti részét.

132. lap

Naumann ragyogó könyvére gondolok: utalás Friedrich Naumann soviniszta német politikus 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* című könyvére (magyar nyelven: *Közép-Európa.* Budapest 1916.), melyben a közép-európai országok gazdasági egységét és egységes vámterületét követelte a pángermán törekvések szolgálatában, Németország uralma alatt. Károlyi Mihály később – a húszas évek második felében – többször visszatért cikkekben, levelekben Naumann elméletére, bírálva annak felújítóit. 1928-ban így írt a *Quo Vadis Europa?* című cikksorozata végén: „Más páneurópai kísérletek ... gazdasági megalapozottság hiányában szerintem ugyancsak nem számíthatnak sikerre, csupán Naumann pángermán *Mitteleuropá*jának leplezett felújításai." L. még bővebben Függelék: Mitteleuropa.

141. lap

Bruszilov lucki győzelme és a ... kitört román háború: 1915-ben a Központi Hatalmak több győzelmet arattak, és egy időre látszólagos fölénybe kerultek. A négyfrontos háború azonban rendkívüli mértékben igénybe vette erőforrásaikat, s így győzelmüket nem tudták tartóssá tenni. Első jelentősebb kudarcukat akkor szenvedték el, mikor a német hadvezetőség által 1916 februárjában Verdun erődje ellen indított támadás tíz hónapi harc után sem járt sikerrel. Az angol–francia csapatok egyhetes tüzérségi előkészítés után – első ízben tankokat is bevetve – többhónapos ellentámadást hajtottak végre (1916. június 24 – október vége). Ezzel egy időben az oroszok Bruszilov fővezérletével elsöprő offenzívát hajtottak végre. Az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai katasztrofális vereségsorozatban a Kárpátokig és Lemberg mögé szorultak vissza. Az orosz sikereken felbátorodva Románia is elérkezettnek látta az időt és az alkalmat, hogy az antant által beígért zsákmányt biztosítsa. 1916. augusztus 27-én hadat üzent a Központi Hatalmaknak, és negyedmilliós friss, intakt hadseregével betört Erdélybe. A Központi Hatalmak a legnagyobb nehézséggel és csak alig ötödnyi, gyenge harcértékű, rosszul felszerelt védőőrséget tudtak szembeállítani.

142. lap

Német segítséggel ... kiszabadultunk ... a Központi Hatalmak seregei foglalták el Romániát: a túlerőben levő román hadsereg megverte a Monarchia hadseregét, azonban vezérkara elszalasztotta az erőfölényből adódó kedvező lehetőségeket. A Központi Hatalmak koncentrált ellentámadása (az odavezényelt nagy német haderő bevetésével) néhány hónap alatt szétverte a román hadsereget. Decemberben elfoglalták Bukarestet, majd megszállták az országot. Ezzel a román hadba lépés kezdeti előnye a visszájára fordult: hátrányos helyzetbe hozta az ötszáz kilométerrel meghosszabbodott orosz

frontot, és gazdag nyersanyagforrások birtokába juttatta a Központi Hatalmakat.

153. lap

Ich sag's ja immer (ném.): mondom mindig.

157. lap

Vilmos császár híres húsvéti szózata: Vilmos császár 1917. április 7-én manifesztumban (húsvéti szózat) szólította fel Bethmann-Hollweg német kancellárt, hogy kezdje meg az országgyűlés, illetve a választójog háború után megvalósítandó reformjának előkészítését.

157. lap

Szégyenteljes 1913-as törvény: a Tisza-féle reakciós választójogi törvény, ami a gyakorlatban sohasem lépett életbe.

175. lap

Diese Sozi! (ném.): ezek a szocik!

177. lap

Garami a „Forrongó Magyarország"-ban megemlékezik: Garami emlékiratában azt állítja, hogy Károlyi megkérte őt: segítse elő, hogy Esterházy Károlyit hívja meg a kormányban való részvételre, nem pedig Batthyányt. (Garami Ernő: *Forrongó Magyarország.* Leipzig—Wien 1922. 5. l.)

181. lap

A szigorított tengeralattjáró-harc blöff volt: Czernin Németország bukását valóban előre látta, de az lényegesen később következett be. A tengeralattjáróharc, illetve annak újra kezdése nem volt blöff, a németek valóban sok kárt okoztak vele. Azonban ez sem tudta megakadályozni, sőt siettette az Amerikai Egyesült Államok belépését a háborúba.

192. lap

Kerenszkij-offenzíva: az oroszországi polgári demokratikus forradalom győzelme után a Kerenszkij-kormány a háborúból kiábrándult tömegek (nem utolsósorban a katonák) vágya és akarata ellenére tovább akarta folytatni a háborút. Az antant megnyugtatására offenzívát készített elő a német csapatok ellen.

194. lap

A húszéves kiegyezés: Bécs követelte az (eddig tízévenként megújított) osztrák—magyar gazdasági kiegyezésnek — mely lejárt — a meghosszabbítását, ezuttal húsz évre. Ez a követelés Magyarországra nézve hátrányos volt.

212. lap

Az uralkodó személyének újságja: a magyar közvélemény egy része sokat várt az új királytól (IV. Károlytól), s ez a várakozás egy időre megzavarta a reakciós erőket.

213. lap

A németek látszatgyőzelmei 1918 márciusától júniusáig: a Központi Hatalmak belső és katonai helyzete megkövetelte, hogy 1918 tavaszáig megkíséreljék a

döntést. A belső tényezők: a tartalékok teljes kimerülése, a gazdasági bomlás és a forradalom előjelei indokolták ezt. De főként katonai megfontolások sürgették, hogy 1918 nyara előtt hajtsák végre a döntő támadást. Ha nem sietnek, a kudarc veszélye fenyegette őket. Ugyanis gyors ütemben folyt az amerikai hadsereg kiképzése és Európába szállítása. Nyilvánvaló volt, hogy ez a hadsereg olyan erővel vonul fel a kontinensen, hogy a Központi Hatalmaknak akkor már semmi reményük nem lehet a győzelemre. Ha sietnek — úgy vélték —, akkor a keleti fronton felszabaduló haderők átirányításával túlsúlyt érhetnek el a többi fronton. A keleti front felszabadulása nem volt teljes. Németország és a Monarchia, hódító terveik érvényesítése és biztosítása érdekében, jelentős csapategységeket hagytak Ukrajnában. A nyugati és déli támadás kudarcához ez is hozzájárult. A nyugati fronton a túlerőben levő német haderők (193 hadosztály az antant 173 hadosztályával szemben) támadása március 21-én indult, az angol–francia csapatok érintkezési pontja ellen. A támadással területet nyertek ugyan, de a célt, az angol–francia front áttörését nem érték el. Az újabb német támadás április 9-én indult az angol vonal ellen, s bár nem sikerült az áttörés, az arcvonalat 20 kilométerrel előbbre tolták. A német támadás következő hulláma a Marne mentén május 27-én kezdődött és június 13-ig tartott. Bár 50 kilométerrel előbbre nyomultak és 85 kilométerre megközelítették Párizst, az áttörés ismét nem sikerült. Az utolsó próbálkozás július 15-én indult, de két nap mulva elakadt, és visszavonulással végződött. Így a döntés kicsikarása nyugaton nem sikerült. A Monarchia támadása az olasz fronton még nagyobb kudarccal végződött. A döntést kierőszakolni akaró Monarchia ide összpontosította hadosztályait, de nem tudott túlsúlyba kerülni és kellő felszerelést biztosítani. Június 13-án a Piave folyón több helyen átkeltek, de a támadás néhány nap alatt összeomlott és a közben megáradt Piavén még visszavonulni sem tudtak, a hadsereg nagy része elpusztult.

215. lap

Némileg másképp gondolkodom, mint 1917-ben és 1918-ban: Károlyi Mihály már 1919 őszén kezdte látni a wilsonizmus csődjét. Az antant által szervezett — Magyarország elleni — intervenció mellett az emigráció első hónapjaiban szerzett tapasztalatai mindjobban kiábrándították a wilsoni szólamokból. Mindinkább felismeri saját tévedését is. Így ír erről 1920. február 20-án Szende Pálhoz írt levelében: „Kapitalista alapon az európai államok megegyezését lehetetlennek tartom. A konkurrensek mindig, most különösen kimarják egymást, — *ez* a wilsoni teória megbukott. Jobban mondva halva született. S ha azt kérdezed, hogy akkor miért törtem lándzsát érte? Azért, mert mint átmenetet, mint a háborúból leggyorsabban kivezető utat, mint a tőke uralmát kikezdő eszmét jónak tartottam." (Károlyi Mihály *Válogatott Írásai.* Id. kiad. I. 22.)

218. lap

Czernin hinni kezdett a sárgakeresztes gázban és Ludendorff csillagában: a németek ekkor vetették be a nyugati harctéren a mérges gázokat, melynek elhasználásához a hadvezetőség nagy reményeket fűzött. Ez rövid időre meg-

erősítette Ludendorff hanyatló tekintélyét. Czernin — aki már hosszabb ideje a békekötés mellett foglalt állást — most az átmeneti sikerek hatására rövid időre ismét hitt a német győzelemben.

218. lap

A Monarchia nemzeti államok konföderációjává alakul át: utalás arra, hogy az Osztrák—Magyar Monarchián belül voltak olyan törekvések, hogy némi (főleg kulturális) autonómia biztosításával le lehet szerelni, békés útra lehet terelni a Monarchián belüli nemzeti mozgalmakat. A háborús vereségek, a belső ellentétek éleződése mind nyilvánvalóbbá tették, egyre közelebb hozták a Monarchia széthullását. Az osztrák vezetéssel elképzelt konföderáció lényegében átmentette volna a régi birodalmat, korlátozott polgári demokratikus keretek között.

221. lap

Wilson 4 és 5 pontja: kiegészítések illetve korrekciók a 14 ponthoz.

223. lap

Magát Lenint segítették uralomra: Lenin — mint ismeretes — az 1917. évi februári polgári demokratikus forradalom kirobbanásakor Svájcban tartózkodott. Az események hírére azonnal keresni kezdte a hazatérés lehetőségeit, ami a világháború viszonyai között nehéz feladatnak bizonyult. Az antantországok (mivel céljuk volt, hogy Oroszország továbbra is háborúban maradjon Németország és szövetségesei ellen) nem voltak hajlandók átengedni területükön az orosz emigránsok háborúellenes állásfoglalásáról ismert csoportjait, s így természetesen elsősorban a bolsevikokat. A svájci emigránsok segítségkérésére — az antanthatalmakkal egyetértő — orosz ideiglenes kormány sem volt hajlandó válaszolni. Mivel a háború alatt Kovaljovszkij, az ismert liberális politikus hazatérése azt példázta, hogy orosz állampolgár a hazaárulás gyanúja nélkül Németországon keresztül jutott Oroszországba (Miljukov annak idején ünnepélyesen fogadta Kovaljovszkijt), Martov — a mensevikek vezetője — azt javasolta, hogy az emigránsok is Németországon keresztül kíséreljék meg a hazajutást. Lenin elfogadta a javaslatot, de — előrelátva politikai ellenfelei gátlástalan magatartását — az út előkészítésére a svájci internacionalista szocialistákat kérte fel. A német kormány hajlandónak mutatkozott az akció lebonyolítására. Ennek oka az volt, hogy az emigránsok hazatérésétől az oroszországi háborúellenes mozgalom erősödését, végsősoron Oroszország katonai összeomlását várta. (A német kormány és a vezérkar számításai rövid távon nem nélkülözték a realitás elemeit, de nagyfokú politikai szűklátókörűségüket mutatja, hogy az emigránsok hazautazását kizárólag a pillanatnyi katonai terhek csökkentésének szempontjából mérlegelték. Később e körök keserű szemrehányást tettek önmaguknak, amiért akaratlanul is segítséget nyújtottak az általuk lehetetlennek tartott szocialista forradalom kibontakozásához, s közvetve a német császárság megdöntéséhez.) 1917. március 26-án Lenin harminckét emigráns kíséretében (tizenkilenc bolsevik, a többi bundista és más pártok képviselője) Németországon keresztül Svéd-

országba utazott. A német kormánnyal kötött megállapodás szerint az emigránsok kocsiját a hatóságok nem ellenőrizték, oda be nem léphettek. Útközben német részről mégis kísérlet történt arra, hogy Leninnel érintkezésbe lépjenek. Ezt azonban Lenin — a közvetítő szerepet játszó svájci szocialisták segítségével — határozottan elutasította. Az emigránsok Svéd- és Finnországon keresztül érkeztek meg az orosz fővárosba. E sikeres hazatérést látva, az a svájci emigránscsoport is a Németországon keresztül történő visszatérés mellett döntött, mely először elutasította ezt a gondolatot. Az ideiglenes kormányban képviselt pártok csakhamar meghamisították az események történetét, és a Németországon történt átutazás miatt a hazaárulás vádját koholták Lenin és bolsevik társai ellen, de közben mélyen hallgattak saját és az antanthatalmak szerepéről, magatartásáról, valamint Kovaljovszkij és a nem bolsevik emigránsok hazatéréséről. (Dolmányos István: *A Szovjetunió története.* II. köt. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1963. Sokszorosított jegyzet.)

226. lap

A proletárság Internacionáléja a legcsúfosabban összeomlott: a II. Internacionálé pártjainak vezetői (kevés kivétellel) a saját burzsoáziájuk háborús politikáját támogatták a háború kitörésekor.

226. lap

A Baselban tartott nemzetközi kongresszuson: utalás a II. Internacionálé (háborúellenes) baseli kongresszusára. L. bővebben Függelék: Baseli kongresszus.

232. lap

Kitört a januári sztrájk: Németországban és az Osztrák—Magyar Monarchiában a munkásosztály különösen nagy figyelemmel kísérte a breszt-litovszki tárgyalásokat. A tárgyalások elhúzódása és a Központi Hatalmak annexiós követelései hírének elterjedése forrongáshoz vezetett. Mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a Központi Hatalmak súlyos területi követelései akadályozzák a békekötést, a munkásosztály elkeseredése általános sztrájkban robbant ki. A sztrájk január 14-én Wiener Neustadtban kezdődött. Január 16-án már egész Bécs munkássága sztrájkolt, két nap múlva egész Ausztria, és innen terjedt át a sztrájk Németországra és Magyarországra. Budapesten a Bresztből érkező riasztó hírek miatt már január első napjaiban forró volt a hangulat. A szociáldemokrata párt január 13-ra népgyűléseket szervezett, egyrészt hogy a kormányzatot a különbéke felé szorítsa, másrészt, hogy a forrongó munkásokat megnyugtassa. De a baloldali csoportok is készültek a gyűlésekre. Hatból négy gyűlésen elfogadott határozatban követelték a Budapesti Munkástanács megalakítását, aminek előkészítése több üzemben meg is kezdődött. E mozgalom vezette be a sztrájkot; amely május 18-án kezdődött — a bécsi sztrájk hírére. A szociáldemokrata párt igyekezett a sztrájk élére állni, és azt saját politikájának medrébe terelni, ennek szellemében követelte: az annexiómentes békét, a Vázsonyi-féle választójogi törvénytervezet életbeléptetését; a közélelmezés rendezését. Január 20-án — miután a küldöttségnek Wekerle

megígérte a követelések teljesítését — a pártvezetőség a sztrájk célját elértnek nyilvánította és azt befejezte.

233. lap

A január 19-én kitört sztrájk: helyesen 18-án.

237. lap

Huszadik Század... révén: ekkor már kettészakadt a régi Társadalomtudományi Társaság, melynek jobboldala Apáthy István köré tömörült, baloldalának szellemi vezére sokáig Jászi Oszkár volt.

239. lap

1848 társadalmi és pártharcairól írt... : Szabó Ervin: *Társadalmi és Pártharcok 1848—49-ben.* Bécs 1921.

246. lap

A Désy-pör idején: Désy Zoltán — volt pénzügyi államtitkár — a koalíció bukása után nagy támadást intézett Lukács László miniszterelnök ellen, őt személyesen és állami szerveket is, panamával, korrupcióval vádolva. Az ügyből kirobbant botrány során Désy Zoltánt az ellene indított rágalmazási perben felmentették. Az ítélet Lukács lemondásához vezetett.

271. lap

Herceg Windischgraetz Lajos könyve: Küzdelmeim. Budapest é. n.

277. lap

Der ist doch zu dumm (ném.): túlságosan ostoba.

280. lap

1918 májusi általános sztrájk: tévedés, valószínűleg a márciusi vasassztrájkra gondolt Károlyi.

281. lap

Ceglédi választóimhoz nyílt levelet: Károlyi Mihály emlékirataiban többször hivatkozott erre a nyílt levélre. Az ellene indított horthysta perben, a védelem részéről beadott 500 oldalas anyagban is szerepel a nyílt levél. Az alábbiakban részleteket közlünk az 1918. szeptember 8-án — a *Magyarország*ban — megjelent nyílt levélből:

„... Tisza István gróf, aki nemcsak a magyar többségi párt vezére, hanem akinek szellemét képviseli a külügyminiszteri székben Burián István báró is, éppúgy, mint ahogy Wekerle is csak albérletben bírja tőle, különben már nem sokáig tartható, hatalmát, Tisza István gróf annyi megpróbáltatás, annyi kiáltó tanulság után még most, augusztus 24-én is egy őrült fanatizmusával tajtékzik az »Igazmondó«-ban azok ellen, akik békét és nem örök háborút, örök fegyverkezést hirdetnek, végleges győzelemre uszít és megalkuvásnak bélyegzi a megegyezés keresését. Ne játsszunk többé a szavakkal! Meg kell végre mondani, hogy az, aki a végleges győzelemig való kiállást hirdeti, és a békét csak így látja elérendőnek, az nemcsak hogy megegyezéses békét nem akar, hanem egyáltalában békét nem akar.

Nézzünk szemébe akkor azoknak egyszer már, hogy mit jelent ez a végleges győzelem, mit jelentene, ha addig kellene kitartani, amíg azt el lehet érni,

mennyi időt és mennyi embert kellene erre áldozni? Mert Tisza István gróf azt írja, hogy igenis álljunk csak ki tovább a végleges győzelemig, és ne hirdessük a megegyezési és békülési vágyunkat az ellenséggel szemben, nem akar kevesebbet, minthogy addig okvetlenül tartsunk ki a háborúban, amíg összes ellenségeinket, Amerikát, Angliát, Franciaországot, Olaszországot, Japánt és segítőtársaikat végleg le nem győztük, szárazon csak úgy, mint vizen.

Mint ellenségeinknél is csak a reakciós és imperialista uszítók áhítják a megsemmisítő és végleges győzelmet, de maguk a népek már megértést és megegyezést akarnak, úgy a magyar nép is elveti magától az ilyen uszítók politikáját. A baj azonban az, hogy Tisza István gróf szellemének és békeprogramjának Németországban is hatalmas pártja van. Amikor Tisza Istvánék ellenségeink végső legyőzéséről beszélnek, akkor ezzel csak fokozzák és élesztik ellenségeink harci kedvét, kitartását, erőfeszítését. Mert csak Tisza István gróf beszédeit és írásait kell nekik fölolvasni népeik előtt, ha azt akarják, hogy azok még több katonát, fegyvert és pénzt adjanak ellenünk. Ezek a Tisza-nyilatkozatok azok, amelyeket ellenségeink otthon mint véres kardot hordoznak körül, s ezek azok az államférfiak, akikre azt mondják, hogy ilyenekkel lehetetlen békét kötni, hogy azokat csak legyőzni lehet, meggyőzni nem. A megegyezés keresésével és hirdetésével igenis végre elérjük a tisztességes békét, de végső győzelem hirdetésével bajosan. Nemcsak nálunk, hanem odaát Ausztriában és Németországban is a népeknek és a kormányoknak egyaránt azt kellene tehát elsősorban dokumentálniok, hogy a béketárgyalások útjában levő legfőbb akadályt el akarják hárítani, hogy azokhoz az uszító politikusokhoz többé semmi közük! Keressük, és meg kell találnunk a békéhez vezető tárgyalások alapjait, és meg kell teremtenünk a tárgyalások előfeltételeit.

A béketárgyalások első előfeltétele az államok demokratizálódása, hogy mindenütt, s így nálunk is, tényleg a népakarat érvényesüljön.

A béketárgyalások másik alapföltételét megteremthetjük azáltal, ha bebizonyítottuk, hogy nem szolgáltatjuk ki magunkat a Mitteleuropa koncepciója kedvéért... Nyíltan ki kell tehát mondanunk, hogy mi minden téren demokráciát akarunk, hogy szabadok és függetlenek akarunk lenni mindenkitől, még a németektől is... A mi külügyminiszterünk és a mi kormányunk azonban mélységesen hallgat. Csak igazi uruk: Tisza István gróf dörög mindig a béke hangoztatása ellen, csak ő üt még mindig a németek kardjára. Kormányunk tétlenségét nem szabad tovább tűrni. Követeljük, hogy hívják össze a képviselőházat és a delegációkat, hadd halljuk a mi minisztereinket, hadd feleljenek végre a nemzet előtt.

Vegyük kezünkbe a békés kibontakozás fonalát azzal, hogy kijelentjük: elfogadjuk mint tárgyalási alapot Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének békeprogramját. Ez a nyilatkozat még nem jelentené azt, hogy Wilson minden szavának minden betűjét szó nélkül alá kell írni, és minden elgondolásának tárgyalás nélkül alá kell vetni magunkat. De az Egyesült Államok elnökének programjában meg van az alap a gyors béketárgyalásra. Egy tartós, becsületes

és a népek megértésén és megegyezésén alapuló béke megteremtésére. Hiszen például maga Wilson nem akarhatja, hogy itt Magyarországon is a nemzetiségek önrendelkezési jogát a maga doktrinér tisztaságában, minden történelmi alap nélkül keresztülvigye. Ez a mi viszonyaink mellett még elméletileg sem volna életképesebb annál a papiroshatalomnál, amelyet Lenin és Trockij a maguk államának megvalósításával akarnak Oroszországban csinálni.

Az idő azonban múlik, és egyre jobban sürget. Ne várjunk addig, amíg az utolsó atout-t is kiadjuk kezünkből. Emlékezzünk a költő régi szavaira: Röpül a nehéz kő, ki tudja hol áll meg, kit hogyan talál meg . . ."

287. lap

Guverner c'est prévoir (fr.): kormányozni annyi mint előrelátni.

295. lap

Not kennt kein Gebot (ném.): szükség törvényt bont.

297. lap

Hatvany: *Das verwundete Land.* Leipzig—Wien—Zürich 1921. 386—391. l.

322. lap

Das wird sehr schwer gehen, wegen der Österreicher (ném.): nagyon nehezen fog menni, az osztrákok miatt.

326. lap

Az osztrák császár kiáltványa: l. Függelék: Októberi manifesztum.

349. lap

Windischgraetz szerint Károlyiné hallgatózott, mikor Vázsonyi arról beszélt, hogy Károlyi Mihály programját ki kell sajátítani. Windischgraetz könyve: *Vom roten zum schwarzen Prinzen* 1920-ban jelent meg az Ullstein kiadónál (Wien—Berlin). Károlyi a könyv alaptalan állításai miatt rágalmazási pert indított Berlinben a kiadó ellen, amelyet meg is nyert.

366. lap

József főherceg emlékirataiban arról ír (VII. köt. 543. l.), hogy a király szándékosan küldte őt Károlyi Mihály után magyarázkodás céljából.

370. lap

Gizella tér: a mai Vörösmarty tér.

384. lap

Schon Revolution? (ném.): már forradalom?

FÜGGELÉK

Abd ul-Hamid, II. (1842—1918): 1876-tól 1909-ig Törökország szultánja. Nevét önkényuralmával tette hírhedtté. Uralkodása alatt jelentősen megnőtt a tőkés hatalmak befolyása Törökországban, főként a német imperializmus hódított teret. 1909-ben az ifjútörökök forradalma megfosztotta trónjától.

Ábrahám Dezső, Pattantyus (sz. 1875): ügyvéd, 1906-tól függetlenségi párti képviselő. 1918-ban a polgári demokratikus kormány igazságügyi államtitkára. A Tanácsköztársaság kikiáltása után aktív részvevője a proletárhatalom elleni szervezkedésnek; a második szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnöke. Az 1919. november 23-án alakult ellenforradalmi Huszárkormány belügyi államtitkára.

Actio Catholica: a katolikus világi hívők társadalmilag szervezett részvétele a katolikus egyház tevékenységében. XI. Pius pápa 1921-ben kiadott enciklikája nyomán szervezték meg. Az egyház reakciós politikáját támasztja alá.

Adler, Friedrich (1879—1960): osztrák szociáldemokrata politikus, író, matematikus egyetemi magántanár. (Adler Victor fia.) 1919-ig az Osztrák Szociáldemokrata Párt titkára. 1916-ban halálos ítéletét — amellyel gróf Stürgkh osztrák miniszterelnök ellen elkövetett halálos végű merényletéért sújtották — 18 évi börtönbüntetésre változtatták. 1918-ban a forradalom szabadította ki. Mint a munkásküldöttek tanácsai központi végrehajtó bizottságának elnöke, gátolta a tanácsok forradalmi tevékenységét. Egyike a kétésfeles Internacionálé megalapítóinak (1921), majd 1923-tól az újjászervezett II. (Szocialista) Internacionálé titkára Londonban. A második világháború kezdetén az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol antikommunista tevékenységet folytatott.

Adler, Victor (1852—1918): osztrák orvos, szociológus, szociáldemokrata po-

litikus és teoretikus, az ausztromarxizmus egyik legismertebb képviselője. Vezetésével jött létre 1889 januárjában az egységes Osztrák Szociáldemokrata Párt. Opportunista irányzatot képviselt a II. Internacionáléban csakúgy mint az Osztrák Szociáldemokrata Pártban, pártja politikáját alárendelte az Osztrák—Magyar Monarchia érdekeinek. 1901-től tartományi képviselő, 1907-től a Reichsrat tagja; az osztrák köztársaság megalakulása után rövid ideig külügyminiszter.

Adminisztrátori rendszer: reakciós hivatali rendszer, melyet Apponyi György gróf, kancellár vezetett be 1844-ben a megyék fokozódó ellenzéki reformpolitikájának letörésére. Ennek révén a főispánok mellé kinevezett adminisztrátorok segítségével a magyar vármegyék önkormányzatát akarták visszaszorítani.

Ady Endre (1877—1919).

Aerenthal, (Lexa von Aehrenthal) Alois, gróf (1854—1912): osztrák—magyar diplomata, előbb követ, majd 1906-tól 1912-ig külügyminiszter, a balkáni osztrák terjeszkedés képviselője. Előkészítője és vezető végrehajtója Bosznia—Hercegovina annektálásának

Agráriusok: konzervatív, feudális szellemű földbirtokosok és ezek érdekeit hirdető gazdaságpolitikusok. Európa-szerte hirdették a mezőgazdaság fejlődésének és fejlesztésének elsődlegességét (az iparral szemben), s szorgalmazták a nagybirtokok állami támogatását. Magyarországon az 1870-es évek végén, a gazdasági válság hatására kezdték szervezkedéseiket és agitációjukat. Fő céljuk volt a nemzeti jövedelemből való részesedésük növelése, a fogyasztók fokozottabb megsarcolása. Ennek érdekében követeltek: olcsó hitelt és más állami támogatást; a tőzsdei spekuláció megszüntetését; az agrárvámok felemelését stb. A magyar agrárius nagybirtokosok — az ipari tőke és az agrárszocialista mozgalmak ellen — a „gazdatársadalom" érdekegységének félrevezető jelszavával próbálták a parasztság egy részét maguk mellé állítani. Ennek jegyében tartották a gazdakongresszust (1895) és alakították a Magyar Gazdák Szövetségét (1896), majd hoztak létre hitelszövetkezeteket. A magyar agráriusok vezére Károlyi Sándor gróf volt; jelentősebb képviselői: Rubinek Gyula, Zselénszky Róbert, Bernáth István.

Albrecht, Frigyes Rudolf (1817—1895): Habsburg főherceg, táborszernagy, I. Ferenc József nagybátyja, a Monarchia konzervatív katonai vezetőkörének befolyásos tagja, a leggazdagabb földesurak egyike. 1851-től 1860-ig Magyarország katonai és politikai kormányzójaként mély gyűlöletet keltett a magyar népben.

Alkotmánypárt: 1905. november 18-án alakult a Szabadelvű Pártból kilépett képviselőkből. Elnöke Darányi Ignác, majd Széll Kálmán volt. 1910. február 14-én Andrássy Gyula indítványára kimondta feloszlatását, és tagjainak egy része belépett a Nemzeti Munkapártba. Tagjaiból alakult Andrássy „pártonkívüli 67-es" csoportja.

Állami Számvevőszék: állami gazdálkodás (beruházás, pénzügyek stb.) ellenőrzésére hivatott, a minisztériumoktól független szerv. Miniszteri rangban levő elnöke az országgyűlésnek tartozott beszámolni. (Tagjai nem lehettek az országgyűlés egyik házának sem tagjai.) Az első világháború előtt Rakovszky István volt az elnöke.

Alliance Israélite Universelle: (Izraeliták Egyetemes Szövetsége): 1860-ban alakult szervezet. Célja a zsidó egyenjogúságért való küzdelem és az elmaradt keleti zsidóság nevelése. Székhelye: Párizs.

Almássy László (1869—1936): munkapárti, majd egységes párti politikus.

Ambrózy Lajos, gróf (1868—?): diplomata, főrendiházi tag. 1918-ban a Károlyi-kormány külügyminisztériuma elnöki osztályának vezetője. A Tanácsköztársaság leverése után Magyarország bécsi követe.

Amélie, Károlyi Gáborné, Major Amélie, színésznő. Károlyi Mihály nagybátyjának felesége.

Andrássy Gyula, gróf, ifjabb (1860—1929): földbirtokos, politikus, a Habsburgok és a dualizmus feltétlen híve. 1885-től szabadelvű párti képviselő. Elítélte Tisza István erőszakos parlamenti rendszabályait, és 1904-ben kilépett pártjából. 1905-ben megalapította a kiegyezés alapján álló Alkotmány pártot, mely tagja volt a koalíciónak. Mint belügyminiszter (1906—1910) kíméletlenül üldözte a munkás- és parasztmozgalmakat, szervezeteket. Az általános választójog mind erőteljesebb követelésével szemben elkészítette a plurális választójog reakciós tervezetét, ennek megvalósítását azonban a munkásosztály ellenállása megakadályozta. 1918. október 24-től november 5-ig a Monarchia külügyminisztere. A Tanácsköztársaság idején Bécsben az Antibolsevista Comité egyik vezetője. A második királypuccsban való részvétel miatt letartóztatják, de rövidesen szabadon bocsátják. A második nemzetgyűlésen budapesti képviselő. Károlyi Mihályné mostohaapja.

Andrássy Gyula, gróf, idősb (1823—1890): államférfi, Széchenyi István, majd Kossuth Lajos híve; később a dualizmus egyik megalapozója, az osztrák—magyar nagyhatalmi politika kezdeményezője. A szabadságharban fegyveresen részt vett, s 1849 nyarán a magyar kormány konstantinápolyi követe lett. 1851-ben távollétében halálra ítélték. Az 1850-es években megtagadta a szabadságharcot, Párizsban írt cikkében az Ausztriával való megegyezés mellett szállt síkra. 1858-ban hazatért, képviselő lett, az 1861-i és 1865-i országgyűlésen támogatta Deák kiegyezési törekvéseit. Az 1867. évi kiegyezés után miniszterelnök s egyben honvédelmi miniszter. Mint a dualizmus következetes híve, a Monarchia területén élő nemzetiségek elnyomásának, mozgalmaik leverésének erőszakos politikáját folytatta, szembeszállt a cseh kiegyezési törekvésekkel, támogatta Bismarck politikáját. A Monarchia külügyminisztereként (1871—1879) végrehajtotta Bosznia—Hercegovina okkupációját (1878) majd 1879-ben a Monarchia részéről aláírta a Németországgal kötött szövetséget, melynek éle Francia-

ország és Oroszország ellen irányult. Az általa is képviselt külpolitika (oroszellenesség, németbarátság, balkáni hódítások) végzetessé vált Magyarország számára. 1879-ben lemondott, s visszavonult az aktív politikai tevékenységtől.

Andrássy Katinka, grófnő: l. Károlyi Mihályné.

Andrássy Marica: l. Liechtensteinné.

Andrássy jegyzéke Lansinghez: 1918 október utolsó napjaiban, amikor Ausztria—Magyarország katonai veresége teljessé vált, az uralkodó ifj. gróf Andrássy Gyulát nevezte ki közös külügyminiszterré azzal a megbízással, hogy kössön különbékét az antanttal. A német császár távirati értesítése után 1918. október 27-én küldi el Andrássy a különbékét kérő jegyzéket Wilsonnak, illetve Lansing államtitkárnak. A jegyzékben elfogadja Wilson korábbi jegyzékeinek követeléseit, és azonnali fegyverszünetet kér. Azonban bármennyire is siettek már ekkor a háború befejezésével a Monarchia uralkodó körei, sem a katonai összeomlást, sem a forradalmat nem kerülhették el.

Antant, entente (fr. egyetértés): a mindkét fél részéről imperialista jellegű első világháborúban részt vevő hatalmak imperialista csoportja, amely a Központi Hatalmak — főleg Németország — ellen irányult. A csoportosulás alapja az 1891—1893. évben kötött francia—orosz szövetség, amely az 1904. évi angol—francia és 1907. évi angol—orosz egyezménnyel együtt a három nagy antanthatalom szövetségét létrehozta. Az antant története a XX. század elején a Központi Hatalmakkal való diplomáciai harc története, amely világháborúba torkollott. A három vezető antanthatalom mellé az első világháborúban több szövetséges csatlakozott: Szerbia, Belgium, Görögország, Olaszország, Portugália, Románia, Japán, Amerikai Egyesült Államok, Sziám, Brazília stb. Az antanthatalmak blokkja az első világháborúban győzelmet aratott, és imperialista békét diktált a legyőzött Központi Hatalmaknak. A háború után a forradalmi fellendülés éveiben a vezető antanthatalmak politikájának, diplomáciájának és gyakorlati tevékenységének fő tartalma: a forradalmak és forradalmi mozgalmak leverése, s mindenekelőtt fegyveres, gazdasági és politikai harc az oroszországi szocialista forradalom és a fiatal szovjet állam ellen. 1919—1920 folyamán három hadjáratot szerveztek Szovjet-Oroszország ellen, melyek a szovjet nép ellenállásán kudarcot vallottak. E vereségek alapjában rendítették meg az antantot, melynek válságát az angol—amerikai—francia ellentétek még tovább fokozták. A húszas évek elején az antantblokk gyakorlatilag szétesett.

AOK (Armee-Oberkommando): az első világháborúban az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregfőparancsnoksága. Székhelye egy időben Teschen, majd Baden volt.

Apáthy István, ifjabb (1863—1922): jelentős természettudós, biológus, zoológus, a kolozsvári egyetem tanára; az erdélyi függetlenségi pártok vezetője

az 1918-i októberi polgári demokratikus forradalom győzelmekor megválasztják a kolozsvári Nemzeti Tanács elnökévé.

Apor Sámuel, báró (sz. 1856): tábornok. hadosztályparancsnok. Károlyi Mihály 1915-ben bevonulása után az ő hadosztályához került.

Apponyi Albert, gróf (1846—1933): nagybirtokos, klerikális konzervatív politikus, 1872-től különféle pártok képviselője, az 1880-as évektől a magyarországi politikai élet egyik legismertebb és legtevékenyebb szereplője. 1891-től a Nemzeti Párt vezére; a Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt egyesülése után házelnök. 1904-től az első világháború végéig a Függetlenségi Párt egyik vezetője. 1906-tól 1910-ig és 1917—1918-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter, a nemzetiségek fokozott elnyomására irányuló iskolatörvény szerzője. Az első világháború után a párizsi békekonferencián a magyar küldöttség vezetője. Az ellenforradalmi rendszer idején több ízben képviselte Magyarországot a Népszövetségben. Politikájában a klerikális-legitimista irányzat híve volt. Visszaemlékezései a dualizmus politikai életének fontos forrását képezik.

Apponyi György, gróf, ifjabb (1898—): földbirtokos, Apponyi Albert fia. Mint fiatal hadnagy, 1919-ben különítményes tiszt. Később szakít a szélső jobboldallal, konzervatív, majd liberális politikus. 1945 után a nyugati reakciós emigráció tevékeny tagja.

Apponyi György, gróf, idősb (1808—1891): nagybirtokos, politikus, a rendi országgyűléseken a konzervatívok vezére. 1844-től 1848-ig magyar udvari kancellár. Az abszolutizmus feltétlen híve és az adminisztrátori rendszer kiépítője.

Apponyi-féle iskolatörvény (1907. évi XXVII. tc. „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról"): 1907. június 2-án a parlament Apponyi — kultuszminiszter — előterjesztésére két törvényjavaslatot fogadott el. Először az állami népiskolák tanítóinak illetményéről és az iskolák felügyeletéről (XXVI. tc.), majd a felekezeti és községi iskolákról. A harmincnyolc paragrafusból álló törvény kimondja, hogy a felekezeti iskolák tanítói is közalkalmazottak, és illetményeiket eszerint szabályozza. Az 1868:XXXVII. tc. után ezek a törvények szabályozzák először a népoktatást. A törvény egyik célja a nemzetiségi iskolák elsorvasztása volt.

Arbeiter Zeitung: az osztrák szociáldemokrata párt központi napilapja. Alapításának éve: 1889.

Arz von Straussenburg, Arthur von, báró (1857—1935): az osztrák—magyar hadsereg tábornoka. Főrendiházi tag. Az első világháború kitörése után hadtestparancsnok, majd 1917. március 2-tól—Conrad von Hötzendorf lemondása után — az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének vezérkari főnöke.

Auguszta főhercegnő (sz. 1875): Habsburg József főherceg felesége.

Ausztromarxizmus: opportunista — sokáig centrista mezben jelentkező —

irányzat a munkásmozgalomban. Az Osztrák Szociáldemokrata Pártban alakult ki a századforduló idején. Fő képviselői: Otto Bauer, Max Adler, Friedrich Adler és Karl Renner. A marxizmus forradalmi tartalma elleni harcukat „baloldali" frázisokkal és „marxista" terminológiával igyekeztek leplezni. Tagadták a forradalmi harc, a kapitalista társadalom megdöntésének és a kapitalista tulajdon köztulajdonba vételének szükségességét. Filozófiában a dialektikus materializmussal szemben az idealista iskolákat követték. Nézeteik közül legelterjedtebb a „kulturautonómia" elmélete, melyben a nemzetek teljes és egyenjogú önrendelkezésének követelésével szemben csupán kulturális egyenjogúságot és önállóságot akartak megvalósítani a soknemzetiségű Ausztriában. Az ausztromarxizmus időről időre ismét jelentkezik a munkásmozgalomban. Jelenlegi követői nyíltan megtagadják az osztályharcot.

Azan, Paul (sz. 1874): francia vezérkari alezredes Franchet d'Esperay vezérkarában. Katonai író.

Az Ember: politikai hetilap. Szerkesztője és alapítója: Göndör Ferenc. Első száma 1918. október 1-én jelent meg. 1919 őszétől 1925 novemberéig Bécsben, 1926 után New Yorkban jelent meg. Ma, riportlapként, antikommunista disszidensek orgánuma.

Bagdadi vasút: Isztambult Moszulon és Bagdadon át a Perzsa-öbölle összekötő vasútvonal. Az első világháború előtt a nagyhatalmak diplomáciai harcának egyik csomópontja. A múlt század kilencvenes éveiben Németország közel- és közép-keleti terjeszkedése érdekében koncessziót szerzett a török szultántól, és 1893-tól 1896-ig meg is építette a vasútvonal Isztambul—Konya közötti részét. 1899-ben hosszabb tárgyalások után Németország újabb koncessziót szerzett a vasút csaknem két és félezer kilométerre való meghosszabbítására. Anglia és Oroszország Törökországot saját érdekszférájának tekintve, teljes erővel akadályozta a németek vállalkozását. A diplomáciai és katonai manőverekkel gátolt építkezés beindítását nehezítette, hogy finanszírozása meghaladta a német tőke kapacitását, az angol és francia pénzpiac viszont nem volt hajlandó hiteleket nyújtani a német vállalkozáshoz. A pénzügyi nehézségek ellenére 1903-ban megkezdték az építkezést, és 1918-ra a vasútvonal kétharmad része elkészült. A vasút az első világháború után a törökök, angolok és franciák birtokába került. Építését — nagyrészt angol tőkével — csak 1940-ben fejezték be.

Bakonyi Samu (1860—1922): ügyvéd, 1901-től országgyűlési képviselő, 1909-től a Függetlenségi Párt tagja.

Bakos Mihály: Károlyi Mihály inasa (huszárja) volt. Mikor a Horthy-rendszer hazaárulási pert kezdett Károlyi Mihály ellen — öngyilkos lett.

Balini (Bálint Ernő): királyi ügyész, 1918 októberében Fiumében a fellázadt 79. horvát gyalogezred foglyul ejtette.

Balkán-háborúk: 1. 1912 októberétől 1913 májusáig. A Balkán-szövetségbe (l. ott) tömörült államok nemzeti felszabadító háborúja az elnyomó Török-

ország ellen. A háború Törökország vereségével végződött, és az 1913 májusi londoni béke értelmében csaknem egész európai területe a győztes országok birtokába került, s létrejött az önálló Albánia. — 2. 1913 június—július, Bulgária háborúja Szerbia és Görögország, valamint a hozzájuk csatlakozott Románia és Törökország ellen. A háború — melyben az ellentéteket az imperialista hatalmak is szították — az első Balkán-háborúban Törökországtól felszabadult területek újrafelosztásáért folyt. Bulgária teljes vereséget szenvedett, s az előző Balkán-háborúban szerzett területeit csaknem teljesen elvesztette.

Balkán-szövetség: 1912-ben kötötte Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegro, a török uralom alatt levő balkáni területek felszabadítására. Az első balkáni háború után felbomlott.

Balla Aladár (1867—1935): 1909-ig Újvidék főispánja, 1917-től függetlenségi párti képviselő. 1918-ban rövid ideig zágrábi követ. 1919-ben a második szegedi ellenforradalmi kormány belügyminisztere, 1920-tól 1922-ig képviselő.

Bánffy Miklós, gróf, írói álnéven Kisbán Miklós (1873—1951): romániai magyar író és politikus, Károlyi Mihály rokona és ifjúkori barátja. A forradalom után Károlyi diplomáciai misszióval bízza meg. Drámáiban némi nosztalgiával ábrázolja a magyar arisztokrácia széthulló életét. 1921—1922-ben magyar külügyminiszter.

Bangha Béla, páter (1880—1940): jezsuita szerzetes, a haladó mozgalmak áldz ellensége, az 1919. évi ellenforradalom gyűlölködő agitátora. A magyarországi fasizmust kiszolgáló — a katolikus klérus irányította — Központi Sajtóvállalat egyik megalkotója, az Actio Catholica alelnöke.

Barabás Béla (1858—1934): ügyvéd, ujságíró 1892-től képviselő. A Függetlenségi Párt alelnöke. 1914-ben elkísérte Károlyi Mihályt az Amerikai Egyesült Államokba. 1917-től Arad város főispánja, 1919-ben az aradi ellenforradalmi kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere.

Bárczy István (1866—1943): liberális polgári politikus, főrendházi tag, Budapest polgármestereként (1906—1918) jelentős szerepet játszott a főváros városépítészeti, kulturális és közlekedési fejlesztésében. A Tanácsköztársaság leverése után rövid ideig az ellenforradalmi Huszár-kormány igazságügyminisztere.

Baresay Andor (1880—1961): jogász, 1906-tól függetlenségi párti országgyűlési képviselő.

Bardolff, Karl, báró (1865—?): az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének altábornagya. Ferenc Ferdinánd szárnysegédje, majd katonai irodájának főnöke. 1914-től Böhm-Ermolli vezérkari főnöke.

Bartha Albert (sz. 1877): vezérkari alezredes, a temesvári hadtest vezérkari főnöke, részt vett a polgári demokratikus forradalomban, melynek győ- (1918. november 9-től december 12-ig) hadügyminiszter. A katonatanácsok, zelme után rövid ideig a forradalom továbbfejlődése ellen lépett fel, a buda-

pesti katonák tüntetése buktatta meg. A felszabadulás után vezérezredes, kisgazdapárti politikus, rövid ideig hadügyminiszter. 1947-ben disszidált.

Baseli kongresszus (1912): a második Internacionálé utolsó (kilencedik) kongresszusa az első világháború előtt. A kongresszus kiáltványban fordult a világ munkásaihoz, melyben a készülő háború imperialista jellegét leleplezve az ellene folytatandó harcra hívta fel a nemzetközi proletariátust. 1914-ben a szocialista pártok — kevés kivétellel — hűtlenek lettek a kongresszus határozatához.

Batthyány Elemér, gróf (1847—?): katonatiszt, főrendiházi, majd felsőházi tag. Batthyány Lajos fia.

Batthyány Gyula, gróf (1888—1958): festőművész, Károlyi Mihály sógora.

Batthyány Lajos, gróf (1806—1849): a reformkorszak és az 1848. évi forradalom és szabadságharc jelentős államférfia. Az 1848 áprilisában alakult felelős magyar minisztérium elnöke. Az ország függetlenségét a bécsi udvarral való békés megegyezés útján kívánta megvalósítani. A forradalmi harctól megriadva 1848 októberében lemondott. Az év decemberében tagja volt a Windischgraetz tábornagy főhadiszállására küldött békedelegációnak. A tábornagy őt személy szerint nem fogadta, és néhány nap múlva Pesten letartóztatta. A haditörvényszék halálra ítélte, és 1849. október 6-án a pesti újépületben kivégezték.

Batthyány Tivadar, gróf (1859—1931): földbirtokos, politikus. 1892-től képviselő, előbb a Szabadelvű Párt tagja, majd 1905-től a Függetlenségi Párt alelnöke. Az Esterházy-, majd a Wekerle-kormányban a Károlyi-párt képviselője. A polgári demokratikus forradalom győzelme után 1918. október 31-től 1918. december 12-ig belügyminiszter. A Tanácsköztársaság idején a bécsi ellenforradalmi szervezkedés egyik résztvevője. 1921-től a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt elnöke.

Bayard, Pierre du Terrail, seigneur de (1473—1524): francia hős, VIII. Károly és XII. Lajos hadjáratainak legendás alakja. A lovagi eszmény kései megtestesítője, a „félelem és gáncs nélküli lovag".

Beauregard, Paul (1853—1919): francia politikus, egyetemi tanár, az Institut de France tagja. 1913-ban Károlyi Mihály tárgyalt vele Franciaországban.

Beck Lajos (1874—1953): ügyvéd, földbirtokos, 1906-tól ország gyűlési képviselő. 1917-ben igazságügyi államtitkár. A polgári demokratikus forradalom győzelme után az Osztrák—Magyar Bank budapesti kormányzója.

Bédy-Schwimmer Róza (1877—1948): a nők egyenjogúságáért, a női választójogért folyó magyarországi mozgalmak egyik úttörője és vezetője, az első magyar női diplomata. 1904-ben megalakította a polgári radikális jellegű Feministák Egyesületét. A Nemzeti Tanács Intéző Bizottságának tagja, majd Magyarország svájci követe. A Tanácsköztársaság megdöntése után Európa-szerte agitációt folytatott a magyarországi fehérterror ellen. Később az Amerikai Egyesült Államokba költözött, ahol szociológusként tevékenykedett.

Béldi grófok: erdélyi nagybirtokos család. Tagjai közul tobb főispán, felsőházi tag kerult ki.

Belga városok ügye: Eupen és Malmédy kelet-belgiumi városok 1918-ig Németországhoz tartoztak. Az 1918. évi compiègne-i fegyverszunet értelmében belga csapatok szállták meg. Az 1919. évi versailles-i szerződés hovátartozásuk eldöntésére népszavazást írt elő. Az 1920-ban tartott népszavazás — amelyet a megszálló belga hatóságok adminisztratív eszkozokkel befolyásoltak — a Belgiumhoz való csatlakozás mellett döntott.

Belgrádi fegyverszüneti egyezmény: 1918. november 13-án Belgrádban katonai egyezmény jott létre a Magyarországot képviselő Károlyi-kormány és a balkáni antanthadsereg főparancsnoka, Franchet d'Esperay tábornok közt. Az egyezmény kötelezte a magyar kormányt arra, hogy visszavonja csapatait a Szamos—Beszterce—Maros—Szabadka—Baja—Pécs—Dráva vonaltól északra. A kiurítendő teruleteket az antantcsapatok szállták meg. Az egyezmény értelmében a polgári közigazgatás továbbra is a magyar kormány kezében marad. Az egyezmény rendelkezéseket tartalmazott a kiszolgáltatandó vasúti és hajózási eszközökre vonatkozóan, továbbá megszabta a fegyverben tartható magyar haderő létszámát.

Belgrádban a tárgyalások megkezdésekor Károlyi Mihály átnyújtotta Franchet d'Esperay tábornoknak a magyar kormány alábbi memorandumát:

„Ma vagyunk először abban a helyzetben, hogy az antant közvéleménye előtt a magyar nép igazi akaratát hirdessük. Ez a háború a régi feudális és arisztokrata Osztrák—Magyar Monarchia műve volt, amely a porosz militarizmussal szövetkezve lángba borította Európát. Ez a rendszer teljesen lehetetlenné tette amaz erők érvényesülését, amelyek Magyarországon ezt a háborút ellenezték, amelyek pacifisták és demokraták voltak és amelyek állandó harcot folytattak a nemzeti elnyomás politikájával. A Kossuth Lajos Magyarországa teljesen elnémítatott, és csak azoknak a feudális osztályoknak a szava volt hallható, amelyek a német imperializmus barátai és a nemzetiségek ellenségei voltak.

Ez a helyzet a múlt héten tokéletesen megváltozott. A Budapesten kitört népforradalom megdöntötte a régi rendet, elsöpörte a reakciós kormányt. Mi most már nem mint a király miniszterei, hanem mint a magyar nép miniszterei és megbízottai állunk Ön előtt, hogy megvilágítsuk az ország igazi helyzetét. November 1-én, hivatalba lépésunk első 24 órájában felajánlottuk az antantnak az azonnali fegyverletételt, mert nem akartuk, hogy szerencsétlen országunk további vérengzésnek legyen céltalanul kitéve. Azonban ezen elhatározásunkat az Armee-Oberkommando nem továbbította, nyilván azért, hogy a magyar kormány fuggetlensége elhomályosíttassék.

Magyarország teljesen el van zárva az Európával való érintkezéstől.

Az Armee-Oberkommando telefonvonalainkat szótszakította. Csapatainkfelett nem mi rendelkezunk. Úgy vagyunk értesulve, bár információinkmegbízhatatlanok, hogy Diaz tábornok van megbízva a fegyverszunettárgyalásainak vezetésével. Ennek dacára elsősorban Önhoz fordulunk,mert fizikai lehetetlenség, hogy Diaz úrral keressunk érintkezést. Arról isértesített bennunket az Armee-Oberkommando, hogy a régi Monarchianevében Weber tábornok van megbízva a tárgyalások vezetésével. Ez ellenmi azonnal tiltakoztunk, mivel a független Magyarország nevében senkimás nincs jogosítva tárgyalni, mint a magyar nép követei. Ez az oka a mimai megjelenésunknek. Célunk: az egyik informatív, a másik hogy a maihelyzet olyan likvidációját érjuk el, amely megfelel a magyar nép igazsagos és méltányos kívánságainak. Unnepélyesen hangsúlyozzuk, hogysemmiféle felelősséget, sem jogit, sem erkolcsit nem vállalunk a múltrendszernek sem bel- sem kulpolitikai tényeiért. A belpolitikában teljes demokráciát akarunk, e célból haladéktalanul megvalósitjuk az általános választójogot, és oly agrárreformot viszunk keresztul, amely a foldet visszaadja azoknak, akik megmüvelik. Haladéktalanul biztosítjuk az osszesszabadságjogokat, minden népunk zavartalan fejlódési lehetőségeit. Azállamforma kérdésében a pár hét múlva megválasztandó nemzetgyulés fog dontení. A kulpolitikában pacifisták vagyunk. Hallani sem akarunk tobbéa régi német imperialista szovetségről. Lelkes hívei vagyunk a nemzetektársaságának.

Ami a cseh és délszláv kérdést illeti, mint végleges megoldást elfogadjuka fuggetlen cseh és délszláv állam felállítását, csupán az államok határainakmegszabása felől vannak bizonyos kontroverziák koztunk, amelyeketmi készséggel bocsátunk az általános békekonferencia dontése alá. Azosszes nemzetiségi problémák végleges elintézését pedig ettol a kongresszustól várjuk.

Ami a mai helyzet likvidációját illeti, jól tudjuk, hogy itt fait accomplielőtt állunk, amelyen változtatni nincs hatalmukban. De azt is tudjuk,hogy ezen likvidáció keresztulvitelének modozatait az a szellem és érzulet fogja meghatározni, amely Ont, Tábornok úr áthatja, és mi bizva reméljuk,hogy az ón elhatározásai a gyakorlatban is meg fognak felelni azoknak amagasztos elveknek, amelyeket az antant, kulonosen pedig a francia demokrácia hírdet. Tábornok úr, kímélje meg a mi szerencsétlen népunketmindenféle erőszaktól vagy visszaéléstol.

Magyarország november elseje óta nem ellenséges ország tobbé, hanemsemleges fold, nemzeti fuggetlenségének kihirdetése folytán. Ha hazánkbajonnek, tapasztalni fogják, hogy a mi népunk bizalommal és rokonszenvvel van Franciaország iránt. Csak azt kérjuk, hogy amennyiben idegencsapatokat akarnak Magyarországon elhelyezni, azok ne legyenek szerb,cseh, vagy román csapatok, hanem francia, olasz, angol, vagy amerikaihaderők, a koloniális csapatok mellozésével.

Egy további, nagyon fontos kérésunk az, hogy az égető szénhiány haladéktalanul orvosoltassék, amely nemcsak minket fenyeget végveszéllyel, de mindazokat, akiknek érdekuk az, hogy országunk gazdasági élete és nemzetközi forgalma meg ne akasztassék. A velunk együtt megjelent szénszakértő úr részletes információkkal szolgáhat. Mi csak arra akarunk figyelmeztetni, hogy e helyzet kulcsa a csehek és a lengyelek kezében van, akik a német kuldemények átutalását megtagadják. Ebben a kérdésben a Tábornok úrnak azonnal erélyes közbelépését kérjük. Egyidejűleg azt is reméljuk, hogy az esetleges rekviziciót rendszerint méltányosan és igazságosan fogják végrehajtani.

Jóindulatú figyelmébe ajánljuk továbbá a magyarországi múzeumoknak azt a kérését, hogy műtárgyaik el ne vitessenek, sem zálogolás, sem egyéb címen. A magyar műkincsek között nincs egyetlen darab sem, amely zsákmányolás eredménye volna. Valamennyi honi eredetű, vagy békében, tisztességes úton szereztuk.

Kérjuk ezenkívul Tábornok urat arra is, hogy lehetőleg mielőbb diplomáciai összeköttetést létesítsen az antant és Magyarország között, mert csak így leszunk képesek a külföldet a magyar nép valódi helyzetéről, igazi céljairól felvilágosítani.

Kérjuk végul Tábornok urat, hogy erkölcsi tekintélyével támogassa a magyar népkormány nehez feladatát, amelynek célja a tartós béke biztosítása, fiatal demokráciánk biztosítása, és a magyar nép önrendelkezési jogának keresztulvitele."

Belvederei kör: a bécsi Belvedere (Savoyai Jenő palotája) a századforduló után Ferenc Ferdinánd trónörökös lakhelye volt. Belvederei körnek nevezték a körülötte kialakult társaságot, amely az ő politikai elképzeléseit képviselte.

Berchtold, Lipót, gróf (1863—1942): szélsőségesen reakciós osztrák-magyar diplomata, az arisztokrácia tipikus képviselője. Honosított magyar mágnás, magyarországi nagybirtokos, 1901-től a főrendiház örökös tagja. 1906-tól 1911-ig a Monarchia pétervári nagykövete, 1912 februárjától 1915 januárjáig kulugyminisztere. 1914-ben a Szerbiának küldött ultimátum megfogalmazása és a haduzenet az ő nevéhez fűződik.

Berinkey Dénes (1871—1948): jogász, igazságügyminisztériumi tisztviselő. A polgári demokratikus forradalom győzelme után a Károlyi-kormány igazságugyminisztere; 1919. január 11-e és március 21-e között miniszterelnök.

Berkó D. Géza (1873—1927): amerikai magyar politikus. *Az Ember* című magyar nyelvű lap szerkesztője az Amerikai Egyesült Államokban. A „Kulföldi Magyarok Patronázsa" egyesulet egyik elnöke.

Berlin—Bagdad vasút: l. Bagdadi vasút.

Berliner Tageblatt: szabadelvű német politikai napilap. Alapítási éve: 1872.

Bernstein, Eduard (1850—1932): német szociáldemokrata politikus, a II. Inter-

nacionálé jobbszárnyának egyik vezetője és teoretikusa, a revizionizmus megteremtője és fő képviselője.

Bernstein, Henri (1876—1953): francia drámaíró.

Bernstorff, Johann Heinrich, gróf (1862—1939): Németország washingtoni nagykövete az első világháború előtt és alatt.

Bethlen István, gróf (1874—1947): erdélyi nagybirtokos, reakciós soviniszta politikus. 1901-ben Tisza István Szabadelvű Pártjának, 1904-ben a Függetlenségi és a 48-as Pártnak képviselője, később Andrássyhoz áll közel. 1919 elején megalakítja az ellenforradalmi Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját, a Népköztársaság ellen konspirál. A Tanácsköztársaság idején Bécsben az Antibolsevista Comité szervezője, vezetője. 1920-ban tagja a versailles-i békedelegációnak. 1921-től 1931-ig miniszterelnök, nagy szerepe volt az ellenforradalmi rendszer konszolidálásában. Gazdaságilag és politikailag a nagybirtokos-nagytőkés rendszer erősítését szolgálta, harcolt minden haladó mozgalom, eszme ellen. 1931-ben történt lemondása után is nagy befolyása volt a politikai életre.

Bethmann-Hollweg, Theobald von (1856—1921): német reakciós politikus. 1905-től porosz, 1907-től birodalmi belügyminiszter. 1909-től 1917-ig birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök. Kormányzása konzervatív-klerikális blokkra épült. Tűzzel-vassal üldözte és elnyomta a munkásmozgalmat. 1910. március 6-án a berlini munkások tüntetését vérbe fojtotta. Kiszolgálta és támogatta II. Vilmos császár, valamint a junker és finánctőkés körök imperialista politikáját, amely az első világháború kirobbantásához vezetett.

Beust, Friedrich Ferdinand von, gróf (1809—1886): a szász, illetve az osztrák politika érdekes, sajátságos alakja. 1849-től 1866-ig Szászország külügyminisztere, majd belügyminisztere és miniszterelnöke. Aktívan poroszellenes politikát folytatott, ellenezte, hogy Németország porosz vezetéssel egyesüljön. 1866-ban Ausztria külügyminisztere, egy évvel később pedig miniszterelnöke, majd birodalmi kancellár. Jelentős szerepe volt — osztrák részről — a kiegyezésben. 1871-ben a francia—porosz háborúban tanúsított franciabarát magatartása miatt állásától felmentették. Ezután egy ideig az Osztrák—Magyar Monarchia londoni nagykövete.

Billroth, Christian Theodor (1829—1894): világhírű német sebész. Előbb Zürichben, majd Bécsben egyetemi tanár. Sikeres gégeműtétet hajtott végre a 14 esztendős Károlyi Mihályon.

Bíró Lajos (1880—1948): író, publicista. Radikális újságíró. Ady Endre barátja. Elbeszéléseiben, regényeiben, drámáiban a század eleji társadalmat bírálja. Bátran fellépett a háború ellen; a *Világ* című lapban megjelent harcos vezércikkei szerepet játszottak az 1918-as polgári demokratikus forradalom előkészítésében. 1918. november 16-tól Károlyi Mihály kormányának külügyi államtitkára. Később külföldön élt, Londonban filmírással foglalkozott, ott is halt meg.

Bismarck, Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen, herceg (1815—1898): szélsőségesen reakciós német államférfi és diplomata; régi porosz junker család leszármazottja. 1847-től a porosz tartományi gyűlés tagja, s egyik legreakciósabb képviselője; 1851-től a Német Szövetségben Poroszország küldötteként Ausztria ellenfele. 1859-től pétervári, majd párizsi porosz követ; 1862-től Poroszország az ő vezetésével folytatott háborúkban győzte le ellenfeleit, aminek eredményeként létre jött 1871-ben az egységes német birodalom, melynek első kancellárja lett (1871—1890). A reakciós junker földbirtokosok és a nagyburzsoázia érdekeinek megfelelően irányította Németország kül- és belpolitikáját. Kegyetlenül elnyomta az új birodalommal szemben elégedetlen irányzatokat és mozgalmakat. 1878-ban keresztülvitte a német szociáldemokraták elleni kivételes törvény elfogadtatását. Nevéhez fűződik Németország szövetsége az Osztrák—Magyar Monarchiával (kettőszövetség 1879) és Olaszországgal (hármas szövetség 1882). Oroszországhoz is közeledett, hogy megnyerje francia-ellenes terveinek és biztosítsa országát egy kétfrontos háború veszélye ellen. A munkásmozgalom erősödése, a francia—orosz közeledés, valamint ellentétei II. Vilmos császárral 1890-ben lemondásra kényszerítették.

Bissolati-Bergamaschi, Leonida (1857—1920): olasz jobboldali szocialista politikus. A szocialista párt egyik alapítója és jobboldali, reformista szárnyának vezetője. 1912-ben reformista szocialista pártot alapított. Az első világháború idején szociálsovinisztа álláspontot képviselt. 1916-tól 1918-ig tárca nélküli miniszter.

Bizony Ákos (1846—1922): ügyvéd, függetlenségi párti országgyűlési képviselő. A miskolci ügyvédi kamara elnöke. 1918-ban kis csoportjával Károlyi és Apponyi között ingadozik.

Blanc, Louis (1811—1882): francia kispolgári teoretikus, politikus és történetíró. Állami hitelekkel és szövetkezetekkel vélte kiküszöbölni a kapitalizmust. Hirdette, hogy az állam által szervezett nemzeti műhelyek versenyben tönkretehetik a tőkés nagyipari üzemeket. Az 1848. évi francia forradalomban az ideiglenes kormány tagja.

Bokányi Dezső (1871—1940): kőfaragó, a magyar munkásmozgalom egyik kiemelkedő alakja, 1894-től 1919-ig a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja, a munkásmozgalom egyik legnépszerűbb és leghatásosabb szónoka, népszerű újságíró. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja; a Tanácsköztársaság idején munkaügyi és népjóléti népbiztos, a Budapesti Munkástanács elnökségének tagja, a III. hadtest parancsnoka, az egyesült párt vezetőségének tagja. Szorosan együttműködött a kommunistákkal. 1920-ban a népbiztos-perben halálra ítélték, majd fogolycsere útján a Szovjetunióba jutott.

Bokor Lídia: a debreceni dohánygyár munkásnője, egyike azoknak az asszonyoknak, akik a saját keresetüket felajánlva akartak sajtópert indítani a Károlyi Mihálynét ért rágalmak terjesztői ellen.

Bolgár fegyverletétel, összeomlás: l. Szaloniki fegyverszünet.

Borghese, Scipione (1871—1927): híres olasz hercegi család leszármazottja. Katonatiszt, utazó, sportember. Nevét 1907. évi utazása tette ismertté, mikor Luigi Barzini újságíró társaságában Pekingből Párizsba utazott autóval — a Góbi-sivatagon keresztül. 1919-ben a bécsi olasz misszió vezetője.

Bosznia annektálása: Boszniai válság.

Boszniai válság: 1908. szeptember 15-én az Osztrák—Magyar Monarchia Bosznia—Hercegovina annexiójának elismerése fejében hozzájárult ahhoz, hogy a tengerszorosokat megnyissák az orosz hadihajók előtt. Ferenc József 1908. október 6-án proklamálta Bosznia—Hercegovina annektálását. Az orosz külügyminiszter — mivel a nyugati hatalmak nem támogatták a tengerszorosok revízióját — diplomáciai veresége után megkísérelte „lebeszélni" a Monarchiát az annexióról. Október 16-án jegyzékben javasolta, hogy a balkáni kérdés rendezésére hívjanak össze konferenciát. Ausztria—Magyarország azonban hivatalos jegyzékben elutasította a tárgyalás gondolatát: „ő császári és királyi Felsége szuverén jogainak kiterjesztése Bosznia—Hercegovinával kapcsolatban nem képezheti többé vita tárgyát". Az orosz és osztrák diplomácia, valamint a Szerbiában egyre erősödő osztrákellenes tüntetések rendkívül feszült helyzetet teremtettek. Az osztrák katonai körök — elsősorban Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök — preventív háborút hirdettek Szerbia ellen. Oroszország és a segítségére számító Szerbia ugyancsak háborús készülődésbe kezdett. Ilyen helyzetben Németország állásfoglalásán fordult meg a háború és béke kérdése. A Monarchia kérésére Bülow német kancellár 1909. március 21-én ultimátumszerűen választ elé állította Oroszországot: vagy engedi Bosznia annektálását, vagy a Monarchia betör Szerbiába. Bülow aziránt sem hagyott kétséget, hogy Oroszország beavatkozása esetén Németország a Monarchia oldalára áll. Mivel az orosz kormány nem tartotta hadviselésre alkalmasnak az időt, a cárizmus teljesen kapitulált, s Szerbiának javasolta, hogy engedjen az osztrák—magyar követeléseknek. Március 31-én Szerbia bécsi követe ki is jelentette: „Szerbia kötelezi magát, hogy felhagy az annexióval szemben a múlt ősz óta követett tiltakozó és ellenkező magatartásával." Oroszországot és Szerbiát ezzel súlyos diplomáciai vereség érte Németország és a Monarchia részéről. Az ezután elmélyülő balkáni válság a világháború kirobbanásának közvetlen okozójává vált.

Boszporusz és Dardanellák: e tengerszorosok használata a XVIII. század vége óta egy sor diplomáciai csata témája volt, s azt több nemzetközi egyezmény szabályozta. Az 1871. március 13-i londoni Pontus-egyezmény ugyan fenntartotta a hadihajók átvonulásának korábbi tilalmát, könnyítéseket engedélyezett, melyek értelmében a szultánnak joga van békeidőben vele szövetséges hadihajót is átengedni. Az első világháború alatt Törökország, illetve a Központi Hatalmak elzárták a szorosokat — korábbi megállapodások ellenére — a kereskedelmi hajók elől is, hogy megnehezítsék Orosz-

ország ellátását a nyugati hatalmak részéről. Anglia hasztalan kísérelte meg a tengerszorosok megszállását. Az első világháború után a szorosok használatát több ízben szabályozták.

Bourbon: történelmi francia dinasztia, melyből több ország uralkodóháza származott.

Böhm—Ermolli, Eduard, báró (1856—1942): az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének tábornagya. Az első világháború kitörésekor a 2. hadsereg parancsnoka (előbb Szerbiában, majd Galiciában). 1918 áprilisában az ukrajnai haderők főparancsnoka.

Böhm Vilmos (1880—1949): műszerész, szociáldemokrata vezető politikus. A polgári demokratikus forradalom győzelme után előbb hadügyi államtitkár, majd a Berinkey-kormány hadügyminisztere. A Tanácsköztársaság idején szocializáló, majd hadügyi népbiztos, a Vörös Hadsereg főparancsnoka. 1919 júliusában bécsi követként tárgyalásokat folytat antant-politikusokkal. Mint volt hadügyi népbiztos csak 1945-ben jöhet haza. 1946-tól Magyarország stockholmi követe, állomáshelyéről nem tért haza.

Bratianu, Jon (Jonel) (1864—1927): román nagytőkés, reakciós politikus. 1907-ben — belügyminiszterként — a parasztfelkelések leverését irányította; majd mint miniszterelnök véresen verte le és torolta meg a galati munkások háborúellenes tüntetését (1916. január 13) és a bukaresti munkások tüntetését (1918. december 13). Az első világháború alatt keresztülvitte Románia csatlakozását az antanthoz. 1919-ben egyik szervezője volt a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciónak.

Breszt—litovszki béke: a szovjet kormány 1917 novemberében felhívással fordult az összes hadviselő államok kormányaihoz, hogy a békedekrétumában kifejtett elvek alapján azonnal kezdjék meg a tárgyalásokat a háború általános megszüntetéséről. Az antant a javaslatot elutasította. Szovjet-Oroszország — hogy lélegzetvételi szünethez jusson — 1917 december elején fegyverszünetet kötött Németországgal, s Breszt-Litovszkban 1917. december 22-én béketárgyalásokat kezdett a Központi Hatalmakkal. A Központi Hatalmak visszautasították a szovjet javaslatokat (annexiómentes béke a népek önrendelkezése alapján), s hogy Szovjet-Oroszországot sarokba szorítsák, 1918. február 9-én különbékét kötöttek az ellenforradalmi ukrán Központi Rada képviselőivel. A helyzetet kihasználva súlyos, ultimátumszerű békefeltételeket akartak Szovjet-Oroszországra kényszeríteni. A szovjethatalomnak megszilárdulása érdekében mindenképpen szüksége volt a békére. Trockij, a szovjet küldöttség vezetője azonban Lenin határozott utasítása ellenére sem írta alá a békeszerződést, hanem kijelentette, hogy Oroszország ugyan befejezi a háborút, de békét nem köt. A németek és szövetségeseik emiatt a fegyverszüneti egyezményt is semmisnek nyilvánították, és 1918. február 18-án az egész fronton támadást indítottak. Ezt követően a korábbiaknál sokkal súlyosabb feltételeket szabtak, amit a szovjet kormány kénytelen volt elfogadni, mert lehetővé tette az

ország kiválását a háborúból, és lélegzetvételi szünethez juttatta a fiatal szovjet államot.

Bruszilov, Alekszej Alekszejevics (1853—1926): orosz tábornok. Az első világháborúban, 1916 nyarán mint frontparancsnok, azoknak a támadásoknak vezetője, melyek áttörték a német, osztrák—magyar csapatok frontját.

Brutus, Marcus Junius (i. e. 85—42): régi patrícius nemzetségből származó római államférfi, szónok. 44-ben részt vett a Caesar elleni összeesküvésben. Caesar halála után a plebejus tömegektől félve Görögországba menekült; 42-ben Philippinél súlyos vereséget szenvedett. Kardjába dőlve öngyilkos lett.

Budapesti Hírlap: szélsőségesen nacionalista, konzervatív politikai napilap (1881—1939), Rákosi Jenő szerkesztette 1925-ig.

Bukaresti béke, 1918. március 5, illetve május 7: a breszti béke aláírása után két nappal a Központi Hatalmak előzetes békét kötöttek Romániával. A Monarchia és Bulgária jelentős román területeket annektált, Németország és Ausztria—Magyarország biztosították maguknak a mezőgazdasági termányeket és kőolajforrásokat. Kárpótlásul Romániának adták Beszarábiát. A békeszerződést végleges formájában május 7-én Bukarestben írták alá. A Romániával kötendő béke kérdésében ellentétek voltak Németország és Ausztria—Magyarország között. Az előzetes és a végleges békekötés közötti két hónapot használták fel az ellentétek tisztázására. A Románia gazdasági kiaknázásából származó ellentétek a német igények javára oldódtak meg, nem utolsósorban ennek biztosítására maradt Romániában Mackensen hadserege.

Burián István, báró (1851—1922): osztrák—magyar politikus, diplomata. 1875-től 1903-ig diplomata; 1903-tól 1912-ig a Monarchia közös pénzügyminisztere. Jelentős szerepet játszott Bosznia—Hercegovina annexiójában. 1913—1915-ben, a király személye körüli miniszter. 1915—1916-ban ismét közös pénzügyminiszter. 1915—1916-ig, majd 1918-ban közös külügyminiszter

Búza Barna (1873—1945): ügyvéd, hírlapíró, 1905-től képviselő függetlenségi párti politikus. 1914-ben elkísérte Károlyi Mihályt az Amerikai Egyesült Államokba, az 1918. évi polgári demokratikus forradalom győzelme után a Károlyi-kormány, majd a Berinkey-kormány földművelésügyi minisztere. Nevéhez fűződik az 1919. február 16-án megjelent „földosztásról szóló néptörvény", amely az 500 holdon felüli nagybirtok felosztását rendelte el. A törvény végrehajtására nem került sor.

Bülow, Bernard von, herceg (1849—1929): német diplomata és államférfi; 1897-től külügyi államtitkár, majd 1900-tól 1909-ig birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök. A világ újrafelosztását követelő agresszív német imperializmus érdekeit képviselte. Kormányzása alatt — melyben a nemzeti-liberálisok és konzervatívok blokkjára támaszkodott — tovább erősödött a monopoltőkések és junkerek érdekközössége. Külpolitikájában az

imperialista fegyverkezés fokozását, a háború előkészítését szorgalmazta. Nevéhez fűződik az afrikai német gyarmatokon kitört felkelések kegyetlen leverése is.

Caillaux, Joseph (1863—1944): francia politikus, a Radikális Párt egyik vezetője. 1899-től több ízben pénzügyminiszter, majd 1911—1912-ben miniszterelnök. A francia nagyburzsoáziának azt a csoportját képviselte, mely szívesen kiegyezett volna Németországgal. 1917-ben Clemenceau kormánya letartóztatta; az ellenséggel való levelezés miatt elítélték. Később amnesztiát kapott, 1925-ben és 1926-ban ismét pénzügyminiszter volt.

Caillaux-né: Joseph Caillaux francia politikus (l. ott) felesége. 1914-ban agyonlőtte Gaston Calmette-et, a *Le Figaro* főszerkesztőjét, aki Caillaux ellen — radikális reformjai miatt — becstelen eszközökkel harcolt.

Calmette, Gaston (1858—1914): a *Le Figaro* című francia lap főszerkesztője.

Carbonari-mozgalom: Olaszország függetlenségét, egyesítését és liberális átalakítását célzó — 1806-ban alakult — titkos mozgalom. Titkos társaságokba szerveződött tagjai az üldözések elől az Abruzzo hegységbe menekültek, ahol a szénégetők munkájához hasonló szertartások mellett gyűléseztek. (Innen a nevük: carbonaro — szénégető.) Céljukat egyéni terrorcselekményekkel, összeesküvésekkel vélték elérni. Fontos szerepet játszottak az 1820—1821-i és az 1831. évi felkelésekben, melyek ugyan elbuktak, de nagymértékben hozzájárultak az olasz nemzeti egység és függetlenség kívívásának eszmei előkészítéséhez. Köztársasági érzelmű tagjai később a G. Mazzini vezetésével megindított Ifjú Itália mozgalomhoz csatlakoztak.

Casement, Roger David (1864—1916): ír forradalmár, az angolellenes ír szabadságmozgalom egyik vezetője. Az első világháború alatt a Nagy-Britanniával hadban álló Németországba ment, hogy segítséget szerezzen az ír függetlenségi mozgalom számára. 1916-ban Íroszágban angolellenes felkelést szervezett. Az angolok elfogták és kivégezték.

Castellani Aldo, Sir: olasz orvos, a trópusi betegségek neves szakorvosa. Károlyi Mihályt kezelte, amikor 1907-i ceyloni útján vérhasban és trópusi lázban megbetegedett.

Catilina, Lucius Sergius (i. e. 108—62): elszegényedett római patrícius, aki a hatalmat — a szenátus arisztokrata többségével szemben — a plebejus tömegekre támaszkodva igyekezett megszerezni. Cicero, kinek politikai ellenfele volt, híres beszédben leplezte le Catilina összeesküvő tervét, aki erre híveivel kivonult a városból, majd csapatai élén küzdve a közép-itáliai Pistoria-nál elesett.

Cattaró felkelés: az Adriai-tenger menti Cattaro (ma: Kotor) volt az osztrák—magyar haditengerészet egyik fő bázisa az első világháború előtt és alatt. A flotta-támaszponton 1918 februárjában felkelés tört ki. A nagyrészt nemzetiségi összetételű felkelő katonák a háború befejezése mint fő követelés mellett a Monarchián belül elnyomott nemzetek önrendelkezési jogáért is harcoltak. A felkelést Horthy Miklós ellentengernagy vezetésével

véresen elnyomták és megtorolták. A felkelés már jelezte, hogy a forradalmi szellem behatolt a hadseregbe. Ezt követően a kisebb-nagyobb méretű katonalázadások szinte mindennaposakká váltak az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregében.

Causevic, Dzsemaleddin, effendi: szarajevói mohamedán politikus.

Cavour, Camillo Benso, gróf (1810—1861): olasz államférfi, a liberális monarchista nagyburzsoázia és polgárosodó nemesség képviselője, az olasz egység „felülről" való létrehozásának híve. 1852-től Piemont miniszterelnöke, majd 1861-ben az egységes olasz királyság első miniszterelnöke. Kapcsolatban állt Kossuth Lajossal és az emigráció több tagjával, 1859-ben megállapodást kötött velük, melynek eredményeként szervezték a Magyar Légiót az osztrákok ellen küzdő piemonti hadsereg keretében.

Cedillot: francia abbé. A fiatal Károlyi Mihály első nevelője Párizsban.

Chemin des Dames: az Aisne és az Ailette folyók közötti hegygerincen végighúzódó út Észak-Franciaországban. Az első világháború elején a németek elfoglalták. Birtoklásáért a továbbiakban súlyos harcok folytak, amelyek során ismételten gazdát cserélt. A franciák 1918 szeptember—októberében foglalták vissza véglegesen.

Chopin, Frédéric (1810—1849): nagy lengyel zeneszerző és zongoraművész. Az 1830. évi lengyel forradalom leverése után Párizsban élt, s állandó baráti kapcsolatot tartott kora nagy zeneszerzőivel, íróival, de mindenekelőtt a lengyel forradalom emigránsaival. Legbensőbb barátja Miczkiewicz, a költő volt.

Cicero, Marcus Tullius (i. e. 106—43): író és politikus, a legnagyobb római szónok.

Clemenceau, Georges (1841—1929): szélsőségesen reakciós francia politikus és államférfi, a „tigris". A francia—porosz háborúban bekövetkezett francia vereség után a Németország elleni „reváns", az 1880-as évektől a gyarmatosítás szószólója. 1906-tól 1909-ig, majd 1917-től 1920-ig miniszterelnök, a „győzelem atyja". A háború érdekében diktatórikus rezsimet létesített, kíméletlenül fellépett a „németbarát" pacifisták ellen. Az orosz és a magyar tanácsköztársaságok elleni intervenció egyik legfőbb és legkevésbé válogatós eszközű szervezője. Már 1917 decemberében egyezményt kötött az angolokkal a szovjetellenes támadás megszervezéséről s Szovjet-Oroszország felosztásáról. Az 1919. évi párizsi békekonferencián mint a konferencia elnöke, döntő szerepet játszott a versailles-i és a többi békeszerződés megalkotásában.

Compiègne-i fegyverszünet (1918): a szövetségesek 1918 őszén indított nagy támadása során elszenvedett vereség nyilvánvalóvá tette, hogy Németország elvesztette a háborút. Október 5-én a német kormány táviratilag fegyverszünetet kért Wilsontól, és a 14 pont alapján javasolta: kezdjenek fegyverszüneti tárgyalásokat. Az antant a teljes kapituláción kívül követelte az összes megszállt terület azonnali kiürítését és Vilmos császár lemon-

dását. Az Erzberger vezette békeküldöttség november 7-én Foch marsall főhadiszállásán megkezdte a tárgyalásokat. November 9-én Berlinben győzött a forradalom, kikiáltották a köztársaságot, és 11-én aláírták a fegyverszünetet. Németországot többek között Elzász—Lotharingia kiürítésére, repülőgépek, mozdonyok, fegyverek kiszolgáltatására kötelezték. Kimondták, hogy a breszti és bukaresti béke semmis; Németország blokádja továbbra fennmarad. A compiègne-i fegyverszünet aláírásával, Németország kapitulációjával befejeződött az első imperialista világháború, és kezdetét vette a zsákmányon való marakodás.

Conrad von Hötzendorf, Franz von, gróf (1852—1925): osztrák tábornagy, az Osztrák—Magyar Monarchia imperialista törekvéseinek egyik legjelentősebb képviselője. 1906-tól 1917-ig (megszakítással) vezérkari főnök, az első világháború idején az osztrák—magyar hadsereg hadműveleteinek irányítója. 1917—1918-ban az olasz fronton hadseregparancsnok.

Cromwell, Oliver (1599—1658): kiváló angol államférfi és hadvezér. Az angol polgári forradalom vezető egyénisége.

Czernin (Csernin) Ottokár, gróf (1872—1932): klerikális osztrák-cseh mágnás, osztrák diplomata, az első világháborúban Románia hadba lépéséig (1916) bukaresti követ, majd 1916 decemberétől 1918 áprilisáig az Osztrák—Magyar Monarchia külügyminisztere. 1918-ban részt vett a breszt—litovszki béketárgyaláson. A Monarchia teljes vereségének elkerülése s a német nyelvterület Habsburg-hegemóniájának visszaszerzése érdekében 1917-ben különbéketárgyalásokat kezdeményezett, sikertelenül.

Czernin memoranduma IV. Károlyhoz: 1917. április 12-én Czernin memorandummal fordult — formailag — a királyhoz, de az ténylegesen Vilmos császárnak szólt. IV. Károly saját megjegyzéseivel alátámasztva az írást, el is küldte Vilmosnak. A kísérő levélben hangoztatta: „tartalmával tökéletesen azonosítom magamat", „a helyzetet pontosan úgy ecseteli, ahogy én is látom" stb. A Czernin festette kép sötét, de reális áttekintést adott a Monarchia helyzetéről, s a nehézségekről, a rossz katonai és gazdasági helyzetből a forradalom közelségének veszélyére következtetett. „Annak az államférfinak — írja —, aki nem vak vagy süket, észre kell vennie, hogy a nép tompa kétségbeesése napról napra növekszik, hallania kell a néptömegek morajját." Éppen a forradalomtól való félelmében hangsúlyozta a békekötés fontosságát. IV. Károly kísérő levelében még jobban kiemelte az uralkodó osztályok félelmét a forradalomtól. „Új ellenség ellen küzdünk, mely veszélyesebb mint az antant: a nemzetközi forradalom ellen . . . a háborúnak esetleg súlyos áldozatok árán való gyors befejezése megadja a lehetőséget nekünk, hogy a készülő forradalmi mozgalmaknak sikerrel ellenszegüljünk." (A részleteket idézi Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* Gondolat 1964. 252—253. l.)

Cziráky József, gróf (sz. 1883): nagybirtokos, legitimista politikus, főrendiházi, majd felsőházi tag. 1920-ban Nyugat-Magyarország kormánybiztosa.

Csernyák Imre: százados, a katonatanács elnöke 1918-ban. 1919-ben külföldön részt vett a Tanácsköztársaság elleni szervezkedésben.

Csizmadia Sándor (1871—1929): földmunkás, költő, újságíró. A szociáldemokrata földmunkásmozgalom egyik megszervezője, évekig a pártvezetőség tagja, a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének elnöke. A polgári demokratikus forradalom győzelme után földművelésügyi államtitkár, majd a Tanácsköztársaság alatt rövid ideig földművelésügyi népbiztos. Leváltják, mert szembehelyezkedik a proletárdiktatúrával. Az ellenforradalom hatalomra jutása után szakít a munkásmozgalommal, a szociáldemokrata párttal. Jobboldali programmal jut be a parlamentbe.

Damjanich János (1804—1849): az 1848—1849-i magyar szabadságharc honvédtábornoka. A szerb származású volt császári tiszt 1848 nyarán azonnal csatlakozott a magyar honvédséghez, s különböző egységek parancsnokaként harcolt. A tavaszi hadjárat legsikeresebb parancsnoka. A szabadságharc leverésekor — mint Arad városparancsnoka — csak Görgey parancsára szüntette be a harcot és adta át a várat az orosz cári csapatoknak. 1849. október 6-án végezték ki mint az aradi tizenhárom egyikét.

Damjanich Jánosné Csernovich Emilia (1819—1909): Damjanich tábornok özvegye, 1867-től haláláig a volt 48-as honvédek ügyének s általában a 48-as szellem ébrentartásának köztisztletben álló, aktív harcosa.

Dáni Balázs (1864—?): vezérkari tiszt, majd tábornok. Felsőházi tag.

Darányi Ignác (1849—1927): nagybirtokos, agrárpolitikus, a Magyar Gazdaszövetség elnöke. 1895-től 1903-ig, majd 1906-tól 1910-ig földművelésügyi miniszter. Nevéhez fűződik a hírhedt 1898, illetve 1907. évi *cselédtörvény* meghozatala.

Daruváry Géza (1866—1934): jogász, diplomata, előbb konzul, majd 1905-től 1916-ig Ferenc József kabinetirodája magyar osztályának főnöke. Az ellenforradalmi rendszer alatt igazságügyminiszter (1922—1923) és külügyminiszter (1922—1924).

Darwin, Charles Robert (1809—1882): angol természetbúvár, a modern természettudomány egyik legnagyobb alakja: a korszerű származástan (darwinizmus) megalapítója.

Daudet, Léon (1868—1942): francia regényíró, jobboldali royalista publicista. (Alphonse Daudet fia.)

Deák Ferenc (1803—1876): államférfi, liberális politikus, az osztrák uralkodóházzal való 1867. évi kiegyezés előkészítője. 1833-tól az országgyűlés tagja, 1844-ig az országgyűlési ellenzék egyik vezére. Liberális ellenzéki elveket hirdetett (közteherviselés, törvény előtti egyenlőség stb.), 1845-ben — miután a Széchenyi—Kossuth vitában Kossuth mellé állt — csatlakozott a védegyleti mozgalomhoz. 1848-ban a Batthyány-kormány igazságügyminisztere. Fékezni igyekezett a forradalmi események továbbfejlődését,

mérsékelni próbálta Kossuth politikáját, elítélte a fegyveres szabadságharcot. 1854-ben birtokáról Pestre költözött, ahol — visszautasítva a bécsi udvar által felajánlott hivatalokat — a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett. Az 1861-ben összehívott országgyűlésen követelte a 48-as törvények visszaállítását; a Határozati Párttal szemben azonban a Felirati Párt élén amellett foglalt állást, hogy követeléseiket Ferenc József császárhoz vitt feliratban foglalják össze. Ezzel ismételten lemondott az ország tényleges függetlenségéről, s elismerte Ferenc József királyi hatalmát. 1865-ben írt híres húsvéti cikkéből is a magyar birtokos osztály békülési készsége csendül ki. Kiemelkedő szerepet játszott az 1867. évi kiegyezésben. Az új kormányban nem vállalt szerepet, de az országgyűlés többségi pártját — amit róla neveztek el — ő irányította. Fontos szerepe volt a kiegyezés utáni évek liberális polgári törvényeinek megteremtésében. Tevékenysége — évtizedeken keresztül — a polgárosuló, liberális köznemesség érdekeit szolgálta.

Decori, Félix: Poincaré francia köztársasági elnök titkára. Hivatalosan: a Köztársaság Elnökének polgári főtitkára.

Delcassé, Théophile (1852—1923): francia politikus és diplomata, a francia imperializmus jellegzetes képviselője, a francia gyarmatosítás egyik irányítója. 1893-tól (kisebb megszakítással) gyarmatügyi, tengerészeti, illetve ismételten külügyminiszter.

Dessewffy Aurél, gróf (1846—1928): 1891-től 1908-ig az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke. 1874-től képviselő, 1906-tól 1910-ig a főrendiház elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Désy Zoltán (1862—1915): politikus, 1906-ban a koalíciós kormány pénzügyminisztériumi államtitkára. A koalíció bukása után a Függetlenségi Párt alelnöke. Lukács László miniszterelnök elleni támadása — miután az ellene indított rágalmazási perben felmentették — Lukács lemondásához vezetett. Az első világháborúban a fronton halt meg.

Dickens, Charles (1812—1870): angol író, a XIX. század nagy realista regényírója. Műveiben új, erőteljes formában bírálta a kapitalista társadalmat, sokoldalúan ábrázolta a nagyvárosok életét, a munkások nyomorát, a dologházakat, az adósok börtönét, a kegyetlen iskolai rendszert stb.

Dilber: nazarénus katona az oszták—magyar hadseregben. Az első világháborúban — mivel nem volt hajlandó fegyvert használni — kivégezték.

Dillon, Georgine, grófnő (1799—1827): híres francia grófi család tagja. Károlyi Ede édesanyja.

Dimovics Danilo: szerb nemzetiségi képviselő az első világháború idején.

Diner-Dénes József (1859—1937): szocialista publicista, hírlapíró, műkritikus és művészettörténész, a szociáldemokrata párt tagja.

Dolchstoss-legenda (tőrdöfés-legenda): a német reakció első világháború utáni igen jelentős propagandaeszköze. Lényege: a német hadsereg nem vesztette el a háborút, ellenkezőleg, dicsőséges győzelmet aratott, de a belső

ellenség — szocialisták, bolsevikok, pacifisták, zsidók stb. — hátba támadta, és ez okozta vereségét. Ez az elmélet a porosz militarista hagyomány dicsőítésével a haladó elemekkel való leszámolás és a második világháború előkészítésének ideológiai alapjául szolgált. A tördöfés-legenda jelentős szerepet játszott a magyar uralkodó osztályok propagandájában is. A háború elvesztéséért, a trianoni békéért — saját hazaáruló politikájukat leplezve — az 1918—1919. évi forradalmakat, a haladó erőket igyekeztek felelősnek beállítani. Ez a szemlélet messzemenően tükröződik a Károlyi Mihály ellen indított horthysta perben. (l. ott).

Doumer, Paul (1857—1932): francia politikus, államférfi, több ízben miniszter, majd köztársasági elnök. Mint államfő merénylet áldozata lett.

Dreyfus, Alfred (1859—1935): l. Dreyfus-ügy.

Dreyfus-ügy: Alfred Dreyfus francia vezérkari tiszt ellen 1894-ben indított per, melyet a francia klerikális, monarchista, soviniszta, antiszemita körök provokációs céllal robbantottak ki. Dreyfust kémkedés és hazaárulás koholt vádjával lefokozták, és életfogytiglani deportálásra ítélték. A perben szereplő egyik koronatanú az anyai ágon magyar származású Walsin-Esterházy volt. A pert féktelen soviniszta, antiszemita uszítás kísérte. Dreyfus ártatlansága bebizonyosodott, és kiszabadítása érdekében széles körű haladó, köztársasági társadalmi mozgalom indult, melynek egyik vezetője Émile Zola volt. A nagy tömegeket átfogó mozgalom a Dreyfus-ügyet Franciaország érdeklődésének középpontjába állította. Így elérték a per-újrafelvételt, aminek eredményeként Dreyfust 1906-ban felmentették és rehabilitálták. A nagy vihart kiváltó ügy a francia társadalom haladó és reakciós erői között nagy összecsapás volt a századfordulón, a harc a haladó erők győzelmével végződött.

Dula Máté (Matuš Dula): a magyarországi szlovákok egyik vezető politikusa.

Duma: központi és helyi tanácskozószervek elnevezése a cári Oroszországban. Kötetünkben az Állami Duma szerepel, mely az 1905—1907. évi oroszországi polgári demokratikus forradalom idején alakult (1906-ban), de teljes jogú törvényhozó testületté sohasem vált. Az antidemokratikus választási törvény biztosította a nagybirtokosok és nagytőkések fölényét a munkások, parasztok, kisemberek küldötteivel szemben. Főbb pártjai: oktobristák, kadetok, trudovikok, eszerek, valamint a szociáldemokrata párt mensevik és bolsevik frakciói. A bolsevikok az első Állami Dumát bojkottálták, majd a II., III. és IV-et a cárizmus leleplezésére használták fel.

Duna-konföderációs terv: Kossuth Lajos nagyszabású tervezete, mely a konföderatív szövetségben látta a Duna menti népek szabadságának és társadalmi haladásának legfontosabb feltételét. Kossuth az emigráció éveiben — főleg az ötvenes évek végén a szerb és román haladó személyiségekkel folytatott tanácskozások útján — mindjobban felismerte a Duna menti népek összefogásának szükségességét. Megértette 1848-nak azt a nagy tanul-

ságát, hogy a nemzeti kérdés megoldatlansága milyen súlyos következményekkel jár, s hogy a magyar nép szabadsága csak a szomszéd népekkel együtt valósítható meg. Tervének lényege: államszövetségbe tömöríteni a dunai népeket. (Erdély és a szerb terület autonómiát, Horvátország teljes függetlenséget kapott volna.) A tervezet általában biztosítani kívánta a magyarországi nemzetiségek nemzeti-kulturális jogait, az „egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között" alapelvből következően. Az államszövetség élén álló központi kormány feladata lett volna a közös védelem, a külpolitika, a kereskedelem és a vámügyek intézése megfelelő összhangban, az egyes országok belső önállóságának érintetlenul hagyásával. A tervezet 1862-ben jelent meg Milánóban.

Károlyi Mihály felismerte a Monarchia területén élő nemzetiségek összefogásának, közös harcának fontosságát. Jól látta s helyesen értékelte a dunai népek egymásrautaltságát, valamint azt, hogy e népek egymás elleni harca évszázadok során sok áldozatot követelt és súlyos következményekkel járt. Nemcsak a népek együttműködését vallotta, hanem felismerte a sovinizmus okozta károkat, őszintén hirdette más népek megbecsülését, tiszteletét; harcolt a nacionalizmus és a nemzeti elzárkózás ellen.

1928-ban írt feljegyzésében a többi között így nyilatkozik az első világháború előtti és alatti állásfoglalásáról:

„A háború előtt (1914) a Hármasszövetség ellen küzdöttem. A jelszavam volt: kibékülni a szláv népekkel. A német orientáció — különösen a magyar politikára nézve — a reakciót jelentette. Erre a szövetségre épült a 67-es politika, vagyis a német és magyar kisebbségi uralmi rendszer. Ameddig a magyar uralkodó osztály ezt a hamis sovinizmust űzte, addig nem lehetett komolyan remélni demokratikus haladást.

A nemzetiségek elnyomása az Osztrák—Magyar Monarchián belul a magyar és német kisebbség javára, összeegyeztethetetlen volt a demokratikus és szociális fejlődéssel. Ezt a rendszert csakis a német junkerek segítségével lehetett úgy Magyarországon, mint Ausztriában keresztülvinni. Ez a kisebbségi uralom nemcsak a demokráciával és a szociális haladással ellenkezett, hanem szemben állt a Kossuth-féle szeparatista politikával is, amely durch und durch szociális tartalommal bírt.

Kossuth eszméje a dunai konföderáció volt, és ez az eszme, mely természetszerűen összekapcsolódott Magyarország függetlenségével, ellentétben állt a dualizmussal, mely a német patronátus alatt a Habsburgokat tette úrrá a magyarok, németek és a többi nemzetiség fölött. Kossuth azt is élesen látta, hogy Magyarország függetlenségét csakis egy európai konflagráción keresztül lehet megvalósítani.

Természetes tehát, hogy úgy szeparatista, mint demokrata és szociális haladás szempontjából már a háború előtt éles ellentétbe kerültem a hármas szövetséggel. Ez az ellentét különösen a balkáni háborúk alatt jutott kifejezésre, ahol a status quo helyett a „Balkán a balkán népekért politikát

hirdettem." Károlyi Mihály *Válogatott Írásai*. Id. kiad. II. köt. (474—476. l.) Károlyi 1918-ban az elsők között üdvözölte a szlovák, cseh, román és a többi nemzetiségek nemzeti tanácsait. A forradalom idején került közelebbi kapcsolatba Jászi Oszkárral, de elméleti, publicisztikai tevékenységét figyelemmel kísérte előbb is. Korábban Kossuth tervét vélte megvalósíthatónak, majd Jászi „Keleti Svájc" elméletét vallotta. Hosszú ideig túlértékelte Jászi koncepcióját, s azt a nemzeti kérdés legjobb megoldásának tartotta. Az emigráció éveiben — főleg a Szovjetunióban tett látogatásai után — mindjobban felismerte, hogy a „Keleti Svájc" elméletnél igazságosabb, internacionalistább megoldást kell és lehet találni. A föderáció gondolatában is messze túljutott korábbi elképzelésein, és a Szovjetunióval szövetséges államszövetségben látta az összefogás megvalósításának útját. A második világháború után úgy vélte, eljött az ideje konföderációs terve megvalósításának vagy legalábbis a szomszéd népekkel való szorosabb együttműködésnek. Számos olyan terve, elképzelése volt, amely — magasabb szinten — megvalósult vagy megvalósul a szocialista országok együttműködésében, főként a KGST-n belül.

Éble Gábor (1843—1923): történetíró, a Károlyi-család levéltárnoka. Elsősorban főúri családok és uradalmak történetét kutatta és dolgozta fel. Megírta a Károlyi család történetét is.

Egyházpolitikai törvények: I. Ferenc József 1855-ben a pápával kötött konkordátumban megerősítette a katolikus államegyház előjogait a Habsburg birodalomban. Ferenc József ezt ugyan 1870-ben felmondta, de a katolikus egyház befolyása továbbra is igen nagy volt a magyar politikai, kulturális és közéletben. A liberális politikusok közül többen — a kiegyezést követő években — felemelték szavukat az állam és egyház szétválasztása mellett, de eredményt nem értek el. Végül is 1892 és 1895 között a dualizmus válságának kezdetén, a burzsoázia érdekeinek megfelelően a kormány napirendre tűzte néhány egyházpolitikai törvény megalkotását (állami anyakönyvvezetés, felekezetek egyenjogúsága, polgári házasságkötés stb.). Célja ezzel elsősorban az ellenzék erejének megosztása, a „közjogi kérdés" háttérbe szorítása volt. A javasolt reformok ugyan nem érintették az egyház alapvető előjogait, mégis a főpapság és az arisztokrácia egyes csoportjainak ellenállása éles összecsapásokra vezetett. 1894-ben Wekerle Sándor első kormánya végül is elfogadtatta a törvényjavaslatokat.

Elegnac père (atya): francia abbé. Károlyi Sándor gróf nevelője. Károlyi Gábor az abbé nevét Bourges-nek említi, Éble Gábor (a Károlyi család történetírója) pedig Plante-nak.

Ellenbogen, Wilhelm (sz. 1863): osztrák szocialista képviselő.

Ellenzéki Kör: az 1848-i forradalom előestéjén, a reform-országgyűlések Ellenzéki Pártjának pesti klubja. Elnöke Teleki László volt. Petőfi és társai 1848. március 9-én az Ellenzéki Kör felhívására fogalmazták meg forradalmi követeléseiket, a március 15-én kinyomtatott tizenkét pontot.

Ellenzéki Párt: a reform-országgyűlések haladó erőit tömörítő párt. 1846-ban alakult — a Konzervatív Párt létrejötte után — Kossuth Lajos kezdeményezésére. 1847-ben kiadta a Kossuth fogalmazta Ellenzéki Nyilatkozatot. Főbb pontjai: osztozás a közterhekben, a nem nemes osztályok — főleg a városi polgárság — részesedése a törvényhatósági jogokban; egyenlőség a törvény előtt; úrbéri viszonyok megszüntetése; ősiség eltörlése. — Nagyrészt e párt tagjaiból alakult 1848 áprilisában a Batthyány-kormány.

Elzász-Lotaringia: Franciaország északkeleti részén elterülő, Németországgal határos tartományok. Az 1870—1871-i francia—porosz háború végétől 1918-ig birodalmi tartomány a német birodalomban. A tartomány birtoklásának kérdése, a közismert „elzász-lotaringiai kérdés" hosszú évtizedekre a francia—német ellentétek egyik fő forrásává vált, különösen a stratégiailag fontos erődítmények és a rendkívül gazdag lotaringiai vasérctelepek miatt. A revánsra törő francia burzsoázia külpolitikájának e területek visszaszerzése volt a sarkalatos célkitűzése a múlt század utolsó és e század első évtizedeiben. Az 1919. évi versailles-i békeszerződés értelmében a terület visszakerült Franciaországhoz, majd a második világháborúban az 1940. évi francia kapituláció után a hitleri Németországba kebelezték be. 1944 novemberétől 1945 februárjáig a szövetséges csapatok kiűzték a németeket Elzász-Lotaringiából, mely így ismét Franciaországhoz került.

Eötvös József, báró (1813—1871): író, költő, államférfi. A magyar kritikai realizmus első nagy alakja. Aulikus családjával szakítva, már fiatalon a liberális reformokért harcolt. Nagy hatást gyakorolt nézeteire az 1830 júliusi párizsi forradalom, amit kitörő lelkesedéssel üdvözölt. A negyvenes években a felsőházi ellenzék tagjaként harcolt a feudális intézmények ellen s a polgári reformokért. 1848-ban a Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, de a forradalmi eseményektől megriadva, elhagyta az országot. 1867-ben ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, megalkotta az általános és kötelező népoktatási és a zsidók egyenjogúságáról szóló törvényeket. Mint író — szembefordulva a művészi öncélúság elvével — az író társadalmi hivatását hirdette.

Erdély Sándor (1839—1922): politikus, 1892-től igazságügyi államtitkár, 1895-től 1899-ig a Bánffy-kormány igazságügyminisztere. Miniszterségе alatt léptették életbe az egyházpolitikai törvényeket.

Erdélyi János: a magyarországi románok egyik vezetője. 1918-ban a román nemzeti komité tagja.

Erdődy Tamás, gróf (sz. 1885): földbirtokos, politikus, főrendiházi tag.

Erzberger, Matthias (1875—1921): német polgári politikus, a Centrumpárt balszárnyának vezetője. 1918. november 11-én Németország nevében ő írta alá a compiègne-i fegyverszünetet. 1919—1920-ban pénzügyminiszter. Állást foglalt a versailles-i békeszerződés rendelkezéseinek teljesítése mellett. Nemzetközi konfliktus kirobbantására törő ellenforradalmár tisztek meggyilkolták.

Erzsébet királyné (1837—1898): Wittelsbach bajor hercegnő, 1854-től I. Ferenc József felesége. A magyarországi uralkodó osztályok tagjaival való kapcsolatai elősegítették az 1867. évi kiegyezést. Egy olasz anarchista ölte meg Genfben.

Esterházy Mihály, gróf (1884—1933): földbirtokos, jogász, függetlenségi párti képviselő (Batthány Tivadar veje).

Esterházy Miklós Móric, gróf (1855—1925): nagybirtokos, főrendiházi tag. A Katolikus Néppárt egyik alapítója.

Esterházy Móric, gróf (1881—1957): arisztokrata politikus, 1917 júniusában Tisza István lemondatása után miniszterelnök. A választójog erősen korlátozott kiterjesztésével próbálta a tömegek elégedetlenségét leszerelni. 1917 augusztusában átadta helyét Wekerle Sándornak. A két háború közt mint képviselő, a kormányzat konzervatív bírálója.

Esterházy Sándor (1869—1907): jogász, a kassai jogakadémia tanára, 1906-tól haláláig igazgatója.

Eugénie (Eugenia Maria de Guzman) (1826—1920): III. Napóleon francia császár felesége.

Falkenhayn, Erich von (1861—1922): német tábornok. 1900-ban részt vett a kínai boxerlázadás leverésében. 1913—1914-ben porosz hadügyminiszter; 1914-től 1916-ig a német hadsereg vezérkari főnöke. 1916-ban Verdun ostrománál — nagy veszteségek árán — sem sikerült a francia haderők fölött döntő fölényt kicsikarnia. 1916-tól 1918-ig a román, török, illetve olasz fronton hadseregparancsnok.

Farkas (Wolfner) Pál (1878—1921): regényíró, szociológus, történész, a Munkapárt tagjaként országgyűlési képviselő.

Fazekas Károly: az emigráció első éveiben Károlyi Mihály titkára. Segített Károlyi Mihálynak emlékiratai megírásában, elsősorban adatok gyűjtésével és rendezésével.

Februári pátens (1861. február 26): I. Ferenc József császár rendelete a birodalmi tanács felállításáról. Az osztrák—olasz—francia háborúban meggyengült Habsburg abszolutizmus bizonyos engedmények megtételére kényszerült. Ezek közt legjelentősebb volt a birodalmi tanács felállításának terve, mely a birodalom egyes országaiban tartományi gyűlések összehívásáról rendelkezett, melyeknek meghatározott számú követet kellett volna választani a birodalmi tanácsba. Ezzel az osztrák vezetés alatt álló centralizált kormányzat fenntartását akarták biztosítani — liberálisabb formában. E terv Magyarországon széles körű ellenállásra talált, de az osztrák liberálisok is tiltakoztak ellene. Maradéktalan megvalósítására sohasem került sor. Az 1861-ben összehívott magyar országgyűlés visszautasította az összbirodalmi alkotmányt — mire feloszlatták. Magyarországon nem került sor birodalmi követ-választásra.

Fejérváry Géza, báró (1833—1914): táborszernagy, Ferenc József bizalmas embere, a reakciós katonai klikk egyik jellegzetes figurája. 1884-től 1903-ig

honvédelmi miniszter, majd a Függetlenségi Párt 1905. évi parlamenti választási győzelme után a király — az alkotmányos szokásokat felrúgva — miniszterelnökké nevezte ki. Fejérváry darabont-kormánya leplezetlen, brutális erőszakot alkalmazott. Mikor a koalíció 1906-ban megegyezett a királlyal és Wekerle Sándor lett a miniszterelnök, Fejérváry visszatért katonai beosztásába.

Felirati Párt: az 1861. évi magyarországi országgyűlés egyik pártja. Vezetője Deák Ferenc. Ausztriával csak az 1848. évi törvények alapján kívánt egyezkedni, de a Határozati Párttal ellentétben az országgyűlés alkotmányos követeléseit feliratban kívánta az uralkodóval közölni, ami a status quo hangsúlyozott elismerését, tehát a Habsburg-dinasztiához való közeledést jelentette. Bár a párt a döntő szavazásnál győzött, Ferenc József az országgyűlést feloszlatta.

Fényes László (1871—1945): polgári demokratikus politikus, hírlapíró. A front mögötti visszaéléseket leleplező, *Az Est*ben megjelent vezércikkei nagy népszerűséget szereztek számára a hadsereg és a flotta legénységében, de itthon is. A Nemzeti Tanács tagja. 1918-ban a nemzetőrség kormánybiztosa volt. Az ellenforradalom hatalomra jutása után a fehérterror gyilkosságainak egyik legaktívabb leleplezője. A Tisza elleni merénylet vádjával két évet töltött „vizsgálati fogságban", de még a Horthy-bírák is kénytelenek voltak felmenteni. Kiszabadulása után mint a *Népszava* munkatársa különösen az ellenforradalom gyilkosságaira igyekezett fényt deríteni. Sajtóperek, üldözések elől Bécsbe, Párizsba, majd Amerikába emigrált, ahol továbbra is szenvedélyesen küzdött a Horthy-rendszer hazugságai és terrorja ellen.

Ferenc Ferdinánd (1863—1914): Habsburg főherceg, Rudolf trónörökös halála után (1889) az Osztrák—Magyar Monarchia trónörököse. 1914. június 28-án Bosznia fővárosában, Szarajevóban megszemlélte az ott folyó provokációs hadgyakorlatokat. Ekkor ölte meg őt és feleségét Gavrilo Princip szerb diák. A merénylet ürügyet szolgáltatott a Monarchia kormányának a Szerbia elleni háború kirobbantására, ami az első világháborúhoz vezetett.

Ferenc József, I. (1830—1916): 1848-tól haláláig Ausztria császára és — 1867-ig koronázatlanul — Magyarország királya. A Habsburg-dinasztia tagja. Hosszú uralkodásának kezdetét a magyar forradalom és szabadságharc vérbefojtása, végét — az Osztrák—Magyar Monarchia széthullására vezető — első világháború jelzi. Fő célkitűzését — a Habsburg-dinasztia uralmának fenntartását, megerősítését — kezdetben nyílt abszolutizmussal (kizárólag az osztrák uralkodó osztályokra támaszkodva), 1867 után a dualizmus alapján kívánta biztosítani, erősen korlátozott parlamentarizmussal. Klerikális beállítottsága, minden társadalmi reformeszme iránti vad gyűlölete, a népet megvető gőgje és sivár középszerűsége útját állta a haladó törekvéseknek. Uralma alatt a bécsi udvar és hívei vakon elzárkóztak a történelmi fejlődés által megkövetelt szociális és nemzeti követelések tel-

jesítésétől, ami jelentősen hozzájárult a Monarchiát feszítő megoldatlan belső ellentétek kiéleződéséhez. Mint a balkáni hódító politika képviselője s a német imperializmus szövetségese, nagy szerepet játszott az első világháború katasztrófájának előidézésében.

Fiatal Magyarország: az olasz Giovine Itália (Ifjú Itália) és a német Junges Deutschland (Ifjú Németország) mintájára alkotott elnevezés. A negyvenes évek forradalmi demokrata fiatal írói és politikusai (Petőfi és köre) jelölték e névvel magukat.

Flottalázadás: l. Cattarói felkelés.

Foch, Ferdinand (1851—1929): francia marsall, az első világháborúban a francia hadsereg egyik vezetője, 1917-ben a francia hadsereg vezérkari főnöke és Clemenceau miniszterelnök katonai tanácsadója. 1918 márciusától valamennyi nyugati antanthadsereg parancsnoka, a szövetséges csapatok az ő vezetésével mértek döntő csapást a német haderőre. 1919-ben az antant haditanácsának vezetője, a párizsi békekonferencia katonai határozatainak megfogalmazója. A Szovjet-Oroszország elleni intervenciós politika egyik szószólója.

Fourier, François-Marie-Charles (1772—1837): kiváló francia utópista szocialista.

Földes Béla (1848—1944): magyar polgári közgazdász és statisztikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1917-ben miniszter, egy időben a Függetlenségi Párt elnökségi tanácsának tagja. Gazdaságstatisztikai műveiben sok értékes anyagot és adatot gyűjtött össze, de következtetései jó része helytelen; értékelmélete eklektikus. Elméleteit, nézeteit messzemenően befolyásolta a reakciós német történelmi iskola.

Franchet d'Esperay, Louis-Félix-Marie-François (1856—1942): Franciaország marsallja. Részt vett a Kína és Marokkó elleni gyarmati háborúkban. Az első világháborúban a nyugati hadszíntéren hadseregparancsnok; 1918 júniusától az antant balkáni haderőinek vezénylő tábornoka. 1918 novemberében ő kötötte meg a Károlyi-kormánnyal Belgrádban a fegyverszüneti szerződést. 1919-ben a magyarországi megszálló antantcsapatok parancsnoka, a Magyar Tanácsköztársaság ellen indított intervenció egyik szervezője. A francia intervenciós haderők irányítója Szovjet-Oroszország déli részén.

Francia—német háború: l. Francia—porosz háború.

Francia—orosz szerződés: 1891—1893-ban katonai—politikai szövetség alakult ki Franciaország és Oroszország között. Létrejöttének fő okai azok az imperialista érdekellentétek voltak, melyek a Németország vezette Hármasszövetséget szembehelyezték Franciaországgal és Oroszországgal. A francia—orosz közeledést az Oroszországba irányuló jelentős francia tőkeexport előzte meg. Az 1891 augusztusában megkötött úgynevezett „konzultatív paktumot" követte 1892. augusztus 17-én a titkos katonai egyezmény, mely a Hármasszövetség részéről az egyik szerződő felet érő támadás esetére

a másik fél teljes katonai támogatását biztosította. Az így létrejött szerződéssel kialakult Európa másik nagy imperialista csoportja, melyből Anglia csatlakozásával létrejött az antant.

Francia—porosz háború (1870—1871): az egységes Németország megteremtésének megakadályozására törekvő Franciaország és a német egységet — a saját vezetésével — létrehozni kívánó Poroszország háborúja, melynek eredményeként létrejött a német birodalom, és összeomlott a franciaországi második császárság. Franciaország 1870. július 19-én hadat üzent Poroszországnak, és a — Moltke vezérkari főnök vezetése alatt álló — jól szervezett és felszerelt porosz hadsereg már 1870. augusztus 4-én és 6-án vereséget mért a franciákra. A MacMahon vezetése alatt álló francia csapatokat a poroszok Sedannál körülzárták, és a franciák — III. Napóleonnal együtt — megadták magukat (1870. szeptember 2). Ennek hírére 1870. szeptember 4-én Párizsban kitört a forradalom, mely megdöntötte a második császárságot és létrehozta a harmadik köztársaságot, ezzel megkezdődött a háború második szakasza, mely már a francia nép elleni hódító hadjárattá fajult. Párizs ostroma és Metz városának eleste után Franciaország még jelentős tartalékokkal rendelkezett, melyek lehetővé tették volna az ország védelmének megszervezését. De a — magát nemzeti védelem kormányának nevező — burzsoá kormány a béke mielőbbi megkötésére törekedett, hogy szabad kezet nyerjen az egyre forradalmibbá váló párizsi proletariátussal szembeni erőszakos leszámolásra. A kormánynak az ellenség elleni harcot szabotáló politikája váltotta ki a párizsi dolgozók 1870. október 31-i és az 1871. január 22-i eredménytelen felkelését. De miután 1871. január 28-án az ideiglenes kormány képviselője súlyos feltételeket tartalmazó fegyverszüneti szerződést írt alá — a kormány áruló, ellenforradalmi tevékenysége elleni felháborodás a proletárforradalom kirobbanásához vezetett, és 1871. március 18-án létrejött a Párizsi Kommün.

Franklin, Martin: Olaszország magyarországi főkonzulja az első világháború idején az olasz hadbalépésig.

Fried, Alfred Hermann (1864—1921): osztrák, illetve svájci író, publicista, politikus. 1911-ben — megosztottan — Nobel-békedíjjal tüntették ki. Az első világháború alatt pacifista folyóiratot szerkesztett és könyveket írt.

Friedrich István (1883—1951): gépgyáros. 1914-ben elkísérte Károlyi Mihályt az Amerikai Egyesült Államokba. 1918-ban a Károlyi-kormányban hadügyi államtitkár. 1919 augusztusában a Peidl-kormányt eltávolító puccs vezetője, 1919. augusztus 7-től november 23-ig miniszterelnök. Kormánya befejezte a Peidl-kormány által elkezdett burzsoá restaurációt, és előkészítette Horthy bevonulását Budapestre. A Huszár-kormányban (1919. november — 1920 március) hadügyminiszter. 1920 után legitimista ellenzéki politikus. 1921-ben a Tisza-per egyik vádlottja, de a vádat elejtik ellene. A második királypuccs után rövid időre letartóztatják. A felszabadulásig minden választáson budapesti képviselő, „keresztény ellenzéki" programmal.

Függetlenségi Párt (1874—1918): a dualizmus idején a magyar országgyűlés legnagyobb ellenzéki pártja. 1868-ban Negyvennyolcas Párt néven alakult meg, elsősorban az 1865—1868. évi országgyűlés kiegyezésellenes ellenzékéből. 1874-ben vette fel a Függetlenségi és 48-as Párt, közhasználatban Függetlenségi Párt nevet. Az eredetileg főleg kispolgárokból és polgári értelmiségiekből álló pártba egyre több jómódú birtokos lépett be. A párt választóinak zöme az Alföld jómódú gazdáiból, a vidéki városok kispolgáraiból került ki, a politikai vezetés azonban főleg a dzsentrik, a nemesi és részben polgári és kispolgári származású értelmiség kezében volt. Egyes csoportjai azonban egyre inkább a liberális burzsoázia érdekeit képviselték, s tért hódított a pártban a nagyhatalmi soviniszta szemlélet. A párton belüli ellentétek egyházpolitikai kérdésekben jelentkeztek különös élességgel, és több frakcióra bontották. A párt egysége 1895-ben állt helyre, amikor Kossuth Lajos halála után fia, Ferenc hazatért és a párt elnöke lett; tőle a párt legdemokratikusabb vezetője, Justh Gyula és maga a párt is Kossuth Lajos politikájának folytatását remélte. A századforduló idejében, mikor a dualizmus válsága elmélyült, előrenyomultak a pártban a dzsentri elemek, sőt a nagybirtokos arisztokrácia egy része (Apponyi Albert, Bethlen István stb.) is csatlakozott a párthoz, amely liberális nemzeti pártból egyre inkább konzervatív, soviniszta jellegűvé vált. Az 1905. évi választásokon először ért el a párt parlamenti többséget, azonban Ferenc József nem engedte, hogy kormányt alakítson, s a Fejérváry-kormánnyal kísérletezett. Az emiatt kirobbant nemzeti felháborodás megerősítette a Függetlenségi Párt népszerűségét, annak vezetői azonban megrettentek az egyre növekvő forradalmi hullámtól. Ilyen alapon jött létre a paktum Fejérváry és Kossuth Ferenc között 1906. április 4-én, és alakult koalíciós kormány Wekerle Sándor vezetésével. A következő években szakadás állt be a pártban; egysége 1913-ban Károlyi Mihály vezetésével állt helyre. Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt elnöke Károlyi Mihály lett, aki szűkebb körével együtt ellenezte a német imperializmussal való szövetséget, viszont Apponyi Albert a párt nevében lelkesen üdvözölte az első világháború kitörését. 1916-ban Károlyi több képviselőtársával kilépett a régi pártból, és új pártot hozott létre, amely 1918. október 25-én a szociáldemokrata párttal és a polgári radikálisokkal együtt részt vett a Nemzeti Tanács megalakításában. Az októberi polgári demokratikus forradalom kormánya Károlyi Mihály vezetésével alakult meg.

Független Szociáldemokrata Párt: Németország Független Szociáldemokrata Pártja 1917 áprilisában hozták létre az — első világháború elhúzódása következtében kitört politikai válság hatására — a szociáldemokrata pártból kilépett centrista és baloldali erők. A baloldali szocialistákat tömörítő Spartakusz Szövetség — szervezeti önállóságának fenntartása mellett — belépett a pártba, de 1918 végén a vezetőség (Kautsky, Bernstein, Haase) megalkuvó politikája miatt kilépett. 1920-ban a párt forradalmi

érzületű többsége csatlakozott Németország Kommunista Pártjához, a jobboldaliak pedig 1922-ben visszatértek a szociáldemokrata pártba.

Fürstenberg, Karl, herceg (1867—?): az Osztrák—Magyar Monarchia madridi nagykövete az első világháború előtt és alatt.

Gaboriau, Émile (1835—1873): francia regényíró. Számos detektívregény szerzője.

Galics, Ljubomir: ferencrendi szerzetes, délszláv képviselő a parlamentben az első világháború előtt és alatt.

Galilei-kör: az 1910-es évek leglátogatottabb ifjúsági egyesülete. Haladó egyetemi hallgatók alapították 1908-ban; céljaként tűzve ki, hogy megvédik a szabad, tudományos gondolkodást és kutatást; segítik a szegény sorsú hallgatókat, hogy szociális problémáikat megoldhassák; az egyetem falain kívül is terjesztik a demokratikus, haladó eszméket. A hivatalos körök üldözték antiklerikális, antimilitarista, nacionalizmusellenes megnyilatkozásaiért, a haladó eszmék terjesztéséért és a szakszervezetekben — a munkások között — végzett ismeretterjesztő, oktató munkájáért. A háború alatti tevékenységében előtérbe került a háborúellenes agitáció, mely az első időben pacifista volt, majd 1917 végétől a körön belül illegálisan működő antimilitarista csoport az azonnali, annexió nélküli békéért lépett akcióba. Kapcsolatba lépett a többi, szintén ekkor alakult háborúellenes forradalmi csoporttal. Röpiratok terjesztése és szerkesztése miatt a kör helyiségeit 1918 januárjában bezárták, tagjai, illetve vezetői egy részét letartóztatták. A letartóztatottak elleni per 1918 szeptember végén fejeződött be. Közben is dolgozott azonban a magát „forradalmi szocialistának" nevező illegális csoport. A polgári demokratikus forradalom szabadította ki a letartóztatottakat, és nyitotta meg a kör helyiségeit. A forradalmi csoport egyes tagjai részt vettek a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakításában.

Gallen, Wilhelm Emanuel gróf (sz. 1870): dominikánus szerzetes. Ferenc Ferdinánd trónörökös gyóntatója.

Gambetta, Léon Michel (1838—1882): francia politikus, jogász, a polgári köztársaság híveinek egyik vezetője, a III. Napóleon uralma ellen fellépő ellenzék egyik vezére.

Garami Ernő (1876—1933): műszerész, jobboldali szociáldemokrata politikus, 1899-től a szociáldemokrata párt vezetőségének tagja, a *Népszava* főszerkesztője, a *Szocializmus* szerkesztője. A XX. század első két évtizedében a magyar szociáldemokrácia egyik legjelentősebb vezetője, az opportunizmus fő képviselője. Megegyezésre törekedett az uralkodó osztályok képviselőivel, és nagy része volt a munkástömegek forradalmi megmozdulásainak leszerelésében. 1918. október 31-től a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány kereskedelmi minisztere. Elkeseredett harcot folytat a proletárforradalom meggátlásáért. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor emigrál Svájcba és a magyar munkáshatalom megdöntése érdekében tevékenykedik. A Peidl-kormány igazságügyminisztere, a Clerk-féle tárgyalásokon a szociáldemokrata párt nevében aláírja azt a megállapodást, mely előkészíti

Horthy bevonulását Budapestre. 1929-ig emigrációban él, akkor visszatér Magyarországra, és ismét átveszi a *Népszava* szerkesztését, de rövid idő múlva visszavonul. 1931-ben ismét emigrált.

Garbai Sándor (1879—1947): kőműves, a szociáldemokrata párt opportunista politikájának egyik irányítója. 1903-tól 1919-ig a MÉMOSZ elnöke. 1910-ben a Munkásbiztosító Pénztár elnöke. A polgári demokratikus forradalom után a lakásépítési bizottság elnöke, a szociáldemokrata párt centrumának egyik vezetője. A Tanácsköztársaság idején a Kormányzótanács és a Szövetséges Központi Intéző Bizottság elnöke. A Peidl-kormányban közoktatásügyi miniszter. A Friedrich-puccs után előbb Ausztriába, majd Franciaországba emigrál, ahol a Világosság csoport tagja.

Gergely: Károlyi Mihály huszárja.

Gery: Károlyi Geraldine, Károlyi Mihály fiatalon meghalt húga.

Gide, Charles (1847—1932): francia nemzetgazdasági író, a párizsi egyetemen a társadalmi gazdaságtan tanára. Fourier munkáinak kiadója.

Giesswein Sándor (1856—1923): pápai prelátus, publicista, politikus. A keresztényszocialista mozgalom egyik megalapítója Magyarországon. Az első világháború utolsó éveiben a háború ellen foglalt állást; kapcsolatba került Szabó Ervinnel és a Galilei körrel. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalomban a Nemzeti Tanács tagja. Az ellenforradalom első éveiben több ízben felemelte szavát a fehérterror ellen.

Giolitti, Giovanni (1842—1928): olasz polgári politikus, egy időben a liberális párt vezetője. 1892-től 1921-ig több ízben miniszterelnök. A baloldali munkásmozgalmat választójogi és munkaügyi reformokkal igyekezett leszerelni.

Giovine (Giovane) Italia (Ifjú Itália): titkos olasz forradalmi szervezet. 1831-ben alapította G. Mazzini. Programjában elsőként lépett fel az olasz egység forradalmi, „alulról" való egyesítése és a köztársaság mellett. A reakció terrorja miatt a szervezet illegális csoportként (hálózatként) működött; tagjai a liberális burzsoázia, a kispolgárság, a köznemesség és az értelmiség demokratikusabb köreiből kerültek ki. A harmincas-negyvenes években szervezett felkelései, összeesküvései rendre elbuktak, mert nem törekedtek a néptömegek megnyerésére. A szervezet központja Svájcban volt. 1834-ben csatlakozott az Ifjú Európa szövetséghez. Az 1848—1849-i olaszországi forradalom idején feloszlott, de tagjai tevékenyen részt vettek a forradalomban. Jelentős szerepe volt az olasz nemzeti felszabadító mozgalom fejlődésében.

Glaser, Philippe-Emanuel (sz. 1869): magyar származású francia újságíró, a *Le Figaro* című lap hirdetési főnöke 1913-ban.

Goldis Vasile (László) (1861—1934): román polgári demokrata politikus, az aradi román szentszék titkára.

Gonda Henrik (sz. 1880): jogász, politikus. A Désy—Lukács perben Désy egyik védője. Az első világháború idején a miniszterelnökségi sajtóiroda főnöke. Részt vett a bukaresti béketárgyaláson.

Göndör Ferenc (sz. 1885): jobboldali szociáldemokrata publicista. *Az Ember* című hetilap szerkesztője. A Tanácsköztársaság megdöntése után emigrál.

Görgey Artur (1818—1916): honvédtábornok, az 1848—1849. évi szabadságharc alatt több ízben a honvéd hadsereg főparancsnoka és hadügyminiszter. 1848 november elején — mint tábornokot — a felső-dunai, majd a tiszai, később az egész honvédsereg vezérévé nevezik ki. A szabadságharc első időszakában számos jelentős hadisiker részese, majd mindinkább a Kossuth Lajossal szemben álló erők egyik vezetője. Jól képzett hadvezér volt, de mindig megvetette és lebecsülte a népben levő forradalmi erőket, és a dinasztiával és az uralkodó körökkel való megegyezésre törekedett. 1849. augusztus 13-án mint a maga számára kierőszakolt diktátori hatalom birtokosa, Világosnál minden feltétel nélkül letette a fegyvert az orosz cári csapatok előtt. Míg a szabadságharc elfogott vezetőit és tábornokait sorra kivégezték, ő kegyelmet, sőt császári kegydíjat kapott. Emlékirataiban és más írásokban igyekezett tisztára mosni saját szerepét.

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787—1874): francia polgári történetíró és politikus.

Haase, Hugo (1863—1919): német szociáldemokrata, a centrizmus ismert képviselője. 1917-ben a Független Szociáldemokrata Párt egyik alapítója és vezetője; az 1918. évi novemberi forradalom idején létrejött népi megbízottak tanácsának tagja, s két hónapig népmeghatalmazott címen porosz miniszterelnök. Megalkuvó politikájával elősegítette az ellenforradalom szervezkedését. 1919. október 8-án revolveres merényletet követtek el ellene, sebébe egy hónappal később belehalt.

Habsburg József, főherceg (1872—1963): tábornagy, az első világháborúban hadsereg- és hadseregcsoport parancsnok, javarészt az olasz fronton. 1918 október végén IV. Károly király megbízásából mint homo regius (a király megbízottja) sikertelenül kísérelte meg elodázni a forradalom kibontakozását. Annak győzelme után felesküdött a Nemzeti Tanácsra. 1919 augusztusában az ellenforradalom egyik vezéralakjaként lépett fel, és Magyarország kormányzójának deklarálta magát, de az antant követelésére augusztus 23-án kénytelen volt lemondani. A Horthy-rendszer idején számos társadalmi és kulturális egyesület élére állították, köznevetségre a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Az ország felszabadulása után nyugatra menekült. A Német Szövetségi Köztársaságban élt. A Szálasiékat elismerő képviselőket s felsőházi tagokat tömörítő „Nemzeti Szövetség" elnöke volt, támogatta a magyar népi demokrácia ellen folytatott uszító propagandát.

Habsburg Ottó, főherceg (1912—): IV. Károly fia, 1916—1918-ban trónörökös; a Habsburg-ház jelenlegi „feje", osztrák trónkövetelő, akinek visszatérési kísérletei meg-megújuló politikai zavarok forrásai Ausztriában.

Hadik András, gróf (1710—1790): tábornagy, köznemesi család sarja. Mária Terézia és II. József háborúiban vakmerő vitézségével szerzett magának

hírnevet. A hétéves háborúban huszárcsapataival megtámadta és hadisarc fizetésére kötelezte Berlint.

Hadik (Hadik-Barkóczy) Endre, gróf (1862—1931): nagybirtokos, politikus, 1888-tól főrendházi tag, illetve képviselő.

Hadik János, gróf (1863—1934): politikus, alkotmánypárti képviselő. 1906-tól 1910-ig belügyi államtitkár. 1917 augusztustól 1918 januárig közélelmezési miniszter. 1918. október 29-én IV. Károly kormányalakítással bízta meg, ezt azonban a polgári demokratikus forradalom győzelme meghiúsította.

Hadikölcsön Magyarországon: az első világháború időtartama alatt — a hadikiadások részbeni fedezésére — Magyarországon nyolc hadikölcsönt jegyeztettek, összesen tizennégymilliárd korona értékben. Emellett a kormány a pénzintézetek útján is elhelyezett mintegy négymilliárd korona összegű kölcsönöket pénztárjegyek alakjában. A háborús infláció következtében a kötvények teljesen elértéktelenedtek, így nagyon sokan vesztették el a hadikölcsönökbe fektetett megtakarított pénzüket.

Hágai békekonferenciák: I. 1899. május 18-án ült össze Oroszország javaslatára, 26 ország részvételével, a fegyverkezés csökkentése és a béke biztosítása céljából. Oroszország kezdeményező szerepének fő oka, hogy az állandó pénzügyi nehézségekkel küzdő cári kormány nem tudott lépést tartani ellenfeleivel a fegyverkezési versenyben. A konferencia a fegyverkezés korlátozása terén érdemleges eredményt nem tudott elérni, azonban a résztvevők néhány kérdésben megállapodtak, és 1899. július 29-én három konvenciót írtak alá: 1. a nemzetközi viták békés úton való megoldásáról; 2. a szárazföldi hadviselés törvényeiről és szokásairól (pl. gázok és robbanógolyók használatának megtiltása); 3. a betegekre és sebesültekre vonatkozó genfi megállapodásoknak a tengeri hadviselésre való kiterjesztéséről.

II. 1907. június 15-én ült össze Th. Roosevelt amerikai elnök javaslatára 44 ország részvételével. A konferencia módosította az 1899-es konferencia megállapodásait, és tíz újat hozott. Az így elfogadott 13 konvenció tehát továbbfejlesztése az 1899-es megállapodásoknak, és kiterjedt a tengeri hadviselésre, az ellenségeskedés megkezdésének szabályaira, a semleges államok jogaira és kötelességeire.

Ezek az egyezmények alkotják a hadviselésre vonatkozó szabályok legfontosabb nemzetközi jogi forrását, de a haditechnika fejlődése folytán e szabályok már régen túlhaladottak.

Haguenin: Franciaország svájci sajtóirodájának főnöke az első világháború előtt.

Halász Lajos (sz. 1874): hírlapíró, országgyűlési képviselő. 1918-tól 1920-ig a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetője.

Haller István (sz. 1880): hírlapíró, keresztény szocialista politikus, 1908-tól a Katolikus Népszövetség főtitkára, 1910-től képviselő. A Tanácsköztársaság-idején az ellenforradalmi mozgalmak egyik szervezője. A Friedrich-kormányban propagandaügyi, a Huszár-kormányban kultuszminiszter. Nevéhez fűződik a numerus clausus.

Hangya Szövetkezet (Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja): 1898-ban alapította gróf Károlyi Sándor. Számos szervezete (úgynevezett tájszövetkezet) működött a falvakban, melyek taglétszáma 1940-ben elérte a 800 000-et. Bár szövetkezeti formában működött, ténylegesen a nagybirtokosok és módos parasztok érdekeit képviselte. A földműveléssel foglalkozók „osztályfeletti" érdekközösségének agrárius eszméit hirdette és terjesztette. 1947-ben beolvadt a Magyar Országos Szövetkezeti Központba.

Hármasszövetség: 1882. május 20-án Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország képviselői hármasszövetségi szerződést írtak alá. (Ezt megelőzően 1879. október 7-én kötötte meg az úgynevezett kettős szövetséget Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia.) A szerződés értelmében a felek egymás ellen nem viselnek háborút, és a másik fél ellen irányuló szövetségekben nem vesznek részt. Meghatározott esetekben támogatják egymást háborúban, más esetekben jóakaratú semlegességet tanusítanak. A hármasszövetségi szerződésnek jelentős szerepe volt az első imperialista világháború előkészítésében. A régi Szent Szövetséghez hasonlóan reakciós belpolitikai céljai is voltak. A hármasszövetségi szerződést többször megújították és kiegészítették, de nem tudta áthidalni a szerződött imperialista hatalmak — elsősorban Ausztria—Magyarország és Olaszország — ellentéteit. A világháború kitörésekor Olaszország semleges maradt, ami a Hármasszövetség formai érvényét még nem érintette. 1915. május 4-én Olaszország formálisan is felmondta a szerződést, majd az antanthatalmak oldalán hadba lépett korábbi szövetségesei ellen. Ezzel a hármasszövetségi szerződés felbomlott.

Harrer Ferenc (1874—): jogász, politikus, a jogi tudományok doktora, országgyűlési képviselő: a Hazafias Népfront Országos Tanácsának alelnöke.

Határozati Párt: az 1861. évi magyarországi országgyűlés egyik pártja. Az Ausztriával való megegyezést csak az 1848. évi törvények alapján tartotta lehetségesnek, nem ismerte el az uralkodó (I. Ferenc József) törvényességét, s ezért álláspontját a nemzetközi közvéleményhez forduló határozatban kívánta leszögezni. Az országgyűlésben egy ideig többségben volt, de vezetőjének, Teleki Lászlónak halála után a döntő szavazáskor alulmaradt Deák Ferenc Felirati Pártjával szemben.

Hatvany Lajos (1880—1961): író, kritikus, irodalomtörténész, publicista, egyetemi tanár; a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Kossuth-díjas. A *Nyugat* köréhez tartozott, a modern irodalmi törekvéseket anyagilag is támogatta. Ady Endre egyik első méltatója, költészetének harcos propagálója, később barátja. 1917-től 1919-ig a *Pesti Napló* illetve az *Esztendő* című folyóirat főszerkesztője. Mint polgári politikus az 1918. évi forradalom idején a Nemzeti Tanács és a belgrádi fegyverszüneti küldöttség tagja, a Vörösmarty Akadémia egyik létrehozója. Később emigrált, előbb Ausztriában, majd Németországban élt. Éles hangú cikkekben lep-

lezte le a fehérterrort. Mikor 1927-ben hazatért, első fokon hétévi, majd másfél évi börtönre ítélték. 1938-ban ismét Párizsba, majd Londonba emigrált, ahonnan 1947-ben tért haza. Emigrációja idején kapcsolatban állt Károlyi Mihállyal.

Hauptmann, Gerhart (1862—1946): Nobel-díjas német drámaíró.

Haynau, Julius Jakob, báró (1786—1853): szélsőséges reakciós, kegyetlen osztrák hadvezér. Nevéhez fűződik az 1848—1849-i forradalmat és szabadságharcot követő ellenforradalmi terror. Bár 1847-ben nyugdíjazták, 1849-ben az elsők közt jelentkezett a forradalmak elleni fegyveres harcra. Az olasz szabadságharcosok elleni kegyetlenkedései után bresciai hiénának nevezték el. 1849 tavaszától a magyarországi osztrák fegyveres erők főparancsnokaként harcolt a szabadságharc ellen, amelynek leverése után mint Magyarország teljhatalmú parancsnoka vezette a szabadsághősök elleni irtóhadjáratot. Kivégeztette az aradi tizenhármat, Battyhány Lajost és sok más hazafit. Százakat küldött Kufstein, Munkács, Olmütz stb. várbörtöneibe.

Hazai Béla, báró (1893—1918): repülőtiszt az első világháborúban. Hazai Samu honvédelmi miniszter **fia.**

Hazai Samu, báró (1851—1942): vezérezredes, a reakciós munkapárt kormányaiban (1910—1916) honvédelmi miniszter, 1917-től a Monarchia hadseregének utánpótlási főnöke Bécsben.

Héderváry Lehel (1876—?): jogász, újságíró, 1905-től függetlenségi párti országgyűlési képviselő. 1914-ben elkísérte Károlyi Mihályt amerikai útjára.

Hertling, Georg, gróf (1843—1919): német politikus és filozófus, egyetemi tanár. 1875-től a birodalmi gyűlés képviselője, 1912-től bajor miniszterelnök; 1917-től birodalmi kancellár **és** porosz miniszterelnök.

Heye, Wilhelm (1869—1946): német ezredes, majd **tábornok.**

Hindenburg, Paul von Beneckendorff und Hindenburg (1847—1934): német tábornagy és államférfi. Részt vett a porosz—osztrák (1866) és a francia—porosz háborúban (1870—1871). Az első világháborúban előbb a német keleti front parancsnoka, majd 1916. augusztusától a német hadsereg vezérkari főnöke. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a szovjetellenes intervenció egyik kezdeményezője és szervezője. 1919-ben a versailles-i békeszerződés megkötése után egy időre visszavonult a közéleti szerepléstől. 1925-ben a jobboldali pártok támogatásával köztársasági elnökké választották. A monopoltőke képviselőinek egy részére és a junker földbirtokosokra támaszkodva, Németország gazdasági és katonai hatalmának helyreállítására törekedett. 1932-ben a szociáldemokrata párt támogatásával újból köztársasági elnök lett. 1933 januárjában Hitlert, a nemzeti szocialista párt vezetőjét bízta meg kormány alakításával. Ezzel a hatalmat a fasiszták kezébe adta.

Hoek János (1859—1936): katolikus pap, kiváló egyházi és politikai szónok, 1887-től liberális országgyűlési képviselő. Az 1900-as években csatlakozott

a Függetlenségi Párthoz, s 1909-ben Justh Gyulát támogatta a Kossuth Ferenc vezette megalkuvó csoport ellen. Tekintélyes részt vállalt az általános választójogért és a Tisza István erőszakos politikája ellen vívott harcban. Az első világháború idején Károlyi Mihály politikáját támogatta. A polgári demokratikus forradalom alatt a Nemzeti Tanács elnöke. E minőségében 1918. november 16-án ő proklamálta az Országház kupolacsarnokában Magyarország függetlenségét és a köztársaságot. A Tanácsköztársaság idején emigrált. Bécsben megjelent Horthy-ellenes cikkeiért hazatérésekor (1933) letartóztatták, s a Töreky-tanács súlyosan elítélte, majd halálának közeledtekor amnesztiát kapott.

Hodza, Milan (1879—1944): cseh-szlovák államférfi, politikus és történetíró. 1903-tól újságíró Budapesten; 1905-től országgyűlési képviselő. 1918-ban cseh-szlovák megbízott Magyarországon. 1919-től 1935-ig Csehszlovákiában miniszter, 1935-től 1938-ig miniszterelnök. A müncheni egyezmény után lemondott.

Hoffmann, Max (1869—1927): porosz tábornok. 1916 augusztusától az északkeleti hadsereg vezérkari főnöke; a breszt-litovszki béketárgyalásokon a német küldöttség vezetője. Az imperialista nagyhatalmak egységes szovjetellenes intervenciójának propagálója; élete végéig a Szovjetunió ádáz ellensége.

Hohenburger: tábornok-hadbíró, a honvéd-főtörvényszék elnöke. A Konstenügyet tárgyaló tanács vezető bírája.

Hohenlohe: frank dinasztia a XII. századból. A középkorban német grófok, 1800-tól hercegek.

Hohenwart, Karl Siegmund von, gróf (1824—1899): osztrák politikus. Mint miniszterelnök és belügyminiszter (1871 február—október) Ausztriát trialista (osztrák—magyar—cseh) szövetségi állammá akarta átalakítani. Terve a magyar földbirtokos osztály és az osztrák nagyburzsoázia ellenállásán megbukott.

Hohenzollern: német uralkodócsalád, melynek tagjaiból kerültek ki a brandenburgi választófejedelmek 1415-től 1701-ig, a porosz királyok 1701-től 1918-ig; a német császárok 1871-től 1918-ig. (A Hohenzollern-ház egyik mellékága 1866-ban megszerezte a román királyi trónt, és a Román Népköztársaság megalakulásáig, 1947 decemberéig uralkodott.) A Hohenzollern uralkodók erőszakos bel- és külpolitikája következetesen képviselte és kifejezte a porosz junkerek, majd az imperializmus korában a monopoltőke érdekeit.

Hohenzollern Károly, I. (1839—1914): 1866-tól fejedelem. 1881-től 1914-ig Románia első királya. Belpolitikája szélsőségesen reakciós, népellenes, külpolitikája németbarát, terjeszkedő. 1883-ban csatlakozott a Hármasszövetséghez.

Hohenzollern Vilmos: l. Vilmos, II.

Holló Gábor: Holló Lajos fia. Egyike azoknak, akik pört indítottak Windischgraetz ellen rágalmai miatt.

Holló Lajos (1859—1918): ügyvéd, újságíró, politikus, a *Magyarország* című lap megalapítója és főszerkesztője. 1887-től országgyűlési képviselő. A Függetlenségi Párt vezető alakja, Justh Gyula idején alelnöke. 1914-től eltávolodott Károlyi Mihálytól és politikájától.

Horthy Miklós (1868—1957): szélsőségesen reakciós ellenforradalmár. A fehérterror vezető alakja. A fasiszta diktatúra idején Magyarország kormányzója. 1904-től 1914-ig Ferenc József szárnysegédje. Az első világháborúban sorhajókapitány, 1917-ben ellentengernagy, majd altengernagy és az osztrák—magyar flotta főparancsnoka. Parancsára fojtják vérbe 1918 februárjában a cattarói matrózlázadást; a flottát viszont a Monarchiával hadbanálló ellenfélnek puskalövés nélkül, jegyzőkönyvvel adja át. A Tanácsköztársaság idején a szegedi ellenforradalmi „kormány" hadügyminisztere. Az országot védelmező magyar Vörös Hadsereg ellen az ellenséggel szövetkezett. 1919 augusztusában tiszti bandáival a Dunántúlra vonul, ahol felállítja az ellenforradalmi „fővezérséget". Tiszti különítményei élén, az antant hozzájárulásával, 1919. november 16-án bevonul Budapestre, majd ellenforradalmi tisztek fegyveres jelenlétében 1920. március 1-én kormányzóvá választják, és 1944. október 15-ig Magyarország kormányzója marad. A nyilaspuccs után a hitleri Németországba kerül, majd Portugáliába; ott is halt meg, miután 1956-ban még lelkesen üdvözölte a magyarországi ellenforradalmat.

Horváth Mihály (1809—1878): liberális történetíró, államférfi, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, katolikus pap. A haladó polgári történettudomány kiemelkedő alakja. Az egyetlen katolikus főpap volt, aki támogatta a szabadságharcot. Kossuth Lajos 1849-ben kinevezte a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterévé. Következetesen fellépett a hazaáruló papok ellen, és az egyházi hatóságokat a forradalmi célok támogatására buzdította. A világosi fegyverletétel után előbb idehaza bujkált, majd emigrációban élt. Távollétében halálra ítélték. 1864-ben Genfben polgári házasságot kötött. 1867 januárjában tért haza. Elősegítette az Országos Levéltár felállítását; mint a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, később elnöke, kedvezően befolyásolta a történetkutatást. Munkássága úttörő jelentőségű. Állást foglalt a haladás mellett; hirdette a fejlődés törvényszerűségeit; nagy szerepet tulajdonított a gazdaságtörténetnek. Gazdag munkássága ma is tekintélyes forrásanyag.

House Edward Mandell (1858—1938): amerikai ezredes. Az 1918-ban Európába utazott békedelegáció egyik vezetője, Wilson elnök tanácsadója.

„Hősök választójoga": a világháború első esztendejében a fronton harcoló katonák elkeseredését növelték az otthonról kapott rossz hírek; a bevonult munkások és parasztok hozzátartozói nyomorogtak. A belső feszültség csökkentésére és a katonák harci kedvének buzdítására a néppárti Rakovszky 1915 tavaszán — az olasz beavatkozás előestéjén — javaslatot terjesztett elő a parlamentben a „hősök választójogára". Javasolta, hogy

mindazok a húsz éven felüli férfiak, akik a harctéren katonai szolgálatot teljesítenek, kapjanak aktív választójogot. A parlamenti ellenzék támogatta Rakovszky javaslatát, de Tisza — és a mögötte álló képviselőházi többség — elvetette. Tisza arra hivatkozott, hogy a javaslat következménye az *általános* szavazati jog lenne, melyet „Magyarországon nemzeti szerencsétlenségnek tartok" (*Képviselőházi Napló*, 1915. április 29.) Az ellenzék 1917 februárjában az elesett hősök emléke megörökítésének vitájában a javaslatot ismét felelevenítette.

Hunyady József, gróf (1873—1941): nagybirtokos, felsőházi tag. IV. Károlynak — trónörökös korában — szárnysegédje, trónra lépése után főudvarmestere. 1918 után a magyarországi legitimisták egyik vezéralakja.

Hussarek von Heinlein, Max (1860—1935): osztrák egyházjogi tanár, 1911-től a Strügkh-kabinet kultuszminisztere.

Huszadik Század: a Társadalomtudományi Társaság havi folyóirata. Megjelent: 1900-tól 1919-ig. Szerkesztői: Gratz Gusztáv, Kégl János, Somló Bódog, majd 1906-tól Jászi Oszkár (szerkesztésében egy időben részt vett Szabó Ervin is). A folyóirat a magyarországi polgári radikalizmus legjelentősebb ideológiai orgánumaként nagy szerepet játszott a polgári radikális irányzat kialakulásában és terjedésében, eszméi propagálásában és a polgári szociológia magyarországi terjedésében. Mint az első magas színvonalú, tudományos igényű magyar társadalomtudományi folyóirat a korabeli divatos polgári szociológiai irányzatok mellett helyet adott a marxizmus képviselőinek is, s rendszeresen ismertette a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom legfontosabb eseményeit. Határozottan bírálta a fennálló állami-társadalmi berendezkedést, főként a klérust és a félfeudális állapotokat, s ezzel hozzájárult az 1918. évi polgári demokratikus forradalom eszmei-ideológiai előkészítéséhez. Nagy hatásának ellensúlyozására az akkori Magyarország legreakciósabb erői 1911-ben *Magyar Figyelő* címmel társadalomtudományi lapot indítottak, melynek szellemi irányítója Tisza István, szerkesztője Herczeg Ferenc volt.

Huszár Károly (1882—1941): tanító, klerikális újságíró, országgyűlési képviselő, a keresztényszocialista mozgalom egyik megindítója. 1919. augusztus 15-től november 23-ig Friedrich István ellenforradalmi kormányában kultuszminiszter, majd az ezt követő koncentrációs kormány miniszterelnöke 1920 márciusáig.

Ifjú Európa: titkos demokratikus forradalmi szervezetek szövetsége. 1834-ben alapította G. Mazzini Svájcban. A keretébe tartozó szervezetek polgári demokratikus köztársaságok létesítésére törekedtek. Tagjai emigránsok voltak. Vezetőit 1836-ban kiutasították Svájcból, ami a szövetség szétveséséhez vezetett.

Ifjútörök-mozgalom: az 1889-ben alakult Egység és Haladás nevű török burzsoá-földesúri nacionalista párt által irányított mozgalom. Célja volt: a burzsoáziát és a liberális földbirtokosokat uralomra juttatva az oszmán

birodalmat alkotmányos polgári állammá alakítani, s így megakadályozni Törökország felosztását az imperialista hatalmak által. Tagjai elsősorban katonatisztek, értelmiségiek, hivatalnokok voltak. Kezdeti propagandamunkájukat később a fegyveres szervezkedés váltotta fel; majd az 1908. évi júliusi ifjútörök forradalom — a macedón hadsereg segítségével — előbb csak az alkotmányt és a kormány ellenőrzését kényszerítette ki, de egy évvel később II. Abd ul-Hamid szultánt megfosztotta trónjától, s ifjútörök kormányt alakított. Uralomra jutásuk után a mozgalom fokozatosan elvesztette haladó vonásait, és reakciós, nacionalista burzsoá párttá vált.

Iguotus, családi nevén Veigelsberg Hugó (1869—1949): haladó szellemű, polgári demokratikus író, költő, esztéta, publicista.

Institut de France: a francia akadémia.

Irányi Dániel (1822—1892): polgári demokratikus politikus és publicista, a márciusi ifjak egyike. A Batthyány-kormány igazságügy-minisztériumának titkára, országgyűlési képviselő; előbb Sáros megye, majd Buda és Pest kormánybiztosa; a forradalmi törvényszék tagja. A szabadságharc leverése után Párizsba emigrált, ahol következetesen fellépett a megalkuvók ellen, és Chassin francia történésszel megírta a forradalom és szabadságharc történetét. 1867-ben hazatért; a szélsőbal, majd a Függetlenségi Párt egyik vezéreként harcolt a polgári szabadságjogokért.

Isonzói csaták (1915—1917): az osztrák—magyar és az olasz hadsereg legvéresebb ütközetei az első világháborúban. 1915 júniusától az olasz hadsereg tizenegy kísérlete az Isonzó folyó mellett húzódó osztrák—magyar front áttörésére sikertelen maradt, de mindkét oldalon rendkívül súlyos veszteségeket okozott. 1917 októberében a németekkel megerősített osztrák—magyar haderők az olasz frontot és az olasz csapatokat a Piave folyó mögé szorították vissza.

Jakab Sándor: 1914-ben a Függetlenségi Párt titkára.

Jászi Oszkár (1875—1957): politikus, szociológus, a magyarországi polgári radikalizmus vezető alakja és teoretikusa. A Társadalomtudományi Társaság főtitkára, a *Huszadik Század* című folyóirat főszerkesztője, az Országos Radikális Párt elnöke, kolozsvári egyetemi magántanár, majd budapesti egyetemi tanár. Széles körű irodalmi és publicisztikai tevékenységet folytatott. Bírálta a nagybirtokrendszert, a klerikalizmust, a nemzetiségi elnyomást (sőt — bizonyos mértékig — a nagyburzsoáziát is), de tagadta az osztályharc szükségességét. A szocializmusról — mint rendszerről és elméletről egyaránt — torz, ellentmondásos képet alakított ki. Előbb Szabó Ervin hatására a szindikalizmus felé hajlott, majd a bernsteini revizionizmussal rokonszenvezett. Filozófiai szemlélete is sok ellentmondást tartalmaz: előbb a spenceri pozitivizmus híve, később a moralizáló neokantiánus idealizmus hatja át műveit. A magyarországi nemzetiségi kérdést — melynek kiváló szakértőjeként ismerték — az országnak „Keleti Svájccá" való átala-

kításával akarta megoldani. 1918 októbertől tagja a Nemzeti Tanácsnak, a Károlyi-kormányban a nemzetiségi kérdések megoldásával megbízott tárca nélküli miniszter. A Tanácsköztársaság idején Bécsbe emigrált. Egy ideig Bécsben élt, és az ellenforradalom hatalomra jutása után támadta a Magyarországon dúló fehérterrort, de ugyanakkor élesen elhatárolta magát a kommunistáktól, támadva őket és a proletárforradalmat. 1926-ban az Amerikai Egyesült Államokba költözött, amerikai állampolgár lett, s az Oberlin College szociológia professzora. Megtagadta haladó nézeteit, és közösséget vállalt disszidens csoportok ellenforradalmi tevékenységével. Károlyi Mihálynak hosszú ideig egyik leghívebb harcostársa, politikai szövetségese volt. A húszas években fokozatosan eltávolodtak egymástól. Jászi megrekedt a polgári radikalizmusnál, sőt néhány kérdésben 1918-as nézeteihez viszonyítva is visszalépett. Ugyanakkor Károlyi már messze túljutott a polgári demokrácia álláspontján, és együtt dolgozott a kommunistákkal.

Jekelfalussy Zoltán (1862—?): földbirtokos, 1917—1918-ban fiumei kormányzó.

Jellasics, (Jelačič) Jozef, báró (1801—1859): horvát bán, Habsburg császári táborszernagy. 1848-ban a bécsi udvar ellenforradalmi terveinek egyik megvalósítója.

Joffe, Adolf Abramovics (1883—1927): szovjet diplomata, a breszt-litovszki béketárgyalásokon delegátus. Szovjet-Oroszország első képviselője (követe) Berlinben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után.

Juhász Nagy Sándor (1883—1946): függetlenségi párti politikus, ügyvéd. A Károlyi-, majd a Berinkey-kormány igazságügyminisztere. Az ellenforradalmi rendszer összeomlása után az ország demokratikus újjáépítésének, a haladó erők összefogásának híve. Megírta a polgári demokratikus forradalom történetét. Az 1944 decemberében Debrecenben összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke.

Junges Deutschland (Ifjú Németország): haladó irodalmi mozgalom az 1830-as években Németországban. Célul tűzte ki, hogy polgári demokratikus eszményeket érvényesít az irodalomban; szembeszállt a klasszicizmussal és a romantikával, az élet és az irodalom szorosabb kapcsolatára törekedett. A mozgalom később elsekélyesedett.

Justh Gyula (1850—1917): középbirtokos, a magyarországi liberális politika egyik legkiemelkedőbb haladó képviselője. 1876-tól két esztendeig járási főszolgabíró, hamar összeütközésbe kerül megyéje vezetőivel, akik függetlenségi politikája miatt kibuktatják. Ezután birtokán gazdálkodik, szervezi Csanád megyében a Függetlenségi Pártot, melynek haláláig képviselője. A polgári demokratikus reformok szószólója volt. A párt elnöki tisztségét — amit 1883-tól töltött be — 1895-ben átadta a hazatért Kossuth Ferencnek. Több sikeres parlamenti ellenzéki harcot vezetett, s egyik irányítója volt a Bánffy-kormányt megbuktató obstrukciónak. A Függet-

lenségi Párt 1905. évi választási sikere után a képviselőház elnöke lett. Következetesen képviselte a Függetlenségi Párt programját; az önálló bank követelésében szembeszállt a Kossuth Ferenc vezette megalkuvó csoporttal — 1909-ben szakított velük, s lemondott a Ház elnökségéről; ezután a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal együtt harcolt az általános választójogért. 1912-ben — tiltakozásul Tisza István házszabálysértései ellen — lemondott titkos tanácsosi címéről, és vezető szerepet vállalt a Tisza-ellenes obstrukciós mozgalomban. Pártja tényleges vezetését 1913-ban átengedte Károlyi Mihálynak, egyetértve annak polgári radikális programjával. S bár élete utolsó éveiben betegeskedése miatt visszavonult az aktív politikai élettől — amíg erejéből futotta —, Károlyi hűséges segítője és támasza volt. Károlyi így jellemzi Justh Gyulát: „. . . én csakis Justh mellé állhattam, benne láttam azt az embert, akinek becsületessége és polgári bátorsága segítségemre lehet politikai céljaim elérésében. Justhból hiányzott mindennemű személyes becsvágy vagy hiúság — ritka jelenség volt az ilyesmi a politikai életben. Ha Magyarország több ilyen vágású emberrel rendelkezett volna, azt hiszem, másként alakul a sorsa."

Justh Zsigmond (1863—1894): regényíró és novellista. Justh Gyula testvére.

Justh-párt: l. Függetlenségi Párt.

Kacsmarik Sándor: munkás, az 1918. október 28-i lánchídi csata egyik halálos áldozata.

Kállay Frigyes: József főherceg egyik adjutánsa.

Károly, V.: a Habsburg-dinasztiából: 1519-től 1556-ig német—római császár; 1516-tól 1556-ig I. Károly néven spanyol király.

Károly, VIII.: francia király. Uralkodott 1483-tól 1498-ig.

Károly, Habsburg (1887—1922): 1916. november 21-től 1918. október 30-ig I. Károly néven osztrák császár, 1918. november 13-ig IV. Károly néven magyar király. A polgári demokratikus forradalom győzelme után, a népköztársaság kikiáltása előtt a magyar trónról lemondatták; ekkor Svájcba költözött. 1921-ben két ízben (márciusban és októberben) megkísérelte puccsal visszaszerezni a magyar trónt. A második puccskísérlet után az antanthatalmak Maderia szigetét jelölték ki tartózkodási helyéül, ennek székvárosában, Funchalban halt meg 1922. április 1-én.

Károly, román király: l. Hohenzollern Károly.

Károlyi Ede, gróf (1821—1879): Károlyi Mihály anyai nagyatyja. Habsburg-ellenes főúr (egy időben szabadkőműves). Az 1848—1849-i szabadságharc aktív résztvevője. 1849 májusában, Buda ostrománál a védelem egyik vezetője.

Károlyi Edéné Korniss Clarisse, grófnő (1834—1906): Károlyi Mihály anyai nagyanyja. Férje halála után annak testvéréhez, Károlyi Sándorhoz ment feleségül.

Károlyi Erzsébet, grófnő (1872—1954): Károlyi Mihály nővére, gróf Pappenheim Szigfrid felesége.

Károlyi Éva: Károlyi Mihály idősebb leánya, John Bayley angol állampolgár felesége.

Károlyi Gábor, gróf (1841—1895): liberális politikus, 1859-ben önkéntes Türr István és Klapka György olaszországi magyar légiójában. 1861-től 1864-ig emigrációban él, 1887-től függetlenségi párti képviselő.

Károlyi Georgine, grófnő (1852—1878): Károlyi Ede leánya, Károlyi Mihály édesanyja.

Károlyi Geraldine, grófnő (Gery): Károlyi Mihály mostohahúga.

Károlyi György, gróf (1802—1877): a Magyar Tudományos Akadémia egyik alapítója. Egy ideig Szatmár megye főispánja. 1848-ban felállított egy huszárezredet. Később koronaőr lett. Károlyi Mihály atyai nagyapja.

Károlyi Györgyné, Zichy Karolina grófnő (1818—1903): Károlyi Györgynek, a reformkor ismert politikusának felesége. Battyhány Lajos sógornője. Károly Mihály atyai nagyanyja.

Károlyi Gyula, gróf (1871—1947): nagybirtokos, ellenforradalmi politikus. 1905-től a főrendiház tagja, 1919-ben az aradi, illetve szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnöke. Másodszor Bethlen István lemondása után alakított kormányt (1931—1932).

Károlyi Imre, gróf (sz. 1873): földbirtokos, főrendiházi majd felsőházi tag, az Angol—Magyar Bank elnöke, Károlyi Gyula miniszterelnök öccse. A német orientáció feltétlen híve. Károlyi Mihály legádázabb ellenfele. A harmincas években Viktor fiával együtt a nyilasokkal szövetkezett.

Károlyi István, gróf, idősb (1797—1881): nagybirtokos. Az 1848—1849-i forradalom és szabadságharc idején Pest vármegye főispánja. Saját költségén felállított egy huszárezredet. Windischgraetz elfogatta, Olmützben, majd Kufsteinban raboskodott. 1850-ben csak 100 000 forint váltságdíj ellenében engedték szabadon. Ő építtette Ybl Miklós tervei alapján a főti templomot.

Károlyi István, gróf, ifjabb (1845—1907): nagybirtokos, politikus. Károlyi György fia. 1866-ban a magyar légió tagjaként fogságba került, Bismarck közbenjárására engedték szabadon. A kiegyezés után előbb a nemzeti párt, majd a Függetlenségi Párt képviselője.

Károlyi József, gróf, idősb (1768—1803): Károlyi Mihály ükapja.

Károlyi József, gróf (1884—1934): nagybirtokos, legitimista politikus, főrendiházi tag, egyidőben országgyűlési képviselő — 1917-től Fejér vármegye és Székesfehérvár főispánja. Az 1919 februári Fejér megyei ellenforradalom vezetője. Állásáról a második királypuccs után lemond. Apponyi Albert halála után a magyar legitimisták vezetője. Károlyi Mihály (aki testvérbátyja) nyíltan fellépett reakciós nézetei és magatartása ellen.

Károlyi László, gróf (1859—1936): nagybirtokos, főrendiházi, majd felsőházi tag, egy időben országgyűlési képviselő.

Károlyi Mihályné, Andrássy Katinka: gróf Andrássy Tivadar és gróf Zichy Eleonora harmadik leánya, ifj. gróf Andrássy Gyula mostohalánya; Károlyi Mihály felesége és hűséges harcostársa a forradalmak és emigráció

évtizedeiben. Sokoldalú publicista; cikkeinek egész sora jelent meg a *Vu*, a *Querschnitt* című lapokban, s különböző angol és amerikai újságokban. Aktív antifasiszta, Hitlerék uralomra jutása után illegálisan járt a náci Németországban, ahol anyagot gyűjtött a németországi fasizmust leleplező *Braunbuch* számára. Járt a Szovjetunióban, Amerikában, ahol előadássorozattal agitált Hortyék ellen, a két világháború között, majd a második világháború alatt számos haladó, demokratikus egyesulet tagja, illetve vezetőségének tagja, a londoni Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom Klubjának vezetője.

Károlyi Sándor, báró, 1712-től gróf (1668—1743): nagybirtokos, Szatmár megye főispánja, kuruc tábornok, majd császári altábornagy. 1703-ban Dolhánál leverte Esze Tamás kurucait, majd amikor II. Rákóczi Ferenc átvette a szabadságharc vezetését, csatlakozott hozzá. 1710-ben a romhányi csata elvesztése után hajlott a megegyezésre a Habsburgokkal. A majtényi síkon letetette kurucaival a fegyvert; elsősorban az ő műve volt a szatmári béke megkötése (1711). A szabadságharcot lezáró kapitulációért hatalmas birtokokat, grófi címet és altábornagyi rangot kapott.

Károlyi Sándor, gróf (1831—1906): nagybirtokos, politikus. A konzervatív nagybirtokosok érdekeinek következetes képviselője. Az 1848—1849. évi szabadságharcban 17 éves korában Klapka György parancsőrtisztje lett. Az 1890-es években az agráriusok mozgalmának szervezője; az agrárius nagybirtokosok és az őket támogató nagygazdák szolgálatában álló szövetkezeti mozgalom kezdeményezője volt. Széles látókörű, nagy műveltségű ember. 1886-ban megalapította a Pestmegyei Hitelszövetkezetet; 1886-ban a Magyar Gazdaszövetséget; 1898-ban a Hangya Szövetkezetet. Károlyi Mihálynak nagybátyja és ifjúkori mestere, aki nagy hatást gyakorolt reá a szövetkezeti gondolattal s kivált azzal, hogy kezébe adta Marx művét, a *Tőkét*.

Károlyi Tibor, gróf (1843—1904): nagybirtokos, politikus, képviselő, majd a főrendiház alelnöke. Károlyi Mihály vagyoni gyámja.

Károlyi Tiborné Degenfeld-Schomburg Emma, grófnő (1844—1901).

Károlyi-per: Már az ellenforradalom hatalomra jutásának első hónapjaiban megindult a hajsza Károlyi Mihály ellen. Zoltán Bélának — a Friedrich-kormány igazságügyminiszterének — utasítására katonai és polgári vádhatóságok keresték az ürügyeket, paragrafusokat, melyek segítségével pert indíthatnak Károlyi ellen. Céljuk volt egyrészt, hogy Károlyi személyén keresztül az 1918. évi polgári demokratikus forradalmat diszkreditálják, másrészt, hogy elkobozhassák a hatalmas Károlyi-vagyont. A forradalom és vezetőemberei mocskolását azért is fontosnak tartották, mert Európában még tartott a forradalmi fellendulés időszaka, a magyar népben még élt a forradalom emléke, s a meglehetősen zilált ellenforradalmi hatalom tömegbázisa ingatag volt. Úgy vélték, hogy a Károlyi-perrel magát a forradalmat ültetik a vádlottak padjára.

1920. július 1-én Váry Albert főügyész javaslatára zárlatot rendeltek el Károlyi vagyonára. 1921. július 7-én a nemzetgyűlés ülésén Windischgraetz Lajos herceg „szenzációs leleplezéssel" szolgált a Károlyi-ügyben. Ez a politikai kalandor — aki később a hírhedt frankhamisítási per egyik főszereplője volt — kitalált eseményekre hivatkozva hazaárulással, kémkedéssel vádolta Károlyit. A reakciós sajtó gondoskodott az állítólagos „tények" publikálásáról, terjesztéséről, s szította a soviniszta, haladásellenes hangulatot. A háború elvesztésétől Trianonig mindenért Károlyit hibáztatták. Gróf Bethlen István miniszterelnök így nyilatkozott: „ez az ügy, amelyet Windischgraetz képviselő úr idehozott, az ország ügye". Ennek megfelelően a propaganda és sajtóapparátus gondoskodott róla, hogy a per igazi tartalmát ködösítve, valamifajta „nemzeti üggyé" tegye azt.

A Károlyi elleni vádaknak és a hangulatkeltésnek két sarkalatos pontja volt: a területi integritásról való lemondás és a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatok. Jól tudták az uralkodó osztályok, hogy e kérdések alkalmasak az infláció, a nyomor okozta elégedetlenség tévútra terelésére. (A Károlyi elleni perrel egy időben természetesen féktelen soviniszta, antiszemita, szovjetellenes, kommunistaellenes uszítás folyt.) Arra is számítottak, hogy a Károlyi-kormány tagjai és Károlyi volt hívei közül azok, akik beilleszkedtek az ellenforradalmi rendszerbe, nem fognak szót emelni mellette. Valóban így is történt: Csernoch hercegprímás, Huszár Károly, Nagyatádi Szabó István, Haller István, Friedrich István és mások, ott ültek a horthysta parlament padjain — s bár nemrég még a polgári demokratikus kormány funkcionáriusai, Károlyi párthívei voltak — mosakodtak vagy legfeljebb hallgattak. Károlyit az uralkodó osztály vad dühe nem lepte meg. De mélységesen bántotta, hogy egykori állítólagos „hívei" közül milyen sokan fordítottak hátat.

Windischgraetz herceg vádjai után két héttel kiegészítették az 1915: XVIII. tc.-t, és ezzel lehetővé tették, hogy „legálisan" rabolják ki Károlyi Mihályt. Ez a négy paragrafusból álló törvény visszamenőleges hatállyal kimondotta, hogy hazaárulók vagyonának elkobzásánál nem akadály a birtok hitbizományi vagy várományosi jellege. Így jogalapot teremtettek arra, hogy a Károlyi-féle hatalmas hitbizományi vagyon átszálljon az államra. E törvény meghozatala előtt 1921. július 2-án keresetlevelet nyújtottak be Károlyi ellen, melyben meglehetősen kiszínezve, megismételték az egy évvel korábbi vádakat, és az egyes események felsorolását frázisokkal körítették: „Az ország katonai erejének szétzüllesztése", „szabad prédául dobása", „a szentkorona eszme arculcsapása", „a magyar állam méltóságának megdöbbentő lezüllesztése", „a nemzet széles rétegének megmételyezése" stb. A keresetlevélben külön hangsúlyozzák, hogy Károlyi az emigrációban is „áskálódik" hazája ellen, s „... nem szünt meg ... a jelenkor legrettenetesebb erkölcsi mételyét terjesztő ún. kommunistákkal összeköttetést fenntartani ..."

A Károlyi Mihály két védőügyvédje (Nagy Vince és Vámbéry Rusztem) által benyújtott közel 500 oldalas előkészítő irat nemcsak visszautasította a vádakat, hanem támadott, leleplezett, s feltárta a per igazi okait. (Bár itt nem térünk ki ennek részletes elemzésére, meg kell jegyeznünk, hogy a védelem részéről benyújtott irat egy részét Károlyi nem ismerte és azok — főleg jogi meggondolásból — tartalmaznak olyan „védekező" gondolatokat is, amelyekkel Károlyi nem értett egyet.) Az ezt követő huzavonák, az uralkodó osztályok kísérlete, hogy bizonyítsanak, Károlyi védőinek cáfolásai 1923 elejéig tartottak. 1923. február 21-én a budapesti törvényszék ítéletet hozott, melyben úgy rendelkezett, hogy „Károlyi Mihálynak belföldön található összes vagyona az államra száll át . . ."

A törvényszéki ítélet a keresetlevél vádpontjai közül minden indoklás nélkül elhagyott két korábban sokat hangoztatott tételt: a Galilei-kör támogatását és azt, amely szerint Károlyi ismerőseivel fogadott arra, hogy ő lesz a köztársasági elnök. A többi vádpontot kiszínezve tovább fejlesztette, így az ellenséges nagyhatalmakkal való tárgyalásokat visszavezette Károlyi Mihály olaszországi, franciaországi, illetve svájci békeakcióira. (Ezért tért ki Károlyi olyan részletesen emlékiratában ezekre az utazásokra.) Ezek az ítélet torzításában a szövetségi hűség elárulását jelentették, „. . . az eldöntetlen küzdelemben az ellenségnek olyan támogatást igért, melynek beváltása az ellenség győzelmével egyértelmű volt . . ."

Az 1918-ban a munkásság általános sztrájkban kirobbanó elégedetlenségének előidézését ugyan most már nem kizárólag Károlyinak tulajdonítja, mégis e tekintetben is elmarasztalja, mert vállalkozott a béke mellett tüntető munkások küldöttségének vezetésére. Ez sztrájkba torkollott, ami viszont „a hadviselő állam érdekeit, erkölcsi hatás, hadi s anyagi feltétel tekintetében veszélyeztette".

Elítélte Károlyi kapcsolatát a nemzeti tanáccsal és a katonatanáccsal. „A nemzeti tanács a törvényes alkotmány megtagadásának ténye volt, az államhatalom birtokba vételére irányuló célját ki is nyilvánította." Károlyi Mihály ennek megalakítója volt. Az orosz mintára alakult katonatanács, amely szintén Károlyi Mihályt vallotta vezérének, „a forradalom értelmi intézőinek, a véderő híven maradt törvényes szervezetével szemben fizikai támasztékot nyújtott".

A továbbiakban az ítélet szerint; a Nemzeti Tanács tervszerű működése a királyt Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésére kényszerítette. „A kényszerhelyzetet nevezett arra használta fel, hogy magát és a kormány tagjait esküjük alól feloldotta, és a köztársaságnak szabad utat engedett." Az ítélet a Károlyi-kormány legsúlyosabb tettét a fegyverletételben látta. Ezt semmilyen más érdek nem követelte — szerintük — csak az, hogy a magyar hadsereget, illetve annak híven maradt részét a forradalom útjából el akarta távolítani. „Ezzel tönkretette az ország haderejét, és az ellenség számára az ország területének birtokba vételére nagyobb lehetőséget

nyújtott." Az alkotmány megtámadása, az, hogy rajta keresztül ment át a hatalom a Nemzeti Tanács kezébe, háború idején az ország belső rendjének gyengítését jelentették, tehát az ellenségnek tett olyan szolgáltatást, amelyek által megvalósult a felségsértés, illetve a hűtlenség bűntette. Elmarasztalta az ítélet Károlyi Mihályt politikai nézetei miatt is. „Megtagadta a nemzeti eszmét, és a nemzetköziség elvére támaszkodó világforradalom gondolatát hirdette." „A nemzeti eszmétől való elpártolás, amidőn a körülvevő ellenségek az ország létét támadták meg, oly szolgáltatás, amely az ellenséghez pártolással »egynemű«." „Népuralmat követelt, alkotmányos jogokat a katonáknak. Lehetetlennek tartotta, hogy háborúról és békéről csak diplomaták határozzanak." „Pacifizmust hirdetett és antant-orientációt." „Németországban az imperializmus képviselőjét, a béke akadályát, az egész világ gyűlöletének tárgyát látta." A forradalmi gondolat úttörője lett, „vezérszerepet vállalt magára, amivel vállalta azt a felelősséget, amely a forradalom tényeit a vezető személyek akaratával okozatilag összekapcsolja."

Az ítéletnek ezek az eszmefuttatásai zavarosan és ellentmondásosan kapcsolódtak a háború és a forradalmak egyes eseményeihez, s azokat önkényesen magyarázva, jól mutatták az ítélkező bíróság reakciós gondolkodását.

A törvényszék úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyta Károlyi Mihálynak, illetve védőinek érvelését. Állításai forrását sem nevezte meg, s ezzel indoklási kötelezettségének sem tett eleget, sőt a törvényszék néhány jelentéktelen meghallgatáson kívül bizonyításnak nem adott helyt, de lényeges kérdésekben nem is hivatkozott semmiféle bizonyítékra, mert ilyen nem is állt rendelkezésére.

Az egész ítélet a minden hitel nélküli, „köztudomású tényeken" és az ebből levont alaptalan, téves következtetéseken nyugodott. A bíróság céljai érdekében nem rettent vissza a nyílt történelemhamisítástól sem.

A „Dolchstoss"-legendának magyar változatát is megismételték, azt kívánták elhitetni, hogy Magyarország nem az ellenség gazdasági, katonai túlereje, hanem belső árulás következtében vesztette el a világháborút. „A szövetségi hűség elárulásáról beszéltek", amikor a különbéke lett volna a magyarság nemzeti érdeke. Sőt még azt is Károlyi terhére írták, hogy Németországot az imperializmus képviselőjének tartotta. A törvényszék ítélete elleni fellebbezésében Károlyi Mihály — védőin keresztül — sorra leleplezte az ítélet valótlanságait, ferdítéseit, megalapozatlan következtetéseit, ténybeli és jogi tévedéseit. Jól látta, mi fáj az ellenforradalmi reakciónak: „... hazaáruló vagyok, mert küzdöttem Magyarország függetlenségéért, demokratikus átalakulásáért ... s a dolgozó nép pártjára álltam ..." „...vagyonomat elkobozhatják, de a becsületem tisztán fog állni a háborús hazugságok kábulatából felocsúdó s az igazság tudatára eszmélő jövő esztendők és a jövő nemzedék előtt".

Az ítélőtábla az 1923. június 23-án bejelentett fellebbezést elutasította, az ítéletet helybenhagyta, s indoklásában még az előző ítélet is felülmúlta történethamisításban és frázisokban. Így: Károlyi a királyt kényszerhelyzet elé állítva került a hatalom birtokába, és „alakilag is forradalmár lett". Az őszirózsás forradalom az utcai tömegek hangulatának felszításával robbant ki. Erre nézve „. . . . a köztudomáson felül bőséges bizonyító adat halmozódott fel ebben a perben, aminek további részletezése fölösleges". (Egyetlen ilyen adatra sem tudott hivatkozni a bíróság.) „A Népköztársaság kikiáltásával . . . a királyság intézményének s a törvényhozás mindkét házának az eltörlésével az ősi magyar alkotmány a porban hevert." A katonai helyzet is „Károlyi Mihály és társai által már hosszabb idő óta folytatott fegyelem lazító propagandának a következménye volt . . ." „. . . . a közös küzdelemből való gyáva kikapcsolódás a magyar nemzet becsületével és lovagias felfogásával nem volt összeegyeztethető."

Károlyi Mihály felülvizsgálati kérelme után az ügy a kúriához került, mely 1924. december 16-án kelt ítéletében a felülvizsgálati kérelmet elutasította, és az ítéletet jogerőre emelte.

A kúria döntésében, lényegében elfogadva az alsóbíróságok megállapításait, hat vádpontban találta Károlyi Mihály bűnösségét megalapozottnak. 1. 1918 október hónapban tartott beszédei nagy hatással voltak a harcoló katonák fegyelmének meglazulására. 2. A Nemzeti Tanács megalkotásában részt vett, amely az októberi forradalomnak később központi szerve lett, és mint ilyen, kiáltványokat bocsátott ki, felhívta a katonaságot az esküjében kötelezett engedelmesség megtagadására. 3. Alternatív helyzet elé állítva a királyt, felmenttette magát esküje alól, majd ezt követőleg minisztertársaival együtt felesküdött a Nemzeti Tanácsnak. 4. A fegyverletételi parancs körüli tevékenységét. 5. Károly király lemondása, illetve az államforma megállapításával kapcsolatos magatartását. 6. Az alkotmány, illetve az országgyűlés intézményének erőszakos megszüntetését.

A kúriának ezzel a jogerős döntésével elérték a politikai és jogi célkitűzéseiket, a magyar bírói fórumok Károlyi Mihályt és az 1918. évi forradalmat „elítélték", s a hatalmas Károlyi-vagyon átszállásának nem volt már jogi akadálya.

A jogerős ítéletet nem követte azonnal a végrehajtás, mert a budapesti törvényszék csak az 1927. évben hozott végítéletet az elkobzott vagyon területi felosztásáról. Károlyi Mihály és jogi képviselői azonban ezután sem szűntek meg harcot folytatni a megbélyegző és igazságtalan ítéletek ellen. 1928 májusában perújítási keresetet nyújtottak be a táblához.

A perújítási kérelmet előbb a tábla, majd 1928. október 27-én a kúria is elutasította. (Schönwald Pál „Károlyi Mihály hűtlenségi és vagyonátszállási pere a Horthy-bíróságok előtt" című cikke alapján. Megjelent a *Jogtudományi Közlöny*, 1963. 3. számában.)

Katolikus Néppárt: l. Néppárt.

Katonatanács Magyarországon: az 1918 első felében történt kísérletek után 1918 októberében alakultak az első katonatanácsok a frontról hazatérő katonákból. Ezek küldötteiből ült össze 1918. október 25-én a Forradalmi Katonatanács, Csernyák Imre elnökletével. A polgári demokratikus forradalom győzelme után létrejött katonatanácsok sokszor a kormány ellenére, egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a fegyveres erőkre. A szociáldemokrata párt terve — hogy a katonatanácsok csak érdekvédelmi szervek legyenek — meghiúsult a katonatömegek forradalmi magatartásán, a Kommunisták Magyarországi Pártja agitációs, politikai és szervezési munkáján. 1919 tavaszán nagy szerepük volt a proletárforradalom kivívásában, majd annak győzelme után a Vörös Hadsereg szervezésében. Hivatásukat betöltve, 1919. április 14-én szüntették be működésüket.

Kaunitz, Wenzel Anton, gróf, 1764-től Kaunitz-Rietberg hercege (1711—1794): osztrák államférfi és diplomata. 1753-tól 1792-ig államkancellár. Mivel Ausztria fő ellenségének Poroszországot tartotta, 1756-ban megkötötte a francia—osztrák szövetséget. A nagy francia forradalom kitörése után, 1791 júliusában, a forradalmi Franciaország ellen irányuló szerződést írt alá Poroszországgal.

Kende Géza: az Amerikai Egyesült Államokban élt magyar polgári politikus.

Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (sz. 1881): orosz burzsoá politikus, az eszer párt egyik vezetője. Az 1917. évi februári polgári demokratikus forradalom győzelme után az Ideiglenes Kormánynak előbb igazságügy-, majd hadügy- és tengerészeti minisztere, 1917 júliusától elnöke; 1917 szeptemberétől az orosz haderők főparancsnoka. Politikája az imperialista háború folytatását célozta. A proletárforradalom győzelme után elhagyta a fővárost, majd az általa szervezett ellenforradalmi lázadás leverése után az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol aktív szovjetellenes propagandát fejtett ki.

Keresztény Szociális Néppárt: l. Néppárt.

Kereszténységszocialista Párt: 1907-ben alakult Giesswein Sándor vezetésével. Elsősorban a különböző katolikus egyletek kispolgár-kisiparos tagjaira igyekezett támaszkodni, de később kísérletet tett keresztény-szocialista szakszervezetek létrehozására is. Érdemleges befolyásra nem tudott szert tenni. 1918-ban a párt hivatalosan csatlakozott a polgári demokratikus forradalomhoz, és elfogadta a köztársasági államformát. A keresztényszocialisták többsége azonban Huszár Károly és Haller István vezetésével 1919-ben az ellenforradalom szervezkedését, hatalomra jutását támogatta.

Kéri Pál (1882—1960): polgári, majd szociáldemokrata újságíró, *Az Est* kiváló tollú cikkírója. Részt vett az 1918-as forradalom előkészítésében, és tagja volt a Nemzeti Tanácsnak, Károlyi Mihállyal szoros kapcsolatban állt. A Tisza-perben mint „felbujtót" ártatlanul halálra ítélték. Fogolycsere útján a Szovjetunióba került, onnan Bécsbe, Pozsonyba, majd Prágába;

a náci előnyomulás elől pedig Párizsba, s tovább Amerikába ment. A második világháború alatt antifasiszta cikkeket írt az ottani magyar sajtóban. Utána haza készült, de hazatérését betegsége miatt halogatta; New Yorkban halt meg.

Kernstok Károly (1873—1940): festő és grafikus. Korán eljegyezte magát a realizmussal, s már ifjúkori forradalmi tartalmú művei szocialista mondanivalóról tanúskodnak; polgári radikális, a Károlyi-kormány alatt a művészeti ügyek kormánybiztosa. A Tanácsköztársaság idején a képzőművészeti szabadiskolát vezette. Az ellenforradalom hatalomra jutásakor Németországba emigrált, ahonnan 1925-ben tért vissza.

Kettős szövetség, 1879. október 7: Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia szövetsége Oroszország ellen. Létrejöttét Bismarck kancellár és idősb Andrássy Gyula osztrák—magyar külügyminiszter kezdeményezte. 1882-ben Olaszország csatlakozásával hármas szövetséggé bővült. A kettős szövetség indította el az európai hatalmak csoportosulását, mely az első világháborúhoz vezetett.

Khuen-Héderváry Károly, gróf (1849—1918): földbirtokos, konzervatív politikus, Ferenc József bizalmasa. 1883-tól 1903-ig mint horvát bán kíméletlenül verte le és nyomta el a horvát nemzeti mozgalmat. 1903-ban, majd 1910-től 1912-ig miniszterelnök és egyben ideiglenes belügyminiszter. Durva, erőszakos eszközökkel kísérelte meg elnyomni és megfékezni az ellenzéket. Egyik alapítója és 1913-tól elnöke Tisza István gróf Nemzeti Munkapártjának.

Királypuecsok: 1921-ben Habsburg IV. Károly két ízben is kísérletet tett a Magyarországra való visszatérésre és a trón elfoglalására. Ezeket a puccskísérleteket elősegítette az, hogy az ellenforradalmi rendszer nemzetgyűlése Magyarország államformájaként visszaállította a királyságot, bár az államfői jogok ideiglenes gyakorlását Horthy Miklós kormányzóra bízta. A puccsok hazai szervezője az uralkodó osztályok köreiben meglevő jelentékeny legitimista csoport volt. Az első kísérlet 1921 márciusában, a második 1921 októberében történt. A kísérletek kudarccal végződtek, és IV. Károlynak el kellett hagynia az ország területét. A király visszatérését ellenezte Horthy és környezete, valamint az uralkodó osztályok őket támogató többsége is. IV. Károly visszatérése ellen a kisantant is tiltakozott, és ennek nyomán a nyugati nagyhatalmak kívánságára a magyar nemzetgyűlés 1921 novemberében törvényt hozott a Habsburg-ház trónfosztásáról, holott az 1918. november 16-án jogilag és ténylegesen már megtörtént, sőt a köztársaságot is törvénybe iktatták. A királyság mint államforma azonban továbbra is megmaradt. A legitimisták tábora nem volt egységes. A nyílt legitimisták az azonnali Habsburg restaurációt akarták; az úgynevezett elvi legitimisták a legitimizmust „elvileg" elfogadták, de céljait egy későbbi, kedvezőbb időpontban vélték megvalósíthatónak; a szabad királyválasztók, akiknek álláspontja szerint a trónöröklést szabályozó prag-

matica sanctio hatálya megszünt, s a királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre, ők tehát ellenezték az automatikus trónörökléssel történendő Habsburg restaurációt. A legitimisták főbb csoportjain belül sem alakult ki teljes egység; így pl. a szélsőséges legitimisták között voltak alkalmi kormánytámogatók (Andrássy, Rakovszky stb.) és „ellenzékiek" (Friedrich, Beniczky stb.).

Kisantant: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia között a húszas évek elején létrejött politikai szövetség, mely az első világháború után a versailles-i békerendszer kelet-európai fenntartására irányult. A szovjetellenes intervenciónak és politikai akcióknak is eszközéül szolgált. A kisantant a húszas években több fontos külpolitikai kérdésben egységes álláspontot képviselt, így különösen a magyar ellenforradalmi rendszer törekvéseivel és a Habsburg-restaurációval szemben. A harmincas évek közepén felbomlott.

Kisgazdapárt: A Nagyatádi Szabó István vezetésével 1909-ben megalakult Függetlenségi és 48-as Gazdapárt az ország egyes magyar lakta vidékein a jómódú parasztságot tömörítette. 1919 januárjában egyesült a földbirtokosok által szervezett Földmíves Párttal. Az így létrejött Országos Kisgazda és Földmíves Párt a forradalom hatására hamarosan felbomlott, majd 1919-ben az ellenforradalom hatalomra jutása után mindkét párt újjászerveződött, és 1919 novemberében egyesült. Hivatalosan Nagyatádi Szabó István állt az élén, de az irányadó szerepet a nagybirtokosok érdekeinek képviselői (Mayer János, Rubinek Gyula, Pallavicini őrgróf) játszották benne. 1922 februárjában egyesült Bethlen pártjával, az így keletkezett Egységes Pártban mindjobban háttérbe szorultak a kisgazdák régebbi képviselői. 1930 októberében, a gazdasági válság idején Békésen Tildy Zoltán, Szijj Bálint, Eckhardt Tibor és mások Független Kisgazdapárt néven újjáalakították.

Kistapolcsányi József: l. Habsburg József, főherceg.

Kitchener, Horatio Herbert, lord (1850—1916): angol politikus, tábornok, angol gyarmati hadseregek parancsnoka, illetve főparancsnoka, több felkelés véres elfojtója és kegyetlen megtorlója. 1914-től 1916-ig hadügyminiszter. A németek által az első világháborúban elsüllyesztett „Hampshire" cirkálón vesztette életét.

Klapka György (1820—1892): az 1848—1849-i magyar forradalom és szabadságharc hős honvédtábornoka. A Habsburg hadsereg tisztje volt. 1848 tavaszán csatlakozott a honvédsereghez. Több csatát vezetett, részt vett a tavaszi hadjáratban. Egy ideig hadügyminiszter helyettes. 1849 május 28-án Komárom várának parancsnokává nevezték ki, amelyet a világosi fegyverletétel után még hat hétig védett. A szabadságharc leverése után Törökországban, Olaszországban és Svájcban élt emigrációban. Élete kalandos, eseménydús volt. Részt vett a sztambuli török bank megalakításában; az 1859. évi osztrák—olasz—francia háború idején a Magyar Nemzeti

Igazgatóság tagja; egyik szervezője az olaszországi Magyar Légiónak; 1864-ben egyik támogatója Garibaldi Ausztria ellen tervezett fegyveres akciója előkészítésének; az 1866. évi porosz—osztrák háború idején felállítja a Klapka-légiót. A kiegyezés után kegyelmet kap, hazatérése után országgyűlési képviselő. Tisza Kálmán politikáját támogatja, s résztvevője több kapitalista vállalkozásnak. Emlékiratai a szabadságharc és az emigráció történetének értékes forrásai.

Klapka-légió: Klapka György által felállított légió az 1866. évi porosz—osztrák háború idején, amely azonban a hadműveletekben való bekapcsolódásról lekésett. Károlyi Tibor és István (Károlyi Mihály nagybátyjai) is tagjai voltak.

Koalíció (1904—1909): polgári pártok összefogása Magyarországon, mely Tisza István gróf szabadelvű párti kormányának megbuktatására jött létre 1904-ben. Tagjai voltak: az ifjabb Andrássy Gyula vezette Alkotmánypárt, a Függetlenségi Párt, a Néppárt, a Polgári Demokrata Párt és a Bánffy-féle Újpárt. Az 1905. évi választásokon a koalíció győzött, és megbuktatta a Szabadelvű Pártot, de Ferenc József nem engedte kormányra jutni, hanem — alkotmányellenesen — Fejérváry úgynevezett darabontkormányát. A koalíció lemondott még mérsékelt nemzeti törekvéseiről is, kiegyezett az uralkodóval, és 1906-ban kormányra került. Reakciós kormányzása saját híveit is elkeserítette és kiábrándította. A Függetlenségi Párt kettészakadásakor (1909) felbomlott, kormánya 1910-ben megbukott.

Kobek Kornél (1874—?): földbirtokos, 1910-től képviselő, majd főispán. A Károlyi-kormányban hadügyi államtitkár.

Konsten, Hermann: német őrnagy, 1915-től 1918-ig a magyarországi német kémszolgálat vezetője Budapesten. A Károlyi Mihály elleni egyik provokáció szervezője.

Konta Sándor: az Amerikai Egyesült Államokban élő magyar bankár és borkereskedő. Az amerikai magyarság egyik vezetője, a Külföldi Magyar Patronázs Egyesület egyik elnöke. 1913-ban Magyarországon járt, Budapesten meglátogatta gróf Apponyi Albertet.

Konzervatív Párt: a XIX. század második negyedében alakult Magyarországon a feudális előjogaikhoz görcsösen ragaszkodó arisztokraták és nagybirtokos nemesek képviselőiből. A liberális ellenzék polgári reformokat sürgető kossuthi programjával szemben a konzervatív párt tagjai csupán egyes mérsékelt reformokat tartottak szükségesnek, de azokat is kizárólag a bécsi udvar irányításával vélték megvalósítani. Az utolsó rendi országgyűlés után a párt beszüntette működését, de vezetőinek többsége a forradalom és szabadságharc idején a Habsburg reakciót támogatta, együttműködött Windischgraetzcel és Haynauval. Az abszolutizmus idején a párt régi vezetőinek nagy része (ókonzervatívok) az 1848 előtti feudális rendszer visszaállítása mellett foglalt állást, bízva abban, hogy régi vezető tisztségeiket ismét betölthetik. A kiegyezés után e régi pártvezetők is a

Deák-pártot támogatták. A fúzió, illetve a Szabadelvű Párt megalakulásának (1875) előkészítése során újból létrejött a Konzervatív Párt — mint a kormány jobboldali ellenzéke. Tagjaiból alakult később az Egyesült, majd a Mérsékelt Ellenzék nevét viselő jobboldali párt.

Korlátlan tengeralattjáró-háború: a német hadvezetőség már a világháború első esztendejében próbálkozott a korlátlan búvárhajó-harccal, melynek lényege, hogy meghatározott övezeten belül minden — tehát semleges kereskedelmi hajót is — felszólítás nélkül megtámadnak. 1915 februárjától négy hónapig, majd 1916 január végétől két hónapig folytatták, de mindkétszer az Amerikai Egyesült Államok erélyes felszólítására abbahagyták. 1916 decemberében a hadvezetőség ismét sürgette a korlátlan tengeralattjáró-háborút, úgy vélte, az Anglia ellen bevezetendő szigorú tengeri blokád nemcsak a szigetországot, hanem Németország más nyugati ellenfeleit is térdre kényszeríti. (Ezzel együtt nem mondtak le az oroszokkal való különbéke elképzelésükről. Sőt így gondolták: megegyezés keleten és győzelem nyugaton.) S 1917. február 1-én proklamálták, illetve megkezdték a korlátlan tengeralattjáró-harcot. A tengeralattjáró-harc — bár sok nehézséget és nagy károkat okozott Angliának — nem járt kellő eredménnyel. Angliát nem kényszerítette tárgyalóasztalhoz, és meggyorsította az Amerikai Egyesült Államok belépését a háborúba.

Korniss Clarisse, grófnő: l. Károlyi Edené.

Korosec, Anton (1872—?): szlovén lelkész, politikus, 1907-ben megszervezte a szlovén parasztszövetséget. Az osztrák parlament tagja. 1918-ban a zágrábi nemzeti tanács elnöke. Több jugoszláv kormányban miniszter.

Kossuth Ferenc (1841—1914): mérnök, politikus, Kossuth Lajos idősebb fia. Emigrációjából 1894-ben tért haza; 1895-től képviselő, a Függetlenségi Párt elnöke. Megalkuvásra hajlandó, gyenge jellemű ember. Politikai szereplésével hozzájárult pártja dualizmusellenes hagyományainak feladásához. 1905-ben mint a koalíció vezérlő bizottságának elnöke egyengette az uralkodóval való megegyezést. 1906—1910 közt mint kereskedelemügyi miniszter — munkásellenes, nacionalista politikát folytatott. A Függetlenségi Pártban — a koalíció megalkuvó politikája miatt — beállt szakadáskor 1909-ben kisebbségben maradt Justh Gyulával szemben. 1910-től fokozatosan visszavonult a politikai élettől.

Kossuth Lajos (1802—1894).

Koszta, Hadzsi: szerb radikális párti vezető. 1918 októberében. közvetlenül a forradalmat megelőzően Károlyi Mihály tárgyalt vele — mint a szerb nemzetiség egyik vezetőjével — megalakítandó kormánya támogatásáról.

Kovács Gyula (1875— ?): politikus, 1910-től 48-as kisgazdapárti képviselő. 1912. június 7-én az ellenzéki képviselőknek a parlamentből való eltávolításakor három lövést adott le Tisza Istvánra. (Egyik sem talált.) Az esküdtszék felmentette. 1912 őszén lemondott mandátumáról.

Königgrätzi (sadowai) csata (1866. július 3): a porosz—osztrák háború döntő

ütközete Königgrätz (Hradec Králové) cseh város és Sadowa falu mellett. A Benedek tábornok által vezetett 215 000 főnyi osztrák hadsereg döntő vereséget szenvedett a 220 000 főnyi korszerűbben felszerelt és irányított porosz hadaktól. E vereség után került sor az osztrákokra nézve kedvezőtlen prágai béke megkötésére.

Kövess Hermann, báró (1854—1924): tábornagy; főrendiházi tag; az első világháború különböző frontjain hadtestparancsnok.

Központi Hatalmak: Németország vezetése alatt álló imperialista hatalmi csoportosulás. Alapját a kettős, illetve a hármasszövetség vetette meg (l. ott), melyhez 1883-ban Románia is csatlakozott. A Németországból, Ausztria—Magyarországból, Olaszországból és Romániából álló csoport (elsősorban Németország) a századforduló után fellépett a világ újrafelosztásának követelésével. Ez a törekvés az időközben kialakult másik imperialista csoportosulással, az antanttal való harchoz vezetett, melynek következtében bontakoztak ki a század eleji nagy nemzetközi válságok és háborúk (1905. és 1911. évi marokkói válság; 1908. évi boszniai válság; a Balkánháborúk és az ezzel kapcsolatos bonyodalmak; végül az 1914-ben kirobbant világháború). Törökország 1914-ben, Bulgária 1915-ben csatlakozott a Központi Hatalmakhoz; viszont Olaszország 1915-ben, Románia 1916-ban az antant oldalán lépett a háborúba. A Központi Hatalmak elnevezésű imperialista csoportosulás az első világháborúban vereséget szenvedett, és 1918-ban felbomlott.

Köztelek: az Országos Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos lapja. Hetenként kétszer jelent meg. Alapítási éve 1890. Főszerkesztő: Rubinek Gyula; felelős szerkesztő: Buday Barna.

Kramar, Karel (1860—1937): cseh polgári politikus, az első világháború alatt a csehországi polgárság mozgalmának vezetője (sokáig a cári Oroszországtól várta hazája felszabadítását). 1918-ban a Prágai Nemzeti Bizottság elnöke, Csehszlovákia megalakulása után 1919-ig annak első miniszterelnöke. A jobboldali Nemzeti Demokrata Párt egyik vezetője volt, később a szovjetbarát külpolitika mellett foglalt állást.

Kramarz: l. Kramař.

Krausz Alfréd (1849—1938) osztrák-magyar altábornagy; 1914 végén a balkáni haderők, majd az egész délnyugati arconal vezérkari főnöke. 1917-ben az orosz, 1918-ban az olasz fronton vezérkari főnök, majd hadtestparancsnok, illetve az ukrajnai megszálló hadsereg parancsnoka.

Krausz Simon (1873—?): ismert nevű bankár, a magyarországi banktőke és a tőzsde egyik legjellegzetesebb alakja. Tisza István híve.

Kreesányi Kálmán (sz. 1890): Budapest rendőrkapitányának helyettese. Az ő parancsára lőttek a munkásokra a lánchídi csata során.

Krími háború (más néven: Keleti háború) (1853—1856): Oroszország háborúja Nagy-Britannia, Franciaország, Szardínia és Törökország ellen. Oka az úgynevezett keleti kérdés volt: ugyanis Oroszország a Fekete-tenger

partvidékeinek megszerzésére, balkáni pozícióinak megerősítésére törekedett, a nyugati hatalmak pedig Törökországot a saját félgyarmatukká akarták tenni. 1853 elején I. Miklós cár előbb az angolokkal kezdeményezett tárgyalást Törökország felosztására, majd ennek sikertelensége után a török szultánhoz intézett ultimátumot. A szultán — bár bizonyos engedményeket tett — nem volt hajlandó elismerni a törökországi keresztények orosz védelmét. Ezután megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok a két ország közt, és júniusban orosz csapatok megszállták Moldvát és Havasalföldet, mire Törökország októberben hadat üzent. 1853 novemberben Nahimov tengernagy Szinopénél megsemmisítette a török flottát. A cár Ausztria segítségére, Franciaország semlegességére és az angol konzervatívok támogatására számított, de számítása nem vált be. Angol—francia flotta futott be a Boszporuszba. 1854 márciusban aláírták az angol—francia—török egyezményt. Anglia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak, Poroszország és Ausztria a fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedett. Ezután az oroszok, osztrák nyomásra, kiürítették a megszállt területek egy részét, majd a szövetségesek közel egy évi harc után elfoglalták Szevasztopolt is. Az Oroszországra vereséggel végződő háborút az 1856. március 30-án megkötött párizsi békeszerződés zárta le. Az elszenvedett vereség következtében Oroszország ideiglenesen háttérbe szorult az európai politikában, Törökország átmenetileg stabilizálta széthulló birodalmát, és a kontinentális hegemónia egy időre Franciaország kezébe került. A háború kitörésekor a magyar emigráció tagjai abban reménykedtek, hogy Ausztria Oroszország oldalán részt fog venni abban, és akkor ők a török hadsereg, valamint románok és a szerbek segítségével megkísérelhetik Magyarország függetlenségének visszaszerzését, de Ausztria semleges maradt és így a magyar emigránsok szervezett részvételére nem került sor. Egyes magyar szabadságharcosok (Kmetty György, Türr István és mások) fegyverrel harcoltak a törökök oldalán.

Kristóffy József (1847—1928): politikus. Minisztériumi és megyei tisztviselő. 1896-tól a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője; 1905—1906-ban a hírhedt Fejérváry darabont-kormány belügyminisztere. A szociáldemokrata párt vezetőivel folytatott tárgyalások után kormányprogramként jelentette be a választójog reformját. Fellépett a megyék ellenállásával szemben, s a királynak benyújtott emlékiratában lényegében a magyar alkotmány felfüggesztését javasolta. A darabont-kormány bukása után fokozatosan — 1913-ban véglegesen — visszavonul a nyilvános politikai élettől. Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmasai közé tartozott.

Kriszties Sándor: munkás, a lánchídi csata egyik halálos áldozata.

Kropotkin, Pjotr Alekszejevics, herceg (1842—1921): orosz földrajztudós, utazó, anarchista politikus.

Kun Béla (1886—1939): a nemzetközi és a magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosa. Fiatal korában újságíró, betegpénztári tiszt-

viselő. Az első világháború előtt a kolozsvári munkásmozgalom egyik vezetője. A háború alatt katona, majd hadifogoly Oroszországban. A tomszki táborban a forradalmi mozgalom vezetője. 1918 elejétől az OKP magyar csoportjának vezetője, a kommunista hadifogolyok nemzetközi föderációjának elnöke. 1918 novemberében hazatért Magyarországra; kezdeményezésére és vezetésével alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja. A Tanácsköztársaság idején külügyi és hadügyi népbiztos, a kommunisták és a hozzájuk csatlakozott baloldali szociáldemokraták vezetője. A Tanácsköztársaság megdöntése után Ausztriában internálják. 1920-tól a Szovjetunióban él, a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik vezetője, a Kommunista Internacionálé elnöksége végrehajtó bizottságának tagja.

Kunfi Zsigmond (1879—1929): középiskolai tanár, a szociáldemokrata párt egyik centrista vezetője, 1908-tól 1914-ig a *Szocializmus* című folyóirat szerkesztője. 1914-ben Károlyi Mihállyal együtt az Amerikai Egyesült Államokba utazott politikai propaganda körútra. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormány munkaügyi és népjóléti minisztere, a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztere. A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa és a párt vezetőségének tagja. A porletárdiktatúra felszámolását célzó szociáldemokrata szervezkedés egyik irányítója, ezért nem marad a Kormányzótanács tagja. A Tanácsköztársaság leverése után Ausztriába emigrált, a kétésfeles Internacionáléhoz tartozó magyar centristák vezetője, az *Arbeiter Zeitung* főmunkatársa. A hazai szociáldemokrácia vezetőinek Bethlennel kötött paktumát elítélte; politikailag meghasonlott önmagával, öngyilkos lett.

Kühlmann, Richard von (1873—1948): német diplomata, 1917-ben külügyi államtitkár. Részt vett a breszt-litovszki béketárgyalásokon. 1918-ban visszavonult a politikai élettől.

Labori, Fernand Gustave Gaston (1860—1917): Dreyfus és a Dreyfus-per elleni harca miatt vád alá helyezett Zola védőügyvédje. Ugyancsak ő védte Caillaux francia pénzügyminiszter feleségét, aki agyonlőtte Gaston Calmette-et, a *Le Figaro* főszerkesztőjét.

Laehne Hugo (1871—?): földbirtokos, országgyűlési képviselő. Az OMGE választmányi tagja, a Károlyi-kormány államtitkára.

Lajos, XII. (1462—1515): francia király. Uralkodott: 1498-tól 1515-ig. 1499-től 1513-ig egyben Milánó hercege.

Lajos, XIV. (1638—1715): uralkodott 1643-tól 1715-ig francia király (a Napkirály).

Lajos, XVI. (1754—1793): francia király, uralkodott 1774-től 1792-ig. A francia forradalom elől menekülni próbált, de elfogták és visszavitték Párizsba, ahol a törvényhozó gyűlés 1792. augusztus 10-én megfosztotta trónjától, és családjával együtt bebörtönözte. 1793. január 21-én lefejezték.

Lajos Fülöp (1773—1850): 1830-tól 1848-ig francia király. Az 1830-i júliusi

forradalom eredményeként lépett trónra mint úgynevezett „polgárkirály". az 1848 februári forradalom megbuktatta.

Lammasch, Heinrich (1853—1920): jogász, tanár, békepárti politikus. 1918-ban Ausztria miniszterelnöke.

Lánchídi csata (1918. október 28): összeütközés a Károlyi Mihály miniszterelnökké való kinevezését követelő fegyvertelen tömeg és a karhatalom között. A Várba felvonulni készülő tuntetők útját a Lánchíd pesti hídfőjénél háromszoros katonai kordon zárta el. A katonák fegyveruk használata nélkul engedtek a tuntetők nyomásának, a rendőrség azonban sortűzzel és lovas attakkal támadt rájuk. A brutális vérengzésnek három halott és mintegy hetven sebesult áldozata volt. A felháborító eset után a munkásság másnap félórás figyelmeztető sztrájkkal tiltakozott, a fegyvergyáriak felnyitva a raktárakat, felfegyverkeztek. A lánchídi csata nyomán a tömegek forradalmasodása tovább nőtt.

Landler Jenő (1875—1928): a magyar munkásmozgalom nagy alakja. Jogász, 1908-tól a szociáldemokrata párt tagja, a szocialista vasutasok mozgalmának vezetője, a Vasutasszövetség jogtanácsosa. Az 1904., valamint az 1918. évi nagy vasutassztrájk egyik irányítója. Az első világháború éveiben tevékenyen részt vett a háborúellenes mozgalmakban. Az 1918 júniusi sztrájk után internálták. Mint a szociáldemokrata párt balszárnyának egyik vezetője részt vett a Tanácsköztársaság létrehozásában. A proletárdiktatúra idején kereskedelmi és belügyi népbiztos, a pártvezetőség tagja. Hadtestparancsnok, majd a Vörös Hadsereg főparancsnoka. A proletárdiktatúra leverése után Bécsben a Kommunisták Magyarországi Pártjának — s a hazai illegális munka irányításának — egyik vezetője. Jelentős része volt 1925-ben a Magyarországi Szocialista Munkáspárt létrehozásában. Károlyi Mihállyal állandó összeköttetésben volt.

Lansdowne, Henry Charles, márki (1845—1927): angol politikus. Előbb liberálispárti, majda konzervatív párt tagja, egyik vezetője. 1883-tól 1888-ig főkormányzó Kanadában; 1888-tól 1893-ig indiai alkirály; 1891-től 1916-ig többízben miniszter. 1917 novemberében a *Daily Telegraph* közölte a béke mielőbbi megkötésének szükségszerűségéről írt levelét, amit a kormány németbarát gesztusként elítélt.

Lansing, Robert (1864—1928): amerikai demokratapárti politikus; 1915-től 1920-ig külugyi államtitkár. Wilson kormányában a külügyek vezetője.

Lassalle, Ferdinand (1825—1864): német kispolgári szocialista; a német és az európai munkásmozgalomban elterjedt — az ő reformista nézetein alapuló — irányzat, a lassalleanizmus névadója. Érdeme, hogy nagyhatású agitációs tevékenységével hozzájárult a német munkás-tömegmozgalom kibontakozásához. 1863-ban megszervezte a német munkásosztály első szocialista pártját, az Általános Német Munkásegyletet.

Lautier, Eugène: a *Le Temps* belpolitikai munkatársa, egyik szerkesztője. Károlyi Mihály 1913-ban — párizsi útján — tárgyalt vele.

Lavergne, Léonce de (1809—1880): francia közgazdász, a *La cooperation de l'Europe* című könyv szerzője. Fogyasztási szövetkezeti rendszert dolgozott ki.

Lázár Aurél (1872—1930): román politikus, ügyvéd. 1920 után a román képviselőház elnöke.

Lázár Miklós (sz. 1887): publicista. 1919-ben a bécsi és a szegedi ellenforradalmi szervezkedés egyik aktív résztvevője.

Ledebour, Georg (1850—1947): német lapszerkesztő, baloldali szociáldemokrata képviselő 1900—1918-ig.

Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste (1807—1874): francia kispolgári demokrata, a baloldali köztársaságiak vezetője. Az 1848. évi februári francia forradalom után az ideiglenes kormány belugyminisztere. Ahogy a proletariátus aktivitása fokozódott a forradalom során, ő mindinkább a burzsoá reakcióhoz közeledett, sőt részt vett a júniusi felkelés leverésében. 1849-ben a Hegypárt vezére. A kispolgári demokraták kudarca és a reakció megszilárdulása után emigrációba kényszerült.

„Lemondásom története": Károlyi Mihály 1919 márciusában lemondott, és átadta a hatalmat a munkásosztálynak. Éveken, évtizedeken keresztül vitatták, sőt vitatják még ma is, hogy valóban lemondott-e, és ha igen, kinek adta át a hatalmat. E kérdés jelentős helyet foglalt el az ellene lefolytatott horthysta perben. Károly Mihály és családja 1919 júliusában — a tanácskormány hozzájárulásával — elhagyta Magyarországot. Bécsen átutazva egy cikket adott át az *Arbeiter Zeitung* részére, amely azt 1919. július 25-i számában leközölte. A *Lemondásom története* című írást az alábbiakban közöljük Terényi István fordításában.

(Az alábbi cikket gróf Károlyi Mihály Bécsen való átutazásakor egyik barátjának adta át azzal a kéréssel, hogy eszközölje ki az *Arbeiter Zeitung*nál annak megjelentetését. Szívesen teszünk eleget a kérésnek, már csak azért is, mert a magyar köztársaság első és egyben utolsó elnökének fejtegetései történelmi szempontból is igen érdekesek.)

Ebben a cikkben azoknak az eseményeknek valódi lefolyását szeretném a nyilvánosság és az utókor számára rögzíteni, amelyeket rendszerint így emlegetnek: „a hatalom átengedése a Magyar Tanácsköztársaságnak", s amelyeket a mendemondák és rágalmazások fantasztikus mesévé alakítottak át. Az anyag kezelése során tartózkodni kívánok mind a bolsevizmussal, mind a vezető személyiségekkel kapcsolatos kritikai megjegyzésektől. Az események kritikai megvilágítása számára a jelenlegi válságos időszak merőben alkalmatlan. A való tényállás megállapítását azonban erkölcsi kötelességemnek tartom mind a mi nemzedékünkkel, mind az elkövetkező nemzedékkel szemben.

Talán megkérdezi valaki, hogy miért hallgattam eddig, s miért nem magyaráztam meg sokat vitatott szerepemet. Erre azt kell válaszolnom, hogy ehhez

részint egyáltalán nem nyílt alkalmam, részint semmiképpen sem akartam károsan befolyásolni azt az élethalálharcot, amelyet akkor a magyar Vörös Hadsereg vívott az országra törő imperialista támadók ellen.

Ama végzetes napok igazi története a lehető legrövidebbre fogva a következő. (Nemcsak emlékezetből írok, hanem részben a legutolsó minisztertanács hivatalos jegyzőkönyvét is felhasználom.)

Március 20-án délelőtt Vyx alezredes átnyújtotta nekem azóta már ismertté vált jegyzékét. Én erre még aznap délutánra összehívtam a minisztertanácsot, hogy az ügyben állást foglalhasson. A minisztertanács előtt ismertettem a jegyzék tartalmát. Megemlítettem, miszerint Vyx alezredes a jegyzék átadásakor mind nekem, mind a szintén jelenlevő Berinkey miniszterelnöknek és Böhm hadügyminiszternek többször és különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a jegyzékben szereplő új demarkációs vonal immár nem pusztán stratégiai jellegű, hanem Magyarország ideiglenes politikai határa. Végezetül Vyx kijelentette, hogy amennyiben másnap (március 21-én) este 6 óráig nem kap feltétlenül igenlő, vagyis a jegyzéket teljes egészében elfogadó választ, úgy a szövetséges missziók azonnal elhagyják Budapestet. (Ezt az utóbbi kijelentést nem lehetett másként magyarázni, csak úgy, hogy az antant újabb hadiállapottal fenyegetőzik.)

Én Vyx alezredesnek azonnal megmondtam, hogy követelései teljesíthetetlenek, mivel a tiszta magyar terület újabb jelentős mérvű megcsonkítását jelentik, márpedig ez súlyosan sértené a belgrádi fegyverszüneti egyezmény szövegét és szellemét, ősi nemzeti birtokállományokat rabolna el tőlünk, és merőben lehetetlenné tenné az ország gazdasági helyreállítását. A szóban forgó feltételeket már csak azért sem fogadhatjuk el, mert ebben a sorsdöntő kérdésben az ország megkérdezését lehetetlenné teszi egyrészt a francia jegyzék ultimátumszerűen rövid határideje, másrészt a magyar terület azonnali szétdarabolásának terve.

Azt is tüstént beláttam — folytattam fejtegetéseimet a minisztertanácsban —, hogy az eddigi koalíciós kormány tarthatatlanná vált, mivel a nemzetileg oly súlyosan megalázott országgal szemben a polgári pártok minden erkölcsi támaszukat elvesztették. Csak egy tisztára szociáldemokrata kormány volna képes fenntartani az ország súlyosan veszélyeztetett rendjét. A tényleges hatalom amúgy is már hónapok óta kizárólag a szervezett munkásság kezében van. Ha mi nem akarjuk teljesíteni az antant gyilkos követeléseit, akkor egységes hadseregre van szükségünk. A gazdasági válságnak és az ádáz osztályharcoknak ebben az időszakában (napirenden voltak a kommunista zavargások!) egyedul a szociáldemokrata párt képes megteremteni ezt az egységes hadsereget. A nyugati orientáció, a Wilsonra épített politika végleg hajótörést szenvedett. Új orientációra van szükségunk, amely biztosíthatja számunkra a munkás Internacionálé rokonszenvét. Ilyen körülmények között az eddigi koalíciós kormány csak súlyosbítaná a helyzetet, mivel a kormány teljes erkölcsi és szociális egysége lett a harc első feltétele. A kommunisták egyre éle-

sebb és kíméletlenebb támadásaival szemben is csak egy tisztán szocialista kormány tarthatja magát, mert a mostani koalíciós alakulat ezáltal lehetetlenné tenné a tömegeknél, hogy a kommunisták azzal vádolják a szocialistákat, miszerint azok mint a burzsoázia zsoldosai vezetik a harcot a bolsevizmus ellen.

Egy ilyen tisztán szocialista kormányt véleményem szerint az egész polgárság is szívesen támogatna abbeli munkájában, hogy az országot megvédje az imperialista rablótámadásoktól, és fenntartsa a rendet és közbiztonságot. Ebben az esetben a szociáldemokrata kormány az egész Internacionálé támogatására is számíthatna.

Nézetem szerint az új szociáldemokrata kormánynak megállapodást kell kötnie a kommunistákkal, hogy ameddig a kormány az imperialista betolakodók elleni élethalálharcot vezeti, addig az országban ne legyenek rendbontások és nehézségek. Egyébiránt fenti okból kifolyólag a szocialisták pozíciója a kommunistákkal szemben jelentősen erősebbé válik, mindazonáltal arra kell törekedni, hogy mindenütt megakadályozzuk a haszontalan belső nehézségeket.

Fejtegetéseimet azzal a kijelentéssel fejeztem be, hogy a köztársasági elnökségről nem mondok le, hanem ebben a nehéz helyzetben feltétlenül meg akarom tartani az állam hajójának irányítását. Ha a minisztertanács elfogadja álláspontomat, ezt a körülményt másnap tudomására hozom Vyx alezredesnek, és kinevezem az új miniszterelnököt, aki majd pártja kívánságainak megfelelően előterjeszti az új szociáldemokrata kormány névsorát. A többiről ez az új szocialista kormány fog dönteni.

Fejtegetéseim után Böhm emelkedett szólásra. A jegyzék megítélésében, továbbá annak következményeit és a szükséges intézkedéseket illetően ugyanazt a véleményt hangoztatta, mint én. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter hangsúlyozta: Magyarország szociáldemokrata pártja egységes abban a felfogásban, hogy az antant követelései teljesíthetetlenek. Indítványaimat teljes mértékben helyesli — mondotta —, de volna egy közvetítő javaslata: a kormány közölje Vyxszel, hogy amennyiben az antant ragaszkodik követeléseihez, a Berinkey-féle koalíciós kormány lemond, s egy szociáldemokrata kormány lép a helyébe. Azt is közölni kell az antanttal, hogy egy szociáldemokrata kormány idővel feltétlenül a kommunizmushoz való alkalmazkodást fog jelenteni. A kormány kérje Vyxtől az egész ügy függőben tartását mindaddig, amíg az antant válasza megérkezik. Kunfi ezáltal akarta az antant-kormányokat az elé a dilemma elé állítani, hogy vállalják-e saját népeik előtt a felelősséget azért, ha a román imperializmus kedvéért a kommunizmus felé taszítanak egy olyan országot, amely ma még nem bolsevista. Ezt a tényállást a polgári pártok és miniszterek szikratávíró útján közöljék a legszélesebb nyilvánossággal, hogy az antantra gyakorolt erkölcsi nyomás annál nagyobb legyen. Az antant döntéséig a kormány maradjon a helyén, és vigye tovább az ügyeket.

Garami kereskedelemügyi miniszter ellenezte Kunfi közvetítő indítványát, mivel szerinte attól gyakorlati eredmény nem várható. A kormány eddigi fenyegetései mind eredménytelenek maradtak. Azonkívül nem lehet többé lemondani

egy szociáldemokrata kormány alakításáról, mivel ez már elkerülhetetlen szociális szükségszerűséggé vált. Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke, akit erre a minisztertanácsra külön meghívtunk, teljes mértékben osztotta az általam és Garami által képviselt álláspontot. Amiatt is elvetette Kunfi javaslatát, mivel a polgári miniszterek szikratávirata esetleg azt a látszatot kelthetné, mintha most, miután a hatalmat elvesztették, a szociáldemokratákat akarnák denunciálni az antant előtt. Egyben közölte, hogy a polgárság teljes mértékben támogatja egy tisztán szociáldemokrata minisztérium gondolatát, s kijelentette, miszerint a Nemzeti Tanácsban javaslatot tesz az ilyen értelmű megoldásra.

Ugyanilyen szellemben nyilatkozott a többi jelenlevő miniszter is, név szerint Juhász Nagy Sándor, Szabó István, Búza Barna, Szende Pál, Baloghy Ernő, Nagy Vince, Vass János és Peidl Gyula, mire a minisztertanács egyhangúlag a következő határozatot hozta:

A kormány lemond, én megmaradok a helyemen, és másnap egy tisztára szociáldemokrata kabinetet nevezek ki, amely Vyx alezredes követeléseit szintén el fogja utasítani,

E határozat kapcsán szeretnék igen nyomatékosan két körülményre rámutatni: 1. A leköszönő kabinet valamennyi szociáldemokrata tagja a tisztára szociáldemokrata kormány alakításának conditio sine qua nonjának tartotta, hogy én maradjak továbbra is a köztársaság elnöke; 2. határozat nemcsak hogy egyhangú volt, hanem a jelenlevő miniszterek mind hosszabb vagy rövidebb fejtegetés során adták le szavazatukat, s nem csupán egyszerűen elfogadták határozati javaslatomat, hanem annak indokolásával is teljesen egyetértettek.

Másnap, március 21-én délelőtt a szociáldemokraták pártvezetősége ülést tartott, ahol a szociáldemokrata miniszterek ismertették a helyzetet. Ugyanakkor én a kormányban nem szereplő pártok politikusaival tanácskoztam, felvilágosítottam őket a helyzetről, és meghallgattam véleményüket. Valamennyien — köztük Ugron Gábor, aki politikai barátaival megbeszélte az ügyet — egyetértettek velem abban, hogy nem lehet mást tenni, mint a jegyzék követeléseit visszautasítani és egy tisztára szocialista kormányt kinevezni. Ugron Gábor azt is közölte, hogy véleménye megegyezik barátai és név szerint Bethlen István gróf véleményével. Ugronnal folytatott megbeszélésem közben kaptam a hírt, hogy 30 ezer vasmunkás a Vyx-jegyzék hatására átállt a kommunisták pártjához.

Kora délután ülést tartott a szociáldemokrata pártvezetőség. Az ott történtekről a kormány szociáldemokrata miniszterei egyetlen szót sem ejtettek a szociáldemokrata ülést követő minisztertanácson. Ebből mind én, mind pedig a polgári miniszterek arra következtettünk, hogy ők az előző napon hozott minisztertanácsi határozat alapján egy tisztára szociáldemokrata kabinet személyi és tárgyi vonatkozású ügyeit beszélték meg. A szocialista miniszterek arról sem tettek egyetlen szóval sem említést sem előttem, sem a

polgári miniszterek előtt, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége már aznap délután 3 órakor írásbeli megállapodást kötött a kommunistákkal. E megállapodás kimondta, hogy a két párt egyesül, és a minisztertanácsi határozattal ellentétben nem szociáldemokrata, hanem szovjet kormány fog alakulni.

A minisztertanács délután 5 óra tájban kezdődött, és este 7 óráig tartott. Ezalatt sem én, sem a polgári miniszterek nem tudtunk semmit a történtekről. Ellenkezőleg: a legutóbbi minisztertanács csak megerősítette abbeli meggyőződésünket, hogy most majd szociáldemokrata kormány alakul. Hogy csak néhány bizonyítékot említsek meg ehhez: Garami kereskedelemügyi miniszter, aki emlékezetem szerint nem vett részt pártja vezetőségének délutáni ülésén, a függő ügyek elintézésére egész sereg olyan javaslatot tett, amelyek egy szovjet kormány alakulása esetén merőben fölöslegesek lettek volna (például különféle iparvállalatok részvénytőkéjének felemelése stb.). Szende pénzügyminiszter Berinkey miniszterelnök időleges távollétét felhasználva azt javasolta, hogy az utóbbit magas bírói állásba kell kinevezni. Javaslatára Böhm hadügyminiszter azt felelte, hogy az új kormány teljes mértékben méltányolni kívánja Berinkey érdemeit, és igen fontos bizalmi posztot szán neki. Később Böhm hadügyminiszter a szociáldemokrata párt kívánságára indítványt terjesztett elő a kommunista vezetők szabadonbocsátása érdekében. Juhász igazságügyminiszter azt kérte, hogy a kommunista vezetőket csak másnap helyezzék szabadlábra, mivel a városban nagyon izgatott a hangulat, s fél, hogy az illetők zavargásokat idéznek elő. Meg kell még jegyeznem, hogy a szedők sztrájkja miatt akkor már három nap óta nem jelentek meg az újságok, s ezért az elterjedt, merőben ellenőrizhetetlen rémhírek nagy izgalmat idéztek elő az egész városban. Böhm és Kunfi megnyugtatták az igazságügyminisztert, majd úgy határoztunk, hogy a kommunisták szabadonbocsátását én fogom elrendelni. Akkor úgy fél hét órára járt az idő. A Munkástanács hét órára volt összehíva. Valamivel hét óra után — ha jól emlékszem — véget ért a minisztertanács, mely abban a tudatban oszlott szét, hogy én a Munkástanács ülése után ki fogom nevezni az új szociáldemokrata kormányt. Kunfi megígérte nekem, hogy a Munkástanács ülése után, bármilyen későre járna is az idő, felkeres engem a Nemzeti Palotában (a királyi várban), hogy az új kormány megalakulhasson. A kormányból kiváló polgári miniszterek búcsút vettek tőlem. Berinkey arra kérte Kunfit, intézze el az új kormánynál, hogy még egy hétig a miniszterelnöki lakásban maradhasson, amit Kunfi a legnagyobb készséggel meg is ígért.

De már akkor a helyzet egészen másként alakult, mint ahogyan a minisztertanács elképzelte. A Katonatanács, elnökének, Pogánynak az indítványára már délután úgy döntött, hogy a kommunistákat fogja támogatni; és már délután öt órakor elrekviráltatta az összes automobilokat, köztük a miniszterek gépkocsijait is. A helyőrség teljes egészében kommunista kezekbe került, s amikor este hét órakor a Munkástanácsban Garbai már kész tényként közölte, hogy szovjet kormány alakul, a katonák és matrózok ténylegesen kezükbe

ragadták a hatalmat; de a kabinet tagjai és én, akik akkor még együtt voltunk, mindebből nem tudtunk meg semmit. Amint később Kun Béla közölte velem, a Gellérthegyen négy ágyút állítottak fel, hogy ellenállás esetén azokkal lőjék a kormányzat épületeit.

Minderről nekem, az elnöknek senki sem tett jelentést. Ehelyett hét óra után, amikor a Munkástanács határozata már köztudomásúvá vált, a kommunisták egyik sajtóbeli bizalmas embere, Kéri Pál felszólított, hogy eddigi álláspontommal és a minisztertanács határozatával szemben számoljak az új helyzettel. A történtek után el kellett határoznom lemondásomat, s a céltalan vérontás elkerülése érdekében — hiszen a szocialistákon kívül nem volt más szervezett erő, és az egész fegyveres hatalom, a helyőrség, a népőrség, a rendőrség, a hadsereg szocialista-kommunista vezetés alatt állott. — aláírtam a lemondási nyilatkozatot, és „a hatalmat átadtam a proletariátusnak" amely azt valójában már korábban átvette és proklamálta. Meghoztam ezt az áldozatot — nem akarván a letartóztatás olcsó mártírkoronáját fejemre tenni —, azért hoztam meg, hogy az ország polgárai ne öldököljék egymást, hogy ne folyjon Budapest utcáin oktalanul kiontott vér, hogy az ország elkerülje a polgárháború szörnyű borzalmait.

Ez a Tanácsköztársaság kikiáltásának rövid előtörténete, már ami az én szerepemet illeti. Én a hatalmat nem adtam át a proletariátusnak, mivel a proletariátus egy szocialista hadsereg tervszerű kiépítése révén azt már korábban kivívta. Nem volt más választásom: vagy értelmetlen vérontás és ádáz polgárháború, vagy a fait accompli elfogadása. Játszhattam volna a polgárság mártírjának olcsó szerepét — hisz ez letartóztatásomnál aligha került volna többe —, de akkor az emberéletek százai kerültek volna veszélybe.

Amellett joggal remélhettem, hogy a munkásság a korábbi szocialista miniszterek vezetése alatt el fogja kerülni az orosz kísérlet árnyoldalait, ha a dolgok simán és a burzsoázia ellenállása nélkül fognak fejlődni. Joggal remélhettem továbbá, hogy az egységes proletariátus most már egységes morális erővel fog védelmi háborút viselni az ország feldarabolása ellen.

Ma is rendületlenül hiszem, hogy a dolgozó emberiség fogja eldönteni Európa végleges sorsát, nem pedig hadvezérek és diplomaták maroknyi csoportja. Ma is rendületlenül hiszem, hogy a magántulajdon szentségének dogmája régi értelmében nem tartható fenn tovább, hogy a gazdaság messzemenő szocializálása fog bekövetkezni, mely visszaszorítja a kapitalizmust. Az orosz kísérlet nem bizonyít semmit e felfogás ellen. Az orosz nép az éhség és a kétségbeesés nyomására cselekszik. Ha majd egyszer létrejön az európai proletariátus egysége, minden bizonnyal meg fogja találni a helyes eszközöket és módokat. Igazi népszövetséget is csak ezen az alapon lehet felépíteni. A wilsoni elvek tényleges megvalósítása összeegyeztethetetlen a kapitalista uralommal.

Magyarország jövőjét is csak ebből a perspektívából lehet helyesen megítélni. Külpolitikánkat illetően két tűz közé szorultunk. Szemünkre vetették, hogy Magyarország területi integritásának elvéhez ragaszkodva súlyos hibát

követtünk el. Másfelől a soviniszták azzal vádoltak meg bennünket, hogy ezt az elvet elejtettük. Az igazság azonban az, hogy mi az integritás jelszavával csak két fő szempontot akartunk hangsúlyozni a magyar kérdésben. Az első fő szempont az, hogy Magyarország gazdasági szétdarabolása lehetetlen következményekre vezet. A második az, hogy mi a magyar ügyben sem akarunk semmiféle annexiót elismerni népszavazás nélkül, mert — Wilson találó hasonlatával élve — népeket nem lehet önkényesen ide-oda tologatni, mint a sakkfigurákat.

Ezt az álláspontot is rendületlenül és változatlanul fenntartom. Egy szétmarcangolt és gazdasági alapjaitól megfosztott Magyarország nem lenne életképes, és Közép-Európának, valamint a Balkánnak szüksége van egy termelésben, kultúrában haladó Magyarországra. Ebben az érvnél is keményebb történelmi szükségszerűségben látom én — még e komor és nyomasztó órákban is — sokat szenvedett népünk boldogabb jövendőjének hírnökét."

Bécs, július 15. (*Arbeiter Zeitung*, 1919. júl. 25-i sz.)

Lengyel Zoltán (1873— ?) jogász, újságíró, országgyűlési képviselő. Károlyi Mihály (győztes) ellenjelöltje 1902-ben a választásokon, a zilahi választókerületben.

Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) (1870—1924).

Leonidász (uralkodott i. e. kb. 489—480): spártai király. A görög—perzsa háború idején a Thermopülei-szorosnál nagy bátorsággal verte vissza a perzsa seregek támadását, árulás folytán azonban a sokszoros túlerővel szemben seregeivel együtt hősi halált halt.

Le Play, Frédéric (1806—1888): francia szociológus. Bányamérnökként egész Európát bejárta, és igen széles körű adatszerű felvételeket készített a munkáscsaládok társadalmi, gazdasági, szociális helyzetéről. E munkájának módszerével egyike lett az úgynevezett monografikus szociológia megalapozóinak.

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781): német drámaíró, esztéta, a felvilágosodás harcosa, a klasszikus nemzeti irodalom és a realista esztétika egyik megalapozója Németországban.

Le Temps: a francia harmadik köztársaság tekintélyes napilapja, a francia nagytőke félhivatalos orgánuma. 1861-től 1942-ig jelent meg.

Lévy, Raphael Georges: francia közgazdasági író.

Liebknecht, Karl (1871—1919): a nemzetközi és a német munkásmozgalom egyik legnagyobb alakja, Németország Kommunista Pártjának egyik alapítója, a kommunista mozgalom mártírja. Egyetemi hallgató korában csatlakozott a munkásmozgalomhoz, és mint a Német Szociáldemokrata Párt baloldalának egyik vezetője harcolt a revizionizmus ellen. A szocialista ifjúsági szervezetek általa rendezett első nemzetközi konferenciáján (Stuttgart, 1907) elmondott antimilitarista beszédéért másfél évi börtönre ítélték. Az első világháború kitörése után fellépett a háború és a szociál-

sovinizmus ellen, és 1914 decemberében a parlamentben — szembehelyezkedve a Német Szociáldemokrata Párt hivatalos álláspontjával — a hadihitelek ellen szavazott. Tagja volt az internacionalisták csoportjának és alapító tagja az 1916-ban létrehozott Spartakusz Szövetségnek. Az 1916. május 1-én Berlinben szervezett antimilitarista tüntetésen tartott beszéde miatt kényszermunkára ítélték; 1918 októberében szabadult ki. Az 1918 novemberi német forradalom idején vezető szerepe volt. 1919. január 15-én a berlini Spartakusz-felkelés leverése után ellenforradalmár tisztek Rosa Luxemburggal együtt elfogták és meggyilkolták.

Liechtensteinné Andrássy Marica, grófnő: Liechtenstein herceg tengerésztisztnek (Horthy barátja, a cattarói matrózlázadás egyik leverője) felesége.

Linder Béla (1876—1962): vezérkari alezredes az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregében. 1918 novemberétől néhány napig Károlyi Mihály kormányának hadügy-, majd tárca nélküli minisztere. „Nem akarok többé katonát látni:" kijelentésével pacifista nézeteinek adott kifejezést. A Tanácsköztársaság idején különféle diplomáciai megbízásokban tevékenykedett, majd Pécsett működött. Az ellenforradalmárok elől Jugoszláviába emigrált, ott telepedett le.

Lipót, bajor herceg (1846—1930): vezértábornagy, 1917-ben arcvonalparancsnok a keleti fronton.

Lipscher Lipót: újságíró, a miniszterelnökség sajtóirodájának alkalmazottja 1913-ban.

Lóczy Lajos (1849—1920): geológus, geográfus, egyetemi tanár, a Földtani Intézet igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke.

Londoni deklaráció: Oroszország, Franciaország és Anglia 1914. szeptember 5-én közös nyilatkozatot hozott nyilvánosságra arról, hogy nem kötnek különbékét Németországgal és szövetségeseivel, és nem állítják össze békefeltételeiket az egymással való megegyezés nélkül. A nyilatkozathoz csatlakozott Japán (1914. október 19-én) és Olaszország (1915. november 21-én).

Londoni megegyezés: l. Londoni deklaráció.

Londoni titkos szerződés: l. Olaszország belépése az első világháborúba.

Lonovics József (1793—1867): katolikus főpap, 1848-ban egri érsek. 1848 decemberében az országgyűlés megbízásából a Windischgraetz tábornagy főhadiszállására küldött békedelegáció tagja. 1849 januárjában behódol a császárnak, és ettől kezdve támogatja az ellenforradalmat.

Lorsy Ernő: haladó újságíró, Károlyi Mihály bizalmasa, az emigrációban munkatársa. Nagy tudású, képzett ember, emigránsként a *Berliner Tageblatt* munkatársa. A nácik elől Párizsba, onnan 1940-ben Amerikába menekült. Clevelandben halt meg.

Lovászy Márton (1864—1927): polgári liberális politikus, újságíró, a Független-

ségi Párt egyik vezetője; 1914-ben a *Magyarország* című lap főszerkesztője. Az első világháború éveiben mint képviselő Károlyi Mihály csoportjához tartozott. 1918 októberében a Nemzeti Tanács egyik vezető tagja, egy ideig a Károlyi-kormány közoktatásügyi minisztere. 1918 decemberében lemond és szakít Károlyival. 1919 elején a forradalom továbbfejlesztésével szemben polgári ellenzéki csoport létrehozására törekedett. A Tanácsköztársaság idején Bécsben részt vett az ellenforradalmárok szervezkedésében. 1919-ben rövid ideig a Friedrich-kormány külügyminisztere, de csakhamar ismét emigrál Bécsbe. A Horthy-rendszerrel szemben álló *Jövő* című napilap egyik szerkesztője. Mikor 1926-ban hazatér, Bécsben megjelent polgári demokratikus irányú cikkei miatt vádat emelnek ellene.

Ludendorff, Erich von (1865—1937): német tábornok, az első világháború idején a keleti hadsereg vezérkari főnöke, majd Hindenburggal együtt a német hadműveletek fő irányítója. A háború után német és kulföldi soviniszta és fasiszta csoportokkal kapcsolatot épített ki. Részt vett 1920-ban a Kapp-puccsban, úgyszintén 1923-ban Hitler sikertelen puccskísérletében, majd 1925-ben a nemzetiszocialista párt jelöltjeként fellépett a köztársasági elnökválasztáson. 1926-ban megalakította a fasiszta Tannenberg Szövetséget. *Meine Kriegserinnerungen* című könyve 1919-ben jelent meg. Szoros kapcsolatban állt a magyar ellenforradalmárokkal.

Lukachich Géza, báró (1865—1943): altábornagy, 1918 őszén Budapest katonai parancsnoka. Kíméletlen terrort, valóságos embervadászatot alkalmazott a katonaszökevények és a baloldali mozgalmakban részt vevők ellen.

Lukács László (1850—1932): politikus, a magyarországi finánctőke jellegzetes alakja. 1895-től 1905-ig, majd 1910-től 1912-ig pénzügyminiszter. Közben (a koalíció idején) a Hitelbank igazgatósági tagja. 1912 áprilisától miniszterelnök, de 1913 januárjában kénytelen lemondani, mivel panamaügyekben való részvételét leleplezték. Ezután is a Munkapárt egyik vezetője. Tisza István és Ferenc József bizalmasa volt.

Luxemburg, Rosa (1871—1919): a nemzetközi munkásmozgalom harcosa, a német forradalmi mozgalom hőse, mártírja. A Lengyel Királyság Szociáldemokrata Pártjának alapítója és vezetője; 1897-től a német munkásmozgalomban tevékenykedett. Mint a II. Internacionálé baloldalának elismert vezetője és ideológusa, élesen támadta a revizionizmust és centrizmust. Kiállt az 1905—1907. évi oroszországi polgári demokratikus forradalom mellett. Az első világháború kirobbanása után forradalmi tevékenységéért többször bebörtönözték. 1916 elején Karl Liebknechttel együtt vezette a Spartakusz Szövetséget. Egyes hibás nézetei ellenére (a párt szerepének, a munkás-paraszt szövetségnek lebecsülése stb.) a világ proletármozgalmának egyik legnagyobb alakja volt. Egyik alapítója a német kommunista pártnak. 1919. január 15-én — Karl Liebknechttel együtt — ellenforradalmár tisztek elfogták és meggyilkolták.

Mackensen, August von (1849—1945): német tábornagy, az első világháború-

ban hadtest-, majd hadseregparancsnok. 1917-től mint a Romániát megszálló német erők parancsnoka megszervezte az ország kifosztását. 1921-ben nyugalomba vonult, majd a Stahlhelm (a. m. acélsisak: a német hadviseltek monarchista szervezete volt) egyik vezetője lett, később Hitlert támogatta.

Maderspach Károlyné Buchwald Franciska (1804—1880): ruszkabányai hámortulajdonos felesége. Férjével együtt állandóan segítette a szabadságharc honvédeit, a világosi fegyverletétel után többeknek menedéket adott, így Bem és Kmetty tábornoknak is. Haynau parancsára 1849 augusztusában elfogták, és a város főterén meztelenre vetkőztetve megvesszőzték. A megvesszőztetés után férje öngyilkos lett.

Magyar Általános Hitelbank: a felszabadulás előtti Magyarország legnagyobb pénzintézete. 1867-ben alapították a bécsi és a londoni Rothschild-bankház részvételével. 1945—1948 között a bankot és vállalatait államosították.

Magyar Lajos (1891—1937): író, újságíró. A háború alatt haditudósító, 1917-ben az Újságírók Szabadszervezetének titkára, 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja. A Tanácsköztársaság idején a Szellemi Termékek Országos Tanácsa Sajtóbizottságának vezetője. A proletárdiktatúra idején megjelent cikkeiért a Tanácsköztársaság megdöntése után izgatásért tíz évi börtönre ítélték, sőt a Tisza-perben is vád alá helyezték. 1922-ben fogolycsere útján Szovjetunióba került. Ott kiküldetést nyert Németországba és Kínába. Könyvet írt Kína mezőgazdaságáról, iparáról és kereskedelméről. A *Pravda* belső munkatársa volt, számos cikke jelent meg a kommunista világsajtóban, elméleti folyóiratokban. Tanára volt a Keleti és a Vörös Egyetemnek. Hosszabb ideig dolgozott a Kommunista Internacionáléban.

Magyar Légió: az 1859. évi osztrák—olasz—francia háború idején Olaszországban szervezett magyar csapattest, mely a Magyar Nemzeti Igazgatóság (Kossuth, Klapka, Teleki) parancsnoksága alatt állt. A két dandárból, öt gyalogos zászlóaljból és egy lovasosztályból álló csapat részben a szabadságharc bukása után emigrált honvédekből és honvédtisztekből, részben az osztrák hadseregből átszökött magyar katonákból alakult. Alakulatai hősiesen harcoltak az Olaszország egyesítésére és felszabadítására folyó háborúban. 1859 októberében történt feloszlatása után harcosainak egy része azonnal csatlakozott Garibaldi 1860-i dél-olaszországi hadjáratához. A Magyar Légió újjászervezője és egyben Garibaldi szicíliai hadjáratának vezérkari főnöke Türr István tábornok volt. A hadjárat győzelme után létrejött olasz egység idején a Magyar Légió az olasz királyi hadsereg része lett. Az 1867. évi kiegyezéskor történt feloszlatásáig a Légió tevékenyen részt vett a dél-olaszországi banditizmus (maffiák) elleni harcban. A Magyar Légió harcosai a magyar nép internacionalista harcai történetének néhány legszebb lapját írták.

Magyarország: politikai napilap. 1893-ban Holló Lajos alapította a Függetlenségi és 48-as Párt támogatására. Az első világháború alatt Beck Lajos és Lovászy Márton szerkesztette.

Magyar Társadalomtudományi Egyesület: 1906-ban alapították a Társadalomtudományi Társaság (l. ott) konzervatív elemei. A koalíció kormányra kerülése után a Társadalomtudományi Társaság válsága úgy oldódott meg, hogy az oda nem való erők, miután sikertelen kísérletet tettek felbomlasztására, különváltak, és létrehozták saját egyesületüket, s a *Huszadik Század* ellen saját folyóiratukat, a *Magyar Társadalomtudomány Szemlét*, mely azonban színvonalában és elterjedtségben sohasem közelítette meg a *Huszadik Század*ot. Az új egyesület elnöke Apáthy István volt.

Maillet (Maillot): francia főnemesi család. Károlyi Ede édesanyja révén rokonságban áll a Károlyi családdal.

Majláth György, ifjabb (1818—1883): országbíró; udvari kancellár; királyi tárnokmester.

Manchesteri iskola: l. Manchesterizmus.

Manchesterizmus: közgazdasági irányzat, mely a gazdasági élet teljes szabadságának megvalósítását hirdeti, elutasítva az állam mindennemű gazdasági beavatkozását. Hirdeti a „laissez faire, laissez passer" elvét, a gazdasági liberalizmust, mely szerint a teljesen független gazdasági élet fejlődik a legharmonikusabban, mert a szabad verseny mellett az objektív gazdasági törvények korlátlan érvényesülése megteremti az egyéni és társadalmi érdekek összhangját. A XIX. század első felében az angliai Manchesterben lépett fel — eredetileg a gabonavámok elleni mozgalom keretében —, és a megerősödött ipari burzsoázia érdekeit fejezte ki. Anglián kívül Németországban is sok híve volt, s általában ezt az elvet vallották a polgári közgazdaságtan képviselői. Az imperializmus korszakában e közgazdászok többsége elveti és az állami beavatkozás szükségességét hangoztatja.

Maniu, Júliú (1873—1951): román politikus, az erdélyi román tőkések érdekeinek képviselője, 1918 előtt Budapesten országgyűlési képviselő, 1928-tól 1930-ig és 1932—1933-ban román miniszterelnök. A második világháború idején a nyugati hatalmak felé orientálódott. A felszabadulás után szembe került a szocializmust építő politikával.

Margerie: francia politikus. 1914-ben Delcassé külügyminiszter helyettese.

Marie-Antoinette (1755—1793): XVI. Lajos francia király felesége. Pazarló, léha udvartartása, osztrák származása igen népszerűtlenné tette. Az 1789-i francia forradalom kirobbanása után sugalmazója és aktív résztvevője az udvar ellenforradalmi szervezkedésének. 1793-ban nem sokkal XVI. Lajos lefejezése után kivégezték.

Mariska Vilmos (1844—1912): egyetemi tanár, a pénzügytan és a magyar pénzügyi jog professzora.

Márkus Miksa (1868—1944): publicista; előbb munkatársa, majd főszerkesz-

tője és tulajdonosa a *Magyar Hírlap*nak, 1912-től a Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke. Az egyesület az ő elnöklete alatt határozta el csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz 1918. október 31-én.

Marne-i csata: az első világháború két döntő fontosságú csatája a nyugati fronton a franciaországi Marne folyó mentén. *Első:* 1914. szemptember 5—12 a Párizs elfoglalására törő német erők vereségével és visszavonulásával végződött. Ezzel kudarcba fulladt a német hadvezetőség villámháborús terve, és a nyugati fronton megkezdődött az állóháború. *Második:* 1918. július 15—augusztus 4. a háború befejező szakaszában az antanthaderők győzelmével, a német csapatok visszavonulásával végződött.

Masaryk, Tomaš Garrigue (1850—1937): cseh polgári politikus és filozófus, 1882-től 1914-ig a prágai cseh nyelvű Károly-egyetem tanára. 1900-ban alapított pártja (Liberális Polgári Néppárt) Csehország autonómiáját követelte az Osztrák—Magyar Monarchián belül. 1914-ben emigrált. 1915-ben Párizsban létrehozta a Cseh Tanácsot (1916-tól Nemzeti Tanács), cseh bizottságokat és fegyveres alakulatokat szervezett. 1918 novemberétől 1935 decemberig a Csehszlovák Köztársaság elnöke. Külpolitikájában a nyugati nagyhatalmakra, főként Franciaországra támaszkodott, belpolitikájában a polgári demokrácia hirdetőjeként a burzsoázia érdekeit képviselte. Mint filozófus és szociológus a pozitivizmus híve, a marxizmus ellenfele volt.

Matin (Le): Párizsban megjelent francia napilap. A nagytőke szócsöve. Alapítási éve: 1884.

Maurras, Charles (1868—1952): francia író, költő; szélsőségesen nacionalista reakciós politikus; a fajelmélet képviselője. A royalista Action Française egyik alapítója és ideológusa. Aktívan szerepelt a Dreyfus-ügyben; később fellépett a francia népfront és az ellenállási mozgalom ellen. A nácikkal való együttműködéséért 1945-ben életfogytiglani fegyházra ítélték, de 1948-ban amnesztiában részesült.

Meskó Zoltán (sz. 1883): jobboldali politikus, országgyűlési képviselő. Az Országos Földmívesszövetség egyik alapítója. A polgári demokratikus forradalom győzelme után rövid ideig Baja kormánybiztos — főispánja. A Friedrich-kormány kisgazdaügyi, a Teleki-kormány belügyi államtitkára. A nyilaspárt egyik megalapítója.

Metternich, Metternich-Winneburg Klemens Lothar von, herceg (1773—1859): osztrák államférfi, diplomata, a haladás és más népek függetlenségének ádáz ellensége. A Szentszövetség létrehozója.

Mezőssy Béla (sz. 1870): politikus, 1896-tól függetlenségi párti képviselő, 1912-től az Alkotmánypárt tagja. 1906-tól 1910-ig földművelésügyi államtitkár. 1917 júniusától 1918 elejéig földművelésügyi miniszter.

Michaelis, Georg (1857—1936): Bethmann-Hollweg bukása után 1917 őszén rövid ideig német kancellár.

Mikes Ármin, gróf: (sz. 1868): politikus. Bethlen István gróf sógora.

Miklós Andor (1880—1933): újságíró, sajtótröszt-tulajdonos. Előbb a *Magyar Szó*, majd a *Pesti Napló* munkatársa. 1910-ben indította *Az Est* című lapját, 1920-ban megszerezte a *Magyarországot* és a *Pesti Naplót* is, később az Athenaeum kiadót és nyomdát.

Mill, John Stuart (1806—1873): angol polgári közgazdász és idealista filozófus. Közgazdasági elmélete kompromisszumot keresett a ricardói tanítások és a munkásosztály szocialista követelései között. Ennek megfelelően hitte és hirdette, hogy az elosztás rendjét törvényes beavatkozással, jogszabályokkal meg lehet változtatni. Az igazságosabb elosztással vélte orvosolni a kapitalista gazdaság bajait és feloldani a tőkés társadalom ellentmondásait.

Mitteleurópa: F. Naumann soviniszta német protestáns pap és politikus elmélete, a közép-európai országok gazdasági egységét követelte a pángermán törekvések szolgálatában. A terv Németország világuralmi tervei érdekében közép-európai gazdasági, katonai és politikai tömörülést akart létrehozni. „Legelőbb is arra a közép-európai földre függesztjük szemünket — írja Naumann —, mely az Északi- és Keleti-tengertől az Alpesekig, az Adriai-tengerig és a Duna síkságának déli széléig terjed ... Ezt a területet mint egységet, mint sokszorosan tagozott testvérországot, mint védelmi szövetségett, mint *egy* gazdasági területet lássátok magatok előtt. Itt minden örténelmi partikularizmus mosódjék el a világháború nyomása alatt annyira, hogy az egység gondolatát elbírja ... A német gazdasági rendszernek kell a jövőben mindinkább Közép-Európa általános jellegévé válni. Ezzel a katonai védelmi szövetség benső közösségé válik ... A magyar állam, mint önálló politikai tényező jelenlegi kiterjedésében csak egy nem szláv nagyhatalomra támaszkodva maradhat meg. Ez köti majd az összes árnyoldalakhoz tartozó magyarokat oly szorosan a német birodalomhoz. Tudják ők jól, hogy Ausztria maga nem tudja őket az orosz ellen megvédeni." (Naumann Frigyes: *Közép-Európa.* Budapest 1916.)

A Mitteleurópa koncepciót egyes magyar politikusok főleg azért karolták fel, mert azon keresztül újabb nemzetiségi területek feletti hatalom megszerzésében reménykedtek. A magyar imperializmus nem volt elég erős ahhoz, hogy önállóan, a maga erejéből alapozza meg hódításait. Németország Ausztriánál biztosabb támaszt jelenthetett. Apponyi Albert 1915 végén — nagy reményeket fűzve a központi hatalmak katonai sikereihez — a Mitteleurópa koncepcióhoz kapcsolódó nagyszabású hódító terveket körvonalazott a parlamentben: „Látok magam előtt egy nagy perspektívát. Látom annak a közép-európai szövetségnek megizmosodását, hozzácsatolását — nem a hódítás, hanem az érdekazonosság kapcsánál fogva — a Balkán-félszigetnek és annak továbbterjedését befolyásában egész Közép-Ázsiában egy olyan területre, amely összevetve Közép-Európa területeivel egy világhatalmi kombinációt létesít, mely kombináció énelőttem, ha még messzebb akarok tekinteni, kezdete a nyugati

kultúrközösség helyreállításának ... Mi szívesen közreműködünk — legalább az én meggyőződésem szerint — ezeknek a nagy perspektíváknak megvalósításában." *(Képviselőházi Napló,* 1915. december 9.) (Mindkettőt idézi Galántai József: *Magyarország az első világháborúban* 1914—1918. Gondolat 1964.)

Mocsonyi Antal: katonatiszt, képviselő, romániai politikus.

Moutet, Marius: francia szocialista képviselő.

Munkapárt: l. Nemzeti Munkapárt.

Nagy Ferenc (sz. 1880): miskolci polgármester, majd Windischgraetz mellett közellátási államtitkár. A Nemzeti Tanácsot támogatta, a Károlyi-kormány közellátási minisztere.

Nagyatádi Szabó István (1863—1924): Somogy megyei jómódú paraszt, a kisgazdapárt megalapítója. 1919 január-márciusban a Berinkey-kormányban tárca nélküli népgazdasági miniszter. A Tanácsköztársaság alatt birtokára vonul vissza. Pártja 1919 novemberében egyesül a Rubinek—sokoropátkai Szabó-féle agrárpárttal; ebben a formában (Kisgazda, Földműves és Polgári Párt) 1922 februárig, az Egységes Párt megalakulásáig működik. 1919 augusztusától többször miniszter. Elődjétől: Rubinek Gyulától kész földbirtokreform-javaslatot vesz át, amelyet ő nyújt be a képviselőházban, és ez az ő nevéhez fűződik. A második királypuccs alkalmával kompromittálja magát, kénytelen lemondani. Az Egységes Párt megalakulásakor elnökké választják. A harmadik Bethlen-kormányban 1922. június 17-től ismét földművelésügyi miniszter. Az Eskutt-per során kiderult panamaügyek miatt lemond.

Napóleon, III., Charles-Louis-Napoléon Bonaparte (1808—1873): 1852-tol 1870-ig francia császár.

Naumann, Friedrich (1860—1919): német protestáns pap, soviniszta politikus. 1915-ben megjelent főművében (*Mitteleurópa,* magyar nyelven: *Közép-Európa* Budapest 1916.) a közép-európai országok gazdasági egységet és egységes vámteruletét követelte a pángermán törekvések szolgálatában.

Návay Lajos (1870—1919): földbirtokos, jobboldali politikus. Alispán, majd a képviselőház alelnöke, 1911—1912-ben elnöke. A Tanácsköztársaság idején ellenforradalmi tevékenységéért agyonlőtték.

Necker, Jacques (1732—1804): francia politikus, pénzugyi szakember.

Némethy Károly (1862—?): 1910 után belugyi államtitkár, 1918-tól főrendiházi tag.

Németország Szociáldemokrata Pártja (SDP): német munkáspárt. Németország Szocialista Munkáspártjának utódja, amely nevét 1890-ben, a kivételes törvény hatálytalanítása után vette fel. A párt kezdetben marxista programjától egyre inkább hajlott az opportunizmus felé, annak engedményeket tett. August Bebel vezetésével a II. Internacionálé legerősebb vezető pártja volt. A századforduló után a pártban kialakult három csoport (revizionista, centrista és baloldali) közul a vezetés fokozatosan az oppor-

tunisták kezébe került. A párt az első világháború idején támogatta saját imperialista kormányának háborús politikáját, képviselői Karl Liebknecht és Ledebour kivételével megszavazták a hadihiteleket. Az egyre erősebben szervezkedő baloldal végül is létrehozta Németország Kommunista Pártját (l. ott). Az 1918. évi novemberi forradalom alatt a hatalomban részes szociáldemokrata vezetők pozíciójukat a forradalom véres leverésére használták fel. A weimari köztársaság idején a pártból kikerült kancellárok népellenes politikát folytattak. A párt jobboldali vezetői sorra meghiúsították a kommunisták által szorgalmazott egységfront törekvéseket, és ezzel objektive megkönnyítették Hitler uralomra jutását.

Német Szociáldemokrata Párt: l. Németország Szociáldemokrata Pártja.

Nemzeti Kaszinó (Mágnás Kaszinó): a magyar arisztokrácia szűk, felső rétegének egyesülete. 1827-ben alapította Széchenyi István Pesten, azzal a céllal, hogy elősegítse a főurak személyes találkozását, s nemzeti alapon történő politikai állásfoglalásuk kialakítását. A kaszinó azonban hamarosan — az aulikus, konzervatív arisztokraták vezetésével — még a mérsékelt reformokkal is szembefordult, s tagjai sorába még dzsentrit sem engedett be. Nagy befolyást gyakorolt a politikai életre, a dualizmus idején a klerikális, feudális reakció vezérkara volt. 1944 őszén szűnt meg, mikor is tagjainak jó része Nyugatra menekült.

Nemzeti Munkapárt: a magyarországi uralkodó osztályok érdekeit jellegzetesen képviselő párt. 1910-ben alakult mint a finánctőkések és a velük szoros kapcsolatban álló nagybirtokosok érdekeit képviselő, a dualizmus fenntartására törekvő reakciós párt. Politikájának lényege: megakadályozni a soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchia szétesését, ezen belül biztosítani a magyar nagybirtokosok és nagytőkések érdekeit, részesedésüket a hatalomból. Külpolitikailag: támogatni a Monarchia hódító törekvéseit, s ennek jegyében felkészülni az imperialista háborúra. Vezetője Tisza István gróf volt, tagjainak többsége Tisza volt szabadelvű párti híveiből került ki. Az első világháború alatt kormánypártként Magyarországot teljesen kiszolgáltatta a Habsburg és a német imperializmus érdekeinek. 1917 után szétesett.

Nemzeti Párt (1891—1904): a kiegyezés alapján álló Szabadelvű Párt parlamenti ellenzéke. Politikai elődje az 1878-ban létrejött tömörülés, amit a Tisza Kálmán kormányával elégedetlen konzervatív politikusok alakítottak Egyesült (majd Mérsékelt) Ellenzék néven. Vegyes összetétele miatt „habarék-pártnak" nevezték. Első vezéralakjai Szilágyi Dezső és Apponyi Albert gróf voltak. Miután Szilágyi a Szabadelvű Párthoz csatlakozott, 1891-ben az Apponyi vezette párt felvette a Nemzeti Párt nevet, mely nemzeti demagógiával próbálta befolyását és népszerűségét növelni. 1901-ben fuzionált, 1903-ban szakított a Szabadelvű Párttal, majd tagjainak többsége 1904-ben Apponyi vezetésével csatlakozott a Függetlenségi Párthoz.

Nemzetiségi törvény: az 1867. évi kiegyezés során a soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchia két uralkodó nemzete elismerte egymás jogát a nemzetiségek elnyomására. Ezt tükrözte a magyar országgyűlés 1868-ban hozott nemzetiségi törvénye, mely az „egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet" elve alapján megtagadta a nemzetiségek követeléseinek teljesítését, nemzeti egyéniségének és jogainak elismerését, s csak a nem magyar anyanyelvű állampolgárok egyéni nyelvhasználati jogát szabályozta. De még ezt a törvényt sem hajtották végre, ellenkezőleg: 1878-tól még a nemzetiségek nyelvhasználati jogát is korlátozták. A közigazgatásban, az oktatásban, sajtóban és az élet szinte minden területén erőszakosan „magyarosítottak", amihez jó segítséget adott az uralkodó osztályok egyesületeinek működése.

Néppárt (Országos Katolikus Néppárt): konzervatív politikai párt. Gróf Esterházy Miklós Móric és gróf Zichy Nándor alapították 1895 januárjában a katolikus főrendek és a klérus támogatásával. Hivatalos programja az egyházpolitikai törvények revízióját követelte, a Habsburg-uralom, a Monarchia és magántulajdon (vagyis a nagybirtok) védelmét hangoztatta. 1905 után tagjainak egy része bekapcsolódott a keresztényszocialista mozgalom szervezetébe. 1918 februárjában a Néppárt és a keresztényszocialisták a Keresztény Szocialista Néppártban egyesültek. A polgári demokratikus forradalom idején a párt csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. A Tanácsköztársaság leverése után a párt tagjai részben a Horthy-rendszert támogató pártokba helyezkedtek el, részben legitimista politikát folytattak.

Népszava: Politikai hírlap. Külföldi Viktor indította. 1877-ben a Munkás Heti Krónika utódjaként — a szociáldemokrata párt központi lapja lett. 1905-től napilap.

Nikolics, Miron, báró (1845—?): pakraci görögkeleti püspök. Előbb főrendiházi tag, majd 1906-tól — mint a horvát országgyűlés küldötte — parlamenti képviselő.

Noiseaux: Károlyi Mihály francia tanára.

Nordau, Max (családi nevén Sudfeld) (1849—1923): magyar származású német író, szociológus és kulturtörténész. Orvos, majd újságíró Párizsban. A cionizmus egyik megalapítója.

Obstrukció: a polgári parlamentek kisebbségben levő pártjainak vagy csoportjainak ellenzéki módszere abból a célból, hogy a házszabályokban biztosított jogok formális felhasználásával valamely ügyben lehetetlenné tegyék a vita lezárását, és ezáltal megakadályozzák a törvényjavaslat elfogadását. Módszerei közt a legismertebbek: hosszú „távbeszédek", módosító indítványok ismételt benyújtása stb. Az uralkodó körök ügyrendi intézkedéseket alkalmaznak vele szemben (beszédidő, vitaidő korlátozása), de nemegyszer erőszakkal is elnyomják az obstruáló képviselők mozgalmát. Magyarországon a dualizmus korában gyakran élt az ellenzék az obstrukció fegyverével, választójogi, közigazgatási és egyéb kérdésekben. 1896 után

az állandósult obstrukció már a kormányzati válságot, sőt a dualizmus megrendulését jelezte. Tisza István 1912-ben erőszakkal törte le, a mentelmi jog megsértésével rendőrökkel hurcoltatta ki a parlamentből az obstruáló képviselőket.

Odescalchi Géza, herceg (1858—1937): foldbirtokos, főrendházi tag.

Októberi manifesztum: 1918 őszén a Kozponti Hatalmak teljessé vált katonai veresége idején az Osztrák—Magyar Monarchia a belső feszítőerők következtében a felbomlás stádiumába jutott. A soknemzetiségű Ausztria egyes nemzetiségei már nem vettek tudomást Bécs vezetéséről. IV. Károly Ausztria egységét foderatív átalakítással — természetesen Habsburg vezetéssel — próbálta megmenteni. Október 16-i manifesztuma szerint Ausztria „szovetségi állammá alakul át, amelyben minden néptorzs saját kulon állami kozösséget alkot letelepulési teruletén". A manifesztum felhívta az ausztriai nemzetiségeket arra, hogy birodalmi gyűlési képviselők részvételével alakítsák meg nemzeti tanácsaikat, melyek a szovetséges államok legfelsőbb szervei legyenek. A manifesztum nem érinthette a soknemzetiségű Magyarország belső szerkezetét. A manifesztum voltaképpen a dualizmus végét jelentette. Ettől kezdve — a tervek szerint — a foderatív Ausztria, valamint Magyarország közott perszonálunió (személyi unió) áll fenn. A manifesztum nem tudta megakadályozni az osztrák birodalom szukségszerű felbomlását.

Olaszország belépése az első világháborúba: Olaszország az első világháború kitörésekor megtagadta a Hármasszovetségből (l. ott) adódó kotelezettségei teljesítését, és 1914. augusztus 3-án semlegességi nyilatkozatot tett. Ezt kovetően mind az antanttal, mind a német—osztrák blokkal tárgyalásokat folytatott, annak oldalán igérve bekapcsolódását a háborúba, amelyik félnél jobban látja biztosítva igényei kielégítését. (Ausztria—Magyarország, Albánia, Törokország egyes teruletrészei.) Az antant Olaszország csaknem valamennyi igényének teljesítését igérte. Az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződés (Anglia, Oroszország, Franciaország, Olaszország) értelmében Olaszország kötelezte magát, hogy egy hónap múlva háborút indít az osztrák—német blokk ellen. Az antant jelentos teruleteket igért Olaszországnak (Trentino, Trieszt, Tirol egy része, Isztria, Dalmácia, Izmir és kornyéke, Albánia felosztása, német gyarmatok Afrikában stb.), haditengerészeti és egyéb katonai támogatást helyezett kilatasba, valamint Anglia otvenmillió font sterling kolcsont adott. Olaszország május 3-án felmondta a Hármasszovetséget, május 23-án hadat uzent Ausztria—Magyarországnak. Németországgal 1916. augusztus 28-ig formálisan a béke állapotában maradt.

Orbók Attila (sz. 1888): író, újságíró, politikus. 1920-tól nemzetgyűlési képviselő.

Organikus szociológia: polgári társadalomszemlélet (a biologizmus válfaja), amely az emberi társadalmat élő szervezethez hasonlítja, s hamis analó-

giákkal igazolja a tőkés rendet. Megalapítója H. Spencer angol szociológus, aki a tőkés társadalmat a biológiai törvények örök és változhatatlan következményének tekinti, és a társadalmat három — az állati szervezethez hasonló — részre bontja: a tápláló (munkások), az elosztó (kereskedők) és a szabályozó (tőkések) rendszerére. Nietzsche is az organikus szociológia elméletére támaszkodott reakciós társadalomfelfogása alátámasztásában.

Ormos Ede (1873—1936): ügyvéd, író, újságíró. A *Népszava* belső munkatársa és jogtanácsosa.

Orosz—japán háború (1904—1905): Távol-Kelet, pontosabban Kína és Korea feletti befolyás megszerzéséért folytatott, mindkét részről imperialista háború. Japánnak, az 1894—1895. évi japán—kínai háború után megnövekedett befolyására ellenlépésekkel válaszolt a Mandzsúria meghódítására törekvő orosz cári kormányzat. Ennek során létrehozták az Orosz—Kínai Bankot, egy sor koncesszió mellett végül bérleti jogot szereztek Port Arthur kikötőre, majd 1901-ben orosz csapatok megszállták Mandzsúriát. Az egyre mélyülő orosz—japán ellentétek felkeltették a távol-keleti befolyásukat növelni akaró nyugati hatalmak érdeklődését. Japán 1902-ben szövetséget kötött Nagy-Britanniával, és agresszív tervei végrehajtásában az Amerikai Egyesült Államok támogatására és Franciaország, Németország jóindulatu be nem avatkozására számított. 1904. február 9-én a Port Arthurban állomásozó orosz hajóraj elleni — hadüzenet nélküli — támadásával kezdte Japán a háborút, majd február 10-én hivatalosan is megüzenték a hadat. A túlerőben levő japán haderők szárazföldön és vizen is győzelmet arattak, az orosz hadvezetés 1905. január 2-án feladta Port Arthurt, és március—májusi mukdeni illetve csuzimai csaták a cári Oroszország katonai csődjét jelezték. A háborút az amerikaiak közvetítésével létrejött 1905. évi portsmouthi béke zárta le.

Oroszországi polgári demokratikus forradalom (1917): a második polgári demokratikus forradalom Oroszországban. Győzelme után kettős hatalom jött létre: az Ideiglenes Kormány a burzsoázia hatalmát, a szovjetek a munkásosztály és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúráját jelentették. 1917 februártól októberig a bolsevikok — maguk mögé állítva a munkásosztály túlnyomó többségét — előkészítették és győzelemre vitték a proletárforradalmat.

Országos Kaszinó: 1883-ban Budapesten alapított társaskör. Dzsentri és a politikai életben már szerephez jutott polgári politikusok alakították, akik nem lehettek a mágnás Nemzeti Kaszinó tagjai. A mágnáskaszinót utánozta, de annak befolyását nem tudta elérni. 1944-ben megszünt működése.

Országos Katolikus Néppárt: l. Néppárt.

Osztrák—magyar—német szövetségi szerződés (1879): az Osztrák—Magyar Monarchia szövetsége Németországgal Oroszország ellen. Az orosz- török háború, majd az 1878. évi berlini kongresszus után Oroszország viszonya igen feszültté vált az Osztrák—Magyar Monarchiával csakúgy, mint Német-

országgal. A Franciaország elszigetelésére törekvő Bismarck közeledését a Monarchiához Andrássy külügyminiszter kedvezően fogadta, és szívesen tárgyalt egy oroszellenes szövetségről. Az elhúzódó tárgyalásokat nehezítette egyrészt az, hogy Bismarck franciaellenes kötelezettség vállalást is kívánt a Monarchiától, másrészt I. Vilmos vonakodott oroszellenes szerződésbe beleegyezni. Az 1879. október 7-én aláírt szerződésben megállapodtak, hogy Oroszország részéről kiinduló fegyveres támadás esetén mindkét fél teljes katonai erejével a másik segítségére siet, s egyéb fegyveres konfliktus esetén jóindulatú semlegességet tanusít. Ez a szövetség képezte alapját a nagyhatalmak csoportosulásának, mely az imperialista háborúhoz vezetett.

Osztrák—német szövetség: l. Osztrák—magyar—német szövetségi szerződés (1879).

Osztrák—porosz—olasz háború: l. Porosz—olasz—osztrák háború.

Osztrák Szociáldemokrata Párt: osztrák munkáspárt. Alakuló kongresszusán elfogadott marxista programja mintául szolgált a Magyarországi Szociáldemokrata Párt „Elvi Nyilatkozatához", és a II. Internacionálé határozata alapján egyéb segítséget is nyújtott a magyar munkásmozgalomnak. A párt kezdetben igen pozitív szerepet töltött be: szervezte a munkásokat, sztrájkokat vezetett, terjesztette a marxizmust. A kilencvenes években a V. Adler vezette opportunista irányzat kerekedett felül vezetésében, a századforduló idején elméleti és gyakorlati tevékenységét az ausztromarxizmus (l. ott) határozta meg. Vezetői baloldali frázisok hangoztatása mellett a gyakorlatban centrista politikát folytattak. Kongresszusai fokozatosan megfosztották a pártprogramot osztályharcos tartalmától. Az első világháború idején a párt jobboldali vezetői a háború támogatói lettek. Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után jobboldali vezetői leszerelték a munkásosztály forradalmi mozgalmait; 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság elszigetelésének politikáját folytatták. A húszas években a párt vezetői a békés reformok és parlamenti harc útjára igyekeztek terelni a munkásmozgalmat, lebecsülték a fasiszta veszélyt. Az 1934. évi bécsi munkásfelkelés vérbe fojtása után működését betiltották. 1945-ben Ausztria Szocialista Pártja néven alakult újjá.

Paczka Ferenc (1856—1925): festőművész.

Pálffy Geraldine, Károlyi Gyuláné, grófnő: Károlyi Mihály mostohaanyja, édesapjának második felesége.

Pálffy Miklós, herceg (1861—1935): földbirtokos, főrendiházi tag, 1910-től az Osztrák—Magyar Monarchia magyarországi udvarnagya, a király főlovászmestere.

Pallavicini György, őrgróf (1881—1946): nagybirtokos, legitimista politikus, képviselő. Esterházy Móric gróf kormányában miniszterelnökségi államtitkár. A frankhamisítási ügyben szembefordul a Bethlen-kormánnyal. A második világháború alatt németellenes, az angol orientáció híve.

Pallavicini Györgyné, Andrássy Borbála grófnő: Károlyi Mihályné nővére.

Palmerston, Henry John Temple Viscount (1784—1865): angol államférfi, tory, majd 1830-tól whig illetve liberális párti. 1830-tól kulügyminiszter, majd 1855-től miniszterelnök (mindkettő megszakítással)

Pángermanizmus: a XIX. század második felében Németországban keletkezett szélsőségesen reakciós, soviniszta politikai mozgalom. A német nagyburzsoázia és a junkerek legagresszívebb csoportjainak imperialista érdekeit képviselte. Széles körű propaganda munkáját az Össznémet Szövetség (All. deutscher Verband) irányította: hirdette a Drang nach Osten (előnyomulás kelet felé) politikáját, a német kultúra felsőbbrendűségét; követelte a germán népek egységét Németország uralma alatt, Ausztria és más — egészben vagy részben — német lakta teruletek bekebelezését, ha kell, fegyverekkel is; síkraszállt a német gyarmatbirodalom mellett stb. A pángermanizmus a fasizmus egyik legjelentősebb előkészítője volt.

Pappenheim Szigfrid, gróf (1868–1936): Károlyi Mihály Erzsébet nővérének férje.

Perchot: francia nagyvállalkozó, a radikális-szocialista párt vezetője. Az első világháború alatt a Francia Szenátus elnöke. Károlyi Mihály 1913. évi párizsi útján tárgyalt vele.

Pester Lloyd: német nyelvű budapesti politikai napilap 1854-től 1944-ig. Fennállásának kilenceven esztendeje alatt a mindenkori kormány félhivatalos lapjaként tájékoztatta a kulföldet a magyar eseményekről, a kormány politikájáról. Szoros kapcsolatban állt a magyar nagytőkével. Sokrétű gazdasági rovata belföldön is elterjedtté tette. Ismertebb szerkesztői: Falk Miksa, majd Vészi József.

Pesti Napló: politikai napilap. Megjelent 1850-től 1939-ig. Jelentős szerepet játszott a kiegyezés előkészítésében. Itt jelent meg Deák Ferenc híres húsvéti cikke. 1875-ig Deák lapja volt, majd a fúzió után mérsékelten ellenzéki lett. 1917-től a Tanácsköztársaság kikiáltásáig Hatvany Lajos szerkesztette. 1920-ban Miklós Andor vette meg, s ettől kezdve mint liberális színezetű lap jelent meg.

Pflanzer-Baltin, Karl von, báró (1855—1925): az Osztrák—Magyar Monarchia tábornoka, az első világháborúban a keleti, majd az olasz és albán fronton hadseregparancsnok.

Philouse: a *Le Journal* című francia lap közgazdasági rovatvezetője, a radikális-soviniszta párt titkára.

Piavei csata (1918. május 13—június 24.): az osztrák—magyar hadsereg támadó hadművelete az első világháború utolsó szakaszában az olaszországi fronton. A rosszul előkészített támadás összeomlott, az osztrák—magyar erők mintegy 142 000 embert vesztettek. A vereség siettette a Monarchia katonai összeomlását.

Pichon, Stephen Jean-Marie (1857—1933): külügyminiszter Clemenceau kormányában.

Plante: l. Elegnac père.

Plosz Béla (1863—?): állatorvos. Évtizedekig tanár a budapesti Állatorvosi Főiskolán. 1925-től egy ideig helyettes földművelésügyi államtitkár.

Poincaré, Raymond (1860—1934): francia államférfi, 1893-tól több ízben miniszter, 1912—1913-ban, 1922—1924-ben és 1926—1929-ben miniszterelnök, 1913—1920-ban köztársasági elnök.

Polignac: francia főnemesi család. Károlyi Ede édesanyja révén a Károlyi család rokona.

Polignac, Melchior, márki: Károlyi Mihály unokatestvére.

Polonyi Dezső (1875—?): ügyvéd, 1906-tól országgyűlési képviselő. A Tisza István ellen merényletet megkísérlő Kovács Gyula képviselő, majd a Tisza-perben Friedrich István védőügyvédje.

Polonyi Géza (1848—1920): ügyvéd, 1881-től országgyűlési képviselő, a koalíciós kormányban 1906-ban igazságügyminiszter, 1907-ben korrupcióval vádolva lemondásra kényszerült.

Polzer-Hoditz, Arthur gróf (sz. 1870): IV. Károly kabinetirodájának igazgatója.

Pop-Csicsó István (1865—?): a magyarországi románok egyik vezetője. Ügyvéd, 1905-től országgyűlési képviselő.

Popovics, Dusán: horvát képviselő.

Porosz—olasz—osztrák háború (1866): Poroszország és Olaszország háborúja Ausztria ellen. Poroszország — területi igényeken túl — Ausztria meggyengítésével magához akarta ragadni a vezetést a német egység létrehozásában. Olaszország ezt az időpontot tartotta alkalmasnak a még Habsburg kézben levő itáliai területek — főként Velence — felszabadítására. A támadást június 16-án kezdték, Moltke vezérkari főnök tervei alapján; Olaszország június 20-án indította el hadait. A königgrätzi csatában elszenvedett súlyos osztrák vereség után kötött prágai béke ugyan nem érintette Ausztria integritását, de kizárta Ausztriát a német politika irányításából. Az Olaszországgal kötött bécsi béke Olaszországnak juttatta Velencét, és Ausztria még megmaradt olasz birtokainak nagy részét.

Pribicsevics Szvetozár: horvát képviselő.

Prohászka Ottokár (1858—1927): székesfehérvári püspök, egyházi író és szónok. A magyarországi kereszténységszocialista mozgalom egyik szervezője; az 1918—1919. évi forradalmak idején az ellenforradalom egyik vezető alakja, majd a fasiszta diktatúra támogatója. Filozófiája misztikus és idealista.

Proudhon, Pierre Joseph (1809—1865: francia kispolgári szocialista.

Pulszky Ferenc (1814—1897): régész, a Nemzeti Múzeum igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Az 1848—1849-i forradalom és szabadságharc idején előbb a Közcsendi Bizottmány tagja, majd államtitkár. 1849 januárjától a magyar kormány londoni követe. A szabadságharc leverése után távollétében halálra ítélték. 1867-ben — a kiegyezés után — tért haza.

Purjesz Lajos (1881—1925): publicista, a *Világ* című napilap főszerkesztője.

Ráez Gyula (1874— ?): közgazdasági író, könyvtáros, a Társadalomtudományi Társaság egyik megalapítója. 1918 decemberében földmívelésügyi államtitkár.

Rákóczi Ferenc, II. (1676—1735).

Rakovszky István (1858—1931): 1896-tól képviselő, 1905—1910-ig a képviselőház elnöke. 1921 októberében a királypuccsban részt vett; a király miniszterelnöknek nevezte ki, ezért rövid időre fogházba került.

Ráth Endre (sz. 1877): jogász, újságíró, országgyűlési képviselő. Egy időben a Függetlenségi és 48-as Pártnak, valamint Kossuth Ferencnek titkára. A Független Magyarország munkatársa. Egyike azoknak, akik 1914-ben Károlyi Mihályt amerikai útjára elkísérték.

Reichsrath: kötetünkben Ausztriában 1867-től 1918-ig a kétkamarás törvényhozó testület (parlament) elnevezése.

Reichswehr (birodalmi véderő): a versailles-i békeszerződés értelmében felállított 100 000 főnyi önkéntes német hadsereg. Létszámát Hitler uralomra jutása után — a békeszerződést megszegve — azonnal felemelték 300 000-re, 1935-ben feloszlatták és tiszti állományát a Wehrmachtba olvasztották be.

Renan, Ernest (1823—1892): francia történetíró, vallástörténész, orientalista, a Francia Akadémia tagja.

Renaudel, Pierre (1871—1935): francia jobboldali szocialista politikus, újságíró.

Rennell Rodd, James (1858—1941): angol diplomata és író. 1908-tól 1919-ig Nagy-Britannia római nagykövete, majd népszövetségi delegátusa.

Renner, Karl (1870—1950): osztrák jobboldali szociáldemokrata politikus, az ausztromarxizmus egyik legismertebb ideológusa, a kultúrautonómia elméletének hirdetője. Az első világháború idején szociálsoviniszta politikát folytatott.

Reventlow, Ernst von, gróf (1869—1943): német publicista. Könyveiben pángermán nézeteket hirdetett.

Riesner István: bádogos, a lánchídi csata egyik halálos áldozata.

Rochdale-i rendszer: Rochdale, angliai városban hozta létre 1844-ben 28 munkás (főleg takács) az első munkás fogyasztási szövetkezetet Society of Equitable Pioneers (Igazságos Pionírok Társasága) néven.

Roels, Edgar: a *Le Temps* munkatársa 1914-ben.

Rothschild: fináncfőkés család, számos nagy pénzügyi művelet lebonyolítója, bankok, vasúti és iparvállalatok finanszírozója és tulajdonosa. A Rothschild-bankok erős gazdasági és politikai befolyásra tettek szert, főleg Közép- és Nyugat-Európában. Jelentős érdekeltségeik voltak Magyarországon is; a Habsburgokat is gyakran finanszírozták.

Rubinek Gyula (1865—1922): politikus, gazdasági író, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára, majd igazgatója és a *Köztelek* című lap

főszerkesztője. A nagybirtokos érdekek védelmezőjeként nagy szerepe volt az agráriusok mozgalmában. Földreform-javaslata Nagyatádi-féle földreform néven lett ismeretes. Számos, főleg vámpolitikával foglalkozó cikket, könyvet írt.

Rudolf trónörökös (1858—1889): Habsburg főherceg, I. Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fia. Az udvar viszonylag liberális és magyarbarát köreihez tartozott. Jókai Mórral közösen indította meg az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben című 22 kötetes föld- és néprajzi munkát. Titokzatos körülmények között lett öngyilkos mayerlingi vadászkastélyában Vetsera bárónővel együtt.

Sadowai csata: l. Königgrätzi csata.

Sághy Gyula (1844—1916): jogász, egyetemi tanár, 1909—10-ben a budapesti tudományegyetem rektora, országgyűlési képviselő, az OMGE választmányi tagja.

Sales, François de (Szalézi Szent Ferenc) (1567—1622): genfi püspök, a salesianusok rendjének egyik megalapítója.

Samassa József (1828—1921): bíboros, egri érsek, egyetemi teológiai tanár.

Sarkotic István, báró: vezérezredes, Bosznia katonai parancsnoka.

Scheidemann, Philipp (1865—1939): német reformista szociáldemokrata politikus, a szociálsovinizmus egyik képviselője. Az 1918. évi novemberi forradalom által létrehozott népi megbízottak tanácsának tagja, 1919-ben a koalíciós kormány feje. Kegyetlen megtorlásokat foganatosított a forradalmi erők ellen, a munkásmozgalom baloldalának letörésére. Nevéhez fűződik az 1919 február-márciusi általános sztrájk leverése és a Bajor Tanácsköztársaság megfojtása.

Schönborn-Buchheim, Károly gróf (1869—1932): jobboldali politikus. Tisza István gróf bizalmasa.

Schultze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883): német polgári közgazdasági író; a szövetkezeti mozgalom egyik legjelentősebb kezdeményezője Németországban. A tőkés társadalom védelmében önsegélyző szövetkezetek szervezésével kísérelte meg leszerelni a munkásosztály erősödő forradalmi mozgalmát. 1849-től nyersanyag- és félgyártmány-beszerző, valamint hitelszövetkezetek létrehozását kezdeményezte. A hatvanas években már több mint 3000 ilyen polgári befolyás alatt álló önsegélyző szövetkezet működött Németországban. Magyarországon az első munkásszervezetek (pl. az 1868-ban alakított Buda—Pesti Munkásegylet) is ezek mintájára alakultak.

Schücking, Walter (1875—1935): német jogász, egyetemi tanár. Több művet írt nemzetközi jogi kérdésekről.

Schwarzenberg, Félix, herceg (1800—1852): ellenforradalmi osztrák politikus, 1848-tól 1852-ig miniszterelnök és külügyminiszter. Közreműködött az abszolutizmus bevezetésében és a magyarországi forradalom és szabadságharc leverésében. A legféktelenebb abszolutizmus és a legfeketébb, leg-

vérengzőbb reakció képviselője. A német egységnek osztrák vezetéssel való megteremtésére törekedett.

Seitz, Karl (1869—1950): osztrák szociáldemokrata politikus, államférfi. A stockholmi konferencián részt vett küldöttség tagja.

Sényi Péter: korvettkapitány, monitor- flottilla parancsnok.

Serényi Béla, gróf (1866—1919): politikus, 1896-tól képviselő, 1910-től 1913-ig és 1918-ban földművelésügyi, 1917-ben kereskedelmügyi miniszter.

Simonyi Henri (sz. 1891): a Függetlenségi Párt könyomatosának, a *Politikai Hiradó*nak szerkesztője. 1916-tól 1919-ig Károlyi Mihály titkára. A Tanácsköztársaság megdöntése után 26 évig emigrációban élt. Párizsban a kétésfeles „Világosság"-csoport elnöke. 1945-ben hazatért.

Sixtus-levelek: azok a levelek, amelyekben Habsburg Károly — sógora, Sixtus Bourbon—Pármai herceg közvetítésével — különbéke kötésére tett kísérletet. Károly az Osztrák—Magyar Monarchiával kötendő különbéke esetére felajánlotta, hogy a Monarchia támogatni fogja a franciák igényét Elzász-Lotaringiára. Az antant az ajánlatokat nem fogadta el. A leveleket Clemenceau 1918. április 13-án nyilvánosságra hozta, ami erősen növelte a feszültséget a Monarchia és Németország vezető körei között.

Sixtus, Robert pármai herceg (1886—1934): Zita királyné bátyja. Az első világháború idején sógora, IV. Károly kérésére a francia kormánynál kísérletet tett, hogy a Monarchia különbékéje érdekében tárgyaljon. Próbálkozása nem járt eredménnyel.

Solf, Wilhelm (1862—1936): német külügyi államtitkár 1918-ban.

Somme-i csata (1916): az első világháború egyik legnagyobb csatája a franciaországi Somme folyó mentén a német és az angol-francia hadseregek között. 1916. július 1-én indult meg — hatalmas tűzérségi előkészítő tűz után — az angol-francia csapatok támadása a német erővonal áttörése céljából. E támadás során gázt is alkalmaztak, és itt vetettek be először harckocsikat. A november 18-ig tartó ütközetben az antant csapatok nem érték el kitűzött stratégiai céljukat, de jelentős területeket foglaltak vissza a németektől, és némileg tehermentesítették Verdunt. A somme-i csatában a két fél együttesen mintegy egymillió kétszázezer embert vesztett.

Sonnino, Giorgio Sidney (1847—1922): olasz politikus, 1880-tól parlament képviselő; az 1890-es években többször miniszter; 1906-ban és 1909—1910-ben miniszterelnök; 1914 novemberétől 1919 nyaráig külügyminiszter. Az első világháború kezdetén mindkét hadviselő féllel megbeszéléseket folytatott, 1915-ben megegyezésre jutott az antanthatalmakkal, és Olaszország 1915. május 23-án hadat üzent a Központi Hatalmaknak.

Szocialdemokrat: a német szociáldemokrata párt lapja.

Spády Adél (megh. 1944): A feminista mozgalom kiváló tagja. Károlyi Mihály titkárnője a 20-as években.

Spencer, Herbert (1820—1903): világhírű angol pozitívista szociológus, a liberalizmus egyik fő ideológusa. A darwinizmust kiterjesztette a társadalom vizsgálatára. Jelentős szociológiai kutatásaiban a bonyolult társadalmi folyamatokat alacsonyabb rendű biológiai törvényszerűségekkel próbálta magyarázni, és ezzel reakciós — a burzsoá társadalmat igazoló — politikai következtetéseknek vetette meg az alapját.

Srobár Lőrinc (sz. 1867): a magyarországi szlovákok egyik vezetője.

Steindl Imre (1839—1902): építész, egyetemi tanár. Eklektikus művész. Kezdetben a reneszánsz stílus hive (Tudományegyetem Múzeum körúti épülete), majd a gótika formavilágának alkalmazója (pl. a neogótikus Országház).

Stöger-Steiner, Rudolf (1861—1921): az Osztrák—Magyar Monarchia hadügyminisztere 1917—1918-ban.

Stürgkh, Karl gróf (1859—1916): osztrák államférfi, 1907-től közoktatásügyi miniszter. 1911-től 1916-ig miniszterelnök. Reakciós, háborús, a nemzetiségeket elnyomó politikáját a parlamentarizmust felfüggesztve, rendeleti úton valósította meg. F. Adler szociáldemokrata vezető 1916 októberében lelőtte.

Supka Géza (1883—1956): polgári radikális hírlapíró, publicista, régész. Az 1918-i polgári demokratikus forradalom győzelme után Magyarország prágai követe.

Susan: osztrák tábornok, Pest városparancsnoka.

Sümegi Vilmos (1864—?): újságíró, országgyűlési képviselő, a *Magyarország* című lap egyik alapítója, s kiadóhivatalának igazgatója.

Sylva-Tarouca, Ernst, gróf (1860—1936): osztrák politikus.

Szabadelvű Párt: magyar kormánypárt 1875-től 1905-ig. 1875-ben alakult a nagybirtokosok és a nagyburzsoázia képviselőjeként a Deák-párt és a balközép fúziójából. Célja volt a kiegyezés alapján fenntartani és megerősíteni az Osztrák—Magyar Monarchiát. Tömegbázisát a középbirtokosság (dzsentri) alkotta. Nevével ellentétben, szabadelvűség helyett mélységesen konzervatív, népelnyomó, a szabadságjogokat végletekig korlátozó politikát folytatott, s a nemzetiségek elnyomásának rendszerét építette ki. Külpolitikájában a német birodalom politikáját támogatta, az osztrák—magyar nagytőke érdekeit szolgálva, kiszolgálta a balkáni terjeszkedés politikáját. Tisza Kálmán — miniszterelnöksége idején — teljhatalommal vezette a pártot, melynek „mamelukoknak" gúnyolt tagjai engedelmes szavazógép szerepét játszották. Az 1890-es években a dualizmus válságának előjelei, az erősödő munkás- és nemzetiségi mozgalmak megrázták a párt addig szilárdnak tetsző épületét is, és a Tiszát követő kormányok már sokkal rövidebb ideig tudtak felszínen maradni. Majd a nagytőkések és az agráriusokhoz tartozó nagybirtokosok közti ellentét szakadáshoz vezetett, melynek eredményeként az utóbbiak a Függetlenségi Párthoz csatlakoztak. Az 1905. évi parlamenti választáson elszenvedett vereség után

a párt 1906-ban Tisza István javaslatára feloszlott. Tagjainak legtekintélyesebb csoportja Lukács László kezdeményezésére megalakította a Nemzeti Társaskört, mely magja lett az 1910-ben megalakult Nemzeti Munkapártnak.

Szabó Ervin (1877—1918): a magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosa, a marxizmus első tudományos művelője és terjesztője Magyarországon. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt baloldali ellenzékének egyik első következetes harcosa. 1911-től a Fővárosi Könyvtár igazgatója. Marx—Engels művei ismeretében felfedte a szociáldemokrata párt vezetésében egyre jobban terjedő opportunizmust és bürokráciát. Marx és Engels művei kiadásával igyekezett a marxizmust széles körben terjeszteni, ugyanakkor részt vett kora haladó polgári gondolkodóinak megmozdulásaiban, munkájával támogatta a polgári radikálisokat. 1903-tól munkatársa a *Huszadik század*nak, 1906-tól elnöke a Társadalomtudományi Társaságnak. Szoros kapcsolatban állt a Galilei-körrel. Nagy jelentőségű elméleti munkássága a munkástömegekhez nem jutott el. Anarchoszindikalista nézetek hatottak rá. Az első világháborút támogató szociáldemokrata vezetőkkel szemben mélységesen elítélte és elutasította az imperialista háborút, majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására az illegális antimilitarista mozgalom szellemi vezérévé vált.

Szakáts Andor (sz. 1877): jogász, hírlapíró, nemzetgyűlési képviselő, a *Magyarország* felelős szerkesztője. 1917-ben megalapítója és főszerkesztője a *Virradat* című Károlyi-párti lapnak. Az ellenforradalom hatalomra jutása után a Friedrich-kormány sajtófőnöke, majd államtitkár. Később a *Mai Nap* tulajdonosa és főszerkesztője.

Szaloniki fegyverszünet (1918): az antanthadsereg csapatai 1918. szeptember 15-én a szaloniki fronton áttörték a bolgár védelmet, s néhány nap alatt teljesen szétverték a végsőkig kimerült bolgár hadsereget. Szeptember 25-én Bulgária — szövetségeseinek értesítése nélkül — fegyverszünetet kért. A fegyverszuneti egyezményt 1918. szeptember 29-én írták alá Szalonikiben. Bulgária kötelezettséget vállalt, hogy hadseregét — a rendfenntartó erők kivételével — leszereli, és haladéktalanul kiüríti a szerb és görög területeket. A fegyverszüneti egyezmény az antantnak jogot biztosított arra, hogy az ország bármely részét megszállja s valamennyi közlekedési vonalát és eszközét használja. Bulgária kapitulációjával nyilvánvalóvá vált: megkezdődött a Központi Hatalmak összeomlása.

Szapáry Gyula, gróf (1832—1905): a magyarországi konzervatív politika egyik jellegzetes képviselője. Tisza Kálmán kormányában (1878-tól 1887-ig) előbb pénzugyi, később földművelésügyi miniszter, majd 1890-től 1892-ig miniszterelnök. A saját kormánya által kidolgozott egyházpolitikai javaslatokat is túlzottan liberálisnak ítélte meg. Mivel véleményét nem tudta elfogadtatni, lemondott és kilépett a Szabadelvű Pártból. 1904-től a Hitelbank elnöke. Ferenc József bizalmasa volt.

Szapáry László, gróf (1864—1939): földbirtokos, diplomata, országgyűlési képviselő. Előbb attasé Londonban, később Fiume kormányzója, 1922-től Magyarország londoni követe.

Szász Károly (1865—?): író, újságíró, politikus. 1910-től országgyűlési képviselő; 1917—1918-ban a képviselőház elnöke.

Szatmári béke (1711. május 11): a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot lezáró békekötés, melyet Rákóczi távollétében kötött meg Károlyi Sándor Pálffy János császári tábornokkal. A Habsburg-uralmat megszilárdító békeszerződést Rákóczi sohasem ismerte el, és elutasította a felajánlott kegyelmet.

Széchenyi Béla, gróf (1837—1918): földrajzi utazó, az 1877—1878-i kelet-ázsiai expedíció vezetője. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, országgyűlési képviselő. Széchenyi István fia.

Széchenyi István, gróf (1791—1860).

Széesen Miklós, gróf (1857—1926): diplomata, udvarnagy, főrendiházi tag. Előbb vatikáni majd 1911-től 1914-ig párizsi nagykövet.

Székely Ferenc (1842—1921): koronaügyész, 1910-től 1913-ig igazságügyminiszter.

Széll Kálmán (1845—1915): bankár, politikus. A nagybirtok és banktőke összefonódásának jellegzetes képviselője. A kiegyezéstől kormánypárti országgyűlési képviselő, 1875—1878-ig pénzügyminiszter. 1899-től 1903-ig tartó miniszterelnöksége idején a dualizmus válságát egyrészt belpolitikai kompromisszumokkal, másrészt az 1898 óta esedékes gazdasági kiegyezéssel próbálta elodázni.

Szemere Bertalan (1812—1869): a liberális nemesi Ellenzéki Párt egyik vezetője. 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, majd a Honvédelmi Bizottmány tagja, 1849 májustól augusztusig miniszterelnök és belügyminiszter.

Szende Pál (1879—1935): ügyvéd, politikus, közgazdász, publicista. A polgári radikalizmus egyik vezető alakja. A *Huszadik Század* című folyóirat munkatársa, a Társadalomtudományi Társulat, valamint az Országos Polgári Radikális Párt alapító tagja. A polgári demokratikus forradalom győzelme után a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány pénzügyminisztere. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Bécsbe emigrált, ahol később a szociáldemokrata emigrációhoz csatlakozott. Kapcsolatban állt Károlyi Mihállyal.

Szilassy Gyula, báró: diplomata. A Károlyi-kormány berni követe.

Szittya Emil: kétes egzisztenciájú kezdő író, külföldön később fasiszta ügynök lett.

Szladits Károly (1871—1956): a magánjog jeles művelője, egyetemi tanár, akadémikus, Kossuth-díjas. A polgári jogtudomány haladó szellemű képviselője, aki széles körű rendszerező munkát végzett a magyar polgári jog feldolgozásában. A felszabadulást követő években — idős kora ellenére — tevékenyen részt vett a jogrendszer és a jogtudományi élet de-

mokratikus átalakításában. 1918-ban visszautasította a Károlyi-kormányban az igazságügyi tárcát.

Szomolányi Imre: szocialista költő. 1920-ban különítményes tisztek meggyilkolták.

Szterényi József, báró (1861—1941): politikus, közgazdasági író. 1885-től Brassóban lapszerkesztő, 1888-tól iparfelügyelő, 1898-tól tanácsos, 1905-től államtitkár a kereskedelemügyi minisztériumban. 1906-tól képviselő, később a felsőház örökös tagja, 1918 elején kereskedelemügyi miniszter. A trianoni szerződés pénzügyi tárgyalásainak vezetője.

Sztupka Kálmán: katonai ügyész.

Szurmay Sándor, báró (1860—1945): nagybirtokos, lovassági tábornok. Az első világháború alatt honvédelmi államtitkár, és hadseregcsoport-parancsnok, 1916-tól honvédelmi miniszter.

Taaffe, Eduard von, gróf (1836—1895): ír származású osztrák államférfi. Több ízben miniszter, illetve miniszterelnök. A Monarchiát feszítő társadalmi és nemzetiségi ellentéteket a reakciós, feudális erők segítségével kísérelte meg egyensúlyban tartani.

Tardieu, André (1876—1945): francia jobboldali polgári politikus. 1902-től 1914-ig a *Le Temps* című napilap befolyásos külpolitikai szerkesztője; 1914-től mint parlamenti képviselő Clemenceau közeli munkatársa, majd Franciaország küldötteként, a párizsi békekonferencia jelentős szereplője. 1919-től többször miniszter; 1929—1930-ban és 1932-ben mint miniszterelnök élesen szovjetellenes politikát folytatott. Később Franciaország fasizálásának hive lett.

Tarnowsky Ádám, gróf (sz. 1866): osztrák diplomata. Az Osztrák—Magyar Monarchiának előbb szófiai, majd washingtoni követe.

Társadalomtudományi Társaság: a polgári radikálisok által, a társadalomtudományok művelésére 1901-ben Budapesten alapított egyesület, folyóirata: a *Huszadik Század.* A kezdeti heterogén vezetőségből az 1905—1907. évi oroszországi forradalom idején a konzervatív elemek kiváltak, s ekkor Pikler Gyula, Szabó Ervin, Jászi Oszkár vezetésével a polgári radikalizmus fő ideológiai és szervezeti bázisa lett. Szoros kapcsolatot tartott fenn a szociáldemokrata párttal és a Galilei-körrel. Nézeteik terjesztésére megszervezték a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját, s bár a Társaságnak határozott ideológiai arculata nem volt, jelentős munkát végzett főként az elmaradt magyarországi állapotok, a feudális maradványok és az egyház erős befolyásának bírálata terén. Tagjai részt vettek az 1918. évi polgári demokratikus forradalomban, de egy részük a Tanácsköztársaság idején visszahúzódott, sőt emigrált. Legjobbjaik azonban a társadalmi haladás igaz harcosai lettek, és a kommunisták soraiban harcoltak 1918—1919-ben és később is. (Bolgár Elek, Czóbel Ernő, Fogarasi Béla, Madzsar József és mások.) Az ellenforradalom lefoglalta a Társaság helyiségeit, és lehetetlenné tette működését.

Teleki László, gróf (1811—1861): politikus, író. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, az 1848-as forradalom diplomatája, párizsi követ. A magyar függetlenség és szabadság odaadó hive, már 1848 előtt is. A szabadságharc idején élesen bírálta a Batthyány-kormány felemás politikáját, különösen a Bécs által az olasz forradalom leverésére kért katonaság elvi megszavazását. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Magyarországon élő nemzetiségek vezetőivel, a kelet-európai népek képviselőivel és a francia köztársasági kormány balszárnyával. Egyenjogúságot követelt a magyarországi nem magyar népek számára, és Kossuthot megelőzve jutott el a dunai konföderáció tervéhez. Külföldön tőrbecsalva, elfogták, 1861-ban a Határozati Párt vezére. Ezért külföldön szószegéssel vádolták. Lelkiismereti konfliktusa következtében a felirati vitát megelőző napon öngyilkos lett.

Teleki Pál, gróf (1879—1941): az ellenforradalmi fasiszta rendszer egyik vezető politikusa; nagybirtokos, földrajztudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Földrajzi munkáiban szélsőségesen soviniszta és geopolitikai nézeteket hirdetett. Az első világháborúban a Hadigondozó Hivatal elnöke. A polgári demokratikus forradalom győzelmekor Károlyi Mihálynak nyíltan felajánlkozott, hivatala élén meghagyták. Aktívan részt vett már a Népköztársaság, majd teljes erővel a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedésben; az ellenforradalmi szegedi kormány minisztere lett. 1920-ban a Simonyi-Semadam-kormány külügyminiszterere.

Tharaud, Jean és Jérôme, fivérek: reakciós francia publicisták. Károlyi-ellenes könyv és egész sor antikommunista pamflet szerzői.

Tirpitz, Alfred (1849—1930): német tengernagy; az első világháború idején ő kezdeményezte a korlátlan tengeralattjáró-háborút.

Tisza István, gróf (1861—1918): földbirtokos, az első világháborút előkészítő két évtized vezető politikusa, a finánctőkével összefonódott magyar nagybirtokos osztály legjellegzetesebb képviselője. Az 1910-ben alakult Nemzeti Munkapárt vezetője. 1903—1905-ben és 1913—1917-ben miniszterelnök, közben képviselőházi elnök, részes az első világháború előkészítésében. 1918 őszén azzal a kijelentéssel kapitulált a parlamentben legnagyobb politikai ellenfele, Károlyi Mihály előtt, hogy „Károlyi Mihálynak igaza volt, a háborút elvesztettük". 1918. október 31-én ismeretlen katonák agyonlőtték. Személyében a gyűlöletes régi renden álltak bosszút. A 25 esztendős Horthy-rendszer ideológusai Magyarország legnagyobb államférfiának igyekeztek feltüntetni.

Tisza Kálmán (1830—1902): nagybirtokos, konzervatív politikus. Az 1861. évi országgyűlésen a Határozati Párt egyik vezetője; az 1865. évi országgyűlésen a balközép egyik vezére. Szavakban tiltakozott a kiegyezés ellen, valójában elfogadta és meg is szavazta. Pártja ellenzéki programjának propagálásával a kiegyezésellenes tömegeket igyekezett elvonni a szélsőbaltól, illetve a Negyvennyolcas Párttól. 1875-ben e látszatellenzékiségét is feladta, s a balközép és a Deák-párt fúziójával megalakította a dualista

rendszert támogató tömegpártot: a mamelukok Szabadelvű Pártját. 1875—1890-ig miniszterelnöki minőségben következetesen képviselte a nagybirtokosok, valamint az osztrák és magyar nagytőkések érdekeit. Kiépítette a néptömegek és nemzetiségek elleni elnyomó rendszert; megnyerte politikájának a dzsentriket; az osztrák nagytőkének nagy engedményeket tett (gazdasági kiegyezés); részt vett Bosznia—Hercegovina okkupációjában, támogatta a kettős szövetség létrejöttét. Bár a védővita és a Kossuth hontalanságát eredményező állampolgársági törvény miatt támadt felháborodás megbuktatta, haláláig a Szabadelvű Párt tényleges vezére és a politikai élet irányítója maradt.

Tisza-per: 1918. október 31-én a forradalom első napján forradalmi szellemű katonák megölték Tisza Istvánt, aki a háború kitörésekor és a háború első éveiben az ország miniszterelnöke volt. Tisza Istvánban a véres háborút szervező uralkodó osztályok megszemélyesítőjét látták, és így álltak boszszút a háború okozta gyötrelmekért. A forradalmak leverése után az ellenforradalmi fasiszta rendszer a régi úri Magyarország legkiválóbb államférfiának kiáltotta ki az „erős kezű" Tisza Istvánt, és pert szervezett merénylői, illetve állítólagos merénylői ellen. A per részben a katonai (1920), részben a polgári bíróság előtt (1921) folyt, s célja nem elsősorban Tisza gyilkosainak megbüntetése volt, mint inkább az, hogy bemocskolják az őszirózsás forradalmat.

Tomics, Jása: a szerb radikális párt egyik vezetője.

Tördölés-legenda: l. Dolchstoss-legenda.

Török János: görögkatolikus lelkész.

Trializmus: az 1870-es években kialakult olyan politikai elgondolás, mely az Osztrák—Magyar Monarchiát osztrák—cseh kiegyezéssel trialista (hármas államszövetség) szerkezetűvé akarta tenni. E terv elsősorban a magyar uralkodó osztályok ellenállásán bukott meg, melyek a trializmustól a nemzetiségek fölötti uralmukat féltették. A XX. század elején a horvát és szlovén burzsoázia tűzte ki célul, hogy a Monarchiát egy önálló délszláv államtest beiktatásával trialista államszövetséggé alakítsa át. Egyes osztrák politikusok is támogatták e tervet, melytől a Monarchia megmentését várták.

Trockij, Lev Davidovics, Bronstein (1879—1940): publicista, 1903-tól 1917-ig mensevik, 1917-ben a forradalmi fellendülés idején belép a bolsevik pártba. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után felelős funkciókat tölt be; a Politikai Bizottság tagja, külügyi, majd hadügyi népbiztos. Sok kérdésben szemben áll a párt lenini politikájával. A húszas években frakciós tevékenysége nyílt árulássá fajul; 1927-ben kizárják a pártból; 1929-ben száműzik.

Tschirschky-Bögendorf, Heinrich (1858—1916): Németország bécsi nagykövete az első világháború előtt.

Türr István (1825—1908): magyar szabadsághős, majd olasz altábornagy.

Egy évtizedes harcos múlt után 1860-ban a marsalai ezer soraiban Garibaldi vezérkari főnöke, majd Nápoly kormányzója. A kiegyezés után hazatért, s mint csatornaépítő-mérnök és vállalkozó dolgozott. Nevéhez fűződik a Ferenc-csatorna megépítése (1871—1875), s részt vett a Panama-csatorna tervének kidolgozásában is.

Türr Stefánia: Türr István tábornok Olaszországban született és élt leánya. Károlyi Mihály olaszországi tartózkodása alatt provokációs módon működött közre a Károlyi család kiutasításában.

Ugron Gábor (1880—1957): alkotmánypárti politikus, főispán, országgyűlési képviselő, 1917-ben az Esterházy-kormány, majd a Wekerle-kormány belügyminisztere. 1918-ban Erdély királyi biztosa. A polgári demokratikus forradalom alatt a Székely Nemzeti Tanács elnöke.

Újság: politikai napilap. 1903-ban indult *Az Újság* címmel. Gajári Ödön szerkesztésében. (Főbb munkatársai: Herczeg Ferenc, Kóbor Tamás, Mikszáth Kálmán.) Tisza István politikáját támogatta. A Tanácsköztársaság leverése után polgári liberális jellegű lap lett. 1925-ben — Somogyi és Bacsó meggyilkolásáról közölt cikke miatt — betiltották. Megjelenését csak új címen *(Újság)* és újra kezdődő évfolyam-számozással engedélyezték.

Ulain Ferenc (sz. 1881): ügyvéd, országgyűlési képviselő. A Tanácsköztársaság idején az ellenforradalmi szervezkedés aktív résztvevője. A *Szózat* című ellenforradalmi napilap alapítója és szerkesztője.

Ultimátum a szerb kormányhoz 1914-ben: 1914. július 23-án Ausztria—Magyarország a császári Németország előzetes jóváhagyásával, sőt ösztönzésére ultimátumot adott át Szerbia kormányának. Az ultimátumra az adott alkalmat, hogy egy hónappal előbb Szarajevóban szerb nacionalisták merényletet követtek el Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen. Az ultimátum nemcsak a merénylettel kapcsolatban terjesztett elő követeléseket, hanem azt is kívánta, hogy a szerb kormány nyomja el saját országában a szerbek felszabadítására és egyesítésére irányuló mozgalmat és propagandát. Ausztria—Magyarország az ultimátummal ki akarta provokálni a Szerbia elleni háborút, és ezért olyan követeléseket is támasztott, amelyeket szuverén állam semmiféleképpen sem fogadhatott el. Az ultimátumra 48 órán belül kellett választ adni. A szerb kormány engedékeny választ adott, de szuverenitását súlyosan sértő pont teljesítése elől természetszerűleg kitért. Ez alkalmat adott Ausztria—Magyarországnak arra, hogy megüzenje és megindítsa a háborút, mely néhány nap alatt világháborúvá szélesedett.

Urban, Karl (1865—1940): osztrák miniszter.

Urmánczy Nándor (1868—1940): földbirtokos, politikus, publicista, 1902-től országgyűlési képviselő. 1904-től 1918-ig a Függetlenségi Párt tagja, azután pártonkívüli.

Vadász Miklós (1891—1927): kiváló illusztrátor, grafikus, festő, a Károlyi kormány diplomatája.

Vajda—Vojvoda Sándor (sz. 1872): országgyűlési képviselő, a magyarországi románok egyik vezetője az első világháború idején. 1897-től a román nemzeti komité tagja.

Választójogi bizottság: 1917-ben IV. Károly a forradalmi mozgalmak visszaszorítása, a haladó erők leszerelése, „békés mederbe terelése" céljából bizonyos engedményekkel, demokratikus mezbe öltöztetett reformokkal is kísérletezett. Ennek során 1917 tavaszán felvetette a rendkívüli szűk magyarországi választójog revízióját. Tisza István a tervet eleve visszautasította, ami jó alkalmul szolgált a királynak, hogy a nép előtt amúgy is gyűlölt magyar miniszterelnököt eltávolítsa, és saját népszerűségét növelje. Koalíciós kormány alakításával (Esterházy Móric elnökletével) komolyabb változtatások hitét akarta kelteni. A nagy hanggal beígért választójog előkészítésére választójogi bizottságot is hoztak létre, azonban az új választójogból semmi sem lett, mert a kormány maradéktalanul együttműködött a parlament Tisza-párti többségével.

Választójogi Blokk: 1917. június 6-án alakult. Hivatalos neve: Budapesti Munkások és Polgárok Választójogi Bizottsága. A határozat szövege:

I. az általános egyenlő és titkos választójog kivívása;

II. a béke megkötése hódítás és hadikárpótlás nélkül;

III. az állandó béke biztosítása nemzetközi intézményekkel és a hadügyek és kulügyek demokratizálásával.

A bizottság elnöke: Károlyi Mihály. Társelnökök: Vázsonyi Vilmos, Garbai Sándor. Tagok: Függetlenségi Pártból: Ábrahám Dezső, Justh Gyula, Lovászy Márton, Batthyány Tivadar. Szociáldemokrata Pártból: Buchinger Manó, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond. Demokrata Pártból: Székely Ferenc, Bródy Ernő, Pethő Sándor. Radikális Pártból: Jászi Oszkár, Szende Pál. Keresztény Szociális Pártból: Giesswein Sándor. Sajtóügyek. Diner-Dénes József.

Vandervelde, Émile (1866—1938). belga jobboldali szocialista politikus, a II. Internacionálé egyik vezető személyisége.

Varjassy Lajos: az aradi kereskedelmi kamara titkára. Jászi Oszkár — többek közt — az ő közreműködésével lépett kapcsolatba a magyarországi románok vezetőivel 1918-ban. 1918-ban főispán. Az aradi és szegedi ellenforradalmi kormány tagja.

Vass János (1873—1932): politikus, országgyűlési képviselő, 1918-ban Heves megye főispánja, a Károlyi-kormány közélelmezési államtitkára, a Berinkey-kormány vallásügyi minisztere.

Vázsonyi Vilmos (1868—1926): polgári demokratikus politikus, ügyvéd. Az 1890-es években kapcsolódott a politikai életbe mint az általa alapított Demokrata Párt vezetője. 1901-től országgyűlési képviselő, 1905-ben a koalíció vezérlő bizottságának tagja. 1917—1918-ban az Esterházy kormány igazságügyminisztere, a Wekerle-kormány választójogügyi, majd igazságügyminisztere. Háborús miniszteri szereplése gyűlöletes volt.

Károlyi Mihály ellen, akivel szemben nem volt eszközeiben válogatós, személyes indulat fűtötte. Ellenzéki múltja után a forradalmi mozgalmak kíméletlen letörésének szorgalmazója; választójogi törvénye csak látszólagos jogkiterjesztés. A forradalmak idején Svájcban tartózkodott. Tagja volt az első és második ellenforradalmi nemzetgyűlésnek. Az 1920-as évek elején az ellenzéki Polgári Demokrata Párt vezetőjeként a legitimistákat támogatta. Pályájának pozitív eleme volt védői szerepe 1913-ban a Dési—Lukács-perben, melybe Lukács László miniszterelnök belebukott, valamint éles fellépése a frankügy idején Bethlen István ellen, s kivált Budapest fejlesztésében szerzett érdemei az első világháború előtt.

Verduni csata (1916): az első világháború egyik legvéresebb csatája — a német és francia haderők között — a stratégiailag fontos Verdun város elfoglalásáért. Az 1916. február 21-én kezdődött német támadást a franciák megállították. A német hadvezetőség helyzetét nehezítette, hogy a június 4-i orosz áttörés a keleti front délnyugati szakaszán a tartalékerőket lekötötte. Így augusztus 29-én kénytelen volt beszüntetni a verduni támadás hadműveleteit, sőt októberben a franciák ellentámadásba mentek át, melynek eredményeként december 18-ra megszilárdították helyzetüket a verduni körzetben. A németek vesztesége kb. 600 000, a franciáké 350 000 főt tett ki.

Verne, Jules (1820—1905): világhíres francia író. Gazdag fantáziával, sokoldalú tudományos és földrajzi ismerettel megírt kalandos regényeiben népszerűsítette a természettudományos eredményeket, sőt lehetőségeket (akkor még utópiákat), s olvasói elé az emberi munkát és hősiességet állította példaképül.

Vidor Jenő (sz. 1876): ügyvéd, újságíró, büntetőjogi szakíró. A *Világ* munkatársa.

Világ: a legjelentősebb és legtekintélyesebb polgári radikális napilap Magyarországon. 1910-ben indult Yartin (Nyitray) József szerkesztésében, majd később többek közt Purjesz Lajos és Feleky Géza szerkesztették. Első munkatársai közé a magyar politikai, köz-, és irodalmi élet olyan jeles alakjai tartoztak, mint Ady Endre, Ignotus, Bíró Lajos, Bölöni György, Jászi Oszkár, Supka Géza, Szende Pál. A lap színvonalasan harcolt a magyar társadalom feudális maradványai, a klérus és a konzervatív arisztokrácia ellen, a polgári haladásért.

Világosi fegyverletétel: 1849. augusztus 13-án itt írta alá Görgey Artur a feltétel nélküli fegyverletételt, s ezzel véget ért a forradalom és szabadságharc.

Vilmos, II. (1858—1941): 1888-tól 1918-ig német császár és porosz király. A német junker-burzsoá imperializmus érdekeinek képviselője. Jelentős szerepe volt az első világháború közvetlen előkészítésében. 1918. november 10-én a német forradalom hatására Hollandiába menekült, s november 28-án lemondott a trónról.

Vittorio Venető-i csata: az első világháborúban (1918 októberében) az osztrák—olasz front utolsó nagy csatája.

Vlád Aurél: a magyarországi románok egyik vezetője az első világháború idején.

Vojnits Sándor, báró (sz. 1865): nagybirtokos, politikus, képviselő majd felsőházi tag. Tisza István szűkebb környezetéhez tartozott.

Voltaire, François-Marie Arouet (1684—1778): francia filozófus és író, a francia felvilágosodás eszméinek kiemelkedő jelentőségű képviselője és terjesztője, az *Encyclopédie* munkatársa.

Vörösmarty Mihály (1800—1855).

Vratovic, Mirko: a délszláv nemzeti tanács jóléti bizottságának tagja. Tagja annak a délszláv bizottságnak, melynek Horthy Miklós átadta a flottát 1918. október 31-én.

Waldstätten, Alfred (sz. 1872): Arz tábornok vezérkari főnöke.

Webb, Sidney James (1859—1947): angol szociológus és közgazdász. Feleségével (Beatrice Patter) a Fabiánus Társaság alapítója, számos reformista irányú közgazdasági és szociológiai mű szerzője. 1922-től parlamenti képviselő, Mac Donald első munkáspárti kormányának tagja. 1932-ben feleségével körutazást tett a Szovjetunióban, amely után több művükben meleg együttérzéssel ismertették a Szovjetunió eredményeit.

Wekerle Sándor (1848—1921): polgári politikus, 1886-tól mint pénzügyi államtitkár Tisza Kálmán miniszterelnök és pénzügyminiszter mellett a pénz- és gazdaságügyek tényleges intézője, 1889-től 1892-ig pénzügyminisztere majd 1895-ig miniszterelnök. Nevéhez fűződik az aranyvaluta bevezetése és az úgynevezett egyházpolitikai törvények meghozatala. Mint az első polgári származású miniszterelnök Magyarországon, általában a polgárság, de elsősorban a finánctőkések és a velük összeforrott nagybirtokosok érdekeit képviselte. 1906-ban a koalíciós kormány elnöke, majd annak 1910. évi bukása után egy időre kivonult a politikai életből. Harmadszor a dualista Magyarország utolsó kormányának (1917—1918) miniszterelnökeként sikertelen kísérleteket tett a Monarchia felbomlásának megakadályozására.

Wild József (sz. 1881): nemzetgyűlési képviselő, vezérkari százados. A Tanácsköztársaság idején Bécsben az ellenforradalmi erőket szervező Bethlen István gróf katonai tanácsadója.

Willerding: az Osztrák—Magyar Monarchia tábornoka az első világháborúban. József főherceg vezérkari főnöke.

Wilson: az Amerikai Egyesult Államok berni követe az első világháború idején.

Wilson, Thomas Woodrow (1856—1924): amerikai államférfi, demokratapárti politikus, 1913-tól 1921-ig az Amerikai Egyesült Államok elnöke. Egyetemi professzor (jogtudomány és gazdaságtan), később rektor, majd New Jersey állam kormányzója. Elnökké választása után külpolitikájában aktív terjeszkedő politikát folytatott, az amerikai monopoltőke világuralomra

torekvó szárnyát képviselte. Elsősorban a latin-amerikai államokkal szemben torekedett az Amerikai Egyesult Államok befolyásának agresszív növelésére. Az Amerikai Egyesult Államok csapatai 1914-ben és 1916-ban behatoltak Mexikó területére, 1915 ben megszállták Haitit, 1916-ban a Dominikai koztársaságot. Az első világháború kitörésekor semleges álláspontot képviselt, pacifista elveket hangoztatott és eredménytelen békítési kísérleteket tett. A háború folyamán azonban az antanthatalmak egyre nagyobb amerikai kolcsonoket kaptak, így az Amerikai Egyesult Államok egyre inkább erdekeltté vált az antant győzelmében. A németek tengeralattjáró-háborúja novelte az amerikai kozvélemény németellenes beállítottságát, Wilson ekkor erélyes jegyzékekkel tiltakozott a német kormánynál. 1916. december 18-án pedig jegyzékkel fordult a hadviselo felekhez, amelyben békefeltételeik meghatározására szólította fel oket. 1917. január 31-én a németek értesítették az Amerikai Egyesult Államokat a korlátlan tengeralattjáró háboru felújításáról, mire február 3 án Wilson kormánya megszakította a diplomáciai kapcsolatot, három amerikai hajó elsullyesztése után 1917. április 6 án pedig hadat uzent Németországnak. Wilson továbbra is nemzetkozi tárgyalások kezdeményezojeként lépett fel, és 1918. január 8-i uzenetében meghatározta az általa elképzelt európai béke feltételeit, amelyeket a hadviselo felek a fegyverszuneti illetve béketárgyalások feltételeként fogadtak el. Személyesen vett részt a parizsi békekonferencia targyalásain, nagy szerepe volt a Népszovetség létrehozasában. Torekvéseit az Amerikai Egyesult Államok donto európai befolyasának biztositására a békeszerzodésben nem tudta megvalósitani, az Amerikai Egyesult Államok kongresszusa éppen ezért a békeszerződéseket és a Népszovetség alapokmányát nem ratifikálta. 1919-ben idegosszeroppanást, majd idegbénulást kapott, ezután már nem volt képes arra, hogy tevékenyen részt vegyen a politikai életben.

Windischgraetz Alfréd, herceg (1787—1862): a szélsőségesen reakciós osztrák hadvezér. Ferenc József 1848 decemberében megbízta a magyarországi forradalmi szabadságharc leverésével. Ebben nem ért el sikereket, csak annyit, hogy 1849. január 5 én bevonult a kiurített Pestre, január 7-én elfogatta gróf Batthyány Lajos volt miniszterelnokot, a hozzá kuldott békedelegáció tagját. A tavaszi hadjárat során elszenvedett kudarca miatt 1849. április 12-én leváltották, ekkor visszavonult csehországi birtokaira.

Windischgraetz Lajos, herceg (sz. 1882): W. Alfréd unokája. Nagybirtokos, az első világháború idején IV. Károly kiraly rossz szelleme, a Wekerle-kormány kozélelmezésugyi minisztere, végul ifj. Andrássy Gyula mellett a végnapjait élő közos kulugyminisztérium osztályfonoke, már akkor Károlyi Mihály aljas eszkozú, intrikus ellenfele. Az első nemzetgyűlésen (1920—1922) képviselő. 1921-ben a Károlyi-per idején hamisított okmányokkal és tanúvallomásokkal „támasztotta alá" a Károlyi Mihály ellen emelt vádat,

hazug vádaskodásait megismételte emlékirataiban, melyeket Berlinben jelentetett meg. Károlyi rágalmazási pert indított a kiadó Ullstein cég ellen, s azt meg is nyerte; a memoárok nem jelenhettek meg tovább eredeti formájukban, s az inkriminált részeket ki kellett belőluk hagyni. Windischgraetz volt az 1926-ban kirobbant frankhamisítási ugy egyik főszereplője. Károlyi erről így ir 1926. március 7-én: „Windischgraetz herceget, a klikk egyik leggátlástalanabb tagját szemelték ki arra, hogy benyújtsa ellenem a fehérterror gyalázatos vádjait. Nyilván »hazafias« motívumoktól vezéreltetve, a magyarországi ellenforradalomnak ez a kedvence tanúvallomásokat és okmányokat hamisított ellenem — éppen úgy, mint öt évvel később bankjegyeket hamisított —, melynek alapján Horthy admirális bírósági terrorkulönítménye engem hazaárulónak nyilvánított, s elrendelte birtokaim (törvényileg elidegeníthetetlen birtokaim) elkobzását." 1932-ben felvette a német állampolgárságot, Jugoszláviában lett Gestapo-ügynok, később összekötő a horvát usztasa főnok, a fasiszta Ante Pavelic és a Gestapo között. Jelenleg Párizsban él, és konspirál ellenunk tovább.

Wlassics Gyula, báró, idősb (1852—1937): jogász, államférfi, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1892-től — mint a Szabadelvű Párt tagja — országgyűlési képviselő. Főugyész helyettes, 1895-től 1903-ig kultuszminiszter. (Nevéhez fűződik a nők egyetemi felvételének engedélyezése.) 1918-ban a főrendiház utolsó, 1926-tól 1935-ig a felsőház első elnöke. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom előtt teljesen kapitulált: maga emunciálta elnöki székéből, hogy a főrendiház „berekeszti tanácskozásait", s küldöttség élén sietett Ausztriába IV. Károlyhoz, hogy lemondására (ami meg is történt) rávegye.

Ypern: ennél a délnyugat-belgiumi kisvárosnál — mely az első világháborúban hosszú ideig heves harcok színhelye volt — használtak a hadviselésben először a németek harci gázt.

Zelenski László, gróf (1809—1863): egyike azoknak, akiket Batthyány Lajossal együtt letartóztatott Windischgraetz herceg 1849-ben.

Zichy Aladár, gróf (1864—1937): földbirtokos, országgyűlési képviselő, majd felsőházi tag, az OMGE választmányi tagja, „a király személye körül" miniszter.

Zichy Antónia grófnő (1816—1888): Batthyány Lajos felesége.

Zichy Géza, gróf (1849—1924): zeneszerző és zongoraművész, főrendiházi tag.

Zichy János, gróf (1868—1944): politikus, országgyűlési képviselő, 1910-től 1913-ig, majd 1917-től 1918-ig vallás-, és közoktatásügyi miniszter. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt elnöke.

Zima Tibor: aradi újságíró, 1918-ban Jászi Oszkár az ő közreműködésével lépett kapcsolatba a magyarországi románok vezetőivel.

Zimmerwaldi konferencia: 1915. szeptember 5—8. A II. Internacionálé háborúellenes csoportjainak első nemzetközi találkozója a svájci Zimmerwald

faluban, 11 ország 38 delegátusának részvételével. A Lenin vezette forradalmi internacionalisták nagy harcot vívtak a konferencia centrista többségével, s a határozat végül is a két álláspont közötti kompromisszum jegyében született: leleplezte a háború imperialista jellegét, elítélte a szociálsovinisztákat (a háborús hitelek megszavazását, részvételüket a burzsoá kormányban); felhívta Európa népeit a háború elleni harcra, de nem foglalta magában a háború polgárháborúvá való átváltoztatásának lenini jelszavát. Ellentmondásossága mellett is a konferencia a háborúellenes mozgalom első nagy lépéseit jelentette, s nagy eredménye volt, hogy belőle kialakult az úgynevezett zimmerwaldi baloldal, amelyhez a bolsevikokon kívül a lengyel, német, norvég, svájci és svéd baloldali szocialisták csatlakoztak.

Zita (sz. 1892): pármai hercegnő. Mint IV. Károly felesége, osztrák császárné és magyar királyné (1916-tól 1918-ig).

Zlinszky István (sz. 1875): újságíró, függetlenségi párti országgyűlési képviselő. A *Politika* című folyóirat alapítója, főszerkesztője. 1914-ben elkísérte Károlyi Mihályt az Amerikai Egyesult Államokba.

Zöld káderek: az osztrák—magyar hadseregből — az első világháború végén — megszökött és az erdőkben táborozó katonák.

Zselénszky (Zelenszki) pontosabban Zelenka-Zelenski Róbert, gróf (1850—1945): nagybirtokos, reakciós politikus. Előbb országgyűlési képviselő, majd a főrendiházi, illetve felsőházi tag. Nevét többek között azzal tette hírhedtté, hogy kínai kulikat akart Magyarországra hozatni, letörni veluk az aratók bérét. Ady Endre *Ülj törvényt Werbőczy* című versében pellengérezte ki nevét. Galíciai grófságához 1898-ban kapta a magyart.

Zselyunka József: őrnagy, csendőrparancsnok. Az ő parancsára lőttek a csendőrök a MÁV-gépgyár munkásaira.

Zsifkovics: százados, katonai ugyész. A vizsgálatot vezette a Konsten-ugyben.

Zsófia főhercegnő (1805—1872): Miksa József bajor király leánya, Ferenc Károly osztrák főherceg felesége, I. Ferenc József császár és király anyja.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

1875. *március 4.* Károlyi Mihály születésének napja.
1877. *április.* Kitör az orosz—török háború.
1879. *október 7.* Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia megköti a kettős szövetséget.
1882. *május 20.* Németország, Ausztria—Magyarország és Olaszország képviselői aláírják a hármasszövetségi szerződést.
1883. Románia csatlakozik a Hármasszövetséghez.
1889. *január 30.* Mayerlingi vadászkastélyában Rudolf trónörökös öngyilkosságot követ el.
1890. *december 7.* Megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt.
1894. *április 21.* Letartóztatják Szántó Kovács Jánost.
1895. *január.* Esterházy Miklós gróf és Zichy Nándor gróf megalakítja az Országos Katolikus Néppártot.
1896. *november.* Károlyi Sándor kezdeményezésére megalakul az OMGE védnöksége alatt a Magyar Gazdaszövetség.
1898. *április 19.* Kirobban a spanyol—amerikai háború.
október 29. A francia kormány — hosszú huzavona után — elrendeli a Dreyfus-per felülvizsgálását.
1899. *január.* Megbukik a Bánffy-kormány.
február 26. Széll Kálmán alakít kormányt.
május 18. Összeül az I. hágai békekonferencia.
július 29. Az I. hágai békekonferencián résztvevő 26 ország 3 megállapodást ír alá.
október. Kirobban az angol—búr háború.
1900. Megindul Budapesten a *Huszadik Század* című folyóirat.
június 12. Németországban törvényerőre emelik Tirpitz tengernagy flottaépítési tervét.

1901. Megalakul a Társadalomtudományi Társaság.
1902. Károlyi Mihály megbukik a zilahi választáson Lengyel Zoltánnal szemben.
január 30. Anglia katonai szövetséget köt Japánnal.
május 31. Pretoriában megkötik az angol—búr békét.
június 22. Budapesten megalakul a Vas- és Fémmunkás Szövetség.
szeptember 25. Budapesten megkezdődik a nemzetközi diákkongresszus.
1903. *április 12—13.* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt X. kongresszusa. Új programot és szervezeti szabályzatot fogadnak el.
június 27. Széll Kálmán kormányát a Khuen-Héderváry-kormány váltja fel.
november 3. Tisza István alakít kormányt.
1904. *február 8.* Japán Port Arthurnál hadüzenet nélkül megtámadja az orosz flottát. Kitör az orosz—japán háború.
április 3—5. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XI. kongresszusa.
április 8. Aláírják az angol—francia szövetségi szerződést.
április 19—23. Országos vasutassztrájk Magyarországon.
augusztus 14. A II. Internacionálé VII. kongresszusa Amszterdamban.
december 26—31. A Magyarországi Szakszervezetek III. országos kongresszusa.
1905. *január 22.* „Véres vasárnap" Pétervárott. Az orosz forradalom kezdete.
január 24—25. Országgyűlési választások Magyarországon. Az ellenzéki pártok (koalíció) szerzik meg a többséget.
február 5. A budapesti munkásság tuntetése és nagygyűlése az orosz forradalom mellett.
február 26. A budapesti szocialista diákok nagygyűlése a Tattersallban. Kiáltványban üdvozlik az orosz forradalmat.
április 12. Sztrájk Nagyváradon.
április 23. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XII. kongresszusa.
május 15. A budapesti vas- és fémöntők általános sztrájkja.
május 23. A budapesti gázgyár munkásainak sztrájkja.
május 27. A japán haderők győzelme az orosz tengeri csapatok fölött Csuzimánál.
május 31. A budapesti elektromosgyár munkásainak sztrájkja.
június—július. Nagy arató- és cselédsztrájkok a Dunántúlon.
június 18. Alkotmányellenesen kinevezik a Fejérváry-kormányt.
június 27. A Patyomkin páncéloshajó matrózainak felkelése.
július. Kristóffy belügyminiszter tárgyalásokat kezd az általános titkos választójogról.
augusztus 13. Munkásgyűlés Budapesten 60 000 résztvevővel.
szeptember 5. Portsmouthi békekötés. Vége az orosz—japán háborúnak.
szeptember 10. Megalakul a Választójogi Liga.
szeptember 15. „Vörös péntek", országos tüntetés a választójogért.
október 5. Ferenc József „a magyar korona jogán" bejelenti Bosznia—Hercegovina annektálásának követelését.

november 18. Megalakul az Alkotmánypárt.
december 19. Kristóffy nyilvánosságra hozza törvénytervezetét az általános titkos választójogról.
december 23. Fegyveres felkelés Moszkvában.
Giesswein Sándor megalakítja a keresztényszocialista pártot.
1906. *január 7.* Budapesten megalakul a Földművesszövetség.
január 21—22. Népgyűlések Budapesten és országszerte a pétervári „Véres vasárnap" évfordulóján.
február 19. Katonaság kergeti szét a magyar képviselőházat.
március 6. Budapesten sztrájkba lépnek a gázgyári munkások.
március 26. Sztrájk Miskolcon.
április 8. Megalakul a koalíciós Wekerle-kormány.
április 8. Áchim András megindítja a *Paraszt Újság* című lapot.
április 17—18. Megalakul az Ifjúmunkások Szövetsége.
május 20. Széll Kálmánt választják az Alkotmánypárt elnökévé.
május 28. A vas- és fémmunkások budapesti nagygyűlése kimondja az általános sztrájkot.
június 4—5. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XIII. kongresszusa.
június 22. Összecsapás Nagybecskereken a sztrájkoló aratómunkások és a csendőrség között.
június 25. Sztrájk Debrecenben és Lugoson.
július 12. Dreyfus teljes rehabilitációjával véget ér a Dreyfus-ügy.
július. 4000 salgótarjáni bányász sztrájkja.
1907. *március 17.* Nagy parasztlázadás robban ki Romániában.
március 31—április 1. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XIV. kongresszusa.
április 28. A budapesti munkások városligeti nagygyűlése tiltakozik a „Cselédtörvény" (derestörvény) ellen.
június 15. 44 ország képviselőivel összeül a II. hágai békekonferencia.
augusztus 18—24. A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusa.
augusztus 31. Péterváron aláírják az angol—orosz megállapodást, mely a közép-keleti nézeteltéréseket rendezte.
október 7. Újabb tíz évre megkötik az osztrák—magyar vámuniót biztosító egyezményt.
október 10. Egynapos általános sztrájk és tömegtüntetés a választójogért.
december 10. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakuló közgyűlése.
december 10. Károlyi Mihály ceyloni utazása.
december 10. Megjelenik Seton-Watson könyve a magyarországi nemzetiségi kérdésről.
1908. *január 1.* Megindul a *Nyugat* című folyóirat.
január 20. Országszerte tiltakozó gyűlések a plurális választójogi törvény ellen.
október 6. Ferenc József proklamálja Bosznia—Hercegovina annektálását.

október 16. Felfuggesztik a vasutasmunkások szovetségét.
december 6. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XV. (rendkívüli) kongresszusa.
december 29. A belugyminiszter felfuggeszti a vas- és fémmunkások szervezete, valamint a budapesti asztalos szakosztály mukodését.
december 31. Általános sztrájk Budapesten a vasmunkás szervezet és az asztalos szakosztály felfuggesztése miatt.
december 31. Megalakul a Galilei-kor.

1909. *március 31.* Hosszas diplomáciai csatározások után Szerbia elismeri Bosznia—Hercegovina annektálását.
április 11—14. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVI. kongresszusa.
július 15. Bleriot átrepül a La Manche csatorna folott.
szeptember 27. Nagy tuntetés Budapesten az általános választójogért.
október 2. Brennbergi bányászok sztrájkja.
november 11. Justh Gyula pártjának megalakulása.
november 11. Károlyi Mihályt az OMGE elnokévé választják.

1910. *január 17.* Megbukik a koalíciós kormány.
január 17. Khuen-Héderváry Károly megalakítja kisebbségi kormányát.
február 18. Andrássy Gyula indítványára az Alkotmánypárt kimondja feloszlatását.
február 19. Tisza István megalakítja a Nemzeti Munkapártot.
március 6. Bethmann—Hollweg vérbefojtja a berlini munkások tuntetését.
március 27. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVII. kongresszusa. Alpári Gyulát kizárják a pártból.
április. A II. Internacionálé koppenhágai kongresszusa által kikuldott dontobíróság tárgyalja Alpári Gyula kizárását.
június 1. Országgyülési választások Magyarországon. Károlyi Mihályt képviselové választják.
augusztus 7. Munkástuntetések Budapesten a lakbéruzsora ellen.
augusztus 7. Megindul a *Világ* című lap.

1911. *július 18.* A kormány bejelenti a véderójavaslatot. Újabb obstrukció indul a képviseloházban.
augusztus 24. Kínában — Szun Jat szen vezetésével — kirobban a forradalom.
szeptember 29. Olaszország hadat uzen Torokországnak.

1912. *január.* Az OSZDMP prágai konferenciája.
március 4. Munkástuntetés Budapesten.
április 22. Lemond a Khuen-Héderváry kormány. Lukács László alakít új kormányt.
május 22. Tisza István lesz a házelnok azzal a céllal, hogy letorje az obstrukciót.
május 23. Általános sztrájk és tuntetés a választójogért. „Vérvoros csutortok".

június 4. Puccsszavazással elfogadtatják a véderőjavaslatot. Az ellenzék bejelenti a bojkottot. Tisza István karhatalommal kivezetteti a képviselőházból az ellenzék vezéreit.

június 7. Kovács Gyula képviselő revolveres merényletet kísérel meg Tisza István ellen.

június 9. Tisza István erőszakkal megszavaztatja az új házszabályokat.

július 3. Justh Gyula — Tisza durva intézkedései miatt — visszaadja a királynak valóságos belső titkos tanácsosi rangját.

szeptember 9. Meglakul a Magyar Köztársasági Párt.

október 18. Montenegro hadat üzen Törökországnak. Megkezdődik az első Balkán-háború.

november 17. Budapesti munkások nagyszabású háborúellenes tüntetése.

november. Wilsont választják az Amerikai Egyesült Államok elnökének.

december 31. Beterjesztik a Lukács—Tisza-féle reakciós választójogi javaslatot.

1913. *március 4.* A szociáldemokrata párt vezetősége visszalép a teljesen előkészített általános sztrájk kikiáltásától.

május 30. Londonban megkötik az előzetes békét Törökországgal a balkáni országok.

június 4. Lemond Lukács László miniszterelnök.

június 7. Károlyi Mihály lesz a vezére az ismét egyesült Függetlenségi Pártnak.

június 10. Tisza István alakít kormányt.

június. Kitör a második Balkán-háború.

augusztus 10. Megkötik a — második Balkán-háborút lezáró — első bukaresti békét.

1914. *február.* Károlyi Mihály tíznapos amerikai útján előkészíti a júniusi hosszabb utazást.

május 25. Meghal Kossuth Ferenc.

június 6. Megalakul a Radikális Párt.

június 12. Prágában II. Vilmos német császár találkozik Ferenc Ferdinánd trónörökössel.

június 28. Megkezdődnek a boszniai hadgyakorlatok, melyekre nagy kísérettel elutazik Ferenc Ferdinánd trónörökös a feleségével. Délelőtt sikertelen bombamerényletet kísérelnek meg ellenük, a déli órákban Princip Gavrilo szerb diák agyonlövi őket.

június 28. Károlyi Mihály Párizsból elindul amerikai körútjára.

július 1. Tisza István memorandumot intéz a királyhoz, amelyben aggodalmát fejezi ki, hogy a Szerbia elleni háború diplomáciailag nincs eléggé előkészítve.

július 5. Ferenc József audiencián fogadja Conrad von Hötzendorf vezérkari főnököt, s a Szerbia elleni támadást Németország támogatásától teszi függővé.

július 5. Az Osztrák—Magyar Monarchia berlini követe átadja Vilmos császárnak Ferenc József memorandumát a Szerbia elleni támadás támogatásáról.
július 5. este. A Monarchia berlini követe táviratban közli Bécsel Vilmos császár szóbeli támogató válaszát.
július 7. Közös minisztertanácsi ülés Bécsben a Szerbia elleni akció megbeszélésére.
július 23. Az Osztrák—Magyar Monarchia belgrádi követe ultimátumot nyújt át a szerb kormánynak.
július 24. A magyar parlamentben hivatalosan bejelentik a Szerbiának benyújtott ultimátumot.
július 25. Pasics miniszterelnök átadja a szerb kormány válaszát Giesl bárónak.
július 25. Az Osztrák—Magyar Monarchia kormánya visszarendeli belgrádi követségét.
július 25. Ferenc József elrendeli nyolc hadtest mozgósítását.
július 26. Részleges mozgósítás Oroszországban.
július 28. Berchtold táviratban közli a szerb kormánnyal, hogy „Ausztria—Magyarország e pillanattól fogva hadiállapotban levőnek tekinti magát Szerbiával".
július 29. Befejeződik Károlyi Mihály amerikai útja. New Yorkból útnak indul hazafelé.
július 30—31. Elrendelik, majd proklamálják az általános mozgósítást Oroszországban és az Osztrák—Magyar Monarchiában.
július 31. A Monarchia közös minisztertanácsi ülése elutasítja az angol kormány közvetítési ajánlatát Szerbiával.
július 31. Általános mozgósítás Belgiumban.
augusztus 1. Általános mozgósítás az Osztrák—Magyar Monarchiában.
augusztus 1. Németországban elrendelik az általános mozgósítást.
augusztus 1. Általános mozgósítás Franciaországban.
augusztus 1. Németország hadat üzen Oroszországnak.
augusztus 2. Az olasz kormány a semlegesség mellett foglal állást.
augusztus 2. Orosz csapatok átlépik a német határt.
augusztus 2. Német csapatok megszállják Luxemburgot.
augusztus 2. Jaurès gyilkosság áldozata lesz.
augusztus 3. Olaszország semlegességi nyilatkozatot tesz.
augusztus 3. Németország hadat üzen Franciaországnak.
augusztus 4. Belgium — visszautasítva a németek átvonulási kívánságát — hadat üzen Németországnak. A német csapatok Belgium semlegességének megsértésével Lüttich mellett bevonulnak Belgiumba.
augusztus 4. Angol ultimátum Németországnak Belgium semlegességének tiszteletben tartásáról. Anglia — a belga semlegesség megsértése miatt — hadat üzen Németországnak.

augusztus 5. Károlyi Mihály — útban hazafelé Amerikából — Le Havre-ba érkezik, ahol társaival együtt letartóztatják.
augusztus 6. Szabadon bocsátják Károlyi Mihályt és társait.
augusztus 6. Az Osztrák—Magyar Monarchia hadat üzen Oroszországnak.
augusztus 6. Németország hadat üzen Szerbiának.
augusztus 10. Károlyi Mihály és társai vonaton elhagyják Le Havre-t.
augusztus 11. Franciaország hadat üzen az Osztrák—Magyar Monarchiának.
augusztus 12. Anglia hadat üzen az Osztrák—Magyar Monarchiának.
augusztus 12. Károlyi Mihály társaival Bordeaux-ba érkezik, ahol hadifogolyként kezelik őket.
augusztus 16. A német csapatok elfoglalják Lüttichet.
augusztus 18. A német csapatok elfoglalják Brüsszelt.
augusztus 19. X. Pius pápa halála.
augusztus 22—23. A német csapatok körülzárják Verdunt.
augusztus 23. Hindenburg tábornokot kinevezik a német keleti front főparancsnokává. Vezérkari főnöke Ludendorff.
augusztus 23. Japán hadat üzen Németországnak.
augusztus 27. Japán hadat üzen az Osztrák—Magyar Monarchiának.
szeptember 3. Az orosz csapatok elfoglalják Lemberget.
szeptember 3. XV. Benedek pápa megválasztása.
szeptember 5. Sidney Sonninót kinevezik Olaszország külügyminiszterévé.
szeptember 5. Angol—francia—orosz egyezmény arról, hogy különbékét nem kötnek, és a Központi Hatalmaknak szánt békefeltételeket közösen szabják meg.
szeptember 5—12. Az első marne-i csata, a német villámháború kudarca.
szeptember 8. A német csapatok fenyegető előnyomulásától félve a francia kormány elhagyja Párizst.
szeptember 8. A német csapatok elfoglalják Reimset.
szeptember 16. Károlyi Mihály és társai — kiszabadulva a fogságból — elhagyják Franciaországot.
szeptember 26. Törökország — a németekkel kötött titkos szerződés alapján — lezárja a Dardanellákat.
szeptember 29. Törökország hadat üzen Oroszországnak.
október 17—20. A varsói csatában az orosz csapatok megverik és visszavonulásra kényszerítik a németeket.
november 1. Az OSZDMP Központi Bizottságának felhívása az imperialista háború ellen.
november 2. Oroszország hadat üzen Törökországnak.
november 5. Anglia hadat üzen Törökországnak.
november 6. Franciaország hadat üzen Törökországnak.
november 7. Andrássy Katinka és Károlyi Mihály esküvője.
november 30. Károlyi Mihály a parlamentben felolvassa a Függetlenségi

és 48-as Párt deklarációját: „A Függetlenségi és 48-as Párt a háború idejére felfüggesztette a belpolitikai küzdelmeket, és minden törekvését odairányítja, hogy a nemzet összes erői a győzelem kivívására tömörüljenek."

december 2. Belgrád bevétele.

december 4. Bülow herceg, volt kancellárt nevezik ki Németország római követévé azzal a céllal, hogy Olaszországot tartsa távol az antanthoz való csatlakozástól.

december 12. A falklandi tengeri csatában az angolok megsemmisítik a Spee admirális parancsnoksága alatt álló kelet-ázsiai német flottát.

december 18. Anglia — egyoldalú nyilatkozattal — protektorátusa alá helyezi Egyiptomot.

1915. *január 13.* Lemond Berchtold Lipót külügyminiszter.

január. Európai körútra indul House ezredes, Wilson elnök bizalmasa.

február 18. Németország hadiövezetnek nyilvánítja a Nagy-Britanniát övező tengereket. Bejelentik, hogy a veszélyövezetbe befutó hajókat elsüllyesztik.

február 19. Megkezdődik az angol—francia hadiflotta támadása a Dardanellák erődjeinek elfoglalásáért.

március 26—28. Nemzetközi szocialista nőkonferencia Bernben.

április 4—6. Nemzetközi szocialista ifjúsági konferencia Bernben.

április 12—13. A németországi, ausztriai és magyarországi szociáldemokrata pártok szociálsoviniszta nyilatkozata.

április 26. Egyezményt kötnek Londonban az antanthatalmak és Olaszország.

április. Károlyi bevonul katonának.

április. Az ellenzék fellépése a Tisza-kormány ellen a parlamentben.

május 2. A német és az osztrák—magyar csapatok *Gorlicé*nél áttörik az orosz frontot.

május 3. Olaszország felbontja a hármasszövetségi szerződést.

május 7. A németek elsüllyesztik az amerikai lobogó alatt haladó „Lusitania" óceánjáró gőzöst, 128 amerikai az életét veszti. Rohamosan romlik a viszony Németország és az Amerikai Egyesült Államok között.

május 23. Olaszország hadat üzen a Központi Hatalmaknak.

május 23. Japán 21 pontból álló követelést terjeszt Kína elé.

május 24. Olasz csapatok átlépik a Monarchia határát.

május 26. A miniszterelnök a magyar képviselőházban bejelenti az olasz hadüzenetet.

június 3. A német és az osztrák—magyar haderők visszafoglalják a galíciai Przemyślt.

június 9. A *Matin* című francia lap megtámadja Károlyi Mihályt katonai bevonulása miatt.

június 22. A német és az osztrák—magyar haderők visszafoglalják Lemberget.
június 22. Az olasz csapatok elérik az Isonzót, és megkísérlik a front áttörését.
augusztus 21. Olaszország hadat üzen Törökországnak.
szeptember 5—8. A II. Internacionálé háborúellenes csoportjainak első találkozója. A zimmerwaldi konferencia.
szeptember 12. Görögországban általános mozgósítást rendelnek el.
szeptember 22. A nyugati fronton megkezdődik az antant offenzívája.
szeptember 26. Bulgária katonai egyezményt köt Németországgal és az Osztrák—Magyar Monarchiával.
október 14. Bulgária a Központi Hatalmak oldalán belép a háborúba.
október 29. A belügyminiszter megtiltja a zimmerwaldi konferencia kiáltványának terjesztését.

1016. *január 17.* A honvédelmi miniszter rendeletben szabályozza a militarizált üzemekben dolgozó munkások helyzetét.
január. Garami Ernő és Buchinger Manó hollandiai utazása.
február 16. A kisázsiai harctéren az orosz csapatok elfoglalják Erzerumot.
február 21. A nyugati fronton megindul a németek támadása Verdun elfoglalásáért.
február. Az Amerikai Egyesült Államok protektorátus alá helyezi Nicaraguát.
február—április. A kisázsiai harctéren elért sikerek eredményeként orosz csapatok megszállják a török—örmény területet és Perzsia jó részét.
március 15. A búvárhajó-harc miatt kiélesedett német—amerikai viszony lemondásra kényszeríti Tirpitz nagyadmirálist.
április 19. A kisázsiai harctéren az orosz csapatok elfoglalják Trapezuntot.
május 4. Tirpitz utódja, Capelle admirális enyhíti a tengeralattjáró-harcot. Az Amerikai Egyesült Államokhoz intézett jegyzékben Németország kötelezi magát, hogy előzetes figyelmeztetés és az emberek megmentése nélkül nem süllyesztenek el kereskedelmi hajót.
május 29. A lupényi bányamunkások sztrájkja.
május 31—június 1. Az Északi-tengeren lezajlik az első világháború legnagyobb tengeri csatája, mely ugyan döntetlenül végződik, de súlyosan legyengíti a német hadiflottát.
június 2. A petrozsényi magyar és román bányászok sztrájkja.
június 3—6. A csepeli tölténygyár munkásainak sztrájkja.
június 24. Megkezdődik az angol—francia csapatok ellentámadása a Somme folyónál.
június 29. Halálra ítélik, majd kivégzik R. Casement ír forradalmárt és szabadsághőst.
június—július. Az orosz csapatok hatalmas offenzívája (Lucki áttörés) — Bruszilov vezetésével — katasztrofális vereséget okoz a Monarchia haderőinek.

július 9. Károlyi Mihály lemond a Függetlenségi Párt elnökségéről.
július 17. Károlyi Mihály kilép a Függetlenségi Pártból.
július 18. Az Egyesult Függetlenségi és 48-as Párt (Károlyi-párt) hivatalos alakuló értekezlete. Megjelenik a Függetlenségi Párt új programja.
augusztus 16. Apponyi javaslatot nyújt be a parlamentnek a kiegyezési törvény módosítására.
augusztus 16. Bukarestben az antant titkos egyezményt köt Romániával, melyben — ha belép a háborúba — elismeri jogát Erdélyre, Bukovinára és a Bánság egy részére.
augusztus 27. Románia hadat uzen a Kozponti Hatalmaknak és az Osztrák—Magyar Monarchiának.
augusztus 27. Az I. és II. román hadsereg átlépi Erdély határát.
augusztus 28. Mackensen fóparancsnoksága alatt német—bolgár—torok haderők behatolnak Dobrudzsába.
szeptember 7. A román csapatok elfoglalják Brassót.
szeptember 14—22. VII. Isonzói csata.
október 9—14. VIII. Isonzói offenzíva.
október 21. F. Adler Bécsben agyonlovi Sturgkh osztrák miniszterelnökot.
október 22. A Mackensen hadsereg elfoglalja Konstanzát.
október 28. Briand Franciaország miniszterelnöke.
november 1—9. IX. Isonzói csata.
november 5. Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia kozós nyilatkozatot ad ki az onálló lengyel királyság felállításáról.
november 9. Ismét Wilsont választják az Amerikai Egyesult Államok elnokének.
november 18. Befejeződik a somme i csata.
november 21. 86 éves korában meghal I. Ferenc József.
november 22. Trónra lép Habsburg IV. Károly.
november 22. Bratianu lesz Románia miniszterelnoke.
december 6. A Központi Hatalmak hadereje bevonul Bukarestbe.
december 12. A Kozponti Hatalmak (semleges ország útján) kozos békeajánlatot tesznek az antantnak.
december 18. Wilson konkrét békeajánlatra szólítja fel a Központi Hatalmakat.
december 19. A magyar képviselőház nádorhelyettessé választja gróf Tisza Istvánt.
december 21. Burián báró helyett Czernin Ottokár lesz az osztrák kulugyminiszter.
december 26. A német kormány Wilsonnak kuldott válaszjegyzékében kitér a konkrét békejavaslatok elől.
december 30. Hagyományos pompával megkoronázzák IV. Károlyt.
december 31. Az antant válaszjegyzéke a Kozponti Hatalmak december 12-i jegyzékére.

1917. *január 2.* Oroszországban Juszupov herceg megöli Raszputyint.
január 8. Tisza István javaslatot terjeszt a parlament elé a kivételes hatalom kiterjesztésére.
január 10. Az antant a német kormány 1916. november 26-i jegyzékére válaszolva közli békefeltételeit.
január 11. S. Radić megszűntnek jelenti ki a horvát—magyar kiegyezést, és a Monarchia szláv nemzetiségeinek egyesítését követeli.
január 16. IV. Károly Berchtold útján üzenetet kuld Károlyi Mihálynak, hogy pártja kezelje tapintatosan a béke kérdését, és ne támadja a német szovetséget.
január 22. Wilson szenátusi üzenete.
január 23. Vasutassztrájk Budapesten.
január 24. Lovászy a parlamentben javasolja, hogy a kormány nyilvánítsa ki egyetértését Wilson január 22-i szenátusi uzenetével.
január 31. A német admiralitás bejelenti, majd február 1-én megkezdi a korlátlan tengeralattjáró háborút.
február 3. Az Amerikai Egyesult Államok megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal.
február 4. A parlamentben Tisza István bejelenti a korlátlan tengeralattjáró-háborút, amit — a Károlyi-párt kivételével — a Ház helyeslőleg tudomásul vesz.
február 22. Az angol csapatok szuntelen támadásai miatt a németek feladják arras soissons-i állásaikat, és az 1916-ban kiépített Siegfried-vonalba vonulnak vissza.
március. Oroszországban győz a polgári demokratikus forradalom.
március 2. Lemond Conrad von Hotzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke, utódja báró Arz.
március 11. A közel-keleti angol haderő indiai csapategységei elfoglalják Bagdadot.
március 15. II. Miklós orosz cár lemond.
március 22. Károlyi Mihály első ízben tárgyal IV. Károllyal.
április 6. Az Amerikai Egyesult Allamok meguzenve a hadat Németországnak, az antant oldalán belép a háborúba.
április 7. Vilmos császár felszólítja Bethmann-Hollweg kancellárt a választójogi reform kidolgozására.
április 7—8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVIII. kongresszusa.
április 16. Lenin Pétervárra érkezik.
április 20. Megjelennek Lenin *Áprilisi tézisei.*
április 25. Választójogi blokk alakításának kezdeményezése a Magyar Szociáldemokrata Párt és a magyar ellenzéki pártok kozott. (E napon jelenik meg a *Népszava* felhívása „minden politikailag szociális pártárnyalatok" választójogi blokk alakítására.)
április 28. IV. Károly levelet ir Tisza Istvánhoz a választójogi reformról.

május 1. Hatalmas szocialista tüntetés a békéért és a választójogért
május 2. A fővárosi és környéki gyárak egyórás sztrájkban tiltakoznak a Tisza-féle választójogi reform ellen, és követelik az általános választójogot.
május 8. A Károlyi-párt közös harcra szólítja fel mindazokat, akik békét és választójogot követelnek.
május 11—18. Bányásztrájk Tatabányán, Dorogon és Tokodon. A statáriális bíróság 5 bányászt — a sztrájkban való részvételért — halálra ítélt.
május 23. Lemond a Tisza-kormány.
május 24. Szociáldemokrata választójogi tüntetések.
május 25. Károlyi Mihály második tárgyalása IV. Károllyal. József főherceg felszólítja Károlyi Mihályt, hogy vállaljon tárcát megalakítandó kormányában. Károlyi az ajánlatot visszautasítja.
május 26. Károlyi Mihály tárgyal gróf Czerninnel, akinek húszéves kiegyezési tervét visszautasítja.
május 28. Német ellenoffenzíva indul a nyugati fronton.
május 30. A délszláv klub deklarációja a föderációról.
május 31. Budapesten 35 választójogi gyűlést szerveznek.
május. Megindul az angol csapatok nagy flandriai csatája.
május 14—június 5. X. Isonzói csata
június 6. Megalakul a választójogi blokk. Elnök: Károlyi Mihály, alelnökök: Garbai Sándor és Vázsonyi Vilmos. Hivatalos neve: Budapesti Polgárok és Munkások Választójogi Bizottsága.
június 8. IV. Károly gróf Esterházy Móricot nevezi ki magyar miniszterelnöknek.
június 8. A választójogi blokk városházi nagygyűlése 100 000 budapesti munkás részvételével. Vidéken tüntetések, gyűlések a választójog mellett.
június 9. Esterházy Móric és Vázsonyi Vilmos megkísérlik Károlyi Mihályt rábeszélni, hogy lépjen be a megalakítandó kormányba.
június 10. Károlyi Mihály harmadik tárgyalása IV. Károllyal.
június 15. Megalakul az Esterházy-kormány.
június 24. Károlyi Mihály Félegyházán háborúellenes beszédet mond.
június 27. Tüntetések a választójogot akadályozó Munkapárt ellen.
június. Németországban lemond Bethmann-Hollweg kancellár.
augusztus 6. Kína hadat üzen az Osztrák—Magyar Monarchiának.
augusztus 20. Lemond az Esterházy-kormány. Wekerle Sándor az új miniszterelnök.
augusztus 21. Torinóban háromnapos szocialista tüntetés a béke mellett.
augusztus 18—szeptember 11. XI. Isonzói csata. Az olasz csapatok 15 km-t jutnak előre.
szeptember 3. A német csapatok elfoglalják Rigát.
szeptember 5. A III. zimmerwaldi konferencia Stockholmban.
szeptember. Miközben különböző békejegyzékek „kergetik egymást", a

német császár a román fronton beszédet mond: „Verjétek tovább az ellenséget, ezzel szolgáljátok legjobban a béke ügyét és császárotokat."

szeptember. Megindul az angol csapatok flandriai őszi csatája.

szeptember 12. Károlyi Mihály beszéde a Parlamentben a választójogról a Wekerle-kormány bemutatkozásakor.

október 6. Oroszországban hivatalosan megszűnik az Állami Duma.

október 23—24. A francia csapatok áttörési kísérlete Chemin des Dames-nál.

október 24. Német segítséggel megkezdődik a XII. Isonzói csata. Az olasz front néhány nap alatt összeomlik.

október 27—28. A Központi Hatalmak haderőinek görzi győzelme az olasz csapatok fölött.

október—november. Weygand francia tábornok parancsnoksága alatt angol—amerikai csapatok érkeznek az olasz frontra.

október 28—november 3. A Központi Hatalmak udinei győzelme az olasz csapatok fölött.

november 2. Megkötik az amerikai—japán szerződést.

november. Franciaországban Clemenceau alakít kormányt.

november 7. Oroszországban győz a szocialista forradalom.

november 7. A szovjetek kongresszusa azonnali fegyverszünetet és békét ajánl fel a hadviselő államoknak.

november 9. Olaszországban leváltják Cadorna főparancsnokot, utódja Diaz.

november 10—11. A Központi Hatalmak győzelme Piavénál az olasz csapatok fölött.

november 18. Az Amerikai Egyesült Államok hadat üzen a Monarchiának.

november 20. Megindul az angol csapatok cambray-i tankcsatája.

november 21. A szovjet kormány — miután az antanthatalmak és a Központi Hatalmak is válasz nélkül hagyták békeajánlatát — közvetlen fegyverszüneti javaslattal fordul a Központi Hatalmakhoz.

november 25. Budapesten a munkásság rokonszenvtüntetést rendez az orosz proletárforradalom és a béke mellett.

november 29. Megérkezik Magyarországra az orosz-szovjet kormány békeajánlata.

december 3. Breszt-Litovszkban megkezdődnek a fegyverszüneti tárgyalások a Központi Hatalmak és Szovjet-Oroszország megbízottai között.

december 7. Aláírják a fegyverszüneti szerződést Szovjet-Oroszország és Németország között.

december 21. Vázsonyi Vilmos beterjeszti az új választójogi törvényjavaslatot.

december 22. Megindulnak a béketárgyalások Breszt-Litovszkban a szovjethatalom és a Központi Hatalmak között.

1918. *január 8.* Wilson — az Amerikai Egyesült Államok elnöke — kongresszusi beszédében meghirdeti „Békeprogramját" (wilsoni 14 pont).

január 11. A honvédelmi miniszter rendeletet ad ki a háborúellenes röpcédulák elkobzására, terjesztőik letartóztatására.
január 12. A belügyminiszter feloszlatja a Galilei-kört.
január 13. Nagy békegyűlések Budapesten. Határozatban követelik munkástanácsok megalakítását.
január 14. Az ausztriai sztrájk kezdete.
január 18—21. A budapesti munkások általános politikai sztrájkja az orosz béke mellett.
január 19. Nagykanizsán megalakul a munkástanács.
január 20. Szegeden megalakul a munkástanács.
január 25. Wekerle Sándor újjáalakítja kormányát. Megalakul az egységes kormánypárt.
január 28. Sztrájk Berlinben.
január. Megjelenik a Forradalmi Szocialisták háborúellenes felhívása a katonákhoz.
február 1. Az Osztrák—Magyar Monarchia hadiflottája matrózainak lázadása Cattaróban.
február 3. A Néppárt tagjai és a keresztényszocialisták megalakítják a Keresztény Szociális Néppártot.
február 6. Vázsonyi Vilmos, Magyarország igazságügyminisztere meghirdeti a kíméletlen badjáratot, a könyörtelen sajtóterrort a „bolsevikizmus" ellen.
február 10. A szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa.
február 26. A belügyminiszter rendeletet ad ki a forradalmi agitáció megakadályozására.
március 3. Breszt-Litovszkban aláírják a békeszerződést a szovjet kormánnyal.
március 5. Aláírják az előzetes bukaresti békét.
március 8. A budapesti vasasok kizárása.
március 24. Megalakul az OKP magyar csoportja.
március 24. Budapesten, környékén és néhány vidéki városban a munkásnők megünnepelik a „nők napját" és tüntetnek a béke mellett.
április 3. Moszkvában megjelenik a *Szociális Forradalom*, a magyar badifoglyok lapja, az első magyar nyelvű kommunista újság.
április 8. A Monarchia elnyomott népeinek kongresszusa.
április 13. Clemenceau nyilvánosságra hozza a Sixtus-leveleket.
április 19. Félórás általános sztrájk a választójogért.
április 22. Országos tüntetés a választójogért.
május 1. A liptószentmiklósi gyűlés követeli a cseh—szlovák nemzeti önrendelkezést.
május 6. Újjáalakul a Wekerle-kormány.
május 7. Aláírják a bukaresti békét.
május 20. A pécsi katonai helyőrség fegyveres felkelése.

május 22—június 3. Sztrájk a resicabányai kohóművekben és gépgyárban.
május 25—26. A magyarországi szakszervezetek rendkívüli kongresszusa.
június 12—24. Sztrájk Tatabányán.
június 15. A Központi Hatalmak offenzívájának kezdete az olasz fronton.
június 20. A MÁV-gépgyári csendőrkirendeltség parancsnoka a sztrájkoló munkások közé lövet. A terror elleni tiltakozásul általános sztrájk robban ki. A szociáldemokrata párt a munkástanácsokon keresztül leszereli az általános sztrájkot.
július eleje. Az olasz csapatok visszafoglalják a Piave bal oldalát is. Az osztrák—magyar—német hadsereg vesztesége 800 000 fő.
július 13. Kramař elnökletével megalakul a valamennyi pártot egyesítő Cseh Nemzeti Bizottság.
július 15. A nyugati fronton megindul — a kudarccal végződő — német offenzíva (második marne-i csata).
augusztus 8. A nyugati fronton megindul az antant-offenzíva, melynek során áttörik a német arcvonalat.
augusztus 10. Sztrájkba lép a salgótarjáni népfelkelő bányászszázad.
augusztus 16. A ljubljanai szláv kongresszuson Korosec elnökletével megalakul a monarchiai Jugoszláv Nemzeti Tanács.
szeptember 8. Megjelenik Károlyi Mihály nyílt levele ceglédi választóihoz.
szeptember 14. Burián békeüzenete a hadviselő államokhoz.
szeptember 15. Az antantcsapatok a szaloniki fronton áttörik a bolgár védelmet.
szeptember 20. Tisza István Zágrábba érkezik mint a császár és király megbízottja.
szeptember 25. Bulgária fegyverszünetet kér az antanttól. A bolgár hadsereg leteszi a fegyvert.
szeptember 27. Ludendorff felszólítja a német kormányt, kérjen fegyverszünetet a wilsoni 14 pont alapján.
szeptember 28. Szalonikiben aláírják a bolgár fegyverszünetet.
szeptember 28. Sugár Tivadart három, Duczynska Ilonát két évi szigorított börtönbüntetésre ítéli a bíróság, a Galilei-kör perében.
szeptember 30. Szabó Ervin halála.
október 5. A német kormány táviratilag fegyverszünetet kér Wilsontól.
október 5. Megalakul a Délszláv Nemzeti Tanács.
október 6. Megjelenik a Monarchia békeajánlata a sajtóban.
október 8. Wilson a német kormánytól a németek által megszállt területek kiürítését követeli. E feltételt október 12-én elfogadják.
október 8. Megjelenik a szociáldemokrata párt kiáltványa, melyben azonnali békét és kormányváltozást követel.
október 8. A budapesti munkások 65 gyűlésen követelik az azonnali békét.
október 13. A szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa.

október 14. Megalakul az ideiglenes cseh nemzeti kormány. Általános sztrájk Prágában.
október 15. Wekerle benyújtja lemondását, amit a király nem fogad el.
október 16. IV. Károly manifesztuma.
október 16. A Károlyi-párt felirattal fordul a királyhoz.
október 17. Tisza István a parlamentben bejelenti: „Nem akarok játszani a szavakkal. El kell ismernem az igazságát annak, amit Károlyi Mihály mondott tegnapi beszédében. Elvesztettük a háborút."
október 17. A török hadsereg leteszi a fegyvert.
október 18. Masaryk kibocsátja a csehszlovák függetlenségi nyilatkozatot.
október 21. Károlyi Mihályt kihallgatáson fogadja IV. Károly.
október 21. Zágrábban proklamálják az elszakadást a Monarchiától.
október 22. A képviselőház elutasítja Károlyi Mihály javaslatát, hogy a magyar függetlenségről és a különbékéről tárgyaljanak.
október 23. Megbukik a Wekerle-kormány.
október 24. Megindul az új olasz offenzíva.
október 24. A budapesti újságok megtagadják a cenzúrát.
október 25. Budapesten megalakul a Magyar Nemzeti Tanács.
október 25. A katonatanácsok küldötteiből megalakul a Budapesti Katonatanács.
október 25. Megalakul az egyetemi ifjúság 50 tagú diáktanácsa. Az egyetemi ifjúság tüntet a Nemzeti Tanács mellett.
október 26. Lemond Ludendorff.
október 26. Megjelenik a Nemzeti Tanács kiáltványa.
október 26. Az osztrák—magyar flotta matrózainak lázadása Pólában.
október 27. Andrássy jegyzéke Lansinghez.
október 27. Nagygyűlésen elfogadják a Nemzeti Tanács programját.
október 27. A Bécsből hazatérő Károlyit a pesti nép nagy ünnepléssel fogadja.
október 28. Prágában kikiáltják a függetlenséget és a Csehszlovák Köztársaságot.
október 28. József főherceg kihallgatáson fogadja a magyar vezető politikusokat.
október 28. A lánchídi csata.
október 29. Az államrendőrség csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz.
október 29. Horthy Miklós átadja a flottát a jugoszlávoknak.
október 29. Proklamálják a délszláv egységet.
október 29. József főherceg Hadik Jánost nevezi ki miniszterelnökké.
október 30. Hadik megalakítja kormányát.
október 30. Szlovákia Nemzeti Tanácsa csatlakozik a Csehszlovák Köztársasághoz.
október 30. Forradalom Bécsben.
október 31. Budapesten győz a polgári demokratikus forradalom.

október 31. Károlyi Mihály miniszterelnök.
október 31. Megalakul a kormány a Nemzeti Tanács pártjaiból.
október 31. Megölik Tisza Istvánt.
október 31. A Monarchia hadvezetősége fegyverszünetet kér.
október. A Monarchia nemzetiségei „nemzeti tanácsokat" alakítanak, melyek bejelentik elszakadásukat.

abbé: francia katolikus világi pap címe. Apát

abjuráció: megtagadás, visszavonás (valamilyen más nézet vagy tan esküvel való visszavonása)

abnegáció: lemondás, áldozatkészség. Eltagadás, letagadás

abominábilis: undok, förtelmes, visszataszító, utálatos

abolíció: megsemmisítés. Valamilyen törvény vagy határozat hatályon kívül helyezése. Pertörlés

abszentizmus: valmitől való tartózkodás; tartózkodási politika. A feudalizmusban a nagybirtokosoknak az a szokása, hogy az év nagy részét birtokuktól távol (külföldön) töltötték

ad oculos: szemmel láthatóan, világosan, kézzelfogbatóan

affront: sérelem, sértés, megbánás; gyalázkodás, gyalázat

agent provocateur: beugrató ügynök. Rendőrség vagy valamely más hatóság megbízásából valamely szervezetbe vagy egyén bizalmába férkőző személy

agrément: valamely ország kormányának előzetes hozzájárulása ahhoz, hogy egy másik kormány képviselje az illető ország területén diplomáciai tevékenységet fejtsen ki (működési engedély megadása)

aide-mémoire: feljegyzés, emlékirat. Emlékeztető irat

altruista: önzetlen, áldozatkész, emberszerető, mások javán fáradozó személy

amalgamizálódik: összekeveredik, egybeolvad

anakronizmus: korszerűtlenség, kortévesztés; valamely kor ábrázolásában a kornak meg nem felelő vonások alkalmazása; elavult nézet vagy szokás

ancien régime: régi, idejétmúlt állapot, letűnt kormányzati rendszer; a nagy francia forradalom alatti feudális Franciaország államrendjének, társadalmi, politikai berendezésének neve

animozitás: ingerültség, indulatosság. Rosszindulat, gyűlölség, ellenséges indulat. Elfogultság

annexió, annektálás: elfoglalás, bekebelezés, valamely állam területének vagy területe egy részének erőszakos bekebelezése, rendszerint erősebb állam által

annexionista: az annexió híve, propagálója

antidotum: ellenméreg, ellenszer

apanázs: rendszeresen (havonta vagy évente) folyósított készpénzjuttatás; évjáradék. Járadék formájában juttatott pénzsegély

applanál: eredetileg — talajt, felszínt egyenget, kisimít. Közhasználatban — átvitt értelemben: nézeteltérést elsimit

atavisztikus: az ősökre visszaütő, azok tulajdonságait átöröklő. Átvitt értelemben — kötetünkben úgy használatos — elavult, ósdi, maradi nézet és gondolkodás

attitűd: magatartás, viselkedés, modor; elméleti eszmei álláspont; szellemi beállítottság

aulikus: az uralkodóhoz hű, udvari érzelmű. Eredete: azokat a személyeket, főleg főnemeseket nevezték így, akik 1848 előtt a bécsi udvar reformellenes törekvéseit támogatták (aula — fejedelmi udvar)

auspicium: eredetileg madárjóslás. Közhasználatban — átvitt értelemben: előjel, kilátás a jövőre

autentikus: megbízható, valódi, hiteles, hitelt érdemlő; az eredeti forráson alapuló

autoritatív: tekintélyes, általánosan elismert tekintélyű, befolyásos személy

Ballhausplatz: az osztrák—magyar külügyminisztérium bécsi székházának helye. Ez az épület volt régebben a birodalmi kancellária háza, Metternich hivatala. 1867 után a külügyminisztérium egész bürokratikus szellemét „ballhausplatzi szellemnek" gúnyolták

bataillon: zászlóalj

bifurkáció: kettéválasztás, kétfelé ágazás

brouillon: piszkozat, fogalmazvány

brüszkíroz: ridegen, méltatlanul bánik valakivel, durván megbánt, megsért; rátámad, ráförmed. Ritkábban — sértőleg mellőz, nem vesz róla tudomást

Burgfriede: pártközi megállapodás

canaille: söpredék, csőcselék

cenzus: vagyon (esetenként iskolai végzettség, vagy más feltétel) szerinti osztályozás. A kapitalizmusban az a feltétel, amelyhez a polgári jogok — elsősorban a választójog — gyakorlását, s még inkább a választhatóságot kötik. Magyarországon az általános és titkos választójogért való küzdelemben nagy szerepet játszott a cenzus nélküli választójog követelése

cezarománia: hatalmi téboly; a hatalomtól megszédült ember magatartása

chambre-bleu: kék szoba (szalon)

charme: kedvesség, báj

clair-obscur: félhomály
conditio sine qua non: elengedhetetlen feltétel
corpus juris: törvénytár, jogszabályok gyűjteménye
credo: hiszekegy, hitvallás; a keresztény vallások egyik imádsága, illetve hitvallási formája. Közhasználatban — hitvallás
crescendo: növekvő hangerővel, fokozatosa erősítve
darabont: eredetileg a főurak fegyveres szolgája, vagy a testőrség tagja. Az 1900. november 18-i házszabály-módosítás után a magyar parlamentben alkalmazott teremszolgák neve. A dualizmus válságának elmélyülésekor egyre hevesebb parlamenti jelenetek ellen Tisza István a darabontok feladatává tette a rend fenntartását az ülésteremben és a folyosókon
de facto: valójában, valóban, ténylegesen. Tettleg
defetizmus: a vereségbe eleve belenyugvó, az ügy bukását váró (jósló) szellem, magatartás. Kishitűség, pesszimizmus
de jure: jogilag, jog szerint, igazság szerint
dekórum: dísz, dicsőség, megtiszteltetés, méltóság (elsősorban ennek külső jelei)
démarche: erőteljes figyelmeztető tiltakozás
demarkációs vonal: elhatároló vonal, melyet egyik hadviselő fél sem léphet át
desiutéressement: érdektelenség, más ügyeibe való be nem avatkozás
diner: estebéd
divízió: hadosztály
doktrinér: az élettől elvonatkoztatott elvekhez, szabályokhoz, formákhoz ragaszkodó személy, illetve magatartás; iskolai tudálékos (elv, okoskodás). Magyarországon a centralista politikusok gúnyneve a reformkorban
donáció: ajándék, adományozás, alapítvány
do ut des: adok, hogy adj
dumdum: erősen roncsoló lövedék (puskagolyó)
durchhalten: a végsőkig kitartani, a bajban is helytállni

Edelsteine und Grabsteine der Tugend: az erény ékkövei és sírkövei
Einkreisung: bekerítés
Élysée: 1873 óta a francia köztársasági elnök palotája. Ez az elnevezés némelykor a francia kormányzat megjelölésére szolgál
emancipáció: egyenjogúsítás, alárendeltségből való felszabadítás. A XX. században főként a nők egyenjogúságának jelzője. Kötetünkben — helyenként a nemzetiségek egyenjogúsítása
emóció: felindulás, erős érzelem
empire: a XIX. század legelején — Napóleon császársága alatt — Franciaországban kialakult, majd egész Európában elterjedt építészeti és lakásberendezési stílus. Jellemzői: nyugodt vonalak, tiszta szerkezetek, hideg előkelőség, az antik és egyiptomi művészetre emlékeztető díszítőelemek használata

enciklika: pápai pásztorlevél, körlevél
enunciáció: kijelentés, kinyilvánítás, kihirdetés
esprit d'escalier: elkésett ötlet (lépcsőházi gondolat)
eszkort: fegyveres kíséret, fedezet, díszkíséret
etablírozott: megalapított, megalapozott, megszervezett
etap: útszakasz, állomás; hadtáp, hadtápterület. Közhasználatban — átvitt értelemben: időszak, szakasz, valamilyen folyamat, mozgalom fejlődése
evidens: nyilvánvaló, magától értetődő, tagadhatatlan, szemmel látható
evolúcionizmus: idealista elmélet, mely tagadja, hogy a szerves világ fejlődésében minőségi ugrások is voltak
expanzió: terjeszkedés, hódító törekvés
expiál: jóvátesz. Megbűnhődik, levezekel
expozé: miniszterelnök vagy miniszter tájékoztatója az országgyűlésen, rendszerint az időszerű politikai kérdésekről
extenzív: terjeszkedő, kifelé terjedő. Külterjes gazdálkodás a mezőgazdaságban

fait accompli: befejezett, megmásíthatatlan tény
fezőr: szélhámos, kalandor, szédelgő, elsősorban a gazdasági életben. Kötetünkben — politikai fezőr, politikai szélhámos
filiale: leányvállalat, fiók
fluktuáció: hullámzás, ingadozás, gyors változás
fortissimo: igen erősen
fortwursteln: pepecselni, vacakolni, nyavalyogni
fraternizál: barátkozik, cimborál, bizalmaskodik. Kötetünkben — az orosz és magyar katonák barátkozása a fronton
frazeológia: szólásgyűjtemény, szólás- és kifejezéskészlet. Közhasználatban — kifejezésmód
fronteanaille: háborús (fronton levő) csőcselék, söpredék
garnizon: helyőrség, várőrség
gêne (zsen): feszélyezettség, kényes, kellemetlen helyzet. Elfogódottság, zavar, gátlás
germanofil: németbarát
Gesamt-Parlament: összparlament, birodalmi parlament
gloire: dicsőség
Gotterhalte: az osztrák himnusz (eredetileg: Gott, erhalte — Isten, tartsd meg)
gravámen: sérelem, panasz, Károlyi Mihály használatában elsősorban: nemzetségi sérelem

Hinterland: hátország, a front mögötti országrész, mögöttes terület
hipokrizis: képmutatás, tettetés, álszenteskedés, szemforgatás
hippológia: lóismeret; a lovakkal foglalkozó tudomány
homo regius: a régi magyar jogban a király küldötte, aki teljes joggal (felhatalmazással) működött — főleg bírói ügyekben. Később a király bizal-

mas embere, akit az uralkodó rendszerint kényes, bonyolult ügyek megoldásával bízott meg

impulzív: az első benyomás, vagy ösztönzés hatására hirtelen cselekvő (ember); ösztönző erejű (dolog)

inaugurál: felavat (épületet); beiktat valakit (állásba, méltóságba). Közhasználatban — megkezd, meghonosít, divatossá tesz valamilyen szokást, eljárást, stílust, módszert

indusztrializálódás: iparosodás

in sich: önmagában való

intendáns: színház felügyeletével megbízott személy. Katonaságnál — hadbiztos

intervallum: köz, időköz, térköz. A tér vagy az idő két határpontja közé eső rész. A politikában két határesemény közé eső, hivatalosan eseménymentes időszak

intervencionális: beavatkozó, közbelépő, közvetítő, közbenjáró (személy vagy eljárás). Peren kívül álló személy beavatkozása valamilyen perbe. Más állam belügyeibe erőszakosan (főleg fegyveresen) beavatkozó

intimus: bizalmas barát

intranzigens: hajthatatlan, meg nem alkuvó; engesztelhetetlen

in ultima analysé: végső analízisben

irreleváns: lényegtelen, mellékes, jelentéktelen, számba nem vehető

jeunesse dorée: aranyifjúság; szórakozni vágyó, kissé léha ifjúság. Eredetileg — Franciaországban a jakobinus diktatúra bukása után az ellenforradalmi nagypolgárság szolgálatában álló — a forradalmárokat üldöző — garázda elemek

junkerek: porosz nemzeti nagybirtokosok; tágabb értelemben — német nagybirtokosság. Hirhedtté váltak minden haladástól irtózó, reakciós vonásaik, gőgös hivalkodás, felsőbbrendűség, a haladó mozgalmak gyűlölete, sovinizmus, militarizmus miatt. Poroszország, illetve Németország politikai, katonai vezetését évszázadokig kezükben tartották

justizmord (juszticmord): eredetileg — halálbüntetés téves bírói ítélet alapján. Közhasználatban — súlyos bírói tévedés a vádlott rovására; ártatlan ember elítélése

kamarilla: közhasználatban — átvitt értelemben: a politikai élet irányításában jelentős reakciós szerepet játszó, többnyire nem hivatalos személyek szűk köre. Magyarország történetében az 1848 előtti évtizedekben, valamint 1848—1849-ben a Habsburg uralkodó, reakciós politikáját szorgalmazó klerikális-konzervatív udvari tisztségviselőkből, nagyobbrészt főurakból, köztük több főhercegből álló csoport elnevezése volt

karabinieri (carabinieri): csendőr Olaszországban

Kasszandra-jóslat: elhangzáskor el nem hitt, de később beteljesedett — rendszerint balvégzetű — jóslat

klotűr: a parlamenti képviselők szereplésének, felszólalásának szigorú korlátozása különböző módozatainak összefoglaló neve. Jelentősebb klotűrök: a parlamenti vita bezárása akkor, amikor még volna felszólaló; egy-egy képviselő szólásjogának megvonása meghatározott időre; az egyéni felszólalási idő korlátozása az országgyűlésben

komité: bizottság, választmány

kommandáns: parancsnok, rendszerint katonai egységé; hajóparancsnok

koncedál: megenged, ráhagy, elismer

koncesszió: kedvezmény, engedmény, engedélyezés

konciliáns: békülékeny, békés hajlamú, békeszerető; előzékeny, nyájas, szíves, megnyerő; engedékeny, mérsékelt

konfesszió: eredetileg vallás, hitvallás, hitcikkelyek gyűjteménye. Közhasználatban — átvitt értelemben: vallomás, őszinte szó. Ritkán — beismerés

konflagráció: világégés, végromlás

konkordátum: az államhatalom és a Vatikán között létrejött szerződés, amely az adott országban az állam és a katolikus egyház kölcsönös viszonyát szabályozza

konstelláció: a dolgoknak a különböző körülményektől, tényektől függő alakulása, helyzete, állapota

konsternáció: zavar, megdöbbenés, megütközés, elképedés; megbotránkozás

kontemplál: szemlél, figyelemmel néz; szemlélődik, elmélkedik, gondolkodik; elgondol, meggondol, figyelembe vesz, fontólóra vesz. Tervez, tervel, célul tűz ki

kontinuitás: folytonosság, folyamatosság

konventikulum: kisebb — különösen vallási jellegű — titkos gyülekezet, összejövetel

konvergens: összetartó, összehajtó, összekapcsoló

konverzáció: társalgás, beszélgetés

K. u. K. (Kaiserlich und Königlich): császári és királyi; az Osztrák— Magyar Monarchia idején az úgynevezett közös ügyekre használt megjelölés

laissez-passer: szabad mozgási engedély külföldi állampolgárok, elsősorban diplomaták részére

Landtag: képviseleti gyűlés, helyi önkormányzat Ausztriában és Németországban; porosz tartományi gyűlés

libre-penseur: szabadgondolkodó

maffia: aljas, fondorlatos cselszövés, illetve ilyen bűnszövetkezet (a XIX. század elején keletkezett szicíliai titkos társaság nevéből)

majorátus: a családi hitbizománynak az a fajtája, amelynél az utódlás (öröklés) a család legidősebb ágának elsőszülöttjét illeti meg

mameluk: Magyarországon 1875 után Tisza Kálmán párthíveinek gúnyneve,

akik képviselőségért és az azzal járó anyagi előnyök fejében minden erkölcsi vagy elvi akadály nélkül hajtották végre kívánságaikat

mandáns: megbízó, meghatalmazó

mangeur des coeurs: szívfaló, szívrabló

manifesztálódik: felszínre jut, kifejezésre jut

marazmus: sorvadás, testi-lelki leromlás, a szervezet általános kimerültsége. Átvitt értelemben — lelki fásultság, érzéketlenség

marciális: katonás, harcias, marcona. Termetes, jól megtermett

meszalianszs (mésalliance): nem egyenlő rangúak között, rangon alul kötött házasság

militarista abszolutizmus: katonai önkényuralom

militarizálás: a militarizmus rendszerének bevezetése; a katonai szervezés formáinak, módszereinek és szellemének átvitele a polgári (civil) viszonyokra, s ennek kapcsán a katonai fegyelem, törvények és szabályok kiterjesztése a népgazdaságra vagy annak egyes ágaira

Mitteleuropa: Közép-Európa

mixtum compositum: kotyvalék, keverék

modus vivendi: olyan megoldás, amely a különböző érdekeket próbálja áthidalni, vagy két ellentétes tényező egymás mellett létezését biztosítani

Nachrichtenoffizier: hírszerzőtiszt

nargilé: vízipipa a mohamedán Keleten

neutrális: semleges, közömbös

nota bene: megjegyzés szövegben, beszédben azon a helyen, amelyre különösen rá akarjuk irányítani a figyelmet

okkupáció: más állam területének megszállása hódító szándékkal

oppozíció: ellenzéki állásfoglalás a politikában

parafrazál: saját szavaival elmondja, vagy átírja valamilyen mű tartalmát

par excellence: kiváltképpen, különösképpen, legfőképpen, sajátképpen, elsősorban; a legnagyobb tökéletességben, a legteljesebben; a szó szoros értelmében véve

pari: egyenlő érték, általában egyenlő

partikularizmus: állami különállásra való törekvés; az állam egyes részeinek (megye, tartomány stb.) a központtal való minél nagyobb függetlenségre való törekvése

pátens: nyílt parancs; abszolutista rendszerben a kormányhatalom törvényerejű rendelete. Ritkábban: kiváltságlevél, szabadalom, kinevezési okirat

permanencia: állandóság, tartósság, folytonosság, készenlét (készenléti állapot)

permisszió: engedély, felhatalmazás

persona gratissima: olyan személy, akinek jelölését a diplomáciai képviselet

betöltésére a másik állam kormánya (külön hangsúlyozott készséggel) elfogadja. Különösen kedvelt, kegyelt személy

plutokrácia: gazdagok uralma; olyan politikai rendszer, melyben az állami hatalom a gazdagok kezében van

pogrom: eredetileg a cári Oroszországban a zsidó vallású lakosság között rendezett tömegmészárlás elnevezése. Általában: a faji üldözés során szervezett erőszakos akció

posthumus (posztumusz): hátrahagyott szellemi alkotás, amely a szerző halála után kerül első ízben a közönség elé. Utószülött gyermek, aki apja halála után született

posztulátum: követelmény, kívánalom. Filozófiában — kiindulási feltétel; egyszerűbb igazságra vissza nem vezethető, bizonyítás nélkül elfogadott magától értetődő tétel

prejudikál: a dolgoknak elébe vág, a dolgok ismerete nélkül előzetesen ítél, dönt. Előre befolyásol, irányít. Átvitt értelemben — valaminek kárára van, útját állja, megakadályozza

preliminárisz: előzetes

prepotens: hatalmaskodó, önkényeskedő, erőszakoskodó, követelőző; önhitt, szemtelen. Túlsúlyban (hatalmi túlsúlyban) levő

prezentál: kötetünkben — a közhasználattól eltérő — régies jelentésben: valakit valamilyen állásra, tisztségre felterjeszt, javasol

principium: elv, alapelv, vezérelv

prononszált, prononszírozott: kifejezett, hangsúlyozott, határozott; élesen megfogalmazott. Fontos, felelősségteljes

provizórium: ideiglenes vagy átmeneti állapot, illetve kormányzat

quantité négligeable: elhanyagolható mennyiség; olyan jelentéktelen valami, amivel már nem érdemes foglalkozni, nem kell számolni. Figyelmen kívül hagyható tényező

rabulisztika: körmönfont okoskodás, szőrszálhasogatás, szócsavarás

raneune: baragtartás, titkolt neheztelés

refractaire: ellenszegülő, szembeszálló

regard: valamire való tekintet, figyelem, figyelembevétel

regnikoláris: országos; országos érvényű illetve fontosságú

rejsz-ülema: az ulemák, imámok feje, a mohamedán elöljárók vezetője

rekapitulál: röviden összefoglal, tömören megismétel

rekrimináció: viszontvád, ellenvád; szemrehányás, panasz, vádaskodás. Átvitt értelemben — helytelenítés, megrovás, panasz

remis: eldöntetlen játszma

rest-house: szálló, vendégfogadó

rezolúció: határozat, döntés; elhatározás, eltökélés, elszánás; elszántság, határozottság

sacrosanctum: szentek szentje, a legszentebb hely. Katolikus templomokban a szentély belseje

sans gène: tekintet nélkül; fesztelenül; semmitől sem zavartatva; szókimondóan

sous-entendu: burkolt célzás

spadassin: eredetileg — kiváló vívó. Közhasználatban — bérgyilkos, megfizetett párbajozó

spahi (szpáhi): dél,- észak- és nyugat-afrikai lakosságból alakított francia lovasosztagok katonája. (Eredetileg: lovas katona a régi török birodalomban)

spiritus rector: szellemi irányító (főként gúnyos, vagy rosszalló értelemben)

stallum: hivatal, állás, illetve a vele járó javadalom, évdíj

Stosstruppe: kötetünkben — előretolt csapat

suffrage universel: egyetemes, általános szavazati jog, illetve választási rendszer

szarkazmus: csípős, maró, epés gúny

szaturálva: telítve, átitatva. Közhasználatban — átvitt értelemben: valamilyen igényében vagy igényeiben kielégítve

szeparáció, szeparatizmus: eredetileg — elválás (elválasztás), elkülönülés (elkülönítés). Politikai fogalomként — különválásra, elkülönítésre irányuló törekvés; az állam területe valamely részének elszakadásra, különválásra, önállóságra való igénye, törekvése, mozgalma

szoldateszka: erőszakos katonai szellem, katonai uralom; nyers, kíméletlen, fegyelmezetlen katonaság

szupremácia: fennhatóság, felsőség, főhatalom. Ritkán: felsőbbrendűség

table d'hôte: társas, közös étkezés (szállodában, penzióban, hajón stb.)

timbre: hangszín, a hang csengése

tranzigencia: kiegyezésre, egyezkedésre, megalkuvásra való törekvés; békülékenység, engedékenység

turbulencia: háborgás, zajongás, kicsapongás

tutor: gyám, pártfogó, gyámolító, védő személy

union sacrée: szent szövetség

va banque: átvitt értelemben — rendkívül kockázatos vállalkozás (politikai); hazardírozás

venia legendi: engedély az egyetemen való tanításra, magántanári előadásra

virilista: a legtöbb adót fizetők közé tartozó ember, aki vagyona révén a községi, városi, megyei törvényhatóságok tagja volt az úri Magyarországon

vis inertiae: tehetetlenségi erő; tétlen ellenállás, néma tiltakozás

Wacht am Rhein: német induló, a nagynémet sovinizmus egyik ismert megnyilvánulása, szinte jelképe

whip: politikai párt parlamenti fegyelmi és szervezési vezetője

zsíró: váltó, értékpapír átruházása más személyre. Kötetünkben politika tartalommal — igazolás, hitelesítés; politikai hitel

TARTALOM

Károlyi Mihály előszava 5

I. A harc előtt 11
II. Belépésem a politikába 32
III. 48 és 67 40
IV. Justh és Apponyi 50
V. Balkán-válság és demokrácia 59
VI. A Quai d'Orsayn 65
VII. Az amerikai magyarok között 77
VIII. Francia fogságban 89
IX. Feleségem 106
X. A pártok és a háború 109
XI. Kísérlet az olasz beavatkozás megakadályozására 125
XII. Mitteleurópa 131
XIII. A Károlyi-párt mint békepárt kiválik 135
XIV. Új éra, új emberek 143
XV. Első audienciám Károly királynál 149
XVI. Tisza bukása. Második audienciám 157
XVII. Az Esterházy-kormány megalakulása. Harmadik audienciám 163
XVIII. Visszás helyzet 179
XIX. Czernin lavíroz 187
XX. Berni tárgyalásaim 198
XXI. Kitérés a pacifizmusról 215
XXII. A szocializmus válsága és reneszánsza a pacifizmusból 226
XXIII. A haladás erői 236
XXIV. Károlyi Imre és a Török-ügy 246
XXV. A Konsten-ügy 256

XXVI. Gróf Károlyi Imre és herceg Windischgraetz egyéb vádjai. Vázsonyi szerepe 266
XXVII. A Sixtus-ügy és következményei. A hivatalos politika vaksága 277
XXVIII. A dubrini vadászat 291
XXIX. Tárgyalásaim a szlovákokkal, románokkal és délszlávokkal 299
XXX. Intrikák. Az örvény szélén 314
XXXI. A dualizmus összeroppanása 323
XXXII. A képviselőház utolsó ülése 340
XXXIII. A Nemzeti Tanács megalakulása. Udvari játék a demokráciával 346
XXXIV. Az októberi forradalom 370

Utószó 399

Jegyzetek 411

Függelék 425

Időrendi táblázat 521

Idegen szavak magyarázata 539

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója. Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója. Felelős szerkesztő: Kiss Györgyné. Műszaki vezető: Kálmán Emil. Műszaki szerkesztő: Kende Frigyes. A kötésterv Rudas Klára munkája. Megjelent 3550 példányban 34,5 (A/5) ív + 18 melléklet terjedelemben. Ez a könyv az MSz 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint készült.

GO 292—k—6567

64.4522/1. Zrínyi Nyomda. F v.: Bolgár I.